

omnibus dictorum causis ex his ipsis vel interrogatio-
num vel temporum vel dispensationum generibus demon-
stratis, non pertineat ad contumeliam veræ divini-
tatis, quod sacramentum fidei evangelicæ sub dispensa-
tione et temporis et nativitatibus et nominis prædicatur.

X. Universa quæ per stultæ intelligentiæ sensum ad
contumeliam divinæ in Domina Jesu Christo naturæ
virtutisque hæretici rapuerunt, impiissime ab iis intel-
lecta esse demonstrat, magisque a Domino ad protesta-
tionem veræ et perfectæ in se majestatis esse memorata,
nihil etiam inexploratum aut tucitum, quod ad sacra-
mentum animæ corporisque Domini Jesu Christi perti-
net derelinquens, sed fidem dictorum universorum
absoluta evangelici mysterii prædicatione confirmat.

XI. Primum ex dictis apostolicis demonstrat, non
modo non ad divinitatis infirmitatem subjectionem
proficere, sed per eam ipsam, veritatem Dei qui ex Deo
sit natus ostendit. Deinde omnibus evangelicis atque

A apostolicis testimoniis edocet semper Patrem et semper
Filium, et non post aliqua Deum omnium, sed esse
ante omnia: sic vero natum esse Filium, ut et semper
fuisse manifestet, et sit in eo non innascibilitatis
exceptio, sed nativitatibus æternitas; ita ut nativitas
habeat auctorem, et non careat æternitate divinitas.

XII. Totus ad repellendas hæreticorum occasiones
intentus est, quibus, per id quod scriptum est, Dominus
creavit me initium viarum suarum, contra dicentibus,
Erat quando non erat, et, Non fuit ante quam nasce-
retur, et, De non exstantibus factus est, ita respon-
det, ut semper Patrem, semper Filium, et non post
aliqua Deum omnium, sed ante omnia esse doceat: et
ita semper fuisse Filium, ut et natum esse prædicet,
et semper fuisse manifestet, ut in eo non innascibilitatis
(mss. nascibilitatis, male, uti planum est ex lib. I, n.
34) sit exceptio, sed nativitatibus æternitas: ita ut et nati-
vitas habeat auctorem, et non careat æternitate divinitas.

SANCTI HILARII

PICTAVENSIS EPISCOPI

DE TRINITATE

LIBRI DUODECIM.

(CIRCITER AN. 356 INCHOATI.)

I LIBER PRIMUS.

In quo Hilarius, positus philosophorum de beatitudine
ac de Deo sentiis, e Scripturis tum veteribus, tum
maxime ex Joannis Evangelio veriorem ac sublimio-
rem Dei notitiam, certiorumque immortalitatis spem
nobis præberi declarat. Deinde ex parte Scripturis
Dei cognitione observat summam illius majestatem
humani ingenii vires superare, nec attingi posse nisi
fide; hincque natas hæreses, quod infinitatem illius
intra sensus sui finem concludere voluerint. Duas
præsertim, Arianam videlicet et Sabellianam, impu-
gnandas proponit. Denique quo animo sacra Dei
verba legi debeant, quæ ratione quod ipse de Deo
locuturus est excipi velit, lectore præmonito, libro-
rum suorum ordinem et argumenta præmittit, hunc-
que humillima ac fide plena ad Deum prece conclu-
dit.

1. In otio et opulentia non est nisi beluina (a) felici-
tas. — Circumspicienti mihi proprium humanæ vitæ
ac religiosum officium, quod vel a natura manans, vel
a prudentum studiis profectum, dignum aliquid hoc
concesso sibi ad intelligentiam divino munere obti-
neret, multa quidem aderant, quæ opinione (b) com-

(a) Constante hoc adjectivum nomen cum uno l
scribit editio accuratissima quam recudimus.

(b) Pervetustus codex Colbertinus cum Germanensi,
communione; f. r. t. c. commune.

C muni efficere utilem atque optandam vitam videban-
tur, maximeque ea quæ et nunc et semper antea
potissima inter mortales habentur, otium simul at-
que opulentia, quod aliud sine altero mali potius
materies, quam honi esset occasio: quia et quies
inops prope quoddam vitæ ipsius intelligatur esse
exsilium, et opulens inquietudo 2 tanto plus calamita-
tis afferat, quanto majore indignitate his caretur,
quæ maxime et optata et quæsitæ sunt ad utendum.
Atque hæc quidem quamquam in se summa atque opti-
ma vitæ blandimenta contineant, tamen non mul-
tum videntur a consuetudine esse beluinae oblecta-
tionis aliena: quibus in saltuosa loca ac maxime pa-
bulis læta (c) evagantibus, adsit et securitas a labore,
et satietas ex pascuis. Nam si hic optimus et abso-
lutissimus vitæ humanæ usus existimabitur, quiescere
et abundare; necesse est hunc eundem, secundum
sui cujusque generis sensum, nobis atque universis
rationis expertibus beluis esse communem: quibus
omnibus, natura ipsa in summa rerum copia et se-
curitate famulante, sine cura habendi copia redun-
dat utendi.

2. Ad alia natos se senserunt plerique homines. —
Ac mihi plerique mortalium non ob 3 aliam quidem

(c) In iisdem mss. vacantibus; quæ vox Hilarii
menti, bestiarum scilicet otio designando, optime
congruit, sed non ita orationi.

causam hanc inoptæ ac beluinae vitæ consuetudinem et respuisse a se, et coarguisse in aliis videntur, quam quod, natura ipsa auctore impulsus, indignum homine esse existimaverunt, in officium se ventris tantum et inertiae natos arbitrari; et in hanc vitam non ob aliqua præclari facinoris aut bonæ artis studia esse deductos, aut hanc ipsam vitam non ad aliquem profectum esse æternitatis indultam (a) quam profecto non ambigeretur munus Dei non esse reputandum, cum tantis afflictata angoribus, et tot molestiis impedita, sese ipsa atque intra se a pueritiæ ignorantia usque ad senectutis deliramenta consumeret): et idcirco ad aliquas se patientiæ et continentiae et placibilitatis virtutes et doctrina et opere transulisse, quod bene agere atque intelligere, id demum bene vivere esse opinabantur: vitam autem non ad mortem tantum ab immortalis Deo tribui existimandam; cum boni largitoris non esse intelligeretur, vivendi jucundissimum sensum ad tristissimum mortis tribuisse moriendi.

3. *In Dei cognitionem ardet Hilarius.* — Et quamquam non ineptam hanc eorum esse sententiam atque inutilem existimarem, conscientiam ab omni culpa liberam conservare, et omnes humanæ vitæ molestias vel providere prudenter, vel vitare consulte, vel ferre patienter: tamen hi ipsi non satis mihi idonei ad bene beateque vivendum auctores videbantur, communia tantum et convenientia humano sensui doctrinarum præcepta statuentes; quæ cum non intelligere beluinum esset, intellecta tamen non agere, ultra beluinae immanitatis esse rabiem videretur. Festinabat autem animus, non hæc tantummodo agere, quæ non egisse, et criminum esset plenum, et dolorum: sed hunc tanti muneris Deum parentemque cognoscere, cui se totum ipse deberet, cui famulans nobilitandum se existimabat, ad quem omnem spei suæ opinionem referret, in cuius bonitate inter tantas præsentium negotiorum calamitates, tamquam tutissimo sibi portu familiarique requiesceret. Ad hunc igitur vel intelligendum, vel cognoscendum, studio flagrantissimo animus accendebatur.

4. *Variæ antiquorum de Deo opiniones. Hilario non probantur, pro certo habenti Deum non esse nisi unum.* — Namque plures eorum numerosas incertorum deorum familias introducebant: et virilem ac muliebrem sexum in divinis naturis agere existimantes, ortus ac successiones ex diis deorum asserebant. Alii majores ac minores et differentes pro potestate deos prædicabant. Nonnulli nullum omnino Deum esse affirmantes, eam tantum, quæ fortuitis motibus atque concursibus in aliquo existeret, naturam

A venerabantur. Plerique vero Deum quidem esse opinionione publica loquebantur, sed hunc eundem incuriosum rerum humanarum ac negligentem pronuntiabant. Aliqui autem ipsas illas creaturarum corporeas conspicibilesque formas in elementis terrenis et cœlestibus adorabant. Postremo quidam in simulacris hominum, pecudum, ferarum, volucrum, serpentum, deos suos collocabant, et universitatis Dominum atque infinitatis parentem intra angustias metallorum et lapidum et stipitum coartabant. Dignumque jam non erat, auctores eos veritatis (b) existere, qui ridicula et fœda et irreligiosa sectantes, ipsis illis inanissimarum sententiarum suarum opinionibus dissiderent. Sed inter hæc animus sollicitus, utili ac necessaria ad cognitionem Domini sui via nitens, cum neque incuriam Deo rerum a se conditarum dignam esse arbitrareretur, neque naturæ potenti atque incorruptæ competere sexus deorum, et successiones satorum atque ortorum intelligeret: porro autem divinum et æternum nihil nisi unum esse et indifferens pro certo habebat, quia id quod sibi ad id quod esset auctor esset, nihil necesse est extra se quod sui esset præstantius reliquisset: atque ita omnipotentiam æternitatemque non nisi penes unum esse; quia neque in omnipotentia validius infirmiusque, neque in æternitate posterius anteriusve congrueret: in Deo autem nihil nisi æternum potentisque esse venerandum.

5. *E Scripturis discit quid sit Deus; quod æternus.* — Hæc igitur, multaque alia ejusmodi cum animo reputans, incidi in eos libros, quos a Moyse atque a prophetis scriptos esse Hebræorum religio (c) tradebat: in quibus ipso creatore Deo testante de se, hæc ita continebantur: *Ego sum, qui sum (Exod. III, 14);* et rursum: *Hæc dices filiis Israel. Misit me ad vos is qui est (Ibidem).* Admiratus sum plane tam absolutam de Deo significationem, quæ naturæ divinæ incomprehensibilem cognitionem aptissimo ad intelligentiam humanam sermone loqueretur. Non enim aliud proprium magis Deo, quam esse, intelligitur; quia id ipsum quod est, neque desinentis est aliquando, neque cœpti: sed id, quod cum incorruptæ beatitudinis potestate perpetuum est, non potuit aut poterit aliquando non esse; quia divinum omne neque abolitioni, neque exordio obnoxium est. Et cum in nullo a se Dei desit æternitas; digne hoc solum, quod esset, ad protestationem incorruptæ suæ æternitatis ostendit.

5.6. *Deus infinitus; mente capi nequit.* — Et ad hanc quidem infinitatis significationem satisfacisse sermo dicentis: *Ego sum qui sum*, videbatur: sed magnificentia et virtutis suæ erat a nobis opus intelligen-

(a) Martinus Lipsius post Erasimum ob quam, addita particula ob præter fidem mss. Mox apud eosdem *refutandum*: in editione Badii Ascensii, *reputandum* vel *refutandum*, quomodo exstat in uno e Colbertinis mss. In edit. Parisiensi an. 1608, et pluribus mss. *reputandam*. At in mss. vetustioribus, *reputandum*. Quod in his ad munus, in aliis eodem sensu ad *vitam* refertur. Deinde

in mss. Colb. et Germ., *languoribus*, non *angoribus*.

(b) Bad., Er., Lips., et mss. non pauci, *existimare*. At potiores cum Par. *existere*.

(c) Non ita abhorret Hilarius, ut Scultetus sibi fingit, a doctrina traditionis, ex qua cum sacris libris auctoritatem hic tribuat, in psal. II, v. 2, eorundem sensum ex ipsa quærendum esse defendit.

dum. Namque cum esse ei proprium esset, qui manens semper non etiam aliquando cœpisset; æterni et incorrupti Dei dignus de se hic rursus auditus est sermo: *Qui tenet cœlum palma, et terram pugillo (Esa. xl, 12); et rursus: Cœlum mihi thronus est, terra autem scabellum pedum meorum. Quam domum mihi ædificabitis, aut quis locus erit requietionis meæ? Nonne manus mea fecit hæc (a) (Esa. lxxvi, 1 et 2)?* Universitas cœli palma Dei tenetur, et universitas terræ pugillo concluditur. Sermo autem Dei, etiamsi ad opinionem religiosæ intelligentiæ proficit, plus tamen significationis introspectu sensu continet, quam exceptus auditu (*Vide Augustin. epist. cxxxvii ad Volusian., n. 3*). Nam conclusum palma cœlum rursus Deo thronus est; et terra, quæ pugillo continetur, eadem et scabellum pedum ejus est: ne in throno et scabello, secundum habitum consistens, protensio speciei corporeæ posset intelligi, cum id, quod sibi thronus et scabellum est, rursus ipsa illa infinitas potens palma ac pugillo apprehendente concluderet; sed ut in his cunctis originibus creaturarum Deus intra extraque, et supereminens et internus, (b) id est, circumfusus et infusus in omnia nosceretur, cum et palma pugillusque continens potentatem naturæ exterioris ostenderet; ac thronus et scabellum substrata esse (c) ut interno exteriora monstraret, cum exteriora sua interior insidens, ipse rursus exterior interna concluderet: atque ita totus ipse intra extraque se continens (*supple, cuncta*), neque infinitus abesset a cunctis, neque cuncta ei qui infinitus est non inessent. His igitur religiosissimis de Deo opinionibus veri studio detentus animus delectabatur. Neque enim aliud quid dignum esse Deo arbitrabatur, quam ita eum ultra intelligentias rerum esse, ut in quantum se ad aliquem præsumptæ licet opinionis modum mens infinita protenderet, in tantum omnem persequentis se naturæ infinitatem infinitas immoderate æternitatis excederet. Quod cum a nobis pie intelligeretur, tamen a propheta hæc ita **6** dicente manifeste confirmabatur: *Quo (d) abibo a spiritu tuo, aut a facie tua quo fugiam? Si ascendero in cœlum, tu illic es; si descendero in infernum, et ibi ades. Si sumpsero pen-*

(a) In aliquot mss. additur hic omnia, quod et habent lxx, de quibus licet dicat Hilarius in psal. cxviii, **D** lit. 4, n. 6: *Nobis neque tutum est translationem lxx Interpretum transgredi*: hos tamen in dubiis tantum ac difficilibus locis præfert, cum latinam versionem sequi solet, ac maxime hic, ubi secundum lxx, namque, pro nonne vertendum ei fuisset.

(b) Aliquot mss. cum vulgatis, idem circumfusus, et mox, cum et palmo pugilloque continens: castigantur ex vetustioribus libris. Verba Hilarii illustrant hæc Gregorii lib. ii Moral., c. 8: *Cœlum palmo mittens, et terram pugillo concludens ostenditur, quod ipse sit circumquaque rebus quas creavit exterior: id namque, quod exterius concluditur, a concludente exterius continetur. Per sedem ergo, cui præsidet, intelligitur esse interius supraque; per pugillum, quo continet, exterius subterque signatur.*

(c) Editio Par. cum quibusdam non inferioris notæ mss. ut in throno. Magis probamus cum aliis libris ut

nas meas ante lucem, et habitavero in postremis mariis: etenim illuc manus tua deducet me, et tenebit me dextera tua (Psal. cxxxviii, 7 et seqq.). Nullus sine Deo, neque ullus non in Deo locus est. In cœlis est, in inferno est, ultra maria est. Inest interior, excedit exterior. Ita cum habet, atque habetur; (e) neque in aliquo ipse, neque non in omnibus est.

7. *Deus pulcherrimus. Quia cæterarum rerum speciem, si non verbo, certe sensu assequimur; Dei autem speciem neutro modo.* — Quamquam igitur optinæ hujus atque inexplicabilis intelligentiæ sensu animus gauderet, quod hanc in parente suo et creatore immensæ æternitatis infinitatem veneraretur; tamen studio adhuc intentiore ipsam illam infiniti et æterni Domini sui speciem quærebat, (f) ut incircumscrip-tam immensitatem in aliquo pulchræ intelligentiæ esse opinaretur ornatu. In quibus cum religiosa mens intra imbecillitatis suæ concluderetur errorem, hunc de Deo pulcherrimæ sententiæ modum propheticiis vocibus apprehendit: *De magnitudine enim operum, et pulchritudine creaturarum, consequenter generationum conditor conspicitur (Sap. xiiii, 5, sec. lxx).* Magnorum creator in maximis est, et pulcherrimorum conditor in pulcherrimis est. Et cum sensum ipsum (g) egrediat operatio, omnem tamen sensum longe necesse est excedat operator. Pulchrum itaque cœlum, æther, terra, maria, et universitas omnis est, quæ ex ornatu suo, ut etiam Græcis placet, digne κόσμος, id est, mundus nuncupari videtur. Sed si hanc ipsam rerum pulchritudinem ita sensus naturali metitur instinctu, ut etiam in quarundam volucrum ac pecudum accidit specie, ut dum infra sententiam sermo est, sensus tamen id ipsum intelligens non eloquatur; quod tamen rursus, dum sermo omnis ex sensu est, sensus sibi ipse loquatur intelligens: nonne hujus ipsius pulchritudinis Dominum necesse est totius pulchritudinis esso pulcherrimum intelligi; ut cum æterni ornatus sui speciem sensum intelligentiæ omnis effugiat, opinionem tamen intelligentiæ sensus non relinquat ornatus? Atque ita pulcherrimus Deus est confitendus: **7** ut neque intra sententiam (h) sit intelligendi, neque extra intelligentiam sentiendi.

interno, sumpta particula ut pro velut.

(d) Vetus codex Colb. aliique: *Quo ibo.* Utraque lectio tract. in psal. cxxxviii, exhibetur.

(e) Unus e Colb. mss., neque sine aliquo. Alii recentiores, neque non in aliquo. Melius abest non ab excusis et antiquioribus mss. Nam quatenus habet, non ipse in aliquo inclusus; sed quodvis potius in ipso est: quatenus vero habetur, in omnibus est.

(f) Bad. et Er. ut unam. Lips. et Par. ut illam. Neque unam neque illam habent mss.

(g) Editi, supergrediat: nullius veteris libri auctoritate.

(h) Id est, licet pulchritudinem illius ne intelligentiæ quidem sensu complectamur, adeoque non sit intra sententiam intelligendi; sensus tamen dictat eum, qui ita captum suum superat, intelligentium esse pulcherrimum: qua ratione Dei species non est extra intelligentiam sentiendi, puta, eam esse omnium pulcherrimam.

8. *Deus intelligentiam excedens fide attingendus.* — A cui nomen erat Joannes. Hic venit in testimonium, ut testimonium perhiberet de lumine. Non erat ille lux, sed ut testimonium perhiberet de lumine. Erat lux vera, quæ illuminat omnem hominem venientem in hunc mundum. (d) In mundo erat, et mundus per eum factus est, et mundus eum non cognovit. In sua venit, et sui eum non receperunt. Quotquot autem receperunt eum, dedit eis potestatem filios Dei fieri, iis qui credunt in nomine ejus: qui non (e) ex sanguine, neque ex voluntate viri, neque ex voluntate carnis, sed ex Deo nati sunt. Et Verbum caro factum est, et habitavit in nobis: et vidimus gloriam ejus, gloriam tamquam unigeniti a Patre, plenum gratia et veritate (Joan. 1, 1-14). Proficit mens ultra naturalis sensus intelligentiam, et plus de Deo quam opinabatur edocetur. Creatorem enim suum Deum ex Deo discit: Verbum Deum, et apud Deum in principio esse audit. Mundi lumen in mundo manens, et a mundo non recognitum intelligit. Venientem quoque in sua, a suis non receptum: recipientes autem sub fidei suæ merito in Dei filios profecisse cognoscit; non ex complexu carnis, neque ex conceptu sanguinis, neque ex corporum (f) voluntate, sed ex Deo natos. Deinde (supple, cognoscit) Verbum carnem factum, et habitasse in nobis, et gloriam spectatum ejus, quæ tamquam unicus a patre, sit perfecta cum gratia et veritate.

9. *In immortalitatis spem assurgit Hilarius.* Hanc ratio ipsa ei suadet. — Suberat autem omnibus his naturalis adhuc sensus, ut pietatis professionem spes aliqua incorruptæ beatitudinis aleret, quam sancta de Deo opinio et boni mores quodam victricis militiæ stipendio mererentur. Neque enim fructus aliquis esset, bene de Deo opinari: cum omnem sensum mors perimeret, et occasus quidam naturæ deficientis aboleret. Porro autem non esse hoc dignum Deo ratio ipsa suadebat, deduxisse eum in hanc participem consilii prudentiæque vitam hominem sub defectione vivendi et æternitate moriendi: ut in id tantum (b) non existens substitueretur, ne substitutus existeret; cum constitutionis nostræ ea sola esse ratio intelligeret, ut quod non esset esse cœpisset, non ut quod cœpisset esse non esset.

10. *Spem ac Dei notitiam auget Joannis Evangelium.* — Fatigabatur autem animus, partim suo, partim corporis metu. Qui cum et constantem sententiam suam pia de Deo professione retineret, et sollicitam de se atque hoc occasuro secum, ut putabat, habitaculo suo curam recepisset, post cognitionem legis ac prophetarum istius modi quoque doctrinæ evangelicæ atque apostolicæ instituta cognoscit: In principio erat Verbum, et Verbum erat apud Deum, et Deus erat Verbum. Hoc erat in principio apud Deum. Omnia per ipsum facta sunt, et sine ipso factum est nihil. Quod (c) factum est in eo, vita est, et vita erat lux hominum, et lux lucet in tenebris, et tenebræ eam non comprehenderunt. Fuit homo missus a Deo,

11. *Filius Dei Deus. Filios Dei fieri potestas est, non necessitas. Filius Dei factus homo, ut homo feret filius Dei. Christus verus Deus et verus homo.* — Hic jam mens trepida et anxia plus spei invenit, quam expectabat. Ac primum ad cognitionem Dei patris imbuitur. Et quod antea de Creatoris sui æternitate, et infinitate, et specie, naturali sensu opinabatur, hic nunc proprium esse etiam unigenito Deo accipit: (g) non in deos fidem laxans, quia ex Deo Deum audit; non ad naturæ diversitatem (h) in Deum ex Deo decedens, quia plenum gratia et veritate Deum ex Deo discit; neque præposterum ex Deo Deum sentiens, quia in principio apud Deum esse Deum comperit. Rarissimam deinde hujus salutaris

non in duorum numerum veritatis diversitate referendum. Utraque illa lectio confirmari potest ex lib. iv, n. 4, ubi Ariani hanc improbandi homousii causam comminiscuntur, quod secundum verbi hujus significationem ex divisione paternæ substantiæ esse Filius existimetur; tanquam desectus ex eo fuerit, ita ut in duos sit res una divisa. Si præferas hic non in duos, tacita intelligenda est vox deos, quæ infra n. 17, ita exprimitur: *Edocti divinitus neque duos deos prædicare, neque solum*; et n. 24: *Nec duos deos, nec solitarium verum Deum prædicavimus*. Idem habetur lib. viii, n. 29.

(a) Apud Bad. et in uno ms. Colb. *muneris sui*. In editis aliis, *munusve*. Magis placet cum duobus mss. Colb. necnon German. *minusve*.

(b) Abest non ab uno ms. Colb. male: perinde enim est non existens substitueretur, ac ex non existente conderetur. Porro, *substituere*, pro *creare* rursum usurpatur infra lib. vi, n. 18, sicut et a Faustino Hilario nostro aequali adversus Arian. Attendenda etiam particula *ne*, quæ ut hic, ita et alias, pro *ut non* sæpius effertur, scilicet ut non existeret, postea quam existentia donatus est. Idem argumentum de immortalitate hominis non minus clare tractatum vides in psal. cxviii, lit. 14, n. 1.

(c) Hæc verba, *quod factum est*, cum præcedentibus jungunt vulgati, quæ disjungenda esse liquet ex lib. ii, n. 19, ubi deinde, quomodo et hic *pro in eo vita erat*, reposuimus in *eo vita est* omnium prope mss. auctoritate. De distinctione verborum hujus loci videndum Ambrosius lib. iii de Fide, c. 6.

(d) Vetustus codex Colb. *In hoc mundo*.

(e) Editi, *ex sanguinibus*: reititibus mss.

(f) Basilicæ Vaticanæ vetustissimus codex cum plebisque aliis mss. *volutatæ*.

(g) Mss. Colb. et Germ. *nōn in duos*: et infra n. 53,

(h) Erasmus ac post eum Lips., *Deum ex Deo decedens*: quod non displiceret, si adesset alicujus ms. auctoritas. Arriserat etiam cum veterrimo codice S. Petri in Vaticano, in *Deum Deum decedens*: Sed antiqui notarii multa passim mutantis nimios ausus formidamus, ubi nullus alius codex suffragatur. Plerique mss. cum Bad. in *Deo*, vel in *Deum*, ex *Deo decedens*. Alii probæ notæ cum Par. in *Deum ex Deo decedens*. Quod sic intelligi commode queat: non decedens ad invehendam in Filium, qui Deus ex Deo est, naturæ diversitatem. Legentibus in *Deo ex Deo*, supplere licet *credendam ante decedens vel decedens*.

cognitionis fidem esse, sed maximum præmium noscitur: quia et sui non receperunt, et recipientes in filios Dei aucti sunt, non ortu carnis, sed fidei. Esse autem filios Dei, non necessitatem esse, sed potestatem: quia proposito universis Dei munere, non natura gignentium afferatur, sed voluntas præmium consequatur. Ac ne id ipsum, quod unicuique (a) esse Dei filio sit potestas, in aliquo infirmitatem fidei trepidæ impediret; quia per sui difficultatem ægerrime speretur, quod et magis optatur, et minus creditur: Verbum Deus caro factum est, ut per Deum Verbum carnem factum caro proficeret in Deum Verbum. Ac ne Verbum caro factum aut aliquid aliud esset quam Deus Verbum, aut non nostri corporis caro esset, habitavit in nobis: ut dum habitat, non aliud quam Deus maneret (b); dum autem habitat in nobis, non aliud quam nostræ carnis Deus caro factus esset; per dignationem assumptæ carnis non inops suorum, quia tamquam unigenitus a Patre plenus gratiæ et veritatis, et in suis perfectus sit, et verus in nostris.

12. *Divina non capit nisi fides.* — Hanc itaque divini sacramenti doctrinam mens læta suscepit, in Deum proficiens per carnem, et in novam nativitatem per fidem vocata, et ad cœlestem regenerationem obtinendam potestati suæ permissa, curam in se parentis sui Creatorisque cognoscens non in nihilum redigendam se per eum existimans, per quem in hoc ipsum quod est, ex nihilo substitisset: et hæc omnia ultra intelligentiæ humanæ metiens sensum, quia ratio communium opinionum consilii cœlestis incapax, hoc solum putet in natura rerum esse, quod aut intra se intelligat, aut præstare possit ex sese. Dei autem virtutes secundum magnificentiam æternæ potestatis, non sensu, sed fidei infinitate pendeat: ut Deum in principio apud Deum esse, et Verbum carnem factum habitasse in nobis, non id-

A circo non crederet, quia non intelligeret; sed idcirco se meminisset intelligere posse, (c) si crederet.

13. *Christi gesta non succumbunt naturalibus mentium sensibus.* — Ac ne in aliquo secularis prudentiæ tardaretur errore, ad piæ confessionis hujus absolutissimam fidem ita insuper per Apostolum divinis dictis edocetur: *Videte ne quis vos spoliât per philosophiam et inanem deceptionem, secundum traditionem hominum, secundum elementa mundi, et non secundum Christum: quia in ipso inhabitat omnis plenitudo divinitatis corporaliter, et estis in illo repleti, qui est caput omnis principatus et potestatis: in quo et circumcisi estis, circumcissione non manu facta in exspoliatione corporis carnis, sed circumcissione Christi, consepulti ei in baptisate, in quo et resurrexistis per fidem operationis Dei, qui excitavit eum a mortuis. Et vos, cum essetis (d) mortui in delictis et præputiatione carnis vestræ, vivificavit cum illo, (e) donatis vobis omnibus delictis, delens quod adversum nos erat (f) chirographum in sententiis, quod erat contrarium nobis: et ipsum tulit e medio, affigens illud cruci: exutus carnem, et potestates ostentui fecit, triumphatis iis cum fiducia in semetipso (Coloss. II, 8 et seqq.).* Respuit captiosas et inutiles philosophiæ quæstiones fides constans, neque humanarum ineptiarum fallaciis succumbens, spoliū se præbet veritas falsitati; non secundum sensum communis intelligentiæ Deum retinens, neque de Christo secundum mundi elementa decernens, in quo divinitatis plenitudo corporaliter inhabitat: ut dum infinitas æternæ in eo est potestatis, omnem terrenæ mentis amplexum potestas æternæ infinitatis excedat: qui nos ad divinitatis suæ naturam trabens, non etiamnum corporali præceptorum observatione distrinxerit, neque per legis umbram ad solemniam desecandæ carnis (id est, circumcissionis) imbuerit; sed ut omnem naturalem corporis

(a) Sic mss. castigatioris ea ratione qua dixit Tullius, *licet tibi esse bono viro.* Alii vero, *esse Dei filium vel filios.* Ex utraque illa lectione in vulgatis obtinuit, *esse Dei filium a Deo filio fit,* vel *sit potestas:* glossema quod non exstat nisi in unico recentiore mss. Colb.

(b) Quia nimirum habitator, domum habitando quam antea non habitabat, minime aliud ab eo quod prius erat efficitur: adeoque verbum *habitandi* aptissimum est ad exprimendam Verbi corporati immutabilitatem; de quo præmittitur *caro factum est,* ad significandam ipsius cum carne conjunctionem. Tum verba *habitat in nobis,* sic ab Hilario intellecta esse quasi *in nostris,* patet ex subnexis, *verus in nostris.* Unde refellit Erasmus, qui in dubium revocavit an Christi carnem ex Maria assumptam credidisset. Qui vero existimant Hilarium in gentilitate natum, ac primæ suæ ad veram fidem conversionis historiam hic texere, expendendum habent, an sola Joannis verborum lectio per se tantam mysteriorum nostrorum notitiam gentili præstare potuerit, ut jam Apollinario, Nestorio, et Eutychemi confutandis suffecerit.

(c) Quia, ut loquitur Augustinus epist. cxx ad Cosentium n. 3: *Fides præcedat rationem, qua cor mundetur, ut magnæ rationis capiat et perferat lucem;* et rursum epist. cxxxvii ad Volusianum n. 15: *Intellectui fides aditum aperit, infidelitas claudit.* Confer superior Hilarii dicta num. 8.

(d) Omnes mss. uno nullius ferme auctoritatis excepto omittunt hic verbum *mortui:* quod tamen habent infra lib. ix. n. 10, et in Ps. lxxvii. n. 23. Sed hoc apud Hilarium non inusitatum, ut etiam in eodem tractatu eadem Scripturæ loca non eadem ratione repetat.

(e) In ms. bas. Vat.: *Donans nobis omnia delicta, delendo quod adversum nos erat chirographum decreti, quod erat adversarium nobis: et mox, exuens se carne, et potestate traduxit palam triumphans illos;* quæ versio Hilario videtur extranea. Quæ hic exhibetur, confirmatur lib. ix. n. 10. Vide tract. in psal. lxxvii. n. 23.

(f) Præter ms. Vat. bas. pauci, iique recentiores habent, *chirographum decreti.* Ab hac lectione non abhorret quæ subjicitur explicatio, *ut nova in se generis nostri creatione constitutionem decreti anterioris aboleret.* Aliter lib. ix. n. 10, ubi Hilarius Apostoli verba tanquam hic jam tractata memorat, sic interpretatur hoc chirographum, *delens chirographum legis peccati, quod per sententias anteriores contrarium erat nobis.* Unde in ps. cxx. n. 18, illud simpliciter vocat *chirographum legis;* hic vero *sententiam mortis.* Non est omittendum quod in uno ms. Colb. exstat, *chirographum decreti in sententiis.* Et hoc Hilario est solemne, ut duas versiones, quas pariter probat, simul componat.

necessitatem circumcisis a vitis spiritus criminum emundatione purgaret : cuius morti consepeliremur in baptismo, ut **11** in æternitatis vitam rediremus; dum regeneratio ad vitam mors esset ex vita, et morientes vitis immortalitati renasceremur; Ipso pro nobis ex immortalitate moriente, ut ad immortalitatem una cum eo excitaremur ex morte. Carnem enim (a) peccati recepit, ut assumptione nostræ carnis delicta donaret, dum ejus sit particeps assumptione, non crimine; delens per mortem sententiam mortis, ut nova in se generis nostri creatione constitutionem decreti anterioris aboleret; cruci se figi permittens, ut maledicto crucis obliterata (b) terrenæ damnationis maledicta figeret omnia : ad ultimum in homine passus, ut potestates debonestaret; dum Deus secundum Scripturas moriturus, et (c) in his vincens in se fiducia triumpharet; dum immortalis ipse, neque morte vincendus, pro morientium æternitate moreretur. Hæc itaque ultra naturæ humanæ intelligentiam a Deo gesta non succumbunt rursus naturalibus mentium sensibus; quia infinitæ æternitatis operatio infinitam metiendi exigit opinionem : ut cum Deus homo, cum immortalis mortuus, cum æternus sepultus est, non sit intelligentiæ ratio, sed potestatis exceptio; ita rursus e contrario non sensus, sed virtutis modus sit, ut Deus ex homine, ut immortalis ex mortuo, ut æternus sit ex sepulto. Coexcitantur ergo a Deo in Christo per mortem ejus. Sed dum in Christo plenitudo est divinitatis, habemus et significationem Dei patris nos coexcitantis in mortuo, et Christum Jesum non aliud quam Deum in

C divinitatis plenitudine confitendum.

14. Christi fides et mortis metum et vitæ tollit læ-

(a) Solus cod. Victorinus, *peccati expertem fecit*; quam lectionem amplexatus est Lud. Miræus, inepte: virti quippe tantum Hilarius Christum, in carne ejusdem nobiscum naturæ, carnis delicta donasse. Ut quim docet Tertullianus de carne Christi n. 16, neque ad propositum Christi, peccatum carnis evacuatur, neque ad gloriam saceret, non in ea carne evacuare illud, in qua erat natura peccati. Tum cuidam Alexandro sic arguanti: *Ergo si nostram induit, peccatrix fuit caro Christi: Nostram, reponit, induens, suam fecit; suam faciens, non peccatricem eam fecit.* Illic igitur dixit Hilarius peccati carnem, quæ per peccatores ad Christum usque propagata est, quæ, ut laudato loco Tertullianus, *genere, non ritio, Adæ est*: dum scilicet Christus, ut hic habet Hilarius, *ejus sit particeps assumptione, non crimine.* Quare frustra in limbo unius ms. Colb. non nemo annotavit, *Carnem peccati, caute lege.* Alas, puta l. x de Trinit., num. 25, de eodem Christi carne dicit, *Neque caro illa caro peccati, sed similitudo carnis peccati.* Vide tract. ps. LXXII, n. 25.

(b) In tribus mss. *terrenæ maledictionis.* In Remig. Corb., Pratel., etc., *terrenæ dominationis.* Retinendum putamus cum pluribus aliis, *terrenæ damnationis*; ut sit allusio ad sententiam quam homo damnatus accipit, *Terra es, et in terram ibis.*

(c) Sex. mss. non tamen potiores, *in his vincendis in se cum fiducia.*

(d) Excusi, *conocia* : refragantibus mss.

(e) Unus codex Remig. eum Theod., *initium æternitatis.*

(f) Particulam quod hic in vulgatis omissam resti-

A dium. — In hoc ergo (d) conscio securitatis suæ otio mens spebus suis læta requieverat : intercessionem mortis hujus usque eo non metuens, **12** ut etiam reputaret (e) in vitam æternitatis. Vitam autem hujus corporis sui non modo non molestam sibi aut ægram arbitrabatur, ut eam quod pueritiæ litteras, quod ægris medicinam, quod naufragis natatum, quod adolescentibus disciplinam, (f) quod militiam esse crederet imperaturis : rerum scilicet præsentium tolerantiam, ad præmium beatæ immortalitatis proficientem. Quin etiam id, quod sibi credebat, tamen per ministerium impositi sacerdotii etiam cæteris prædicabat, munus suum ad officium publicæ salutis extendens.

15. Hæreticorum ingenium. — Sed inter hæc emerunt desperata in sese, et sæva in omnes impiæ temeritatis ingenia (*supple*, hominum), potentem Dei naturam naturæ suæ infirmitate moderantium : neque ut ipsi usque ad infinitatem opinandi de infinitis rebus emergerent, sed intra finem sensus sui indefinita concluderent; essentque sibi arbitri religionis, cum religionis opus (g) obedientiæ esset officium; sui immemores, divinorum negligentes, præceptorum emendatores.

16. Hæreses duæ præcipuæ de Christo. Sabellii et Arii. — Nam ut de cæteris hæreticorum stultissimis studiis sileam, de quibus tamen, sic ubi occasionem sermonis ratio præbebit, non tacebimus; quidam (h) ita evangelicæ fidei corrumpunt sacramentum, ut sub unius Dei pia tantum professione nativitatem unigeniti Dei abnegent; ut protensio sit potius in hominem, quam descensio : neque ut qui filius hominis secundum tempora assumptæ carnis fuit, idem antea

tinuus ex mss. Ita hæc intelligere est, quasi legeretur, *ut eam, quamvis tantis angoribus afflictam, crederet esse, quod pueritiæ litteras, etc.*

(g) Ita Par. cum antiquioribus mss. At Bad. Er. et Lips. cum aliis, *in solo obedientiæ esset officio.* Illic commendatur obedientia fidei, de qua infra n. 37 : *Ultra naturalem opinionem fidei obedientia nos provehit.*

(h) Hæc Noëtum, Praxeam, et Hermogenum spectant, maxime vero Sabellium, qui, ut notat Augustinus de Hæres. ad Quodvultdeum, iis quibus consentiebat, subinde factus est famosior. Hujus hæresis rursus exponitur lib. de Synod. n. 45 : *Quidam enim ausi sunt innascibilem Deum usque ad sanctam Virginem substantiæ dilatatione protendere, ut latitudo deducta quodam naturæ suæ tractu assumensque hominem filius nuncuparetur, neque Filius ante sæcula perfectus Deus natus, idem postea et homo natus sit.* Uirumque illum locum illustrat Epiphanius, quo teste hæc. LXII, n. 1, asserebat Sabellius, *Filium radii in morem emissum, omnia, quæ ad Evangelii et humanæ salutis procuracionem atinerent, in hoc mundo præstitisse; atque ita in cælum redisse, quemadmodum is qui a sole manavit radius in eundem postea refunditur.* Quomodo autem sol radio in terras protenditur potius quam descendit, ita Dei in Virginem protensionem tantum, non descensionem admisit. Haud aliter sensit Marcellus Theodoretus teste, qui de eo prodit lib. II Hæret. fab. : *Prorsus existimavit Trinitatem extendi contrahive pro œconomiarum et consiliorum diversitate; et paulo ante : Extensionem quandam divinitatis Patris in Christum venisse dixit, et hanc Deum Verbum appellavit : peracta autem universa œconomia rursus attractam esse reversamque ad Deum ex quo extensa fuit.*

semper fuerit atque sit filius Dei: ne in eo nativitas Dei sit, sed ex eodem idem sit; ut unius Dei, ut putant, inviolabilem fidem (a) series ex solido in carnem deducta conservet, dum usque ad virginem Pater protensus, ipse sibi natus 13 sit in filium. Alii vero (quia salus nulla sine Christo sit, qui in principio apud Deum erat Deus Verbum), nativitatem negantes, creationem solam professi sunt: ne nativitas veritatem Dei admitteret, (b) sed creatio falsitatem doceret, quæ dum ementiretur in genere (c) Dei unius fidem, non excluderet in sacramento: sed nativitatem veram nomini ac fidei creationis (d) subicientes, a veritate unius Dei separabilem eum facerent, ut creatio substitutionis, perfectionem sibi divinitatis non usurparet, quam veritatis nativitas non dedisset.

17. *Fides vera contra utramque toto hoc opere stabilienda.* — Horum igitur furori respondere animus exarsit: recolens hoc vel præcipue sibi salutare esse, non solum in Deum credidisse, sed etiam in Deum patrem; neque in Christo tantum sperasse, sed in Christo Dei filio; neque in creatura, sed in Deo creatore ex Deo nato. Maxime ergo properamus ex prophetiis atque evangeliois præconiis vesaniam eorum ignorantiamque confundere, qui sub unius Dei, sola sane utili ac religiosa prædicatione, aut Deum natum Christum negant, aut verum Deum non esse contendunt; ut creatio potentis creaturæ intra unum Deum fidei sacramentum relinquat; quia nativitas Dei extra unius Dei fidem religionem protrahat (e) contentum. Sed nos edocti divinitus neque duos deos prædicare neque solum, hanc evangelici ac prophetici præconiis rationem in confessione Dei patris et Dei filii (f) afferemus, ut unum in fide nostra sint uterque, non unus: neque eundem utrumque, neque inter verum ac falsum aliud contententes; quia Deo ex Deo nato, neque eundem nativitas permittit esse, neque aliud.

18. *Lectori fides necessaria.* — Et vos quidem, quos fidei calor et (g) ignoratæ mundo ac sapientibus mundi veritatis studium ad legendum vocavit, me-

(a) In Pratellensi ms. *series ex solido Deo, et mox, Pater spiritu protensus*: voces *Deo* et *Spiritu* ex margine in textum haud dubie translatae. Hic rursus locus illustratur similitudine solis, ut quemadmodum radius est series ex solido solis corpore ducta in terras, ita et Filius sit series ducta a Patre: ut enim in sole vis triplex, illuminandi, calefaciendi, et orbicularis figura, seu solidum illud unde est utraque vis: ita et in Trinitate excogitabant Sabæliani triplicem vim, cujus Pater esset hypostasis ac veluti totius forma, ut loquitur Epiphanius loco laudato: ex quo hæresis huius notitiam ac capiendos Hilarii libros necessariam comparamus.

(b) Apud Bad., Er., aecnon in ms. Vat. bas. et Colb. uno, *sed creatio veluti compositi et simulati Dei falsitatem doceret*: quod glossema suspicamus, maxime cum hæc loquendi ratio ab Hilario sit aliena.

(c) In vulgatis et pluribus mss. hic additur vox *creationis*, quæ rectius abest a castigatioribus libris. Antea excusi habent *ementirentur*, et post *excluderent*, nullo fere suffragante ms. Non displiceret tamen, si

amisse oportet terrenarum mentium infirmas atque imbecillas opiniones esse abjiciendas, et omnes imperfectæ sententiæ angustias religiosa discendi expectatione laxandas. Novis enim regenerati ingenii sensibus opus est, ut unumquemque conscientia sua secundum celestis originis munus illuminet. Standum itaque per fidem ante est, ut sanctus Jeremias admonet (xxiii, 22), (h) in substantia Dei: ut de substantia Dei auditarus, sensum suum ad 14 ea quæ Dei substantiæ sint digna moderetur; moderetur autem non aliquo modo intelligendi, sed infinitate. Quin etiam conscius sibi diviniæ se nature participem, ut beatus apostolus Petrus in epistola sua altera ait (cap. ii, 14), effectum fuisse, Dei naturam non nature suæ legibus metiatur, sed divinas professiones secundum magnificentiam divini de se protestationis expendat. Optimus enim lector est, qui dictorum inucllentiam expectet ex dictis potius quam iniponat, et retulerit magis quam attulerit, neque cogat id videri dictis contineri, quod ante lectionem præsumpserit intelligendum. Cum itaque de rebus Dei erit sermo, concedamus cognitionem sui Deo, dictisque ejus pia veneratione famulemur. Idoneus enim sibi testis est, qui nisi per se cognitus non est.

19. *Comparatio ad divina nulla est perfecta.* — Si qua vero nos de natura Dei et nativitate trahentes, comparisonum exempla afferemus, nemo ea existimet absolutæ in se rationis perfectionem continere. Comparatio enim terrenorum ad Deum nulla est: sed infirmitas nostræ intelligentiæ cogit species quasdam ex inferioribus, tamquam superiorum indices quærere; ut rerum familiarium consuetudine admonente, ex sensus nostri conscientia ad insoliti sensus opinionem educeremur (*Hæc memorantur lib. iv, n. 2*). Omnis igitur comparatio homini potius utilis habeatur, quam Deo apta, quia intelligentiam magis significet, quam expleat: neque naturis carnis et spiritus, et invisibilium ac tractabilium coæquandis præsumpta repetatur, protestans et infirmitati se humanæ intelligentiæ necessariam, et ab invidia esse liberam non satisfaciens exempli. Pergimus itaque de Deo

antea præmitteretur *qui dum, non quæ dum, etc.*, id est, quæ creatio non nisi mendaciter subjicitur fidei Dei, qui genere et natura unus est, quanvis non excludatur a fide Dei in sacramento, quatenus plures per quandam prærogativam hoc nomen sortiuntur. Videsis lib. contra Auxent. n. 5.

(d) Solus codex Vat. bas. *substituentes*: minus bene. Hoc enim sibi vult: quem catholici Deum verum, utpote ex Deo vera nativitate natum credunt, illi hæretici nomini ac fidei creationis subjiciunt.

(e) Editio Par. antiquos libros, quibus solemne est mutare *t* in *d*, secuta, *confitendum*.

(f) Vat. bas. ms., *asserimus*.

(g) Bad. et Er., *ignorante*, Lips. et Par., *ignoratum*: castigantur ex mss.

(h) Apud LXX, *ἐν ὑποστάσει*. Gregorius Nazianz. Orat. xxxiv, legens *ἐν ὑποστάσει*, explicandæ hujus vocis gratia addit, *καὶ οὐκ ἐκ πρῶτον*: quod quidem ulli viventium hac ænis concessum negat, quia eorum nemini datum est videre naturam sententiam Dei. Ambrosius, l. iii. de Fide, c. 15: *Quis ut sit in substantia Domini, et vidit verbum ejus?*

locuturi Dei verbis, sensum tamen nostrum rerum A nostrarum specie imbuentes.

20. *Ordo totius operis.* — Ac primum ita totius operis modum temperavimus, ut aptissimus legendium profectibus connexorum sibi libellorum ordo succederet. Nihil enim incompositum indigestumque placuit afferre: ne operis inordinata congeries rusticum quemdam tumultum perturbata vociferatione præberet. Sed quia nullus per prærupta conscensus est, nisi substratis paulatim gradibus feratur gressus ad summa; nos quoque quædam gradiendi initia ordinantes, arduum hoc intelligentiæ iter (a) clivo quasi molliore lenivimus non 15 jam gradibus incisum, sed planitie subrepente devexum, ut prope sine scandentium sensu, euntium proficeret conscensus.

21. *Quid contineat liber secundus.* — Post hunc enim primi hujus sermonis libellum, sequens ita sacramentum edocet divini generationis, ut baptizandi in Patre et Filio et Spiritu sancto non ignorent nominum veritatem, neque vocabulis intelligentiam confundant, sed unumquodque ita sensu concipiant, ut est ac nuncupatur; agnitori absolutissime in iis quæ dicta sunt, quod neque non ipsa veritas sit nominis, neque non nomen sit veritatis.

22. *Liber tertius.* — Post hunc itaque lenem ac brevem demonstratæ Trinitatis sermonem, tertius liber, etsi sensim, tamen jam proficienter incedit. Nam id, quod ultra humani sensus intelligentiam Dominus de se professus est, quanti potest potentia exemplis ad intelligentiæ fidem coaptat, dicens: *Ego in Patre, et Pater in me* (Joan. x, 38): ut quod ab homine per naturam hebetem non capitur, id (b) fides jam rationabilis scientiæ consequatur: quia neque non credendum de se Deo est, neque opinandum est, extra rationem fidei esse intelligentiam potestatis.

23. *Liber quartus.* — Quartus deinde liber initium sui ex hæreticorum doctrinis auspicatur, se ipsum vitium, quibus fides Ecclesiæ (c) infamatur, expurgans: ipsam illam perfidiæ expositionem a multis (d) non

(1) Ms. Veron. tenet; ut paulo ante, *Quartus liber auspicatur, etc.*

(a) Hoc ad imitationem Plinii videtur dictum, qui lib. vi, Epist. v: *Ita, inquit, leviter et sensim clivo fallente consurgit ut cum ascendere te non putes, sentias ascendisse.*

(b) Editi, excepto Par. cum unico ms., *fides tamen rationabili scientia consequatur.* Ratio hic subjicitur, cur fides dicatur *rationabilis scientia.* Rationabilis quidem est, quia ratio suadet credendum Deo: scientiam etiam habet, quia opinioni non relinquitur locus, cum per effectus intelligimus plus Deum posse, quam capiat humana ratio. Hinc male in vulgatis legebatur, *intelligentiæ potestatem, pro intelligentiam potestatis, quod et magis perspicuum sit ex his l. iii, num. 5: Sunt istiusmodi in Deo potestates, quarum cum ratio intelligentiæ nostræ incomprehensibilis est, fides tamen per veritatem efficientiæ in absoluto est.*

(c) In vulgatis, *infamatur, male: neque melius deinde apud Bad., Er. et Lips. expugnans.*

olim editam proferens, et subdole eos, ac per id impiissime, unum Deum ex lege defendisse convincens, omnibus legis ac prophetarum testimoniis ita demonstratis, ut sine Deo Christo unum Deum confiteri irreligiositas sit; et confesso unigenito Deo Christo, non unum Deum prædicare perfidia sit.

24. *Liber quintus.* — Quintus vero (1) tenuit eum responsionis ordinem, quem hæretici instituerant professionis. Namque cum unum Deum prædicare se secundum legem ementiti essent; unum quoque Deum verum ex eadem proferre se sefellerunt: ut (e) per exceptionem Dei et unius et veri, nativitatem Domino Christo adimerent; quia ubi nativitas est, ibi et intelligentia sit (f) veritatis. Nos autem iisdem gradibus, quibus idipsum negabatur, docentes, nec duos deos, nec solitarium verum 16 Deum, sed Patrem verum Deum ita ex lege ac prophetis prædicavimus, ne aut unius Dei fidem corrumperemus, (g) aut nativitatem denegaremus. Sed quia, secundum illos, creato potiusquam nato nomen Dei Domino Jesu Christo deputaretur potius quam inesset; divinitatis veritas ita ex auctoritatibus prophetis demonstrata est, ut nos, Domino Jesu Christo Deo vero prædicato, intra intelligentiam unius Dei veri nativæ in eo divinitatis veritas contineret.

25. *Liber sextus.* — Sextus vero jam liber omnem hæreticæ assertionis fraudulentiam pandit. Namque ut dictis suis fidem facerent, damnantes dicta et vitia hæreticorum, Valentini scilicet et Sabellii et Manichæi et Hieracæ, pias Ecclesiæ prædicationes velamento professionis impie furati sunt: ut (2) correptis (h) in melius verbis irreligiosorum, et ambigua significatione moderatis, sub impietatis damnatione doctrinam pietatis exstinguere. Sed nos singulorum dictis et professionibus demonstratis, sanctas Ecclesiæ prædicationes absolvimus, neque quidquam cum damnatis hæreticis commune eis esse permisimus, ut damnanda damnantes, sola venerabiliter sectanda sequeremur, filium Dei (supple, esse) Dominum Jesum Christum, quod maxime ab iis negabatur, per hæc docentes, dum de eo testatur Pater, dum de se

(2) *Corruptis, ibid.*

(d) Pro non olim, substitutum est apud Lips. et Par. jam olim. remitentibus mss. necnon quod lib. vi, n. 3, dicitur, Arianam luem proxime emersisse. De hac perfida expositione dicemus libro iv.

(e) Solus ms. bas. Vat., ut per professionem Dei. Usum ac vim verbi exceptio cernere est infra n. 29, 33 et 34, ubi non solam professionem sonat, sed eam a cuius consortio quisvis alius arceatur.

(f) Hoc est, ibi intelligitur possessio veræ naturæ ejus ex quo nativitas est. Nam vox veritas Hilario pro vera natura, ut jam sæpe vidimus, solemnis est.

(g) Editi, aut nati veritatem: male et remitentibus mss.

(h) Reponimus ex Telleriano codice et Pratel. correptis; quod et in Remig. ac Theod. pridem secundis curis positum fuit: cum aliis in libris legamus corruptis.

ipse profitetur, dum Apostoli prædicant, dum religiosi credunt, dum demones clamant, dum Judæi negantes fatentur, dum ignorantes intelligunt gentes; ne jam (*id est*, ut non) ambigendum permittetur, quod ignorandum non relinquebatur.

26. *Liber septimus. Sabellius, Hebion et Arius sese vincendo Ecclesiæ vincunt.*—Septimus deinceps liber, secundum perfectæ fidei gradum, susceptæ disputationis sermonem temperavit. Namque primum, per inviolabilis fidei sanam et incorruptam demonstrationem, inter Sabellium et Hebionem et hos non veri Dei prædicatores lite certavit, cur Sabellius subsistere ante sæcula negaret, quem creatum alii confiterentur. Ignorabat enim Sabellius subsistentem Filium dum Deum verum operatum in corpore esse non ambigit. Hi autem negabant nativitatem, et affirmabant creaturam, dum opera ejus Dei veri esse opera non intelligunt. Lis eorum, fides nostra est. Nam dum filium negat (ideoque errat), in eo vincit Sabellius, 17 quod Deus verus (ut recte probat) operatus est: et Ecclesia eos, qui verum in Christo Deum negaverint, vincit. At vero cum subsistentem Christum ante sæcula hi adversus eum demonstrant semper operatum, de condemnato secum Sabellio nobis triumphant, Deum quidem verum (1) (*a*) sciente, sed Dei filium nesciente. Hebion autem ab utroque ita vincitur, ut hic (Arius) ante sæcula subsistentem, hic (Sabellius) verum Deum convincat operatum. Omnesque se invicem vincendo vincuntur: quia Ecclesia et contra Sabellium, et contra creaturæ prædicatores, et contra Hebionem, Deum verum ex Deo vero Dominum Jesum Christum, et ante sæcula natum, et postea hominem genitum esse testatur.

27. *Argumentum septimi libri.* — Nemini autem dubium est, congruum id maxime (2) pietati doctrinæ fuisse, ut quia ex lege et prophetis primum Dei filium, post etiam Deum verum cum sacramento unitatis prædicassemus; rursus legem ac prophetas per Evangelia firmantes, primum ex his Dei filium, post etiam Deum (b) verum doceremus. Competentissimum itaque fuit, post nomen filii, veritatem ejus ostendere: quamquam, secundum communem sensum, (c) veritatis absolutionem nuncupatio filii obtineret. Sed ne quid, adversantibus unigeniti Dei veritati, occasionis ad fallendum et illudendum relinqueretur; ipsam illam (*seu*, qua proprius Dei filius creditur) proprietatis fidem per divinitatis veritatem adstruximus: Deum esse eum, qui Dei filius non negaretur, his modis docentes, nomine, nativi-

(1) *Scientes, deinde nescientes.*

(2) *Piæ doctrinæ: fortasse melius.*

(a) Editi et plerique mss. *scientes*; et mox, *nescientes*: castigantur ex perantiquo ms. Colb. necnon Germ. ac vetustiore Remig. Quippe hæc de Sabellio dicuntur, non de Arianis. Tum duplex in Hebione error notatur: primus quo negat Christum ante Mariam, alter quo vult eum merum esse hominem.

(b) Vat. Bas. ms. *vivum verum*: et supra, *Deus vivus verus operatus est.*

late, natura, potestate, professione; ne (ut non) aliud esset quam nuncuparetur, neque nuncupatio non nativitatis esset, neque nativitas naturam amisisset, neque natura non retinisset potestatem, neque potestas non etiam conscia sibi veritatis professione notesceret. Causas ergo omnes singulorum generum ita ex Evangeliiis excerptas subjecimus, ut nec professio tacuerit potestatem, nec potestas non exseruerit naturam, nec natura non suæ nativitatis sit, nec nativitas non sui nominis: ut per id non relinqueretur impietatis calumnia, cum Dei veri ex Deo vero divinitatem, secundum et nomen et nativitatem et naturam et potestatem, ipsa quoque Dominus Jesus Christus nativæ veritatis suæ protestatione docuisset.

28. *Octavus liber.* — Octavus jam vero liber, duobus superioribus 18 libris de Dei filio et Deo vero multum ad credentium fidem proficientibus, totus in unius Dei demonstratione detentus est; non auferens filio Dei nativitatem, sed neque per eam dum deorum divinitatem introducens. Ac primum quibus modis hæretici veritatem Dei patris et Dei filii, quia negare non possent, tamen eludere niterentur, edocuit; dissolvens ineptas eorum et ridiculas occasiones, quibus per id quod dictum est: *Multitudinis autem credentium erat (d) anima et cor unum* (Act. iv, 32); et rursus: *Qui plantat autem, et qui rigat, unum sunt* (I Cor. iii, 8); et iterum: *Non pro his autem tantum rogo, sed et pro iis qui credituri sunt per verbum eorum in me: ut omnes unum sint, sicut tu, Pater, in me, et ego in te, ut et ipsi sint in nobis* (Joan. xvii, 20, 21): voluntatis potius et unitatis quam divinitatis asserunt veritatem. Sed nos hæc ipsa suis virtutibus pertractantes (*hoc est*, secundum vim verborum), fidem in se divinæ nativitatis continere ostendimus: et omnes dictorum dominicorum professiones revolventes, totum atque perfectum, ex apostolicis præconiis ac sancti Spiritus (*Vocis sancti Spiritus, quæ hic vis sit, videsis lib. viii, n. 23*) proprietatibus, et paternæ et unigenitæ majestatis sacramentum docuimus: cum et in Patre Filius intellectus, et Pater in Filio cognitus, unigeniti Dei nativitatem, et perfecti in eo Dei (3) ostenderent veritatem.

29. *Liber nonus. Argumenta contra Christi divinitatem.* — Parum est autem, in rebus ad salutem maxime necessariis, sola ea ad satisfactionem fidei afferre, quæ propria sunt: quia plerumque (4) blan-

(3) In superiore editione: *ostenderet.*

(4) *Blandiente sensu.*

(c) Hoc est, veram patris naturam vera filii nuncupatio manifeste obtineret: quibus declarat Hilarius se quasi ex abundanti ostensurum Filio naturam Patris esse, postquam ostendit ei filii nomen competere. Notanda vox *absolutio*, quæ illi valde familiaris est pro re certa et evidenti.

(d) Ita hunc locum exhibent constanter mss. Editi vero, *cor unum et anima una.*

dientes sensum (a) fallant dictorum nostrorum inexploratæ assertiones, nisi etiam propositionum adversarum demonstratæ inanitates, fidem nostram in eo ipso, quod ipsæ ridiculæ esse arguantur, affirmant. Nonus itaque liber totus in (1) repellendis iis, quæ ad infirmam unigeniti Dei (2) nativitatem ab impiis usurpantur, intentus est: qui dispensationis occulti a sæculis mysterii immemores, evangelica fide Deum atque hominem prædicari non recordentur. Namque cum Deum esse Dominum nostrum Jesum Christum, et similem Deo esse et æqualem ut Deum filium Deo patri, natum (3) ex Deo, et secundum nativitatis proprietatem in veritate Spiritus (*hoc est, divinitatis*) subsistere negant; his niti dictorum dominicorum professionibus solent: *Quid me dicis bonum? Nemo est bonus nisi unus Deus* (*Luc. xviii, 19*); ut cum dici se bonum coarguat, et non nisi **19** bonum Deum unum esse testetur; et (b) extra bonitatem Dei sit, qui bonus est, et in Dei non sit veritate, qui unus est. Quibus dictis etiam hæc ad impietatis suæ argumenta connectunt: *Hæc est autem vita æterna, ut cognoscant te solum verum Deum, et quem misisti Jesum Christum* (*Joan. xvii, 3*): ut solum verum Deum confessus Patrem, nec verus ipse, nec Deus sit; quia solius Dei veri exceptio, significatæ proprietatis (c) non excedat auctorem. Non ambigue autem hoc ab eo dictum esse intelligendum, quia idem dixerit: *Non potest Filius facere ab se quidquam, nisi quod viderit Patrem facientem* (*Joan. v, 19*): ut cum nihil nisi de exemplo operis possit operari, naturæ in eo intelligatur infirmitas; quia nequaquam sit omnipotentis comparandum, quod alienæ operationis subjectum est necessitati; et ratio intelligentiæ hoc suadeat, in omnibus a se posse et non posse, differre. Differre autem eo usque, ut de patre Deo hæc ita professus sit: *Pater major me est* (*Joan. xiv, 28*) et (4) cesset in professione absoluta adversandi calumnia; quia impiæ vesaniæ sit honorem ac naturam Dei tribuere abuenti. Omni autem modo in tantum eum a proprietate veri Dei abesse, ut etiam testatus hæc fuerit: *De die autem illa et hora nemo*

(1) *Refellendis.*

(2) Potior videtur nostri codicis lectio: *divinitatem*. Nam profecto in nono libro contra adversariorum conatus veram Filii *divinitatem* potissimum tuetur: quæ tamen non nisi ex *nativitatis* suæ natura sibi est. Atque hæreticorum objecta omnia, quæ diluit Hilarius, ad infirmam Filii *divinitatem* collimant.

(3) In anteriore editione: *natum et Deo.*

(a) Aliquot mss. *blandiente sensu*: et mox in *refellendis*, pro in *repellendis*. Nemo porro non videt vocabulum *sensum* ad *fallant*, non ad *blandientes*, esse referendum.

(b) Id est, et non sit consors bonitatis illius, quæ Deus singulariter bonus est, etc.

(c) Hoc est, intra Patrem prorsus contineatur atque concludatur quod illius proprium esse significatum est, nec ab eo exeat, ut ulli alteri communicetur.

(d) In cod. Vat. bas. hic et infra, *neque filius hominis*, abest vox *hominis* a cæteris, non hoc solum libro, sed et nono, eaque sublata locus allatus prima fronte plus Arianis favet.

A scit, neque Angeli in cælis, (d) neque Filius, nisi Pater solus (*Marc. xiii, 32*): ut cum Filius nesciat quod Pater solus sciat, longe alienus sit nesciens a sciente; quia natura ignorantia obnoxia, non sit ejus virtutis et potestatis, quæ a dominatu ignorantia (5) excepta sit.

30. *Argumentis respondetur.* — Hæc itaque, corrupto depravatoque sensu, impiissime ita intellecta esse monstrantes, omnes dictorum causas ex his ipsis vel interrogationum vel temporum vel dispensationum generibus attulimus, causis potius verba subdentes, non causas verbis deputantes: ut cum a se dissideat, *Pater major me est* (*Joan. xiv, 28*); et, (6) *Ego et Pater unum sumus* (*Joan. x, 30*); neque idem sit, *Nemo bonus est, nisi unus Deus* (*Luc. xviii, 19*); et, (e) *Qui me vidit, vidit et Patrem* (*Joan. xiv, 9*); vel certe tanta se diversitate contraria sint: *Pater, omnia tua mea sunt, et mea tua* (*Joan. xvii, 10*); et (f), *Ut cognoscant te solum verum Deum* (*Ibidem, 3*); vel illud, *Ego in Patre, et Pater in me* (*Joan. xiv, 11*); et, *De die autem (g) et hora nemo scit, neque angeli in cælis, neque Filius, nisi Pater solus* (*Marc. xiii, 31*). Intelligantur in singulis et dispensationum prædicationes, **20** et conscientis potestatis naturalis professiones: et cum idem sit dicti auctor utriusque, demonstratis tamen virtutibus generum singulorum (naturarum singularium quæ sunt in Christo), non pertineat ad contumeliam veræ divinitatis, quod ad sacramentum fidei evangelicæ sub dispensatione et causæ et temporis et nativitatis et nominis prædicatur.

31. *Liber decimus. Quædam Scripturæ verba hæreticis specie tenuis faventia.* — Decimi vero libri eadem est ratio, quæ fidei. Nam quia ex passionis genere et professione quædam per stultæ intelligentiæ sensum ad contumeliam divinæ in Domino Jesu Christo naturæ virtutisque rapuerunt; ea ipsa demonstranda fuerunt, et ab his impiissime intellecta esse, et a Domino ad protestationem veræ et perfectæ in se majestatis esse memorata. Namque his sibi dictis, ut religiose impii sint, blandiuntur: *Tristis est anima mea*

(4) Ms. noster: *neesse est in professione absoluta adversandi calumnia videatur*. Rectius quam in Erasmus, cæterisque: *et cesset in*, etc.

(5) *Excepta sit.*

(6) Hic a codice Veron. interponitur *iterum*; sicut et mox ante verba: *Qui me vidit*, etc., atque inferius ante verba: *De die*.

D

(e) Hic et deinceps editi juxta Vulgatam, *qui me videt*. At meliores mss. constanter juxta græcum textum cæterosque Patres Hilario æquales, *Qui me vidit, vidit*.

(f) In vulgatis hic, *et iterum*; ac paulo post, *et iterum de die*. Utroque in loco abest vox *iterum* castigatoribus mss. et abesse debet: non enim hic congeries est testimoniorum in unam rem collectorum, sed quatuor loci quatuor aliis oppositi.

(g) Ex meliorum mss. consensu expuncta est hic vox *illa*, quamvis exstet superiori numero. Sic lib. ix, n. 2, eadem exprimitur, relictur vero n. 57, ut et in ps. cxlii, n. 2.

usque ad mortem (*Matth. xxvi, 38*); ut longe a beatitudine atque incorruptione Dei sit, in cuius animam dominans metus tristitiæ imminenti incidit: qui etiam usque ad hanc precem consternatus fuerit passionis necessitate: *Pater, si possibile est, transeat calix iste a me (Ibidem, 39)*: et sine dubio timere (1) videretur (a) perpeti, quod non pateretur oraverit; quia patendi trepidatio causam attulerit deprecandi: in tantum vero infirmitatem ejus obtinuerit vis doloris, ut in ipso crucis tempore diceret: *Deus, Deus meus, quare me dereliquisti (Matth. xxvii, 46)*? qui etiam usque ad querelam desolationis suæ, passionis acerbitate commotus, auxilii inops paterni, spiritum in hac voce emisit cum dixit: *Pater, commendo in manus tuas spiritum meum (Luc. xxiii, 46)*; et exhalandi spiritus trepidatione turbatus (2) tuendum hunc (b) Deo patri commendaverit; quia commendationis necessitatem desperatio securitatis exegerit.

32. *Alia iis opponuntur.* — Sed stultissimi atque impiissimi homines, non intelligentes nihil contrarium in rebus iisdem ab eodem dictum fuisse, verbis tantum inhærentes, causas ipsas dictorum reliquerunt. Nam cum longe multumque diversum sit, *Tristis est anima mea usque ad mortem (Matth. xxvi, 38)*; et, *Amodo videbitis Filium hominis sedentem a dextris virtutis (c) (Ibidem, 64)*; neque idipsum sit, *Pater, si possibile est, transeat calix iste a me (Ibidem, 39)*; et illud, *Calicem quem dedit mihi Pater meus, non bibam eum (Joan. xviii, 11)*? longeque diversum sit: *Deus, Deus meus, quare me dereliquisti (Matth. xxvii, 46)*? 21 (3) ab eo: *Amen dico tibi, hodie meum eris in paradiso (Luc. xxiii, 43)*: (4) multum quoque dissentiat: *Pater, commendo in manus tuas spiritum meum (Ibid. 46)*; et illud, *Pater, remitte illis, quia quod faciunt nesciunt (Ibidem, 34)*: ad impietatem (d) reciderunt divinatorum dictorum incapaces. Et cum non conveniat trepidationi et libertati, festinationi et excusationi, querelæ et adhortationi, dissidentia et intercessioni, divinæ professionis naturæque immemores, ad argumentum impietatis suæ, dispensationis gesta et dicta tenuerunt. Itaque nos demonstratis omnibus,

(1) Videtur.

(2) Tum eundem.

(3) In superiore editione pro ab eo, ut legit Erasmus quoque, habebatur, aut illud: mendose.

(4) Multumque.

(5) Derelinquimus.

(a) In vulgatis, videtur. Melius videretur in plerisque mss. Hæc enim, ut superiora atque subsequentia, uno tenore proferuntur ex sententia adversariorum.

(b) Remigianus codex vetustior, tum eundem hunc.

(c) Additur Dei in vulgatis: quæ vox neque in mss. existat, nec in græco textu.

(d) In uno e mss. Colb. recesserunt.

(e) Removimus hinc verba, ad sacramenti religionem, quæ non reperimus nisi in uno ms. recentiore Colb. et supervacua videntur: cum declaret Hilarus simpliciter se singula adversariorum objecta diluisse, nullum dissimulasse.

(f) Bad. et Er. cum uno ms. Colb. sacramentum revelationis. Lips. et Par. sacramenti revelationes. Val.

quæ in sacramento et animæ et corporis Domini Jesu Christi sunt, (e) nihil inexploratum, nihil tacitum (5) dereliquimus: sed dictorum omnium pacificam intelligentiam singulis quibusque causarum generibus coaptantes, nec trepidare fiduciam, nec evitare voluntatem, nec conquiri securitatem, nec commendationem sui orantem, aliis veniam desiderasse monstravimus: fidem dictorum universorum absoluta evangelici mysterii prædicatione firmantes.

33. *Liber xi alia hæreticorum argumenta refellit.* — Igitur quia desperatissimos homines ne ipsa quidem resurrectionis gloria intra religionis intelligentiam edoctos cohibuit, sed aut per dignationis professionem, impietatis suæ arma sumpserunt, aut (f) sacramenti revelationem ad Dei contumeliam transulerunt: ut per id quod dictum est, *Ascendo ad patrem meum et ad patrem vestrum (6), ad Deum meum et ad Deum vestrum (Joan. xx, 17)*, dum communis nobis atque ipsi et Pater pater est, et Deus Deus est, extra exceptionem veri Dei sit in professione communi, eumque sicut nos et creationis necessitas creatori Deo subdat, et adoptio assumat in filium; jam vero nulla in eo divinæ naturæ proprietas existimanda sit, secundum Apostoli dictum, *Cum autem dixerit, Omnia (g) subjecta sunt, præter eum qui subjecit ei omnia; (7) (h) cum enim fuerint subjecta ei omnia, tunc et ipse subjicietur ei qui ei subjecit omnia, ut sit Deus omnia in omnibus (I Cor. xv, 27, 28)*. Quia subjectio et infirmitatem subjecti protestetur, et dominantis significet potestatem: in his quoque cum summa religionis demonstratione tractandis liber undecimus occupatur, 22 etiam ex his ipsis dictis apostolicis demonstrans, non modo non ad divinitatis infirmitatem subjectionem proficere, sed per eam ipsam (supple, subjectionem) veritatem Dei, (8) quia (i) ex Deo sit natus, ostendi: et per id, quod sibi ac nobis et Pater pater est et Deus Deus est, nobis multum acquiri, et ei nihil detrahi; cum scilicet homo natus, et universis carnis nostræ passionibus functus, ad Deum et Patrem nostrum, (j) ut homo noster in Deum glorificandus ascenderet.

(6) Et ad Deum.

(7) Verba, quæ P. Custantius hic adnotat prætermitti a pluribus optimæ notæ codicibus, et a nostro prætermittuntur.

(8) Qui ex Deo.

D

bas. ms. sacramenti religionem. Verius alii, sacramenti revelationem, scil. Verbi in carne manifestationem, quod juxta Apostolum sacramentum est a sæculis absconditum.

(g) Editi hic adjiciunt pronomen ei, quod lib. xi omittunt. Utroque in loco sibi constant mss.

(h) Verba, cum enim fuerint subjecta ei omnia, hic plures probæ notæ mss.; libro autem xi, n. 8 et 22, omnes omittunt.

(i) In mss. Vat. bas. aliisque potioribus, qui ex Deo sit natus: non alio sensu. Contendit porro Hilarus Filium ideo subjectum, quia natus sit; inde vero quod natus ex Deo sit, veram Dei naturam obtinere.

(j) Aut hic supplendum verbum, ascendit, quo

34. *Liber XII Arianam hæresim apertius expugnat. A* *Filium Dei ita natum esse ut semper fuerit.* — Quod autem in omni genere doctrinarum observari semper meminimus, ut si qui diu tenui primùm exercitatione (1) longoque usu humilioris studii fuerint eruditi, tum jam ad rerum ipsarum, quibus imbuti sunt, experimenta (2) mittantur; ut cum jam bene luserint bella militaturi, in militiam protrahantur; aut cum forenses lites (a) scholaris materiæ tentaverint, tunc mittantur ad tribunalium pugnas; aut cum in stagnis domesticis navim nauta intrepidus instruxerit, tunc magni et peregrini maris committatur procellis: id ipsum nos in hac maxima et gravissima totius fidei intelligentia facere curavimus. Namque cum antea a levibus initiis de nativitate, de nomine, de divinitate, de veritate fidem teneram imbuissimus, ac leni pro-
 B *fectu etiam usque ad evellendas omnes hæreticorum occasiones, legentium studia extulissimus; tum eos jam ad ipsam palæstram gloriosi certaminis magnique produximus: ut in quantum ad æternæ (b) nativitatis complectendam intelligentiam humana mens communis sensus opinione deficeret, in tantum studiis divinis ad sentienda ea, quæ ultra naturæ nostræ opinionem sunt, niterentur; quæstionem hanc maxime dissolventes, quæ sæcularis sapientiæ (c) hebetudine involvens, de Domino Jesu ratione se putet dicere: Erat quando non erat, et, Non fuit ante quam nasceretur, et, De non exstantibus factus est: ut quia nativitas eam videatur afferre causam, ut esset qui non erat, et cum non existeret nasceretur; per id quoque unigenitum Deum sensui temporum subdant: C* (quasi vero non fuisse eum aliquando, fides ipsa et 23 ratio nativitatis ostendat) atque ideo ex eo quod non fuit, natum esse dicant, quia nativitas præstet esse quod non fuit. Sed nos apostolicis atque evangelicis testimoniis semper Patrem, semper Filium prædicantes, non post aliqua Deum omnium, sed ante omnia esse docebimus: neque incidere in eum irreligiøsæ hujus intelligentiæ temeritatem, ut de non exstantibus nasceretur, et non fuerit ante quam natus sit; sed ita semper fuisse, ut et natum prædicemus; ita vero natum esse, ut semper fuisse manifestemus: sique in eo non innascibilitatis exceptio, sed nativitatis æternitas; quia et nativitas auctorem habeat, neque careat æternitate divinitas.

35. *Exponuntur verba: Dominus creavit me, etc.— D*

(1) Longo quoque.

(2) Mittuntur, mox protrahuntur.

(3) Sunt abest a Veronensi exemplari.

probet Hilarius nobis multum acquiri; cum Christus ascenderit, ut homo noster glorificandus in Deum ascenderet: quo modo superius, n. 11, dixit, *Verbum Deus caro factum est, ut per Deum Verbum carnem factum caro proficeret in Deum Verbum.* Aut sequens particula ut non est causativa, sed illud ut homo noster, perinde est ac, tamquam homo nostræ naturæ: quod qui malet, mox pro ascenderet, legendum ei ascenderit; aut certe cum Carnutensi codice ascendit.

(a) Ita plures mss. Alii vero cum vulgatis, *scholares.*

Et quia dicti prophetici inscii, et cælestis doctrinæ imperiti (3) sunt; corrupto sensu ac proprietate sententiæ creatum esse per id Deum potius quam natum affirmare nituntur, quia dictum est, *Dominus creavit me (4) in initium (d) viarum suarum in opera sua (Prov. vii, 22);* ut sit ex communi creationum natura, licet sit præstantior in genere creationis; neque in eo sit gloria divinæ nativitatis, sed virtus potentis creaturæ. Verum nos nihil novum, nihil extrinsecus præsumptum afferentes, ipso illo Sapientiæ testimonio veritatem dicti rationemque præstabilimus, neque ad nativitatis divinæ et æternæ intelligentiam trahi posse, quod in initium viarum Dei et in opera sit creatus, quia non idem sit in hæc creatum esse, et ante omnia natum esse: cum ubi nativitatis significatio est, sola nativitatis professio est; ubi vero creationis est nomen, ibi causa ejusdem creationis anterior est: et cum ante omnia sit nata Sapientia, tamen quia etiam in res aliquas sit creata, non idipsum sit id quod ante omnia est, et quod cæpit esse post aliqua.

36. *Liber XII que de Spiritu sancto confitenda sunt aperit.* — Dehinc consequens visum est, creationis nomine a fide, quæ nobis de unigenito Deo est, repudiato, ea quoque quæ confessioni sancti Spiritus congrua ac religiosa essent, docere: ut jam confirmatis longo anteriorum libellorum diligentique tractatu, nihil de totius fidei absolute deesset, cum amotis vitiosarum prædicationum etiam de opinione Sancti Spiritus irreligiøsitatibus, illasum atque incontaminatum regenerantis Trinitatis sacramentum intra definitionem salutarem apostolica atque evangelica auctoritas contineret: neque jam per sensus humani sententiam Spiritum Dei inter creaturas quisquam auderet referre, quem ad immortalitatis pignus, et ad divinæ incorruptæque naturæ consortium sumemus.

24 37. *Gratia ad recte scribendum necessaria imploratur.* — Ego quidem hoc vel præcipuum vitæ meæ officium debere me tibi, Pater omnipotens Deus, conscius sum, ut te omnis sermo meus et sensus loquatur. Neque enim ullum aliud majus præmium hic ipse usus mihi a te concessus loquendi potest referre, quam ut prædicando te tibi serviat, teque quod es, patrem, (5) patrem scilicet unigeniti Dei, aut ignorantis sæculo, aut neganti hæretico demonstrat. Et in

(4) *Me initium.*

(5) Veronensis patrem non generat.

(b) In ms. Vat. bas. *divinitatis*: corrupte. Mox in aliquot aliis, *deficit*, pro *deficitur*: ex scioli temeritate. Ita enim apud Ciceronem, *Mulier abundat audacia, consilio et ratione deficitur.*

(c) Veteres libri *hebetudine*: ex quo in uno Remig. prave confectum est *habitudine.*

(d) Bad., Er. et Lips. *initium*, sine *in*, consentientibus aliquot antiquis libris cum LXX. At particulam *in* addendam esse liquet tum ex subnexis, tum ex lib. XII, n. 35. Unde in ms. bas. Vat. et aliis legitur, *in initio.*

hoc quidem tantum voluntatis meæ professio est : A cæterum auxilii et misericordiæ tuæ munus orandum est, ut extensa tibi fidei nostræ confessionisque vela flatu Spiritus tui impleas, nosque in cursum prædicationis intus propellas. Non enim nobis infidelis spon- sionis istius auctor est, dicens : *Petite, et dabitur vobis ; quærite, et invenietis ; pulsate, et aperietur vobis* (Luc. xi, 9). Nos quidem inopes ea quibus egenus precabimur, et in scrutandis prophetarum tuorum apostolorumque dictis studium pervicax afferemus, et omnes obseratæ intelligentiæ aditus pulsabimus : sed tuum est, et oratum tribuere, et quæsitum adesse, et patere pulsatum. Torpemus enim quodam naturæ nostræ pigro stupore, et ad res tuas intelligendas intra ignorantie necessitatem ingenii nostri imbecillitate cohibemur : sed doctrinæ tuæ studia ad B sensum nos divinæ cognitionis (1) instituunt, et ultra naturalem opinionem fidei (a) obedientia provehit.

38. Exspectamus ergo ut trepidi huius cœpti exordia incites, et profectu accrescente confirmes, et ad consortium vel prophetalis vel apostolici spiritus voces : ut dicta eorum non alio quam ipsi loeuti sunt sensu apprehendamus, verborumque proprietates iisdem rerum significationibus exsequamur. Locuturi enim sumus, quæ ab iis in sacramento prædicata sunt, te æternum Deum, æterni unigeniti Dei patrem : et unum te sine nativitate, et unum Dominum Jesum Christum ex te nativitate æternæ, non in (b) deorum numerum veritatis diversitate referendum : neque non ex te genitum, (c) qui Deus unus C es, prædicandum ; neque aliud quam Deum verum, qui ex te (2) Deo vero patre natus est, constendum. Tribue ergo nobis verborum significationem, intelligentiæ lumen, dictorum honorem, veritatis fidem : et præsta, ut quod credimus, et loquamur ; scilicet, ut contingat nobis, unum te Deum patrem et unum Dominum Jesum Christum de Prophetis atque Apostolis cognoscentibus, nunc adversum negantes hæreticos, ita (d) Deum et te celebrare, ne solum ; et eum prædicare, ne falsum.

25-26 LIBER SECUNDUS.

De veritate Trinitatis generalim, et de singularum personarum dignitate et officio nominatim disserit. Ac primo quidem declarat Hilarius tanti mysterii D notitiam in baptismo traditam sufficere. Tum de hæresum origine, deque hæreticis Trinitatis fidem in-

(1) Instruunt.

(2) In nostro ms. supprimitur vox *Deo*.

(a) In cod. Vat. bas. *obedientiam protrahunt*, male. Quomodo autem fides nos provehat ad id, quod naturalis sensus non attingit, superius jam observatum.

(b) Vetustus codex Colb. cum Germ. uti præmonimus, num. 11, *non in duorum numerum*.

(c) Ms. Vat. bas., *quia Deus*. Mox Carn. et nonnulli alii, *neque in aliud* ; postea, ubi *ex te Deo vero patre*, abest *Deo* a plerisque mss.

(d) In vetusto codice Colb. *ita et Deum te*. Melius alii ita *Deum* collocant, ut hæc vox et ad *te* et ad *eum*

festantibus pauca prælocutus, ad scribendum de tam reconditis rebus invitum se ac trementem adduci pluribus protestatur. Hinc ubi aperuit de Patre quid sentiat, verbis rem ut est non satis explicari ostendit. Deinde quid sit quidve non sit Filii exponit ; et arguit eos, qui inique ferunt se generationis illius sacramentum capere non posse ; cum tot aliis in rebus, etiam suis, æquanimiter imperiti sint. Hanc vero inenarrabilem Filii Dei generationem sapientibus sæculi, scribis legis, et hæreticis ignoratam, divina illius natura prius paucis demonstrata, verbis Piscatoris explicat.

Postea fidem Scripturis fundatam commendans, eam medicamento comparat medendis omnibus morbis idoneo, idque confirmat allatis Scripturæ testimoniis, quibus Sabellii simul et Hebionis Arianorumque commenta debellantur. Non tacet quædam de Christo in Scripturis memorari, quæ Deo indigna videntur ; sed in iis ipsis, quæ humani generis causa pertulisse narratur, ostendit non deesse potestatis ac dignitatis signa, quibus eum vere Deum esse docemur.

Tandem Spiritum sanctum existere a Patre et Filio distinctum probat, et eorum scrupulum levat, qui hoc aut ignorant aut ambigunt, quia Spiritus voce Patrem aut Filium frequenter intelligi videant. Præterea demonstratur Spiritus sancti divina natura, officium, quam necessarium nobis sit illius donum, quove studio promerendum.

1. *Quod sufficit Trinitatis notitia in baptismo tradita. — Sufficiebat credentibus Dei sermo, qui in aures nostras Evangelistæ testimonio cum ipsa veritatis suæ virtute transfusus est, cum dicit Dominus : Euntes nunc docete omnes gentes, baptizantes eos in nomine Patris et Filii et Spiritus Sancti, docentes eos servare omnia quæcumque (e) mando vobis : et ecce ego vobiscum sum omnibus diebus usque in consummationem sæculi (Matth. xxvii, 19, 20). Quid enim (3) in eo de sacramento (f) salutis humanæ non continetur ? aut quid est, quod sit reliquum aut obscurum ? Plena sunt omnia ut a pleno (4) et a perfecto perfecta (g). Nam et verborum significationem, et efficientiam rerum, et negotiorum ordinem, et naturæ intelligentiam comprehendunt. Baptizare jussit in nomine Patris et Filii et Spiritus sancti, id est, in confessione et auctoris, et (h) unigeniti, et doni. Auctor unus est omnium. Unus est enim Deus Pater, ex quo omnia ; et unus Unigenitus Dominus noster*

(3) *In eodem Sacramento.*

(4) *Et perfecto perfecta.*

æque referatur. Mox in Carnut. et aliis, *nec solum, nec falsum* : minus sincere. Hoc enim sibi vult : ita et te celebrare Deum, ut non solitarium credamus, et eum prædicare Deum, ut non falsum cogitemus. Tum in Corb. adjicitur clausula *Amen*.

(e) *Editi, mandavi* : reluctantibus mss.

(f) Ita mss. antiquiores Colb., Carn., Germ., etc. Alii cum vulgatis, *in eodem sacramento*.

(g) Mss. bas. Vat., Carnut. cum paucis aliis, et *perfecto perfecta*.

(h) Duo mss. Colb. et Germ. *unigeniti Dei*.

Jesus Christus, per quem omnia; (1) et unus Spiritus, donum in omnibus. Omnia ergo sunt suis virtutibus ac meritis ordinata: (a) una potestas (2) ex qua omnia, una progenies per quam omnia, perfectæ spei munus unum. Nec deesse quidquam consummationi tantæ reperietur, intra quam (b) sit, in Patre et Filio et Spiritu sancto, infinitas in æterno, species in imagine, usus in munere.

2. *Plura de ea disserere cogit hæreticorum vitium.* — Sed compellimur hæreticorum et blasphemantium 27 vitii, illicita agere, ardua scandere, ineffabilia eloqui, inconcessa præsumere. Et cum sola fide expleri quæ præcepta sunt oporteret, (3) (c) adorare videlicet Patrem, et venerari cum eo Filium, sancto Spiritu abundare; cogimur sermonis nostri humilitatem ad ea quæ inenarrabilia sunt extendere, et in vitium vitio coartamur alieno: ut quæ (d) contineri religione mentium (4) oportuissent, nunc in periculum humani eloquii proferantur.

3. *Hæresis e Scriptura perperam intellecta nascitur.* — Exstiterunt enim plures, qui cœlestium verborum simplicitatem pro voluntatis suæ sensu, non pro veritatis ipsius absolute susciperent, aliter interpretantes quam dictorum virtus postularet. De intelligentia enim hæresis, non de Scriptura est: et (e) sen-

- (1) *Et unum Spiritus donum.*
- (2) *Ex quo. Subinde per quem.*
- (3) *In nostro intrusa sunt verba, personis ac rebus.*
- (4) *Oportuisset.*
- (5) *Sit reposuimus ex ms. nostro pro fit: sequi-*

(a) Apud Bad., Er. et Lips. et in recentiore ms. Colb. *una potestas innascibilis*: glossena.

(b) Er. *intra quam non sit*: perperam addita particula negante et renitentibus miss. Mox pro *infinitus in æterno*, Aug., lib. vi de Trinit. c. 10, legit, *æternitas in Patre*. Quam ille hujus loci explicationem ibidem cum Hilarii laude subjicit, potest quisque commode consulere, et longum esset huc adsciscere. Nec dubium est referri *intra quam* ad consummationem, idque dictum esse vel de consummata ac perfecta Patris et Filii et Spiritus sancti prædicatione, vel etiam de hominis spe, ad cujus beatitudinem nihil desiderandum sit, utpote cui in Patre æterno promittatur beatitudinis infinitas; in Filio, qui pulcherrima ac numeris omnibus absoluta Patris imago est, id præstandum sit quo præclarior atque jucundior nihil sub aspectum cadere possit; in Spiritu sancto, qui Patris et Filii donum ac munus est, utriusque sit impertienda fruitio. Quamvis enim Theologi post Augustinum verba *uti ac frui* distinxerint, et usum reulerint ad res creatas, fruitionem ad Creatorem; hanc tamen distinctionem ignoravit Hilarius, qui etiam respectu Dei verbum *uti* indifferenter adhibet; v. g. in Psal. ii, n. 15: *In sensum nos atque usum beatæ suæ bonitatis assumit*; et n. 16: *Qui nos per benevolentiam utendæ beatitudinis suæ creasset... per spem promerendæ et utendæ bonitatis suæ*, etc. Denique cum. lib. i, n. 36, docet Spiritum sanctum inter creaturas referre nefas esse, *quem ad immortalitatis pignus et ad divinæ incorruptæque naturæ consortium sumeremus*, satis declarat quid hic sibi velit *usus in munere*, nimirum Spiritum sanctum esse Patris et Filii munus, cujus beneficio immortalitatis pignus et divinæ incorruptæque naturæ consortium summus. Ex hac explicatione ruere putamus opinionem Erasmi, cui lapsus videbatur Hilarius, quod cum græce for-

A sus, non sermo sit crimen. Numquid corrupti veritas potest? Cum patris nomen auditur, numquid natura filii non continetur in nomine? Numquid Spiritus Sanctus non erit, qui nuncupatur? Neque enim in Patre potest non esse quod pater est, neque in Filio deesse quod filius est, neque in Spiritu sancto non exstare quod sumitur. Sed homines (f) mente perversi omnia confundunt et implicant, et usque ad naturæ demutationem sensus sui perversitate contendunt; ut quod Pater est Patri adimant, dum volunt Filio auferre quod filius est. Adimunt autem, (g) quando cum his non de natura (5) sit filius. Non ex natura autem est, quando non eadem in se habet ortus (6), et generans. Neque enim filius est, cui alia ac dissimilis erit a patre substantia. Pater autem quomodo erit, si non quod in se substantiæ atque naturæ est (7), genuerit in filio (h)?

4. *Hæreticorum doctrinæ novæ, Sabellii, Hebionis, Arianorum, Pneumatomachorum.* — Hæc igitur licet mutare de eo quod sint nullo modo possint, afferunt tamen doctrinas 28 novas et humana commenta: ut Sabellius Patrem extendat in Filium, idque nominibus potius confidendum putet esse quam rebus, cum ipsum sibi Filium, ipsum proponat et Patrem: ut Hebion omne initium (8) (i) filio Dei ex Maria

tur enim velut id ipsum resumens, *Non ex natura autem est.*

- (i) *Natus et generans.*
- (7) Ita in libro nostro; in anteriore editione, *agnoscat.*
- (8) Absunt verba, *filio Dei.*

C sitan legisset τὴν χρηστότητα sive τὸ χρηστόν, vertit ritus *usus in munere*, quamvis ea vocabula *bonitatem, comitatem et suavitatem* magis sonent. Sed divinitus Hilarium e Græcis sua verba esse mutuatum: et perperam vult antiquos nostris verbis de Spiritus sancti proprietate locutus esse.

(c) Apud Bad., Er. et in mss. Remig., Corb., Pratel. et aliis ante, *adorare præfixum est personis et rebus*, quod rectius abest ab antiquioribus libris.

(d) In duobus vetustis mss. Colb. ac Germ. *confiteri.*

(e) In ms. Vat. bas., *sensui, non sermone*: corrupte. Hilarium imitatur Ambrosius lib. ii de Fide c. 1, ubi habet: *Apices sine crimine sunt, sensus in crimine*. Similis est alter locus lib. ii ad Const. n. 9, ubi de hæreticis primo ponitur, *Omnes Scripturas sine sensu Scripturæ loquantur*; ac deinde subjicitur: *Scripturæ enim non in legendo sunt, sed in intelligendo, neque in prævaricatione sunt, sed in charitate*. Hinc autem, ut lib. vii, n. 4, explicatur, maxime oritur prava illa intelligentia, *dum quod legitur, sensui potius (præconcepto) coaptatur, quam lectioni sensus obtemperat.*

(f) Abest mente ab antiquioribus libris. Turp. Vat. bas. codex habet, *perverse*: Carnut. *per se.*

(g) Particulam *quando* a Lipsio præter fidem veterum librorum expunctam restitimus. Mox apud Bad., Er. et Par. *sit filius*. At in potioribus mss. *sit filius*: non male. Hoc enim loquitur Hilarius ex sententia Arianorum, qui Filium factum volebant. Quippe particula *cum*, pro *secundum*, ipsi valde familiaris est.

(h) Ms. Carnut. a secunda manu antiqua, *genuerit in Filio*: quæ deinde lectio in recentioribus mss. necnon apud Bad., Er. et Lips. obtinuit.

(i) Hæc verba *filio Dei* non exstant in vetustis

concedens, non ex Deo hominem, sed ex homine Deum proferat; neque subsistens antea quod in principio apud Deum erat Deus Verbum virgo (a) suscepit, sed carnem genuerit per verbum; quia in Verbo antea (b), non existentis unigeniti Dei naturam dicat, sed sonum vocis elatum: ut aliqui hujus nunc temporis prædicatores, qui ex nihilo atque a tempore formam et sapientiam et virtutem Dei provehant; ne si ex Patre sit Filius, Deus sit imminutus in Filium; solliciti nimium, ne Patrem Filius ab eo natus evacuet: atque idcirco Deo in filii creatione subveniant, eum ex non exstantibus comparando, ut intra naturæ suæ perfectionem Pater, quia nihil ex eo sit genitum, perseveret. Jam vero quid mirum, ut de Spiritu sancto diversa (c) sentiant, qui in largitore ejus creando, et demutando, et abolendo tam temerarii sint auctores? atque ita dissolvant perfecti hujus sacramenti veritatem, dum (d) substantias diversitatem in rebus tam communibus moluntur: Patrem negando, dum Filio quod est filius adimunt; Spiritum sanctum (1) negando (e), dum et usum et auctorem ejus ignorant. Ita et imperitios perdunt, dum rationem prædicationis hujus affirmant; et audientes fallunt, dum naturam nominibus adimunt, quia nomina non possunt auferre naturæ. Prætermitto reliqua humani periculi nomina, Valentinos, Marcionitas, Manichæos pestesque cæteras, quæ interdum imperitorum mentes occupant, et ipso contagio conversationis inficiunt: fitque omnium lues una, dum in audientium sensum prædicantium morbus infunditur.

5. *De divinis sermonem quam ægre ac tremens instituat Hilarius.* — Horum igitur infidelitas in anceps nos (f) ac periculum protrahit, ut necesse sit de tantis ac tam reconditis rebus aliquid ultra præscriptum cœlestis conferre. Dixerat Dominus baptizandas gentes, *In nomine Patris et Filii et Spiritus sancti.* Forma fidei certa est: sed quantum ad hæreticos

- (1) *Nesciendo.*
- (2) *Omnes.*
- (3) *Naturas nominum.*
- (4) *Lumini.*

mss. Vat. bas. Colb., Carn., etc. Deinde illud, *non ex Deo hominem*, etc., id est, nolit Christum, cum prius Deus esset, factum esse hominem, sed postea quam factus est homo, evasisse Deum. Ad plurium locorum intelligentiam juverit hanc particulæ *ex* vim annotare.

(a) Editi, *in carne suscepit.* Expunctum est *in carne* auctoritate mss.

(b) Supple, *quam Maria genuerit carnem.* Hoc porro sibi vult, Hebionem *verbi* nomine, ante quam Maria genuerit, intelligere externum vocis sonum, non existentis seu subsistentis unigeniti Dei naturam. Hinc rectius cum mss. *antea non*, quam cum vulgatis *non antea* hic legere est.

(c) Editi ex unico recentiore ms. Colb., *diversa nunc sentiant.* Mox Bad., Er. et Lips. ex eodem ms. *qui in largitore ejus et auctore creando*, etc. Filium Spiritus sancti auctorem ab Hilario vocari certius mox ex consensu omnium sive scriptorum, sive editorum codicum habebimus. Hæc de Arianis, non de Macedonianis dici ostendimus in Admonitione.

(d) Mallet quis *substantiarum diversitates*: sed plura hujusmodi troporum exempla jam advertimus.

omnis (2) sensus incertus est. Ergo non præceptis aliquid addendum est, sed modus est constituendus audaciæ: ut quia malignitas instinctu diabolicæ fraudulentiæ excitata veritatem rerum per naturæ nomina eludit, nos (3) naturam nominum proferamus; et editis, prout in verbis habebimus, dignitate atque officio Patris, Filii, Spiritus sancti, non frustrentur naturæ proprietatibus nomina, sed intra naturæ significationem nominibus coartentur. Et nescio quid de his rebus aliter sentientibus animi sit, veritatem corruptentibus, tenebras (4) luci inferentibus, inscabilia desecantibus, incorrupta scindentibus, indivisa partientibus. (g) Quibus si (5) tantum factu facile est perfecta concerpere, jus ponere potestati, modum circumscribere infinito: mihi certe his respondentem in curis æstus est, in sensu labes (f. tabes) est, in intelligentia stupor est; in sermone autem non jam infirmitatem, sed silentium constebor. Et certe mihi extorquetur hoc velle, dum et audaciæ resistitur, et errori consulitur, et ignorantia provideatur. Immensum est autem quod exigitur, incomprehensibile est quod audetur; ut ultra præfinitionem Dei, sermo de Deo sit. Posuit naturæ nomina, Patrem, Filium, Spiritum sanctum. Extra significantiam sermonis est, extra sensus intentionem, extra intelligentiæ conceptionem, quidquid ultra (6) quæritur, non enuntiat, non attingitur, non tenetur. Verborum significantiam rei ipsius natura consumit, sensus contemplationem imperspicabile lumen obæcat, intelligentiæ 30 capacitatem quidquid sine nullo continetur excedit. Sed nos necessitatis hujus ab eo, qui hæc omnia est, veniam deprecantes, audebimus, quæremus, loquemur: et, quod solum in tanta rerum quæstione promittimus, ea quæ erunt significata credemus.

6. *Patris notio.* — Pater est, ex quo omne quod est (7) constitit (h). Ipse in Christo et per Christum

- (5) *Abest tantum.*
- (6) *Quæretur.*
- (7) *Consistit.*

Unus ille locus idoneus est evincere quam indubitata Hilario fuerit Patris et Filii et Spiritus sancti consubstantialitas, cum aperte respuat substantiarum diversitates in tribus rebus substantia tam communibus. Unde et infra num. 5, aliter sentientes sic habet, ut qui tenebras luci inferant, inscabilia desecant, incorrupta scindant, indivisa partiantur.

(e) Sic vetustiores mss. bas. Vat., Colb., Carnut., etc. At Corb. et recentiores cum vulgatis hic, pro *negando*, exhibent *nesciendo*. Non obscurum est Filium Spiritus sancti auctorem hic vocari, eosque Spiritus sancti usum, id est, consortium ignorare, qui Filium ignorant, a quo ille est ac nobis datur.

(f) Particula *ac* restituitur ex mss.

(g) Recentior ms. Colb. glossematis sædatus, et ex eo Bad. et Er.: *Quibus si factu facile esset, cuperent perfecta concerpere.* Lips. et Par.: *Quibus facile est perfecta concerpere*: castigantur ex cæteris mss. Deinde pro *ius ponere*, habet. Vat. bas. codex *finem ponere*.

(h) Sic mss., at editi, *consistit*. Tum in vetusto codice Remig., *Ipse in Christo et per Spiritum*. Patri autem proprium est esse originem omnium, quod, in-

origo omnium. Cæterum (a) ejus (1) esse in sese est, A non aliunde quod est sumens, sed id quod est, ex se atque in se obtinens. Infinitus, quia non ipse in aliquo, sed intra eum omnia; semper extra locum, quia non continetur (b); semper ante ævum, quia tempus ab eo est. Curre sensu si quid ei putas ultimum esse, eum semper invenies: quia cum semper intendas, semper est quod intendas. Semper autem locum ejus intendere ita tibi est, ut ei esse sine fine est. Sermo in eo deficiet, non natura claudetur. Iterum revolve tempora, esse semper invenies: et cum calculi numerus in sermone defecerit, Deo tamen semper esse non deficit. Intelligentiam commove, et totum mente complectere; nihil tenes. Totum hoc habet reliquum, reliquum autem hoc semper in toto est. Ergo neque (c) totum, cui reliquum est; neque B reliquum est (2) (d) omne, quod totum est. Reliquum enim, portio est; omne vero, quod totum est. Deus autem et ubique est, et totus ubicumque est. Ita (e) regionem intelligentiæ excedit, extra quem nihil est, et cui est semper ut semper sit. Hæc veritas est sacramenti Dei, hoc (3) imperspicabilis naturæ nomen in Patre. Deus invisibilis, ineffabilis, infinitus: ad quem et eloquendum sermo sileat, et investigandum sensus hebetetur, et complectendum intelligentia coartetur. Habet tamen, ut diximus, naturæ suæ nomen in patre: sed pater tantum est. Non enim humano modo habet aliunde quod pater est (f).

(1) Excidit esse.

(2) Ms. Veron.: *cui et omne quod totum est. Recitius pro et suppletas est. In Erasiana sic legitur: Ergo neque totum ei est, cui reliquum est; neque reliquum est, cui omne quod est, totum est.*

(3) Imperspicabile.

(4) Una cum Filio, revelante Filio.

quit Augustinus ser. LXXI, num. 26: *Ab illo sit origo operum, a quo est existentia cooperantium personarum.*

(a) Ita duo mss. Colb. totidemque Vaticanæ, necnon in excerpto quod ex hoc loco ad calcem libri in Constantium translatum est. At in vulgatis desideratur ejus: quæ vox sola, sine esse, exstat in vetustioribus mss. Colb., Remig., Corb., Faur., Prat., Carnut. Et in hoc quidem, pro ejus, ab antiqua manu secunda repositum est is: quod et inde in posterioribus mss. expressum est. Mox in vulgatis continens, pro obtinens.

(b) Additum est hic in vulgatis ex recentioribus mss. in loco, majoris perspicuitatis gratia. Tum ms. bas. Vat.: *Semper extra ævum.*

(c) Editi, *totum ei est, cui.* Expunximus ei est meliorum mss. auctoritate.

(d) Bad.: *Cui est omne quod est totum est.* Er. Lips. et Par.: *Cui omne quod est totum est.* Recentiores mss. *cui est omne quod totum est.* Veram lectionem exhibent castigatores libri.

(e) Ita plerique mss. cum Bad., Er. et Lips. At Par. cum duobus mss. Colb. et uno Sorbon. *religionem intelligentiæ.* Alius vero Colb. et Vat. bas. *rationem intelligentiæ.*

(f) Removimus hinc, *sed potens in semetipso habere quod pater est:* quod non exstat nisi in perpaucis, iisque infimæ ætatis mss. Porro, si bene sapimus, Pater æternus hic prædicatur non habere aliunde quo sit, et aliunde quo pater sit, sed eo ipso quo pater est in natura sua constitui; proindeque abesse ab hominum more, qui non fiunt patres statim atque constituuntur homines.

Ipse ingenuus, æternus, habens in se semper (g) ut semper sit. Soli Filio notus: quia Patrem nemo novit nisi Filius, et 31 cui voluerit Filius revelare; neque Filium nisi Pater: illis scientia mutua est, illis vicissim cognitio perfecta. Et quia Patrem nemo novit nisi Filius, de Patre (h) (i) una cum revelante Filio, qui solus testis fidelis est, sentiamus.

7. *Pater ineffabilis est. Dei scientia perfecta.* — Atque hæc senserim potius de Patre, quam dixerim: nam me non (5) fugit, quod ad ea quæ ejus sunt eloquenda, sermo omnis infirmus sit. (i) Sentiendus est invisibilis, incomprehensibilis, æternus. Cæterum ipsum quod (6) (j) in semetipso et a semetipso sit, et ipse per se sit; quod invisibilis, (7) et incomprehensibilis, et (k) immortalis: in his quidem honoris confessio est, et sensus significatio, et quædam circumscriptio opinandi, sed naturæ sermo succumbit, et rem ut est verba non explicant. Namque quod in semetipso sit cum audias, (8) (l) rationi humanæ absolutio non occurrit; habere enim haberique discernitur, et erit alterum quod est, alterum in quo est. Si rursus quod a semetipso sit accipias; (m) nemo sibi ipse et munerator et munus est. Si quod immortalis est; ergo est aliquid non ab eo, (n) cui alter non fiat obnoxius: nec solum id est, quod per enuntiationem verbi hujus vindicatur ab altero. Si quod incomprehensibilis est: nusquam ergo erit, quod negatur attingi. Si quod invisibilis est, caret se ipso

C (5) Sic ope nostri codicis restituimus. Nam antea legebatur: *Fugerit.*

(6) In nostro libro non exstat: *In semetipso et.*

(7) Additur est. Mox legisis æternus cum aliis mss., non immortalis.

(8) Ratio humanæ absolutionis occurrit.

(g) Editi, *ut pater semper sit:* refragantibus mss. Neque jam Pater ut pater spectatur, sed ut æternus.

(h) Bad., Er. ac deterioris notæ mss., *una cum Filio revelante Filio;* quod et in postrema edit. Par. male restitutum erat. Hoc enim sibi vult: non alia de Patre sentiamus, quam quæ Filius de eo revelavit.

(i) Pro *sentiendus est,* habet ms. Vat. bas., *de quo dictum est.*

(j) Omnes mss. uno excepto omittunt in *semetipso.*

(k) In mss., *æternus.*

D (l) Par. cum antiquis libris, *rationi humanæ absolutionis occurrit.* In mss. tamen Carnut. et Corb. pro *rationi superscripsit secunda manus, ratio:* quam lectionem in posterioribus mss. exscriptam sentiti sunt Bad., Er. et Lips. Emendantur ex pervetusto codice Vat. bas. Porro *absolutio* hic idem est quod enuntiatio omni ambiguitate absoluta, quæ rei naturam clare ac distincte exprimat.

(m) Id est, videtur repugnare, ut id ipsum sibi det esse, simul et accipiat.

(n) In ms. bas. Vat., *ante pro alter.* In vetustiore Colb. et Germ. *a te.* Mallemus *a se:* quia scilicet verbo *immortalis* significatur mors tanquam aliquid cui Pater ex natura sua non sit obnoxius: proindeque si solum vocis sonum spectas, præter Patrem videtur esse ipsa mors a qua ille vindicatur; pro quo verbo in ms. bas. Vat. est, *vincatur,* et in vetustiore Remig. *indicatur de altero.* Retinenda lectio vulgata.

quidquid non constat ad visum. Deficit ergo in nuncupatione confessio, et quidquid illud sermonum aptabitur, Deum ut est, quatuorque est, non (1) eloquitur. Perfecta scientia est, sic Deum scire, ut licet non ignorabilem, tamen inenarrabilem scias. Credendus est, intelligendus est, adorandus est; et his officiis eloquendus.

8. *Filius quid sit, quid non sit.*— Evecti de importuosus locis in altum turbato mari sumus, et nec regredi, nec progredi sine periculo licet: plus tamen difficultatis in emetiendis est, quam emensis. Est Pater ut est, et ut est esse credendus est. 32 Filium mens constenatur attingere, et trepidat omnis sermo se prodere. Est enim progenies ingeniti, unus ex uno, verus a vero, vivus a vivo, perfectus a perfecto, virtutis virtus, sapientiae sapientia, gloria gloriae, imago invisibilis Dei, forma patris ingeniti. Quam autem progeniem opinabimur unigeniti ab ingenito? Clamat enim saepe numero Pater de caelis: *Hic est filius meus dilectus, (a) in quo bene complacui (Matth. III, 17).* Non est abscissio, aut divisio: impassibilis est enim ille qui genuit, et imago invisibilis Dei est ille qui natus est; et testatur: *Quia Pater in me, et ego in Patre (Joan. x, 38).* Non est assumptio: verus enim filius Dei est, et clamat: *Qui me vidit, vidit et Patrem (Joan. XIV, 9).* Sed neque esse ut caetera jusus est: namque Unigenitus ex uno est, et in se habet vitam, ut habet in se vitam ille qui genuit; ait enim: *Sicut habet Pater vitam in semetipso, ita dedit Filio habere vitam in semetipso (Joan. v, 26).* Sed neque pars Patris (b) in Filio est; testatur enim Filius: *Omnia quae Patris sunt, mea sunt (Joan. XVI, 15);* et rursum: *Et mea omnia tua sunt, et tua mea (Joan. XVII, 10);* et: (2) (c) *Quaecumque habet Pater, dedit Filio;* testatur et Apostolus: *Quia in ipso inhabitat omnis plenitudo divinitatis corporaliter (Coloss. II, 9).* Neque natura habet omnia esse, (d) quod portio est. Perfectus autem a perfecto est: quia qui habet omnia, dedit omnia. Neque existinandus est non disse, quia habeat; vel non habere, quia dederit.

9. *Filii Dei generatio captum humanum superat.*— Habent (e) igitur nativitatis hujus uterque secretum.

(1) Loquetur.

(2) *Quaecumque habet Pater dedit Filio:* exhibentur verba haec in editis, sed in ms. nostro non apparent: nec aliunde eruta videntur, quam ex Joan. III, 35, ubi hodie sic legimus: *Pater dedit omnia in manu ejus (id est Filii).* Concinit graecus textus.

(a) Editi, in quo mihi bene, etc., renitentibus veteribus libris.

(b) Ms. bas. Vat. cum Carn., *pars Patris Filii est:* non male.

(c) Non extant haec, *Quaecumque habet Pater, dedit Filio,* nisi in vulgatis et duobus mss.

(d) Sola editio Par., *portio est:* male.

(e) Reposuerat Lipsius, *habet,* reluctanter aliis libris. Hic respicitur illud Christi, *Patrem nemo novit nisi Filius, neque Filium quis novit nisi Pater,* etc.

(f) Unus codex Colb., *cum tunc tamen.* Mox editi huius recentioribus mss. *intelligendus.* Rect. in tribus Colb. venon Carnat., Vat. bas., Germ., Sorbon.,

Et si quis forte intelligentiae suae imputabit, generationis hujus sacramentum non posse se consequi, cum (1) tamen et Pater sit absolute (3) intellectus et Filius; majore istud dolore a me audiet ignorari. Ego nescio, non requiro; et consolabor me tamen. Archangeli nesciunt, angeli non audierunt, saecula non tenent, propheta non sensit, apostolus non interrogavit, filius ipse non edidit. Cesset dolor querelarum. Non te, quisquis es qui haec (4) requires, revoco in excelsum, 33 non in amplitudinem tendo, non deduco in profundum: nonne aequanimiter ignorabis Creatoris nativitatem, ignorans originem creaturae? Hoc saltem requiro, sentiens te genitum, et quae ex te generentur intelligis? Non quero sensum unde hauseris, vitam unde sortitus sis, intelligentiam unde adeptus sis, quale est quod in te sit odor, sensus visus, auditus; certe nemo quod facit nescit: quare unde ista iis quos generes indulgeas, qualiter sensum inseras, oculos accendas, cor affigas. Haec, si potes, enarra. Habes ergo (5) quae nescis, et tribuis quae non intelligis: aequanimiter imperitus in tuis, insolenter in Dei rebus ignarus.

10. *Generatio Dei qui pater et quo fructu investigetur.*— Audi igitur Patrem ingenitum, audi unigenitum Filium; audi: *Pater major me est (Joan. XIV, 28);* audi: *Ego et Pater unum sumus (Joan. X, 30);* audi: *Qui me vidit, vidit et Patrem (Joan. XIV, 9);* audi: *Pater in me est, et ego in Patre (Joan. X, 38);* audi: *Ego de Patre exivi (Joan. XVI, 28);* (g) et, *Qui est in sinu Patris;* et, *Omnia quae habet (h) Pater, (6) tradidit Filio;* et, *Vitam Filius in semetipso habet, sicut et Pater habet in semetipso (Joan. V, 26);* audi Filium imaginem, sapientiam, virtutem, gloriam Dei: et intellige (7) (i) proclamantem Spiritum sanctum: *Generationem ejus quis enarrabit (Esa. LIII, 8)?* et obijurga Dominum testantem: *Nemo novit Filium nisi Pater, neque Patrem quis novit nisi Filius, et cui voluerit Filium revelare (Matth. XI, 27;* et inserte te in hoc secretum, et inter unum ingenitum Deum, et unum unigenitum Deum, arcano te inopinabilis nativitatis immerge. Incipe, procure, persiste: etsi non perventurum sciam, tamen gra-

(3) Intelligendus.

(4) Requiris.

(5) Quod nescis.

(6) Dedit.

(7) Per prophetam clamantem Spiritum sanctum.

Rerig., intellectus. Luculenter enim Patrem et Filium praedicat Evangelium, quamvis generationis modum silentio tegat. Itaque tenemus rem, nescimus modum.

(g) Mss. uno excepto non habent, et, *Qui est in sinu Patris.* Hic locus aliter offertur num. 23.

(h) Vocem *Pater* omittunt plerique mss. Deinde pro *Filio,* ms. Vat. bas. et Carn. exhibent *mihi.* Hunc locum non semel laudat Hilarius: at unde laudet, incertum. Videri posset illud Matth. XI, 25: *Omnia mihi tradita sunt a Patre,* vel ex sensu tantum vel ex singulari veritione memorare, nisi infra lib. VI, n. 22, et alibi nobiscum consentiret.

(i) Ita mss. At editi, *per prophetam clamantem.*

tulabor profecturum. Qui enim pie infinita perse-

quitur, etsi non contingat aliquando, tamen proficiet prodeundo. Stat in hoc (a) intelligentia sine verborum.

11. *Filii natura. Fidei officium.*— Est Filius (b) ab eo patre qui est, unigenitus ab ingenito, progenies a parente, vivus a vivo. Ut Patri vita in semetipso, ita et Filio data est vita in semetipso. Perfectus a perfecto, quia totus a toto; non divisio aut discissio, quia (c) alter in altero, et plenitudo divinitatis in Filio est. Incomprehensibilis ab incomprehensibili; novit enim nemo, nisi invicem. Invisibilis ab invisibili: **34** quia imago Dei invisibilis est; et quia qui vidit Filium, vidit et Patrem. Alius ab alio; quia pater et filius: non natura divinitatis alia et alia; quia ambo unum. Deus a Deo, ab uno ingenito Deo unus unigenitus Deus; non dii duo, sed unus ab uno; non ingeniti duo, quia natus est ab innato; alter ab altero nihil differens, quia vita viventis in vivo est. Hæc de natura divinitatis (1) attingimus, non summam intelligentiæ comprehendentes, sed intelligentes esse incomprehensibilia quæ loquamur. Nullum ergo, (2) dicis, officium est fidei, si nihil poterit comprehendere. Immo hoc officium fides profiteatur, id unde quæritur incomprehensibile sibi esse se scire.

12. *Generatio Filii Dei, ignota sapientibus mundi, scribis legis, miraculis non satis probata.*— Superest de inenarrabili generatione Filii adhuc aliquid, immo aliquid illud adhuc totum est. Æstuo, discor, (d) hebesco, et unde incipiam nescio. Nescio enim quando natus sit Filius; et nefas est mihi nescire quod natus sit. Quem imprecer? quem implem? ex quibus libris ad tantarum difficultatum enarrationem verba præsumam? Evolvam omnem Græciæ scholam? Sed legi: *Ubi sapiens? (e) ubi conquistator sæculi (I Cor. 1, 20)?* In hoc ergo sophistæ mundi et sapientes sæculi muti sunt; sapien-

(1) Attingimus.

(2) Dices, mox quæretur incomprehensibile esse se scire.

(3) Lumen vidisse.

(4) Constitit.

(5) Sic ex ms. Veron. legimus, non ignotus, ut antea. Nam paulo post sequitur: *piscator illiteratus, indoctus.*

(6) *Manibus lino occupatis. Deinde, pedibus limo oblitis.*

(7) Mortuum.

(8) *Trascenduntur.*

(9) *Ætate continens.*

(10) *Veronensis liber, et sumet sibi quod liberum*

(a) Par. cum mss. Colb. et Germ., *intelligentiæ.* Hic pius Præsul rationem videtur reddere, cur ad cognitionem arcani neminem perventurum esse dicat, quia videlicet investigationis illius finis erit intelligentia verborum, puta quod in Deo sit verus Pater et verus Filius ejusdem cum Patre naturæ: sed ultra progredi ad generationis modum non dabitur.

(b) Er., Lips. et Par. *ab eo qui Pater est;* omnibus aliis libris. Idem loquendi modus deinceps sapius recurrit, et aliud quid sonat. V. lib. III, n. 22.

(c) Mss. Vat. bas. et Carnut. *alter ab altero:* minus bene.

(d) Alii mss. habent *erubescio*, alii *tabesco*, ex quibus confirmatur conjectura nostra legendum esse num. 5, *in sensu tabes est, non labes est,*

tiam enim Dei reprobaverunt. Scribam ergo legis consulam? Sed ignorat; quia ei crux Christi scandalum est. Hortabor forte vos connivere et tacere, quia ad venerationem satis sit ejus qui prædicatur, leprosos emundatos fuisse, surdos audisse, claudos ecurrisse, paralyticos constitisse, cæcos (3) lumen recepisse, cæcum ab utero oculos consecutum, dæmonas fugatos, ægrotos revaluisse, mortuos vixisse? Sed hæc hæretici contentur, et percutunt.

15. *Eadem piscatori revelata. Verbum est a tempore liberum.*— Expectate itaque nihil minus claudorum cursu, cæcorum visu, fuga dæmonum, vita mortuorum. (4) Constitit enim mecum, in patrocinium editarum superius difficultatum, piscator egens, (5) ignarus, indoctus, manibus lino (6) occupatus, veste uvida, pedibus limo oblitus, totus e navi. Quærite et intelligite, (f) utrum mirabilis fuerit (7) mortuos excitasse, an imperito scientiam doctrinæ istius intimasse. Ait enim: **35** *In principio erat Verbum (Joan. 1, 1).* Quid est istud, *in principio erat?* Transcuntur tempora, (8) (g) transmittuntur sæcula, tolluntur ætates. Pone aliquid quod voles tua opinione principium: non tenes tempore, *erat* enim unde tractatur. Respice ad mundum, intellige quid de eo scriptum sit: *In principio fecit Deus cælum et terram (Gen. 1, 1).* Fit ergo in principio quod creatur, et (9) (h) ætate continens quod in principio continetur ut fieret. Meus autem piscator illiteratus, indoctus, liber a tempore, solutus a sæculis est, vicit omne principium: *erat* enim quod est, neque in tempore aliquo concluditur ut cæperit, quod erat potius *in principio*, quam fiebat.

14. *Non est tamen solitarium.*— Sed excidisse forte ab ordine propositæ distributionis piscatoreum nostrum deprehendemus: Verbum enim tempore liberavit, (10) (i) et suum est sibi quæ, quod liberum est, et solitarium et obtemperans nemini. Aures

est: quod in idem recidit. Nam si Verbum a tempore liberum est, consequens videtur, quod sumet sibi quod liberum est, id est sui juris esse sibi vindicabit, et solitarium esse atque a nemine dependens. Quam quidem objectionem diluit ex subnexis Apostoli verbis, *et Verbum erat apud Deum. Aures erigamus, inquit, etc.* Tametsi enim Verbum *erat* ante tempus, *erat* tamen *apud Deum;* *et qui abest a tempore, non abest ab auctore.* Ita namque in eodem legimus. Habetur hic in eodem codice *erans*, loco *teo qui erat.*

(e) In vulgatis additur hic *ubi scriba?* quod melius abest a mss. si quidem scribæ nomine non gentilis, sed legis doctor significatur.

(f) Illic vulg. adjicitur *circumspicite:* quod abest a mss.

(g) Complures mss. cum Bad., Er. et Lips. *transcenduntur.* Mox in vulgatis *pone aliquid.* Concinnius in mss. *aliquid*, scil. principium. Deinde in Vat. bas. mss., *opinatione*, non *opinionem.*

(h) Bad. *ætatem continens.* Editiones aliæ, *ætatem continet:* e mss. alii habent, *ætates continet*, alii *ætates continent*, alii *ætate continens.* Verius tres antiquiores *ætate continet:* quod opponitur proxime dictis de Verbo: *non tenes tempore.*

(i) Apud Lips. et Par., *et sumit sibi quod liberum et solitarium et obtemperans nemini est;* in ms. Corb.

erigamus in cætera. Ait : *Et Verbum erat apud Deum* A (Joan. 1, 1). Jam sine principio est apud Deum, quod erat ante principium. Est ergo (a) qui erat, *apud Deum* : et qui abest a cognitionis tempore, non abest ab auctore. Piscator noster evasit : sed forte hærebit in cæteris.

15. *An sit sonus vocis juxta Hebionem. Vocis sono non congruit erat. Verbum Deus est.* — (1) Dices enim : Verbum sonus vocis est, et enuntiatio negotiorum, et elocutio cogitationum. Hoc apud Deum erat, et in principio erat : quia sermo cogitationis æternus est, cum qui cogitat sit æternus. (2) Respondebo tibi interium pro piscatore meo paucis, dum videbimus quomodo rusticitatem suam ipse defendat. Sermo in natura habet ut esse possit, sequens autem ei est ut fuerit ; est vero tantum cum auditur. B Et quomodo *in principio erat*, quod neque ante tempus, neque post tempus est ? Et nescio an vel ipso esse possit in tempore : loquentium enim sermo neque est ante quam loquantur, et cum locuti erunt non erit ; in eo autem ipso 36 quod loquuntur, dum finiunt, jam non erit id unde cæperunt. Hæc a nie, ut ab uno ex cæteris. Sed piscator aliter pro se : et objurgabit te prius, cur negligenter audieris. Nam etsi sententiam primam rudis auditor amiseras : *In principio erat Verbum*, de sequenti quid quereris, *Et Verbum erat apud Deum* ? Numquid audieras, in Deo (et non *apud Deum*), ut sermonem reconditæ cogitationis acciperes ? aut fefellerat rusticum, quid esset (3) (b) inter inesse et adesse momenti ? Id enim, quod in principio erat, non in altero esse, C sed cum altero prædicatur. Sed de superioribus nihil sumo, (c) consequentia sibi adsint ; statum Verbi et nomen expecta. Dicit namque : *Et Deus erat Verbum*. Cessat sonus vocis, et cogitationis eloquium. Verbum hoc res est, non sonus ; natura, non sermo ; Deus, non inanitas est.

(1) *Dicis.*

(2) *Respondebo. Exinde, dum videmus.*

(3) *Inter esse, et inter inesse et adesse momenti.*

(4) *Si non exstat in Veron.*

et sumet sibimet quod liberum, etc. Rectius in aliis libris, ut in textu. Proponitur enim objectum : Si a tempore liberum est, sui juris est, in se est et solitarium, nec ab alio pendet : ad quod mox responsio est, *non abest ab auctore.*

(a) Pro qui erat, in vetustis codicibus Colb., Rem. ac Germ. legitur *erans*. Abest etiam relativum qui a Carnut. Deinde apud Bad. et Er. *et quia abest a conditione temporis* : pessime quia pro qui. Apud Lips. et Par. nec non in aliquot mss. *et qui abest a tempore*. In Carnut. ms. a *cognitione temporis*. Legimus cum duobus Colb., Germ. ac Sorbon. a *cognitionis tempore*, hoc est, a quolibet tempore quod excogitari valeat : quia est ante quod volens tua opinione ponere principium. Aliquando etiam placuerat a *tempore conditionis*, quasi a tempore quod rebus conditis congruit.

(b) In vulgatis, *inter esse et inter inesse et inter adesse momenti* : abundat interesse, nec habent potiores mss. Hilarius autem observat Verbum non solum inesse in Patre, velut in principio ; sed et adesse, apud quem semper fuit.

(c) Vat. has. codex, cum sequentia, duobus verbis.

16. *Nec lædit unitatem Dei.* — Sed trepido in dicto, et me insolens sermo commovet. Audio : *Et Deus erat Verbum*, (d) cui unum Deum prophetae nuntiaverunt. Sed ne quo ultra trepidatio mea progredi possit, redde sacramenti tanti piscator meus dispensationem, et refer ad unum omnia sine contumelia, sine abolitione, sine tempore. Ait : *Hoc erat in principio apud Deum*. Cum hoc erat in principio, non tenetur in tempore ; cum Deus est, non refertur ad vocem ; cum est *apud Deum* (e) nihil nec offenditur, nec aufertur : nam nec aboletur in alterum et apud unum ingenitum Deum, ex quo ipse unus unigenitus Deus est, prædicatur.

17. *Tempus ab eo est, tempus quid.* — Expectamus adhuc a te, piscator, plenitudinem Verbi. Erat quidem in principio, sed potuit non esse ante principium. Etiam hic tibi aliquid pro piscatore meo profero : Quod erat, non potuit non fuisse ; *erat* enim non habet in tempore non fuisse. Sed quid pro se ille ? *Omnia per eum facta sunt* (Ibid., 3). Ergo (4) (f) si nihil sine illo est ; per quem universa 37 cæperunt ; et in infinitum est, per quem quod est omne sit factum. (g) Tempus enim est spatii, non in loco, sed in ætate manentis significata moderatio. Et cum ab eo omnia, res nulla non ab eo : et idcirco tempus ab eo est.

18. *Verbum non est solitarium.* — Sed dicitur tibi ab aliquo, piscator meus : Nimum facilis et promiscuus hic fuisti ; *omnia per eum facta sunt* non habet modum. Est ingenitus, qui factus a nemine est : est et ipse genitus ab innato. Sine exceptione sunt *omnia*, et nihil quod extra sit derelinquunt. Sed dum nihil ultra dicere audemus, aut forte dum dicere molimur, (5) (h) occurre : *Et sine eo factum est nihil*. Reddidisti auctorem, cum socium professus es. Cum enim *nihil sine eo*, intelligo non solum ; quia alius est per quem, alius (b) est sine quo : utroque discernitur significatio et intervenientis et agentis.

(5) Librarius noster prius scripserat *occurret*, magis apte et connexe quam *occurre* : emendavit secunda sed antiqua manus, *occurrit plane*.

(6) *Est* omittitur.

Aliis favet illud lib. vii, n. 22 : *Adsit sibi divinæ de se sententiæ testimonium*.

(d) Editi, cum... nuntiaverint. Elegantius mss. cui, etc., quod de se dicit Hilarius.

(e) In vulgatis, *nihil nec confunditur, nec confertur*. Verbum *confunditur* exstat tantum in uno ms. Colb. At in cæteris, *nihil nec offenditur, nec aufertur* : quæ duo verba ad alia duo superiora, sine contumelia, sine abolitione apposite referuntur. Porro in vocibus *nihil nec*, non duplex negatio est, sed pleonasmus Græcis ipsique Hilario familiaris. Hunc cavere mss. Remig. et Theod. qui pro *nihil nec*, exhibent *nihil in eo*. Si quis malit *nihil nec confunditur nec aufertur*, propter illud lib. vii, n. 21 : *Non confunditur itaque aut aboletur natura* ; per nos liceat.

(f) Particulam si addimus auctoritate potiorum mss. Mox vocula et pro etiam ponitur.

(g) Solus Vat. has. codex, *Tempus enim spatii non in loco sed in ætate manet moderata significatio*. Cui consentit Carnut. in duobus posterem verbis.

(h) Editi, *occurrit, occurrit plane* ; et mox, *Piscator reddidisti ; refragantibus veteribus libris*.

19. *Non tantum adfuit facienti omnia, sed et fecit.*— A (Joan. v, 26). Hinc, *Nemo novit Filium nisi Pater, neque Patrem* (6) *nisi Filius* (Math. xi, 27). Hinc, *In ipso inhabitat omnis plenitudo divinitatis corporaliter* (Coloss. ii, 9).

20. *Qui omnia in Verbo creata. Verbum non successive, sed nascendo perfectum existit.*—Cum ergo omnia per ipsum, subveni et enarra, quid non sine eo (4) factum sit. (b) *Quod factum est in eo, vita* (c) est (Joan. i, 4). Hoc igitur non sine eo, quod in eo factum est: nam id quod in eo factum est, etiam per eum factum est. Omnia enim per ipsum et in ipso creata sunt (Coloss. i, 16). In ipso autem creata, quia nascebatur creator Deus. Sed etiam ex hoc sine eo nihil factum est, quod in eo factum est, quia nascentis Deus vita erat: et (d) qui vita erat, non postea quam est natus, 38 effectus est vita; non enim in eo aliud est (e) quod natum est, et aliud est quod natus accepit. Non habent inter se tempus et nativitas et profectus. Sed nihil (5) sine se fiebat ex iis quæ in eo fiebant, quia vita est (supple is) in quo fiebant, et Deus C qui a Deo natus est, non postea quam natus est, (f) sed nascendo Deus existit. Nascentis enim a vivente vivus, a vero verus, a perfecto perfectus, non sine potestate nativitatis suæ natus est, nativitatem videlicet suam non postea sentiens, sed se Deum in eo ipso quod Deus ex Deo nascebatur intelligens. Hoc unigenitus ab ingenito: hoc, *Ego et Pater unum sumus* (Joan. x, 30): hoc in confessione Patris et Filii Deus unus: hoc Pater in Filio, et Filius in Patre. Hinc, *Qui me vidit, vidit et Patrem* (Joan. xiv, 9). Hinc, *Omnia quæ habet Pater, dedit Filio* (Joan. xvi, 15). Hinc, *Sicut habet Pater vitam in semetipso, ita dedit Filio vitam habere in semetipso*

- (1) Solliciti, æque bene.
 (2) Hæc interponitur factum. Postea supprimitur est ante intervenisse.
 (3) Additur Paulus.
 (4) Factum est.
 (5) Sine eo.
 (6) In codice nostro adjungitur: quis novit, sed se-

(a) Ita eleganter optimæ notæ mss. tacita voce mihi, scil. *solvisti metum*. At in vulgatis *sollicitor*.

(b) Lips. et Par. post Er. hic addunt, *quod factum sit*, præter fidem veterum librorum.

(c) Rursum hic editi præferebant *vita erat*: repugnantius mss. ut et lib. i, n. 10. Quamquam ex sequentibus suspicari licet hanc lectionem Hilario non fuisse inauditam. Ambrosius quoque lib. iii de Fide c. 6, legit. *vita est*.

(d) Ita meliores mss. At editi, et quia vita erat.

21. *Verbi generatio humana ratione non capitur; tenenda igitur fide.*— Hæc vita lux hominum est, hæc lux tenebras illuminans. Et ut impossibilitatem generationis ejus enarrandæ secundum prophetam piscator consolaretur (Esa. liii, 8); adjecit, *Et tenebræ eam non comprehenderunt* (Joan. i, 4). Cessit sermo naturæ, et non habet quo excurrat; et tamen hoc piscator iste recubans in Domini pectus accepit. Non est iste sæculi sermo; quia de qua agitur, non sæculi res est. Edatur aliquid, si in significatione verborum reperiri potest ultra quam dictum sit: et si qua sunt alia expositæ a nobis naturæ nomina, proferantur. Quæ si non sunt, immo quia non sunt; miremur hanc in piscatore doctrinam, et in eo (g) eloquia Dei sentiamus: confessionemque Patris et Filii, ingeniti et unigeniti inenarrabilem, et excedentem complexum omnem et sermonis et sensus, teneamus atque adoremus: et in Domino Jesu, exemplo Joannis, ut hæc possimus sentire et colloqui, accubemus (Joan. xiii, 25).

22. *Hæreticorum artes contra fidem vanæ. Fides una vincit omnes hæreses.*— Commendat autem fidei hujus integritatem, et evangelica auctoritas, et apostolica 39 doctrina, et circumstrepentium undique hæreticorum (7) (h) otiosa fraudulentia. Stat enim hoc fundamentum validum et imnotum adversus omnes ventos, pluvias, torrentes, non flatibus pellen- dum, non stillicidiis penetrandum, non inundationibus (i) subluendum (Math. vii, 25): et optimum est, quidquid a plurimis incursatum, a nullo tamen poterit impelli. Ut autem quædam medicamentorum genera sunt ita comparata, ut non singulis tantum ægritudinibus utilia sint, sed omnibus in commune medeantur, habeantque in se virtutem generalis auxilii: ita et fides catholica non adversum singulas pestes, sed contra omnes morbos opem medææ communis impertit, non infirmaudæ genere, non vincenda numero, non diversitate fallenda; sed una atque eadem adversum singula omniaque consistit. Magnum est enim; (8) tot in ea una remedia esse,

D cunda recensione. Concordat Vulgata nostra atque Græcus textus.

(7) Ita legimus in nostro libro; secundis curis appositum est, *odiosa*.

(8) In anterioribus editionibus, *tot in una ea remedia esse*.

(e) Editi, *quod natus est*: dissidentibus mss.

(f) In ms. Vat. bas. hic adjicitur, *effectus est Deus*: glossema.

(g) Vat. bas. codex cum altero Vatie. et Carnut., *eloquentiam Dei*.

(h) In vulgatis *odiosa*. Aplius in mss. *otiosa*. Qui autem otiosa et inanis sit, continuo declaratur.

(i) Quatuor mss. *solvendum*. Corh., Prat., Faur., *subtraendum*. Retinendum est *subluendum*, ut constat ex cap. 6 in Matth. n. 6, et ex tract. iii psal. lxxviii, n. 3.

quot morbi sunt; et totidem veritatis esse doctrinas, A quotidem erunt studia falsitatis. Contrahantur in unum nomina hæreticorum, et omnes scholæ prodeant: audiant unum ingenitum Deum patrem, et unum unigenitum Dei filium perfecti patris progeniem perfectam; non per diminutionem genitum, non ex solido parte aliqua decisum, sed omnia habentem, genuisse (a) omnia consecutum; non ex derivatione fluxu-ve deductum, sed ex omnibus atque in omnibus natum ab eo, qui in omnibus in quibus est esse non desinat; liberum a tempore, solum a sæculis, per quem omnia facta (1) sunt: neque enim esse in his (sæculis) potuit, quæ ab ipso sunt instituta. Hæc de Evangeliiis catholica et apostolica confessio est.

23. *Testimonia contra Sabellium, contra Hebionem, contra Arianos. Petra Petri confessio.*—Patrem et Filium, si audet, Sabellius eundem prædicet, et (b) ipsum illum esse qui utrumque sit nuncupatus; ut cum eo unus sit ambo, non unum. Audiet statim de Evangeliiis non semel neque iterum, sed frequenter, *Hic est filius meus dilectus, in quo bene complacui* (Mat. xvii, 5). Audiet, *Pater major me est* (Joan. xiv, 28). Audiet, *Ego vado ad Patrem* (Ibidem, 12); et, *Pater gratias tibi ago* (Joan. xi, 41); et, (2) *Clarifica me, Pater* (Joan. xvii, 5); 40 et, *Tu es Filius Dei vivi* (Matth. xvi, 17). Subrepat Hebion, (c) initium filio Dei ex Maria concedens, et Verbum a diebus carnis intelligens. (3) Relegat, *Pater, clarifica me apud te metipsum ea claritate, quam habui apud te prius quam mundus esset* (Joan. xvii, 5); et, *In principio erat Verbum, et Verbum erat apud Deum, et Deus erat Verbum* (Joan. i, 1); et, *Omnia per eum facta sunt* (Ibid. 3); et, *In mundo erat, et mundus per ipsum factus est, et mundus eum non cognovit* (Ibid., 10). Existant (d) novelli apostolatus, sed ab antichristo, prædicatores, omni contumelia Dei filium illudentes: et (4) audiant, *Ego de Patre exiui* (Joan. xvi, 28); et, *Filius in Patris sinu* (Joan. i, 18); et, *Ego et Pater unum sumus* (Joan. x, 30); et, *Ego in Patre, et Pater in me* (Joan. xiv, 11). Et postremo una cum Judæis irascantur,

(1) Sint.

(2) *Glorifica.* Ita et in Græco textu: *δοξασόν µε* (Joan. xvii, 5).

(a) Post genuisse additur in uno ms. Colb. *genitum.*

(b) Vat. bas. codex, *ipsum sibi esse*: non placet. D
(c) In edit. omne initium. Abest omne a mss. quamvis exstet num. 4.

(d) Excusi, *sed sub antichristo.* Carnut. codex cum uno Colb., *novelli apostoli sub antichristo.* Rectius alii, *novelli apostolatus, sed ab antichristo.* id est, novellum apostolatatum non a Christo, sed ab antichristo obtinentes. Quod confirmatur his lib. vi, n. 57: *Mihi tu hodie, novi apostolatus mendax sacerdotium, ingeris Christum ex nihilo creaturam.*

(e) Spiritum sanctum hic Verbum ipsum intelligi manifestum est ex subsequentibus. Hinc cap. 2 in Matth. n. 5, diserte legitur *Christus ex muliere natus, per Verbum caro factus.*

(f) Hic et alibi sentire videtur Hilarius Christum non singularem, sed universam generis humani naturam assumpsisse. At, ut ex subnexis liquet, hoc potius sensit, eum naturæ unius ac singularis suscep-

tionem universam in ea tenuisse. Haud absimili ratione Leo papa Serm. 1 de Epiphania ait *Christum naturam universæ humanitatis assumpsisse*: et vulgatus Titus Bostrensis in Luc. cap. 12: *Per massæ nostræ primitias universam naturam humanam induisse.* Hinc Gregorius Nyss. Or. catech. c. 32, a Theodoro relato dial. iii, docet ideo nos cum Christo resurrexisse, *quia non aliunde, quam ex massa nostra, erat homo qui Deum suscepit, qui per resurrectionem exaltatus est.* Perinde, inquit ibid., *ac si universa natura unum quoddam esset animal, unius partis resurrectio in totum penetrat.* Ita Ambrosius, lib. iv de Fide, cap. 10, nos in Christo ad dexteram Patris sedere enarrat *per corporis unitatem.* Hinc illustratur quatenus Hilarius cum Patribus aliis asserat *Christum naturæ, sanctitatis, resurrectionis ac gloriæ suæ nos jam participes effecisse.* Vide in Adnot. ad Comm. in Matth. c. 2, num. 5.

(g) In pluribus mss. *resolventur.*

24. *Quæ nostræ salutis causa Christus suscepit.*—Jam in cæteris dispensatio voluntatis paternæ est. Virgo, et partus, et corpus; postque crux, mors, inferi, salus nostra est. Humani (Hæc citat cod. can. Eccl. Rom. c. 41) enim generis causa Dei filius natus ex virgine est et (e) Spiritu sancto, ipso sibi in hac operatione famulante; et sua, Dei videlicet inumbrante virtute, corporis sibi initia concevit, et exordia carnis instituit; ut homo factus ex virgine naturam in se carnis acciperet, perque hujus admixtionis societatem sanctificationem in eo universi generis humani (f) corpus existeret: ut quemadmodum omnes in se per id quod corporeum se esse voluit conderentur, ita rursus in omnes ipse per id quod ejus est invisibile referretur. Dei igitur imago invisibilis pudorem humani exordii non recusavit, et per conceptionem, partum, vagitum, cunas, omnes naturæ nostræ contumelias transcendit.

41 25. *Quod nihil dignum rependere valeamus.*—Quid tandem dignum a nobis tantæ dignationis affectui rependatur? Inenarrabilis a Deo originis onus unigenitus Deus, in corpusculi humani formam sanctæ Virginis utero insertus accrescit. Qui omnia continet, et intra quem et per quem cuncta sunt, humani partus lege profertur, et ad cujus vocem Archangeli atque Angeli tremunt, cælum et terra et omnia mundi hujus (5) (g) resolvuntur elementa, vagitu infantis auditur. Qui invisibilis et incomprehensibilis est, non visu, sensu, tactuque moderandus, unis est obvolutus. Hæc si quis indigna Deo recolet, tanto se majoris beneficii obnoxium

(3) *Relegat mecum.*

(4) *Audient.*

(5) *Resolventur,* noster cum aliis mss.

confitebitur, quanto minus hæc Dei convenerint A majestati. Non ille eguit homo effici, per quem homo factus est: sed nos equimus ut Deus caro fieret, et habitaret in nobis, id est, assumptione carnis unius interna universæ carnis incoheret. Humilitas ejus nostra nobilitas est, contumelia ejus honor noster est: quod ille Deus in carne (a) consistens, hoc nos vicissim in Deum ex carne renovati.

26. *Humilitatem conceptionis et partus dignitas commendat.* — Sed ne forte detineant scrupulosas mentium cogitationes curæ, vagitus, partus atque conceptio; reddenda est singulis (b) Dei dignitas: ut voluntatis humilitatem potestatis ambitio præcedat, nec dignationem dignitas derelinquat. Videamus igitur quæ (1) sunt ministeria conceptus. Angelus Zachariæ loquitur, sterili partus affertur, de incensi B loco sacerdos mutus egreditur, Joannes in vocem adhuc utero matris detentus erumpit, Mariam angelus benedicit, matrem filii Dei virginem pollicetur. Illa virginitatis suæ conscia difficultate facti commovetur, angelus efficientiam divinæ operationis exponit; ait enim, *Spiritus sanctus (c) de super venit in te, et virtus Altissimi obumbrabit tibi (Luc. 1, 35)*. Spiritus sanctus de super veniens virginis interiora sanctificavit, et in 42 hīs spirans [quia ubi vult, Spiritus spirat (Joan. III, 8)] (d) naturæ se humanæ carnis (e) immiscuit; et id, quod alienum a se erat, vi sua ac potestate (f) præsumpsit: atque ut ne quid per imbecillitatem humani (g) corporis dissideret, virtus Altissimi virginem obumbravit, infirmitatem ejus veluti per umbram (h) circumfusa confirmans, C

(1) *Sint.*

(2) *Honorantur.*

(3) *Et idipsum angelus nuntians.*

(a) *Vetustior codex Remig. subsistens. Mox mss. Carnat. et Vat. bas. ex carne renati.* Ubi apud Leonem, a quo hæc Hilarii verba laudantur ep. al. xvii, mnc. cxxxiv, in novissima editione ex Rom. ms. restitutum est, *in Deo ex carne renati*. Præstat tamen renovati. Sermo enim est de nostra per Christum ex susceptione carnis reparatione, et veluti quadam in Deum commigratione, non de regeneratione per baptismum. Porro in codice can. Eccl. Rom. apud eundem Leonem T. II, p. 142, hæc rursus exhibentur, sed cum lectione quam retinemus.

(b) Id est, declarandum est quomodo in Christi conceptu, ortu, aliisque quæ infirma in eo videntur, Dei dignitas commendetur. Deinde voluntatis infirmitatem dicit Hilarius, quæ ex defectu voluntatis suscepta est. Tum potestatis ambitio idem est quod magnifica et gloriosa potestatis ostentatio.

(c) *Mss. superveniet, sine de.*

(d) *Bad. et Er. nec se humanæ carni immiscuit: depravato.* Nimirum non advertere Spiritum sanctum non hic dici tertium, sed secundam Trinitatis personam, quæ proprium sibi corpus condiderit: ad quod opus significandum non male videtur Hilarius spirandi verbo, utpote quæ usus est Moyses Gen. II, 7, ad enarrandam primi hominis institutionem. Spiritus sancti in Virginem descensum eadem ratione interpretatos esse plurimos Patres ostendimus præstationis nostræ generalis § 1. Ibi monuimus hanc Cypriani lib. de Idol. Vanit. lectionem, *Carnem spiritu sancto cooperante induitur*, corruptionis valde esse suspectam; cum ejus loco in sincerioribus mss. habeatur, *Carnem Spiritus sanctus induitur*.

ut ad sementivam inaeutis Spiritus efficaciam substantiam corporalem divinæ virtutis inumbratio temperaret. Hæc conceptionis est dignitas.

27. *Partus dignitas.* — Videamus partum, vagitum et cunas dignitas quæ sequatur. Loquitur ad Joseph angelus parituram Virginem, et eum qui natus fuerit vocandum Emmanuel, id est, nobiscum Deum. Proclamat Spiritus per prophetam (*Es. VII, 14*), angelus testis est, Deus nobiscum est ille qui nascitur. Novum Magis de cœlo stellæ lumen (i) effertur, et cœli Dominum signum cœleste prosequitur. Angelus pastoribus nuntiat natum Christum Dominum, salutem universorum. Multitudo exercitus cœlestis in laudem puerperii concurrit, et tanti operis præconia divini cœtus gaudia eloquuntur. Gloria deinde in cœlis Deo, et pax in terra bonæ voluntatis hominibus nuntiatur. Adsunt deinde Magi, involutum pannis adorant: et post illam iuavis scientiæ suæ operationem arcanam, posito in cunis genua flectunt. Sic per Magos cunarum sordes adorantur, sic vagitus per angelorum divina gaudia (2) honoratur, sic partui proclamans per prophetam Spiritus, et (3) (j) angelus nuntians, et novæ lucis stella famulatur. Sic initia nascendi Spiritus sanctus superveniens et inumbrans virtus Altissimi moliantur. Aliud intelligitur, aliud videtur; aliud oculis, aliud animo (4) conspicitur. Parit virgo: partus a Deo est. Infans vagit: laudantes angeli audiuntur. Panni sordent: Deus adoratur. Ita potestatis dignitas 43 non amittitur, dum carnis (5) (k) humilitas adoptatur.

28. *Christus gestis Deum egit.* — Par etiam reli-

(4) *Concipitur.*

(5) *Humilitas adoptatur.* Sic legi debet. De hujus loci controversia quæ vide præmissa sunt.

(e) *Immiscendi verbum hic non confusionem utriusque naturæ significat, sed intimam conjunctionem. Novit enim, inquit Leporius in libello emend. sine corruptione misceri, et tamen in veritate misceri.* Eodem verbo ad exprimendam Verbi cum carne conjunctionem mutant Irenæus lib. III, c. 21; Novatianus de Trin. c. 11; Cyprianus de Idol. vanit.; Augustinus epist. cxxxvii, n. 11; Leo Papa, Ser. 3, de Nat. Chr.; Vigilius l. 1 cont. Eutych., etc.

(f) *Verbis præsumo et assumo Hilarium promissæ uti observatum est alibi.*

(g) *In ms. Vat. bas. humani generis. Tum post dissideret, supple a Dei dignitate.*

(h) *Apud Lips. et Par. circumfusam. In ms. Vat. bas., circumfusa. Bad. et Er. cum omnibus fere mss. circumfusa.*

(i) *Scribunt constanter vet. lib., efferter, vel hæc fertur.*

(j) *Sic mss. In vulgatis autem hic adjicitur idipsum; et mox habetur desuper veniens.*

(k) *Apud Par. admittitur: male. Nec melius deinde Victorinus codex, dum carnis humanitas. Tum Bad. et Er. cum nonnullis mss., adoratur: qui locus magnæ olim querelæ occasionem dedit, cum Felix Urgellitanus illum in hæresis patrocinium adduceret. Hincmarus quippe initio præfat. in lib. de Prædest. tradit: Felicem infelicem Orgellitanæ civitatis episcopum in concilio revictum, quia corrupto muneribus juniore bibliothecario Aquensis palatii, librum B. Hilarii rasil, et ubi scriptum erat ADORATUR, immisit, carnis humilitas ADOPATUR. Sic et Alcuinus contra eundem lib. VI: Tu omnino perversissime dicis, ADOPATUR, ubi B. Hilarius ait, ADORATUR: Carnis equidem*

quæ est cursus ætatis. Nam omne tempus, quod in homine egit, in (1) Dei operibus explevit. De singulis non est tempus dicere: tantum illud in universis virtutum et curationum generibus contuendum est, in carnis assumptione hominem, Deum vero in gestibus rebus existere.

29. *Spiritum sanctum esse.* — De Spiritu autem sancto nec tacere oportet, nec loqui necesse est: sed sileri a nobis, eorum causa qui nesciunt, non potest. Loqui autem de eo non necesse est, (2) (a) qui Patre et Filio auctoribus, confitendus est. Et quidem puto, an sit, non esse tractandum. Est enim; quando quidem donatur, accipitur, obtinetur; et qui confessioni Patris et Filii connexus est, non potest a confessione Patris et Filii separari. Imperfectum enim est nobis totum, si aliquid desit a toto. De quo si quis intelligentiæ nostræ sensum requireret, in Apostolo legimus ambo, *Quoniam estis filii Dei, misit Deus Spiritum filii sui in corda (b) nostra clamantem, Abba pater (Galat. iv, 6).* Et rursum: *Nolite contristare Spiritum sanctum Dei, in quo signati estis (c) (Ephes. iv, 30).* Et iterum: *Nos autem non spiritum (d) hujus* **44**

(1) Forte rectius in nostro codice præmittitur præpositio in.

humilitas a Magis adorata est, et mysticis munerum speciebus honorata, non adoptata. Penes nos est liber Corbeiegnis ante annos 800 scriptus postremas hæc syllabas *piatur* loco abraso exhibens; etsi mala forsitan fide, non tamen male adscriptum est *adoptatur*: quam lectionem codices Colb. et Carnut. ante Felicis ævum exarati, alique sano prorsus et integro loco exhibent. Neque *adoptatur* aliud hic sonat quam assumitur. Ex eo enim quod ostendit Hilarius Christo, etiam postquam carnis humilitatem assumpsit, divinos honores delatos ab angelis, a Magis, Spiritus sancti testimonio, etc., apprime concludit dignitatem deitatem non amitti, dum carnis humilitas assumitur, seu Deum potentia sua non cadere, cum homo infirmus esse incipit, cui, ut ait in psal. LV, n. 5: *exinanienti se ex forma servi virtutem Dei atque naturam forma servilis non abstulit.* At si præteritis adoratur, non ex omnibus superius assumptis erit conclusio, sed tantum ex proximis verbis, *Panni sordent: Deus adoratur.* Immo ex hac assumptione, in qua non continetur nisi Deum adorari, nulla erit conclusio, quæ carnis humilitatem adorari prædicaret. Itaque non ait Hilarius carnis humilitatem a Magis adoratam, sed ex Magorum adoratione aliisque argumentis deitatem sub carnis humilitate latentem demonstrat. Huc spectat quod in psal. CXXVII, num. 8, corporis assumendi propositum vocat *adoptionem corporis quod ex virgine præsumpturus esset.* At si hinc quodam modo excusatur Felix; quis æquo animo ferre valeat, eum hæresis suæ patronum quæsiæ ac citasæ Hilarium, qui ubique adoptionis in Christo nomen exhorrescit, ac nominatim toto lib. VI, non adoptivum sed verum ac proprium filium eum esse acerrime propugnat. Denique hunc locum imitatus videtur Ambrosius lib. I de fide c. 4, ubi ex Magorum adoratione, humilitate cuniarum, angelorum obsequio, etc., concludit: *Ita nec dignitas naturalis majestatis amittitur, et assumptæ carnis veritas comprobatur.*

(a) Editi ex unico ms. Colb. nullius fere auctoritatis, quia de Patre. Mss. Corb., duo Remig., Theod., Pratel., Vind., Silv., etc., qui a Patre. Mailanus qui cum Patre. Sed ex veterimis omnium codicibus Vat.

A mundi accepimus, sed Spiritum qui ex Deo est, ut sciamus quæ a Deo donata sunt nobis (I Cor. II, 12). Et rursum: *Vos autem non estis in carne, sed in spiritu; (5) (e) si tamen Spiritus Dei in vobis est. Si quis autem Spiritum Christi non habet, hic non est ejus (Rom. VIII, 9).* Et rursum: *Si autem Spiritus ejus, qui suscitavit Jesum a mortuis, habitat in vobis, qui suscitavit (f) Christum a mortuis, vivificabit et mortalia corpora vestra propter Spiritum suum qui habitat in vobis (Ibid. 11).* Unde quia est, et donatur, et habetur, et Dei est; cesset hinc sermo calumniantium. Cum dicunt per quem sit, et ob quid sit, vel qualis sit: (g) si responsio nostra displicebit dicentium, Per quem omnia, (h) et ex quo omnia sunt, et quia Spiritus est Dei, donum fidelium; displiceant et Apostoli et Prophetæ, hoc tantum de eo quod esset loquentes; et post hæc Pater et Filius (i) displicebit.

30. *Et Pater et Filius est sanctus Spiritus.* — Manere autem hinc quosdam in ignorantia atque ambiguitate existimo, quod hoc tertium, id est, quod (j) nominatur Spiritus sanctus, videant pro Patre et

(2) Qui a Patre: non male.

(3) Si quidem.

bas., Colb. et Carn., a quibus dissidere consentientibus non est tutum, necnon ex Germ. uno Sorbon. alio Colb. restituimus qui Patre, id est, si nostra nos non fallit opinio, qui cum Patrem et Filium auctores habeat, confutandus est. Certe Filium Spiritus sancti auctorem vocari jam audivimus num. 4 et infra ut per Patrem ita et per Filium esse Spiritum sanctum declaratur, quod paulo post nota h ostendemus.

(b) Editi, vestra; renitentibus mss.

(c) Subjungitur in mss. Vat. bas. et Carnut., in diem redemptionis.

(d) Pronomen hujus hic et infra, n. 35, abest a vetusto ms. Colb. et German. favente græco textu.

(e) Corb. ms. cum duobus Remig. et aliis, si quidem Spiritus Dei.

(f) Ita juxta græcum mss. meliores, ubi in vulgatis, qui suscitavit Jesum. Mox in uno ms. Colb., propter inhabitantem spiritum ejus in vobis.

(g) Sola editio Par., sic responsio. Deinde dicentium refertur ad nostra, quod iustar est nostrum.

(h) Editi, in quo. Melius mss. ex quo omnia: quibus verbis Hilarius Filium, sicut et superioribus per quem omnia Patrem solet indicare. Sic supra n. 4: *Unus est enim Deus Pater ex quo omnia, et unus Unigenitus D. N. J. C. per quem omnia; et paulo post: Una potestas per quam omnia, una progenies ex qua omnia.* In his igitur, *Per quem omnia et ex quo omnia*, responsio habetur ad institutam questionem per quem sit Spiritus sanctus, quasi diceret: *Per eum est per quem omnia, sicut et per eum ex quo omnia.* Ita et ad duas alias questiones subsequentes: *ob quid sit, vel qualis sit*, sobrie respondetur, *Spiritus est Dei, donum fidelium; ne quid asseratur, quod a prophetis et apostolis non sit acceptum.*

(i) Carnut. ms., displicebunt.

(j) Sola editio Par. dominatur: lapsu librorum. Apud quos autem pro Patre et Filio Spiritus sancti nomen intelligi soleat, supervacaneum est annotare. Sic enim promiscue hoc vocabulum usurpant Hermas, Justinus, Irenæus, Tatianus, Tertullianus, Lactantius, Cyprianus, Phoebadius, Epiphanius, apud quos Spiritus divinitatem naturam tribus personis communem passim significat.

lio frequenter intelligi. In quo nihil scrupuli est: A sive enim Pater, sive Filius, (1) (a) et Spiritus et sanctus est.

45 31. *Qua ratione dictum sit, Deus Spiritus est. Error Samaritanæ Deum templo vel monte claudentis.*—

Sed id quod in Evangelii legitur, *Quia Deus spiritus est* (Joan. iv, 24), diligenter est contuendum quomodo et qua ratione sit dictum. Omne enim dictum ut dicatur ex causa est, et dicti ratio ex sensu erit intelligenda (b) dicendi; ne quia responsum a Domino est, *Spiritus Deus est*, idcirco cum sancti Spiritus nomine et usus negetur et donum. Cum Samaritana Domino erat sermo: venerat enim redemptio universorum. Cui post multum sermonem (c) aquæ vivæ, et quinque virorum, et nunc ejus qui esset alienus (Ibid., 20), mulier respondit: *Domine, animad-* B *verto quod propheta es. Patres nostri in monte hoc adoraverunt; et vos dicitis quoniam in Jerosolymis est locus ubi adorare oportet.* Dominus respondit: *Crede mihi, mulier, quoniam venit hora, quando neque in isto monte, neque in Jerosolymis adorabitis Patrem. Vos adoratis quod nescitis, nos adoramus quod scimus, quoniam salus ex Judæis est. Sed venit hora, et nunc est, cum veri adoratores adorabunt Patrem in Spiritu et veritate: etenim Pater tales quærit qui adorent eum. Spiritus enim Deus est, et adorantes eum, in Spiritu et veritate oportet adorare, quia Deus spiritus est* (Ibid., 21 et seq.). Mulier igitur traditionum memor paternarum, vel tamquam Samaria in monte, vel tamquam Jerusalem in templo adorandum Deum existi-

(1) *Et Spiritus sanctus est.*

(a) Plures mss. cum vulgatis, et *Spiritus sanctus* C *est.* Præferimus cum uno codice Vatic., et *Spiritus et sanctus est*, nisi malis cum vetere Colb. ac Germ.: *sive Filius est sanctus Spiritus.*

(b) Editi, dicentis. Legendum esse dicendi passive tum potiorum mss. auctoritas, tum hæc suadent lib. iv, n. 14: *Intelligentia enim dictorum ex causis est assumenda dicendi: quia non sermoni res, sed rei est sermo subjectus.*

(c) In mss. optimæ notæ, *aquæ vitæ*, et *mox qui esset alieni.*

(d) Nonnulli mss. cum editis, *quia.* Sequimur potiores. Deinde in ms. Vat. bas. et Vict. *omnes exuperans.* Habent etiam plerique alii *omnes*, unus Sorbon. *omne*, alii tres *omnia.* Nihil mutandum videtur. Verbum *exubero*, ubi de Spiritu sermo est, Hilario est familiare. De illo habet cap. 10 in Matth., num. 2: *Quantumlibet assumatur a cunctis, ad largiendum se tamen semper exuberat.* Et cap. 15, n. 10: *Spiritus copia indicatur, cui quod largiatur exuberet.*

(e) In ms. Vat. bas., *alter in obsequio*, quod de Spiritu sancto dictum, ut ab eo Spiritu qui adorandus est alium eum esse conficiatur, videri posset Arianis favere, Spiritum sanctum Patris et Filii ministrum effluentibus. At illo loquendi modo tantum habet Hilarius rationem processionis, seu subordinationis qua Spiritus sanctus subjicitur principio a quo procedit. Sic de Filio, testante se non posse quidquam a se facere nisi viderit Patrem facientem, in Psal. cxxviii, num. 28, loquitur: *Contestatum de se potestatem per reverentiæ honorem ei cui omnia meminerat confitenda subjicit, non sibi adimens quod similia Patri posset, sed eum per quem similia posset ostendens.* Sic, lib. de Synod., n. 51, diversas enumerat rationes, quibus Filius, etiam qua Deus, subjicitur Patri: *Vel*

inabat: quod Samaria ad adorandum Deum per transgressionem legis locum montis elegerat, Judæi vero templum a Salomone conditum religionis sedem existimabant: quorum utrorumque præsumptio, aut collis edito, aut exstructæ domus concavo, Deum intra quem omnia et extra quem nihil ejus capax est, continebat. Ergo quia Deus invisibilis, incomprehensibilis, immensus 46 est; ait Dominus venisse tempus, ut non in monte vel templo Deus sit adorandus: *quia spiritus Deus est*, et spiritus nec describitur, nec tenetur, (d) qui per naturæ suæ virtutem ubique est, neque usquam abest, in omnibus omnis exuberans: hos igitur veros esse adoratores, qui in Spiritu et veritate sint adoraturi. Adoraturis autem in Spiritu Deum Spiritum, (e) alter in officio, alter in honore est; quia discretum est in quo quisque sit adorandus. Non enim tollit sancti Spiritus et nomen et donum, quia dictum est, *Deus Spiritus est.* Responsum autem est mulieri Deum templo et monte claudenti, esse omnia in Deo, Deum in semetipso, et invisibilem atque incomprehensibilem in iis quæ invisibilia et incomprehensibilia sunt adorandum. Atque ita natura et muneris (f) significata est, cum in Spiritu Deum Spiritum docuit adorandum, et libertatem ac scientiam adorantium, et adorandi (g) infinitatem, dum in Spiritu Deus Spiritus adoratur, (h) ostendens.

32. Simile huic etiam illud Apostoli est: *Quia Dominus Spiritus est, ubi autem Spiritus Domini est, ibi libertas est* (II Cor. iii, 17). Discrevit ad intelligentiæ

in eo quidem maxime non comparatur nec cœquatur Filius Patri, dum subditus per obedientiæ obsequium est, dum ad dexteram Dei tum consedit, cum sibi ut consideret dictum sit, dum mittitur, dum accipit, dum in omnibus voluntati ejus qui se misit obsequitur. Sed pietatis subjectio non est essentiæ diminutio, nec religionis officium degenerem efficit naturam. Et post pauca, *Habens nomen, sed ejus cuius et filius est, fit Patri et obsequio subjectus et nomine.* Demum lib. iv, solemniter est distinctio Dei dicentis seu jubentis, et Dei efficientis, quorum tamen una natura prædicatur. Ita etiam hic ubi Spiritum sanctum a Deo, id est, a Patre, et a Domino, hoc est, a Filio, subsistendi ratione alium esse ostensum est, natura non aliud esse multis demonstratur. Quid enim aliud sibi vult, Deum infinitum, invisibilem, incomprehensibilem, immensum, cum in Spiritu adoratur, jam infinita ratione, ubique, in iis quæ invisibilia et incomprehensibilia sunt, immo in semetipso adorari; quid, inquam, hoc sibi vult, nisi honorantis et honorandi Spiritus omnimodam esse proportionem, æqualitatem et unitatem perfectam?

(f) Ita mss. nisi quod in Carnut., *amplissima significantia est.* At in vulgatis, *expressa est.* Spiritus sanctus, qui supra, n. 2, dictus est munus quod a Deo accipimus, nunc videtur dici munus quod Deo deferimus. Reipsa quem a Deo accepimus Spiritum ei reddimus, cum non nostro, sed illius Spiritu viventes ei famulamur.

(g) Hæc adorandi infinitas cum repetatur ex eo in quo adoratur, Spiritum infinitum esse necesse est.

(h) In editis, *ostendit.* At in scriptis, *ostendens*, quod refertur ad docuit.

significationem (a) eum qui est, ab eo cujus est. Non enim habere haberique unum est, neque eadem significatio continet eum atque ejus. (1) Ita cum dicit, *Dominus Spiritus est*, naturam infinitatis ejus ostendit; cum vero adjecit, *Ubi Spiritus Domini (b) ibi libertas est*, eum qui ejus est significat; quia et Spiritus Dominus est, et ubi Spiritus est Domini, ibi libertas est. Hæc non quod causa postulet dicta sunt, sed ne quid in his obscuritatis (c) hæreret. Est enim **47** Spiritus sanctus unū ubique, omnes patriarchas, prophetas, et omnem chorū legis illuminans, Joānem etiam in utero matris inspirans: datus deinde apostolis cæterisque credentibus, ad (2) agnitionem ejus quæ indulta est veritatis.

33. *Spiritus sancti quod officium in nobis.* — Quod autem sit officium ejus in nobis, verbis ipsius Domini audiamus. Ait enim: *Adhuc multa habeo quæ dicam vobis, sed non potestis illu modo portare (Joan. xvi, 12).* Expedit enim vobis ut ego eam; si iero, mittam vobis (3) *Advocatum (Ibid. 7).* Et rursus: *Ego rogabo Patrem, et alium Advocatum mittet vobis (d) ut vobiscum sit in æternum, Spiritum veritatis (Joan. xiv, 16 et 17). Ille vos diriget in omnem veritatem: non enim loquetur a se, sed quæcumque audierit, loquetur, et ventura annuntiabit vobis. Ille me honorificabit, quia de (4) meo sumet (Joan. xvi, 13 et 14).* Hæc de pluribus ad intelligentiæ viam dicta sunt, quibus et voluntas (e) munerantis, et ratio et conditio muneris continentur: ut quia infirmitas nostra neque Patris neque Filii capax esset, fidem nostram de Dei incarnatione difficilem, sancti Spiritus donum quodam intercessionis suæ fœdere luminaret.

34. Est autem nunc consequens, ut et apostolum explicantem doni hujus virtutem atque officium audiamus; ait enim: *Quotquot enim Spiritu Dei agun-*

(1) Ita cum ait, *Deus*, etc.

(2) *Cognitionem.*

(3) *Codex Veronensis interserit, Spiritum Paraclytum; ipse me clarificabit. Et rursus, Rogabo, inquit, Patrem meum, et alium advocatum mittet vobis.*

(4) *De meo accipiet.*

(a) Hujus distinctionis usus rursus recurrit lib. iv, n. 21: *Duplex autem in angelo Dei significatio est: ipse qui est, et ille cujus est.* Ejusdem vestigium deprehendimus apud Tertullianum contra Praxeam, n. 26, ubi ait: *Nulla res alicujus, ipsa est cujus est.* Clarius mox enuntiat distictionis membrum, cum pro cujus est, legitur qui ejus est.

(b) Editi, *ibi libertas, et eum cujus est significat: refragantibus mss.*

(c) In mss. probæ notæ Colb., Remig., Germ. et alio Colb., *haberet*: quod licet præferre tacita voce causa. In Vict., *lateret.* Legendum olim conjectavit Erasmus, *ne quis in his difficultatibus hæreret.*

(d) Subjungunt hic plerique mss. cum excisis, *Spiritum paraclytum; ipse me clarificabit: et rursus, Rogabo, inquit, patrem meum, et alium advocatum mittet vobis.* Quæ verba ut perperam et confuse repetita removimus auctoritate cod. Colb. nec non German. et Vict.

(e) Munus est Spiritus sanctus; manerans autem, qui illum largitur ac mittit, quod in locis proxime allatis Filio non minus attribuitur quam Patri.

(f) Editi, *in timore.* Malumus cum uno ms. Colb.

tur, hi filii sunt Dei. Non enim accepistis spiritum servitutis iterum (f) in timorem, sed accepistis Spiritum adoptionis, in quo clamamus: Abba pater (Rom. viii, 14). (g) Et rursus: Quia nemo in Spiritu (h) Dei dicit anathema (5) Jesu, et nemo potest dicere Dominum Jesum, nisi in Spiritu sancto (I Cor. xii, 3). Et rursus: Divisiones autem (6) donorum sunt, idem autem Spiritus; et divisiones ministeriorum sunt, (i) idem autem Dominus; et divisiones operationum sunt, sed idem Deus, qui operatur omnia in omnibus. Unicuique autem donatur illuminatio (48) Spiritus ad utilitatem. Alii autem datur (7) per Spiritum sermo sapientiæ, alii sermo scientiæ secundum eundem Spiritum, alii fides in eodem Spiritu, alii dona sanitatum in uno Spiritu, alii operatio virtutum, alii prophetia, alii (j) separatio spirituum: alii genera (8) linguarum, alii (k) interpretatio linguarum. Omnia autem hæc operatur unus atque idem Spiritus (Ibid. 4 et seqq.). Habemus igitur doni istius causam, habemus effectus, et nescio quid de eo ambiguitatis sit, cujus in absoluto sit et causa, et ratio, et potestas.

35. *Spiritus sancti donum maxime necessarium. Absque eo habetur natura Deum intelligendi, non usus.* — Utamur ergo tam liberalibus donis et usum maxime necessarii muneris expetamus. Ait enim, ut jam superius ostendimus, Apostolus: *Nos autem non spiritum hujus mundi accepimus, sed spiritum qui ex Deo est, ut sciamus quæ a Deo donata sunt nobis (I Cor. ii, 12).* Accipitur ergo ob scientiam. Ut enim natura humani corporis cessantibus officii sui causis erit otiosa; nam oculis, (9) (l) nisi lumen aut dies sit, nullus ministerii erit usus; ut aures, nisi vox sonusve reddatur, munus suum non recognoscent; ut nares, nisi odor fragraverit, in quo officio erunt nescient; non quod his deficiet natura per causam, sed usus habetur ex causa: ita et animus humanus nisi per fidem donum

(5) In anterioribus, *Jesum.*

(6) Ita ex libro nostro. In præcedente, *donationum.*

(7) *Donatur.*

(8) *Genera sermonum.*

(9) *Nisi lumen ac dies sit.*

in timorem, quod infra lib. vi, n. 44, magno consensu habent veteres libri, juxta græc. εἰς φόβον. Deinde post verbum *adoptionis*, addunt editi *filiorum*: nullo fere suffragante ms.

(g) Plerorumque mss. auctoritate removimus hinc: *Et rursus, Nos autem non spiritum hujus mundi accepimus, sed spiritum qui ex Deo, ut sciamus quæ a Deo donata sunt nobis.* Hæc porro Apostoli verba infra, n. 35, relaturus Hilarius, cum præmittit, *ut jam superius ostendimus*, indicat eadem num. 29 jam relata.

(h) *Abest Dei a vetero ms. Colb.; secus autem lib. viii, n. 27. Mox in Carnut., Colb., Vict., anathema Jesu, non Jesum.*

(i) Unus codex Colb. ac Sorbon. cum Carnut., *idem autem spiritus*, quod et infra repetunt, pro, *sed idem Deus.*

(j) In vetusto ms. Colb., *separatio spiritus.*

(k) Bad., Er. et Lips. cum aliquot mss., *interpretatio sermonum*; dissentientibus melioribus et græco textu.

(l) Lips. et Par., *nisi lumen accedat, nullus, etc.*, renitentibus cæteris libris.

Spiritus (a) hauserit, habebit quidem naturam Deum A intelligendi, sed lumen scientiæ non habebit. Munus autem quod in Christo est, omne omnibus patet unum : et quod ubique non deest, in tantum datur in quantum quis (1) volet sumere ; in tantum residet, in quantum quis volet promereri. Hoc usque in consumptionem sæculi nobiscum, hoc expectationis nostræ solatium, hoc, in donorum operationibus futuræ spei pignus est hoc mentium lumen, hic splendor animorum est. Hic ergo Spiritus sanctus expetendus est, promerendus est, (b) et deinceps præceptorum fide atque observatione retinendus.

49 LIBER TERTIUS.

Æternam Verbi generationem adstruit, eosque retundit qui humana adversus illam ratione nituntur. B

Ac primo quidem hæc Filii verba, Ego in Patre, et Pater in me, ubi sensus humani captum superare demonstravit, ex ipsa Scripturarum de Patre et Filio doctrina luculenter explicat. Deinde ex mira aquæ in vinum conversione, et ex quinque panum incrementis, evincit multa Deum posse, in quibus deficit humanæ mentis acies. Tum assertur humana ratio, qua nullam ex Deo nativatem esse posse contendunt, multisque exploditur : 1° quia ortum habet ex humana sapientia, quam se perditurum Deus propheticis et apostolicis oraculis declaraverit. 2° Quia præstat audire Christum, ad hoc hominem factum ; ut rerum divinarum nobis testis esset (Hic expenduntur verba, quibus dispensationis suæ opus et officium exposuit, ac veram ex Deo nativatem C suam multis argumentis testatam fecit). 3° Quia ne conspicabilem quidem Christi gestorum, illius v. g. ad discipulos januis clausis ingressu, intelligentiam assequimur. 4° Denique quia ea est mentis humanæ natura, ut cum creata et imperfecta sit, concipere non valeat perfectum et Creatorem suum. Postremo laudatur sapiens stultitia fidelium, qui sibi diffidunt ut Deo credant, nec divina ex propriæ rationis in-

(1) In ms. volet, sed eadem, ut videtur, manus addidit voluerit.

(a) In duobus mss. Colb., Germ., Corb., Prat., etc., auzerit.

(b) In ms. Silvæ-majoris additur hic, adorandus est.

(c) Adimus hic ac statum auctoritate mss. Tell., Colb. ac Sorbon. Status nomine substantiam intelligit Tertullianus contra Praxeam n. 2. ubi de Trinitate ait: Tres autem non statu, sed gradu : et paulo post, unius autem substantiæ, unius status, unius potestatis. At hic potius existendi rationem ac situm sonat. Mox verbum continere, regitur a superiore videtur.

(d) Tres mss. recentiores, atque extra maneat : male. Hoc enim sibi vult : videtur non posse effici, ut qui aliud intra se habet, quod semper sic maneat intra se, nec statum mutet, ita sit exterior ei rei, quam intra se habet ut ei vicissim sit interior.

(e) In duobus mss. ea tamen. In aliis libris, ea tantum : quod subsequentibus magis consentaneum est. Hæc ab Hilario pressius dicta, fusius edisserit Augustinus epist. cxx. ubi Consentium, fidei totum, rationi nihil concedentem non probans, ait num. 4 : Monet

firmitate moderantur, sed secundum omnipotentis virtutis infinitatem expendunt.

1. Filium in Patre, et vicissim, sensus humanus non capit. — Afferit plerisque obscuritatem sermo Domini, cum dicit: Ego in Patre, et Pater in me (Joan. xiv, 11), et non immerito ; natura enim intelligentiæ humanæ rationem dicti istius non capit. Videtur namque non posse effici, ut quod in altero sit, æque id ipsum extra alterum sit ; et cum necesse sit ea, de quibus agitur, non solitaria sibi esse, numerum (c) ac statum tamen suum, in quo sint, conservantia, non posse se invicem continere, ut qui aliquid aliud intra se habeat, atque (d) ita maneat manensque semper exterior, ei vicissim, quem intra se habeat, maneat æque semper interior. Hæc quidem sensus hominum non consequetur, nec exemplum aliquod rebus divinis comparatio humana præstabit : sed quod inintelligibile est homini, Deo esse possibile est. Hoc non a me ita dictum sit, ut ad rationem dicti (e) ea tantum sufficiat auctoritas, quod a Deo dictum sit. Cognoscendum itaque atque intelligendum est quid 50 sit illud : Ego in Patre, et Pater in me ; si tamen comprehendere hoc ita ut est valebimus : ut quod natura rerum pati non posse existimatur, id divinæ veritatis ratio consequatur.

2. Cognita Patre et Filio juxta Scripturas, facilius illud percipitur. Quid Pater. — Atque ut facilius intelligentiam difficillimæ istius quæstionis consequi possimus, prius Patrem et Filium secundum divinarum Scripturarum doctrinam cognosci a nobis oportet, ut de cognitis ac familiaribus absolutior sermo sit. Æternitas Patris, ut libro anteriore tractavimus, (2) (f) locos, tempora, speciem, et quidquid illud humano sensu concipi poterit, excedit. Ipse extra omnia et in omnibus, capiens universa et capiendus a nemine, non accessu decessive mutabilis ; sed invisibilis est, incomprehensibilis, plenus, perfectus, æternus, (g) non aliunde quid sumens, sed ad id quod ita manet sibi ipse sufficiens.

(2) Locum.

apostolus Petrus paratos nos esse debere ad respon- sionem omni poscenti nos rationem de fide et spe nostra. Et num. 3 : Absit namque, ut hoc in nobis Deus oderit, D in quo nos reliquis animantibus excellentiores creavit. Quibus aliisque Consentii errorem depellit, fideique intelligentiam, ad quam ratio vera perducit, fides animum præparat, præponendam docet, n. 6 et 8, quamvis tamen rationabile præceptum sit, ut ad magna quædam, quæ capi nondum possunt, fides præcedat rationem. Imo, inquit, n. 5 : Si hoc præceptum rationabile est, procul dubio quantalacumque ratio, quæ hoc persuadet, etiam ipsa antecedit fidem. Fidem enim ea præcedit ratio, Deo scilicet, qui nec falli nec fallere potest, credendum esse. Hanc regulam in omnibus secutus est Hilarius, primo Dei dictis firmissime credens, ac tum fidei suæ rationem reddere non contem- nens. Vides lib. viii, num. 1, etc.

(f) Editi, locum : repugnantibus mss. Sic et in psal. cxxxviii, n. 18, Patris natura dicitur ultra omnes locos esse.

(g) Ita mss. At editi, non aliunde quod est sumens.

3, *Filius quid nascendo a Patre accepit. Quid nascendo in carne pro nobis assumpsit.*—Illic ergo ingenitus ante omne tempus ex se filium genuit, non ex aliqua subjacente **51** materia, quia per Filium omnia; non ex nihilo, quia ex se filium (a): non ut partum, quia nihil in Deo deputabile aut vacuum est; non partem sui vel divisam vel discessam vel extensam; quia impossibilis et incorporeus Deus est, hæc autem passionis et carnis sunt, et, secundum Apostolum, in Christo inhabitat omnis plenitudo divinitatis corporaliter (Coloss. ii, 9). Sed incomprehensibiliter, innarrabiliter, ante omne tempus et sæcula, Unigenitum ex his quæ ingeniæ in se erant procreavit, omne quod Deus est per charitatem atque virtutem perfecti ejus impartiens: ac sic ab ingenito, perfecto, æternoque Patre, unigenitus et perfectus et æternus est Filius. Ea autem, (1) (b) quæ ei sunt secundum corpus quod assumpsit, bonitatis ejus ad salutem nostram voluntas est. Invisibilis enim et incorporeus et incomprehensibilis, utpote a Deo genitus, tantum in se et materiæ et humilitatis recepit, quantum in nobis erat virtutis ad intelligendum se et sentiendum et contuendum; imbecillitati nostræ potius obtemperans, quam de his in quibus erat ipse deficiens.

4. *Qua ratione sit in Patre.*— Igitur perfecti patris perfectus filius, et ingeniti Dei unigenita progenies, qui ab eo qui habet omnia accepit omnia, Deus a Deo, spiritus a spiritu, lumen a lumine, confidenter ait: *Pater in me, et ego in Patre* (Joan. x, 38): quia ut spiritus Pater, ita et Filius Spiritus; ut Deus Pater, ita et Filius Deus; ut lumen Pater, ita et Filius lumen. Ex iis ergo, quæ in Patre, sunt ea in quibus est Filius, id est, ex toto Patre totus Filius natus est; non aliunde, quia nihil ante quam Filius; non ex nihilo, quia ex Deo Filius; non in parte, quia plenitudo deitatis in filio; neque in aliquibus, quia in omnibus: sed ut voluit qui potuit,

(1) *Quæ ejus sunt; et mox, ut pote ab eo genitus, non a Deo genitus.*

(a) Addunt hic duo mss. *genuit*: quod in aliis libris probe reticetur.

(b) In vulgaris, *quæ ejus sunt*; et mox, *utpote ab eo genitus*. Magis placet ei, et Deo, cum ms. Vat. bas. et altero Colb.

(c) Editio Par. ad Nivellianam expressa, *ut sit qui genuit, mendose*. Hic respicitur illud, *Nemo novit Filium, nisi Pater*, etc. Cum proxime ait Hilarius, *ut voluit qui potuit*, et alia hujusmodi lib. vi, n. 21 et cap. 16, in Matth. n. 4, Patris voluntati Filium videtur subjicere, tum ut sit, tum ut æqualis ipsi sit. Contra Athanasius Or. ii, cont. Ar. p. 353, hoc inter creatam rem et Filium discrimen statuit, quod hic sit proprium paternæ substantiæ germen, illa *vera* quid extraneum, quod ex Patris voluntate, cui illa non subjacet, pendeat: *Τὸ μὲν ποίημα οὐκ ἀνάγκη αἰετὶ εἶναι· ὅτι γὰρ βούλεται δημιουργὸς ἐργάζεσθαι τὸ δὲ γέννημα οὐ βούλεται ὑπέκειναι, ἀλλὰ τῆς οὐσίας ἐστὶν ἀπόρρητος*. Sic et Cyrillus lib. vii thesauri: *In naturalibus nulla præcedit voluntas, quæ locum in iis solum habet, quæ sunt extra deliberas substantiam*. At sententiam suam ipse explicat Hilarius l. de Synod. n. 58, ubi primum cum Athanasio et Cyrillo consentiens ponit, *Omnia creatoris substantiam voluntatis Dei atulit: sed naturam Filio dedit... perfectu nati-*

(c) ut scit qui genuit. Quod in Patre est, hoc et in Filio est; quod in ingenito, hoc et in unigenito; alter ab altero, et uterque unum; non duo unus, sed alius in alio, quia non aliud in **52** utroque; Pater in Filio, quia ex eo Filius; Filius in Patre, quia non aliunde quod Filius; unigenitus in ingenito, quia ab ingenito unigenitus. Ita in se invicem; quia ut omnia in ingenito patre perfecta sunt, ita omnia in filio unigenito perfecta sunt. Hæc in Filio et Patre unitas, hæc virtus, hæc charitas, (d) hæc spes, hæc fides, hæc veritas, via, vita, non calumniari de virtutibus suis Deo, nec (e) per secretum ac potestatem nativitatæ obtreectare Filio; Patri ingenito nihil comparare, Unigenitum ab eo nec tempore nec virtute discernere, Deum filium quia ex Deo est confiteri.

5. *Dei potentia se gestis ostendit: quorum ratio lateat. Homo non capit qui aqua in vinum sit conversa.*— Sunt istiusmodi in Deo potestates, quarum cum ratio intelligentiæ nostræ incomprehensibilis est, fides tamen per veritatem efficientiæ (f) in absoluto est. Nec hoc in spiritualibus tantum, sed etiam in corporalibus deprehendimus; non ad nativitatæ exemplum, sed ad admirationem facti intelligibilis ostensum (g). Nuptiarum die vinum in Galilæa ex aqua factum est (Joan. ii, 9): numquid consequetur aut sermo noster aut sensus, quibus modis natura demutata sit, ut aquæ simplicitas defecerit, vini sapor natus sit? Non permixtio fuit, sed creatio; et creatio non a se cœpta, sed ex alio in aliud existens: non per transfusionem potioris obtinetur quod infirmius est, sed aboletur quod erat, et quod non erat cœpit. Sponsus tristis est, familia turbatur, solemnitas nuptialis convivii periclitatur. Jesus rogatur: non exurgit, aut instat, sed quiescentis ejus hoc opus est. Aqua hydris infunditur, vinum calicibus hauritur; infundentis scientiæ sensus non convenit haurientis. Qui infuderunt, hauriri aquam existimant; qui hauriunt,

tas, etc. Tum indicat se Filium volente Patre natum ad hoc tantum prædicare, ne invitus Pater et non sine passione eum genuisse existimetur. Qua ratione Cyrillus, lib. vii thesauri: *Licet non ex voluntate genuerit Filium, non tamen invitus habet eum; vult enim Filium et amat: sicut quod bonus et misericors sit, licet non habeat præcedente voluntate et electione, non tamen invitus hæc habet, vult enim id esse quod est*. Eadem fere repetit dial. 2 de Trinit.

(d) Apud Par. onittitur hæc spes. Mox verbum *calumniari* positum videtur pro imminuere et detrahere Deo aliquid de potentia sua. Jam legimus in psal. cxxxvii, n. 16: *in calumnia vestis*, pro, quando quis vult auferre vestem: et lib. x de Trin. n. 28, legere est *in ipsa trunci corporis calumnia*, pro, in ipsa auris amputatione.

(e) Id est, propter secretum ac potestatem nativitatæ, quæ non penetrat mens humana.

(f) Hoc est, ratio nostra certo percipit effectum esse e Deo, quamvis non comprehendat quomodo factum sit, aut etiam qua ratione fieri potuerit.

(g) Ms. Colb. cum Germ., *est ostensum*. Mox, restitimus ex mss. in Galilæa, ubi vulgatum erat in Cana Galilææ.

vinum infusum arbitrantur; tempus, quod in medio est, (1) (a) non proficit ut liquoris natura et nascatur et pereat. Ratio facti et visum frustratur et sensum: virtus tamen Dei in his quæ sunt gesta sentitur.

53 6. *Aut quomodo quinque panes excreverint.* — Sed et de quinque panibus non dissimilis facti admiratio est (*Matth. xiv, 17*). Incrementis eorum, quinque millium virorum et innumerabilium mulierum ac puerorum fames vincitur: fugit oculos sensus nostri, operis intelligentia. Quinque panes offeruntur et franguntur, subrepunt præfringentium manibus quædam fragmentorum procreationes. Non imminuitur unde præfringitur; et tamen semper præfringentis manum fragmenta occupant. Fallunt momenta visum; dum plenam fragmentis manum sequeris, alteram sine damno portionis suæ contueris; inter hæc fragmentorum cumulus augetur. Præfringentes in ministerio sunt, edentes in negotio sunt, esurientes saturi sunt, duodecim cophinos replent reliquæ. Non sensus, non visus profectum (b) tam conspicibilis operationis assequitur. Est quod non erat, videtur quod non intelligitur: solum superest ut Deus omnia posse credatur.

7. *Hæc non sui causa egit Christus, sed ut humanum de Dei rebus iudicandi pruritus retunderet.* — Non habent itaque divina adulationem, nec subest Deo ad placendum fallendumque simulatio. Hæc filii Dei opera non de jactantiæ studio sunt profecta: neque enim ille, cui innumerabilia millia millium angelorum serviunt, adulatus est homini. Quid enim eorum quæ nostra sunt indigebat, per quem sunt universa quæ nostra sunt? An honorem a nobis exposculabat, nunc a somno stupidis, nunc de luxu (c) noctium fessis, nunc post rixas et cædes dierum male consciis, nunc post convivia ebriis, quem Archangeli, et Dominatus, et Principatus, et Potestates sine somno, sine occupatione, sine crimine æternis et indefessis in cælo vocibus laudant: et laudant, quia ipse invisibilis Dei imago omnes (d) in se creaverit, sæcula fecerit, cælum firmaverit, astra distinxerit, terram fundaverit, abyssos demerserit; ipse deinceps homo natus sit, mortem vicerit, portas inferi fregerit, coheredem sibi plebem acquisiverit, carnem in æternitatis gloriam ex corruptione transtulerit. Nihil ergo iste eguit a nobis, ut hæc eum apud nos inenarrabilia et inintelligibilia opera tamquam egentem laudis ornarent. Sed providens Deus nequitiae et stultitiæ

(1) *Non sufficit, secunda manu.*

(2) *Legimus, ut filius tuus, ut in Vulgata ac ple-*

(a) *Editi excepto Par. et plures mss. non sufficit. Retinemus lectionem Par. quæ est vetustiorum mss. Tum apud Er., Lips. et Par. ut in liquoris natura. Melius abest in aliis libris: hic enim liquoris vocabulum et vinum nascens, et aquam percuntem pariter enuntiat.*

(b) *Bad., Er. et Lips. tam inconspicibilis. Malimus cum Par. et nostris mss. tam conspicibilis, vel cum codice Vat. bas., tamen conspicibilis. Sermo enim hic est, ut supra promissum erat, de exemplo corporali. Unde et in Matth. c. 14, n. 12, de eodem miraculo*

humane errorem, et sciens eo usque infidelitatem prorupturam esse, ut sibi de Dei rebus iudicium præsumeret, audaciam nostram earum, de quibus ambigeretur, rerum vicit exemplis.

8. *Humana ratio contra generationem Dei reprobat.* — Sunt enim plures sæculi prudentes, quorum prudentia Deo stultitia est, qui cum audiunt Deum ex Deo, verum a vero, perfectum **54** a perfecto, unum ab uno natum esse, tamquam impossibilia nobis prædicantibus contradicant, quibusdam sententiarum collectionibus inhærentes, cum dicunt: « Nasci nihil potuit ab uno, quia omnis ex duobus nativitas est. Jam si ab uno natus hic filius est, partem ejus qui genuit accepit: et si pars, neuter ergo perfectus est; deest enim ei unde decessit: nec plenitudo in eo erit, qui ex portione constitit: neuter ergo perfectus est, cum plenitudinem suam et qui genuerit amittat, nec qui natus est consequatur. » Hanc mundi sapientiam etiam per prophetam providens Deus, ita damnat, dicens: *Perdam sapientiam sapientium, et (e) intellectum prudentium reprobabo* (*Esa. xxix, 14*). Item in Apostolo: *Ubi est sapiens, ubi scriba, ubi conquistator hujus sæculi? Nonne stultam fecit Deus prudentiam hujus mundi? Nam quia in sapientia Dei non cognovit mundus per prudentiam Deum, placuit Deo per stultitiam prædicationis salvos facere credentes: quoniam Judæi signa petunt, et Græci sapientiam quærunt: nos autem prædicamus Christum crucifixum, Judæis quidem scandalum, Gentibus autem stultitiam, iis autem qui sunt vocati, Judæis atque Græcis Christum Dei virtutem et Dei sapientiam: quia quod stultum est Dei, sapientius est hominibus; et quod infirmum est Dei, fortius est hominibus* (*1 Cor. i, 20 et seqq.*).

9. *Christi officium apud nos.* — Curam ergo humani generis habens Dei filius, primum, ut sibi crederetur, homo factus est: ut testis divinarum rerum nobis esset ex nostris, perque infirmitatem carnis Deum patrem nobis infirmis et carnalibus prædicaret, voluntatem in eo Dei patris efficiens, ut dicit: *Non veni voluntatem meam facere, sed voluntatem ejus qui me misit* (*Joan. vi, 38*), (f) non quod nollet et ille quod faciat; sed obedientiam suam sub effectu paternæ voluntatis ostendit, volens ipse voluntatem Patris explere. Erat autem hæc efficiendæ voluntatis voluntas, cujus ipse testis est dicens: *Pater, venit hora, clarifica filium tuum, (2) ut filius clarificet te: sicut dedisti ei potestatem omnis carnis, ut omne quod*

risque Græcis codicibus. Sic et idem Hilarius infra n. 10.

habes: *Agitur enim in opere visibili invisibilis motio.* (c) *Er., Lips. et Par. noctium vigilarum. Expunxit verbum vigilarum auctoritate Bad. et mss. quod Erasmus videtur addidisse de suo.*

(d) *Par. post Lipsium ex Erasmi margine, per se creaverit. Mox mss. Colb. et Carn., astra distinxerit, non distinxerit.*

(e) *Carnut. ms. prudentiam prudentium.*

(f) *In duobus mss. Remig. et uno Theod., non quod nollet: minus vere. Confer tract. psal. cxxix, n. 12.*

dedisti illi, dei ei vitam æternam. Hæc est autem vita æterna, ut cognoscant te solum Deum verum, et quem misisti Jesum Christum. Ego te clarificavi super terram, opere consummato quod dedisti mihi ut faciam. Et nunc clarifica me Pater apud te metipsum claritate quam habui, prius quam mundus esset, apud te. Manifestavi nomen tuum hominibus, quos dedisti mihi (Joan. xvii, 1 et seqq.). Verbis brevibus et paucis omne opus officii sui et dispensationis exposuit, nihilo minus fidei (a) veritatem **55** adversum omnem inspirationem diabolicæ fraudulentæ communionis. Curramus ergo per singulas sermonis sui virtutes.

10. Quid postulet dicens, CLARIFICA FILIUM.—Ait: *Pater, venit hora, clarifica filium tuum, ut filius tuus clarificet te.* Non diem, non tempus, sed horam venisse dicit. In hora diei portio est. Et quæ hæc erit hora? Nempe illa, de qua in tempore passionis discipulos confirmans locutus est: *Ecce venit hora, ut filius hominis clarificetur (Joan. xii, 23)*: Hæc ergo hora est, in qua se a Patre clarificari orat, ut Patrem ipse clarificet. Sed quid est istud? Clarificari se clarificaturus exspectat, et honorem redditurus ex postulat, et eget hoc quod rursus impertiet? Et hic occurrant sophistæ mundi et sapientes Græciæ, et syllogismis suis veritatem irretiant. Quomodo et unde et quid causæ sit querant: et cum hæserint, audiant, Quia stulta mundi elegit Deus (b) (I Cor. 1, 27). Ergo per stultitiam nostram intelligamus intelligibilia sapientibus mundi. Dixerat Dominus, *Pater, venit hora*: horam passionis ostenderat; nam hæc sub momento eo loquebatur: deinde adiecit, *Clarifica filium tuum.* Sed quomodo clarificandus erat Filius? Namque natus ex virgine, a cunis et infantia usque ad consummatum virum venerat: per somnum, famem, sitim, lassitudinem, lacrymas hominem egerat, etiam nunc conspuendus, flagellandus, crucifigendus. Quid ergo? Nobis solum hominem in Christo hæc erant contestatura. Sed non confundimur cruce, non flagellis prædamnamur, non sputis sordidamur. Clarificat Pater Filium. Quo modo? Tandem suffligitur cruci. Deinde quid sequitur? Sol non occidit, sed refugit. Quid refugisse dico? Non receptus in nubem est, sed de cursu operis deficit: et interitum suum cum eo reliqua mundi elementa senserunt: et ne huic facinori (c) ullæ cælestes operationes interessent, intercessionis hujus necessitate quadam sui abolitione caruerunt. Sed terra quid fecit? Ad onus Domini in ligno pendentis intremuit,

(1) *Crederetur.*

(a) *Sola editio Par. fidei voluntatem.*

(b) *Carnutensis codex hic addit, ut confundat sapientes.*

(c) *Vulgati, illæ cælestes: castigantur ex mss.*

(d) *Lips. et Par. post Er., quod unus persequentium: nullius veteris libri auctoritate.*

(e) *Sicut illæsa fide Hilarius hic Patrem affirmat Filio potiore, qua de re mentem suam explicans in psal. cxxxviii, n. 17, ait: Est enim Pater major Filio, sed ut pater filio, generatione non genere, et sicut ei consentiens Athanasius Or. ii cont. Ar., p. 363, habet: Pater major est Filio, non magnitudine aliqua*

eum qui moriturus erat intra se contestata non capere. Numquid et portionem suam rupes et saxa concedunt? Sed rupta dissiliunt, et naturam suam perdunt: cæsamque ex se arcam incontinentem condendi corporis confitentur.

11. Christus proprius est Dei filius.—Quid ad hæc? Proclamat quoque centurio cohortis, et crucis custos, *vere Dei 56 Filius erat iste (Math. xxvii, 54).* Creatura intercessione hujus piaculi liberatur; firmitatem et virtutem saxa non retinent. Qui cruci affixerant, vere Dei Filium confitentur: prædicationi consentit effectus. Dominus dixerat: *Clarifica Filium tuum.* Non solum nomine contestatus est esse se filium, sed et proprietate, qua dicitur *tuum*. Multi enim nos filii Dei, sed non talis hic filius. Hic enim et verus et proprius est filius, origine, non adoptione; veritate, non nuncupatione; nativitate, non creatione. Ergo post clarificationem ejus, veritatem confessio consecuta est. Nam verum Dei filium centurio confitetur; ne quis credentium ambigeret, (d) quod homo persequentium non negasset.

12. Claritas Filio danda et Patri ab eo reddenda virtutis in utroque unitatem significat.—Sed forte ea clarificatione (1) creditur eguisse Filius quam orabat: et infirmus reperietur, dum clarificationem potioris exspectat. Et quis non Patrem (e) potiore confitebitur, ut ingenitum a genito, ut patrem a filio, ut eum qui miserit ab eo qui missus sit, ut volentem ab eo qui obediat? Et ipse nobis erit testis: *Pater major me est (Joan. xiv, 28).* Hæc ita ut sunt, intelligenda sunt: sed cavendum est, ne apud imperitos gloriam Filii honor Patris infirmet. Nec (f) infirmari (2) patitur hæc ipsa clarificatio postulata: ad id enim quod dictum est, *Pater, clarifica Filium tuum*; sequitur et illud, *ut Filius clarificet te.* Non ergo infirmus est Filius, vicem clarificationis ipse, cum clarificandus sit, redditurus. Sed si non infirmus, quid postulabat? nemo enim nisi hoc quod (al. quo) eget postulabat. Aut numquid infirmus est et Pater? Aut eorum quæ habet ita profusus est, ut ei clarificatio sit reddenda per Filium? Sed neque hic eguit, neque ille desiderat: et tamen alteri alter (g) impertiet. Ergo ex postulatio clarificationis dandæ, vicissimque reddendæ, nec Patri quidquam admittit, nec infirmat Filium; sed eandem divinitatis ostendit in utroque virtutem cum et clarificari se Filium a Patre oret, et clarificationem Pater non dedignetur a Filio: sed hæc in Patre et Filio virtutis unitatem, per vicissitu-

(2) *Se patitur.*

vel tempore, sed propter generationem ex ipso Patre: ita et excusari potest illud Origenis, t. iii, in Joan. edit. Huetii, p. 70: Tertio dicitur hæc lux lux vera: qua ratione Pater veritatis Deus amplior et major est, quam veritas; et pater cum sit sapientia, præstantior est ipsa sapientia: hac etiam ratione excellit eum qui est lux vera, scilicet Christum. Idem esto iudicium de similibus aliorum Patrum sententiis.

(f) *In vulgatis, infirmari se patitur. Abest se a mss. cujus loco intelligere est gloriam Filii.*

(g) *Ita mss. At editi, impertit.*

dinem dandæ et (1) (a) rependendæ clarificationis ostendant.

13. *Claritas quam sibi Pater et Filius exhibent, quæ sit.* — Sed clarificatio hæc quæ sit, et ex quibus sit, noscendum est (Tres mss. docendum). Non, opinor, demutabilis Deus est, neque in æternitatem cadit aut vitium aut emendatio, aut profectus aut damnum; sed quod est, semper est, 57 hoc enim Deo est peculiare. Quod semper est, habere aliquando in natura non poterit ut non sit: quò modo ergo clarificabitur, quod suo non eget, neque a se deficit; (supple, ita ut) neque quidquam sit quod in se recipiat, neque amisit ut resumatur? Hæremus, moramur. Sed intelligentiæ nostræ infirmitatem Evangelista non deserit, qui quam clarificationem Patri Filius esset redditurus ostendit, dicens: *Sicut dedisti ei potestatem omnis carnis, ut omne quod dedisti illi, det ei vitam æternam. Hæc est autem vita æterna, ut cognoscant te solum verum Deum, et quem misisti Jesum Christum (Jhan. xvii, 2 et 3).* Clarificatur ergo per Filium Pater, in eo quod sit a nobis (b) intelligendus. Claritas autem hæc erat, quod ab eo Filius potestatem omnis carnis acceperat (c) caro factus ipse, quod vitæ æternitatem erat caducis et corporeis et mortalibus redditurus. Vitæ autem nostræ æternitas non operationis erat, sed virtutis effectus: cum æternitatis gloriam non jam molitio nova, sed solâ Dei esset cognitio sumptura. Ergo non claritas Deo additur; neque enim decederat ut adderetur: sed per Filium clarificatur apud nos imperitos, refugas, sordidos, (d) sine spe mortuos, sine lege tenebrosos; et clarificatur per id, quod ab eo Filius potestatem omnis carnis acceperat, vitam ei æternam daturus. Per hæc igitur Filii opera clarificatur Pater. Itaque cum omnia Filius accepit, clarificatus a Patre est; et contra clarificatur Pater, cum sunt universa per Filium. Et claritas accepta sic (2) redditur, ut quod claritatis in Filio est, id totam claritatem Patris sit: quia a Patre accepit omnia; quia honor famulantis (e) in honorem mittentis est, ut honor gignentis in honorem nascentis est.

14. *Spes vitæ non in solo Patre, sed et in Filio. Missio non naturam, sed personas discriminat.* — Sed in quo tandem æternitas vitæ est? Ait ipse: *Ut cognoscant te solum verum Deum; et quem misisti Jesum Christum.* Quæ hic difficultatum quæstiones sunt, et quæ

(1) In mss. prius *repetendæ*, deinde ex emendatione, *referendæ*.

(2) In nostro codice ex antiquæ manus emendatione.

(a) In vulgatis, *dandæ et referendæ*. In uno ms. Sorbon. *dandæ et recipiendæ*. In nonnullis aliis, *dandæ et repetendæ*. Dinærior nobis visa est lectio vetustis codicibus Colbertini.

(b) In excusis hic additur *per filium*, quod abest a mss. Neque vero in evangelicis verbis, ut *cognoscant te*, etc.; quæ hic explicantur, existat *per filium*: quod neque ad seorsum Hilarii pertinet. Vult enim, tantum claritatem Dei nihil ei addere quod prius careret: quia tunc clarificandus est, cum a nobis est intelligendus, nec quidquam ei adjicit hæc cognitio nostra.

pignâ verborum est? Vita est verum Deum nosse: sed nudum hoc non facit vitam. Quid ergo connectitur? *Et quem misisti Jesum Christum.* Debitus Patri a Filio honor redditur, cum dicit *te solum verum Deum*. Non tamen se Filius a Dei veritate secernit, cum adjungit: *et quem misisti Jesum Christum*. Non habet intervallum confessio credentium, qui in utroque spes vitæ est: nec Deus verus ab eo deficit, qui in conjunctione succedit. Cum ergo dicitur: *Ut cognoscant te solum verum Deum, et quem misisti Jesum Christum*; sub 58 hac significatione, id est, mittentis et missi, non Patris et Filii veritas et divinitas sub aliqua aut significationis aut dilationis diversitate discernitur, sed ad gignentis et genti confessionem fides religionis instruitur.

15. *Laus Filii laus est Patris.* — Ergo absolute Patrem Filius clarificat in eo quod sequitur: *Ego te clarificavi super terram opere consummato, quod dedisti mihi ut factam.* Laus Patris omnis a Filio est: quia in quibus laudabitur Filius, laus erit Patris. Consummat enim omnia, quæ Pater voluit. Dei Filius homo nascitur; sed Dei in partu virginis virtus est. Dei Filius homo cernitur; sed Deus in operibus hominis existit. Dei Filius cruci figitur; sed in crucis hominis mortem Deus vincit. Christus Dei Filius moritur; sed omnis caro vivificatur in Christo. Dei Filius in inferis est; sed homo refertur ad eælum. In quantum hæc laudabuntur in Christo, tanto plus laudis a quo Christus Deus est consequetur. His igitur modis Pater Filium clarificat super terram: rursusque Filius ignorationi gentium et stultitiæ sæculi, per (f) virtutum suarum opera, eum ex quo est ipse clarificat. Et hæc quidem clarificationis vicissitudo non pertinet ad divinitatis profectum, sed ad honorem eum qui ex cognitione ignorantium suscipiebatur. Quo enim Pater non abundabat, ex quo sunt omnia? Vel quid Filio deerat, in quo complacuerat omnem plenitudinem divinitatis habitare? Ergo clarificatur Pater in terra, quia opus ejus quod mandavit efficitur.

16. *Quam claritatem a Patre expectet Filius.* — Videamus quid Filius a Patre clarificationis expectet: et absolutum est. Nam (3) in continentibus est: *Ego te clarificavi super terram, opus consummavi quod dedisti mihi ut facerem; et nunc clarifica me, (4) Pater, apud semetipsum ea claritate quam habui, priusquam*

no, sic creditur.

(3) *In consequentibus.*

(4) *Tu Pater*, ut in Græco textu atque Vulgata.

(c) Ita vetus codex Colb. cui favent cæteri, in quibus, *caro autem factus ipse quod (In Vict. qui) vitæ æternitatem*. At in editis, *caro enim factus ipse vitæ æternitatem*.

(d) *Bad. et Er. sine spiritu mortuos*. In uno ms. Colb. *sine spe mortuos*.

(e) Ita unus codex Colb. Alii vero libri hic et mox, *in honore*.

(f) *Vaticanae basilicæ codex, per virtutem suarum operationum. Caritatis per virtutem suarum operationum.*

mundus esset, apud te. Manifestavi nomen tuum hominibus (Job. xvii, 4). Operibus ergo Filii clarificatus est Pater: dum Deus esse intelligitur, dum Dei unigeniti pater manifestatur, dum ad salutem nostram filium suum etiam ex virgine natum esse hominem voluit, in quo explentur ea omnia in passione, quæ de partu virginis cœpta sunt. Itaque quia Dei filius ex omni (a) qua est parte perfectus, et ante omne tempus in divinitatis plenitudine natus, nunc a carnis suæ origine homo, consummabatur ad mortem; clarificari se apud Deum postulat, sicut Patrem ipse clarificabat in terris: quia tum Dei virtutes ignorantisæculo clarificabantur in carne. 59 Nunc autem quid est quod apud Patrem (b) clarificationis expectet? Nempe hoc quod habuit apud eum, prius quam mundus esset. Habuit (c) plenitudinem divinitatis; atque habet, namque Dei filius. Sed qui erat Dei filius, et (eum etiam) hominis cœperat esse filius; erat enim Verbum caro factum. Non amiserat quod erat, sed cœperat esse quod non erat; non de suo desiterat, sed quod nostrum est acceperat: profectum (pata, humanæ naturæ) ei quod accepit, ejus claritatis expostulat unde non destitit. Ergo quia Filius Verbum, et Verbum caro factum, et Deus Verbum, et hoc in principio apud Deum, et Verbum ante constitutionem mundi Filius: Filius nunc caro factus orabat, ut hoc Patri caro (d) inciperet esse quod Verbum; ut id, quod de tempore erat, gloriam ejus quæ sine tempore est claritatis acciperet; ut in Dei virtutem et spiritus incorruptionem transformata carnis corruptio absorberetur. Hæc itaque oratio ad Deum est, ad Patrem hæc confessio Filii est, hæc carnis deprecatio est: in qua eum iudicii die compunctum et de cruce recognitum universi videbunt, in qua præfiguratus in monte est, in qua elevatus ad cœlos est, in qua Deo assedit a dextris, (1) in qua visus a Paulo est, in qua honorificatus ab Stephano est.

17. *Dei nomen ante Christum hominibus ignotum.*— Manifestato itaque hominibus nomine Patris, hæc postulat: sed quo nomine? Numquid nomen Dei igno-

(1) Hæc verba, in qua visus a Paulo est, quæ Erasimiana atque Parisiensis habebant editiones, et in ea quæ huic antecessit editione suppressa, nostri

(a) Unus e mss. Colb. *que est Pater.* Carnut., *qua est Pater.* Retinenda lectio vulgata, non quod in Dei Filio ante carnis assumptionem fuerint partes, sed quod nihil ei fuerit unde non perfectus dici possit.

(b) Editi, *clarificationis profectum*, ac deinde Lips. et Par. *expetat*: refragantibus mss. quorum lectio sic ordinanda: *quid clarificationis est, quod apud Patrem expectet?*

(c) Scilicet prius quam mundus esset; atque etiam habet, postquam ipse factus est homo.

(d) Sic lib. de Synod. n. 48: *Verbum caro factum est, ut caro potius hoc inciperet esse quod Verbum: quod non sentit Hilarius fieri mutatione substantiæ, sed qualitatatis, non ut caro esse desinat quod est, sed ut absorpta corruptione in incorruptionem aliasve dotes, quæ divinæ Verbi naturæ propriæ sunt, transformetur, uti mox exponitur, et copiose ostensum est in præfatione generali § 5. Quod diligenter attendendum, ne ubi Patres antiqui carnem nostram a Christo post resurrectionem deificatam prædicant,*

A rabatur? Hoc Moyses de rubo auditus, hoc Genesis in exordio creati orbis nuntiavit, hoc lex exposuit, propheta prætulerunt, homines in his mundi operibus senserunt, gentes etiam mentiendi veneratæ sunt; non ergo ignorabatur Dei nomen. (e) Sed plane ignorabatur. Nam Deum nemo nescit, nisi confitentur et Patrem patrem unigeniti filii, et Filium non de portione, (f) aut dilatatione, aut emissione; sed ex eo natum inenarrabiliter, incomprehensibiliter, ut filiam a patre, plenitudinem divinitatis ex qua et in qua natus 60 est obtinentem, verum et infinitum et perfectum Deum; hæc enim Dei est plenitudo. Nam si horum aliquid deerit, jam non erit plenitudo, quam in eo habitare complacuit (Coloss. 1, 19). Hoc a Filio prædicatur, hoc ignorantibus manifestatur; sic clarificatur per Filium Pater, cum pater filii talis agnoscitur.

18. *Nativitatis suæ fidem Christus fecit gestis. Divina quia non capiunt negantes objurgantur.*— Volens itaque Filius hujus nativitatis suæ fidem facere, factorum suorum nobis (g) posuit exemplum ut per inenarrabilium gestorum suorum inenarrabilem efficientiam de virtute nativitatis inenarrabilis doceremur: cum aqua sit vinum, cum quinque panes saturatis quinque millibus virorum, excepto sexu et ætate reliqua, replent fragmentis cophinos duodecim. Res cernitur, et nescitur; fit et non intelligitur; ratio non apprehenditur, et effectus ingentur. Stultum est autem, calumniam in eo inquisitionis intendere, quod comprehendere id unde quaeritur, per naturam suam non potest. Ut enim inenarrabilis est Pater in eo quod ingenitus est; ita errari Filius in eo quod unigenitus est non potest; quia ingeniti est imago qui genitus est. Cum enim sensu atque verbis imaginem apprehendimus, necesse est etiam eum cujus imago est consequamur. Sed invisibilia persequimur, et incomprehensibilia tentamus, quibus intelligentia ad conspicabiles res et corporeas coarctatur. Non erubescimus stultitiæ, non nosmetipsos irreligiositatis arguimus, Dei arcanis, Dei virtutibus calumniantes. Quomodo Filius, et unde Filius,

ms. auctoritate reposuimus. De hac sua visione idemmet Paulus I Cor. xv, 8, sic ait: *Novissime autem omnium tamquam abortivo visus est et mihi.*

D carnis abolitionem sensisse temere judicentur. A quo errore sese alienum hic ostendit Hilarius, cum Christum iudicii die in ea ipsa carne videndum docet, in qua transfiguratus in monte est.

(e) In vulgatis, *sed Deus plane.* Expuncta est vox Deus auctoritate mss. Hilarii sententia liquidius patet ex his lib. v, num. 27: *Et quæro an Deus verus non sit, qui tum secundum opinionem Judæorum et benedicebatur et jurabatur. Judæi namque sacramentum mysterii Dei nescientes, et per hoc Dei filium ignorantes, Deum tantum, non et Patrem venerabantur. Nam utique venerantes Patrem, venerarentur et Filium.*

(f) In vulgatis, *aut dilatatione*: male. Nec melius deinde apud Er. et Lips. *aut remissione.* Verbis aut dilatatione aut emissionem cavetur hæresis Sabellii, quam lib. 1, num. 16, explicuimus.

(g) Vat. bas. ms. cum uno Colb. et Remig. *exposuit.* Mox vocem *inenarrabilem* antea omissam restitimus e mss.

et quo damno Patris, vel ex qua portione sit natus, A inquirimus. (a) Habueras in exemplo operationum, ut crederes Deum efficere posse, quorum intelligere efficientiam non possis.

19. *Provocantur ut explicent Christi januis clausis ingressum.*— Quæris quomodo secundum Spiritum natus sit Filius: ego te de corporeis rebus interrogo. Non (b) quæro quomodo natus ex virgine sit; an detrimentum sui caro perfectam ex se carnem generans perpessa sit. Et 61 certe non suscepit (c) quod edidit, sed caro carnem sine elementorum nostrorum pudore provexit, et perfectum ipsa de suis (d) non imminuta generavit. Et quidem fas esset, non impossibile in Deo opinari, quod per virtutem ejus possibile fuisse in homine cognoscimus.

20. Sed te, quisquis es, investigabilia sectantem, et B divinorum secretorum atque virtutum gravem arbitrum consulo, ut mihi imperito, et tantum de omnibus Deo ut sunt ab eo dicta credenti, rationem saltem facti istius afferas. Dominum audio, et quia his credo quæ scripta sunt, scio jam post resurrectionem frequenter videndum se in corpore præbuisse multis non credentibus; certe Thomæ, non nisi contractatis ejus vulneribus credituro, sicut ait: *Nisi videro (e) in manibus ejus (1) fixuram clavorum, et misero digitum meum in locum clavorum, et mittam manum meam in latus ejus, non credam (Joan., xx, 25).* Dominus ad omnem se intelligentiæ nostræ imbecillita-

§ (1) Anteriores editiones, *figuram*.

(a) Bad. et Er., *hæreas*. Lips. et Par., *hæreas*. Vidit quidem Erasmus in mss. *hebueras*. Unde ad oram libri adscripsit, *Ego legendum arbitror hebueras, hoc est cæcutieras*: atque opinioni illius Ludovicus Myræus perperam subscripsit; cum non ambigua sit lectio mss. *habueras* ut, seu unde, *crederes*. Sic lib. vii, n. 51: *Habueras in confessione eorum, quibus deserviente vento.... erat restituta tranquillitas, ut et tu verum Dei filium confitereris, etc.*

(b) Particulam negantem, quam frustra sustulerat Lipsius, hic restituiimus.

(c) Scilicet ex viro: *sed caro carnem* perfectam, seu hominem verum et perfectum *sine elementorum nostrorum pudore provexit*: quia nimirum omnes ex viro et femina carnis initia trahimus. Vid. lib. x, n. 35, et lib. xii, n. 49. Hunc autem locum cum altero tract. psal. lxxvii, conciliavimus in notis ad eundem tractatum.

(d) Illud *de suis* ita Hilario more positum est, ut ad proximum verbum *non imminuta*, et ad subsequens *generavit* æque referendum sit, quasi haberetur, *ipsa de suis generavit, quamvis non imminuta de suis*. Sic autem potest intelligi de suis non imminuta, quia scilicet integra et illibata virginitate generavit. At quod ex hac B. Virginis generatione deducitur, ut credibilis fiat Patris æterni generatio absque ullo ipsius damno, perperam quidam rapiunt ad infamandam Hilarii de Christi conceptione sententiam, jactantque eum sensisse Christum ex Maria nihil suscepisse. Quasi vero non in hoc maxime instituta sit ipsius comparatio, quod sicut Christus ex Mariæ substantia illæsa ipsius integritate natus est, ita absque Patris damno ex ipsius substantia generari potuit; Christum ex Mariæ substantia generatum si negaret, nulla prorsus esset ipsius ratio. Hoc porro eum nullatenus negare evidentissimis argumentis ostensum est in præfatione generali § 1.

(e) Plures mss. *in manus ejus*. Tum cum Par. reti-

tem accommodat, et dubitationi infidelium satisfac-
turus, arcanum invisibilis virtutis operator: facti rationem, quisquis eris cœlestium rerum scrutator, exponere. Erant discipuli (f) in clauso, et secreto post passionem Domini congregati condescenderant. Dominus 62 Thomæ fidem propositis conditionibus confirmaturus assistit, palpandi corporis et contractandi vulneris obtulit facultatem: et utique (2) qui compunctus recognoscendus sit, necesse est corpus in quo est compunctus attulerit. Quæro ergo per quas clausæ domus partes sese corporeus intulerit. Diligenter enim Evangelista expressit dicens: *Venit Jesus januis clausis, et stetit in medio (g) (1b., 26).* An constructa parietum penetrans (h) et solida lignorum, naturam eorum impenetrabilem transcendit? Stetit namque corporeus, non simulatus aut fallax. Sequantur ergo oculi mentis tuæ penetrantis ingressum, et cum eo clausam domum intelligentiæ tuæ visus introeat. Integra sunt omnia et obserata: sed esse assistit mediis, cui per virtutem suam universa sunt pervia. Invisibilibus calumniaris: ego a te visibilium exposco rationem. Nihil cedit ex solido, neque per naturam suam aliquid tamquam lapsu insensibili ligna et lapides admittunt. Corpus Domini a sese non deficit, ut sese resumat ex nihilo: et unde qui assistit in medio est? Cedit ad hæc et sensus et sermo, et extra rationem humanam est veritas facti. Idcirco ergo ut de nativitate (i) fallimus, ita et de ingressus Do-

(2) *Quia compunctus.*

nemus *figuram clavorum* consentiente vetusto codice Colb. ac Germ. juxta græc. τὸν τύπον τῶν ἡλων. In aliis autem libris, *fixuram*. Mox in ms. Carn... *per loca clavorum, pro in locum*.

(f) Editi, *inclusi*. At mss. hic, *in clauso*, et ad calcem libri in Constantium, in quem hæc translata sunt, unus Colb. *inclausi*. Jam in cap. 4, in Matth. n. 13, ex mss. restitutum est, *Qui fractus est clauso impensam luminis continere?*

(g) Excusi hic subiiciunt *discipulorum suorum*: quod neque in sacro textu exstat, neque in mss.

(h) Ita mss. Editi vero, *et solidam lignorum naturam impenetrabilem transcendit*.

(i) Editi, *fallimur*. Rectius potiores mss. *fallimus*: Carn. *sefellimus*. Hæc enim hæreticorum nomine insinuantur, veritatem quam non comprehendunt delectantium. Arianorum infirmæ rationi suæ nimis credentium imitator Calvinus, iis hac parte audacior fuit, quod in Joan., xx, 19, negare non dubitavit Christum per januas clausas ad discipulos transisse: concedit tamen januis eum eo sensu clausis ingressum esse; quod cum clausæ essent, aditus illi patefactus non fuerit *manu hominis*, quemadmodum Petrus e carcere obserato, sed angeli ministerio aperto, egressus est. Tum papistarum nomine calumniatur catholicis, ideo, inquit, aliter sentientibus, *ut corpus gloriosum non modo reddant simile spiritui, sed immensum esse, nulloque loco contineri obtineant*: cum ideo tantum aliter sentiant, quia luculenta sunt Scripturæ verba, et uno Patrum consensu prout sonant intellecta. Sane frustra est Scultetus, cum animum inducere conatur, Hilarium a Calvino suo non dissidere. Quis enim non videat, ita illum verba evangelica intellexisse, ut Christum januis clausis, iisque non manu angeli aut aliqua omnipotentia divinæ virtute reseratis, sed cum clausæ permanerent, ad discipulos transisse crediderit. Non aliter ea intellexit Augustinus, ser. cccxvii, n. 2, ubi Calvinum cur-

mini **63** mentiamur. Dicamus factum non fuisse, quia intelligentiam facti non apprehendimus: et cessante sensu nostro, facti ipsius cesset effectus. Sed mendacium nostrum facti fides vincit. Adstitit Dominus clausa domo in medio discipulorum: et Filius est natus ex Patre. Noli negare quod steterit, quia per intelligentiæ infirmitatem, consistentis non consequaris introitum: noli uescire quod ab ingenito et perfecto Deo patre unigenitus et perfectus (a) filius Deus natus sit, quia sensum et sermonem humanæ naturæ virtus generationis excedat.

21. Si possent, Dei opera omnia turbarent.—Et omnia quidem insuper mundi opera adesse nobis in testimonium possent, ne ambigere de Dei rebus atque virtutibus fas crederemus. Sed in ipsam veritatem infidelitas nostra procurrit, et violenti in excidium Dei potestatis irruimpimus. Si liceret, corpora et mœnus ad cœlum elevaremus, solem astraque cœtera annuis (b) cursus sui limitibus proturbaremus, permisceremus decessus Oceani et accessus, fluentia etiam fon-

(1) Acturi: mox profane pro profanæ.

suis velut in antecessum refutaturus, nativitatis exemplo factum idem confirmat. *Virgo*, inquit, *peperit, et virgo permansit: jam tunc Dominus per ostia clausa natus est.* At quomodo verum Christi corpus impenetrabilem parietem ac lignorum naturam transcurrit? Respondet tibi Hilarius, facti veritas ex verbis evangelicis constat, quamvis modus rationem humanam omnino fugiat: sed non minus constat plus Deum posse, quam valeat humana ratio capere. Neque alia est responsio Augustini, serm. cxxvii, n. 2, et epist. cxxxvii, n. 8, et Cyrilli Alex. lib. xii, in Joan. Ita possent absolvi multæ difficultates, quas circa sacrosanctum Eucharistiæ sacramentum Calvinii sectarii excogitant. Quomodo unum et idem Christi corpus in cœlo et in terra, et alia huiusmodi? Noli sollicitus esse de modo; cum tantum te certum voluerit Christus de facto. Erunt forte, qui etiam modos explicabunt: ut modo non desunt philosophi, qui hunc Domini ad discipulos januis clausis et nullo pacto apertis ingressum explicare se putant. Cum enim, inquit, conservatio sit continuata creatio, iam facile fuit Deo corporis Christi creationem immotis corporibus intermediis continuare in distant loco, quam in proximo; licet secundum communes naturæ leges, non continuet ulterius corporis creationem, nisi aut in eodem aut in proximo loco, et eo quidem corpore, quod in illo continebatur, prius e suo situ depulso. Deo quippe facillimum fuit, ut corpus, quod uno temporis articulo volebat esse extra cubiculum, qua voluntate extra cubiculum creabatur, subsequenti voluerit esse intra cubiculum, quo actu necesse est, illæsis etiam et immotis parietibus ac foribus, sit intra cubiculum. Ea quidem ratione vidit Hilarius Christi factum explicari posse. Sed hic iludere solent phantasmata, quibus corporis intra parietes illæsos ingressum excogitare non sinitur, nisi corpus illud prius extra prorsus aboleri, ac deinde intra de novo creari pœnatur. Unde noster Hilarius hic, *Corpus Domini a sese non deficit, ut sese resumat ex nihilo.* Attamen corpus nunc extra, ac proxime post per createm, aut potius conservantem, Dei voluntatem intra cubiculum a sese non deficit, cum nullo temporis momento existere desinat; aut eatenus deficere dici queat, quatenus ex natura sua indiget ut quolibet temporis momento creetur: sicut per motum dici possit deficere in loco in quo non amplius creatur, et creari in eo in quo conservatur. Sive hoc, sive

atium inhiheremus, et (c) naturas fluminum referremus, concuteremus fundamenta terræ, et toto in hæc opera Dei parricidio desæviremus. Sed bene, quod nos intra hanc modestiæ necessitatem natura corporum detinet. Certe non fallimus, quid, si liceret, essemus (1) facturi. Namque (d) quia possumus, profanæ voluntatis audacia naturam veritatis convellimus, et bellum dictis Dei comparamus.

22. Christus Patrem nobis manifestavit ut patrem, non ut creatorem.—Filius dixit: *Pater, manifestavi nomen tuum hominibus* (Joan. xvii, 6). Quid ad hæc calumniamur? quid æstuamus? Patrem tu negas? (e) Atquin hoc maximum opus Filii fuit, ut Patrem cognosceremus. Negas plane, quando secundum te Filius non ex eo natus est. (f) Et cur filius dicetur, factus pro voluntate quasi cætera? Admirari Deum possum conditorem **64** mundi Christum createm: et digna Deo virtus est, ut effectorem archangelorum et angelorum, visibilium et invisibilium, cœli atque terræ, et universæ hujus creationis effecerit. Sed non hic la-

alio modo factus fuerit hic Christi januis clausis ingressus: quod infirmæ rationi suæ plus æquo credentibus antea videbatur. Jam non videtur repugnare. Ita etiam erit fortasse, qui ratiunculas, aut potius tenebras, quibus iidem Calvinii discipuli corporis et sanguinis Christi in Eucharistiæ sacramento veritatem obscurare se putant, depellet. Tutius interim erit cum tota Ecclesia facti veritatem tenere, quamvis ratio qua id fiat ignoretur.

(a) Ita Bad., Er. et mss. nec erat cur Lipsius reponeret, *filius Deus notus sit.*

(b) Editi, *annui cursus sui limitibus.* Vetus codex Colb. *annos cursus suis limitibus.* Alius Colb. cum Sorbon., *et annuos eorum cursus suis limitibus.* Lectio, quam exhibemus, est plerorumque mss. Confer. tract. psal. cxxxiv, n. 11, ubi Hilarius representat *indemutabilem cœli firmitatem, solem annuis cursibus indefessisque moderatum, vicesque anni defuitis limitibus temperantem,* etc.

(c) Duo mss. Colb. cum Gerin., *naturas hominum.* Tum editi cum duobus mss. recentioribus, *refrenaremus,* et in uno mendose *refrenaremus.* Præferimus cum cæteris, *referremus:* quod verbum magis Hilarianum est, ut observatum est in Adnot. in ps. cxix, not. 3.

(d) Editi, *quia non possumus,* addita particula negante contra fidem mss. et mentem Hilarii, ex iis quæ contra veritatem faciunt hæretici, quia id pro ingenii sui libertate possunt, quid facerent contra rerum naturas, si pariter posse datum eis esset, colligentis.

(e) Ita scribimus hanc vocem ad imitationem veterum librorum: quod et apud Tertullianum præstitum est.

(f) In vulgatis, *et cum filius dicitur.* Subinde apud Lips. *quia sic cætera;* et apud Par., *quia sit cætera;* lectio depravata, quam excipiebat vitiosa interpunctio, adeo ut argumenti vis jam nulla prorsus appareret. Restauratur ope mss. Hoc enim sibi vult, ut qui Filium cæterorum instar pro voluntate factum asserit, neget re ipsa filium; qui negat Filium, neget et Patrem; qui vero negat Patrem, neget id quod Christus hic docere maxime studuit. Non enim admodum ei curæ fuit, ut enim nobis Deum et Christi omnium conditoris creatorem inculcasset, cum tamē hinc multum apud nos eum commendare et admirationem ei nostram excitare valuisset: sed ut manifestaret eum verum esse patrem, qui verum haberet filium. Hoc Christi opus, hic labor erat.

bor Domini est, ut omnia in creandis rebus Deum A posse tu sentias; sed ut scias Deum patrem ejus esse filii qui loquitur. Virtutes in cœlo plures sunt, et efficientes, et (a) æternæ: sed unus unigenitus est filius, non a cæteris sola differens potestate, quia per eum cuncta sunt. Sed quia verus unus est filius, non (b) fiat degener, ut natus ex nihilo sit. Audis Filium: crede quia filius est. Audis Patrem: memento quia pater est. Quid istis nominibus suspicionem, malitiam, audaciam interseris? Secundum naturæ intelligentiam nomina divinis rebus aptata sunt (c). Quid affers vim verborum veritati? Audis patrem et filium: ne ambigas esse quod nuncupantur. Summa dispensationis est Filio, ut noveris Patrem: quid irritum facis opus prophetarum, Verbi incarnationem, virginis partum, virtutem operationum, crucem Christi? Tibi hæc omnia impensa, tibi præstita sunt: ut per hæc manifestus tibi et Pater esset et Filius. Supponis nunc (d) voluntatem, creationem, adoptionem: inspice et militiam et stipendium Christi. Nempe proclamat: *Pater, manifestavi nomen tuum hominibus*; non audis, creatorem cœlestium creasti; non audis, effectorem terrestrium effectisti; sed audis: *Pater, manifestavi nomen tuum hominibus*. Utere (1) Salvatoris tui munere: scito patrem esse qui genuit, filium esse qui natus est; natum ex eo patre, (e) qui est, (2) veritate naturæ. Memento non tibi patrem manifestatum esse quod Deus est, sed Deum manifestatum esse quod pater est.

25. *Filius a Patre subsistentia non natura discernitur.* C *Ut imago, omnia habet quæ Pater.* — Audis: *Ego et Pater unum sumus* (Joan. x, 30). Quid discindis et distrahis Filium a Patre? 65 Unum sunt: scilicet (f) is qui est, nihil habens quod non sit etiam in eo a quo est. Cum audis Filium dicentem: *Ego et Pater unum sumus*; personis rein accomoda, gignenti et genito professionis suæ permittite sententiam. Sint unum, ut

- (1) *Salutaris.*
(2) *Ex veritate.*

(a) Virtutum cœlestium nomine angelos ab Hilario intelligi solere sæpius observavimus. Has virtutes æternas nuncupat, non quod eas ab æterno, sed quod non interituras credat. Qua ratione in psal. cxxix, num. 6, homo secundum animam æternus prædicatur. Hic Arianorum sententiam notat, volentium Christum hoc tantum ab illis virtutibus differre, quod hæc aliqua dumtaxat efficiant, cum per illum cuncta sint. Ex quo patet, male in prius vulgatis obtinuisse *per eum creata sunt*, ubi ex mss. restitutum *per eum cuncta sunt*.

- (b) Lips. et Par. *non quia degener*: absque auctoritate.
(c) Ita mss. At editi, *apta sunt*.
(d) In ms. Carnut. *voluntate*: cui lectioni favet quod initio hujus numeri filius ex sententia hæreticorum factus *pro voluntate dicitur*.

(e) In vulgatis, *qui est ex veritate naturæ*. Abest ex a mss. Horum verborum nativus ordo ac sensus est: *natum veritate naturæ*, seu vera nativitate cum natura ejus ex quo nascitur, *ab eo patre qui est*, hoc est, cujus proprium est a se esse, et non ab alio, vel qui est principium universorum. Sic lib. II, n. 11, habes: *Est Filius ab eo Patre qui est*; hic vero, ut mox videbimus: *Unum sunt, scilicet is qui est, nihil habens quod non sit etiam in eo a quo est*; ubi *is qui est*, Patrem,

sunt qui genuit et qui genitus est. Cur naturam excludis? cur veritatem interimis? Audis: *Pater in me, et ego in Patre* (Ibid., 38): et hoc de Patre et Filio Filii opera testantur. Non corpus (al. ut corpus) per intelligentiam nostram corpori immittimus, neque ut aquam vino infundimus: sed eandem in utroque et virtutis similitudinem et deitatis plenitudinem constituimus. Omnia enim Filius accepit a Patre, et est Dei forma, et imago substantiæ ejus. (3) (g) Eum enim ab eo qui est: *imago substantiæ tantum ad subsistentiæ fidem*, non etiam ad aliquam naturæ dissimilitudinem intelligendam discernit. Patrem autem in Filio, et Filium in Patre esse, plenitudo in utroque divinitatis perfecta est. Non enim diminutio Patris est Filius, nec Filius imperfectus a Patre est. Imago sola (hoc est solitaria) non est, et similitudo non sibi est. Deo autem simile aliquid esse, nisi quod ex se erit, non potest. Non enim aliunde est, quod in omnibus simile est: neque diversitatem duobus admisceri alterius ad alterum similitudo permittit. Ne similia permutes, neque sibi ex veritate indiscreta disjungas: quia qui dixit: *Faciamus hominem ad imaginem et similitudinem nostram* (Gen. I, 26), invicem esse sui similes, in eo quod *similitudinem nostram* dicat, ostendit. Ne contigeris, ne contrectaveris, ne corrueris. Tene naturæ nomina, tene Filii professionem. Nolo aduleris, ut Filium de tuo laudes: bene habet, ut iis quæ sunt scripta contentus sis.

24. *Prudentia humana in Dei rebus deficit. Despicit dum se putat perfectum sapere.* — Non est autem in tantum confidendum prudentia humana, ut perfectum se quis putet sapere quod sapiat: et in eo arbitretur absolutæ rationis summam contineri, quod ipsa mente pertractans, æquabili undique apud se existimet veritatis opinione constare. Non enim concepiunt imperfecta perfectum, neque quod ex (h) alio subsistit, absolute vel auctoris sui potest intelligentiam obtinere, vel propriam: se quidem in eo tan-

- (3) *Eum enim qui est ab eo qui est imago.*

is a quo est, Filium significat. Quamquam lib. II, n. 32, Filius respectu Spiritus sancti dicitur *is qui est*, et ejus respectu Spiritus sanctus, *is cujus est*, quasi is qui ejus est.

(f) In uno codice Remig. nec non Theod., *is qui est, et de quo est, nihil habens*, etc., glossema. Quippe cur unum sint Pater et Filius, hic ratio redditur: quia nimirum *is qui est principium generationis*, nihil habeat quod non sit in eo a quo est, hoc est, qui ab eo est, seu qui ab eo originem ducit.

(g) In vulgatis et aliquot mss.: *Eum enim qui est ab eo qui est imago substantiæ*: aliud glossema, quod castigatur ope mss. Carnut., Colb., Vindocin., Vauic. et Vict. Quippe *eum enim* refertur ad Filium: tum ab eo qui est dicitur de Patre. Subinde *imago substantiæ* (ubi in uno ms. Colb. *imago consubstantiæ*) materialiter accipitur. Hinc præstat mox *intelligendam discernit* juxta plerosque ac potiores mss. quam quod apud Lips. et Par., *intelligentia discernit*.

(h) Hoc est, ex alia substantia: cui locutioni opponitur *ex se* in his numeri superioris: *Deo autem simile aliquid esse, nisi quod ex se erit, non potest*. Tum duo mss. Colb. cum Carnut. *subsistit*: et paulo post *si quidem, non se quidem*.

tum quod est sentiens, ceterum alterius **66** sensum A sapientiam quam sibi constituta sit natura non tendens. Motum enim suum non sibi debet, sed auctori: et ideo id, quod (a) in aliud ex auctore subsistit, imperfectum sibi est, dum constat aliunde; et necesse est, ut in quo se perfectum putet sapere, desipiat: quia naturæ suæ non moderans necessitatem, et omnia infirmitatum suarum existimans terminis contineri, falso jam sapientiæ nomine gloriatur: quia sapere, sibi ultra sensus sui non liceat potestatem, et quam infirmum subsistendi est virtute, tam sensus sit. Atque ob id imperfectæ naturæ substitutio, perfecti sensus sapientiam obtinere se glorians, stultæ sapientiæ irridetur opprobrio, Apostolo dicente: *Non enim misit me Christus baptizare, sed evangelizare, non in sermone sapientiæ, ne inanis fiat crux Christi: verbum enim crucis stultitia est his qui pereunt, iis autem qui salvantur, virtus Dei est. Scriptum est enim: Perdam sapientiam sapientium, et intellectum intelligentium reprobabo. Ubi sapiens? ubi scriba? ubi conquistator hujus sæculi? Nonne stultum fecit Deus sapientiam hujus mundi? Quoniam quidem in sapientia Dei non cognovit (b) mundus per sapientiam Deum, decrevit Deus per stultitiam prædicationis salvare credentes: quoniam Judæi signa petunt, et Græci sapientiam quærent: nos autem prædicamus Christum Jesum crucifixum, Judæis quidem scandalum, gentibus autem stultitiam, ipsis autem vocatis Judæis et Græcis Christum Dei virtutem et Dei sapientiam: quia quod infirmum est Dei, fortius est hominibus; et quod stultum est Dei, sapientius est hominibus (1 Cor. 1, 17 et seq.).* Omnis itaque infidelitas (1) stultitia est: quia imperfecti sensus sui usa sapientiâ, dum omnia infirmitatis suæ opinionem moderatur, putat effici non posse quod non sapit. Causa enim infidelitatis (c) de sententia est infirmitatis, dum gestum esse quis non putat, quod geri non posse definiat.

25. *Stultitia sapiens fidelium.* — Et ideo Apostolus sciens naturæ humanæ imperfectam cogitationem hoc solum putare in veri ratione esse quod saperet, ait non in sermone se sapientiæ prædicare, ne prædicationis suæ inanis esset assertio. Ac ne stultitiæ esse prædicator existimaretur, adjecit, verbum crucis stultitiam **67** esse pereuntibus: quia eam solam infideles prudentiam crederent esse, quam

aperent; et cum nihil nisi intra infirmitatis suæ saperent naturam, eam, quæ sola Dei perfecta sapientia est, putarent esse stultitiam; per quod in (d) ea ipsa infirmitate sapientiæ suæ opinione desiperent. Ergo quidquid pereuntibus stultitia est, hoc illis qui salvantur Dei virtus est: quia nihil naturalis sensus (e) sui infirmitate moderantur, sed divinæ potestatis efficientiam secundum insultatam celestis virtutis expendunt. Et ideo sapientiam sapientium, et intelligentiam intelligentium Deus improbat, quia per opinionem stultitiæ humanæ credentibus salus tribuitur: dum et infideles, quæ extra sensum suum sunt, stulta esse decernunt; et fideles potestati ac virtuti Dei omnia (f) largiendæ sibi salutis suæ sacramenta permittunt. Non ergo sunt stulti quæ Dei sunt; sed humanæ naturæ insipiens prudentia est, quæ a Deo suo aut signa aut sapientiam ad fidem postulet. Et Judæorum quidem est postulare signa; quia in Dei nomine per legis familiaritatem non admodum rudes, crucis scandalo commoventur. Græcorum autem est sapientiam poscere, quia gentili incepta humanaque prudentia rationem sublata in crucem Dei quærant. Quæ quia secundum sensum naturæ infirmis occulta in sacramento sit; sit stultitia (g) infidelis: cum quod naturaliter mens imperfecta non concipit, id extra prudentiæ causam esse decernat. Sed ob hanc imprudentem mundi sapientiam, quæ **68** per Dei sapientiam Deum ante nescivit, id est, per hanc magnificentiam mundi ac tam sapienter instituti officii ornatum, creatoris sui non est venerata sapientiam; placuit Deo prædicatione stultitiæ salvos facere credentes, id est, crucis fide æternitatem mortalibus provenire: ut confusa humanæ (h) sententiæ opinione, ibi salus reperiretur, ubi creditur esse stultitia. Christus enim qui stultitia gentibus et Judæis scandalum est, Dei virtus Deique sapientia est: quia quæ sensu humano infirma in Dei rebus et stulta existimantur, hæc prudentiæ virtutisque terrenæ, et sapientiæ et potestatis veritate præcellant.

26. *De Dei rebus non suo sensu, sed fide decernendum.* — Nihil igitur in divinis effectibus humanæ mentis opinione tractandum est, neque de creatore suo officii ipsius materia decernat. Assumenda autem nobis est stultitia, ut sapientiam sumamus, non

(1) *Stulta est.*

(a) Abest in aliud a vetustioribus mss. Colb. et Remig. quod in Corb. additum est a secunda manu. Lips. et Par. particula in expuncta, tantum retinere aliud. Ex hoc loco intelligendum est illud tract. ps. cxxxiv, n. 10: *Qui non se sibi debet, non omnia potest, dum a pollere subsistit.*

(b) Carnutensis codex, *hic mundus*, addito pronomine *hic*, quod et superius num. 6, addebat vetus Colb. Mox in dicto Carnut. aliisque *salvos facere*, pro *salvare*: et paulo post, sicut et in vetusto Colb. *quod infirmus est... quod stultus est.* Jam admonuimus eosdem Scripturæ locos ab Hilario repetitos non eadem ratione referri.

(c) In ms. Carnut., *de sententia est impossibilitatis*: minus bene. Quod sibi velit de sententia infirmitatis,

declarant proxime dicta; dum omnia infirmitatis suæ opinione moderatur ac metitur.

(d) Præpositionem in omittunt editi. Tum Er., Lips. et Par. subjiciunt, *ea ipsa infirmi*: reluctantibus Bad. et mss.

(e) Addimus sui ex mss. Haud procul ab Hilarii mente. Gregorius l. ix, Moral. c. 8: *Qui ergo in factis Dei rationem non videt, infirmitatem suam considerans, cur non videat rationem videt.*

(f) Vat. bas. ms. necnon alii tres, *largienda*. Er. et Lips. *largiendõ*. Retinendum omnino cum aliis libris *largientur*.

(g) Excusi, *infidelibus*: emendantur ex mss. optima: notæ Vat. bas., Colb., etc.

(h) Editi, *sapientiæ opinione*, refragantius mss.

imprudentiæ sensu, sed naturæ nostræ conscientia : A ut quod cogitationis terrenæ ratio non concipit, id nobis rursum ratio divinæ virtutis insinuet. Cum enim recognita stultitiæ nostræ intelligentia, imperitiâ naturalis in nobis imprudentiæ senserimus, tum per divinæ sapientiæ prudentiam ad Dei sapientiam inbuemur : cum sine modo virtutes Dei ac potestatem metiamur, cum naturæ Dominum non intra naturales leges cohibeamus, cum hoc solum de Deo bene credi intelligamus, ad quod de se credendum ipse sibi nobiscum et testis et auctor existat.

69-70 LIBER QUARTUS.

Catholicorum simplicitatem adversus Arianorum astus munire aggreditur. Eam ob rem quæ illorum de B Christo sit sententia exponit. Tum defendit Filium Patri homousion ac semper fuisse, et a pravis sensibus, quibus necessarias illas voces suppressere tentant, Ecclesiam abhorreere declarat. Allatis deinde variis Scripturæ testimoniis, quibus Filium a naturæ divinæ possessione exclusum esse veteratorie insinuant, integram exhibet fidei professionem, quam Arius Alexandria pulsus aliique ipsius partibus addicti ad Alexandrum antistitem miserunt. Hujus deinceps primam partem, his maxime nitam verbis, Audi Israel, Dominus Deus tuus unus est, quasi nimirum iis Moyses Deum non modo natura, sed et persona unum prædicavit, multis refutat : ostenditque tum ex creatione mundi, tum ex pluribus visis factis Agar, C Abraham, Jacob et Moysi, tum etiam ex Prophetarum testimoniis, ac nominatim Moysi, Psalmographi, Osee, Esaie ac Baruch, sive ut vocat, Jeremiæ, Deum etsi natura unum, non tamen esse solitarium, sed filium habere, qui cum ipso divinitatis et nomen obtineat et naturam.

De visis in eo expositis quædam observanda. — Quia vero hujus ac subsequentis libri argumenta pleraque nituntur visis patriarcharum ; operæ pretium est nonnulla de iis præfari. Constans apud veteres videtur opinio, Filium ab initio mundi variis se modis hominibus spectabilem præbuisse. Hoc diserte docent Justinus martyr, Irenæus, Origenes, Theophilus Antioch., Clemens Alexandr., Tertullianus, Cyprianus, Patres Antiocheni concilii contra Paulum Samosat., ut mittamus Faustinum Presbyterum, Ambrosium, Leonem, aliosque plurimos. Sed ne ab iis quidem hoc negatum est, qui Ario favebant. Id ipsum passim prædicat Eusebius in lib. Dem. Ev., et Sirmienense concilium contra Photinum eos anathemate damnat qui aliter senserint.

Sed cum in hac doctrina fraudem moliti sint Ariani, ut Filium, qui visibilis ac visus sit, a Patre invisibili natura dissimilem prædicarent ; alte retinendum, sanctos Patres ita Deum visum asseruisse, ut cum Augustino lib. II contra Maximinum, cap. 26, n. 12, senserint, divinitatem non per substantiam suam, in qua invisibilis et immutabilis est, sed per creaturam sibi subjectam mortalium oculis appa-

ruisse cum voluit. *Ac ne peregrina huc adsciscamus, locuples hujus rei testis est Hilarius, lib. XII, n. 45 et 46. Certe, inquit, qui ante angelus, nunc etiam homo est : ne naturalem hanc esse Dei speciem diversitas hujus ipsius assumptæ creationis pate-retur intelligi. Adest autem Jacob etiam usque ad luctæ complexum in habitu humano... Sed idem postea et Moysi esse ignis ostenditur : ut naturæ creatæ tum potius ad speciem, quam ad substantiam naturæ, fidem disceres. Acute Augustinus epist. alias CXII, nunc CXLVII, num. 20, in illa Moysi verba, Si inveni gratiam ante te, ostende mihi temetipsum. Quid ergo, inquit ? Ille non erat ipse ? Si non esset ipse, non ei diceret, ostende mihi temetipsum, sed, ostende Deum : et tamen si ejus naturam substantiamque conspiceret, multo minus diceret, ostende mihi temetipsum. Ipse ergo erat in ea specie, qua apparere voluerat : non autem ipse apparebat in natura propria, quam Moyses videre cupiebat.*

Si ex proximis Scripturæ verbis ipsum Deum a Moyse visum Augustinus recte asseruit ; pari ratione concedendum est ipsum Deum eodem Moysi in rubo dixisse : Ego sum Deus Abraham, etc., verumque Deum Agar allocutam esse, cui clamavit : Tu Deus, qui adspexisti me. Neque hoc etiam negant ii Patres, qui in visis illis veros Angelos adstitisse arbitrantur. Non enim existimant angelos illos Dei ac Domini nomen sibi attribuisse, quia ut legati Dei ac Domini nomine loquebantur ; quis enim legatus regis, imperatoris, aut principis sibi arroget nomen, cujus personam repræsentat ? sed ideo potius, quod Deus ipse in illis loquebatur. ¶ Hoc diserte docet Athanasius Or. IV cont. Arian., pag. 461 : Is quidem, qui sentiebatur oculis, angelus erat, sed Deus in angelo loquebatur. Nam quemadmodum in columna nubis verba ad Moysen in tabernaculo faciebat, ita quoque in angelis apparebat loquens Deus. Ita et Hieronymus, cap. III, ad Gal. : Quod autem, ait, Lex ordinata per Angelos, hoc vult intelligi, quod in omni veteri Testamento, ubi angelus primum visus refertur, et postea quasi Deus loquens inducitur, angelus quidem vere ex ministris pluribus quicumque sit visus, sed in illo mediator loquatur, qui dicat : « Ego sum Deus Abraham. » His accedit Augustinus, l. II contra Maximin., cap. 26, n. 11. Quæro, inquit, quis apparuerit Moysi in igne quando rubus inflammabatur, et non urebatur. Quamquam et illic angelum apparuisse Scriptura ipsa declarat.... In angelo autem Deum fuisse quis dubitet ? Juxta hos Gregorius papa, præf. in Job, c. 2 : Angelus, qui Moysi apparuisse dicitur, modo angelus, modo Deus memoratur. Angelus videlicet propter hoc quod exterius loquendo serviebat ; Dominus autem dicitur, quia interius præsidens, loquendi efficaciam ministrabat. Cum ergo loquens exterius ab interiori regitur, et per obsequium angelus, et per inspirationem Dominus nominatur.

Concedit præterea Augustinus, lib. II contra Maximinum, c. 26, n. 9, angelis illis licuisse Dei ac Domini se nomine commendare propter prophetiam futuram nuntiantem, quia nimirum Christus, qui Deus ac Dominus est, in illis figuratus sit. Sic et Irenæus, lib. V, c. 1: Prædiximus quoniam Abraham et reliqui prophætæ prophetice videbant eum, id quod futurum erat per visionem prophetantes. Sed quovis modo intelligantur illa visa, stat prope eadem vis argumentorum, quæ ex illis Hilarius conficit.

1. Tria in hæreticis præmittenda veritatis assertioni.

— Quamquam anterioribus libellis, quos jam pridem conscripsimus, absolute cognitum existimemus, fidem nos et confessionem Patris et Filii et Spiritus sancti ex evangelicis atque apostolicis insitutis obtinere, neque quidquam nobis cum hæreticis posse esse commune, quippe illis divinitatem Domini nostri Jesu Christi sine modo et ratione et metu abnegantibus: tamen etiam his libellis quædam necessario fuerunt comprehendenda, ut omnibus fallaciarum et impietatum editis, absolutior fieret cognitio veritatis. Et primum cognoscendum est, quæ doctrinæ eorum temeritas sit, quodve irreligiositas periculum: dehinc quid adversum fidem apostolicam, cui nos congruimus, habeant sententiæ, quidve dicere soleant e contrario, quæ verborum ambiguitate simplicitati audientium illudant: postremo qua interpretationum suarum arte veritatem divinorum dictorum virtutemque corrumpant.

2. Verbis humanis res divinas non bene explicari. — Non ignoramus autem, ad res divinas explicandas, neque hominum elocutionem, neque naturæ humanæ comparationem posse sufficere. Quod enim inenarrabile est, significantiæ alicujus finem et modum non habet: et quod spiritale est, id a specie corporalium exemploque diversum est. Tamen **72** cum de naturis cælestibus sermo est, illa ipsa, quæ sensu mentium continentur, usu (a) communis et naturæ et sermonis sunt eloquenda, non utique dignitati Dei congrua, sed ingenii nostri imbecillitati necessaria; rebus scilicet verbisque nostris ea quæ et sentimus et intelligimus locuturi. Atque hæc sicut primo libello (num. 19) testati sumus, nunc quoque idcirco a no-

(1) *Proferemus.*

(a) Ita in mss. At in vulgatis, *communi.*

(b) Editi, *esse in nomine.* Abest *esse* a mss. quorum aliqui subjiciunt, *quia sicut plures Dei filii, ita et hic filius Dei sit.*

(c) In excusis, *ab anterioribus esse episcopis*, redundat *esse*, nec habent mss. Vocabulum *homousion* ab anterioribus episcopis prædicatum testatur epistola ad Paulum Samosat., tom. I, concil. Dionysio Alexandrino adscripta, ipse fatetur Eusebius Cæsar. apud Socrat. l. I, c. 5: *Nonnullos*, inquit, *veteres episcopos et scriptores, viros sane disertos atque illustres, in divinitate explicanda hoc verbo consubstantiali usos fuisse cognovimus.* Inter eos, qui usi sint, deos Dionysius recenset Athanasius lib. de Synod., pag. 918, Tertullianus quoque adversus Praxeam num. 2, Patrem et Filium *unius substantiæ* prædicat.

(d) Mss. de *homousion.* In hoc nomine scribendo

bis commemorata sunt, ut cum aliquid ex humanis comparationibus (1) proferimus, non secundum naturas corporales de Deo sentire credamur, nec passionibus nostris spiritalia comparare, sed potius rerum visibilium speciem ad intelligentiam invisibilium protulisse.

3. Hæreticorum opiniones de Dei filio. — Aiunt namque hæretici, non ex Deo esse Christum, id est, Filium non ex Patre natum, neque Deum ex natura, sed ex constitutione esse; adoptionem scilicet ejus in (b) nomine, quia sicut plures Deo filii, ita et hic filius sit; dehinc liberalitatem in dignitate, quia sicut dii plures sunt, ita et hic Deus sit: indulgentiore tamen in eo et adoptionis et nuncupationis affectu, ut et præ cæteris sit adoptatus, et adoptivis aliis major ipse sit filiis, et excellentius cunctis naturis creatus, creaturis ipse cæteris præset. Aiunt etiam quidam eorum Dei omnipotentiam confitentes, in similitudinem eum Dei creatum, et ex nihilo **73** ut cætera in æterni illius Creatoris sui imaginem constituisse: verbo videlicet de non exstantibus jussum esse subsistere, Deo potente similitudinem sui ex nihilo coaptare.

4. Homousion ob sensus pravos respicere se confingunt. Qui illi sensus. — Quin etiam id adjiciunt, cum unius substantiæ Patrem et Filium esse audiunt ab anterioribus (c) episcopis prædicatum, ut id subtiliter per speciem hæreticæ opinionis infirmet: dicentes eos verbi hujus significationem, id est, unius substantiæ, quod græce *ὁμοούσιον* dicitur, hoc sensu usurpare atque eloqui, tamquam ipse sit pater qui et filius, ex infinitate videlicet sua protensus in Virginem, ex qua corpus assumens, sibi in eo corpore, quod assumpsit, filii nomen addiderit. Et hæc quidem (d) de homousio eorum falsitas prima est. Sequens illa est, quod affirmet id enuntiationem homousii significare, quod rei anterioris atque alterius communio sit duobus, et tamquam prior substantia vel usia materiæ alicujus exstiterit, quæ participata duobus, et in utroque consumpta, utrumque illum et naturæ anterioris, et rei esse testetur unius. Atque idcirco improbare se homousii aiunt confessionem, quod enuntiatio ejus neque Filium a Patre distinguat, et (e) posteriorem Patrem materia, (f) quæ sibi cum

D

non sibi constat, illud quandoque per casus inflectentes, sæpius non. Hoc vocabulum priore illo sensu a Paulo Samosatensi prædicatum, et ab Antiochenis Patribus rejectum indicabat epistola Orientalium Sirmium delata, cujus argumentum refertur lib. de Synod. n. 81.

(e) Unus codex Colb. cum. Vict. et Sorbon. *posteriorem*: non malo sensu, si deinde subjiceretur, *Patrem materiam.* Verius tamen alii habent *posteriorem*, uti constat ex lib. de Synodis num. 68. Hunc alterum sensum, cum a Paulo tantum per cavillationem ingestus esset, statim ab Antiochenis Patribus explosum fuisse tradit Athanasius lib. de Synod. pag. 920, quod cum Orientalium sententia proxime a nobis memorata num stare possit, suo loco ad librum de Synodis expendemus.

(f) Par. cum veteri ms. Colb. *quæ sibi de filio.* Forte, *quæ sibi et filio.*

filio sit communis, ostendat. Tertio quoque hanc improbandi homousii causam comminiscuntur, quod secundum verbi huius significationem, ex divisione paternæ substantiæ esse Filius (a) existimetur; tamquam desecta ex eo fuerit, ita ut (1) in duos sit res una divisa; et ideo substantiæ dicantur unius, quia portio desecta de toto, in naturâ ea sit unde desecta est: nec posse in Deum cadere divisionis passionem, quia et demutabilis erit, si imminutioni per divisionem fiat obnoxius: et imperfectus efficietur, perfectionis suæ in portionem alteram (2) decedente substantia.

5. *Filium semper esse cur negent.*—Nec non in eo se eleganter doctrinæ prophetiæ, sed et evangelicæ atque apostolicæ 74 posse (3) existimant contraire, ut Filii natiuitatem intra tempora prædicent. Cum enim vitiose a nobis asserant dici, Filium semper fuisse; necesse est, excludendo quod semper fuerit, natiuitatem eius conflantur ex tempore. Si enim non semper fuit, erit tempus quo non fuit. Et si est tempus quo non fuit, erit ante eum tempus: quia qui non semper est, esse cœpit ex tempore. Qui autem caret tempore, non potest eo carere quod semper est. Respuere se autem id, quod semper filius fuerit, ob eam causam affirmant, ne per id quod semper fuit, sine natiuitate esse credatur: tamquam per id, quod semper fuisse dicitur, innascibilis prædicetur.

6. *Nec homousion nec semper esse Filium sensibus relictis admittit Ecclesia.*—O stultos atque impios metus, et irreligiosam de Deo sollicitudinem! Hæc, quæ in homousii significatione et in eo quod semper Filius esse dicitur arguuntur, Ecclesia abominatur, respuit, damnat. Novit enim unum Deum ex quo omnia: novit et unum Dominum nostrum Jesum Christum per quem omnia, unum ex quo, et unum per quem; ab uno universorum originem, per unum cunctorum (b) creationem. In uno ex quo, auctoritatem innascibilitatis intelligit; in uno per quem, potestatem nihil differentem ab auctore veneratur: cum ex quo et per quem, ad id quod creatur, (c) in his quæ creata sunt (4) communis auctoritas sit. Novit in Spiritu Deum Spiritum impassibilem et indesecabilem; didicit enim a Domino, spiritui carueni et ossa non esse (Luc. xxiv, 39): ne forte cadere in eum corporalium passionum detrimenta credantur.

(1) In duobus.

(2) Decedente.

(a) Tertium hunc sensum, quem Manichæi fuisse lib. 1, cap. 5, Constantinum ipsum respuisse, et consubstantiale de corporeis affectionibus non posse intelligi, neque Filium Dei vel divisione vel desectione, ut ita dicam, constare, etc. Huc usque ac deinceps Hilarius Filium consubstantialem Patri ita eadem prædicat, ut omnem horum pravorum sensuum suspicionem procul amoveat.

(b) Vetus codex Colb. eum Par. cunctis creationem. Universorum, ut pote ipsius etiam Filii, a Patre est origo.

(c) Vat. bas. ms. ei in his; alii recentiores, et in his. Hoc sibi vult, Patri ex quo et Filio per quem omnia, quantum ad virtutem creandi et respectum rerum creaturum, communem esse auctoritatem.

Novit unum innascibilem Deum: novit et unum unigenitum Dei filium. Constat Patrem æternum et ab origine liberum: conditur et Filii originem ab æterno: non ipsum ab initio, sed ab ininitabili; non per se ipsum, sed ab eo, qui a nemine semper est, natum ab æterno, natiuitatem videlicet ex paternâ æternitate sumentem. Caret ergo fides nostra hæreticæ pravitate opinione, Edita 75 namque est sensus nostri professio, licet nondum sit ratio professionis exposita. Tamen ne quid, in homousii a Patribus nuncupati enuntiatione, et in ea quod semper fuerit confessione, suspicionis relinqueretur; ista memorata sunt, quibus et subsistere Filium in substantia qua genitus ex Patre est cognosceratur, et Patri de substantia qua manebat per Filii natiuitatem nihil esse decerptum, et homousion Patri Filium non de commemoratis superius vijs causisque a sanctis et (d) doctrina Dei calentibus viris esse memoratum; ne quis forte existimaret adimi per usiam natiuitatem unigeniti Filii, quod Patri homousios diceretur.

7. *Vox homousion qua necessitate suscepta.*—Sed ut suscepti huius utriusque (e) verbi necessitatem, et contra debacchantes tum hæreticos ad maximam fidei securitatem usurpati, (f) rationem intelligamus: respondendum esse existimo hæreticorum perversitati, et omnes eorum stultas ac mortiferas institutiones evangelicis atque apostolicis testimonijs coarguendas. Videntur enim sibi de singulis, quæ asserunt, præstare rationem: quia singulis assertionibus suis quædam ex divinis voluminibus testimonia subdiderunt, quæ corrupto intelligentiæ sensu solis tantum ignorantibus blandiantur, speciem veritatis secundum pravitatem interpretantium præstatura.

8. *Scripturæ quibus simplices decipiunt Ariani.*—Conantur enim, sola Dei Patris divinitate celebrata, Filio auferre quod Deus est; quia scriptum sit: *Audi, Israel, Dominus Deus tuus (g) unus est (Deut. vi, 4).* Et id ipsum ad legis doctorem, interrogantem quod præceptum maximum esset in lege, Domino dicente: *Audi, Israel, Dominus Deus tuus unus est (Marci xii, 29).* Et rursus Paulo ita prædicante: *Unus enim Deus, et unus Mediator Dei et hominum (I Tim. ii, 5).* (h) Tu quod solus sapiens sit, ne quid sapientiæ Filio relinquatur, secundum Apostoli dictum: *Ei*

(3) In anteriori, se existimant.

(4) Communione.

(d) Er., Lips. et Par. doctrinam Dei calentibus: non male, si quis vetus liber suffragaretur.

(e) Scilicet Filium et semper esse, et ejsadem eum Patre esse substantiæ. Quam autem necessario ad fidei securitatem vox homousion inventa sit, vide apud Athanasium lib. de Synod. p. 921, et Gregor. Naz. Or. xxi, n. 25.

(f) Perantiqui mss. Vat. bas. et Colb. ratione: quæ vox Hilario familiaris pro jure ac merito.

(g) Ita meliores mss. constanter, nonnumquam etiam consentientibus excusis, in quibus hic, mox, et sæpius alibi repetitur vox Deus.

(h) Verba sequentia in excusis suo loco mota, restituumus ad normam mss.

autem, qui potens est confirmare vos secundum Evangelium meum et prædicationem Jesu Christi, secundum revelationem sacramenti temporibus sæcularibus tacti, manifestat autem nunc per Scripturas propheticas secundum præceptum æterni Dei, in obedientiam fidei in omnes gentes cogniti, soli sapienti Deo per Jesum Christum, cui gloria in sæcula sæculorum (Rom. xvi, 25 et seqq.). Tum quod solus innascibilis, et quod solus verus **76** sit, quia Esaias dixerit (Lxv, 16): *Benedicent (a) te Deum verum*. Quodque id ipsum contestatus sit Dominus in Evangelis dicens: *Hæc est autem vita æterna, ut cognoscant te solum verum Deum, et quem misisti Jesum Christum* (Joan. xvii, 3). Tum quia solus bonus, ne quid sit bonitatis in Filio, quia per eum dictum sit: *Nemo est bonus nisi unus Deus* (Marci x, 18). Tum quod solus potens **B** sit; quia Paulus dixerit: *Quem temporibus suis ostendet nobis beatus et solus potens: Rex regum, et Dominus dominantium* (I Tim. vi, 15). Tum quod hunc noverint inconvertibilem et indemutabilem; quia per prophetam dixerit: *Ego sum Dominus Deus vester, et non demutor* (Malach. iii, 6); et Jacobus apostolus dixerit (1, 17): *Apud quem non est demutatio*. Hunc justum judicem (supple hic et infra, noverint), quia scriptum est: *Deus iudex justus, fortis et patiens* (Psal. vii, 12). Hunc cunctis procurantem, quia Dominus dixerit, cum ei de avibus sermo esset: *Et Pater vester cælestis pascit (1) (b) illas* (Matth. vi, 26); et rursus: *Nonne duo passeret assidue veniunt, et unus ex illis (2) non cadit super terram sine voluntate Patris vestri? Sed et capilli capitis vestri numerati sunt* (Matth. x, 29). Hunc omnia providentem, sicut beata Susanna dicit: *Deus æternus, absconditorum cognitor, sciens omnia ante generationem eorum* (Dan. xiii, 42). Hunc etiam (c) inconceptibilem, secundum quod dictum est: *Cælum mihi thronus est, terra autem scabellum (3) pedum meorum. Quam domum ædificabitis mihi, aut quis locus requietionis meæ? Hæc enim fecit manus mea, et sunt omnia hæc mea* (Esa. lxvi, 1). Hunc quoque capientem omnia, Paulo testante: *Quoniam in ipso vivimus, et movemur, et sumus* (Act. xvii, 28); et Psalmographo dicente: *(d) Quo abibo ab spiritu tuo, et a facie tua quo fugiam? Si ascendero in cælum, tu illic es; si descendero (4) ad infernum, ades; si sumpsero pennas meas ante lucem, et habitavero in postremis maris: etenim (5) illuc manus tua deducet* **D**

(1) Ita codex Ver. In anteriore, *illa*.

(2) *Non cadet*. In Græco, οὐ πεσέτω.

(3) *Scamillum*. Vitruviana vox.

(a) In edit. *te solum Deum*. Abest hic *solum* a mss. sicut et l. v, n. 25 et 26. Ubi hunc locum ab hæreticis corruptum esse demonstratur.

(b) Edit. *illas*. At mss. *illa*, supple *volatilia*, ut legitur cap. 5 in Matth. num. 9.

(c) Mss. Vat. bas., et Carnut., *inconspicabilem*. Rectius alii libri, *inconceptibilem*, hoc est, qui nullo capi loco potest.

(d) In compluribus mss. *quo ibo*. In antiquioribus est, *quo abibo*.

(e) Vox *innascibilem* in prius vulgatis perperam

A me, et tenebit me dextera tua (Psal. cxxxviii, 7 et seqq.). Hunc quoque incorporeum, quia dictum sit: *Spiritus enim Deus est, et adorantes eum, in Spiritu et veritate adorare oportet* (Joan. iv, 24). Hunc immortalitatem habentem et invisibilem, Paulo dicente: *Qui solus habet immortalitatem, et lucem habitat inaccessibilem, quem nemo hominum vidit, nec videre potest* (I Tim. vi, 16); et secundum Evangelium: *Deum nemo vidit unquam, nisi unigenitus Filius, qui est in sinu Patris* (Joan. i, 18). Hunc quoque solum manentem **77** (e) innascibilem, quia dictum sit: *Ego sum qui sum* (Exod. iii, 14); et rursus: *Sic dices filiis Israel: Mist me ad vos is qui est* (Ibid.); et per Jeremiam: *(f) Qui es Dominus, Domine* (Jerem. i, 6).

9. Fraus in prædictis latens retegitur. — Atque hæc quis non intelligat plena fraudis esse et plena fallaciæ? quæ quamquam sint subtiliter confusa atque permixta, tamen absolute artificiosam mæltitiæ et stultitiæ calliditatem et ineptiam testantur. Inter cætera enim addiderunt, solum se Patrem innascibilem cognovisse: tamquam hinc quisquam possit ambigere, eum, ex quo ille genitus sit per quem omnia sunt, id quod ipse est a nemine consecutum. In ipso enim, quod pater dicitur, ejus quem genuit auctor ostenditur; id habens nomen quod neque profectum ex alio intelligatur, et ex quo is qui genitus est substituisse doceatur. Igitur id, quod Deo patri proprium est, proprium ei ac secretum relinquamus, contentes in eo æternæ virtutis innascibilem potestatem. Nemini autem dubium esse existimo, ob eam causam in confessione Dei patris quædam ejus tamquam peculiaris et privata memorari, ne præter ipsum eorum quisquam particeps relinquantur. Cum enim dicunt, solum (g) verum, solum justum, solum sapientem, solum invisibilem, solum bonum, solum potentem, solum immortalitatem habentem; in eo quod solus hæc sit, a communione eorum secundum hoc Filius separatur. (h) Soli enim, ut aiunt, propria non participantur ab altero. Quæ si in Patre solo, non etiam in Filio esse existimabuntur; necesse est ut Filius Deus et falsus, et insipiens, et secundum conspicabiles materias corporeus, et malevolus, et infirmus, et extra immortalitatem esse credatur, qui ab his omnibus, cum in his Pater sit solus, excipitur.

10. Filii honor nil detrahit Patri. — Dicturi autem

(4) *In infernum*.

(5) In anteriore, *illuc*.

omissa est: cum vel ex ea maxime Hilarius in cæteris Arianorum sententis fraudem latera mox evincat. Restituitur ope mss.

(f) Bad., Er. et Lips. quos et postrema editio Par. secuta est, *qui es Domine*, omissa voce *Dominus* præter fidem mss. et Septuaginta, ὁ ὢν θεοσφορα κύριε.

(g) Editi, *verum Deum*: remittentibus mss.

(h) Hoc in modum effati philosophi enuntiat. At si eum vetusto codice Colb. neonon Germ. præferas, *Soli enim sunt, aiunt*; referendum erit soli ad Patrem, aiunt ad Arianos.

de absolutissima majestate et de plenissima divinitate unigeniti (a) Dei filii, non existimamus quemquam arbitraturum, omnem hunc sermonem, quo usuri erimus, ad Dei patris contumeliam pertinere, quasi ex ejus **78** dignitate (1) decedat, si quid eorum referatur ad filium: cum potius honor filii dignitas sit paterna; et gloriosus auctor sit, ex quo is, qui tali gloria sit dignus, exstiterit. Nihil enim nisi natum habet filius, et geniti honoris admiratio in honore generantis est. Cessat ergo opinio contumeliæ: cum quidquid inesse Filio majestatis docebitur, id ad amplificandam potestatem ejus, qui istiusmodi genuerit, redundabit.

11. *Arianorum de Filio doctrina.* — Consequens autem est, ut cognitis jam iis, quæ ad deformationem Filii de Patre confessi sunt, ipsum illud quod de Filio professi sunt audiatur. Responsuri enim singulis eorum propositionibus, et divinorum dictorum testimoniis irreligiosam eorum doctrinam prodituri, debemus ad illa, quæ de Patre dicta sunt, ea quæ deinceps de Filio sint commemorata subjungere: (2) (b) ut confessione ea, quæ de Patre et Filio est, inter se comparata, unus atque idem a nobis in absolvendis singulis propositionibus ordo teneatur. Memorant namque filium Dei neque ex aliqua subjacente materia genitum esse, quia per eum crea-

(1) *Decidat*; inferius quoque num. seq. *decidere pro decedere.*

(2) *Ut de confessione.*

(3) *Creavit me initium viarum suarum.* Idem præfatur a ms. nostro lib. 1 de Trin. n. 35. Idem lib.

(a) Addimus Dei ex mss. Hoc loco prudenter anteverit Hilarius argumentum Arianis solenne, de quo Augustinus Ser. 139, n. 5: *Certe enim ideo dicit non esse ejusdem substantiæ Filium, ne injuriam facias Patri ipsius. Ego tibi cito ostendo, quia injuriam facis ambobus*: quod familiaribus verbis quomodo ostendat, vide si lubet. Item lib. II, contra Maximinum c. 25: *Non se, inquit, vult Deus ita laudari patrem, ut filium dicatur de se ipso genuisse degenerem*: et Serm. 140, n. 5: *Non nobis displiceat honorificentia Filii in Patre: honorificentia enim Filii Patri tribuit honorem, non suam minuit divinitatem.* Simili ratione eisdem hæreticis respondet Ambrosius lib. 1 de Fide c. 6.

(b) Carnut. ms. et alii quinque, *ut de confessione.*

(c) Titulum epistolæ subsequentis apud Bad. omisimus, apud Er. et Lips. in marginem reiectum, et apud Par. hic male insertum, suo loco restituimus ex fide mss. Formulas fidei hæreticas ab Hilario ipso ita inscribi solere palam est ex lib. de Synodis num. 11, et ex lib. contra Auxentium num. 12. Subjectam epistolam Athanasius Orat. 1, contra Arianos, p. 313, haud dubie indicat his verbis: *Ario persuasit (diabolus) ut quasi sub specie adversarii contra hæreses loqueretur, quo melius falleret suam ipsius hæresim subjiciens.* Ea ipsa est, cujus tam frequentem mentionem facit Aquileiense concilium tum in gestis apud Ambrosium t. II editionis novæ pag. 786, tum in epistola ad imperatores apud eundem Ambrosium x. Cui epistolæ illam se subdidisse, et in gestis legisse ac recitasse tesantur prædictæ Synodi Patres: at modo non exstat nisi illius initium per varias interrogatiunculas concisum, quoad scilicet Palladius ad quæsitam respondere renuit. Ambrosius ipse lib. II de Fide c. 10, num. 132, in eandem respicit, cum

ta omnia sint; neque ex Deo esse, quia decedere ex Deo nihil possit: sed esse ex iis, quæ non erant: id est, creaturam Dei perfectam, verumtamen non similem cæteris creaturis. Esse autem creaturam; quia scriptum sit, *Domnus (3) creavit me in initium viarum suarum (Prov. VIII, 22).* Esse etiam facturam perfectam, sed non similem cæteris facturis: facturam autem per id quod Pæulus ad Hebræos (4) dixit: *Tanto melior factus angelis, quanto excellentius ab his possidet nomen (Hebr. 1, 4).* Et rursum: *Unde fratres sancti, vocationis cælestis participes, cognoscite apostolum et principem sacerdotum confessionis nostræ Jesum Christum, qui fidelis est ei qui fecit eum (Hebr. III, 1).* Ad infirmandum vero Filii et virtutem et potestatem et divinitatem, eo maxime utuntur, quod dixerit: *Pater major me est (Joan. XIV, 28).* Idcirco autem non esse eum unum ex omnibus creaturis concedunt (5), quia scriptum sit: *Omnia (79) per eum facta sunt (Joan. 1, 3).* (c) Concludunt ergo omnem irreligiositatis suæ doctrinam istiusmodi verbis suis, dicentes:

Exemplum blasphemiarum eorum, qui creaturam esse Dei filium dicunt.

12. «Novimus unum Deum, solum infectum, solum sempiternum, solum sine initio, solum verum, (6) (d) so-

xii, n. 35.

(4) *Dixerit.*

(5) *Contendant.*

(6) *Secunda manu additum est solum immensum.* Sequitur: *solum immortalitatem, etc.*

ait: *Arius hujus impietatis magister Dei filium creaturam dixit esse perfectam, sed non sicut cæteras creaturas.* Hanc Athanasius integram exhibet lib. de Synod. p. 885, sicut et Epiphanius hæc. 69, n. 7, a quo quidem cum epistola Arii ad Alexandrum, faventibus proxime relatis Athanasii et Ambrosii verbis, inscribitur; cum etiam simpliciter Arii epistola ab Aquileiensi concilio constanter nuncupatur; Arius illius auctor præcipuus, sed non solus est existimandus. Hanc enim Hilarius noster non tantum hic, sed et lib. 1, n. 23, a multis editam scribit. Neque aliud sonat epistolæ ipsius præfatiuncula hic ommissa, sed apud Athanasium et Epiphanium plurimum nomine expressa in hunc modum: *Fides illa, quam a majoribus accepimus, et a te didicimus, beatissime Papa, ejusmodi est: Novimus, etc.* Longè certius id probat, quæ apud eosdem legitur inscriptio: *Beato papæ et episcopo nostro Alexandro presbyteri et diaconi in Domino salutem.* Vel certe hæc epistola et Arii est, ut auctoris; et multorum, quorum nomine missa et suscripta est. Varias illas suscriptiones infra ex Epiphanio subjiciemus. Scripta est ante Nicænum concilium, et, ut testis est Athanasius lib. de Synod. p. 883, cum Arius ab Alexandro submotus apud Eusebium commoraretur. Nicomedia quoque ad Alexandrum scriptam dicit Epiphanius, ut Arius apud illum quasi se excusaret. Quod autem ad calcem hujus epistolæ subjicit Athanasius: *Ista sunt ex aliqua parte, quæ Ariani ex hæretico suo corde evomuerunt*, indicio est eos alia plura tum evomuisse. Estque valde probabile eos testimoniorum superiorum memoratorum congerie conatos esse confirmare quod in hac epistola sua simpliciter asseruerunt.

(d) In Vulgatis hic adjicitur, *solum immensum*: quod tamen omittunt lib. VI, neque in græcis exemplaribus usquam exstat, neque in mss.

luni (a) immortalitatem habentem, (b) solum optimum, solum potentem, (c) omnium creatorem, ordinatorem et dispositorem inconvertibilem, immutabilem, justum et optimum legis et prophetarum et novi Testamenti: hunc Deum genuisse filium unigenitum ante omnia sæcula, per quem et sæculum et omnia fecit: natum autem non putative, sed vere, (d) obsecutum voluntati suæ, immutabilem et inconvertibilem, creaturam Dei perfectam, sed non sicuti unum creaturatum; facturam, sed non sicuti cæteræ facturæ; nec ut **Valentinus 80** (e) prolationem Natum Patris commentatus est; nec sicut **Manichæus** (f) partem unius substantiæ Patris Natum exposuit; nec sicut **Sabellius**, qui unionem (g) dividit, ipsum dixit Filium quem et Patrem; nec sicut **Hieracas**, lucernam (h) de lucerna, vel lampadem in duas partes; nec qui **B** sicut (n) unio et principium omnium, sic et Deus ante omnia est. Propter quod et ante Filium est, sicut et a te didicimus (o) media in ecclesia prædicante. Secundum quod itaque a Deo esse habet, et (p) glorias, et vivere, et omnia ei sunt tradita; secundum hoc, principium ejus est Deus. Principatur autem ei, ut-

(1) *Fratrum desideratur in nostro codice; sicut desideratur etiam in editione ad lib. vi, n. 5.*

(a) Hoc vafre dictum patet, quo Filius passibilis ac mortalis credatur. Hinc in gestis Aquileiensis synodi, n. 24, Ambrosio asserenti, *Non divinitas mortua est, sed caro mortua*, non assentitur Palladius; sed tergiversatur ac dicit: *Ante vos mihi respondete*. Planius autem ejusdem synodi Patres epist. apud Ambros. 10, n. 7, ad imperatores rescribunt: *Mortem denique ejus (Christi) non ad sacramentum nostræ salutis, sed ad infirmitatem quamdam divinitatis referunt*. Hoc prænotasse juverit, quo interim discat lector, adversus quos Hilarius, l. x, Filii impassibilitatem tueatur.

(b) Apud Athanasium et Epiphanium adjicitur hic. *solum sapientem*. Sic etiam in gestis Aquileiensis Synodi, post quam recitatum est, n. 17: *solum æternum, solum sine initio, solum verum, solum immortalitatem habentem*, proxime recitatur, n. 27, *solum sapientem*: quæ duo verba Erasmus superius adjecit post *solum infectum*, renitentibus Bad. et omnibus nostris mss. Immo nec ipse Erasmus sibi constat. lib. vi.

(c) In Vulgatis Athanasii et Epiphanii, *omnium judicem*. Major apud Hilarium videtur rerum conexio, cum creatorem recte sequatur *ordinatorem et dispositorem*. Et facile quidem pro græca voce *πιστήν*, subreperere potuit *κρίτην*. Attamen etiam in gestis Aquileiensis synodi, n. 33, exstat *omnium judicem*, non omnium creatorem.

(d) Apud Epiphanium, *ὑποστήσαντα δὲ ἰδίῳ θελήματι*. consentientibus Athanasii exemplaribus, nisi quod in iis non est particula *δὲ*.

(e) Editi hoc et sexto libro *prolatione*. Tum apud **D** *Natum*. At in mss. *prolationem Natum*, ut in græco *προβολὴν γέννημα*; ex quo vocabulum *natum* substantive intelligendum esse liquet, quasi *filium*.

(f) Græce *τὸ μέρος ὁμοούσιον*: quo nomine ac sensu, vocabuli homousion respuendi causam Ariani obtundunt supra, n. 4.

(g) Erasmus ad marginem, *inducit*: cujus conjecturam Lips. et Par. perperam arripuerunt. Sabellius quidem in Trinitate, de qua non est hic sermo, unionem inducit; sed in incarnatione, uti declaratur lib. vi, n. 7 unionem dividit, hoc est, in Christo personarum dualitatem invehit.

(h) Apud Bad. et Er. hic adjicitur verbum *dicit*: cujus loco Lips. et Par. ex Erasmi conjectura substituit *inducit*. Neutrum exstat in mss. aut græcis

vere et esse (i) accipiens a Patre, et (2) glorias (j) ei consubstantente Patre. Neque enim Pater dans ei omnium hæreditatem, fraudavit semetipsum ab his quæ (k) non facta habentur ab ipso; fons est autem omnium.

13. « Quapropter tres substantiæ (ὑποστάσεις) sunt Pater, Filius, Spiritus sanctus. Et quidem (l) **81** Deus causa est omnium, omnino sine initio solitarius: Filius autem sine tempore editus a Patre, et ante sæcula creatus et fundatus, non erat antequam nasceretur: sed sine tempore ante omnia natus, solus a solo Patre (3) substituit. Nec enim est æternus, aut coæternus, aut simul non factus cum Patre, nec simul cum Patre habet esse, sicuti quidam dicunt, (m) aut aliqui duo non nata principia introducentes: sed sicut (n) unio et principium omnium, sic et Deus ante omnia est. Propter quod et ante Filium est, sicut et a te didicimus (o) media in ecclesia prædicante. Secundum quod itaque a Deo esse habet, et (p) glorias, et vivere, et omnia ei sunt tradita; secundum hoc, principium ejus est Deus. Principatur autem ei, ut-

(2) *Glorians.*

(3) *Subsistit.*

exemplis. Mox Bad., Er. et mss. habent *lampadam*, non *lampadem*.

(i) Græce *ἀληθῶτα*. etc. quod planius verti potuisset, *qui et vivere et esse acceperit a Patre*.

(j) Perpauci mss. *gloriam*. Cæteri cum excusis, *glorians*. Legendum esse *glorias*, tum ex græco *τὰς δόξας*, tum ex subjectis, ubi verbum idem repetitur, palam est. Deinde editi subjiciunt, *cum subsistente Patre*: ubi ex mss. file resituumus *consubstantente ei Patre*, quod ad lectionem græcam *συνυποστήσαντος αὐτῷ τοῦ Πατρὸς* proprius accedit. Ubi vocabulum *τὰς δόξας* non ad superius verbum *ἀληθῶτα*, sed ad subsequens *συνυποστήσαντος*, quod hic activam vim obtinet, referendum. Quippe his significatur Patrem largitum esse Filio, ut gloriæ, seu gloriosæ dotes, quæ in se subsistunt, pariter in ipso subsistant. Unde et Hilarianum illud *consubstantente* pariter active intelligendum est, quasi *consubstantente faciente*.

(k) Pro non facta, apud Athanasium et Epiphanium græce habetur *ἀγενήτως*, cujus loco *ἀγενήτως* Hilarius legisse necesse est.

(l) In vulgatis, *Deus pater*. Rectius abest *pater* a mss. et græco. Nam cum de Deo sermo sit, quando in Arianorum sententia nondum ei erat filius, unde et *solitarius* subinde prædicatur; non debet pater cognominari. Ut enim apud Athanasium lib. de Synod. pag. 884, Arius ratiocinatur; *Filio nondum existente, statim relinquatur Patrem tantummodo Deum fuisse*.

(m) In codice Vat. bas. aut alii qui.... *introducunt*. Græce pro aut aliqui, legitur *τὰ πρὸς τι*: quod commode verti potest, *ea quæ sunt ad aliquid*, aut *ea quæ sunt relata*.

(n) Er., Lips. et Par., *unio est principium*: contra veritatem græci textus, Bad. et mss. Vocabuli *unio* vis ad calcem libri hujus commodius explicabitur.

(o) Vocem *papa* hic expunximus, cum non exstet in mss., nec in græco.

(p) Rursum hic perliques ac potiores mss. *glorians*, ex quibus ut supra conficimus *glorias*, id manifeste postulante orationis nexu et græco vocabulo *τὰς δόξας*, cujus potestas non satis exprimitur verbo latino *gloriam*, quod habent pauci alii mss. Pessime autem Erasmus reposuit *gloriarum*, quod nunc primum mutamus.

pote Deus ejus, cum sit ante ipsum. Si enim quod ex ipso, et quod ex utero, et quod ex patre exivi et veni, (a) velut partem ejus unius substantiæ et quasi prolationem extendens intelligitur; compositus erit Pater, et divisibilis, (1) et convertibilis, et corpus secundum illos, et, quantum in ipsis est, consequentia corporis sustinens sine corpore Deus. (b)

14. Quia divina non percipit homo nisi ex Dei de se dictis, ex his refellendæ sunt hæreticæ assertiones. Dei dicta non nude, sed ex suis causis expendenda. — Hic eorum error est, hæc mortifera institutio: ad cujus confirmationem corrupto intelligentiæ sensu, divinorum dictorum testimonia usurpant, et de his sub occasione humanæ ignorantiae mentiuntur. Nemini autem dubium esse oportet, ad divinarum rerum cognitionem divinis utendum esse doctrinis. Neque enim scientiam cœlestium per semet humana imbecillitas consequetur, neque invisibilem intelligentiam ipse sibi corporalium sensus assumet. Non enim vel id quod creatum in nobis atque carnale est, vel id quod in usum vitæ nostræ ex Deo (2) datum est, suomet judicio naturam Creatoris sui opusque discernit. Non subeunt ingenia nostra in cœlestem scientiam, neque incomprehensibilem virtutem sensu aliquo infirmitas nostra concipiet. Ipsi de se Deo credendum est: et iis, quæ cognitioni nostræ de se tribuit, obsequendum. Aut enim more gentilium denegandus est, si testimonia ejus improbabitur: 82 aut si ut est Deus creditur, non potest aliter de eo, quam ut ipse est de se testatus, intelligi. Cessent itaque propriæ hominum opiniones, neque se ultra divinam constitutionem (3) humana consilia extendant. Sequimur ergo, adversus irreligiosas et impias de Deo institutiones, ipsas illas divinorum dictorum auctoritates: et unumquodque eo ipso, de quo quæritur, auctore tractabimus, non ad fallendam et male imbuendam audientium imperitiam quasdam verborum enuntiationes subtractis eorum causis coaptantes. Intelligentia enim dictorum ex causis est assumenda dicendi (Vide supra l. n, n. 30): quia non sermoni res, sed rei est sermo subjectus. Verum omnia edita simul et dicendi causis et dictorum virtutibus prosequemur. Igitur singula secundum propositionis ordinem (c) retractentur.

15. *Moses dicens, Deus unus est, non negavit Filii*

(1) Secunda recensione interpositum est, et mutabilis.

(a) Græce, ὡς μέρος τοῦ ὁμοουσίου καὶ ὡς προβολὴ ὑπὸ τινῶν νοεῖται, id est, velut a quibusdam intelligitur, pars est alicujus qui unius substantiæ sit, et quasi prolatio. Patet autem Hilarium ex mendoso codice legisse ὡς προβολὴν ἀποστεινῶν, non ὡς προβολὴ ὑπὸ τινῶν.

(b) Apud Epiphanium hæc subnectuntur subscriptiones: Bene valere te optamus in Domino, beatissime papa, Arius, Ethales, Achilles, Carpones, Sarmatas, Arius presbyteri: diaconi Euzoius, Lucius, Julius, Menas, Helladius, Gaisus: episcopi Secundus Pentapolis, Theonas Africanus (gr. Διδύς), Pistus qui Alexandriæ ab Ariano collocatus est.

(c) Ia ms. Carn. et uno Colb. hic insertum est,

A deitatem. — Nam hoc eorum principale est: *Novimus inquit, unum solum Deum, Moyse dicente, Audi, Israel, Dominus Deus tuus unus est (Deut. vi, 4).* Sed numquid hinc quisquam fuit ausus ambigere? et unquam aliter a quoquam eorum prædicatum esse, qui Deum crederent, cognitum est, nisi unum Deum esse ex quo omnia, unam virtutem innascibilem, et unam hanc esse sine initio potestatem? Sed non per id, quod Deus unus est, Dei filio accidit negari posse quod Deus est. Moyses namque, vel potius Deus per Moysen, populo et in Ægypto et in deserto idolis et deorum, ut putabant, religionibus occupato, hoc constituit principale mandatum, ut unum Deum crederet: et vere ac merito constituit. Unus est enim Deus ex quo omnia. Sed videamus, an idem Moyses eum quoque, per quem omnia sunt, Deum esse confessus sit. Non enim Patri admittit quod Deus unus est, quia et Filius Deus sit. Est enim Deus ex Deo, unus ex uno: ob id unus Deus, quia ex se Deus. Contra vero non minus per id Filius Deus, quia Pater Deus unus sit; est enim unigenitus filius Dei: non innascibilis, ut Patri adimat quod Deus unus sit; neque aliud ipse quam Deus, quia ex Deo natus est. De quo quamvis ambigi non oporteat, quin nascendo ex Deo Deus 83 sit, per quod fidei nostræ Deus unus est; tamen videamus an Moyses, qui ad Israel dixerit, *Dominus Deus tuus unus est, Dei filium Deum prædicaverit.* Uti enim nos ad constituendam Domini nostri Jesu Christi divinitatem testimonio illius oportebit, cujus auctoritate hæretici unum tantum Deum confidentes Filio putent negandum esse quod Deus sit.

16. *In historia creationis Deum non solitarium docet. Alius dicens, alius faciens; uterque Deus. Filius est Deus faciens.* — Igitur cum absoluta hæc de Deo et perfecta confessio sit, secundum Apostolum ita loqui, (d) *Unus Deus pater ex quo omnia, et unus Dominus noster Jesus Christus per quem omnia (I Cor. viii, 6),* videamus originem mundi, quid de ea Moyses loquatur. Ait namque: *Et dixit Deus, Fiat firmamentum in medio aquæ, et sit dividens inter aquam et aquam: et factum est sic, et fecit Deus firmamentum, et divisit Deus per medium aquæ (Gen. i, 6, 7).* Habes ergo Deum ex quo, habes Deum per quem. Aut si id negabis, necesse est id quod factum est per quem factum sit doceas: aut certe naturam ipsam

(2) Natum est, mox, discernet.

(3) Consuetudinem, mox, sequamur ergo.

de uno Deo: quod sane ex margine in textum irrepsit, cum ad subsequentia indicanda in limbo non male locum haberet.

(d) Ex hoc Apostoli loco Patrem a Filio discernere solebant hæretici, ut liquet ex his num. 19. Hilari ad Arianum dictis, *Dixisti enim, Ex Patre omnia, sed per Filium omnia.* Nec repugnabant Catholici; adeo ut Hilario nihil familiarius, quam ut Pater Deus ex quo, is ex quo, ex quo omnia, Filius vero Deus per quem, is per quem, per quem omnia cognominetur. Quod observandum fuit, tum ad intelligentiam vocabulorum, tum ne ignoraretur institutum Hilarii Arianos ex suis ipsorum armis confidentis.

creandorum Deo obedientem esse (a) demonstres, A quæ ad id quod dictum est: *Fiat firmamentum*, se ipsam Dei verbo iussa firmaverit. Sed hæc divinæ Scripturæ ratio non recipit. Omnia enim, secundum prophetam, facta ex nihilo sunt (II Mach. vii, 28): nec natura aliqua manens demutata in aliud est, sed id quod non erat creatum est, et absolutum est. Per quem? Audi evangelistam: *Omnia per ipsum facta sunt* (Joan. i, 3). Si quæris per quem, audies eundem Evangelistam dicentem, *In principio erat Verbum, et Verbum erat apud Deum, et Deus erat Verbum, hoc erat in principio apud Deum. Omnia per ipsum facta sunt* (Ibid. 1-3). Quod si negare voles a Patre dictum videri, *Fiat firmamentum* (Gen. i, 6), audies rursum prophetam dicentem, *Ipsæ dixit, et facta sunt; ipse mandavit, et creata sunt.* (Psal. cxlviii, 5.) Quod ergo dictum est, *Fiat firmamentum*; in eo quod Pater sit locutus ostenditur. Quod autem adjicitur: *Et factum est sic*, et quod fecisse 84 Deus dicitur; in eo persona efficientis est intelligenda qui faciat. *Dixit enim, et facta sunt*, non utique solum voluit, et fecit: *mandavit, et creata sunt*, non utique quia complacitum ei est, exstiterunt; ut (ita) Mediatoris officium inter se et ea quæ essent creanda cessaret. Dicit ergo fieri Deus ex quo omnia sunt, et facit Deus per quem omnia (1), eodem parique nomine et in dicentis significatione et in efficientis operatione (b) confesso. Si autem loqui audebis, non de Filio dici, *Et fecit Deus*; et ubi erit quod dictum est, *Omnia per ipsum facta sunt* et illud apostolicum: *Et unus Dominus noster Jesus Christus per quem omnia* (I Cor. viii, 6); et illud, *Ipsæ dixit, et facta sunt* (Ps. cxlviii, 5)? Quod si impudentiam tuam hæc divinitus dicta (2) convincent; non admittitur Dei filio quod Deus sit, per id quod dictum est: *Audi, Israel, Dominus Deus tuus unus*

(1) Adjungitur sunt.

(2) Non convincent.

(a) Ut obedientie vi talis existeret, quemadmodum habes in Psal. cxlviii, n. 4, cujus loci lectionem recte a nobis emendatam liquet ex præsentibus, sicut et ex subnexis, *nec natura aliqua manens* (id est, jam existens) *demutata in aliud est*, etc., patet eandem non male a nobis intellectam.

(b) Editi, *confessio est*: emendantur ex mss. Hæc autem conclusio non ad proximum ex psalmis locum pertinet, sed ad memorata Genesis verba, in quibus habetur, *Et dixit Deus... Et fecit Deus.*

(c) In Corb. ms. *arguebatur*. In quibusdam ut et in vulgatis, *agatur*. Rectius in veterioribus Colb., Carn., etc., *augeatur*: hoc est, an hæc distinctione significetur auctus personarum numerus, quod sine circumscriptione affirmat Tertullianus adversus Praxeam. n. 12: *Etsi ubique teneo unam substantiam in tribus coherentibus: tamen alium dicam oportet ex necessitate sensus eum qui jubet, et eum qui facit.* Verbi augeri vim repetere licet ex lib. i, n. 11, ubi Christum recipientes in filios Dei aucti prædicantur. Hæc distinctio jubentis Dei et facientis Dei aliis etiam Patribus solemnibus fuit, Irenæo, lib. iii, c. 8. et l. iv, c. 75; Tertulliano, uti proxime vidimus; Origeni, tom. ii; in Job. edit. Huet. p. 61; Antiocheno concilio epist. ad Paulum Samosat.; Hippolyto, lib. cont. Noetum; Athanasio, de decretis Nic. syn.; Basilio, l. de Spiritu sancto; Cyrillo, l. xix Thesauri p. 255. Augustinus autem Serm. cxl, n. 6, probat Filium ipsum esse

est: cum ab eo ipso, qui hæc est locutus, in ipsa constitutione mundi Deus fuerit prædicatus et Filius. Sed videamus, in quem profectum hæc distinctio jubentis Dei, et facientis Dei (3) augeatur (c). Nam tametsi sensus communis intelligentiæ non recipiat, ut in eo quod dictum est: *Jussit, et facta sunt*, solitarius atque idem significatus esse credatur; tamen ne quid ambigi possit, oportet ea, quæ mundi creationem consecuta sunt, explicari. (V. Tract. Ps. xci, n. 6.)

17. *Neque in condendo homine solitarius Deus.* — Cum igitur perfecto mundo ejus incola formandus esset, (d) talis de eo sermo est: *Et dixit Deus, Faciamus hominem ad imaginem et similitudinem nostram* (Gen. i, 26). [Et rursum, *Et fecit Deus hominem; ad imaginem Dei fecit eum* (Ibid. 27)]. Quæro nunc, solumne sibi Deum locutam existimes, an vero sermonem hunc ejus intelligas non sibi, sed ad alterum exstitisse? Si solum fuisse dicis; ejus ipsius voce argueris dicentis, *Faciamus hominem ad imaginem et similitudinem nostram*. Deus enim per legislatorem (Moysen) secundum intelligentiam nostram locutus est, verbis 85 videlicet, quibus uti ipse nos voluit, cognitionem eorum nobis quæ gessit impertiens. Significatio namque Dei filio per quem facta sunt omnia, in eo quod (e) dictum (4) esset, *Et dixit Deus, Fiat firmamentum*; et (in eo quod) rursum ita dictum est, *Et fecit Deus firmamentum*: ne tamen (f) hic idem inanis ac superfluous sermo existimaretur, si sibi ipse dixisset ut fieret, et rursum ipse fecisset (quid enim tam alienum ab eo qui solus esset, ut sibi faciendum diceret, cum voluntate tantum opus esset ut fieret?); absolutius voluit intelligi significationem hanc non ad se tantum esse referendam. Dicendo, *Faciamus hominem ad imaginem et similitudinem nostram*, sus-

(3) Arguatur.

(4) Dictum est.

Patris mandatum, non a tempore datum, sed mandatum natum. Quomodo enim, inquit, non est mandatum Patris, quod est Verbum Patris? Et lib. contra Serm. Arian. c. 3, reprehendit eos, qui *formant sibi in phantasmate cordis sui quasi duos aliquos, etsi juxta invicem, in suis tamen locis constitutos, unum jubentem, et alterum obtemperantem: nec intelligant ipsam jussionem Patris ut ferent omnia, non esse nisi Verbum Patris per quod facta sunt omnia.*

(d) Aliquot mss. talis Deo sermo est. Mox quæ unicuique inclusa sunt, nec habet vetus Colb. nec videntur multum ad rem facere. Simile est argumentum concilii Antioch. epist. ad Paulum: *Qui autem mandat, alteri mandat, quem non alium esse persuasum habemus, quam unigenitum filium Deum, cui dixit, Faciamus hominem, etc.*

(e) Particulam cum hic omissam aliquando putavimus; ut ex posteriore tantum loco Filii significatio ostenderetur. Sed Filii existentia ex utroque conficitur, et cum ei nimirum mandat ut faciat; et cum fecisse significatur quod mandatum erat. Ille enim, cui dicitur *Fiat*, quique fecisse prædicatur quod jussum est, alius est ab eo qui jussit ac dixit *Fiat*. Ut autem habet concilium Antioch. epist. ad Paulum Samosat.: *Filium, qui semper cum Patre est, credimus implevisse voluntatem paternam in creatione universi.*

(f) Editi, hic quidam inanis: castigantur ex mss.

tulit singularis intelligentiam professione consortii. A Consortium autem esse aliquod solitario (1) ipse sibi non potest. Neque rursus recipit solitarii solitudo *faciamus*; neque quisquam alieno a se *nostram* loquitur. Uterque sermo, et *faciamus* et *nostram*, ut solitarium eundemque non patitur; ita neque diversum a se alienumque significat. Aut quæro, si cum audias solitarium, utrum non ipsum eundemque esse existimes? aut cum audias non ipsum neque eundem, ane quod solitarius tantum sit intelligas? In solitario ergo solitarius, in non eodem vero neque ipso, non solitarius reperietur. Solitario ergo convenit, *faciam*, et *meam*: non solitario vero, *faciamus*, et *nostram*.

18. *Nec solitudo est nec divinitatis diversitas.* — Cum itaque legimus, *Faciamus hominem ad imaginem et similitudinem nostram*; quia sermo uterque, ut non solitarium tantum, ita neque differentem esse significat; nobis quoque nec solitarii tantum, nec diversus est constitendus: cognita per id, quod *nostram imaginem* dicit, non etiam imagines nostras, unius in utroque proprietate naturæ. Non sufficit autem solam verborum attulisse rationem, nisi dictorum intelligentiam etiam rerum operatio consequatur: scriptum enim ita est: *Et fecit Deus hominem, ad imaginem Dei fecit eum* (Gen. 1, 27). Quæro, si solitario atque ipsi ad se eundem fuit sermo, quid hic sentiendum existimes? Video enim nunc tripertitam significationem, et facientis, et facti, et exempli. Qui factus est, homo est; Deus autem fecit; et quem fecit, ad imaginem Dei fecit. Si de solitario Genesis esset locuta, dixisset utique, **86** *Et fecit ad imaginem suam.* Sed sacramentum evangelicum annuntians, non duos deos, sed Deum et Deum elocuta est, cum hominem per Deum effectum *ad imaginem Dei* dicit. Atque ita Deus ad communem sibi cum Deo imaginem atque eandem similitudinem hominem reperitur operari: ut nec solitudinis intelligentiam significatio efficientis admittat, nec divinitatis diversitatem ad eandem imaginem ac similitudinem constituta patiatur operatio.

19. *Alio loco id ipsum confirmatur.* — Et quamquam superfluum post hæc existimetur ultra aliquid afferre, quia in divinis rebus non frequentius dicta, sed tantum dicta sufficiunt: tamen quid de hoc eodem dictum sit, cognosci oportet. Non enim divinorum dictorum, sed intelligentiæ nostræ a nobis ratio præstenda est. Deus ad Noe inter multa mandata ita loquitur: *Qui effuderit sanguinem hominis, pro sanguine ejus effundetur anima ejus; quia ad imaginem*

(1) *Ipsi.*

(a) In vulgatis, *fecit hominem*: mendose.

(b) Particulam *neque* ab Erasmo hic absque ulla mss. auctoritate additam, male retinuerant editiones sequentes. *De se* quippe loquebatur Deus, quatenus in prima persona dixit, *Faciamus*, sed non ad se, quatenus non in singulari, *Faciam*.

(c) Ita mss. At excusi mendose, *capit et sermo*.

(d) In prius vulgatis *cuncta componens*. Constante a mss. abest *cuncta* hic, l. XII, n. 37, in Ps. CXLVIII, n. 4, etc., consentientibus LXX.

Dei (a) *fecit hominem* (Gen. 1, 6). Etiam hic distinguitur exemplum, opus, operans. Deus testatur se ad imaginem Dei hominem fecisse. Cum faciendus homo est, quia (b) de se, neque ad se loquebatur, dixit *ad imaginem nostram*: cum autem factus homo est, *Fecit Deum hominem ad imaginem Dei*. Non ignoravit utique verbi proprietatem, si sibi ipse loqueretur, ut diceret, *Feci ad imaginem meam*. Dixerat enim ad demonstrandam naturæ unitatem, *Faciamus ad nostram*. Neque rursus confudit de solitario ac non solitario intelligentiam: cum hominem Deus faciens, *ad imaginem Dei* fecerit.

20. *Patrem non sibi ut solitario FACIAMUS locutum esse.* — Quod si Deum patrem solitarium sibi hæc locutum fuisse affirmare voles, tamquam concedi tibi possit, ut unus secum velut cum altero sit locutus, credaturque in eo, quod *ad imaginem Dei feci hominem*, ita voluisse intelligi, tamquam, *Ad imaginem meam feci hominem*; primum ipse testimonio tuo redargueris. Dixisti enim, *Ex Patre omnia*, sed per Filium omnia. Namque per id quod dictum est, *Faciamus hominem*, ex eo origo est ex quo (c) cœpit et sermo: in eo vero quod *Deus ad imaginem Dei fecit*, significatur etiam is per quem consummatur operatio.

21. *Sed Sapientiam, quæ hæreticis annuntibus Christus est, ei adfuisse.* — Tum deinde, ne quid tibi hinc liceat mentiri, Sapientia, quam tu ipse Christum confessus es, contraibit dicens, *Cum certos ponebat fontes sub cælo, cum fortia faciebat **87** fundamenta terræ, eram apud illum (d) componens. Ego eram, ad quam gaudebat. Quotidie autem lætabar in conspectu ejus in omni tempore cum lætaretur orbe perfecto (2) et lætaretur in filiis hominum* (Prov. VIII, 28 et seqq.). Conclusa est omnis occasio, et coartatur ad veri confessionem universus error. Adest Deo genita ante sæcula Sapientia. Neque solum adest, sed etiam componit. Est ergo componens apud ipsum. (e) Intellige compositionis vel dispositionis officium. Pater enim in eo quod loquitur, efficit; Filius in eo quod operatur quæ fieri sunt dicta, componit. Personarum autem ita facta distinctio est, ut opus referatur ad utrumque. Nam in eo quod dicitur, *Faciamus*, et jussio (f) exæquatur, et factum: in eo vero quod scribitur, *Eram apud illum componens* (Ibid. 30), non solitarium se sibi esse in operatione significat. Lætatur autem ante eum, quem sibi significabat adgaudere lætanti. *Quotidie autem lætabar in conspectu ejus in omni tempore, quando lætatur orbe perfecto, et lætatur in filiis hominum* (Ibid. 30,

(2) *Et lætatur.*

(e) Vat. bas. ms., *intelligiense*. Tum in uno Colb., *compositionis vel dispensationis*. Rectius pro nostra sententia in altero, non in Carn. omittitur *vel dispositionis*. Non enim hic agitur de Sapientia quatenus Deo cœlos præparanti aderat, sed quatenus componebat.

(f) Id est, et jubens et faciens exæquantur. Quocirca ne legeris cum Bad. *exequitur*, aut cum Er. et Par. *exequatur*, multo minus cum mss. Colb. et Germ. *exæquatur*.

31). Causam lætitiæ suæ Sapiëntia docuit. (1) Læ-
tatur ob lætitiã Patris, in perfectione mundi et in
filiis hominum lætantis. Scriptum est enim : *Et vidit
Deus quia bona sunt (Gen. 1)*. Placere Patri opera
sua gaudet, per se ex præcepto ejus effecta. Gau-
dium enim suum hinc esse proficitur, quod in con-
summato orbe et in filiis hominum Pater lætus existeret : *in filiis hominum* ob id, quia jam in uno Adam
omne humani generis exordium constitisset. Non ergo
in fabricatione mundi solitarius Pater sibi loquitur,
Sapiëntia sua secum et cooperante, et consummata
cooperatione gaudente.

22. *Conclusio eorum quæ a num. 16 probata sunt.*
— Non ignoramus autem multa et maxima ad abso-
lutionem horum dictorum esse reliqua (a) : sed di-
lata a nobis potiusquam dissimulata habentur ; ple-
nior namque eorum tractatus propositionibus cæteris
reservatur. Nunc enim tantum ad id respondetur,
quod in expositione fidei suæ, vel potius perfidie,
ab impiis dictum est, unum tantum Deum a Moyse
prædicatum. Et vere ita prædicatum meminimus,
quia unus 88 Deus est ex quo omnia : sed non
propterea ignorandum esse, quia Filius Deus est ;
cum idem Moyses Deum et Deum toto Operis sui
corpore sit professus. Igitur videndum est, quo-
modo (b) et electio et (2) legislatio Deum et Deum
pari confessionis ordine prædicet.

23. *Angelus Dei Agar allocutus, Deus est. Filius
et angelus Dei et Deus.* — Post multas namque
Dei ad Abraham allocutiones, cum adversum
Agar Sara commoveretur, conceptui ancillæ do-
mina sterilis invidens, cumque discessisset a con-
spectu ejus, ita de ea Scriptura loquitur : *Et
dixit Angelus Domini ad Agar, Redi ad dominam tuam,
et humilia te sub manibus ejus. Et dixit ei Angelus
Domini, Multiplicans multiplicabo semen tuum, et non
dinumerabitur a multitudine (Gen. xvi, 9, 10)*. Et
rursum : *Et vocavit nomen Domini qui loquebatur se-
cum, Tu Deus qui adspexisti me (Ibid., 13)*. Ange-
lus (c) Dei loquitur (duplex autem in angelo Dei
significatio est : ipse qui est, et ille cujus est) : et
loquitur non res secundum nomen officii sui ; ait

- (1) Lætabatur.
(2) Legislatio.
(3) Quæ sola.

(a) Puta quæ in eodem Prov. cap. habentur : *Do-
minus creavit me, etc.*, in quibus illustrandis totus
sere liber XII, occupatur.

(b) Apud. Lips. et Par., et lectio et legislatio. Rec-
tius aliis in libris, et electio et legislatio, hoc est, no-
vum ac vetus Testamentum, secundum illud Pauli
Rom. XI, 7 : *Quod quærebat Israel, hoc non est con-
secutus, electio autem consecuta est*. Hinc planius jam
lib. V, n. 2, ad huncce librum habita ratione : *Recte
enim unum Deum a Moyse prædicatum Evangelia tes-
tantur : et rursus fideliter in Evangelii Deum et Deum
doceri, Moyses Deum unum prædicans auctor est*. Hinc
facile diluitur objectum illud, quod per se occurrit :
Si electionis et legislationis nomine Evangelium et
legem intelligat Hilarius, cur deinceps ex sola lege
et non ex Evangelio Deum et Deum ostendit. Quippe
veluti rem constantem ponit, Deum et Deum in

A enim : *Multiplicans multiplicabo semen tuum, et non
dinumerabitur a multitudine*. Ministerium angeli po-
testas multiplicandarum gentium excedit. Sed quid
tandem de eo, qui Dei Angelus (5) quæ (d) soli Deo
propria sunt loquebatur, Scriptura testata est? *Et
vocavit nomen Domini qui loquebatur secum, Tu Deus
qui adspexisti me*. Primum angelus Dei, secundo Do-
minus; vocavit enim nomen Domini qui loquebatur se-
cum; dehinc tertio Deus, *Tu enim es Deus qui ad-
spexisti me*. Qui angelus Dei dictus est; idem Domi-
nus et Deus est. Est autem secundum prophetam (li-
lius Dei magni consilii angelus (Esai. Ix, 6, sec. LXX)).
Ut personarum distinctio absoluta esset, angelus Dei
est nuncupatus; qui enim est Deus ex Deo, ipse est
et angelus Dei. Ut vero honor debitus redderetur,
B et Dominus et Deus est prædicatus.

24. *Cur idem loquens ad Agar angelus, ad Abraham
Deus dicatur.* — Et hic quidem primum angelus,
deinde idem postea et Dominus et Deus : ad Abra-
ham vero tantum Deus. Tuto enim, jam persona-
rum (4) discretionem præmissa, ne solitarii error sub-
esset, absolutum et verum 89 ejus nomen edicitur.
Scriptum namque est : *Et dixit Deus ad Abra-
ham, Ecce Sara uxor tua pariet filium tibi, et vocabis
nomen ejus Isaac : et statuam testamentum meum ad
illum in testamentum æternum, et semini ejus post il-
lum. De Ismael autem, ecce exaudivi te, et benedixi ei,
et amplificabo eum valde : duodecim gentes generabit,
et dabo eum in gentem magnam (Gen. xvii, 19, 20)*.
Numquid ambigitur, quin qui angelus Dei dictus est,
C idem rursus dicatur et Deus? Pariterque de Ismael
sermo est, et nunc et dudum multiplicandus ab eo-
dem est. Et ne forte non idem, qui esset locutus ad
Agar, non loqui crederetur : ejusdem personæ signifi-
cationem divinus sermo testatur, dicens, *Et benedi-
dixi (5) ei et (e) multiplicabo eum*. Benedictio ex præ-
terito est; jam enim ad Agar sermo fuerat : (f) ampli-
ficatio vero in futurum; nunc enim primum ad
Abraham de Ismael Deus loquitur. (g) Et ad Abraham
Deus loquitur; ad Agar vero angelus Dei locutus est.
Deus igitur est, qui (h) et angelus est : quia qui et
angelus Dei est, Deus est ex Deo natus. Dei autem

- (4) Distinctione.
(5) Eum, et amplificabo eum.

D Evangelio claris verbis prædicari; ita ut tum ex lego
tum ex Evangelio hoc certum futurum sit, cum lex
ostensa fuerit hac etiam parte cum Evangelio con-
sentire. Unde Genesis Deum et Deum elocuta, n. 18,
dicitur, *evangelicum sacramentum annuntians*.

(c) Sola editio Par., *Angelus Deus* : refellit ex
subnexis. De distinctione ejus qui est ab eo cujus est
jam actum est ad lib. II, n. 32.

(d) In plerisque ac potioribus mss. *quæ sola*.

(e) Ms. Carnut. *ampliabo*. Alii nonnulli, *ampli-
ficabo*.

(f) Ms. Colb. cum Germ. *amplificabo*. Vat. has.
amplificabo : quod non displiceret, si prius *benedixi*,
non *benedictio* legeretur.

(g) Verba, et ad Abraham Deus loquitur, in ante
vulgatis omnia, restituuntur ex mss.

(h) In vulgatis, et qui angelus Dei est, quia et

angelus ob id dictus, quia magni consilii est angelus : **A** et concepit et peperit Sara Abraham filium in senectute sua, et in tempore sicut locutus est illi Dominus (Gen. xxi, 1, 2). Dehinc expulsa de Abraham dome cum filio suo ancilla, et in deserto ob aque inopiam interitum pueri timente, eadem Scriptura ait, (c) *Et exaudivit Dominus Deus vocem pueri ubi erat, et vocavit angelus Dei Agar de caelo, et dixit ei, Quid est Agar? noli timere; exaudivit enim Deus vocem pueri de loco in quo est. Surge, et accipe puerum, et tene manum ejus; in gentem enim magnam faciam cum (Ibid., 17, 18).*

25. *Referuntur et alia visa, dicta, gesta.*— Scriptura et per Abraham, Deum esse qui loqueretur, ostendit. Abraham quoque Isaac filius promittitur. Dehinc postea assistunt viri tres. Abraham conspectis tribus unum adorat, et Dominum constituitur. Scriptura adstittisse viros tres edidit : sed patriarcha non ignorat qui et adorandus sit et confitendus. Indiscreta assistentium species est; sed ille Dominum suum fidei oculis et visu mentis agnovit. Dehinc sequitur : **B** *Et 90 dixit ei, Revertens veniam ad te ad hoc tempus in futurum, et habebit filium Sara uxor tua (Gen. xviii, 10).* Et post hæc dixit ei Dominus, *Non celabo ego Abraham (1) puerum meum quæ facturus sum (Ibid., 17).* Et rursus : *Dixit autem Dominus, Clamor Sodomorum et Gomorrhæ impletus est, et peccata eorum magna valde (Ibid., 20).* Et rursus post multum alium sermonem, quem brevitatis studio prætermittimus, cum de justis una cum injustis perdendis Abraham esset sollicitus, ait : *Nequaquam, qui judicis terram, facies hoc judicium. (a) Et dixit Dominus, (2) Si invenero in Sodomis quinquaginta justos in civitate, remittam omni loco propter (b) illos (Ib., 25, 26).* Et rursus consummato sermone ad Lot fratrem Abraham, Scriptura dicit, *Et Dominus (5) pluit super Sodomiam et Gomorrhæ sulphur et ignem a Domino de caelo (Gen. xix, 24).* Et rursus : *Et Dominus visitavit Saram, sicut dixit, et fecit Deus Saræ sicut locutus est,*

(1) *Puero meo.*

(2) *Si invenero Sodomis.*

(3) *Pluit super Sodomiam et Gomorrhæ.*

qui, etc. Elegantius in mss. *qui et angelus est, sine Dei.* Hilarii expositionem confirmare juverit ex epist. concilii Anthiochi. de Christo dicentis : *Qui implet voluntatem paternam patriarchis apparet, et cum eis loquitur, in eisdem clausulis et eisdem capitibus aliquando quidem tanquam Angelus, quandoque vero tanquam Dominus, quandoque autem Deus esse affirmatur. Deum enim universi impium esse existimari angelum. Filius vero angelus Patris est, qui est ipse Dominus et Deus. Scriptura est enim, Angelus magni consilii. Apposite Tertullianus, de Carne Christi, n. 14 : *Dictus est magni consilii angelus, id est nuntius, officii, non naturæ vocabulo. Magnum enim cogitatum Patris, super hominis scilicet restitutione, annuntiaturus sæculo erit. Non ideo tamen sic angelus intelligendus ut Gabriel aut Raphael. Nam et Filius a Domino vineæ mittitur ad cultores sicut et famuli, etc.* His consentiunt Justinus, dial. cum Tryph. : Epiphanius hæc. lxxix, n. 35. Videsis Augustinum, lib. ii de Trin. c. 13. Neque audiendus Origenes, qui ut humanam, ita angelicam naturam a Christo assumptam docuit, cujus hæc sunt tom. i in Johan., p. 32 : *Christus homo hominibus, angelis angelus factus est.* Quippe, inquit Tertullianus, de Carne Christi, n. 14, *ut hominem gestaret Christus, salus hominum fuit causa... ut angelum gestaret, nihil tale de causa est... Nam nullum mandatum de salute angelorum suscepit Christus a Patre.**

(a) *Hic adjiciunt prius excusi, ut perdas justum cum*

26. *Expenduntur singula. Filius et magni consilii angelus est, et Dominus, et Deus.*— Quæ perfidiae cæcitas est, quæ increduli cordis (d) obtusio est, quæ irreligiositatis temeritas, aut ignorare hæc, aut non ignorata negligere? Certe ita commemorata et dicta sunt, ne intelligentiam veritatis error aliquis aut obscuritas impediret. Quæ si non posse ignorari doceamus; impietatis esse (e) crimen necesse est quod negatur. Angelus Dei loqui ad Agar cœpit, Ismaelem in gentem magnam aducturus, eique (4) innumerabilem 91 gentis progeniem præstaturus. Confessio audientis et Dominum eum esse et Deum edocet. Sermonis enim exordium ab angelo Dei cœpit, sed in confessione Dei constitit. Ita qui (5) sub ministerio (f) magni consilii nuntiandi, Dei angelus est, ipse et natura et nomine Deus est. Nomen enim naturæ, non nomini natura componitur. Iisdem etiam de rebus ad Abraham Deus loquitur : (g) benedictum jam Ismaeli docetur, et multiplicandum eundem esse in gentem : *Benedixi, inquit, ei (Gen. xvii, 20).* Non itaque demutavit personæ suæ significationem : se enim jam benedixisse demonstrat. Scriptura certe sacramenti ordinem et veræ prædicationis

(4) *Innumerabilem.*

(5) *Sub mysterio.*

impis : renitentibus mss. Sed et hæc cum in fine num. 27, aliis verbis et alio ordine, nempe ante proxime dicta, non post exhibeantur; patet hic interpolatoris opera.

(b) *In vulgatis, illos justos. Abest justos a mss.*

(c) *Editi, et ecce exaudivit. Tres mss. et audivit. Alii, consentiente græco, et exaudivit.*

(d) *In mss. hic et alibi constanter, obtusio.*

(e) *Criminis hujus qui rei sint, aperit lib. vi, n. 15, quos nimirum impietatis voluntas, et non ignorantia, in errore detinet. Quibus vero poenis sint multandi, in eodem, lib. n. 3, sic declarat : Nam judicaturus ipse de omnibus, et pro majestatis suæ misericordia poenæ meritum ignoranti moderaturus errori, negantes se jam non judicabit ulique, sed negabit.*

(f) *Plures mss. cum vulgatis, sub mysterio. Magis placet cum mss. Carnut., Remig., etc., sub ministerio. Ut enim supra ex Tertulliano observabamus, Christus magni consilii angelus dictus est officii, non naturæ vocabulo. Et Hilarius ipse, lib. v, n. 11 : In angelo officii potius quam naturæ intelligentiam esse hinc probat, quod angeli ministri Dei vocontur.*

(g) *Ita præstantiores mss. Colb., Carn., Remig. cum Germ. a prima manu. At in vulgatis, benedictum jam Ismaelem : ac deinde Par. post Lips., docet, nec multo post cum aliis editis, benedixit, pro benedixi.*

modum, ab angelo Dei incipiens, et postea iisdem de rebus eundem loquentem Deum confessa, servavit.

27. *Vir quem ex tribus adorat Abraham, Dominus, Deus, et iudex est.* — Procedit autem pleniore doctrinae profectu sermo divinus, Deus isthic ad Abraham loquitur, parituram Saram pollicetur. Post hæc viri tres sedenti assistunt, unum adorat, et Dominum confitetur. Idemque et adoratus et confessus ab illo, tempore eodem in futurum rediturum se promittit, et Saram filium futurum Deus ad Abraham locutus est. Idem postea de rebus ipsis eundem vir ab eo visus alloquitur. Demutatio tantum sit nominum, nihil tamen de confessione decessit. Virtum enim licet conspectum, Abraham tamen (a) Dominum adoravit (Gen. xviii, 2, 3) : sacramentum scilicet futurae corporationis agnoscens. Nec tamen tantæ fidelis testimonio caruit; Domino in Evangeliiis dicente, Abraham pater vester (b) lætabatur, ut videret diem meum : et vidit, et lætatus est (Joan. viii, 56). Vir ergo conspectus rediturum se tempore eodem pollicetur. Contuere sponsionis effectum : memento tamen virum esse qui spondeat. Quid ergo Scriptura dicit, *Et Dominus visitavit Saram* (Gen. xxi, 1) ? Vir ergo iste Dominus est, efficiens quod spondit. Quid autem sequitur ? *Et fecit Deus Saram sicut locutus est* (Ibid.). Vir in loquendo nuncupatus, Dominus 92 in visitatione significatus, Deus prædicatur in facto. Locutum certe virum non ignoras, qui Abraham et visus est et locutus. Deum quomodo ignorabis, Scriptura eadem, quæ virum dixerat, Deum consistente ? Ipsa enim dixit, *Et concepit et peperit Sara Abraham filium in senectute sua, et in tempore sicut locutus est illi Dominus* (Ibidem, 2). Sed vir venturum se locutus est. Virum crede tantum, nisi qui venit, et Deus et Dominus est. Causam compara. Vir certe ob id (c) venit, ut Sara et concipiat et pariat, Fidem disce. Dominus et Deus ob hoc venit, ut Sara et conciperet et pareret. In potestate Dei vir locutus est : in effectu

(1) *Et Deum confessus.*

(a) Editi, *Deum adoravit*, repugnante sacro textu cum mss. Repugnat et hoc, quod Hilarius, cui vox *Deus* simpliciter posita Patrem, sicut *Dominus* Filium sonat, inde conficit Abraham Christi futuram corporationem agnovisse. De eadem visione Tertullianus, de Carne Christi, n. 6, non diversa loquitur : *Inter Angelos illos ipse Dominus apparuit Abraham sine natiuitate cum carne... qui iam tunc et alloqui et liberare et iudicare humanum genus ediscebatur in carnis habitu, non natæ adhuc, quia nondum mortuæ.*

(b) Carnut. alique nonnulli mss. *exultavit.*

(c) In excusis, *venit.* Melius in mss. *veniet.* Institutur enim comparatio inter eum qui venturum se promiserat. Gen. xviii, 10, tum vir conspectus, et eum qui venisse narratur. Gen. xxi, 1 et 6, non jam *vir*, sed *Dominus* et *Deus* nuncupatus.

(d) Editi, *viris deinde conspectis tribus* : emendantur ex mss.

(e) Editi, *et Deum confessus est et iudicem* : renitentibus mss. Neque Abraham in Scriptura *Deum*, sed *Dominum* constanter proficitur.

(f) Ita castigatiores mss. At editi, *et vidit Lot, et*

A Dei Deus præstitit. Ita se Deum et loquendo et faciendi significat. (d) Viri deinde de conspectis tribus duo abeunt : sed qui residet, et Dominus et Deus est. Neque solum Dominus et Deus est, sed et iudex est. Stans enim ante Dominum Abraham dixit, *Nulla modo tu facies hoc verbum, occidere justum cum impio, et erit justus sicut impius. Nequaquam, qui iudicas omnem terram, facies hoc iudicium* (Gen. xviii, 25). Toto igitur sermone suo Abraham fidem, ob quam iustificatus est, docet, Dominum suum ex tribus agnatum, et solum adoratum, et (1) Dominum (e) confessus et iudicem.

28. *Unum ex tribus, non tres in uno Abraham adorat. Discrimen inter visum Lot, et visum Abraham.* — Ac ne forte existimes in unius confessione, trium omnium virorum, qui simul videbantur, honorem contineri ; contuere quid conspectis duobus qui discesserant Lot dixerit : (f) *Et ut vidit Lot, exsurrexit obviam illis, et adoravit in faciem in terram : et dixit, Ecce, domini, divertite in domum pueri vestri* (Gen. xix, 1, 2). Hic pluralem retinuit significationem simplex visio angelorum, illic singularem honorem patriarchæ fides confitetur. Hic divinx Scripturæ historia duos de tribus tantum angelos fuisse significat, illic Dominum et Deum prædicat. Alit enim : *Et dixit Dominus Abraham, Quare risit Sara, dicens, (2) Ergo vere paritura sum ? ego autem (g) senui. Numquid impossibile est (3) (h) a Deo verbum ? In tempore hoc revertetur ad te in futurum, et erit Sara filius* (Gen. xviii, 13 et seqq.). Tenet ergo Scriptura ordinem veritatis, nec pluralem significationem in eo qui et Deus et Dominus agnoscebatur admiscens, neque angelis duobus honorem, qui Deo tantum fuerat delatus, importiens. Lot quidem dominos dicit, sed Scriptura angelos nuncupat. Illic hominis officium est, isthic confessio veritatis.

29. *Dominus a Domino, Filius.* — Dehinc adest in Sodomam et Gomorrhæam justi poena iudicii. Et quid tandem momenti in eo est ? *Dominus sulphur et ignem*

(2) *Ego vere.*

surrexit... in terra : græce τὸ προσώπω ἐπὶ τὴν γῆν. Deinde legens Hilarius *ecce domini*, consentientia habet græca simul et latina exempla. Augustinus tamen, Serm. 7, præfert *ecce domine*, nec usquam vidisse videtur *ecce domini* : sic enim habet num. 6 : *Cum duo mitterentur ad Sodomam apparentes fratri Abraham Lot, et ipse agnoscit in eis divinitatem ; et cum duos videat, Dominum appellat : et ille in tribus Dominum, et in duobus ille Dominum* : adeo ut ex hoc in eam abeat sententiam, quæ tuetur non Dominum ipsum, sed angelos in quibus insideret Dominus apparuisse patriarchis, qui non portantibus, sed insidentibus gloriam dabant. Videsis ejusdem lib. II contra Maximinum, c. 26, num. 6.

(g) In vulgatis, *quæ jam tenui.* Abest *quæ jam* a mss. et græco textu.

(h) Apud Par., *Deo, a Deo* : quo is, qui in habitu viri locutus erat ¶ 2 et 3, quique ¶ 1, 3 et 13, *Dominus* appellatus est, Deus quoque esse significetur : qui scopus est Hilarii, græcum textum παρὰ τὸ θεῶν proprie apud Deum, quasi παρὰ τοῦ θεοῦ interpretantis.

pluit a Domino (Gen. xix, 24). Ut Dominus a Domino; ita non discrevit naturæ nomine, quos significatione (non unius personæ) distinxerat. Legimus namque in Evangelio, Pater non iudicat quemquam, sed omne iudicium dedit Filio (Joan. v, 22). Dedit ergo Dominus, quod Dominus accepit a Domino.

30. *Eum ut Deum vidit Jacob nec solitarium.*— Sed qui accepisti in Domino et Domino iudicis cognitionem, cognominis ejusdem in Deo et Deo cognosce consortium. Jacob discedens ob metum fratris sui, somnians viderat scalam fundatam in terra et contingentem cœlum, et per eam adscendentes et descendentes angelos Dei, et Dominum incumbentem super eam, sibi que omnes benedictiones, quas Abraham et Isaac dederat, impertientem (Gen. xxviii). Ad hunc postea talis Dei sermo est: *Dixit autem Deus ad Jacob, surgens adscende in locum Bethel, et habita ibi, et fac ibi altarium Deo, qui apparuit tibi cum fugeres a facie fratris tui (Gen. xxxv, 1).* Deus honorem Deo postulat, et postulat cum alterius significatione personæ: *Qui, inquit, apparuit tibi cum fugeres; ne qua personæ ejusdem confusio nasceretur.* Deus ergo est qui loquitur, Deus et de quo loquitur: honoris confessio a naturæ nomine non discernit, quos significatio subsistentes esse distinguit.

31. *Synopsis et scopus prædictorum a numero 23.*— Et huic quidem loco quædam memini ad pleniorē absolutionem necessaria: sed secundum propositionis ordinem, responsionis quoque ordo retinendus est. Itaque quæ ei reliqua sunt, in libro altero suo loco exsequemur. Tantum hoc nunc in Deo, qui honorem Deo postulat, demonstrandum fuit, angelum Dei, qui cum Agar locutus esset, et Deum esse et Dominum, cum iisdem de rebus ad Abraham locutus ipse sit: et virum, qui Abraham visus sit, et Deum esse et Dominum; angelos autem duos, et cum Domino visos, et 94 ab eo ad Lot missos, nihil aliud a propheta nisi angelos prædicatos. Non solum autem ad Abraham in viro Deus adfuit, sed etiam ad Jacob in homine Deus venit. Neque solum venit, sed luctatus ostenditur (Gen. xxxii, 24): neque tantummodo luctatus, sed etiam adversus eum, cum quo luctabatur, infirmus. Nunc de luctæ sacramento (a) non est, neque in tempore, neque in materia, aliquid tractare. Deus certe est; quia Jacob adversus Deum invaluit, et Israel Deum vidit.

32. *Moysi in rubo visus, Dominus et Deus est.*— Videamus autem, an etiam alibi, præter quam ad Agar, hic angelus Dei Deus esse sit cognitus. Cognitus plane est. Neque solum Deus, sed etiam Deus

(a) Editi, *neque est in tempore*: præter fidem mss. Est autem hic pleonasmus, cuius exempla jam vidimus.

(b) In vulgatis, *ipse vero qui auditur, Dominus Deus est. Deinde Abraham, Isaac et Jacob Deus esse cognoscitur.* Quæ lectio confusa restauratur ope mss.

(c) Editi, *Etenim Dei angelus cum, etc.*, sensu perturbato, et sublata probatione qua Deus non solitarius demonstratur. Castigantur ex mss.

(d) Scilicet Unigeniti, ut apertius declaratur lib. v, n. 36.

Abraham et Deum Isaac et Deus Jacob repertus. Angelus enim Domini Moysi de rubo apparuit, Dominus de rubo loquitur: vocem cujus intelligendam existimas, utrum ejus qui visus est, an alicujus alterius? Hic mendacii locus nullus est. Ait enim Scriptura, *Apparuit autem illi angelus Domini in flamma ignis de rubo (Exod. iii, 2).* Et rursus, *Vocavit eum Dominus de rubo, Moyses, Moyses. Et respondit: Quid est? Et dixit Dominus: Ne accesseris huc, solve calciamentum de pedibus tuis; locus enim, in quo stas, terra sancta est. Et dixit ei: Ego sum Deus Abraham et Deus Isaac et Deus Jacob (Ibid., 4 et seqq.).* Qui apparuit in rubo, de rubo loquitur: et visionis locus unus et vocis est; neque alius, quam qui est visus, auditur. Qui angelus Dei est cum videtur, idem rursus cum auditur est Dominus; ipse vero (b) Dominus qui auditur, Deus deinde Abraham, Isaac et Jacob esse cognoscitur. Cum angelus Dei dicitur, non proprius sibi ac solitarius esse monstratur; (c) est enim angelus Dei: cum Dominus et Deus nuncupatur, in honore naturæ suæ et nomine prædicatur. Habes ergo angelum, qui de rubo apparuit, et Dominum et Deum.

33. *Moyses non semel Deum et Dominum prædicat. Uterque tamen unus est Deus. Filio uti natura Deo honor postulat. Filius et Angelus Dei et Deus.*— Percurre adhuc Moysi testimonia; et intellige an occasionem aliquam prædicandi Deum et Dominum negligat. Tenes nempe ex dictis ejus, *Audi, Israel, Dominus Deus tuus unus est (Deut. vi, 4).* Tene nunc divinæ illius cantionis suæ dicta: ait namque, *Videte, videte quoniam ego sum Dominus, et non est Deus præter me (Deut. xxxii, 39).* Et cum omnis sermo ei ex persona Dei (d) usque ad finem cantionis fuisset, ait, *Lætamini cœli simul cum eo, et adorent eum omnes (e) filii Dei. Lætamini gentes cum populo ejus, et honorificent eum omnes angeli Dei (Ib., 43).* 95 Honorificandus est a Dei angelis Deus, dicens: *Quoniam ego sum Dominus, et non est Deus præter me.* Est enim Unigenitus Deus: neque consortem unigeniti nomen admittit (sicuti non recipit innascibilis, in eo tantum quod est innascibilis, participem); est enim unus ab uno. Neque præter innascibilem Deum innascibilis Deus alius est, neque præter unigenitum Deum unigenitus Deus quisquam est. Uterque itaque unus et solus est, proprietate videlicet in unoquoque et innascibilitatis et originis. Ac sic uterque Deus unus est; cum inter unum et unum, id est, ex uno unum, divinitatis æternæ non sit secunda natura. Adorandus ergo est a filiis Dei, et honorificandus ab Angelis

(e) Hic Deuteronomi locus in Ps. lxxvii, n. 4, aliis verbis, alioque verborum ordine exprimitur. Ibi enim primo loco habetur *Angelus Dei*, non *filius Dei*; postea autem *filius Dei*, loco *Angeli Dei*: cui lectioni suffragatur Justinus sub finem Dial. cum Tryphone, favetque Paulus Heb. i, 6. Quem hic tenet Hilarius ordinem, tenet et Epiphanius hæc. lxxix, n. 60, ubi habet: *Adorent ipsum omnes filii Dei, et confortent eum omnes angeli Dei.*

Dei. Ita et honor et veneratio Deo a Dei filiis et Angelis postulat. Significationem honorandi, (1) et eorum (a) per quos est honorandus intellige, scilicet per angelos et filios Dei, Deus. Ac ne forte honorem Dei non naturalis existimes postulari, et arbitreris hoc in loco Moysen de honorando Deo patre sensisse, cum tamen Pater sit honorandus in Filio; tamen benedictionem, quam (b) sub eodem sermone ad Joseph disponit, adverte. Ait enim: *Et quæ accepta sunt ei qui apparuit in rubo, veniant super caput Joseph et verticem* (Deut. xxxiii, 16). Adorandus ergo a Dei filiis Deus est, sed Deus qui et Dei filius est. Honorandus autem a Dei angelis Deus est, sed Deus qui Dei (c) angelus Deus est: quia de rubo apparuit Dei angelus Deus, et quæ ei complacita sunt, Joseph cum benediceretur optantur. Non ideo non Deus, B quia angelus Dei est; neque rursus angelus Dei non idcirco, quia Deus est: sed significata personarum intelligentia, et (d) distincto innascibilitatis nativitatique sensu, ac manifestata sacramentorum cælestium dispensatione, non solitarium Deum docuit opinandum, cum angelum et filium Dei Deum, Dei et angeli et filii adorabunt.

34. Et hæc quidem de Moysi libris responsa a nobis sint, vel potius Moyses ipse responderit: quia eo hæretici auctore usi, per unius Dei confessionem potent persuaderi posse, ne Deus esse Dei filius prædicetur; 96 contra auctoris sui testimonium impij, cum quando ille unum Deum confitens, non desisterit de Dei filio docere quod Deus est. Sed consequens est multiplices de eodem prophetarum sententias C proferre.

35. *Qui propheta Filium et Deum doceat, et a Patre discernat. Filii cur pater Deus sit.* — Tenes dictum: *Audi, Israel, Dominus Deus tuus unus est*: atque ultimam recte teneres. Sed secundum sensum tuum dicti prophetici quæro rationem. Ait enim in psalmis: *Unxit te, Deus, Deus tuus* (Psal. xlv, 8). Dis-

(1) *Et ejus per cujus.*

(2) *Ejus igitur qui sine nativitate est, demonstrata persona est, mox, pro id enim quod ait, est id quod*

(a) Ita Er., Lips. et Par. quæ lectio nobis valde suspecta est, cum nec satis congruat cum subnexis, nec habeat nisi in recentioribus mss. Nam in posterioribus tribus Colb., Carn., Corb., Germ., Remig., etc., legere est, *et ejus per cujus* (potest intelligi tacitum verbum honorem) *est honorandus*. In ms. Corb. secundis curis adscriptum est, *et ejus per quem est honorandus*. In Vindocinensi autem exstat, *et ejus per quos est honorandus*. Deinde in vetustiore Remig. mendose, *intelligere scilicet Angelus et Filius Dei*. Ex quibus non incommode conflare liceret, *significationem honorandi ex eis per quos est honorandus intellige, scilicet ut Angelus et filius Dei Deus*.

(b) In uno codice Vatic. sub eodem nomine. Tum in recentiore Remig. ad Theod. *Jacob ad Joseph disponit*. Sincerior est lectio cæterorum. Subjecta enim verba Deuteronomii sunt; quavis ad benedictionem Jacob Gen. xlix, 26, alludant.

(c) Ita mss. At editi, *Angelus est qui de rubo*. Sic et Ambrosius in Psal. xlv, n. 15, *Filium in rubo visum fuisse declarat hjs verbis: Quis est in rubo visus Moysi, nisi primogenitus Dei plius, qui ait: Ego sum*

cerne (e) ad legentis intelligentiam unctum et ungentem: *distingue te et tuus*: ad quem et de quo sit sermo, demonstra. Superioribus enim dictis hic confessionis ordo subjectus est. Dixerat namque: *Sedes tua, Deus, in sæculum sæculi, virga directionis tuæ, virga regni tui; dilexisti justitiam, et odisti iniquitatem* (Ibid., 7). Nunc quoque his adjecit: *Propterea unxit te, Deus, Deus tuus*. Deus ergo regni æterni, oh meritum dilectæ justitiæ et perosæ iniquitatis, a Deo suo unctus est. Numquid intelligentiam nostram aliqua saltem nominum intervalla confundunt? Nam discretio tantum personæ in *te* et *tuus* posita est, in nullo tamen naturæ distincta confessione. *Tuus* enim relatum est ad auctorem, *te* vero ad ejus qui ex auctore est significationem. Est enim Deus ex Deo, propheta eodem ordine consistente: *Unxit te, Deus, Deus tuus*. Non est autem ante innascibilem Deum Deus ullus, ipso dicente: *Estote mihi testes, et ego testis, dicit Dominus Deus, et pater meus quem elegi, ut sciatis et credatis et intelligatis quoniam ego sum, et ante me non est alius Deus, et post me non erit* (Esa. xlviii, 10). (2) Ejus igitur, (f) qui sine initio est, demonstrata est dignitas; et ejus qui ex innascibili est, honor conservatus est: *Unxit te, enim Deus, Deus tuus*. Id enim, quod ait *tuus*, ad nativitatem refertur, cæterum non perimit naturam (Vide lib. xi, n. 18, etc.). Et idcirco Deus ejus est, quia ex eo natus in Deum est. Non tamen per id, quod Pater Deus est, non et Filius Deus est: *Unxit enim te, Deus Deus tuus*: designata videlicet et auctoris, et ex eo geniti significatione, uno eodemque dicto utrumque illum in naturæ ejusdem (g) et dignitatis nuncupatione constituit.

9736. *Filium Patris qualem Esaias prædicat.* — Verum ne forte ex eo arripi impiæ assertionis possit occasio, quod dictum est, *Quoniam ego sum, et ante me non est Deus alius, et post me non erit* (Esaï, xlviii, 10); tamquam per id non et Filius Deus sit, quia post

ait, et paulo post, *quia ex Deo natus legitur, pro ex eo natus*.

Deus patrum vestrorum, Deus Abraham, Deus Isaac, Deus Jacob. Ideo se demonstravit humanis adspectibus, quia venturus erat ut ab omnibus videretur.

(d) In editis, *distinctio*: mendum quod castigant D mss.

(e) Lips. et Par., *discernat legentis intelligentia*: reluciantibus alijs libris. Ita Tertullianus adversus Praxeam n. 13, Ambrosius lib. 1 de Fide c. 3, et alij Patres in hoc Psalmistæ loco duos aperte discerni observant. Luculentum est præ cæteris illud Irenæi lib. iii, c. 6: *Utrosque Dei appellatione significavit Spiritus sanctus, et eum qui ungitur Filium, et eum qui ungit, id est, Patrem*.

(f) Editi excepto Par., *qui sine nativitate est*: qui tamen infra, n. 37, de Patre habent, *qui sine initio æternus est*.

(g) Vat. bas. codex, *in naturæ ejusdem dignitate et Domini nuncupatione*: minus sincere. Ex hoc maxime loco patet quam apud Hilarium vim habeat vocabulum *dignitatis*, quod divinitatis loco manifeste hic ponitur.

Deum, ante quem Deus nullus sit, nullus quoque A postea Deus futurus sit: totius ob id dicti ratio tractanda est. Deus ipse sermonis sui testis est, sed et puer ejus electus una cum eo testis est, Deum ante se non esse, neque post se futurum. Sufficiens quidem sibi ipse testis est: sed testimonio de se suo, testimonium pueri quem elegit admiscuit. Unum ergo duum testimonium est, nullum ante se Deum esse; ex eo enim omnia sunt: neque post se Deum futurum; non utique ex se non fuisse. Erat enim jam puer in testimonio Patris hęc loquens, puer in tribu ex qua gigni habebat electus. Id ipsum ita in Evangeliiis demonstrat: Ecce puer meus quem elegi, dilectus meus, in quo complacuit (1) anima mea (Matth. xii, 18). Non est ergo ante me alius Deus, et post me non erit: æternæ videlicet et indemutabilis virtutis infinitatem in eo, quod ante et postea Deus præter se sit nullus, ostendens: puero tamen suo, ut in testimonio suo, ita et in nomine, collocato.

37. *Osee locus pro Filii deitate. Patri nullus, Filio Pater, nobis Pater et Filius est Deus.*—Et hoc ipsum promptum est ex persona ipsius discere. Ait enim ad Osee prophetam, *Non apponam adhuc ut miserear domui Israel, sed enim adversans adversabor illis: filiorum autem Juda miserebor, et salvos eos faciam in Domino Deo ipsorum (Osee 1, 6, 7)*. Ergo (2) absolute (a) Pater Deum Filium nuncupat, in quo et eligit nos ante tempora sæcularia (Ephes. 1, 4). *Ipsorum* idcirco ait, quia Deus innascibilis a nullo est, nosque Filio in hæreditatem a Deo patre donamur. Legimus namque, *Posce a me, et dabo tibi gentes (3) hæreditatem (b) tuam (Psal. 11, 8)*. Deo enim ex quo omnia sunt Deus nullus est, qui sine initio æternus est. Filio autem Deus Pater est; ex eo enim Deus natus est. Nobis autem et Pater Deus est, et Filius Deus est: Patre de Filio confitente quod Deus noster sit, Filio de Patre docente quod Deus nobis sit: Deo tamen Filio a Patre, id est, ipso innascibilis virtutis suæ nomine, nuncupato. Et hæc quidem ad Osee.

38. *Testimonium luculentum ex Esaia. Magorum adoratio prædicta. Qui fuerunt magi.*—Per Esaia autem quam absoluta Dei patris de Domino nostro

(1) Anima mea.

(2) Absolute deest in ms. Veron.

(3) In hæreditatem.

(a) Apud Par. et in nonnullis mss. omittitur absolute, quod est, aperte et absque ulla ambiguitate.

(b) Editi, in hæreditatem, dissidentibus mss. et Tract. 2. Psal.

(c) Quamvis ex græco textu, καὶ οἱ Σαβαίη ἀνδρες, planum sit vocem Sabain referri ad subsequentem, non ad præcedentem: eam tamen ab Hilario ad vocabulum mercatus relatum esse non dubium est ex subjectis. Tertullianus adversus Praxeam n. 13, cum Hilario consentiens, quod ex eodem Esaie loco probet duos esse qui unum Dei nomen obtineant, hoc ab eo dissentit, quod legat, et Sabain viri.

(d) Lips. et Par. ex margine Er. mandato.

(e) Ita vetustiores libri. Alii vero, sæculi captivitatem.

(f) In ms. Vat. bas., in principio labor totius Ægypti:

professio est. Ait namque: *Quoniam sic dicit Dominus Deus sanctus 98 Israel, qui fecit quæ ventura sunt: Interrogate me de filiis vestris et de filiabus, et de operibus manuum mearum mandate mihi. Ego feci terram, et hominem super eam, ego omnibus sideribus præcepi, ego suscitavi regem cum iustitia, et omnes viæ ejus rectæ. Hic ædificabit civitatem meam, et captivitatem plebis meæ convertet, non cum præmio, neque cum muneribus, dicit Dominus Sabaoth. Laborabit Ægyptus, et mercatus Æthiopum, (c) et Sabain. Viri excelsi ad te transibunt, et tui erunt servi, et post te sequentur alligati vinculis, et adorabunt te, et in te deprecabuntur; quoniam in te est Deus, et non est Deus præter te. Tu enim es Deus, et nesciebamus. Deus Israel salvator. Erubescant et pudebit omnes qui adversantur ei, et ibunt cum confusione (Esaï, xlv, 11 et seq.).* Estne adhuc aliquis temeritatis locus? aut ulla relicta est ignorantis occasio: nisi id tantum reliquum sit, ut impletas professas se prodas? Deus ex quo omnia sunt, qui omnia (d) mandando fecit, facti opera sibi assumens, non utique efficienda, nisi dixisset ut fierent, testatur regem per se (4) excitatum justum, et ædificantem sibi Deo civitatem, et plebis captivitatem avertentem, non cum præmio neque cum muneribus; gratia enim omnes salvamur. Deinde ita loquitur, cum post laborem Ægypti, id est, sæculi (5) calamitatem (e), et mercatus Æthiopum et Sabain viri excelsi ad eum transibunt. Et qui tandem existimandus labor Ægypti, et mercatus Æthiopum et Sabain? Recordemur Orientis Magos adorantes Dominum et monerantes, et laborem veniendi usque in Bethlehæm Judæ tanti itineris metiamur. (f) In principum enim labore totius Ægypti labor demonstratus est. Magis namque divinæ virtutis operationes falsa rerum specie mentientibus, potissimus implæ religionis honor a sæculo omni deferebatur. Iisdem Magis et mercatu Æthiopum et Sabain, auri, et thuris, et myrrhæ munera deferentibus: quod quidem id ipsum et alius propheta præmonuit, dicens: In conspectu ejus procedent Æthiopes, et inimici ejus limum lingent. Reges Tharsis munera offerent, reges Arabum et Sabain munera adducent, et dabitur ei de auro Arabiæ (Psal. lxxi, 9,

(4) Suscitatum.

(5) Captivitatem.

D

corrupte. Hic de Magis duo tradit Hilarius, eos scilicet et principes fuisse, et magicæ arti deditos; quod alterum plures ex antiquis cum eo docuisse jam observatum est in not. ad c. 1 comm. in Matth., n. 5. Reges quoque eos fuisse scribit Tertullianus, lib. iii contra Marc. n. 13, ubi enarraturus illud psal., *Reges Arabum, etc.*, subjicit, *Nam et Magos reges habuit fere Oriens.* Cui consentit Hieronymus, comm. in Dan. c. 2. Sic et Casarius Arelat., in appendice Sermonum Augustini, Serm. 139, n. 3: *illi Magi tres reges fuisse dicuntur.* Unde Paschasius Radbertus in Matth. 11: *Magos reges excitasse, nemo qui historias legit gentilitium ignorat.* Quæ ratione explicatur, qui omnes de Sabain ad Christum venerint: quia nimirum, uti declarat Hilarius, in Matth. c. xiv, n. 7: *Populi princeps subjecta sibi universitatis nomen causamque complectitur.*

10). (a) In Migis itaque et maneribus, labor A sequitur, *In te est Deus*, non solum eum qui præsens est, sed etiam eum 100 qui (1) maneat in præsente demonstrat: habitantem ab eo in quo habitat discerens, personæ tamen tantum distinctione, non generis: Deus enim in eo est: et in quo est Deus, Deus est. Non enim Deus in diversæ atque alienæ a se naturæ habitaculo est, sed in suo (e) atque ex se genito manet. Deus in Deo, quia ex Deo Deus est. *Tu es enim Deus, et nesciebamus, Deus Israel salvator* (Is. XLV, 15).

39. *Apostoli viri excelsi*. — Excelsi autem viri, qui ad eum transiuri sunt, atque eum vineti sequentur, qui tandem isti sunt, non in obscuro est. Respice ad Evangelia; Petrus Dominum suum secuturus præcingitur (Joan. XXI, 7). Intuere Apostolos: servus Christi Paulus in vinculis gloriatur (Phil. I). Et videamus an vinculus Christi Jesu ea, quæ Deus de filio suo Deo fuerat locutus, impleverit. *Præcumbuntur*, inquit, *quoniam in te est Deus* (Esai. XLV, 14). Dictum itaque ab Apostolo recognosce, et recognitionem intellige: *Deus in Christo erat mundum reconcilians sibi* (II Cor. V, 19). Dehinc sequitur, *Et non est Deus præter te*. Quibus continuo idem Apostolus ait, unus est enim Dominus noster Jesus Christus per quem omnia (I Cor. VIII, 6): et nullus præter eum videtur alius esse, quia unus est. Tertio quoque ait, *Tu es Deus, et nesciebamus*. Sed ex persecutore (b) Ecclesiæ dixit: *Quorum patres, ex quibus Christus, qui est super omnia Deus* (Rom. IX, 5). Hi igitur vinculi hæc prædicabunt: excelsi videlicet, et in duodecim thronis iudicaturi (c) tribus Israel, et Dominum suum doctrinæ et passionis suæ martyrio secuturi.

40. *Pater de se dicit*, Non est Deus præter me, et de Filio, Non est Deus præter te. *Filius persona non genere a patre discretus*. — Deus ergo in Deo est: et in quo est Deus, Deus est. Et quomodo non est Deus præter te; cum in eodém Deus sit? Usurpas, o hæretice, ad confessionem solitarii Dei patris, *Non est Deus præter me*: quomodo ex prædicatione Dei patris dicentis, *Non est Deus præter te*, dictum interpretaberis, si per id quod dictum est, *Non est Deus præter me* (Dent. XXXII, 39), affirmare contendis, ne Dei filius Deus sit? Et cui ergo Deus (Pater) dixerit, *Non est Deus præter te*? subjicere enim hic tibi personam solitarii (d) non licebit. Dominus enim dixit regi quem exaltavit, ex persona virorum excelsorum adorantium et deprecantium, *Quoniam in te est Deus*. Solitarium res ista non recipit. *In te enim præsentem, veluti ad quem sit sermo, significat*. Quod autem

(1) *Manet.*

(a) Solus codex Vat. bas., in donis itaque.

(b) Id est, qui fuit persecutor. Jam alias observavimus præpositionem ex ad significandum statum ac tempus præteritum Hilario esse usitatam. Sic de Christo in servi formam exinanito sæpe loquitur, ex Deo homo, pro, cum esset Deus, factus est homo. Hic autem in vulgatis et in uho solum recentiore ms. Colb. insertum est, factus doctor.

(c) Edili, duodecim tribus: refragantibus mss.

(d) Hic enim, uti Tertullianus, adversus Praxeam, n. 13, in eundem locum ait, dicendo, *Deus in te, et, Tu Deus, duos proponit; qui erat, et in quo erat; Christum, et Spiritum: ubi Spiritum Patrem intelligit.*

(e) In ms. Carn. atque in se genito: male. Cur autem in eo maneat, sic exponitur in psal. cxxii, n. 2: *Deus enim ex Deo genitus, non abest per naturam ab eo quo genitus confitendus est*: cum cætera absint per naturæ discrepantiam. Filius itaque digna per se et

est, sed etiam eum 100 qui (1) maneat in præsente demonstrat: habitantem ab eo in quo habitat discerens, personæ tamen tantum distinctione, non generis: Deus enim in eo est: et in quo est Deus, Deus est. Non enim Deus in diversæ atque alienæ a se naturæ habitaculo est, sed in suo (e) atque ex se genito manet. Deus in Deo, quia ex Deo Deus est. *Tu es enim Deus, et nesciebamus, Deus Israel salvator* (Is. XLV, 15).

41. *Filio adversantes erubescunt*. *Filium qui negat, Patrem inhonorat*. — Negantem te Deum in Deo, serquens sermo confutat: ait enim, *Erubescunt, et pudet omnes qui adversantur ei, et idunt cum confusione* (Ibid., 16): (f) Decretum hoc in impietatem tuam Dei est. Adversaris enim Christo, de quo te professio paternæ vocis objurgat. Deus est enim, quem esse tu Deum donegas. Denegas verò sub specie honoris Dei (Patris), dicentis, *Non est alius Deus præter me* (Ibid., 18). Sed confundere et erubescere: non eget delato a te honore inaccessibilis Deus, gloriam hanc a te solitudinis suæ non postulat, non desiderat hanc opinionis tuæ intelligentiam; ut ob hoc quod dixerit, *Non est Deus præter me*, eum quem ex se genuit Deum abneges. Ac ne sibi hoc, ad divinitatem Filii destruentem, peculiare (g) deferres; Unigeniti sui gloriam honore perfectæ divinitatis implevit, dicens, *Et non est Deus præter te*. Quid exæquata discriminas? quid comparata discernis? Proprium Dei filio est, ne præter eum Deus sit; proprium Deo patri est, ne absque eo Deus quisquam sit: verbis Dei de Deo utere. Conlittere ita, et precare regem: *Quoniam in te est Deus, et non est Deus præter te. Tu enim es Deus, et nesciebamus, Deus Israel salvator*. Caret (h) contumelia honoris officium, neque offensionem habet confessionis exemplum; maxime cum adversatio ejus plena confusionis sit et pudoris. Immorare Dei verbis, confitere Dei vocibus; et fuge confusionis denuntiationem. Deum enim Dei filium abnegando, non tam Deum tamquam (i) solitarii (g) gloriæ honore veneraberis, quam Patrem Filii inhonoratione contemnens. Honoris fidem innascibili Deo confitere, quod præter eum Deus nullus sit: unigenito Deo prædica, quod absque eo Deus non sit.

(2) *Solitario.*

D sufficiens est habitatio Patris: qui in cæteris etiam habitat, quatenus Filio conjuncti in ipso quodammodo continentur, ut eleganter ibidem explicatur.

(f) Vat. bas. ms. dictum hoc: minus bene.

(g) Idem codex, defenderet: neque hic audiendus.

(h) Neque hic videtur sincerior predictus ms. cum pro contumelia, exhibet calumnia: et mox pœna confusionis, pro plena confusionis.

(i) Editi cum aliquot mss. solitario. Malumus cum cæteris solitarii, prius restituta particula tamquam, quam Lipsius absque auctoritate expunxerat. Pater autem inhonoratur, dum filii degeneris pater prædicatur, ut sæpe insinuat noster Hilarius, ac probat Augustinus, Serm. 139, n. 5, necnon Ambrosius, lib. I de Fide c. 6, vel dum aliquando sine Verbo ac sapientia fuisse, adeoque aliunde rationem mutuat esse asseritur, ut ostendit Athanasius, Orat. II cont. Ar., p. 331.

101 42. *Filii divinitati adstipulatur Jeremias. Qui Deus super terram visus. Filius et in legis latrone et in carnis assumptione unus Mediator. Pater et Filius unum.* — Audi enim præter Moysen et Esaiam, tum tertio id ipsum quoque et (a) Jeremiam docentem, cum dicit: *Hic Deus noster est, et non deputabitur alter ad eum. Qui invenit omnem viam scientiæ, et dedit eam Jacob puero suo, et Israel dilecto suo. Post hoc super terram visus est, et inter homines conversatus est (Baruch. iii, 36 et seqq.).* Dixerat enim jam superius, *Et homo est, et quis cognoscat eum?* Habes ergo Deum in terris visum, et inter homines conversatum: et requiro quomodo intelligendum existimes, *Deum nemo vidit umquam, nisi unigenitus filius, qui est in sinu Patris (Joan. i, 18)*; cum Jeremias Deum prædicet, qui et visus in terris est, et inter homines conversatus est? Pater certe non nisi (b) soli Filio visibilis est. Quis ergo iste est qui est visus et conversatus inter homines? Deus certe noster est, et visibilis in homine et contrectabilis Deus. Et prophetam loquentem intellige: *Non deputabitur alter ad eum.* Si quæris, quomodo? audi quæ sequuntur: ne per id non et Patri proprium esse existimes quod dictum est: *Audi, Israel, Dominus Deus tuus unus est (Deut. vi, 4).* Hæc enim sibi coherent: *Non deputabitur alter ad eum: qui invenit omnem viam scientiæ, et dedit eam Jacob*

(1) *Ex spiritu tantum in nostro ms.*

(a) Qui postreniam editionem Par. procuravit, hic Baruch loco vocis *Jeremiam* substituit: idem vero nomen mox repetitum immutare non meminit.

(b) Hic addimus soli auctoritate omnium mss. Hilarii sententiæ de Patris invisibilitate suffragatur Tertullianus, lib. ii adv. Marcion. n. 27: *Patrem nemini visum, inquit, etiam commune testabitur Evangelium, dicente Christo: Nemo cognovit Patrem nisi Filius: ipse enim et veteri Testamento pronuntiatur, Deum nemo videbit, et vivet, Patrem invisibilem determinans, in cuius auctoritate et nomine ipse erat Deus qui videbatur Dei filius.* Vides eundem, adv. Praxeum n. 14. Sic Ambrosius, in Lucam: *Aut acquiescatur igitur necesse est, si Deum Patrem nemo vidit umquam, Filium visum esse in veteri Testamento.* Ita et Prudentius, Apoth. vers. 79, inter alia ait: *Cerni potis est qui nascitur: at non innatus cerni potis est.* Quibus consentit Justinus, Dial. cum Tryph., favelque Clemens, Strom. iv, p. 537. Horum sententiæ maxime nititur his Johannis verbis: *Deum nemo vidit umquam.* Nam vocem *Deus*, quoties simpliciter ponitur, de Deo Patre interpretari solent priorum sæculorum Patres. Hinc concludebant Filium qui visus sit, a Patre qui numquam visus, alium esse. Sed quod illi ad distinctionem personarum observarunt, detorserunt subinde Ariani, ut jam monuimus, ad diversitatem naturarum. *Filius*, inquitur apud Augustinum, Serm. vii, n. 4: *visus est Patribus, Pater non est visus: invisibilis et visibilis diversa natura est,* etc. Quasi vero Filius secundum divinam naturam non æque invisibilis sit ac Pater: ut merito Augustinus, lib. ii de Trinit. c. 14, delirantes eos vocet, qui *Filiam in sua substantia visum volunt.* Quibus deliriis ut omnem aditum præcluderet, visa patriarcharum paulo aliter explicare cœpit, quam solerent alii Patres, negans, quantum potuit, Filium iis potius apparuisse, quam personas alias. Quem tamen præ manibus habemus Scripturæ locum urgens adversus Maximinum, lib. ii, c. 26, n. 13, eum de Filio interpretandum docet. *Nam, ut, notat Gregorius Nazianz., Or. xxxvi, quod non de Patre, sed de Filio sermo habetur, adjectio*

puero suo, et Israel dilecto suo: post hoc super terram visus est, et inter homines conversatus est. Unus est enim Mediator Dei et hominum, Deus et **102** homo: et in legis latrone, et in corporis assumptione mediator. Alius igitur ad eum non deputatur. Unus est enim hic in Deum ex Deo natus, per quem creata sunt omnia in cœlo et in terra, per quem tempora et sæcula facta sunt. Totum enim quidquid est, ex ejus operatione subsistit (c). Hic ergo unus est disponens ad Abraham, loquens ad Moysen, testans ad Israel, manens in prophetis, per virginem natus (1) ex Spiritu (d) sancto, adversantes nobis inimicasque virtutes ligno passionis affigens, mortem in inferno perimens, spei nostræ fidem resurrectione confirmans, corruptionem carnis humanæ gloria corporis sui perimens. Ad hunc ergo non deputabitur alius. Soli enim hæc unigenito Deo propria sunt, et unus hic in hac peculiari virtutum suarum beatitudine natus ex Deo est. Non alter ad eum Deus deputatur: non enim ex alia substantia, sed ex Deo Deus est. Nihil in eo itaque novum, nihil extraneum, nihil recens est. Cum enim audit Israel, quod sibi Deus unus sit, et Filio Dei Deo non alter Deus deputetur, (e) ut Deus sit; absolute pater Deus et filius Deus unum sunt, non unione (f) personæ, sed substantiæ unitate: quia filio

hæc (in terra visus est) aperte declarat: Hic enim est, qui corpoream nobiscum consuetudinem habuit. Unde et a nostro Hilario mox dicitur *visibilis in homine (assumpto) et contrectabilis Deus.* Ubi editio Par. ex Nivelliana mendose præ se ferebat *invisibilis in homine.*

(c) Eadem fere habet rescriptum ad Liberium apud Athanas., p. 244.

(d) Plures præbæ notæ mss. *ex Spiritu*, nec adjicitur *sancto.*

(e) In nonnullis recentioribus mss. *ut redimens Deus sit: glossema.*

(f) Quia vox *unio* sæpius recurrit, omnino necesse est vim illius probe habere perspectam. Respondet autem verbo græco *ἁνωσις*, significatque solitudinem ac singularitatem. In hoc differt ab unitate, quod unitas ad naturam, unio autem ad personas semper ab Hilario referatur: atque ita propugnans in Deo unitatem, acriter explodit unionem. Hujus vocis auctor videtur Sabellius, eaque suam heresim expressisse. Unde lib. de Synod. n. 26, *hæresis unionis* simpliciter appellatur: et qui ei addicti erant, a Prudentio *unionitæ* inscripti leguntur, Apoth. ante v. 178. Ita Sulpicio teste p. 255, Orientales suspicabantur Gallos *trionymam solitarii Dei unionem secundum Sabellium credidisse.* Galli autem concilio Parisiensi Fragm. xi, n. 2, rescribunt se detestari *secundum Sabellii blasphemiam ipsam unionem.* Rursum a Sulpicio, p. 242, scribitur Photinus a Sabellio in *unione dissentiens*, quia scilicet non unicam in Trinitate personam prædicat. Eodem sensu a Maximo Taurin., hom. i, de S. Eusebio, usurpatur unionis vocabulum: quo pariter usi sunt Gelasius lib. de duabus naturis et Vigilius Tapsit. lib. ii contra Eutych. ad exprimendam in Christo personæ singularitatem, quam quia respuebat Sabellius, ab Arianis epist. ad Alexandrum Alexandr. arguitur quod *unionem dividit*, hoc est, ut interpretatur Hilarius, lib. vi, n. 7, *Christum eundem divisit in Virgine.* His accedit Hieronymus epist. xlii, ad Eustoch., a quo Christi mater prædicatur *ad similitudinem Dei unione secunda: quia pimirum sicut*

Dei Deo deputari ad alterum Deum non sinit (a) propheta, quod Deus est.

103-104 LIBER QUINTUS.

Dicitur etiam secundus: quia secundus est adversus Arianarum partium perfidiam, superiori libro primum coeptam impugnari. Hanc agnoscit Hilarius subdole adeo contextam, ut ei qui consenserit, Filium Deum negare; qui contradixerit, Patrem et Filium aut duos Deos, aut Sabellii more unum et eundem prædicare videatur. Quocirca cum libro superiore adversus fraudem paratam in primis hæreticorum verbis, Novimus unum Deum, ex legis et prophetarum testimoniiis fideles munierit; nunc in subsequentibus illis, solum verum, latens venenum propulsat, Filium esse Deum verum iisdem fere testimoniis defendens, quibus in quarto libro Deum et Deum, seu Deum non solitarium ac singularem esse ostendit. Tum sub libri finem probat Patrem et Filium unum esse in distinctis personis Deum. In his porro omnibus, nondum ad evangelica excedens testimonia, prorsus se continet intra fines legis, in qua Dei nomen, virtutem, rem ac naturam, proindeque veritatem, Filio attribui demonstrat. Legis autem nomine intelligit, quidquid sacris litteris ante Christum natum scriptis continetur.

1. *Hæreticis Deum unum prædicantibus aut assentiri, aut adversari periculosum.* — Respondentes impiis et vesanis hæreticorum institutionibus superioribus libris, non ignoravimus in eam nos contradicendi necessitatem deductos fuisse, ut non minus periculi audientibus responsio nostra, quam silentium commoveret. Cum enim unum Deum (b) profane assertio infidelis ingereret, et rursum unum Deum religiose negare fides sana non posset; tractari de eo non sine ancipitis periculi conscientia potuit, quod non minus impie confirmaretur, quam negaretur. Et quidem humani sensus opinione ineptum et rationis alienum esse hoc forte existimabitur, ut quod irreligiosum est negare, idipsum irreligiosum sit confiteri: cum pietas confitendi, impietatem condemnet negandi; nec

Pater solus sine matre Verbum, ita ipsa sola sine patre generavit Christum. At a Tertulliano adversus Prax. n. 13, et de resurrectione carnis n. 2, non ad personas, sed ad naturam ipsam refertur; ut ei synonymia sint unio, et unitas. Quod autem Hilarius unionem, hoc Ambrosius singularitatem dixit, lib. v de Fide c. 1: *Evidens est igitur, quia quod unius est substantiæ, separari non potest, etiam non sit singularitatis, sed unitatis. Singularitatem hanc dico, quæ græce μωvός dicitur. Singularitas ad personas atinet, unitas ad naturam.*

(a) Ita Bad. cum mss. nisi quod in Carnut. *propheta quod inest.* At apud Er., Lips. et Par. *propheta dicens quod Deus unus est: immutato sensu Hilarii, prophetæ nomine Jeremiam seu Baruch, non Moysen intelligentis: hoc est, quia propheta Baruch filio Dei Deo hoc, quod Deus est, ad alterum Deum deputari non sinit.*

(b) *Editi, profanæ assertio infidelitatis. Concinnius mss. potiores, profane assertio infidelis. Est enim antithesis, qua opponuntur profane et religiose; assertio infidelis, et fides sana.*

rationi conveniat, ut utiliter affirmetur, quod utiliter destruat. Sed ad divinæ sapientiæ intelligentiam humanus sensus imprudens, et secundum cœlestem prudentiam stultus, juxta infirmitates suas sentit, et juxta imbecillitatem naturæ suæ sapit; stultus sibi futurus, ut Deo sapiat, scilicet ut sensus sui inopiam intelligens, et Dei sapientiam consecretans, non secundum humanam sapientiam prudens sit, sed secundum quod ad Deum proficit sapiat, in Dei sapientiam ex recognita mundi stultitia transiturus. Cujus stultæ sapientiæ sensum hæretica subtilitas ad fallendi occasionem coaptans, unum Deum professa est, auctoritate Legis Evangeliorumque usa, qua dictum est: *Audi, Israel, Dominus Deus tuus unus est (Deut. vi, 4; Marc. xii, 29):* non ignorans quantum in eo esset vel responsionis periculum, vel silentii; et ex utroque opportunam impietatis expectans: ut si sanctitatem (c) dicti infideliter usurpati, (d) conniventis taciturnitas confirmaret, per id quod Deus unus est, filius tamen Dei Deus non esset, Deo tantum sicut est uno manente; at vero si contradictio præsumptæ impiæ hujus professionis existeret, veritatem fidei evangelicæ non conservaret Deum unum (e) non confessa responsio, cum fidei nostræ professio secundum Deum unum sit; recideretque in alterius hæreseos impietatem, Deum unum Patrem et Filium professa (f) confessio. Atque ita sapientia mundi, quæ stultitia apud Deum est, specie blandæ et pestiferæ (g) simplicitatis illuderet, cum hoc fidei suæ constitueret exordium, in quo sibi impie aut assentiremur, aut adversaremur: et per hoc utriusque rei periculum, Dei filium Deum non esse obtineret, quia Deus unus est; aut extorqueret hæreseos necessitatem, si et Patrem Deum et Filium Deum confitentes, unum Deum prædicare secundum Sabellii opinionem impiam existimaremur: et ita hoc prædicationis suæ modo unus Deus aut alium excluderet, aut per alium non esset (supple, unus), aut tantum in nominibus unus esset: quia 105 et (h) unitas alium nesciret, et alius non permitteret unionem, et duo unus esse (i) non posset.

(c) Vat. bas. ms. *securitatem dicti.* Proxime post *infideliter*, supple, *ab hæreticis.*

(d) Apud Par. *convenientis.* At in mss. *coniventis*, vel *conibentis*, mutato, ut sæpe fit, u in b. Hinc et in Carnut. et Vat. bas. depravate factum est *cohibentis.*

(e) Particula negans a Lipsio male expuncta restituitur auctoritate Bad., Er. et mss.

(f) Bad. et Er. ex recentiore ms. Colb. *non professa*: male et dissidentibus aliis libris. Totum Hilarii argumentum ita paucis perstringi potest: Sicut qui hæreticis unum Deum prædicantibus non contradicunt, in periculum incidunt ne Filium Deum negare putentur; ita iis, qui contradicunt, duplex imminet periculum, ne videlicet aut unum Deum videantur negare, aut saltem Patrem et Filium Deum unum Sabellii more prædicare. Et hoc revera nomine catholici ab hæreticis passim sunt infamati. Quocirca pro *recideretque*, longe malleum *recideretque.*

(g) Ms. bas. Vat. cum Carn. aliisque nonnullis, *subtilitatis.*

(h) In ms. Vat. bas. *unio.*

(i) Lipsius de suo reposuerat, *non possent.* Sensus

2. *Quo temperamento periculum omne caverit Hilarius. Scopus libri superioris.* — Sed nos sapientiam Dei, qui mundo stultitia est, consecuti, et per fidei dominicæ salutarem et sinceram confessionem, viperæ doctrinæ fraudulentiam prodituri, hunc responsionis nostræ ordinem inchoavimus, qui et aditum sibi demonstrandæ veritatis acquiraret, nec se periculo impiæ professionis insereret: temperato inter utrumque moderamine; non negantes Deum unum, sed eo ipso auctore Deum et Deum, (a) per quem Deus unus prædicatus est, prædicantes; et Deum unum non per unionem docentes, neque rursus ad diversitatis numerum desecantes, neque contra tantum in nominibus consistentes; sed Deum et Deum, reposita et dilata adhuc plenius unitatis quæstione, monstrantes. Recte enim unum Deum a Moyse prædicatum Evangelia testantur: et rursus fideliter in Evangeliiis Deum et Deum doceri, Moyses Deum unum prædicans auctor est. Atque ita non auctoritati contrarium (b) est, sed ex auctoritate responsum est, ne per id Dei filium liceret Deum negari, (c) quia ad Israel Deus unus est: cum confiteudi Dei filium Deum idem auctor esset, qui auctor est Dei unius prædicandi.

3. *Scopus hujus alterius libri. Veritas rei unde constat.* — Sequitur itaque ordinem quæstionis etiam ordo conexi sibi libelli. Nam quia hæc sequens impij blandimenti posita sententia est: *Novimus unum Deum verum*: hinc quoque (d) secundi hujus libri omnis sermo consistit, an filius Dei Deus verus sit. Nam sine dubio in hunc se ordinem hæretici ingenij subtilitas coaptavit, primum *unum Deum* dicens, deinde *unum verum Deum* confitens: ut per id filium Dei a natura Dei et veritate averteret, cum veritas in natura unius manens, naturalem unius non excederet veritatem. Igitur quia ambiguitatis locus nullus est, quin Moyses unum Deum prædicans, intelligatur de Dei filio significasse quod Deus sit, per ipsas illas significationis suæ auctoritates recurramus: et requiramus, an quem Deum significaverit, Deum quoque verum intelligendum docuerit. Nulli autem dubium est, veritatem ex 106 natura et ex virtute esse: ut exempli causa dictum sit, verum triticum est, quod spica structum, et aristis vallatum, et folliculis decus-

(1) *In far comminutum.*

porre est: et unus non posset esse duo, nisi tantum D opus, cujus tres primos spectare licet velot quædam præcludia, quæ etiam a cæteris divelli facile possint.

(a) Illud per quem, non ad Deum referendum est, sed ad Moysen, quo auctore Deum et Deum liber superior demonstravit, cum ejus auctoritate abuterentur hæretici, ut Deum unum et solitarium prædicarent.

(b) Ita mss. At editi, *contrarium est.*

(c) Quinque mss. recentiores, *quia audi Israel.* In uno e Colb. *quia ait, Audi, Israel.*

(d) Vat. bas. ms. *quinti hujus libri.* Retinemus tamen cum aliis *secundi*, sicque vocatur hic liber non respectu totius operis, sed vel quod in eo Hilarius, uti præmonuimus, hæreticorum perfidiam, superiore libro primum oppugnatam, denuo aggredietur: vel etiam quia secundus est ex quo ad intermissum rediit

sum, et (1) in farinam (e) comminutum, et in panem coactum, et in cibum sumptum, reddiderit ex se et naturam panis et munus. Itaque quia naturæ virtus præstat veritatem; videamus an verus Deus sit, quem Moyses Deum esse significat: de uno Deo, et eodem vero Deo postea locuturi; ne non interposita spon- sione (f) de unius et veri Dei in Patre et Filio subsistentibus confirmatione, periculosa suspicio pendulæ expectationis sollicitudinem defatiget.

4. *Filius ex creandi virtute probatur verus Deus.* — Creatio igitur mundi, postquam et Dei cognitio suscepta est, filium Dei Deum esse significans, rogo in quo tandem verum esse Deum deneget. Non enim ambigitur, quin per Filium omnia sint. *Omnia* namque, secundum Apostolum, *per ipsum, et in ipso* (Coloss. 1, 16). Si omnia per eum, et omnia ex nihilo, et nihil non per eum; quæro in quo ei veritas Dei desit, cui non desit Dei nec natura, nec virtus. Naturæ enim suæ virtute usus est, ut et essent quæ non erant, et fierent quæ placerent. Vidit enim Deus quia bona sunt.

5. *Lex in dicente Deo et in faciente Deo solas personas distinguit. Dicentis et facientis una natura est. Filius Dei non est Deus falsus aut adoptivus.* — Neque enim (g) aliam, quam personæ, intulit lex significationem, cum ait: *Et dixit Deus, fiat firmamentum* (Gen. 1, 6); et subjecit rursus: *Et fecit Deus firmamentum* (Ibid., 7). Cæterum nec virtutem distinxit, nec naturam separavit, nec nomen demutavit in eo, in quo tantum dicentis intelligentiam præstitit, ut significationem efficientis afferret. Veritatem autem naturæ atque virtutis, (h) significatio sermocinantis non adimit; quin potius veritatem ipsam quanta proprietate commendat. Afferre enim dicto efficientiam, naturæ ejus est, quæ efficiens id possit præstare, quod dicens. In quo ergo tandem non erit verus ille qui efficit, cum verus sit ille qui dicit; quando quidem dicti veritatem, facti veritas consequatur? Deus est qui dixit, Deus est qui fecit. Si in dicto (in eo qui dixit) veritas est; quæro cur negetur in facto (in eo qui fecit). Nisi forte hic dicendo verus sit, et non sit verus iste faciendo. Habemus itaque in filio Dei Deo naturæ veritatem. Deus est, creator est, Dei filius est, potest omnia. 107 Parum est ut

(e) Plerique mss. *in far comminutum.*

(f) Editi, *de unius veri Dei in Patre et Filio subsistentis*: emendantur ex mss. Subsistentes autem vocat Patrem et Filium, hoc est, personis distinctos, quo Sabelliani erroris suspicionem a se averat.

(g) Mss. Carn., aliud. Vetus Colb., *aliam personam, omisso quam.* Pejus alter, *aliam aliquam personam.* Nil mutandum. Apposite Tertullianus cont. Prax. n. 12: *Habes duos, unum dicentem ut fiat, alium facientem. Alium autem quomodo accipere debeas, jam professus sum; personæ, non substantiæ nomine; ad distinctionem, non ad divisionem.*

(h) In mss. Carn., *sermocinatio significantis.*

quod vult possit, quia semper voluntas virtutis est; A quin etiam id quod sibi dicitur potest. Perfectæ enim potestatis est, hoc naturam posse facientis, quod possit significare sermo dicentis. Atque ita cum quidquid dici potest, id ipsum et (1) effici possit; tonet veritatis naturam ea quæ dictis exæquatur operatio. Non est itaque Dei filius Deus falsus, nec Deus adoptivus, nec Deus (a) conuncupatus, sed Deus verus. Et (b) non necesse est aliquid e diverso demonstrare, per quod non sit Deus verus: mihi enim sufficit in eo Dei nomen atque natura. Deus enim est, per quem facta sunt omnia. (c) Hoc mihi de eo creatio mundi locuta est. Exæquatur Deus Deo nomine, exæquatur veritati veritas opere. Ut significatio est Dei potentis in dicto, ita intelligentia est Dei potentis in facto. Et post hæc quæro, in Patris et Filii confessione qua auctoritate naturæ veritas (d) denegatur, quam et virtus nominis, et nomen virtutis implevit.

6. *Objecta ex Evangelis adducta alibi dilentur. Cur Veritas non intelligitur, nisi objecta falsa esse evineantur.* — Memnise autem legentem oportet, non me immemorem aut disidentem earum quæ obijci soleant quæstionum, de his nunc tacere. Neque enim hoc quod dici solet: *Pater major me est* (Joan. XIV, 28), et cætera hujusmodi similia, aut iguorantur, aut non intelliguntur, ut non per hæc ipsa veri Dei in Filio natura doceatur: sed ordinem responsionis nostræ eum esse convenit, qui erat propositionis adversæ; ut vestigia impiæ institutionis gressus hic piæ prædicationis inculcans, ipsa illa prima evadentis in hoc profanum irreligiosumque iter fallacis doctrinæ signa C deleret. Dilatis igitur atque in postremum reservatis evangelicis atque apostolicis præconis, omnis interim nobis de lege et prophetis adversus impios pugna sit, clementiam eorum ac fallaciam perversitatem his ipsis interim, quibus fallere tentant, dictis (2) coarguentibus (e). Neque enim aliter veritas intelligi potest, quam si falsa ea esse, quæ veritati objecta sunt, detegantur; et hoc quidem mentientium absolutiore dedecore, si mendacia ipsa proficiant veritati. Et quidem sensu humanæ opinionis commune iudicium est, nequaquam veris falsa sociari, neque hæc rerum genera mutuo sibi 108 assensu contineri: quia per generis differentiam adversante natura numquam dissidentia coeant, nec diversa consentiant, nec sibi invicem aliena communia sint.

(1) In anteriori, *effici potest.*

(a) Editi, *Deus nuncupativus*: reluctantibus mss. D

(b) Qui Carnutense exemplar ante annos 700 recognovit, hic expunxit particulam negantem: non malo sensu. Mox in eodem ms necnon in venustioribus Colb., Momig., etc., *demonstrandum*, non *demonstrare*. Quantum ex subsequentibus assequimur, sententiæ hujus hæc est intelligentia: Non nunc opus est exponere qui ab adversariis opponatur, unde in animam inducant eum non esse verum Deum.

(c) Solus end. Vat. bas., *hoc mihi de Creatore mundi Genesis locuta est.*

(d) In recentiore ms. Colb. ab interpolatore hic additum est *vel divinitas*: quod deinde in edit. Bad. et Er. transit. Postea a Lipsio substitutum est *vel divinitatis*, et apud Par. retentum.

7. *Pater dicens Faciamus æqualem sibi significat cui id dicit.* — Quæ cum ita sint, interrogo inter verum et falsum Deum quomodo hoc dictum intelligatur: *Faciamus hominem ad imaginem et similitudinem nostram* (Gen. 1, 26). Verba sensum emittant, sensus rationis (f) est motus, rationis motum veritas incitat. Ex verbis igitur sensum sequamur, ex sensu rationem intelligamus, et ex ratione veritatem apprehendamus. Cui enim dicitur: *Faciamus hominem ad imaginem et similitudinem nostram*, quæro in quo non secundum (g) eum verus sit, qui sibi dicat: nam sine dubio dictum hoc ex affectu sensuque dicentis est. Ergo qui dicit *Faciamus*, significat secum ad faciendum non dissentientem, non alienum, non infirmum, sed qui potens sit ad id, unde est sermo, faciendum. Hoc ergo sine dubio sensisse qui loquitur, quia id locutus est, intelligendus est.

8. *Dicens ad imaginem nostram unam sibi cum Filio naturam indicat.* — Ut plenior autem naturæ atque operationis veritas doceretur; qui sensum suum per verba eloquebatur, sensus quoque rationem ex natura cum veritate subiecit, dicens *ad imaginem et similitudinem nostram*. Ubi est hic falsus Deus, cui verus Deus dicit *ad imaginem et similitudinem nostram*? *Nostram* non habet unionem, non habet diversitatem, non habet discretionem. Homo enim ad communem sit, secundum veritatem sermonis, imaginem. Communio autem falso veroque non competit. Deus, qui loquitur, ad Deum loquitur: ad Patris et Filii imaginem homo conditur. Nomen non discrepat, natura non differt. Una enim est (h) imaginis, ad quam homo creatus est, species. Et inter hæc veritas ubi deperit, manente (i) inter utrumque et facti communionem, et communis imaginis veritate? Nondum absolventis hujus quæstionis mihi tempus est: posterius enim demonstrabimus, in quam imaginem Dei patris et Dei filii homo conditus sit. Nunc interim hoc tenemus, an verus Deus non sit, cui verus Deus dixerit: *Faciamus hominem ad imaginem et similitudinem nostram*. Discerne, si quid potes, in hæc imaginis communionem verum atque 109 falsum: et hæretico furore hæc indissecabilia decide. Unum enim sunt, (j) quorum imaginis et similitudinis unum est homo factus exemplum.

9. *Homo faciendus ad imaginem Patris et filii fit*

(2) Ita Cod. Veron. In anteriori, *coarguentes.*

(e) Editi, excepto Par. *coarguentibus*, nullo aditipulante vetere libro, sed servatis scrupulosius grammaticæ legibus.

(f) Verbum *est* a Lipsio expunctum restitimus ex Bad., Er. et mss.

(g) Id est, in quo non verus sit ad instar illius qui sibi dicat. Præpositionis *secundum* similem potestatem jam observavimus in adnotationibus ad tract. in Ps. cxxxix, n. 10.

(h) In cod. Vat. bas. *imaginis similitudo*, omisso deinde verbo *species*.

(i) Ms. Colb. cum Germ., *ad utrumque*. Mox Vat. bas. *mihi sermo est*, pro *mihi tempus est*.

(j) Editi, *ad quorum*: reluctantibus mss. Mox

ad imaginem Dei. — Sed sequamur ordinem lectionis, ut veritas semper sibi cohærens non demutetur offendiculo falsitatis. *Et fecit Deus hominem; ad imaginem Dei fecit eum (Gen. 1, 27).* Imago communis est: Deus ad imaginem Dei hominem fecit. Qui verum Deum filium Dei denegat, quæro ad cuius Dei imaginem a Deo factum hominem intelligat. Meminerit tamen semper per Filium omnia; ne forte hæretica intelligentia operationem sibi Dei patris coaptet. Si igitur ad imaginem Dei patris per filium Deum homo conditur, conditur quoque ad imaginem Filii: quia nemo Filio dictum denegat *ad imaginem et similitudinem nostram.* Tenuit ergo sermo divinus rationem veritatis in dictis, quam opus explebat in factis: ut hominem ad imaginem Dei Deus figuraret, ut Deum significaret, nec veritatem Deo adimeret: **B** cum et in communione imaginis esset Deus verus, qui in opere efficiendo intelligebatur Deus filius.

10. *Hæretici perstringuntur ex dictis.* — O desperationæ mentis furor perditè! o stulta cæcæ impietatis temeritas! Audis Deum et Deum, audis imaginem nostram: quid tu subijcis verum et non verum? quid inseris naturalem atque falsum? quid sub religionis nomine religionem evertis? quid per unum Deum, et unum Deum verum, tentas ne Deus verus unus sit? Nondum vesanos spiritus tuos dictis evangelicis atque apostolicis suffoco, in quibus Pater et Filius non persona, sed natura unus et verus Deus uterque est: interim te lex sola enecat. Numquid ait Deum verum et non Deum verum? Numquid aliter in utroque præter quam naturæ nomine usa est? **C** Deum et Deum dixit, quæ dixit Deum unum. Sed quid tantum dixisse dico? Deum verum et Deum verum per veritatem imaginis prædicavit. Usa est in nuncupatione primum naturæ nomine: utitur deinceps in genere veritate naturæ. Cum enim qui sit, secundum imaginem creatur utriusque, non potest (1) non ex vero (a) consistere, quod uterque Deus verus sit.

11. *Filius ut persona alius a Patre, angelus Dei dictus est; Deus vero ut idem natura. Cur dictus sit angelus Dei.* — Sed pergamus etiam nunc eo prædicationis nostræ itinere, quo lex sancta de Deo docuit. Angelus Dei ad Agar loquitur, et idem Angelus Deus est. Sed forte idcirco **110** non Deus verus est, quia angelus Dei est. Inferioris enim naturæ videtur hoc **D**

nomen: et ubi nuncupatio est generis alieni, ibi existimatur veritas ejusdem generis non inesse. Et quidem jam superior liber inanitatem hujus quæstionis ostendit. In angelo enim officii potius quam naturæ intelligentia est. Et propheta mihi testis est, dicens: *Qui facit angelos suos spiritus, et ministros suos ignem urentem (Psal. ciii, 4).* Urens igitur ignis (2) ille ministri (b) ejus sunt: et veniens spiritus, angeli ejus sunt. Per hæc enim nuntiorum, qui angeli nuncupantur, ac ministrorum ostenditur vel natura, vel virtus. Fit ergo hic spiritus angelus, vel hic ignis urens minister Dei: et hæc natura eorum accipit nuntii et (3) ministri (c) officium. Volens igitur lex, immo per legem Deus, personam paterni nominis intimare, (d) Deum filium angelum Dei locuta est, id est, nuntium Dei. Significationem enim officii testatur in nuntio: naturæ autem veritatem confirmavit in nomine, cum Deum dixit. Hic autem nunc dispensationis est ordo, non generis. Non enim aliud quam Patrem et Filium prædicamus: et ita naturam nominum coæquamus, ut veritatem Dei teneat ex innascibili Deo Dei unigeniti nativitas. Missi autem et mittentis significatio hic non aliud quam Patrem et Filium docet, cæterum veritatem non admittit naturæ, neque in Filio perimit nativæ divinitatis proprietatem: quia nemo ambigat naturam auctoris in filii nativitate connasci, (e) ut ex uno consistat in unum, quod per unum non discernatur ex uno: atque ita unum sint per quod unus ex uno est.

12. *Hilarius fidei ardore scopum excedit.* — O impatiens fidei calor, et desiderati sermonis incontinens silentium! Jam enim et in superiori libro modum constitutæ prædicationis excessimus, cum quando impie dictum unum Deum ab hæreticis arguentes, et Deum atque Deum a Moyse prædicatum docentes, ad unius Dei veram et religiosam confessionem pia, quamvis inconsiderata, festinatione descendimus: et nunc quoque alterius quæstionis negotio immorantes, non tenuimus ordinem constitutum; et dum de Deo vero Dei filio loquimur, usque ad confessionem Dei veri in Patre et Filio ferventis spiritus ardore prorupimus. Sed tractatui suo fidei nostræ veritas reservetur: quæ cum inchoata sit ad securitatem legentis, tractanda tamen atque absolvenda plenius **D** est ad desperationem contradicentis.

(1) Ex utroque.
(2) Illi ministri.

(3) Ministerii officium.

Vat. bas. codex cum Carn., unus est homo: non placet.

(a) Er. Lips. et Par., in utroque: Bad. cum pluribus mss. ex utroque. Præferimus ex vero cum vestustioribus Colb., Rem., Germ., etc.

(b) In vulgatis, illi ministri, etc., tum, sui autem spiritus: ubi in mss. Corb., uno Vat. et Prat., et faciens spiritus: in aliis vero, et veniens spiritus, hoc est, spiritus qui venit missus ad aliquid nuntian-dum.

(c) Duo mss. Colb., ut nuntiet, ministerii officium, hoc faventibus cæteris, quod prope omnes habeant ministerii officium. Proximum Psalmistæ locum ex Hilarii interpretatione ita intelligendum liquet: *Qui spiritus et ignem urentem facit angelos et ministros suos.* Unde sumit, eos spiritus non natura id esse, quod sunt, seu quod eis jam constitutis adventitium est.

(d) Editi. Dei filium. Concinnius mss. Deum filium.

(e) Exemplar Carn. quod ex uno.

111 15. *Angelus Agar Deum se ostendit dictis et gestis.* — Non affert itaque demutationem naturæ nomen officii : qui enim angelus Dei est, Deus est. Non sit plane Deus verus, si non res Dei et locutus fuerit, et gesserit. In gentem enim magnam Ismael adauget, et nomini ejus multiplicationes gentium pollicetur : et quæro, si hoc Angeli opus est. Sin vero Dei potestas est; quid naturæ auferat veritatem, cui veritatis non adimis potestatem? Tenet itaque naturæ virtus veritatis fidem : et inter dispensationis suæ salutaria mundo sacramenta (a) qui Deus verus est, nescit Deus verus aliquando non esse.

14. *Qui Deus est, Deus verus est.* — Et primum quæro, quid significationis habeat Deus (b) verus et non Deus verus? non enim verbi hujus apprehendo rationem, si dicatur mihi, Ignis est, sed non est verus ignis; aut aqua est, sed non est vera aqua : et quæro, in quo ejusdem generis veritas a generis ejusdem veritate dissensit? Quod enim ignis est, non potest esse ne verus sit : nec natura (c) manens eo (1) potest carere quod vera est. Perime aquæ, quod aqua est : et per id poteris abolere ne vera sit. Cæterum si aqua maneat, etiam in eo necesse est persistat ut vera sit. Potest ita demum natura perire, si non sit : verum non potest non vera esse, si maneat. Aut Deus verus est filius Dei, ut Deus sit; aut si non est verus Deus, non potest etiam id esse quod Deus est : (d) quia si natura non sit, naturæ non competit nomen; si autem naturæ in eo nomen est, non potest ab eo veritas abesse naturæ.

15. *Quem in specie angeli Agar Deum dixit, Abraham in forma hominis adoravit. Adorando justificatus est. Deum verum adoravit.* — Sed forte in eo, cum angelus Dei Deus dicitur, adoptionis nomen indulgetur, et sit in eo nuncupatio Dei potius quam veritas. Si parum naturam in se Dei tum, cum angelus Dei dictus est, docuit; (2) (e) in inferioris adhuc ab angelo naturæ nomine intellige, an ex se Dei præstiterit veritatem. Namque ad Abraham homo locutus est; sed Abraham Deum adoravit. Sed o (f) pestifer hæretice, Deum Abraham confessus est, quem

(1) In eo.

(2) In inferioris adhuc formæ.

(a) Id est, qui Deus verus est, cum salutis nostræ causa ad nostram infirmitatem se accommodans hominibus visibilem se præbuit ac dictus est *angelus*.

(b) In prius excusis omittitur vox *verus* : et videtur quidem redundare. Sed eam tamen summo consensu habent mss. Unde primum illud *Deus verus* ad Patrem referendum esse arbitramur. Diserte hic refellitur Arius, qui in Thalia, Athanasio teste, Orat. 2 cont. Ar., p. 311, dicere ausus est; Ὅτι οὐδὲ θεὸς ἀληθινὸς ἐστὶν ὁ λόγος, εἰ δὲ καὶ λέγεται θεός, ἀλλ' οὐκ ἀληθινὸς ἐστὶν, ἀλλὰ μετοχῇ χάριτος, ὡσπερ καὶ οἱ ἄλλοι πάντες, οὕτως καὶ αὐτὸς λέγεται ὀνόματι θεός.

(c) Unus cod. Vat. cum Corb. et Prat. manens in eo : minus bene.

(d) In ms. Vat. bas. qui si natura. Non displiceret, cui si. Verius tamen in aliis libris, quia si, supplendo in eo.

(e) In pluribus mss. in inferioris adhuc formæ, abundat vox formæ, ut pote synonyma naturæ, ab-

tu Deum denegas. Quas promissas Abraham benedictiones impie expectas? Non est tibi ille, ut est, gentium **112** pater : neque in familiam seminis sui per benedictiones fidei (g) suæ renatus evadis. Non de lapidibus Abraham filius excitaris; sed natio viperarum confessionis suæ hostis existis. Non es Israel Dei, non es Abraham successio, non justificatus ex fide es : non enim Deo credidisti. Per eam namque fidem justificatus est, et constitutus est Abraham pater gentium, per quam Deum cui crediderat adoravit. Adoravit etenim beatus ille et fidelis patriarcha Deum (Gen. xviii, 14); et accipe quam Deum verum, cui, ut ipse de se ait, non impossibile est omne verbum. Aut numquid non soli Deo possibile est omne verbum? Aut cui possibile est omne verbum, quæro quid desit de Deo vero.

16. *Judicem justum agnovit. Deus solus est justus iudex ex ipsis hæreticis.* — Et rogo, quis est Deus hic Sodomæ et Gomorrhæ eversor? Pluit enim Dominus a Domino : numquid non verus Dominus a vero Domino? (3) (h) aut quid aliud quam Dominus a Domino? vel quid præter significationem personæ in Domino ac Domino coaptabis? Et memento quod quem *solum verum* Deum nosti, hunc eundem *solum justum iudicem* (i) sis professus. Et intellige, quod Dominus, qui pluit a Domino, non occidens justum cum impio, omnem iudicans terram, et Dominus et justus iudex est, et pluit a Domino. Et inter hæc, quem *solum justum iudicem* dixeris, quæro. A Domino enim Dominus pluit : et hunc justum iudicem non negabis, qui pluit a Domino. Abraham enim dixit, pater gentium, non utique infidelium : *Nullo modo (j) facies hoc verbum, ut occidas justum cum impio, et erit justus tamquam impius. Nullo modo, qui iudicas terram, facies hoc iudicium* (Gen. xviii, 25). Hunc ergo Deum justum iudicem, necesse est et verum Deum esse. Tuo te, impie, teneo mendacio. Nondum ex Evangeliiis Deum iudicem profero : lex mihi iudicem Deum locuta est. Adime Filio quod iudex est, ut auferas quod Deus verus est. Eum enim *solum verum Deum, quem solum iudicem*

(3) Aut numquid aliud.

estque ab antiquioribus Colb., Carn., Germ. Insistit Hilarius adversus mox memoratam Arii blasphemiam, qua vult Verbum dici Deum nomine tenus et gratiæ participatione, μετοχῇ χάριτος καὶ ὀνόματι.

(f) In veteribus libris, pestifera.

(g) Abest suæ a vetusto ms. Colb.

(h) Recentiores mss. cum vulgatis, aut numquid aliud. Alii vero, aut quid aliud : quo significatur natus non esse quid aliud a Patre, nec ab eo distingui nisi quatenus a Domino, hoc est, ratione originis.

(i) Arius in epist. ad Alexand. apud Athanasium, Epiphanium et in gestis Aquileiensi concilii, uti annotatum est (col. 106, not. 1, editionis nostræ), profiteretur Deum omnium iudicem. At in eo loco non legit Hilarius iudicem, sed creatorem. Imo nec apud Athanasium, etc., habemus justum, sed omnium iudicem. Quocirca non hic indicantur prædictæ epistolæ verba, sed Ariana sententiæ relatæ lib. iv, n. 8.

(j) Aliquot probæ notæ mss. facias.

justum, professus es : et quem justum judicem doces, A hunc non potes secundum te verum Deum negare. Qui (a) iudex est, **113** Dominus est, potens ad omne verbum est, benedictionum aeternarum sponsor est, piorum impiorumque iudex est, Abraham Deus est, ab eo adoratus est : e mentire saltem aliquid per hanc impiam et stultam verbi tui impudentiam, unde non verus est.

17. *Filius hoc Patribus est visus quod natus est sine damno naturæ suæ.* — Non perimant naturæ veritatem coelestis misericordiae sacramenta : sed nec sanctorum fidem species, quæ ad fidei visionem coaptantur, eludunt. Sacramenta enim legis mysterium dispensationis evangelicæ præfigurant : ut patriarcha videat et credat, quod Apostolus (1) (b) contempletur et prædicat. Namque cum lex umbra sit futurorum, veritatem corporis umbræ species expressit. Et Deus in homine et videtur et creditur et adoratur, qui secundum plenitudinem temporis esset in homine gignendus. Namque ad visum species præfiguratae veritatis assumitur. Visus est autem tum (sub lege) tantum Deus in homine, non natus est : mox etiam hoc, quod est visus, et natus est. Ad veritatem vero nascendi familiaritas proficit assumptæ ad contemplandum (2) (c) formam speciei. Illic homo per Deum secundum naturæ nostræ infirmitatem videndus assumitur : hic pro naturæ nostræ infirmitate nascitur quod erat visum. Accipit umbræ corpus (evangelicis temporibus), et species veritatem, et visio naturam. Non tamen Deus a se demutat, cum in homine nobis aut videtur, aut nascitur, familiari inter se proprietate et nativitate et visus : ut quod natum est, visum sit ; et quod visum est, nasceretur. Et quia nondum nobis collationis evangelicæ ac pro-

(1) *Contempletur et prædicet.*

(2) *Formæ species si.*

(a) Paucis hic perstringuntur momenta, quibus probatum est eum esse verum Deum, qui homo ab Abraham visus est. Is enim iudex et Dominus est Gen. xviii, 20 ; xix, 24 et xxi, 1 ; potens ad omne verbum, Gen. xviii, 14 ; benedictionum aeternarum sponsor, Gen. xvii, 19 ; piorum impiorumque iudex, Gen. xviii, 25 ; Abraham Deus, Exodi iii, 2 ; ab eo adoratus, Gen. xviii, 2.

(b) Ita vetustus codex Colb. cum Germ. Alii vero, contempletur et prædicet. Cum hic conferatur tempus legis eum evangelico tempore ; liquet superius coelestis misericordiae sacramenta vocari, quæ Filius Dei in carne pro nobis gessit ; species autem illud omne, in quo antiquis ad excitandam eorum fidem se se visibilem præbuit, et in quo representavit quod facturus erat.

(c) Apud Bad., Er. et Lips. formæ, omisso vocabulo speciei. In pluribus mss. formæ speciei. In Corb. et Caru., formæ species. In uno Surbon. formæ specie. Retinendum cum Par. et quibusdam mss. formam speciei. Hoc enim sibi vult Hilarius, quod ait Tertullianus, Filium in carne non nata didicisse, quod postmodum futurus erat. Ediscebat autem, inquit contra Prax., n. 16, ut nobis fidem sterneret, ut facilius crederemus filium Dei descendisse in sæculum, si ei retro tale quid gestum cognosceremus. Itaque speciei sæpius assumpta, in qua velut in speculo representaretur forma nascituræ, ad hoc profuit, ut credibilis fieret veritas nascentis.

pheticæ locus est, (d) institutum interim ex lege ordinem persequamur. Probaturi enim postea ex Evangeliiis verum Dei filium natum in homine fuisse, non visum interim patriarchis in specie hominis Dei filium Deum verum (3) doceamus ex lege. Namque cum Abraham homo visus, est et Deus adoratus, **114** et iudex prædicatus : et cum pluit Dominus a Domino, non ambigitur quin quod pluit Dominus a Domino, ad significationem Patris et Filii lex loquatur : neque rursus existimandum est, quod patriarcha nescierit quin Deum verum adoraret, (e) quem Deum intelligens adorabat.

18. *Verbi incarnati fidem hæretici non capiunt. Cur. Evangelia ex Lege sunt.* — Habet autem non exiguum peritæ impetitas ad intelligentiam veræ fidei difficultatem. Angustum enim (f) irreligiositate sensum religiosæ doctrinæ institutio non adit. Ex quo fit, ut quæ ad sacramentum salutis humanæ Deus (g) in homine nascendo gessit, mens irreligiosa non capiat : dum opus salutis (h) suæ non intelligit Dei esse virtutem. Et contemplando partum nativitatis, infantie infirmitatem, pueritiæ profectum, juventutis ætatem, corporis passiones, et passionum crucem, et crucis mortem, per hæc non sentiunt Deum verum ; cum hæc in se (i) ad naturam generit, quæ sibi non erant antea in veritate naturæ ; ita ut naturæ non amitteret veritatem, neque homo factus Deus esse desineret, cum qui Deus est, homo esse cœpisset : non intelligentes non nisi ex veri Dei virtute esse, ut quod non esset, esset ; nec tamen quod esset, esse desineret : cum naturæ (j) infirmis assumptio non esset, nisi ex potentis virtute naturæ, quæ cum in eo quod esset maneret, posset tamen esse quod non erat. O hæretica imprudentia, et stulta

(3) *Doceamus.*

(d) Editi, institutus : mox, probaturi postea, sine enim : et post pauca, doceamus ex lege... Deus adoratur et iudex prædicatur. Sequimur mss.

(e) Vat. bas. codex qui Deus : minus bene.

(f) Editi cum recentioribus mss. irreligiositatis sensum. Concinnius alii, irreligiositate. Sicut enim sensus pietate atque charitate dilatatur, ita in angustum contrahitur irreligiositate.

(g) Ita mss. quomodo lib. rx, n. 4, et alibi. At editi, in hominem.

(h) Par. salutis non suæ, librariorum lapsu : tum cum Lips. non intelligit esse veritatem, consentientibus, Bad. et Er., nisi quod addunt Dei ante veritatem. Rectius mss. Dei esse virtutem. Manifeste enim respicitur illud Pauli I Cor. 1, ubi ait, Jesum crucifixum iis qui salvantur esse Dei virtutem.

(i) Majoris claritatis ergo supplendum hic quodam accessione. Quod in Ps. ii, n. 25, exprimitur in hunc modum : Non enim cum divinitatis decessione fit humilitatis accessio. Homo quippe, ait Augustinus, Deo accessit, non Deus de se recessit. Vide ejusdem serm. clxxxvi, n. 1. Quod rursus Hilarius in psal. lxxvi, n. 9, aliis verbis sic enuntiat : Nostræ quæ in eo fuerunt infirmitates, non naturales sunt, sed assumptæ.

(j) Editi, infirmæ ; renitentibus mss. Ut argumenti hujus vis perspecta habeatur, in memoriam revocandum est, Spiritum sanctum in Mariæ conceptione super ipsam venientem, Hilario ipsum esse Verbum, quod propria virtute corpus sibi ex ea formavit.

mundi sapientia, opprobrium Christi non intelligens Dei esse virtutem, et stultitiam fidei non sentiens Dei esse sapientiam! Deus ergo idcirco tibi Christus non est, quia qui erat nascitur, quia qui indemutabilis est crescit ætate, quia impassibilis patitur, quia vivens moritur, quia mortuus vivit, quia omnia in eo contra naturam sunt? Rogo hoc quid aliud est, quam omnipotentem esse, quod Deus est? Nondum vos sacra et veneranda Evangelia contingo, ut ex vobis **115** Christus Jesus in his passionibus (a) Deus sit. Ex lege enim estis: et oportet eam docere, quod per assumptam infirmitatem non amittat Deus esse, qui Deus est. Sacramentum enim fidei vestræ, mysteriorum suorum virtutem testata est.

19. *Jacob in lucta Deum vidit, non oculis corporis sed fidei.* — Adesto, adesto nunc mecum fidei tuæ spiritu adversus venenata infidelitatis sibi, sancto et beate patriarcha Jacob, et in lucta hominis invalescens, benedici te ab eo fortior deprecare (Gen. xxxiii, 26). Quid istud est, quod imbecillum oras, quod ab infirmo expectas? Hunc cujus (b) benedictiones rogas, complexu tuo validior elidis. A gestis corporis tui, mentis tuæ opus dissidet: aliud enim quam agis sentis. Tenes in gestu luctæ tuæ hominem infirmum: sed hic tibi homo Deus verus est, non ex nuncupatione, sed ex natura. Non enim adoptivis benedictionibus benedici te postulas, patriarcha, sed veris. Cum homine luctaris: sed Deum facie ad faciem vides (Ibid., 30). Non hoc oculis tui corporis cernis, quod visu fidei tuæ sentis. Infirmus secundum te homo est: sed anima tua secundum visum Deum salvata est. Jacob in lucta es: post fidem po-

(1) *Et benedicit nuncupando.*

(a) In codice Vat. bas., *verus Deus sit*. Tum de Evangelicis cur subjicitur, *Ex lege enim estis*, hæc in Math. cap. 27, n. 10, repetenda est ratio: *Nam es adventus et passio ejus* (Christi) *ex lege est*; ita ut facile, inquit S. Leo, serm. 1, de Pentec., c. 4: *Diligens christianus agnoscat, Initia veteris Testamenti evangelicis ministrasse principis*. Hoc est quod ait Augustinus de catechizandis rudibus, c. 4: *In veteri Testamento est occultatio novi, in novo Testamento est manifestatio veteris*; et quasi. 33, super Num. xi, n. 4: *Eadem quippe sunt in veteri et novo, ibi obumbrata, hic revelata; ibi præfigurata, hic manifestata*. Non alio sensu proxime habet Hilarius: *Sacramentum enim fidei vestræ mysteriorum suorum virtute testata est*. Quo spectat et initium num. 20. Lex autem docet Filium per assumptam infirmitatem non amittere quod erat, cum eum, etsi in aliena et infirma specie, Deum tamen et agnoscit, et proficitur.

(b) Ita mss. At editi, *benedictionem rogas*; et mox, *tenes in gestis*.

(c) Ut supra nomine *carnis* humana natura, ita hic divina in spiritu significatur: adeo ut Jacob, benedictionem petendo, naturam illius divinam prodiderit, quem in homine cernebat infirmum. Juvet hunc locum cum altero tract. psal. lxxii, n. 21, conferre.

(d) Vat. bas. ms., *nec homo infirmus officit, quin qui homo est, Deus non sit*. Non displicet verbum *officit*.

(e) Ms. Vat. bas., unus Colb., Carn., *Deus verus sit*. Retinendum cum aliis, *Deus verus est*.

(f) Verba *et benedicens et transferendo et nuncupando*, non habet optimus codex Colb., necnon Gerni.

stulata benedictionis Israel es (Ibid., 28; vid. Tr. Psal. lxxii, n. 21). Subditur tibi secundum carnem homo, ad mysterium passionis in carne: Deum in carnis infirmitate non nescis, ad sacramentum benedictionis (c) in Spiritu. Nec ad spectus impedit quin fides maneat; nec infirmitas avocet quin benedictio postuletur. Nec homo (d) efficit, quin qui homo est, Deus sit: nec qui Deus est, non Deus (e) verus est; quia non potest non Deus verus esse, qui Deus est, (f) et (f) benedicens et **116** transferendo et nuncupando.

20. *Filius ex alio viso Jacob Deus verus ostenditur. Deus non intelligitur nisi per Deum.* — Temet adhuc sacramenti evangelicæ ordinem legis umbra, et apostolicæ doctrinæ veritatem mysteriis suis veri æmula præfigurat. (g) In visu somni beatus Jacob Deum viderat (Gen. xxviii, 13): in somnio sacramenti revelatio est, non corporalis contemplatio. Nam et per scalam descensus et ascensus angelorum ad caelum demonstratur, et super scalam incumbens Deus ostenditur, et interpretatio visionis, revelationem somnii prophetavit. Nam patriarchæ dietis, et domus Dei et porta caeli locus esse hic visionis ostenditur (Ibid., 17). Et post multam gestorum ejus enarrationem sequitur: *Dixit autem Deus ad Jacob, surge* (2) (h) *et ascende in locum Bethel, et habita ibi, et (i) fac ibi sacrificium Deo, qui visus est tibi cum recederes a facie Esau* (Gen. xxxv, 1). Si evangelica fides per Deum filium ad Deum patrem (j) habet aditum, et non potest Deus nisi per Deum intelligi; nunc Deus, qui honorem Deo incumbenti in scalam caeli postulat, doce unde non verus sit. Aut quæ in utroque naturæ di-

(2) *Descende.*

Plerique alii libri hic multam variant. Editio Bad. cum mss. Vind. ac Remig. habet, *et benedicit nuncupando*. Exemplar Silvæ Majoris, *et benedicit transferendo et nuncupando*. Corb., Prat., Faur., Colb. cum edit. Er. et Lips., *benedicit transferens nuncupando*. His consentiunt alter ms. Colb. et unus Sorb., nisi quod addunt *te post benedicit*. In Carnut. a prima manu legitur mendose, *et benediced transferens nuncupando*: a secunda autem correctum est ut in textu, quomodo legitur in Par. necnon in ms. Vat. bas., altero Colb. et aliquot aliis. Non displiceret, *et benedicit Israel nuncupando*. Sed quidquid sit, illa benedictio ponitur in translatione ac mutatione nominis, qua ex Jacob Israel nuncupatur: *Quia Israel Deum videns sit*, ut dicitur in psal. lxxii, n. 21.

(g) Sola editio Bad., *in usu somni*: alia, *in visu somni*: castigantur ex mss.

(h) Bad., Er. et Lips. necnon mss. Vat. bas., Carn., Corb., etc., *descende*. Retinemus cum Par. et optimo codice Colb., *ascende*. Sic lib. iv, n. 28, *Surgens ascende*.

(i) Ita mss. nisi quod in exemplari Vat. bas. et in uno Colb. legitur, *fac ibi sacrarium*. In vulgatis autem, *offer sacrificium*. Paulo aliter hic locus, lib. iv, n. 28, sic refertur: *fac ibi altarium Deo qui apparuit tibi*: quod indicio est Hilarium sæpe ex memoria Scripturas referre.

(j) Hic respicitur illud Joan. xiv, 6: *Nemo venit ad Patrem nisi per me, necnon istud Math. xi, 27: Neque Patrem quis novit nisi Pater, et ovis voluerit Filius revelare*.

veritas est, ubi ejusdem naturæ unum atque idem nomen est? Deus visus est, Deus de viso loquitur. Non potest Deus nisi per Deum intelligi, sicuti nec honorem a nobis Deus nisi per Deum accipit. Namque honorandus esse non intelligetur, nisi iste docuerit honorandum: nec Deus scietur, nisi hic Deus scitus sit. (a) Habet dispensatio (b) sacramentorum suum ordinem. Ad Dei honorem per Deum docemur. Tenet natura suum nomen: non aliud uterque quam Deus est. Et inter Patris et Filii naturæ unius nomen **117** unum, quæro quomodo Deus (c) filius a se possit degenerare, ne verus sit.

21. Ad hoc non sufficit sæcularis doctrina aut vitæ innocentia. — Non est de Deo humanis judiciis sentiendum. Neque enim nobis ea natura est, ut se in cœlestem cognitionem suis viribus efferat. A Deo discendum est, quid de Deo intelligendum sit: quia non nisi se auctore cognoscitur. Adsit licet sæcularis doctrinæ elaborata institutio, adsit vitæ innocentia: hæc quidem proficient ad conscientiæ gratulationem, non tamen cognitionem Dei consequentur. Moyses in reginæ filium adoptatus, et (d) omnibus Ægyptiorum doctrinis eruditus (Act. vii, 22), cum utique ex naturæ affectu Hebræi injuriam morte Ægyptii ultus esset (Exodi ii, 12), Deum tamen paternarum benedictionum nesciebat. Namque ob metum cædis prodita Ægyptum derelinquens, cum in terra Madian pastor ovium esset, ignem in rubo sine concrematione rubi contuens, Deum audivit, et nomen interrogavit, et naturam cognovit (Exodi iii, 1 et seq.). Neque enim hæc de Deo, nisi per Deum, cognita esse potuissent. Loquendum ergo non aliter de Deo est, quam ut ipse ad intelligentiam nostram de se locutus est.

22. Filium de rubo locutum, eumque verum esse Deum. — Angelus Dei est, qui in igne de rubo apparuit: et de rubo in igne Deus loquitur. Habes dispensationem in angelo, quia in angelo officium est, non natura: habes in naturæ nomine Deum, quia Angelus Dei Deus est. Sed forte non verus est. Num-

(1) Deus verus sit.

(a) Editi, *Habet ergo*. Melius abest ergo a mss. Ante *habet*, inseruit Erasmus: *Hic janua est: ut de se in Evangeliiis testatus est: hinc David cæli portam profitetur in psalmo: quæ verba in uno exemplari addita se reperisse ait, sibi que videri asuta. Pertinent sane ad illustrandum locum, quem proxime ex verbis Joannis ac Matthæi illustravimus.*

(b) Editi, *sacramentorum suorum ordinem*: Lips. hic expunxit particulam *ad*. Sola editio Par. deinde habet *ducimur*, pro *docemur*. At apud Er., *ad Dei honorem per Deum qui et vita est et porta docemur*, ex glossemate. Verbi *doceo* cum præpositione *ad* multa in psalmos sunt exempla. Nam psalmus cxxx, n. 1, dicitur *ad humilitatem nos et mansuetudinem docens*. Videsis alia in not. ad tract. psal. cxxxii, n. 1.

(c) Vat. bas. codex, *Filius a Deo posset*. Deinde in ms. Vind., uno Vatic. et apud Bad. *denegare*. Tum in ms. Corb. a secunda manu, *ne non verus sit*, in Vind. *quod verus sit*. Nihil mutandum, sed ita intelligendum *ne verus*, quasi *ut non verus*: quod Hilario familiarissimum. Post *ne verus sit*, subjungit Erasmus, *cum præsumptio divini honoris, naturæ in se divinæ protestata sit veritate. Hanc autem post sacramentum in ini-*

quid non verus est Deus Abrahæ, et Deus Isaac, et Deus Jacob? Horum enim angelus de rubo loquens Deus in æternum est. Et ne adoptivi nominis fureris occasionem, loquitur ad Moysen Deus ille, qui est. Ita enim scriptum est: *Dixit autem Dominus ad Moysen: Ego sum qui sum. Et dixit: Sic dices filiis Israel: Qui est, misit me ad vos* (Exodi iii, 14). Cœptus ab angelo Dei sermo est; ut sacramentum intelligatur humanæ salutis in Filio: idem Deus Abrahæ, et Deus Isaac, et Deus Jacob est; ut ei naturæ suæ nomen sit: mittit deinde ad Israel Deus, qui est; ut vere intelligeretur esse quod Deus est.

23. Nec falsum esse qui legem dedit. — Quid ad hæc (e) inefficax hæreticæ impietatis stultitia vesano spiritu mentiris, et contra tantorum patriarcharum scientiam **118** generosi seminis tritico urendam zizaniam sator nocturnus interseris? Sed si Moysi crederes, crederes et Deo Dei filio: nisi forte negabis quod de eo Moyses locutus sit. Quod cum negare voles, audies verbis Dei: *Si enim crederetis Moysi, crederetis (f) forsitan et mihi; de me enim ille scripsit* (Joan. v, 46). Arguet te planc, arguet ille toto legis volumine, quam manu Mediatoris per angelos dispositam suscepit. Et quære an qui legem dedit, Deus verus est (1), cum utique Mediator sit ille qui dedit. Aut numquid non obviam Deo Moyses populum eduxit ad montem (Exodi xix, 17)? Aut numquid non Deus descendit in montem (*Ibid.* 20)? Aut forte falsum hoc et adoptivum potius (2) quam (g) naturæ suæ nomen est? Intellige personantes tubas, et lampadum flammæ, et e monte æstantem fornacium fumum, et ad adventum Dei consciarum humanæ infirmitatis trepidationem, et a populo, orato ad loquendum (h) Moysæ, confessam sub voce Dei mortem (Exodi xx, 19). Tibi, hæretice, non est Deus verus, quo Israel tantum loquente mori timuit, et vocem ejus humana infirmitas non tulit? Tibi idcirco Deus non est, quia ut audires (i) et videres, per infirmitatem hominis est locutus? Moyses mon-

(2) A ms. abest quam.

tio cum Jacob juste locutus est, qui etiam ante assumptionem carnis et visus est, et via Dei Deus adorandus esset, et parta non est de Deo. Hic non satis sibi cavita verbis interpolatoris pessime omnino digestis.

(d) Veteres libri Colb. et Carn., *omnium Egyptiorum*: dissident a verbis Actuum, *omni sapientia*, D græce *πάση σοφία*.

(e) Vat. bas. codex, *infelix hæreticæ stultitiæ vesano spiritu*.

(f) Abest forsitan a vetustiore ms. Colb.

(g) Hic addimus *quam* auctoritate vetusti codicis S. Petri in Vaticano. Qui exemplar Carnutense ante annos 700 recognovit, eamdem particulam in eo superscripsit, unde obtinuit in uno mss. Colb. In aliis autem libris omittitur.

(h) In vulgatis, *Moysi*. Rectius in mss. *Moysæ*, scilicet ab Israelitis orato ut ipse pro eis loqueretur Deo, ne territi Dei voce interirent.

(i) In ms. Corb. ac paucis aliis, *et viveres*: lectio non spernenda. Hoc sibi vult: An ille, quem in majestate loquentem audire timuit populus legis, ne moreretur, tibi Deus non est, quia jam ad infirmitatem tuam se accommodans in humilitate carnis tibi

tem adiit (*Ibid.* 24); divinorum et cœlestium sacramentorum cognitionem quadraginta dierum ac noctium tempore adeptus est, omnia secundum speciem ostensæ sibi in monte veritatis instituit, per familiaritatem loquentis ad se Dei, gloriam claritatis inconspicibilis sumpsit, et corruptivam vultus sui speciem lux intolerabilis vicinæ majestatis implevit, Deum testatur, de Deo loquitur, ad hunc adorandum cum lætitia gentium angelos Dei advocat, hujus placitas benedictiones Joseph vertici imprecat (*Deut.* xxxiii, 16): et post hæc solo concessio ei nomine, audet quisquam negare quod verus est?

24. *Summa eorum quæ hocce libro hactenus probata sunt.* — Nunc quia omni hoc sermone nostro demonstratum existimamus, nullam interpositam intelligentiæ rationem fuisse, ut Deus verus et Deus falsus in sensum humanæ mentis incideret, cum Deum et Deum, et Dominum et Dominum lex locuta sit; neque in nominibus naturisque significatam diversitatem fuisse, ne non secundum 119 nomen naturæ et natura nominis posset intelligi; cum virtus Dei, potestas Dei, res Dei, nomen Dei in eo esset, quem Deum lex prædicabat: (a) quæ secundum sacramenti evangelici distributionem, ad personæ significationem, demonstraret et in creando mundo obedientem dicitis Dei Deum, et in figurando homine communis secum et Dei imaginis (b) Deum creatorem, et in iudicandis Sodomitis iudicem Dominum a Domino, et in largiendis benedictionibus et in discernendis mysteriis legis angelum Dei Deum: ut ad salutarem confessionem in patre Deo et in filio Deo Deus semper ostensus, naturæ veritatem ipso naturæ nomine edoceret, cum lex Deum utrumque significans, ambiguitatem non relinqueret veritatis.

25. *Occurritur hæreticis Filium Deum verum negantibus. Filius hoc est vere quod natus est.* — Tempus jam nunc est, ut quod pie et religiose lex docuit, non impie furto hæreticæ stultitiæ prædicari sinamus, quæ Dei filium (c) negatura sic cœpit: *Audi, Israel, Dominus Deus tuus unus est* (*Deut.* vi, 4). Et quia impietas ejus periclitaretur in nomine, cum Deum et

(1) In anteriori, quomodo quod est non possit esse ne non sit. Consentit Erasmiana ed. cum libro nostro.

loquitur, ut audire eum et videre absque formidine Deum jam possis, seu ut audiens eum vitæ tuæ non timeas?

(a) Lips. et Par., quem. Alii vero libri, quæ, puta lex.

(b) In excusis Dominum. Verius in aliquot mss. Deum. Ex hac una sententia cernitur quam in cæteris pressus sit Hilarii sermo. Dicit Deum creatorem; quia de Filio scriptum est Gen. 1, 27: *Et fecit Deus hominem*. Addit communis secum imaginis: quia ei dixit Pater, *Faciamus hominem ad imaginem nostram*. Post communis secum, subjungit et Dei: quia quæ prius imago communis, postea Dei unius esse significatur his verbis, *Ad imaginem Dei fecit eum*. Hinc particulam et, ante Dei imaginis, ne expungas, quamvis in ms. bas. Vat. non occurrat.

(c) Er., Lips. et Par. Deum negatura. Abest Deum a Bad. et ms.

Deum lex esset locuta; ut naturam nominis per auctoritatem dicti prophetici negaret, adject, *Benedicent te Deum verum* (*Esai.* lxxv, 16): ut per id unum Deum locuta lex esset, essetque in filio Dei Deo nomen potius quam veritas, uno (d) tantum vero Deo intelligendo. Et forte contradicere nos dictis tuis, o stulte, arbitraris, ut negemus unum Deum verum. Non plane negamus secundum te (*id est*, sicuti tu) confitendo. Hæc enim fides nostra, hæc conscientia, hic sermo est. Sed intelligimus Deum unum, et eundem Deum verum. Nec confessio nostra periclitatur in nomine, quæ in natura (e) Filii unum et verum Deum prædicat. Disce confessionis tuæ intelligentiam, et unum ac verum Deum cognosce, ut unum ac verum Deum pie prædices. Rapis enim ad impletam tuam religionis nostræ professionem: et quod est negas, dum quod est non negas. Sic (f) stultam sapientiam fallis, ut veritatem perimas specie veritatis. Unum 120 verum Deum confiteris, ut unum verum Deum deneges. Professio enim tua sic putatur pia, quod magis impia est; sic vera quod falsa est. Sic a te nus et verus Deus prædicatur, ut non sit. Negas enim Dei filium Deum verum, cum tamen Deum non neges; Deum tamen non natura confitendo, sed nomine. Si natiuitas ejus, nominis potius est quam veritatis, potes auferre nomini veritatem: si autem vere Deus natus est, quæro quomodo possit non vere esse quod natus est? Aut nega esse, ne sit; aut si est, (1) quomodo quod est non erit, cum quod est non possit esse, ut non sit (g)? Ac de natiuitate quidem mox erit sermo. Interim tamen de veritate naturæ Dei impietatem mendacii tui prophetica (2) confessione convincam; ita tamen, ut unum et verum Deum prædicari a nobis, neque (h) Sabellii hæresis ipsum Patrem sibi et Filium professa præsumat, neque tu veritatem de filio Dei unum tantum Deum verum prædicans mentiaris.

26. *Hæretici subdole Scripturam interpolatam citantes revincuntur.* — Nihil plane in se habet sapientiæ impietas: et Dei timor, qui sapientiæ initium est, ubi deest, aufert secum omne exordium prudentiæ. Ad infirmam enim Dei veri in Filio fidem prophe-

(2) Professione.

(d) Hoc est, quia unus tantum Deus verus intelligendus est.

(e) Carnut. ms. cum uno Colb. *Filium*: minus sincere. Illud in natura Filii, id est, in assertione Filii, qui non tantum ex nuncupatione et adoptione, sed ex natura sit Dei filius.

(f) Ita Par cum mss., id est, sic fallis eos, qui humanis ratiunculis plus credunt, quam Dei dictis. At Bad., Er. et Lips., *stulta mundi sapientia*: quod comode etiam in quinto ac sexto casu potest intelligi.

(g) Editi, ut non. Præferimus mss. lectionem, quam tamen non alia ratione sic intelligimus, quasi legere esset: cum non possit fieri, ut aliquid non sit id quod est.

(h) Aliquot probæ notæ mss. *Sabellia*: cui vcll mss. Vat. bas. et Carnut. particulam *sicut* præfigunt, quæ melius abest ab aliis libris.

ticus sermo profertur, quo dictum est, *Et Benedicent te Deus verum*. Primum hæc impietatis stultitia fuit, ut quæ (*supple*, ab eodem propheta) superius dicta sunt, aut non intelligerentur; aut intellecta cum essent, tacerentur. Tum deinde ad quam se fraudem syllabæ (a) adjectione, quæ in libris non existat, intruxit: stultitiæ suæ in eo usa mendacio, tamquam dictis suis eo usque adhibenda fides esset, ut requirendam esse ipsam dictorum propheticorum auctoritatem non putaret. Non enim ita scriptum est, *Benedicent te Deus verum* (*Esai. lxxv, 16*): sed *Benedicent Deum verum*. Nam non exiguum ambiguitatis momentum est inter *te Deum verum*, et *Deum verum*. Personæ enim alterius videtur esse pronomen, ubi *te* est: cæterum ubi pronominis syllaba non erit, ibi (1) (b) ad auctorem dicti refertur et nomen.

121 27. *Inde Filius ostenditur Deus verus, unde innuebant falsum. Filium Scriptura hic prædicans Deum contra morem addit verum, quia futuri erant quibus id lateret. — Et ut absoluta intelligendæ veritatis ratio sit, ipsa illa ex solido prophetæ dicta subduntur. Propterea sic dicit Dominus: Ecce qui serviunt mihi, manducabunt; vos vero esurietis: ecce qui serviunt mihi, bibent; vos vero sitiatis: ecce qui serviunt mihi, exultabunt in lætitiis; vos autem clamabitis propter dolorem cordis vestri et (2) (c) a contributione spiritus ululabitis. Relinquetis enim vos nomen vestrum in lætitiis electis meis, vos autem interficiet Dominus. Servientibus vero mihi vocabitur nomen novum quod benedicetur super terram: et benedicent Deum verum, et qui jurant super terram, jurabunt in Deum verum* (*Esai. lxxvii, 13 et seqq.*). Numquam non ex causa est, cum consuetudo prædicationis exceditur: et rationem novitatis (3) ratio (d) falsitatis inducit. Cum enim antea tanquam de Deo prophetiæ existissent, et ad Dei dignitatem ac naturam demonstrandam simplex et solum Dei nomen commemoratum fuisset; quærendum est, qua ratione nunc per Esaiam benedicendum *Deum verum*, et jurandum super terram in *Deum verum* prophetiæ Spiritus præloquatur. Et primum noscendum est, sermonem hunc res futuri temporis nuntiare. Et quæro an Deus verus non sit, qui tum secundum opinionem Judæorum et benedicbatur et jurabatur. Judæi namque sacramentum mysterii Dei nescientes, et per hoc Dei filium ignorantes, Deum tantum, non et Patrem venerabantur

(1) Ad auctoritatem dicti.

(2) A contributione.

(a) In mss. *adjectio*. Hoc vitium Arianis usitatum fuisse discimus ex Ambrosio, qui, lib. ii de fide, c. 15, n. 355, eos ut Scripturarum falsatores, et lib. v, cap. 16, n. 195, ut eorundem interpolatores tradidit: quique in gestis Aquileiensis synodi T. ii, p. 795, Palladio criminis hujus convicto dicit, *Falsari a vobis divinas Scripturas hodie compingimus*. Unde synodi hujus Patres epist., Ambros. x, n. 6 et 7, apud imperatores expostulant, quod ita *redarguti de falsitate sunt, ut faterentur*.

(b) Omnes prope mss. *ad auctoritatem dicti*. Interdum Hilarius verbo abstracto, loco concreti, ac nominativum vocabulo auctoritatis loco auctoris lib. de Sy-

(V. l. iii, n. 17). Nam utique venerantes Patrem, venerarentur et Filium. Hi ergo Deum benedicbant, et jurabant per eum. Sed propheta benedicendum *Deum verum* testatur: *verum Deum* idcirco pronuntians, quia per mysterium assumpti corporis non ab omnibus esset in eo Dei veritas intelligenda. Et opus fuit veri confirmatione, ubi falsi proruptura esset assertio. Et singulas dictorum eorundem sententias recenseamus.

28. *Prophetia hæc aliquid præsens, et aliud futurum significat. Quod præsens, ad Israel carnalem; quod futurum, ad spiritalem attinet. — Propterea sic dicit Dominus: Ecce qui serviunt mihi, manducabunt; vos vero esurietis: ecce qui serviunt mihi, bibent; vos vero sitiatis* (*Esai. lxxv, 13*). Cognosce sub eodem dicto B utriusque temporis significationem, ut sacramentum assequaris ætatis. Qui enim serviunt mihi, manducabunt. Religionem scilicet præsentem **122** futuris præmiis muneratur: ita ut præsentium impietatem futuræ sitis ac famis poena conficiat. Deinde adjecit, *Ecce qui serviunt mihi, exultabunt in lætitiis; vos autem clamabitis propter dolorem cordis vestri, et a contributione spiritus ululabitis* (*Ibid., 14*). Secundum superiorum sensum etiam nunc futuri et præsentis temporis demonstratio est: ut qui serviunt, exultaturi sint in lætitiis; qui vero non serviunt, in clamore atque in ululatu per dolorem cordis et contributionem spiritus mansuri sint. Dehinc subjecit, *Relinquetis enim vos nomen vestrum in lætitiis electis meis, vos autem interficiet Dominus* (*Ibid., 15*). Sermo C ad carnalem Israel est cum futuri temporis significatione, cui exprobratur quod nomen suum electis Dei relicturus sit. Quæro, quod hoc nomen sit? Nempe Israel, ad quem tum erat sermo. Dehinc interrogo, qui sit hodie Israel? Et quidem testatur Apostolus, Qui spiritu, non littera, qui in regula Christi procedentes, Israel Dei sunt (*Rom. ii, 29*).

29. *Filius triplici titulo Deus verus ab Esaiâ ostenditur. Christianum nomen novum. — Tum præterea, cum superius dictum sit, Propterea sic dicit Dominus; intelligendum est cur ita hæc consequatur, Vos autem interficiet Dominus: deinde post hæc quid sibi velit hic sermo, Servientibus vero mihi vocabitur nomen novum, quod benedicetur super terram* (*Ibid. 16*). Numquid ambigitur in eo quod dictum est, *Propterea sic dicit Dominus, et in eo quod sequitur, Vos autem*

(3) ratio veritatis.

nod. num. 33, utitur. Quod hic *ad auctorem dicti*, infra, n. 31, dicitur *penes loquentem*.

(c) Carnot. ms. ac nonnulli alii, uti mox in omnibus, *a contributione*.

(d) Editi cum mss. non paucis, *ratio veritatis*. Magis arrisit cum pervetusto codice Coih. et Germ. necnon Corb. ab antiqua manu secunda, *ratio falsitatis*, hoc est, ubi fallendi et errandi subest aliqua ratio; ut, v. g., in Christo mysterium assumpti corporis potest esse ratio unde quis fallatur ne cum verum Deum credat. Hæc lectio postremis hujus numeri verbis confirmatur.

interficiat Dominus, id demonstratum falsæ, ut qui loqueretur, et qui interfecturus esset, (a) non aliud intelligeretur esse quam Dominus; qui et postea sibi sorvientes novo esset nomine muneraturus, et non ignoraretur et in prophetis locutus esse, et piarum atque impiorum iudex futurus? **Mysterium** itaque sermo reliquus (b) evangelici sacramenti, ne quid in Domino dicente et in Domino interficiente ambigi possit, explicuit: *Servientibus vero mihi vocabitur nomen novum, quod benedicetur super terram.* Omnis hic futuri temporis sermo est. Et quod est hoc novum nomen religionis, quod benedicetur super terram? Si a sæculis Christiani vocabuli (c) antea beatitudine usquam fuit, (1) nunc novum non est. Sia vero hoc (d) sanctificatum pietatis nostræ in Deum novum nomen est, **123** hæc profecto professionis novitas celestium benedictionum merces super terram est.

50. *Quod de Christo intelligendum, et benedicent Deum verum.* — Jam vero totius fidei nostræ conscientiam sequens sermo confirmat, dicens, *Et benedicent Deum verum, et qui jurant super terram, jurabunt in Deum verum.* Hi certe benedicent Deum verum, quorum in Dei servitute novum nomen est: tam deinde qui jurandus erit Deus, Deus verus est. Anne ambigitur quis juretur, quis benedicatur, per quem novum ipsi servientibus benedictumque nomen sit? **Consistit** mecum adversus impiam tuam, hæretice, prædicationem absoluta sermonis ecclesiastici fides, novi per te Christe nominis, et per servitutis (e) professionem benedictæ ex te super terram nuncupationis, te verum Deum jurans. Omne enim os credentium te, Christe, Deum loquitur. Omnis credentium fides te Deum jurat, Deum verum esse te confitens, Deum verum esse te prædicans, Deum verum esse te conscia.

51. *Idem ex superioribus prophetæ dictis, illustratur.* — Quamquam igitur omnis hic propheticus sermo nullam reliquerit difficultatem, quin Deum si-

(1) *Nunc novum nomen est.*

(a) Editi, non alius. Rectius mss. non aliud: de natura enim quæstio est, non de persona. Unde supra, num. 16: *Pluit Dominus a Domino: numquid non verus Dominus a vero Domino? aut quod aliud quam Dominus?* Quod deinde, ut et alibi, ait Hilarius, Filium in prophetis locutum esse, non ita ei proprium arbitratur, quin hoc ipsum etiam attribuat Spiritui sancto: cujus divinitatem probare volens, lib. II, n. 52, ait: *Est enim Spiritus sanctus unus ubique, omnes patriarchas, prophetas et omnem chorum legis illuminans.*

(b) Potest hoc ita intelligi, ut *mysterium evangelici sacramenti*, reliquus prophetæ sermo explicaverit. Vel etiam propheticus sermo dicitur *evangelici sacramenti*; quia in eo continetur, quod ad Evangelium attinet, seu in illo velatur, quod apertius in Evangelio revelatum est.

(c) Vat. bas. ms., *nomen benedictum unquam fuit, nunc novum nomen est.* Carnut. cum uno Colb., *antea benedictio unquam fuit, nunc novum nomen est.* Bad. et Er. *antea beatitudo nunquam fuit, nunc novum nomen est.* Melius alii libri; *nunc novum* (supple vocabulum) *non est.* Nam ex non facile factum est *nomen.*

(d) Editi, excepto Par., *sanctificatur*; tum Er. et Lips. *pietas nostra in Deum, renitentibus mss.*

gnificasse intelligatur, et cui per novum nomen servietur, et per quem ejusdem nominis in terris benedicta sit novitas, et qui benedicatur Deus verus, et qui juretur Deus verus; quæ omnia secundum temporum plenitudinem Ecclesiæ fides pia in Dominum Christum religione profitetur (et ita se in eo propheticus sermo coaptavit, ut significationem personæ alterius adjectione pronomini non novaret. Si enim addidisset, *te Deum verum*, referri ad alterum dicentis sermo potuisset: sed cum ait, *Deum verum*, significationis intelligentiam penes loquentem reliquit): et quamquam quem præsens sermo significet, non ambigatur; tamen connexa superius dicta, ejus professio ista sit intelligenda, demonstrant. Ait enim: *Palam apparui non interrogantibus me, et inventus sum non quærentibus me. Dixi, (f) Ecce sum genti, qui non invocaverunt nomen meum. Extendi manus meas tota die ad populum diffidentem et contradicentem (Isai. LXY, 1, 2).* Anne impia lurtivæ prædicationis falsitas in obscuro est, et Deus verus ignorabitur qui hæc loquitur? Rogo, quis apparuit non interrogantibus, et quis inventus non quærentibus? Et quis gentium est **124** quæ non invocaverunt antea nomen ejus? Et quis die tota manus ad diffidentem et contradicentem populum extendit? Confer cum his sacrum illud et divinum Deuteronomii Canticum (*Deut. xxxii, 21*), in quo super non deos Deus exacerbat, super non gentem et gentem stultam in zelum (g) incitat infideles: et intellige quis (h) manifestus sit ignorantibus, et quis proprius usurpatur alienis, et quis manus suas ante diffidentem contradicentemque populum, consilgens cruci chirographum edicti anterioris expandit. Hic namque prophetæ Spiritus dixit per continentem sibi in ordine connexumque sermonem, *Servientibus vero mihi vocabitur nomen novum, quod benedicetur super terram, et benedicent Deum verum: et qui jurant super terram, jurabunt in Deum verum (Esa. LXY, 16).*

52. *Isaiæ verba de Filio dicta Paulus interpretatur.* — Hæc si stultiçia atque impietas hæretica, ad fal-

(e) Vat. bas. ms. hic addit *tuæ.*

(f) Primus Erasmus de suo hic posuit, *ecce adsum*; quod retinens Lipsius propria auctoritate deinde vulgavit, *gentibus quæ non invocaverunt.* Neutrum in Par. correctum est: quamvis in omnibus mss. legatur, *ecce sum genti, qui, etc.,* consentiente græco, *ἰδοὺ εἶμι τῷ ἔθνει, ὅτι*: neque aliud permittente Hilarii interpretatione, qua illud *ecce sum genti*, perinde explicat atque, pertineo jam ad gentem.

(g) Exemplar Vat. bas. *incitatus, infidelis tu vide et intellige*, quod et habet Carnut. a secunda manu. Hujus potior erat lectio prima, quam habent quoque alii libri, confirmatque sacer textus.

(h) Editi, *manifestus sit.* Postea Erasmus, pro *quis proprius*, ad marginem apponit, *Forle quis proprius*: locum Isaïæ, *Ecce sum genti, qui non invocaverunt*, ab ipso ut supra monuimus nonnihil corruptum, non percipiens sic ab Hilario intelligi, quasi Jam Deus sum iis proprius, quibus antea eram alienus, seu qui me non invocabant. Neque feliciter paulo post expungit, pro *expandit*, legendum conjectat, quasi hoc verbum ad *chirographum* referretur, non ad *manus*, quas in cruce Christus extendit.

lendum ignorantes simplicioresque, dicta esse ex A persona Dei patris mentietur, ne in Deum filium dicti hujus intelligentia suscipi possit: audiat mendacii sui ab apostolo et doctore gentium reatum; omnia hæc ad sacramentum passionis dominicæ et evangelicæ fidei tempora prædicante, tum cum infidelitatem Israel adventum Domini in carnem non intelligentis exprobrat. Ait enim ita: *Omnis enim, quicumque invocaverit nomen Domini, salvabitur. Quomodo invocabunt eum in quem non crediderunt? Quomodo autem credent ei quem non audierunt? Quomodo autem audient sine prædicante? Quomodo autem prædicabunt nisi missi fuerint? sicuti scriptum est: (a) Quam speciosi pedes eorum qui annuntiant pacem, eorum qui annuntiant bona (Esai. LII, 7): Sed non omnes obediunt Evangelio. Esaias enim dicit, Domine, quis credit auditui nostro (Esai. LIII, 1)? Itaque fides ex auditu, auditus autem per verbum (b). Sed dico, numquid non audierunt? Ino in omnem terram exiit sonus eorum, et ad terminos orbis (c) verba eorum. Sed dico: Numquid Israel non scivit? Primus Moyses dicit, Ego incitabo vos in non gentem, in gentem insensatam exacerbabo vos. Esaias autem audet et dicit, Apparui autem his qui me non (d) quærunt, inventus sum iis qui me non interrogabant (Esai. LXV, 1). Ad Israel autem quid dicit? Tota die (1) extendi manus meas ad 125 populum non audientem (Rom. x, 13 et seq.). (e) Quis cæli circulos, incertum incorporeus an corporeus, egressus, fidelior Paulo dictorum prophetarum Interpretes existitisti (II Cor. XII, 2)? Quis inenarranda cælestium mysteriorum audiens sacramenta et tacens, majore C hæc fiducia revelatæ tibi a Deo scientiæ prædicasti? Quis ad plenitudinem dominicæ passionis cruci reservandus, antea in paradysum raptus evadens, melius de divinis Scripturis electionis vase docuisti, hæc nesciens dicta gesta que esse a Deo vero, et ad intelligentiam Dei veri a vero ejus et electo apostolo prædicata?*

(1) Expandi, juxta vim græci vocabuli ἐξέπτεσσα.
 (2) Umquam abest a ms. Veron.

(a) In ms. Carn. a prima manu, *quam veloces pedes*.
 (b) Removimus hinc verbum *Dei*, veterum librorum auctoritate.

(c) In vulgatis hic additur *terræ*: quod abest a mss.
 (d) Editi, *quærebant*: repugnantibus mss.

(e) Bad. et Er. cum unico ms. Colb. minime auctoritatis: *Quis in tertium cælum incorporeus an corporeus ingressus*. In edit. aliis retentum est verbum *ingressus*. Quod et habuit ms. Carn. a prima manu. At a secunda consentiens aliis mss. habet, *egressus*. Palam est hic respici Pauli raptum usque in tertium cælum (qui quidem in psal. cxxxv, n. 10, sic exprimitur: *Cum raptus ad cælos est*): mox vero ubi subjicitur, *Quis ad plenitudinem*, etc., alludi ad hæc Colos. 1, 24: *Adimpleo ea quæ desunt passionum Christi*. Ita in his Hilarius adversarium cum Apostolo comparat, ut quæ Pauli sunt, in illum conferre videatur.

(f) Quidam mss. *ex prophetæ spiritu*.

(g) Editi, *quæ facis* reluctantibus mss. et græco ἀπορίστis.

(h) Apud Bad. et Er., *prænuñtiaverat*: male. In cod. ce autem Vat. bas. *prænuñtiabat*. In aliis vero libris, *prænuñtiaverat*: verius. Tum excusi, *myste-*

55. *Esaiam ex Esaiæ dictis interpretatur Apostolus. Esaias vidit Deum, neque alium vidit præter Filium.*

— Nisi forte Apostolus dictis prophetis non (f) ex prophetiæ spiritu usurpatis, temerarius alieni sermonis interpret est. Omnia quidem per revelationem Christi Apostolus dicit: sed Esaiæ dicta ex dictis Esaiæ ipsius novit. In exordio enim sermonis ejus, in quo Deus verus a servientibus sibi benedicendus atque jurandus est, hæc prophetæ oratio legitur: *A sæculo non audivimus, nec oculi nostri viderunt Deum præter te, et opera tua (g) quæ facies expectantibus misericordiam tuam (Esa. LXIV, 4)*. Loquitur Esaias, præter hunc se neminem Deum vidisse. Vidit enim gloriam Dei, cujus (h) prænuñtiaverat mysterium corporationis ex virgine. Ac si tu hæretice ignoras, quod in ea gloria unigenitum Deum viderit; audi Joannem evangelistam dicentem (xii, 41): *Hæc autem dixit Esaias, quando vidit (i) honorem ejus, et locutus est de eo (Esa. vi, 1)*. Hinc apostolicis, hinc evangelicis, hinc prophetis dictis, impie hæretice, concluderis. Esaias enim Deum vidit; et cum scriptum sit: *Deum nemo vidit (2) (j) umquam, nisi unigenitus filius, qui est in sinu Patris, ipse enarravit (Joan. 1, 18)*; Deum tamen propheta vidit, et gloriam ejus usque ad invidiam propheticæ dignitatis adspexit. Nam in iudicium mortis ob hanc causam a Judæis actus est.

126 34. *Pressius ostenditur Filium ab Esaiâ Deum verum prædicatum esse. Hæreticorum id negantium doctus.* — Deum itaque nemini visum, unigenitus filius

qui in sinu Patris est enarravit. Aut dissolve unigeniti enarrationem, (3) aut crede qui visus est, qui apparuit non intelligentibus se, (4) (k) et factus est gentium non invocantium se, et expandit manus ante populum contradicentem: ita tamen ut et servientibus sibi nomen novum vocetur, et in terris Deus verus benedicatur atque juretur. (l) Prophetia loquitur, Evangelium testatur, Apostolus interpretatur,

(3) Aut Deum crede.

(4) Et palam factus est genti non invocanti se.

rium incorporationis. Elegantius mss. *mysterium corporationis*. Ut autem Hilarii argumentum apertius pateat, sic uno syllogismo potest comprehendi: Esaias vidit Deum, vi, 1, *Vidi Dominum sedentem*, etc., atqui non aliam Dei personam præter quam Filii vidit LXIV, 4: *Nec oculi nostri viderunt Deum præter te*: Filius igitur est Deus.

(i) In vulgatis, *gloriam*: a qua voce non abhorret Hilarius. Reponimus tamen *honorem* ex fide mss.

(j) Ab omnibus fere mss. hic abest *umquam*, secus vero l. v, n. 42, et l. vi, n. 39. Quod (col. 127, not. b hujus editionis) observatum est, *Dei nomine*, ubi hæc vox simpliciter occurrit, Patrem ab antiquis intelligi solere, maxime in hisce Joannis verbis locum habet. Sic porro Hilarius ratiocinatur: Esaias ex Joannis testimonio Deum vidit: at Deum Patrem a nemine visum Johannes idem testatur: vidit igitur Esaias Deum Filium.

(k) Editi cum pluribus mss., *et palam factus est genti non invocanti se*. Exemplar Carn., *factus est in medio gentium*, etc. Verius vetustiores mss: Colb., Remig. et Germ., *factus est gentium non invocantium se*, supple, *Deus proprius*.

(l) Sic mss. At editi, *Propheta*. Nota hic non modo

Ecclesia constitetur, Deum verum esse qui visus sit; A verum ostenderemus. Et, ut (f) spero, ea dictorum cum tamen Deum patrem visum nemo fateatur: et eo hæretici furoris prorupit insania, ut dum confiteri se simulat, denegaret. Negat enim novo confessionis (a) impioque consilio; et arte subdola fidem dum mentitur, eludit. Cum enim confesso uno Deo eodemque vero et solo justo, solo sapiente, solo indemutabili, solo immortalis; solo potente, subjicitur et filius in diversitate substantiæ, non ex Deo natus in Deum, sed per creationem susceptus in filium, non naturæ habens nomen, sed adoptionis sortitus appellationem; necesse est ut his omnibus careat Filius, quæ ad privilegium solitariæ in Patre majestatis sunt prædicata.

35. Ariani unum verum Deum nesciunt. Cur. Quid duobus superioribus libris præstitum, quid jam præstandum. — Nescit hæretica perversitas unum Deum verum nosse et confiteri; et extra impietatis sensum, confessionis hujus est et fides et intelligentia. Prius confitendus est (b) Pater et Filius, ut unus verus Deus possit intelligi: et cognitio sacramentis salutis humanæ, quæ in nobis per regenerationis virtutem in Patre et Filio (c) consummatur ad vitam, legis et prophetarum sunt mysteria consequenda. Unum Deum verum non apprehendit ignara evangelicæ et apostolicæ prædicationis impietas. Cujus quamvis intelligentiam, usque ad absolutissimam veræ pietatis professionem, ex ipsis (d) eorum doctrinis 127 præstabitur; ut indivisus atque inseparabilis, non ex persona, sed ex natura, subsistens ex Patre unigenitus intelligatur; et per id unus Deus sit, quia ex natura Dei Deus sit: tamen ex propheticis dictis perfectæ hujus unitatis fides est (e) exstruenda, et hinc evangelicæ domus sunt ponenda fundamenta; ut per eandem naturam divinitatis unius unus Deus per id intelligatur, quod in Deum alterum Deus unigenitus non refertur. Tenuimus enim omni hoc sermonis nostri libello eum ordinem, ut in quibus superiore libro Deum filium docueramus, in ipsis nunc Deum

ex propheticis, evangelicis, apostolicisque testimoniis fidem adstrui, sed etiam ex Ecclesiæ confessione.

(a) In codice Vat. has. adjicitur *sue*. Hic indicatur epistola Arianorum ad Alexandrum.

(b) Exemplar Vat. has., *verus Pater*: quod cum hujusmodi additiones alibi habeat, ab interpolatoris manu temeratum suspicari est. Cur in hæreticorum sensum non cadat Dei veri cognitio, sic ratio redditur lib. viii, num. 6: *Cum sapientia Christus sit, necesse est ut extra sapientiam sit, qui Christum aut ignorat aut odit.*

(c) Ille Spiritus sanctus fuerat nominandus, nisi tota esset nunc de Patre et Filio controversia. Sed suspicionem nullam relinquit libri et exordium.

(d) Illud eorum sic refertur ad *evangelicæ et apostolicæ prædicationis*, perinde ac si dictum esset, *evangelicorum et apostolicorum præconum*. Deinde non intelligendus est Filius a Patre etiam ex persona divinus ac separabilis, nisi quatenus hoc tantum sonat personæ utriusque distinctionem.

(e) In vulgatis, *astruenda*. In ms. Carn. a prima manu, *struenda*; a secunda autem, *instruenda*, unde et in unum Colb. transit eadem lectio. Aptius in cæteris *exstruenda*.

omnium absolutio fuit, ut Deus verus intelligeretur, qui Deus esse non negabatur. Reliquus autem nunc omnis sermo ad id proficiet, ut qui Deus verus esse intelligitur, non in Deum alterum deputetur; et quod ad (g) alterum non proficit, ad unum intelligatur: unum autem illud non subsistentem naturam perimat in Filio, sed in Deo et Deo naturam Dei (h) conservet unius.

36. Quod ex Moyse Filius cum Patre unus sit Deus. — Veritatis ratio postulat, ab eo initium intelligentiæ istius sumi, per quem manifestari sæculo Deus cœpius est, (i) Moyse namque, cujus ore hæc de se unigenitus Deus professus est: *Videte, videte, quoniam ego sum Deus, et non est Deus præter me* (Deut. xxxii, 39). Ac ne forte dicti hujus (j) virtutem hæretica impietas ad patrem innascibilem Deum referat; et ipsa dicti ratio, et Apostolus auctor occurrit, qui ex persona unigeniti Dei, sicut superius (lib. iv, n. 33) docuimus, intelligendi totius hujus sermonis interpret est; et hoc quod dictum est, *Lætanimi gentes cum plebe ejus* (Deut. xxxii, 43; et Rom. xvii, 10), proprium ejus esse demonstravit, subjiciens ad fidem dicti: *Et erit radix Jesse, et qui surget regere gentes, in eum gentes sperabunt* (Ibid., 12). Demonstrato igitur per Moysen eo qui dixerat: *Non est Deus præter me*, in eo quod ait: *Lætanimi gentes simul cum eo*; et Apostolo id ipsum (k) ad Dominum nostrum Jesum Christum unigenitum Deum intelligente, in quo secundum carnem ex radice Jesse surgente rege 128 gentium spes est, ipsa nunc dicti ratio tractanda est, ut quia dictum non ambigitur, quatenus dictum sit possit intelligi.

37. Qui Deus ex Deo et in eadem natura. — Verum et absolutum et perfectum fidei nostræ sacramentum est, Deum ex Deo, et Deum in Deo confiteri; non corporalibus modis, sed divinis virtutibus; nec naturæ in naturam transfusione, sed (l) mysterio et potestate naturæ. Non enim per descensionem aut pro-

(f) Verbum *spero* omittit ms. Vat. has. Eodem sensu pro opinari usurpat Augustinus epist. clvii, n. 22: *Plures, inquit, Celestii sunt sectatores, quam sperare possumus.*

(g) Editi cum unico recentiore ms. Colb., *in alterum non proficit, id unum*. Post ad alterum, supple *constituendum*, vel *intelligendum*; et post ad unum, intelligere est *mentem referre*, aut *pertinere*.

(h) Unus e mss. Colb., *consummet*, quod etiam Carnut. secundis curis habet: minus ad mentem Hilarii.

(i) Excusi hic præferunt, *Moyse*, et post verbum *professus est*, adjiciunt *ait*: renitentibus mss. totoque contextu nonnihil abrupto. Malumus cum veteribus libris, *Moyse namque*, sine *ait*, hoc est, *nampe a Moyse*. Quippe namque pro *nampe* alias jam observavimus Hilario usitatam.

(j) Sic. mss. Editi vero, *veritatem*.

(k) Bad., Er. et Lips., *in Dominum*. Particula in expuncta est editione Par. Habent autem mss. *ad Dominum*, supple *referri*, vel *pertinere*.

(l) Illud *sed mysterio* illustrari potest his Ambrosii lib. iv de Fide, c. 9, n. 103: *Generatio non in voluntatis possibilitate est, sed in jure quodam et proprietate paterni videtur esse secreti*, etc. Quod vero hic mys-

tionem aut derivationem ex Deo Deus est, sed ex virtute naturæ in naturam eandem nativitate subsistit. Res ipsa planius consequens liber evangelicorum atque apostolicorum dictorum interpres loquetur: sed interim ex lege et prophetis hoc, quod et loquimur et credimus, est docendum. Nativitas igitur Dei non potest non eam, ex qua profecta est, tenere naturam. Neque enim aliud quam Deus subsistit, quod non aliunde quam (a) ex Deo subsistit. Eandem autem naturam (b) ita, non ut natus sit ipse qui genuit (nam quomodo erit ipse, cum genitus sit?), sed in his ipsis subsistat ille qui genitus est, (c) quæ totus est ipse qui genuit: quia non est aliunde quod genitus est. Et per hoc non refertur ad aliud, quod in unam subsistit ex uno: neque abest a se, quod vivus genuit (d) in vivum. Ac sic in generatione Filii (f) et naturam suam (e) sequitur incorporalis atque indemutabilis Deus, incorporalem atque indemutabilem Deum gignens: nec naturam suam deserit ex incorporali atque indemutabili Deo incorporalis atque indemutabilis Dei perfecta nativitas, per hoc utique subsistentis ex Deo Dei sacramentum. Hæc ita unigenitus Deus per sanctum Moysen testatur: *Videte, videte, quoniam ego sum Dominus, et non est Deus præter me (Deut. xxxii, 39)*. Non est enim natura divinitatis alia, (f) ut præter se Deus ullus sit. Nam cum ipse Deus sit, tamen etiam per naturæ virtutem in eo Deus est. Et per id, quod ipse Deus est et in eo Deus est, non est Deus præter eum: cum non existet aliunde quod Deus est, et **129** in eo Deus sit, habens in se et quod ipse est, et (g) ex quo ipse subsistit.

38. Individua Patris et Filii divinitas ex Esaia. — Confirmat autem fidei nostræ veram et salutarem professionem idem atque unus in plurimis Spiritus prophetiæ, per successiones et intervalla temporum non demutans religiosæ doctrinæ prædicationem. Ut enim per Moysen ex persona unigeniti Dei dicta, pleniore ad intelligendum confirmarentur profectu; rursus sermone Dei patris ex persona virorum excelso- rum idem prophetiæ Spiritus per Esaia loquitur: *Quoniam in te est Deus, et non est præter te Deus. Tu*

(1) Et naturam suam, ut ita dixerim, sequitur.

(2) Inserat se.

(3) Generum veritate abest a nostro exemplari.

terio naturæ; lib. vi, n. 10, dicitur sacramento substantiæ.

(a) In excensis, ex Deo Deus: abundat vox Deus, neque existat in mss. quorum in plerisque deinde, ut D et paulo ante, substituit.

(b) Excusi hic addunt inde: nullo suffragante ms. Hujus vocis loco supplendum tenet. Expressius in Pratellensi codice, Dei autem naturam ita obtinet: etsi minus sincere. Hic Hilarius pro more præcludit locum suspicioni, ne Sabellio favere existimetur.

(c) Sic pervetusti codices Colb., Corb., duo Remig., tres Vaticani, Theod., Germ. etc. Alii vero nonnulli cum vulgatis, in quibus totus est ipse qui genuit: quia non ex alio genitus. Neque aliud quam Deus est: quia non est aliunde, etc.

(d) Particulam in adjectivum auctoritate mss. Sic et lib vii, n. 27: *Non enim novum est, quod ex vivo generatur in vivum.*

enim es Deus, et nesciebamus, Deus, Israel salvator (Esa. xlv, 44, 45). (3) (4) Exserat se in hanc et naturæ et nominis inseparabilem professionem hæreticæ impietatis desperatus furor: et hæc, si potest, dictis ac rebus uita, rabido vesaniae suæ ore concerpit. In Deo Deus est, et præter eum Deus non est; dissolvat eum qui inest, ab eo in quo inest: et sacramenti hujus intelligentiam dividat (3) (i) generum varietate. Nam in eo quod ait, *In te Deus est*, naturæ Dei patris in Deo filio docuit veritatem, cum in eo Deus intelligeretur esse qui Deus est. In eo vero quod subjecit: *Et præter te non est Deus*: ostendit præter eum Deum non esse, quia in se Deo Deus inesset. Hoc vero quod tertium est, *Tu es Deus, et nesciebamus*, humanæ intelligentiæ piam et fidelem testatur professionem, quæ cognitis nativitatis mysteriis, et nomine (Emmanuel) ad Joseph per Angelum nuntiato constiteret, *Tu enim es Deus, et nesciebamus, Deus Israel salvator*: subsistentem in eo Dei naturam (j) intelligentes, cum in Deo Deus inest, nec præter eum **130** qui est Deus quisquam Deus alius sit: quia ipse Deus, et in eo Deus, alterius nobis e jusquam Dei non relinquat errorem. Et hæc quidem Esaia, individuam atque inseparabilem Patris et Filii divinitatem testatus, ita prophetavit.

39. Ex Jeremia idem evincitur. — Jeremias vero non dispari prophetiæ virtute, indiscretæ a Deo patre naturæ unigenitum esse Deum ita docuit, dicens: *Hic Deus noster est, et non deputabitur alter ad eum.* (4) *Qui invenit omnem vitam scientiæ, et dedit*

eam Jacob puero suo, et Israel dilecto suo. Post hæc supra terram visus est, et inter homines conversatus est (Baruc. iii, 36). Quid alium Deum in filio Dei Deo hæreticæ supponis? Disco unum Deum verum intelligere et confiteri. Non alius Deus ad Christum deputatur ut Deus sit. Deus est ex natura, ex nativitate, ex Deo. Quod enim Deus est, ex Deo est, non etiam Deus alius est. Alius enim ad eum non deputatur; quia non est in eo alia præter quam quæ Dei est veritas. Quid verum et non verum, quid degenerem et nobilem, quid diversum (k) et diversum sub unius Dei eminentia religione componis? Deus

(4) Qui non legitur in ms. quemadmodum neque in Græco.

(e) Hic in ms. Corb. superscriptum est, *ut ita dixerim*, quod et in vulgatis et in recentioribus mss. insertum fuit, sed non habetur in vetustioribus.

(f) Bad., Er. et Lips., *ut præter eam Deus alius sit.*

(g) Id est, ita in eo Pater est, ut habeat et id quod est, et id ex quo filius ipse subsistit.

(h) Carnut. ms. cum aliquot aliis, nec non Bad., Er. et Lips. *inserat se.*

(i) Ab-st generum varietate in veteribus libris Colb., Corb., Remig., Viud., etc. An ex margine in textum irrepsit?

(j) In vulgatis *intelligens*. At in mss. *intelligentes*, quod ad eos referendum, qui paulo ante dicunt, *nesciebamus*.

(k) Sic plerique mss. At qui Carnutesensem recognovit, quod ad calcem hujus ac superioris libri verbo *emendari* significat, non advertens hac lectione majorem esse membrorum antithesim, hic apposuit parti-

est pater, Deus est et filius. In Deo Deus est; præter eum Deus non est, non alter ad eum deputatur ut Deus sit. In his si unum magis quam solitarium Deum intelliges; Ecclesiæ religionem profiteberis, quæ Patrem in Filio constituitur. Sin vero unum Deum, ad solitarii significationem, sacramenti celestis ignarus obtendis; extra cognitionem Dei (a) es, Deum in Deo esse non constitens.

131-132 LIBER SEXTUS.

Statim ab exordio repræsentat Arianam luem per omnes ferme imperii Romani provincias grassantem: cujus difficillima cura sit, quia error ex plurimorum assensu publicam sibi auctoritatem comparasset. Episcopali tamen offitio, et plurimos ad veritatem revocandi spe adductus Hilarius fidei patrocinium suscipit. Arianarum partium epistolam in quarto licet libro, ut eam ex lege et prophetis refelleret, exscriptam, in hoc rursum exscribit, ut eandem ex Evangelicis et apostolis plenius confutet. Quam deinde percurrens, nodos illius explicat ac venenum pandit: qui videlicet, hæreticorum damnatorum obtentu, pias Ecclesiæ voces, Filium ex Deo prolatum, hominiosum, lumen de lumine, et sine initio genitum, suppressere tentent, et extincta fide hæresim inducere. Quocirca quod apud hæreticos vitiosum est aperit, et ab Ecclesia damnari declarat, confirmatque quod in ea pie prædicatur.

Tum ex occasione humanæ rationis, qua compositum aut corporeum fore Deum volunt, si quod ex ipso aut ex utero ipsius genitum esse Filium scriptum sit, eum ex paterna substantia intelligamus: observat primo hæresim audacem quidem esse, sed prudentiâ desitutam: deinde negari non posse, quin Christus dixerit, Ex ipso sum; et, hoc dicendo, se neque ex nihilo, neque ex alia quam ex Patris substantia, neque cum eo es quo est eundem esse testificatus sit: demum nefas esse Deo non credere, adeoque humanæ rationi quæ Christi testimonio adversaretur locum nullum esse, ac licet plura possent, aliud tamen ei opponi non debere. Hic commemorata hæreticorum sententia, qua Christum filium ex adoptione, ex nuncupatione Deum, unigenitum ex privilegio, et ex ordine quem in rebus creatis obtinet primogenitum interpretantur, ad Deum sese convertit conquerentis ad modum, quod se per Moysen et prophetas deceperit, et evangelicis apostolicisque doc-

culam non. Eandem præ se fert ms. Vat. bas. cum tribus aliis recentioribus. At in solis editis legere est, et indivisum. Porro, cui testis est Athanasius, Or. n. contr. Ar., p. 311, asserebant Ariani eum suo principe in Thalia, Verbum aliud diversumque ac dissimile esse per omnia substantiæ Patris.

(a) In mss. Colb. et Gerin. etiam, loco verbi es. Hic sacramenti celestis ignarus prædicatur, qui Deum veri filii verum patrem esse ignorat: quod qui noscit, nomen Dei nondum scire sæpius affirmatur.

(b) Ms. bas. Vat. imprudentiæ. Ne quis forte ex libri hujus initio animam indicat, veram fidem tunc temporis in toto pene orbe fuisse extinctam; recordandum est quod Socrates ait lib. II, c. 27: *Achaicæ et Illyrici civitates, et reliquæ Occiduarum partium Eccle-*

trinis inincurabiliter imbuto, novos illos doctores tam tarde tibi protulerit.

Tandem ad veram fidem stabilendam venit. Et quia Christo inesse naturam Dei sequitur, si verus sit filius Dei; postrema ac potissima hujus libri parte eum verum ac naturalem, et non adoptivum, Dei filium esse demonstrat testimonio Patris, Filii ipsius, apostolorum in unum conspirantium, ac seorsim Petri, Pauli, Jacobi; nec non Marthæ, cæci nati, damonum, Judæorum, quorundam in mari periclitantium, gentium denique confessione.

1. *Hæresis Ariana late serpens ægre depelli potest.* — Non sum nascius, difficillimo ore asperrimæque tempore scribere hæc adversum vesanam impiorum hæresim, Dei filium creaturam esse affirmantem, aggressum fuisse; multis jam per omnes ferme Romani imperii provincias ecclesiis morbo pestiferæ hujus prædicationis infectis, et velut ad piæ fidei hujus male usurpata persuasionem, longo doctrinæ usu, et ementito nomine veræ religionis imbutis, non ignorans difficilem esse ad emendationis profectum voluntatem, quam in erroris sui studio per plurimorum assensum auctoritas publicæ jam sententiæ contineret. Gravis enim et periculosus est error in plurimis: et multorum lapsus, etiamsi se intelligat, tamen exurgendi pudore auctoritatem sibi præsumit, ex numero habens hoc (b) impudentiæ, ut quod errat, prudentiam velit existimari; et quod cum multis errat, intelligentiam esse asserat veritatis, dum minus erroris esse existimatur in multis.

132. *Ad eam refellendam quid Hilarium moveat.* — Ac mihi quidem præter studii mei atque officii necessitatem, qua hoc (c) Ecclesiæ episcopus prædicationis evangelicæ debeo ministerium; tamen eo propensior cura ad scribendum fuit, quo magis plures periculo infidelis intelligentiæ detinebantur; uberius gaudium consecutus ex salute multorum, si cognitis sacramentis perfectæ in Deum fidei, impia humanæ stultitiæ instituta desererent, et se Deo redderent hæreticis repudiatis, atque a cibo mortis, quo iam laqueum aves solent illici, in volatum se liberæ securitatis erigerent; sequerenturque Christum duces, prophetas nuntios, Apostolos prævios, fidem consummatam, et salutem in Patris et Filii confessione perfectam; et cum dictum meminissent ore Domini: *Qui non honorificat Filium, non honorificat*

sic, tranquillæ adhuc erant et inconcussæ: tum quod inter se consentirent, tum quod fidei regulam a Nicæno concilio traditam constantissime retinerent. Sic quoque Lucifer Calarit. lib. Moriendum esse pro Dei Filio imperatorem interpellat: *Omnes momento si peragraræ posses gentes, inventisses stolidissime Insp. ubique Christianos sicuti non credere.* At tua novella prædicatio et recens religio, sub prætextu fidei blasphemiam in perniciem salutis tuæ per te prolata, non solum adhuc limitem Romanum peragraræ non valuit, etc. Imo Hilarius ipse, superiore libro, n. 30, hæreticos provocat ad fidem universæ Ecclesiæ, in qua omne os credentium Christum Deum loquitur.

(c) In nonnullis mss. exprimitur hic particula *et*, quæ non male in aliis reticetur.

Patrem qui misit illum (Joan. v, 23), ad honorificandum Patrem per honorem Filii se referrent.

3. *Hæresis Arianae lues.* — Emerisit enim pestifera et letalis populis (a) proxime lues, quæ ingenti grassata contagio ruinam miserandæ mortis invexit. Non enim tantum aut considentium (f. concidentium) in chaos cum populis suis repens urbium vastitas, aut frequentes bellorum et funebres mortes, aut immedicata ægritudinis populosa contagia desævierunt, in quantum ad exitium generis humani hæresis hæc funesta grassata est. Deo enim, cui omnia in mortuis vivunt, hoc solum perit quod sibi deperit. Nam judicaturus ipse de omnibus, et pro majestatis suæ misericordia poenæ meritum ignoranti moderaturus errori, negantes se non jam judicabit utique, sed negabit (*Math. x, 33; vid. Tr. psal. cxi, n. 8*).

4. *Quam subdole virus suum effundat.* — Negat enim, negat furens hæresis sacramentum veræ fidei, ad impietatis suæ doctrinam religionis usa principiis, cum infidelitatis suæ expositionem, ut superioribus libris continetur, ita cœpit : « Novimus unum Deum solum infectum, solum sempiternum, solum sine initio, solum verum, solum immortalitatem habentem, solum optimum, solum potentem. » Ad id enim usurpatum proficit piæ confessionis exordium, quo ait : « Unum Deum, et solum infectum, et solum sine initio : » ut per hæc, quæ religiose verbis ostentarentur, cætera impie subderentur. Nam post multa alia, quæ de Filio pari quoque simulatae religionis **134** professione protulerat, subjecit : « Creaturam Dei perfectam, sed non (1) sicuti unum de creaturis; facturam, sed non sicuti cæteræ facturæ. » Et post multa alia, quibus, veritatis interjectis confessionibus, (b) hæreticæ impietatis obumbraretur intentio, ut subsistere eum de non exstantibus argutæ interpretationis subtilitate defenderet, ait : « Et ante sæcula creatus et fundatus, non erat ante quam nasceretur. » Postremo quasi rebus jam omnibus validissime ad impietatis (c) defensionem communitis, ne vel filius vel Deus intelligeretur, adjecit, « Si enim quod *ex ipso*, et quod *ex utero*, et quod *ex Patre exivi et veni*, velut partem ejus unius substantiæ, et quasi prolationem extendens intelligitur; compositus erit

(1) *Sicuti unum de creatura.*

(2) *In quarto legebatur in nostro codice; sed antiqua manu emendatum est in primo.*

(a) *In vulg. proxima. At in mss. proxime, quod refertur ad emerisit. Ita lib. i, n. 23, Arii ad Alexandrum epistola dicitur non olim edita.*

(b) *Ediit, hujus hæreticæ. Rectius abest hujus a mss.*

(c) *Sic mss. Editi vero, professionem.*

(d) *Editi hic, corporeus; et, infra, corpus. Magis sibi constant mss.*

(e) *Recentiores mss. cum vulgatis, in quarto licet. Duo Vaticani, in primo vel quarto licet libro. Antiquiores autem, iique numero plures, in primo licet libro. Quæ lectio nobis eo sincerior visa est, quo in mentem eorum minus cadat, qui antiquos ex conjecturis corrigunt. Cui faveat quod liber superior, n. 3, non quintus sed secundus appelletur; et hoc, ut diximus; quia secundus est contra perfidiam Ariatorum*

A Pater, et divisibilis, et convertibilis, et (d) corpus secundum illos, et quantum in ipsis est, consequentia corporis sustinens sine corpore Deus. » Et quia nobis ex integro adversum hanc impiissimæ doctrinæ expositionem evangelicus nunc erit sermo; consequens existimavimus omnem jam (2) (e) in primo licet libro editionem hujus hæreseos conscriptam, nunc quoque huic sexto inserere : ut recens lectio, et responsionis ad singula subjecta collatio, per evangelicas atque apostolicas institutiones invitis licet et contradicentibus sensum veritatis eliciat. Dicunt ergo.

(3) (f) *Exemplum blasphemiarum.*

5. *Arii et asseclorum ejus ad Alexandrum epistola.* — « Novimus unum Deum, solum infectum, solum sempiternum, solum sine initio, solum immortalitatem habentem, solum optimum, solum potentem, omnium creatorem, ordinatorem et dispositorem inconvertibilem, immutabilem, justum et optimum legis et prophetarum et novi Testamenti. Hunc Deum generasse filium unigenitum ante omnia sæcula, per quem et sæculum et omnia fecit. Natum autem non putative, sed vere obsecutum voluntati suæ, immutabilem et inconvertibilem, creaturam Dei perfectam, sed non (4) sicuti unum de creaturis; facturam, sed non sicuti cæteræ facturæ; nec ut Valentini prolationem Natum Patris commentatus est; nec sicut Manichæus partem unius substantiæ **135** Patris Natum exposuit; nec sicuti Sabellius, qui unionem (g) dividit, ipsum dixit Filium quem et Patrem; sed nec sicuti Hieracas lucernam de lucerna, vel lampadem in duas partes; nec qui fuit ante, postmodum natum vel supercreatum in filium, sicuti et tu ipse, beatissime papa, media in ecclesia et in consessu frequenter eos qui talia introducunt renuisti : sed sicuti diximus, voluntate Dei ante tempora et sæcula creatum, et vivere et esse accipiens a Patre, et (5) (h) gloriæ ei consubstantente Patre. Neque enim Pater dans ei omnium hæreditatem, fraudavit semetipsum ab his quæ non facta ab ipso habentur : fons est autem omnium.

6. « Quapropter tres substantiæ sunt, Pater, Filius, Spiritus sanctus. Et quidem Deus causa est omnium, omnino sine initio solitarius. Filius autem

(3) *Hæc epigraphe deest in nostro codice.*

(4) *Hic repetit sicuti unum de creatura.*

(5) *Glorians.*

fidei professionem. Quamquam sub alio respectu hic ipse liber proxime sextus nuncupatur, Erasmus hic ad marginem adscripserat, *Ego vero non dubito quin legendum sit in quatuor libris, eique postea subscripsit Lud. Miræus. Nimirum non adverterunt sermonem hic haberi de perfida Ariatorum epistola, quæ hactenus unico, non quatuor libris edita est.*

(f) *Hanc epigraphen in prius vulgatis omissam restitimus ex potioribus mss.*

(g) *Editi, qui, lib. iv, præferbant unionem inducit, hic exhibent unionem dividens : utrobique refragantibus mss.*

(h) *In vulgatis, lib. iv, gloriari, hic vero cum omnibus mss. glorians : sed errore librariorum litteram n adjectam jam monuimus (col. 106, not. j editionis nostræ.)*

sine tempore editus a Patre, et ante sæcula creatus et fundatus, non erat ante quam nasceretur : sed sine tempore ante omnia natus, solus a solo (a) Patre (1) substituit. Nec enim est æternus aut coæternus, aut simul non factus cum Patre (b), nec simul cum Patre habet esse, sicuti quidam dicunt, aut aliqui, duo non nata principia introducentes : sed sicut unio et principium omnium, sic et Deus ante omnia est. Propter quod et ante Filium est, sicut et a te didicimus media in ecclesia prædicante. Secundum quod itaque a Deo esse habet, (c) et glorias, et vivere, et omnia ei sunt tradita ; secundum hoc, principium ejus est Deus. Principatur autem ei, utpote Deus ejus, cum sit ante ipsum. Si enim quod *ex ipso*, et quod *ex utero*, et quod *ex Patre exivi et veni*, velut partem ejus unius substantiæ et quasi prolationem extendens intelligitur ; compositus erit Pater, et divisibilis, et convertibilis (2), et corpus secundum illos, et, quantum in ipsis est, consequentia corporis sustinens sine corpore Deus (d). »

7. *Venenum in hac epistola latens.* — Quis non his sentiat lubricos serpentinae viæ flexus, vel (e) tortuosis spiris nodos vipereos non intelligat, quibus venenati oris **136** principalis potestas collecto inflexi corporis orbe concluditur ? Sed extensis omnibus atque absolutis, totum occultati capitis virus patebit. Ingeruntur enim nobis primum nomina veritatis, (3) (f) ut virus falsitatis introeat. Bonum in ore est, ut de corde malum subeat. Et inter hæc nusquam audio ab his Deum Dei filium dici : nusquam Filium invenio ita prædicatum esse, quod filius sit. Nomen filii ingeritur, ut natura taceatur ; natura admittitur, ut nomen alienum sit. Hæreses cæteræ prætenduntur, ut de se hæresis mentiatur (*Idem notat Athanas. Or. 1, p. 313*). Unus solus Deus et solus verus ingeritur, ne verum ac proprium Dei filio relinquantur esse quod Deus est.

8. *Quid jam sibi tractandum proponat Hilarius.* —

(1) *Subsistit.*

(2) *Et mutabilis*, ut supra in quarto libro, etiam hic antiqua manu adjectum est in nostro exemplari.

(3) *Ut vires falsitatis introeant.*

(4) *Fidei hujus absolutio evangelicis atque apostolicis*

(a) In antiquissimis mss. S. Martini Turon., Vat. bas. et Colb. a solo substitit : non male, si lib. iv sibi constarent. In græco autem, ὑπὸ τοῦ πατρὸς ἰπρίστον, omisso solo.

(b) Editi hic adjiciunt, *fuit semper*; quod lib. iv melius omitunt, ibi et hic consentientibus mss.

(c) In vulgatis, et *gloriori*. In ms. Vat. bas., et *glorians et vivens* : in aliis, et *glorians et vivere* : idem mendum quod supra.

(d) In uno ms. post vocem *Deus*, subjicitur, *Veritas* : additio manus alienæ, qua sancti Doctoris verba ab hæreticorum dictis secernantur.

(e) Editi, *tortuosi spiritus* : castigantur ex mss. Eadem similitudine fallaces hæresis Arianæ technas sic repræsentat Athanasius, Or. ii contra Ar. p. 316 : *Qui ista hæresis non digna odio fuerit, cum illu per diffidentiam a suis etiam occultetur, et quasi serpens fovetur !*

(f) Ita perpauci recentiores mss. cum vulgatis. Cæteri vero habent, *ut vires falsitatis introeant*. Huic lectioni favet illud, *venenati oris principalis potestas*;

Quamquam igitur superioribus libellis (*scil. iv et v*) de Deo et Deo, et Deo vero ac Deo vero, et in Deo vero patre et in Deo vero filio uno vero Deo intelligendo secundum naturæ unitatem, non secundum personæ unionem, ex legis et prophetarum prædicationibus docuerimus ; tamen perfecta (4) fidei hujus absolutio ex evangelicis atque apostolicis est præstanda doctrinis, ut verus Dei filius Deus non alienæ a Patre diversæque naturæ, sed ejusdem esse divinitatis, per veritatem nativitatis existens, possit intelligi. Nec sane quemquam tam amentem posse esse existimo, qui Dei de se professiones aut cognitæ non intefligat, aut intellectas a se (g) nollet intelligi, aut emendandas putet humanæ opinione prudentiæ. Sed antequam res ipsas salutarium sacramentorum loqui (5) incipiamus ; ne in aliquo sibi, editis hæreticorum nominibus, hæresis professio blandiatur, demonstrandum est omne hujus argutæ malitiæ velamen : ut per quod se virus latens caligit, per id ipsum (6) proditum (h) sit et revelatum, et ad blandientis veneni intelligentiam publicæ conscientiæ sensus introeat.

9. *Valentini commenta. Ecclesia ab his aliena. Prolationis nomine hæretici nativitatem nituntur abolere.* — Volentes igitur hæretici Dei filium non ex Deo esse, neque (i) de natura et in natura Dei ex Deo Deum natum, cum jam superius commemorassent *unum Deum solum* **137** *verum*, neque adjecissent et *patrem* ; ut unius veritatis esse Patrem et Filium exclusa proprietate nativitatis negarent, dixerunt, « Nec ut Valentinus prolationem Naturæ Patris commentatus est : » ut sub specie hæreseos (j) Valentiniæ, nomine prolationis improbato, nativitatem Dei ex Deo improbarent. Valentinus enim ridicula quædam et fœda commentans, cum præter principem Deum, familiam deorum et numerosas (7) (k) æternitatum potestates introduxisset, (8) tunc prolatum Dominum nostrum Jesum Christum mysterio occultæ voluntæ est prædicanda doctrinis.

(5) *Incipimus.*

(6) *Proditum et revelatum, ad blandientis, etc.*

(7) *Ætatum.*

(8) *Tum prolatum.*

alteri autem, *totum occultati capitis virus* : quæ quoniam obtinuit, nec a nobis mutatur.

(g) Editi, *nollet intelligi* : et mox, *humanæ opinionis prudentia*. Concinnius optimus codex Colb. cum Corb., etc., *nollet* : ac postea suffragantibus Mart. et Carn., *humanæ opinione prudentiæ*. Humanam prudentiam, quæ variis opinionibus incerta fluctuat, fidei certitudini numquam præponendam constanter inculcat.

(h) Mss. *proditum, et revelatum, ad blandientis, etc.*

(i) Illud *de natura*, id est, *de substantia*.

(j) Excusi, *Valentinianæ* : renitentibus mss. Sic lib. ii, n. 4, vulgatis etiam consentientibus, legere est *Valentino*, non *Valentiniano*. Ita et in libro de Synodis Arianæ non *Ariani* ipsius Arianæ fautores nuncupantur, et supra, lib. v, n. 25, in aliquot probæ notæ mss. exhibetur *Sabellia hæresis*.

(k) In quibusdam mss. *ætatum*. In aliis nonnullis, *vanitatum*. Rectius in cæteris libris, *æternitatum* : quod latinum nomen est vocis græcæ αἰών, ex qua æones denominati sunt.

tis asseruit. Hanc ergo inanem prolationem, temerarij ac stulti auctoris furore quæsitam, evangelica atque apostolica Ecclesiæ fides nescit. Ignorat enim Valentini (1) (a) bythona, et silentium, et ter denos æonas : (b) scit verò nihil aliud quam unum Deum patrem ex quo omnia sunt, et unum Dominum nostrum Jesum Christum per quem omnia, natum ex Deo Deum. Sed quia ex Deo Deus (c) natus, neque per nativitatem suam Deo ademit esse quod Deus est, neque ipse in nativitate non Deus est; et quod Deus est, non coepit esse, sed natus (d) ex Deo est; et quod nascitur, id ipsum secundum humanæ naturæ sensum videtur esse prolatum, ita ut prolatio ipsa nativitas esse existimetur : idcirco tentatum est per Valentini hæresim prolationis nomen excludi, ne nativitatis veritas permaneret; quia prolationis intelligentia, opinione terrena, non multum esset a natura terrenæ nativitatis aliena. Naturæ humanæ tarda ac difficilis ad res divinas intelligentia exigit, de his, quæ semel dicta a nobis sunt (lib. 1, n. 10 et lib. iv, n. 2), frequentius admoneri, ne satisfacere sacramentis divinæ virtutis, humanæ comparationis exempla credantur; sed tantum ad imbucendam spiritaliter de celestibus sensum, speciem terreni generis afferri, ut per hanc naturæ nostræ gradum ad intelligentiam divinæ magnificentie proveharer.

138 Non est autem secundum humanarum nativitatum prolationes, Dei nativitas æstimanda (al. existimanda). Ubi enim unus ex uno est, et Deus natus ex Deo est, affert tantum significationis intelligentiam terrena nativitas : cæterum non satisfacit comparationis exemplo origo nascentium, quæ habet in se et coitum, et conceptum, et tempus, et partem; cum Deus ex Deo natus nihil aliud intelligendus sit esse, quam natus. Et quidem de divinæ nativitatis, secundum fidem evangelicam atque apostolicam, veritate suo loco tractabimus : interim tamen hæreti-

ca æ artis ingeniam ostendi debuit, quæ, ad veritatem nativitatis abolendam, prolationis nomen extingueret.

10. Manichæum damnant, ut ὁμοούσιον removeant. Ecclesia nescit in alio portionem Dei, sed plenitudinem. — Tenet vero etiam in cæteris ejusdem artis suæ malignam fraudulentiam, dicens : « Nec sicut Manichæus partem unius substantiæ Patris Natum exposuit. » Negata superioris prolatio est, ut nativitas negaretur : nunc quoque sub Manichæi nomine (a) neganda unius substantiæ inferret et portio, ne Deus ex Deo esse credatur. Manichæus enim abrupti in improbanda lege ac prophetis furoris, et diaboli quantum in se est profusus assertor, et (2) (f) solis sui nescius cultor, id quod in Virgine fuit, portionem unius substantiæ prædicavit, et id Filium intelligi voluit, quod ex Dei substantia parte aliqua deductum appareret in carne. Ut igitur unigeniti Filii nativitas, et unius substantiæ nomen tolleretur, portio unius substantiæ in nativitate Filii præterditur : et quia profane ea, quæ ex portione unius substantiæ nativitas asserta est, prædicatur; primum nativitas ipsa non esset, quæ in Manichæo esset ex portionis professione damnata; tum deinde nomen ac fides unius substantiæ tolleretur, quia apud hæreticos ex portione competeret; et per id non ex Deo Deus esset, (g) quod in eo divinæ naturæ proprietas non inesset. Quid vesanas sollicitudines **139** ementita religionis specie impius furor simulat? Manichæum, secundum hæreticæ insanie prædicatores, (h) pia Ecclesiæ fides damnat. Nescit enim in Filio portionem : sed scit Deum totum ex Deo toto : scilicet ex uno unum; non desectum, sed natum : scit nativitatem Dei nec diminutionem esse gignentis, nec infirmitatem esse nascentis. Si ex se scit, infer calumniam (3) (i) temerarie usurpatæ scientiæ : si vero de Domino suo didicit, nativitatis suæ scientiam permittit

(1) *Bythonam.*

(2) *Soli sui.*

(a) Ita cum ms. Corb. In alijs vero, *bythonem*. At in prius vulgatis, *bythonas* : male. Unum enim *bythum*, id est, *profundum* (quod Epiphanio teste hæc xxxi, n. 2. Hesiodi chaos erat), non plures admittit Valentini, ut cernere est apud Irenæum lib. 1, c. 4, Tertullianum de præscript. cap. 49, Epiphani. hæc. xxxi, Philastrium, etc. Fabulas illius ita paucis complectitur Tertullianus loco citato: *Dicit in primis esse bython et silentium, ex his processisse semen mentem et veritatem; ex quibus erupisse verbum et vitam; de quibus rursus creatum hominem et Ecclesiam* (en primam æmunum ogloadem); *sed enim ex his quoque processisse 12 æonas, de sermone autem et vitu alios 10, hanc esse æonum triacontida, etc.* Bython autem apud antiquos in quarto casu sic accepisse videtur Hilarius ut in recto, quasi βυθῶν βυθῶνος : ex quo conficere et licuit, *bythonam*, quomodo in Matth. c. 16, n. 4, et c. 26, n. 5, *theothesam*.

(b) Sic mss. Editi vero, *nescit enim aliud*.

(c) Verbum *natus* in ante editis omissum restituitur ex mss.

(d) In prius vulgatis, *ex Deo Deus est* : abundat vox *Deus*, et abest a mss. Filius negatur coepisse; quia ex Deo natus, non factus, substantiam ac naturam Dei obtinet, cuius nullum est initium.

(e) Sola editio Par. *negando*: mendose. Quod au-

(3) *Temere.*

tem hinc unius substantiæ portio, græca lingua, qua primum edita hæc epistola, dicitur, μέρος ὁμοούσιου. Unde liquet Arianos vocabitum ὁμοούσιου non post Nycænam synodum tantum, sed et ante, valde extimuisse. Hoc enim rursus explodere conantur, ubi aliam : *Si enim quod ex ipso, velut partem ejus unius substantiæ, græce τοῦ ὁμοούσιου.*

(f) In Editis, *solis sui*. In uno ms. Renig. *solis sui*. Melius in alijs, *solis sui*. Manichæi enim, uti tradit Augustinus ad Quodvultdeum, hæc. xlvi, *orationes faciunt ad solem per diem quaquaversum eis circum, Lucemque istam corporalem, inquit superius, Dei dicunt esse naturam*. Porro hic nescius cultor idem est quod *meruditus cultor*. Ideo autem, puto, ait Hilarius, *solis cultor adjuncto sui*, quia sol propter hominem, non propter solem homo.

(g) Vat. bs. *ms. neque in eo divinæ naturæ proprietas inesset. Quid vesanas similitudines, etc.*, libris alijs ne hic præferatur.

(h) Editi, *piæ*. At mss. *piæ*, hoc est, fides quæ pie ac sano sensu hominibus prædicat, Manichæum non secus damnat, atque ipsi Ariani. Sic enim sibi velle videtur, *secundum hæreticæ insanie prædicatores*. Nam *sectandum*, pro ad instar seu æque ac, Hilario usitatum esse jam observavimus.

(i) Ita mss. Colb. ac Germ. In plerisque alijs, *te-*

nascenti. Hæc enim ita ei a Deo unigenito comperta sunt, quod Pater et Filius unum sunt, quod plenitudo deitatis in Filio est: per quod et portionem unius substantiæ (a) odit ad Filium, et per nativitatis veritatem, veræ divinitatis proprietatem veneratur in Filio. Sed (b) reposita pleniore singularum repositionum abolatione, per reliqua curramus.

11. Sabellianum respiciunt, ut naturæ in Patre et Filio unitatem auferant.— Namque id sequitur: « Nec sicut Sabellius, qui unionem dividit, ipsi dixit Filium quem et Patrem. » Ignorat evangelica atque apostolica sacramenta sic credens Sabellius. Sed hoc non simpliciter ab hæreticis (c) in hæreticæ damnatur. Volentes enim nihil inter Patrem et Filium esse unum, divisæ a Sabellio unionis crimen exprobrant: cuius unionis divisio non nativitatem intulit, sed eandem divisit (d) (e) in Virgine. Nobis autem in confessione nativitas est: et unionem detestantes, unitatem divinitatis tenemus; scilicet ut Deus ex Deo (e) unum sint in genere naturæ, dum quod per nativitatis veritatem ex Deo in Deum existit, non affunde quam ex Deo esse substituit. Quod autem non aliunde quam ex Deo manet, maneat necesse est in ea veritate qua Deus est: ac per hoc unum sunt, cum qui ex Deo Deus est, neque aliud ipse est, neque aliunde quod Deus est. Idcirco autem unionis in Sabellio impietas præteneditur, ut (f) Ecclesiæ fidei unitatis religio **140** auferatur. Persequar deinde et cætera hæretici ingenii artificia, ne forte suspiciosi magis quam veris sollicitudinibus, malevolus interpretes alienæ simplicitatis existimer: ostensurus totius professionis (g) conclusionem, in quem se exitum præmissio tam subdoli sermonis instruxerit.

12. Lumen ex lumine Filium Hieracas prave intelligit. Qui intelligat Ecclesia.— Id enim sequitur: « Sed

(1) In Virginem.

mere: in Carn. et Mart., temeritate. In vulgatis autem temeritati.

(a) *End. edit. Er., Lips. et Par., addit:* emendant mss. Odit quippe Ecclesia portionem, que amat et prædicat in Filio deitatis plenitudinem.

(b) In editis, *reposita*. In ms. Carn., *deposita*. Magis placet cum Colb., Slav. et Germ., *reposita*, hoc est, dilata.

(c) Apud Par. desideratur, in hæretico. Propria atque omnibus nota in hoc erat Sabellii hæresis, quod unionem in Deo prædicaret; at quod unionem in Christo divideret, minus innotescebat. Hæc autem fraudulenter, non illud, expriment hæretici; ut catholicos unionem in Deo detestantes, et distinctarum personarum in natura æqualitatem profitentes, cum Sabellio pariter damnent.

(d) Mss., in Virginem. Cum unio ad personas referri solet; hoc per se sonat, personam in Christo non fuisse singularem, ut expluimus col. 108, not. j. hujus editionis, sic tamen potius intelligendum videtur; ut Sabellius unionem in Virgine divideret, quatenus post susceptam in ea carnem eidem Deo patris ac filii nomina adscribere coepit, nominum augens numerum, non personarum.

(e) Par., unum sit. Rectius in aliis libris, unum sint: ut Deus ex Deo et fontem divinitatis Patrem, et Filium qui ex eo originem ducit significet. Ex quo mox concluditur, ac per hoc unum sint.

A nec sicut Hieracas, lucernam de lucerna, vel lampadem in duas partes. Nec qui fuit ante, postmodum natam vel supercrevit in aliam. Hieracas nesciens Unigeniti nativitatem, nec evangelicorum sacramentorum virtutem adeptus, unius lucernæ duo lumina prædicavit, ut lucernarum bipartita divisio substantiam Patris et Filii amuletaret, quæ ex unius vasculi unguine recederetur in lumen: tamquam esset substantia exterior, (h) ut olei in lucerna, continens luminis utriusque materiam; vel certe ut lampas papyro (i) eodem intexta, utroque capite luceret, essetque mediæ materies lumen ex se utrumque protendens. Hæc stultitiæ immanis error inexit, dum quod sapiunt, ex se potius quam ex Deo sapiunt. Sed quia veræ fidei professio est, in Deum ex Deo natum ut lumen ex lumine, quod sine detrimento suo naturam suam præstat ex sese, ut dei quod habet, et quod dederit habeat; nascaturque quod sit; cum non aliud, quam quod est, natam sit; et nativitas acceperit quod erat; nec ademerit quod accepit; sitque utrumque unum, dum ex eo quod est nascitur, et quod nascitur, neque aliunde, neque aliud est; est enim lumen ex lumine: ut ergo fidei hujus intelligentia avertetor, Hieraca lampas vel lucerna ad erinon conditioni ex lumine luminis objecta est: ne dici religiose existimer, quod imple distans et nunc et ante damnatum est. Absterge, absterge inanissime timor hæreticorum, nec patrociniis ecclesiasticæ fidei falsa sollicitæ assertionis opinione mentire. Nihil corporale **141** secundum nos, nihil (2) (j) inanissimum in Dei rebus est: quod Deus est, Deus totum est. Nihil in eo, nisi virtus, nisi vita, nisi lux, nisi beatitudo, nisi spiritus est. Materies hebetes natura illa non recipit, neque ex diversis constat ut maneat: Deus, ut est Deus, quod est permanet: et permanens Deus Domus

(2) In anteriori, inanium.

(f) Tres Vat. mss. et Silv., ecclesiasticæ fidei. Hæresi hic opponitur Ecclesia: cuius fides est unitatis religio, quia unitatem in Trinitate et credit et veneratur.

(g) Editi, conclusionem: emendantur ex scriptis.

(h) In vulg., ut oleum. At in mss., ut olei, tacita voce substantia. In hac sententia datur substantia Patri et Filio prior, quæ ab utroque participata sit: quo sensu reprobat homonion lib. iv, num. 4.

(i) Sola editio Par. papyro eidem. Papyrus vel papyrum est herba Nilotica, cujus usus non unus fuit. Ex eo conficiebantur chartæ, vela, tegetes, fones nautici, etc. Usus quoque ejus ad cæceos ac lampades meminit Gregorius Papi, l. i Dial. c. 5: Omnes lampades ecclesie implevit aqua, atque ex more in medio papyrum posuit. Gregorius Turon. de Vitis Patrum c. 8, mentionem facit cicindilii, in quo nec papyrus addita, nec olei gutta stillantis adjecta. Demetrius Paulinus Nat., 3:

Clara coronantur densis ætatis lychnis,
Lumina ceratis adoleatur odora papyris.

Hinc Joanni de Janua, papyrus dicitur quasi parans pyri, id est, ignem: substituitur forte, quam verius.

(j) Editi, inane. Ms. Corb. a prima manu, inanissimum: a secunda cum cæteris, inanissimum: qua voce negatur Deus consequentia corporis sustineri: sicut antea probatur non esse corpus, in quo nihil corpore assertitur.

genuit. Non continentur, ut lampas et lampas, aut A lychmus et lychnus, exteriore natura. Unigeniti ex Deo Dei nativitas non series est, sed progenies, non tractus est, sed ex lumine (1) lumen. (a) Luminis naturæ unitas est, non ex connexionem porrectio.

13. *Dei ex Deo nativitas impugnata, asseritur.* — Jam vero in eo quanta hæreticæ astutiæ et quam callida professio fuit: « Nec qui fuit ante, postmodum natum vel supercreatum in filium. » Deus, qui ex Deo natus est, non utique natus ex nihilo est, neque de non exstantibus natus est; sed nativitatis suæ viventem habuit naturam. Nec idem Deus, qui erat; sed Deus ex Deo, qui erat, natus est; et nativitas habuit originis suæ in ipsa sua nativitate naturam. (2) Si ex nostro loquimur, insolentes sumus: sin vero ad loquendum edoctos nos per Deum docebi-

(1) Abest lumen.

(a) In vulgatis, *ex lumine luminis natura. Unitas.* Addimus *lumen* ex ms. Colb. aliisque duobus, quibus alii cætera consentiunt.

(b) Ita mss. Editi vero, *quæ in Deo manebant.* Ut Hilario familiare est verbum *Deus* pro Patre, ita manere pro esse sine existendi initio. Unde quod hic *quæ Dei manebant*, mox dicitur *quæ Dei erant.*

(c) In ms. Carnut. a secunda manu hic superscripta est particula *non*, quæ deinde in uno Colb. necnon in edit Er., Lips. et Par. perperam obtinuit: reluctantis aliis libris. Dicebant Ariani, *Nec qui fuit ante, postmodum natum*, directe quidem adversus Sabellium, asserentem eum, qui Pater erat, cum postmodum natus esset, filii appellationem esse sortitum; oblique autem adversus catholicam fidem, Filium de non exstantibus insinuare molientes. Quibus ita respondet Hilarius, ut et ipsorum repellat artes, et catholicæ fidei nihil cum Sabellio commune esse demonstrat. Superius enim contra Sabellium præmittit, *Nec idem Deus qui erat natus est.* Quod ubi probavit, idipsum conclusionis in modum repetit his aliis verbis, *Non ergo qui erat* (hoc est, non Pa-

ter) *natus est: sed ex his quæ Dei erant Deus* (Filius) *natus existit.*

(d) Solus codex Vat. bas., *quantum potuit.*

(e) Editi, *antequam nasceretur.* Sequitur mss. Deinde *subsistens origo* nihil aliud significat, quam quod mox, *existens auctoritas.* Pro his dicerent modo Theologi, *principium existens.*

(f) Exemplar Carn. secundis curis cum ms. Vat. bas., *quia nasci non potuit nisi qui non erat, neque, etc.*

(g) In ms. Vat. bas., *postquam esset.*

(h) Vat. bas. ms., *ne quod Deus, et mox, maneret* absque particula *que*: hic ut supra et mox deprehenditur temeratus.

(i) In ms. Vat. bas. desideratur *qui erat.* Quod proxime dicitur, *manentis naturæ confutanda nativitas*, ita potest intelligi, vel natum esse ex manente seu existente natura, vel natum habere manentem naturam, vel etiam utrumque.

(j) In vulgatis, *unius ejus substantiæ*: male, cum ejus ad Patrem, et unius ad vocabulum *substantiæ* referatur. Deinde jam præmonuimus in exemplaribus græcis legi, *και ως προβολή υπό τῶων, non autem και*

(2) Si enim ex nostro.

ter) *natus est: sed ex his quæ Dei erant Deus* (Filius) *natus existit.*

(d) Solus codex Vat. bas., *quantum potuit.*

(e) Editi, *antequam nasceretur.* Sequitur mss. Deinde *subsistens origo* nihil aliud significat, quam quod mox, *existens auctoritas.* Pro his dicerent modo Theologi, *principium existens.*

(f) Exemplar Carn. secundis curis cum ms. Vat. bas., *quia nasci non potuit nisi qui non erat, neque, etc.*

(g) In ms. Vat. bas., *postquam esset.*

(h) Vat. bas. ms., *ne quod Deus, et mox, maneret* absque particula *que*: hic ut supra et mox deprehenditur temeratus.

(i) In ms. Vat. bas. desideratur *qui erat.* Quod proxime dicitur, *manentis naturæ confutanda nativitas*, ita potest intelligi, vel natum esse ex manente seu existente natura, vel natum habere manentem naturam, vel etiam utrumque.

(j) In vulgatis, *unius ejus substantiæ*: male, cum ejus ad Patrem, et unius ad vocabulum *substantiæ* referatur. Deinde jam præmonuimus in exemplaribus græcis legi, *και ως προβολή υπό τῶων, non autem και*

tendens intelligitur; compositus erit Pater, et divisibilis, et convertibilis, et corpus secundum illos, et, quantum in ipsis est, consequentia corporis sustinens sine corpore Deus. » Gravis et multæ difficultatis labor esset veritatem religionis adversum falsitatis impietatem tueri, si quantum audet impietas, in tantum consuleret (a) prudenter. Sed bene, quod irreligiositatis voluntas ex inopia prudentiæ est. Et idcirco cum facilis sit adversum stultitiam responsio, emendatio tamen difficilis stultorum est: per quam primum et ratio intelligentiæ non quæritur, et deinceps ab intelligente intimata non capitur. Sed si quos timor Dei et intelligentiæ ignoratio, non impietatis voluntas per stultitiæ sensum detinuerit in errore, (b) spero ut ad emendationem proclives sint; cum impietatis stultitiæ absolute veritatis sit demonstratio B proditura.

16. *Filius ut ex ipso Deo neque ipse qui Pater, neque aliud, neque ex nihilo.* — Dixistis, o stulti, (c) qui et hodie idem dicitis, nescientes in Deum sapere, si enim quod *ex ipso*, et quod *ex utero*, et quod *ex Patre exivi et veni*. Quæro a te, hoc totum dictum a Deo, an non dictum sit? Dictum utique est: et necesse est, cum a Deo de se dictum sit, non aliter intelligendum esse quam dictum est. De dictis suo loco, demonstratis singulorum quorumque virtutibus, tractabimus. Interim tamen uniuscujusque intelligentiam consulo, quid existimet in eo, cum dictum sit *ex ipso*: utrumne ex altero intelligendum sit, an ne ex nullo, an vero ipse ille credendus sit? Ex altero non est: quia *ex ipso* est, id est (ita ut non), ne aliunde, præter quam ex Deo C Deus sit. Ex nihilo non est: quia *ex ipso* est; demonstratur enim natura unde nativitas est. Ipse non est: quia ubi *ex ipso* est, nativitas filii refertur ex patre. Deinde cum significatur *ex utero*, interrogo an credi possit esse natus ex nihilo, cum nativitatis veritas per corporalium efficientiarum nomina reveletur? Non enim membris corporalibus consistens Deus, cum generationem 144 Filii (d) commemoraret, ait: *Ex utero ante luciferum genui te (Ps. cix, 3)*; sed innarrabilem illam unigeniti ex se filii nativitatem ex divinitatis suæ veritate confirmans, ad intelligentiæ fidem locutus est; ut de divinis suis rebus, secundum humanam naturam, humanæ naturæ sensum ad fidei scientiam erudiret: ut cum ait *ex utero*, non ex nihilo creatio substituisse, sed ex se Unigeniti sui natu-

ralis nativitas doceretur. Postremo quod dixit: *Ex Patre exivi, et veni (Job. xvi, 27)*, utrum ambiguitatem reliquerit, quin intelligeretur non aliunde quam ex Patre esse quod Deus est? Ex Patre enim exiens, neque aliam nativitatis habuit naturam, neque nullam: sed eum sibi testatur auctorem, ex quo se proficitur exisse. De his autem demonstrandis atque intelligendis posterior mihi sermo est.

17. *Deo de se non credere nefas.* — Interim tamen hoc videamus, qua hominis fiducia intelligenda de Deo inhihentur, quæ quod a Deo de se dicta sint non negantur. O gravissimum humanæ stultitiæ atque insolentiæ dedecus, professionis suæ de se Deum non modo arguere non credendo, sed emendando damnare; et illud ineffabile in eo naturæ suæ virtutisque secretum, humanis contaminare et impugnare doctrinis, et hæc audere loqui: Si, inquit, ex Deo est Filius, demutabilis et corporeus Deus est, qui ex se protulerit vel extenderit, quod sibi esset in filium! Quid sollicitus es, ne demutabilis Deus sit? Nos nativitatem constemur, nos unigenitum prædicamus ex Deo docti: tu, ne nativitas maneat, ne unigenitus Deus in Ecclesiæ fide sit, naturam indemutabilis Dei quæ nec extendi nec protendi possit (e) opponis. Afferrem tibi, infelix error, etiam ex rebus mundi quarumdam naturarum quæ gignuntur exemplum, ne nativitatem protensionem existimares, ne nascentium naturas detrimenta crederes esse gignentium, ut etiam multa sine corporali admixtione ex viventibus in viventibus animas gignerentur: nisi nefas esset, Deo de se (f) non credidisse; et ultimi furoris vesania judicaretur, adimere auctoritatem ad fidem, cui venerationem profiteris ad vitam. Si enim non nisi per eum vita est, quomodo non per eum fides vitæ est? Fides autem vitæ quomodo in eo est, qui sibi de se testis infidelis habeatur?

145 18. *Filii nuncupationes qui ab hæreticis intellectæ.* — Usurpas enim, impiissime hæretice, nativitatem Filii ad creationis voluntatem; ut non ex Deo natus sit, sed volente eo qui creavit, ex creatione substituerit. Et tecum idcirco non Deus est, quia manente Deo uno, non teneat Filius originis suæ in nativitate naturam; sed in substantiam alteram (g) conditio, ipse tamquam unigenitus conditionibus et facturis cæteris præstantior sit: substitutus tamen, ut creationis indultæ (h) sibi habeat substitutionem, non

ὡς προβολὴν ἀποδείων, quomodo Hilarius legisse liquet ex ipsius expositione.

(a) Editi, prudentia: castigantur ex scriptis.

(b) Ms. Carn. credo ut. Alii, spero ut. At excusi, spero quod. Hoc in loco prodit Hilarius, quo animo erat affectus erga eos, qui ignorantia et simplicitate Ario favebant, uti jam adversus Erasmi argutias observatum est in præfat. 27. Haud aliter Athanasius Or. II cont. Ar., p. 321, agens de iis qui sobolem propriam substantiæ Patris negant, quasi id fieri nequeat, nisi partes intelligantur: qui de incorporeo corpore cogitant, et ob imbecillitatem naturæ suæ adimunt Filio proprietatem paternæ substantiæ, dum sobolem Patris stulti ex se metuntur: Cæterum, inquit, istos ad istum modum affectos, persuasosque non posse esse filium Dei, æquum quidem est ut misericordia pro-

sequamur: consentaneum tamen, ut sciscitemur, et rationibus convincamus. Forsitan vel eo modo ad sensum aliquem perducere poterunt.

(c) Er., Lips. et Par., quin et hodie: nullo suffragante ms.

(d) Par. cum antiquiore ms. Colb. et Germ., commemorasset.

(e) Vat. bas. ms., exponis: minus bene.

(f) Lips. hic adiecit testanti: quod abest a Bad., Er. et plerisque mss.

(g) Editi, conditur: renitentibus omnibus mss. Sensus porro est, Tecum, hoc est, in tua sententia, Filius non est Deus, sed conditio: ubi advertas particulam cum hic ut alibi pro secundum accipi.

(h) Abest sibi a ms. bas. Vat. Verbum substituere Arianis usitatum colligimus ex Faustino, cap. 1, ubi

lendum ignorantibus simplicioresque, dicta esse ex A persona Dei patris mentietur, ne in Deum fillium dicti hujus intelligentia suscipi possit: audiat mendacii sui ab apostolo et doctore gentium reatum; omnia hæc ad sacramentum passionis dominicæ et evangelicæ fidei tempora prædicante, tum cum infidelitatem Israel adventum Domini in carnem non intelligentis exprobrat. Ait enim ita: *Omnis enim, quicumque invocaverit nomen Domini, salvabitur. Quomodo invocabunt eum in quem non crediderunt? Quomodo autem credent ei quem non audierunt? Quomodo autem audient sine prædicante? Quomodo autem prædicabunt nisi missi fuerint? sicuti scriptum est: (a) Quam speciosi pedes eorum qui annuntiant pacem, eorum qui annuntiant bona (Esai. LII, 7): Sed non omnes obediunt Evangelio. Esaias enim dicit, Domine, quis credidit auditui nostro (Esai. LIII, 1)? Itaque fides ex auditu, auditus autem per verbum (b). Sed dico, numquid non audierunt? Imo in omnem terram exivit sonus eorum, et ad terminos orbis (c) verba eorum. Sed dico: Numquid Israel non scivit? Primus Moyses dicit, Ego incitabo vos in non gentem, in gentem insensatam exacerbabo vos. Esaias autem audet et dicit, Apparui autem his qui me non (d) quærunt, inventus sum iis qui me non interrogabant (Esai. LXV, 1). Ad Israel autem quid dicit? Tota die (1) extendi manus meas ad 125 populum non audientem (Rom. x, 13 et seq.). (e) Quis cœli circulos, incertum incorporeus an corporeus, egressus, fidelior Paulo dictorum propheticorum interpret exististi (II Cor. XII, 2)? Quis inenarranda cœlestium mysteriorum audiens sacramenta et tacens, majore C hæc fiducia revelatæ tibi a Deo scientiæ prædicasti? Quis ad plenitudinem dominicæ passionis cruci reservandus, antea in paradysum raptus evadens, melius de divinis Scripturis electionis vase docuisti, hæc nesciens dicta gestaque esse a Deo vero, et ad intelligentiam Dei veri a vero ejus et electo apostolo prædicata?*

(1) *Expandi*, juxta vim græci vocabuli ἐξπρίττω.
 ¶ (2) *Umquam* abest a ms. Veron.

(a) In ms. Carn. a prima manu, *quam veloces pedes*.
 (b) Removimus hinc verbum *Dei*, veterum librorum auctoritate.

(c) In vulgatis hic additur *terræ*: quod abest a mss.
 (d) Editi, *quærebant*: repugnantibus mss.

(e) Bad. et Er. cum unico ms. Colb. minimæ auctoritatis: *Quis in tertium cœlum incorporeus an corporeus ingressus*. In edit. aliis retentum est verbum *ingressus*. Quod et habuit ms. Carn. a prima manu. At a secunda consentiens aliis mss. habet, *egressus*. Palam est hic respici Pauli raptum usque in tertium cœlum (qui quidem in psal. cxxxv, n. 10, sic exprimitur: *Cum raptus ad cœlos est*): mox vero ubi subjicitur, *Quis ad plenitudinem*, etc., alludi ad hæc Colos. 1, 24: *Adimpleo ea quæ desunt passionum Christi*. Ita in his Hilarius adversarium cum Apostolo comparat, ut quæ Pauli sunt, in illum conferre videatur.

(f) Quidam mss. *ex prophetæ spiritu*.

(g) Editi, *quæ facis* reluctantis mss. et græco ἀπορίσας.

(h) Apud Bad. et Er., *prænuñtiaverat*: male. In cod. ce autem Vat. bas. *prænuñtiabat*. In aliis vero libris, *prænuñtiaverat*: verius. Tum excusi, *myste-*

53. *Esaiam ex Esaiæ dictis interpretatur Apostolus. Esaias vidit Deum, neque alium vidit præter Filium.* — Nisi forte Apostolus dictis propheticis non (f) ex prophetiæ spiritu usurpatis, temerarius alieni sermonis interpret est. Omnia quidem per revelationem Christi Apostolus dicit: sed Esaiæ dicta ex dictis Esaiæ ipsius novit. In exordio enim sermonis ejus, in quo Deus verus a servientibus sibi benedicendus atque jurandus est, hæc prophetæ oratio legitur: *A sæculo non audivimus, nec oculi nostri viderunt Deum præter te, et opera tua (g) quæ facies expectantibus misericordiam tuam (Esa. LXIV, 4)*. Loquitur Esaias, præter hunc se neminem Deum vidisse. Vidit enim gloriam Dei, cujus (h) prænuñtiaverat mysterium corporationis ex virgine. Ac si tu hæretice ignoras, quod in ea gloria unigenitum Deum viderit; audi Joannem evangelistam dicentem (XII, 41): *Hæc autem dixit Esaias, quando vidit (i) honorem ejus, et locutus est de eo (Esa. VI, 1)*. Hinc apostolicis, hinc evangelicis, hinc propheticis dictis, impie hæretice, concluderis. Esaias enim Deum vidit; et cum scriptum sit: *Deum nemo vidit (2) (j) umquam, nisi unigenitus filius, qui est in sinu Patris, ipse enarravit (Joan. I, 18)*; Deum tamen propheta vidit, et gloriam ejus usque ad invidiam prophetiæ dignitatis adspexit. Nam in iudicium mortis ob hanc causam a Judæis actus est.

126 34. *Pressius ostenditur Filium ab Esaiâ Deum verum prædicatum esse. Hæreticorum id negantium dolus.* — Deum itaque nemini visum, unigenitus filius qui in sinu Patris est enarravit. Aut dissolve unigeniti enarrationem, (3) aut crede qui visus est, qui apparuit non intelligentibus se, (4) (k) et factus est gentium non invocantium se, et expandit manus ante populum contradicentem: ita tamen ut et servientibus sibi nomen novum vocetur, et in terris Deus verus benedicatur atque juretur. (l) Prophetia loquitur, Evangelium testatur, Apostolus interpretatur,

(3) *Aut Deum crede.*

(4) *Et palam factus est genti non invocanti se.*

rium incorporationis. Elegantius mss. *mysterium corporationis*. Ut autem Hilarii argumentum apertius pateat, sic uno syllogismo potest comprehendere: Esaias vidit Deum, VI, 1, *Vidi Dominum sedentem*, etc., atqui non aliam Dei personam præter quam Filii vidit LXIV, 4: *Nec oculi nostri viderunt Deum præter te*: Filius igitur est Deus.

(i) In vulgatis, *gloriam*: a qua voce non abhorret Hilarius. Reponimus tamen *honorem* ex fide mss.

(j) Ab omnibus fere mss. hic abest *umquam*, secus vero I. v, n. 42, et I. vi, n. 39. Quod (col. 127, not. b hujus editionis) observatum est, *Dei nomine*, ubi hæc vox simpliciter occurrit, Patrem ab antiquis intelligi solere, maxime in hisce Joannis verbis locum habet. Sic porro Hilarius ratiocinatur: Esaias ex Joannis testimonio Deum vidit: at Deum Patrem a nemine visum Johannes idem testatur: vidit igitur Esaias Deum Filium.

(k) Editi cum pluribus mss., *et palam factus est genti non invocanti se*. Exemplar Carn., *factus est in medio gentium*, etc. Verius vetustiores mss. Colb., Remig. et Germ., *factus est gentium non invocantium se*, supple, *Deus proprius*.

(l) Sic mss. At editi, *Propheta*. Nota hic non modo

Ecclesia confitetur, Deum verum esse qui visus sit; cum tamen Deum patrem visum nemo fateatur: et eo hæretici furoris prorupit insania, ut dum confiteri se simulat, denegaret. Negat enim novo confessionis (a) impioque consilio; et arte subdola fidem dum mentitur, eludit. Cum enim confesso uno Deo eodemque vero et solo justo, solo sapiente, solo indemutabili, solo immortalis; solo potente, subicitur et filius in diversitate substantiæ, non ex Deo natus in Deum, sed per creationem susceptus in filium, non naturæ habens nomen, sed adoptionis sortitus appellationem; necesse est ut his omnibus careat Filius, quæ ad privilegium solitariæ in Patre majestatis sunt prædicata.

35. *Ariani unum verum Deum nesciunt. Cur. Quid duobus superioribus libris præstitum, quid jam præstandum.* — Nescit hæretica perversitas unum Deum verum nosse et confiteri; et extra impietatis sensum, confessionis hujus est et fides et intelligentia. Prius constitendus est (b) Pater et Filius, ut unus verus Deus possit intelligi: et cognitio sacramentis salutis humanæ, quæ in nobis per regenerationis virtutem in Patre et Filio (c) consummantur ad vitam, legis et prophetarum sunt mysteria consequenda. Unum Deum verum non apprehendit ignara evangelicæ et apostolicæ prædicationis impietas. Cujus quamvis intelligentiam, usque ad absolutissimam veræ pietatis professionem, ex ipsis (d) eorum doctrinis 127 præstabitur; ut indivisus atque inseparabilis, non ex persona, sed ex natura, subsistens ex Patre unigenitus intelligatur; et per id unus Deus sit, quia ex natura Dei Deus sit: tamen ex propheticis dictis perfectæ hujus unitatis fides est (e) exstruenda, et hinc evangelicæ domus sunt ponenda fundamenta; ut per eandem naturam divinitatis unius unus Deus per id intelligatur, quod in Deum alterum Deus unigenitus non refertur. Tenuimus enim omni hoc sermonis nostri libello eum ordinem, ut in quibus superiore libro Deum filium docueramus, in ipsis nunc Deum

ex propheticis, evangelicis, apostolicisque testimoniis fidem adstrui, sed etiam ex Ecclesiæ confessione.

(a) In codice Vat. bas. adjicitur suæ. Hic indicatur epistola Arianorum ad Alexandrum.

(b) Exemplar Vat. bas., verus Pater: quod cum hujusmodi additiones alibi habeat, ab interpolatoris manu temeratum suspicari est. Cur in hæreticorum sensum non cadat Dei veri cognitio, sic ratio redditur lib. viii, num. 6: *Cum sapientia Christus sit, necesse est ut extra sapientiam sit, qui Christum aut ignorat aut odit.*

(c) Illic Spiritus sanctus fuerat nominandus, nisi tota esset nunc de Patre et Filio controversia. Sed suspicionem nullam relinquit libri ii exordium.

(d) Illud eorum sic refertur ad evangelicæ et apostolicæ prædicationis, perinde ac si dictum esset, evangelicorum et apostolicorum præconum. Deinde non intelligendus est Filius a Patre etiam ex persona divinis ac separabilis, nisi quatenus hoc tantum sonat personæ utriusque distinctionem.

(e) In vulgatis, *astruenda*. In ms. Carn. a prima manu, *struenda*; a secunda autem, *instruenda*, unde et in unum Colb. transit eadem lectio. Aptius in cæteris *exstruenda*.

verum ostenderemus. Et, ut (f) spero, ea dictorum omnium absolutio fuit, ut Deus verus intelligeretur, qui Deus esse non negabatur. Reliquus autem nunc omnis sermo ad id proficiet, ut qui Deus verus esse intelligitur, non in Deum alterum deputetur; et quod ad (g) alterum non proficit, ad unum intelligatur: unum autem illud non subsistentem naturam perimat in Filio, sed in Deo et Deo naturam Dei (h) conservet unius.

36. *Quod ex Moyse Filius cum Patre unus sit Deus.* — Veritatis ratio postulat, ab eo initium intelligentiæ istius sumi, per quem manifestari sæculo Deus cœptus est, (i) Moyse namque, cujus ore hæc de se unigenitus Deus professus est: *Videte, videte, quoniam ego sum Deus, et non est Deus præter me* (Deut. xxxii, 39). Ac ne forte dicti hujus (j) virtutem hæretica impietas ad patrem innascibilem Deum referat; et ipsa dicti ratio, et Apostolus auctor occurrit, qui ex persona unigeniti Dei, sicut superius (lib. iv, n. 35) docuimus, intelligendi totius hujus sermonis interpret est; et hoc quod dictum est, *Lætamini gentes cum plebe ejus* (Deut. xxxii, 43; et Rom. xvii, 10), proprium ejus esse demonstravit, subjiciens ad fidem dicti: *Et erit radix Iesse, et qui surget regere gentes, in eum gentes sperabunt* (Ibid., 12). Demonstrato igitur per Moysen eo qui dixerat: *Non est Deus præter me*, in eo quod ait: *Lætamini gentes simul cum eo*; et Apostolo id ipsum (k) ad Dominum nostrum Jesum Christum unigenitum Deum intelligente, in quo secundum carnem ex radice Jesse surgente rege 128 gentium spes est, ipsa nunc dicti ratio tractanda est, ut quia dictum non ambigitur, quatenus dictum sit possit intelligi.

37. *Qui Deus ex Deo et in eadem natura.* — Verum et absolutum et perfectum fidei nostræ sacramentum est, Deum ex Deo, et Deum in Deo confiteri: non corporalibus modis, sed divinis virtutibus; nec naturæ in naturam transfusione, sed (l) mysterio et potestate naturæ. Non enim per desectionem aut pro-

(f) Verbum *spero* omittit ms. Vat. bas. Eodem sensu pro opinari usurpat Augustinus epist. clvii, n. 22: *Plures, inquit, Cælestii sunt sectatores, quam sperare possumus.*

(g) Editi cum unico recentiore ms. Colb., *in alterum non proficit, id unum*. Post ad alterum, supple *constituendum, vel intelligendum*; et post ad unum, intelligere est *mentem referre, aut pertinere*.

(h) Unus e mss. Colb., *consummet*, quod etiam Carnut. secundis curis habet: minus ad mentem Hilarii.

(i) Excusi hic præferunt, *Moyse*, et post verbum *professus est*, adjiciunt *ait*: *renitentibus mss. totoque contextu non nihil abrupto. Malumus cum veteribus libris, Moyse namque, sine ait, hoc est, nempe a Moyse. Quippe namque pro nempe alias jam observavimus Hilario usitatum.*

(j) Sic. mss. Editi vero, *veritatem*.

(k) Bad., Er. et Lips., *in Dominum*. Particula in expuncta est editione Par. Habent autem mss. ad *Dominum*, supple *referrri, vel pertinere*.

(l) Illud *sed mysterio* illustrari potest his Ambrosii lib. iv de Fide, c. 9, n. 103: *Generatio non in voluntatis possibilitate est, sed in jure quodam et proprietate paterni videtur esse secreti, etc.* Quod vero hic mys-

tionem aut derivationem ex Deo Deus est, sed ex virtute naturæ in naturam eandem nativitate subsistit. Res ipsæ planius consequens liber evangelicorum atque apostolicorum dictorum interpres loquetur: sed interim ex lege et prophetis hoc, quod et loquimur et credimus, est docendum. Nativitas igitur Dei non potest non eam, ex qua profecta est, tenere naturam. Neque enim aliud quam Deus subsistit, quod non aliunde quam (a) ex Deo subsistit. Eandem autem naturam (b) ita, non ut natus sit ipse qui genuit (nam quomodo erit ipse, cum genitus sit?), sed in his ipsis subsistat ille qui genitus est, (c) quæ totus est ipse qui genuit: quia non est aliunde quod genitus est. Et per hoc non refertur ad aliud, quod in unum subsistit ex uno: neque novum in se est, quod vivit ex vivo: neque abest a se, quod vivus genuit (d) in vivum. Ac sic in generatione Filii (f) et naturam suam (e) sequitur incorporalis atque indemutabilis Deus, incorporalem atque indemutabilem Deum gignens: nec naturam suam deserit ex incorporali atque indemutabili Deo incorporalis atque indemutabilis Dei perfecta nativitas, per hoc utique subsistentis ex Deo Dei sacramentum. Hæc ita unigenitus Deus per sanctum Moysen testatur: *Videte, videte, quoniam ego sum Dominus, et non est Deus præter me* (Deut. xxxii, 39). Non est enim natura divinitatis alia, (f) ut præter se Deus ullus sit. Nam cum ipse Deus sit, tamen etiam per naturæ virtutem in eo Deus est. Et per id, quod ipse Deus est et in eo Deus est, non est Deus præter eum: cum non existet aliunde quod Deus est, et 129 in eo Deus sit, habens in se et quod ipse est, et (g) ex quo ipse subsistit.

38. Individua Patris et Filii divinitas ex Esaiâ. — Confirmat autem fidei nostræ veram et salutarem professionem idem atque unus in plurimis Spiritus prophetiæ, per successiones et intervalla temporum non demutans religiosæ doctrinæ prædicationem. Ut enim per Moysen ex persona unigeniti Dei dicta, pleniore ad intelligendum confirmarentur profectu; rursus sermone Dei patris ex persona virorum excellentium idem prophetiæ Spiritus per Esaiam loquitur: *Quoniam in te est Deus, et non est præter te Deus. Tu*

(1) *Et naturam suam, ut ita dixerim, sequitur.*

(2) *Inserat se.*

(3) *Generum veritate abest a nostro exemplari.*

terio naturæ; lib. vi, n. 10, dicitur sacramento substantiæ.

(a) In excusis, ex Deo Deus: abundat vox Deus, neque existat in mss. quorum in plerisque deinde, ut D et paulo ante, subsistit.

(b) Excusi hic addunt inde: nullo suffragante ms. Hujus vocis loco supplendum tenet. Expressius in Pratellensi codice, Dei autem naturam ita obtinet: etsi minus sincere. Hic Hilarius pro more præcludit locum suspitioni, ne Sabellio favere existimetur.

(c) Sic pervetusti codices Colb., Corb., duo Remig., tres Vaticani, Theod., Germ. etc. Alii vero nonnulli cum vulgatis, in quibus totus est ipse qui genuit: quia non est alio genitus. Neque aliud quam Deus est: quia non est aliunde, etc.

(d) Particulam in adjectivum auctoritate mss. Sic et lib vii, n. 27: *Non enim novum est, quod ex vivo generatur in vivum.*

enim es Deus, et nesciebamus, Deus, Israel salvator (Esai. xlv, 44, 45). (2) (4) Exserat ac in hanc et naturæ et nominis inseparabilem professionem hæreticæ impietatis desperatus furor: et hæc, si potest, dictis ac rebus unita, rabido vesaniae suæ ore concerpit. In Deo Deus est, et præter eum Deus non est; dissolvat eum qui inest, ab eo in quo inest: et sacramenti hujus intelligentiam dividat (3) (i) generum varietate. Nam in eo quod ait, *In te Deus est*, naturæ Dei patris in Deo filio docuit veritatem, cum in eo Deus intelligeretur esse qui Deus est. In eo vero quod subjicit: *Et præter te non est Deus: ostendit præter eum Deum non esse, quia in se Deo Deus inesset.* Hoc vero quod tertium est, *Tu es Deus, et nesciebamus*, humanæ intelligentiæ piam et fidelem testatur professionem, quæ cognitæ nativitatis mysteriis, et nomine (Emmanuel) ad Joseph per Angelum nuntiatio confiteretur, *Tu enim es Deus, et nesciebamus, Deus Israel salvator*: subsistentem in eo Dei naturam (j) intelligentes, cum in Deo Deus inest, nec præter eum 130 qui est Deus quicquam Deus alius sit: quia ipse Deus, et in eo Deus, alterius nobis casusquam Dei non relinquat errorem. Et hæc quidem Esaias, individuum atque inseparabilem Patris et Filii divinitatem testatus, ita prophetavit.

39. Ex Jeremia idem evincitur. — Jeremias vero non dispari prophetiæ virtute, indiscretæ a Deo patre naturæ unigenitum esse Deum ita docuit, dicens: *Hic Deus noster est, et non deputabitur alter ad eum.* (4) *Qui invenit omnem vitam scientiæ, et dedit eam Jacob puero suo, et Israel dilecto suo. Post hæc supra terram visus est, et inter homines conversatus est* (Baruc. iii, 36). Quid alium Deum in filio Dei Deo hæreticæ supponis? Disco unum Deum verum intelligere et confiteri. Non alius Deus ad Christum deputatur ut Deus sit. Deus est ex natura, ex nativitate, ex Deo. Quod enim Deus est, ex Deo est, non etiam Deus alius est. Alius enim ad eum non deputatur; quia non est in eo alia præter quam quæ Dei est veritas. Quid verum et non verum, quid degenere et nobilem, quid diversum (k) et diversum sub unius Dei ementita religione componis? Deus

(4) *Qui non legitur in ms. quemadmodum neque in Græco.*

(e) Hic in ms. Corb. superscriptum est, *ut ita dixerim*, quod et in vulgatis et in recentioribus mss. insertum fuit, sed non habetur in vetustioribus.

(f) Bad., Er. et Lips., *ut præter eum Deus alius sit.*

(g) Id est, ita in eo Pater est, ut habeat et id quod est, et id ex quo filius ipse subsistit.

(h) Carnut. ms. cum aliquot aliis, nec non Bad., Er. et Lips. *inserat se.*

(i) Abest generum varietate a veteribus libris Colb., Corb., Remig., Viind., etc. An ex marginæ in textum irrepsit?

(j) In vulgatis *intelligens*. At in mss. *intelligentes*, quod ad eos referendum, qui paulo ante dicunt, *nesciebamus*.

(k) Sic plerique mss. At qui Carnutensem recognovit, quod ad calcem hujus ac superioris libri verbo *emendavi* significat, non advertens hæc lectione majorem esse membrorum antithesim, hic apposuit parti-

est pater, Deus est et filius. In Deo Deus est; præter eum Deus non est, non alter ad eum deputatur ut Deus sit. In his si unum magis quam solitarium Deum intelliges; Ecclesiæ religionem profiteberis, quæ Patrem in Filio constitetur. Sin vero unum Deum, ad solitarii significationem, sacramenti celestis ignarus obtendis; extra cognitionem Dei (a) es, Deum in Deo esse non constitens.

131-132 LIBER SEXTUS.

Statim ab exordio repræsentat Arianam litem per omnes ferme imperii Romani provincias grassantem: cujus difficillima cura sit, quia error ex plurimorum assensu publicam sibi auctoritatem comparasset. Episcopali tamen officio, et plurimos ad veritatem revocandi spe adductus Hilarius fidei patrocinium suscipit. Arianarum partium epistolam in quarto licet libro, ut eam ex lege et prophetis refelleret, exscriptam, in hoc rursum exscribit, ut eandem ex Evangelicis et apostolis plenus confuteret. Quam deinde percurrentes, nodos illius explicat ac venenum pandit: quæ videlicet, hæreticorum damnandorum obtentu, piæ Ecclesiæ voces, Filium ex Deo prolatum, hominisationem, lumen de lumine, et sine initio genitum, suppressere tentent, et extincta fide hæresim inducere. Quocirca quod apud hæreticos vitiosum est aperit, et ab Ecclesia damnari declarat, confirmatque quod in ea pie prædicatur.

Tam ex occasione humanae rationis, qua compositum aut corporeum fore Deum volunt, si quod ex ipso aut ex utero ipsius genitum esse Filium scriptum sit, eum ex paterna substantia intelligamus: observat primo hæresim audacem quidem esse, sed prudentia desitutam: deinde negari non posse, quin Christus dixerit, Ex ipso sum; et, hoc dicendo, se neque ex nihilo, neque ex alia quam ex Patris substantia, neque cum eo quo est eundem esse testificatus sit: demum nefas esse Deo non credere, adeoque humanae rationi quæ Christi testimonio adverteretur locum nullum esse, ac licet plura possent, aliud tamen ei opponi non debere. Hic commemorata hæreticorum sententia, qua Christum filium ex adoptione, ex nuncupatione Deum, unigenitum ex privilegio, et ex ordine quem in rebus creatis obtinet primogenitum interpretantur, ad Deum sese convertit conquerentis ad modum, quod se per Moysen et prophetas deceperit, et evangelicis apostolicisque doc-

culam non. Eandem præ se fert ms. Vat. bas. cum tribus aliis recentioribus. At in solis editis legere est, et indiderunt. Porro, uti testis est Athanasius, Or. n. contr. Ar., p. 314, asserebant Ariani eum suo principe in Thalia, Verbum aliud diversumque ac dissimile esse per omnia substantiæ Patris.

(a) In mss. Colb. et Germ. etiam, loco verbi es. Hic sacramenti celestis ignarus prædicatur, qui Deum veri filii verum patrem esse ignorat: quod qui nescit, nomen Dei novum scire sæpius affirmatur.

(b) Ms. bas. Vat. imprudentiæ. Ne quis forte ex libri hujus initio animam inducat, veram fidem tunc temporis in toto penitus orbe fuisse extinctam; recordandum est quod Socrates ait lib. II, c. 27: *Achaicæ et Illyrici civitates, et reliquæ Occiduarum partium Eccle-*

tris inmedicabiliter imbutæ, novos illos doctores tam tarde sibi protulerit.

Tandem ad veram fidem stabilendam venit. Et quia Christo inesse naturam Dei sequitur, si verus sit filius Dei; postrema ac potissima hujus libri parte eum verum ac naturalem, et non adoptivum, Dei filium esse demonstrat testimonio Patris, Filii ipsius, apostolorum in unum conspirantium, ac seorsim Petri, Pauli, Joannis; nec non Marthæ, cæci nati, damonum, Judæorum, quorumdam in mari periclitantium, gentium denique confessione.

1. *Hæresis Ariana late serpens ægre depelli potest. — Non sum nescius, difficillimo me asperituroque tempore scribere hæc adversum vesanam iniquorum hæresim, Dei filium creaturam esse affirmantem, aggressum fuisse; multis jam per omnes ferme Romani imperii provincias ecclesiis morbo pestiferæ hujus prædicationis infectis, et velut ad piæ fidei hujus male usurpata persuasionem, longo doctrinæ usu, et essentio nomine veræ religionis imbutis, non ignorans difficilem esse ad emendationis profectum voluntatem, quam in erroris sui studio per plurimorum assensum auctoritas publicæ jam sententiæ contineat. Gravis enim et periculosus est error in plurimis: et multorum lapsus, etiamsi se intelligat, tamen exurgendi pudore auctoritatem sibi præsumit, ex numero habens hoc (b) impudentiæ, ut quod errat, prudentiam velit existimari; et quod cum multis errat, intelligentiam esse asserat veritatis, dum minus erroris esse existimatur in multis.*

2. *Ad eam refellendam quid Hilarius movet. — Ac mihi quidem præter studii mei atque officii necessitatem, qua hæc (c) Ecclesiæ episcopus prædicationis evangelicæ debeo ministerium; tamen eo propensior cura ad scribendum fuit, quo magis plures periculo infidelis intelligentiæ delinabantur; uberius gaudium consecuta ex salute multorum, si cognitis sacramentis perfectæ in Deum fidei, impia humanæ stultitiæ instituta desererent, et se Deo redderent hæreticis repudiatis, atque a cibo mortis, quo in laqueum aves solent illici, in volatum se liberæ securitatis erigerent; sequerenturque Christum ducem, prophetas nuntios, Apostolos prævios, fidem consummatam, et salutem in Patris et Filii confessione perfectam; et cum dictum meminissent ore Domini: Qui non honorificat Filium, non honorificat*

viæ, tranquillæ adhuc erant et inconcussæ: tum quod inter se consentirent, tum quod fidei regulam a Nicæno concilio traditam constantissime retinerent. Sic quoque Lucifer Calarit. lib. Moriendum esse pro Dei Filio imperatorem interpellat: Omnes momento si peragrarè posses gentes, invenisses stolidissime Imp. ubique Christianos sicuti nos credere. At tua novella prædicatione et recens religio, sub prætextu fidei blasphemia in perniciem salutis tuæ per te prolata, non solum adhuc limitem Romanum peragrarè non valuit, etc. Imo Hilarius ipse, superiore libro, n. 50, hæreticos provocat ad fidem universæ Ecclesiæ, in qua omnes os credentium Christum Deum loquitur.

(c) In nonnullis mss. exprimitur hic particula *et*, quæ non male in alijs reticetur.

Patrem qui misit illum (Joan. v, 23), ad honorificandum Patrem per honorem Filii se referrent.

3. *Hæresis Arianae lues.* — Emersit enim pestifera et letalis populis (a) proxime lues, quæ ingenti grassata contagio ruinam miserandæ mortis invexit. Non enim tantum aut considentium (f. concidentium) in chaos cum populis suis repens urbium vastitas, aut frequentes bellorum et funebres mortes, aut immedicæ ægritudinis populosa contagia desævierunt, in quantum ad exitum generis humani hæresis hæc funesta grassata est. Deo enim, cui omnia in mortuis vivunt, hoc solum perit quod sibi deperit. Nam judicaturus ipse de omnibus, et pro majestatis suæ misericordia pœnæ meritum ignoranti moderaturus errori, negantes se non jam judicabit utique, sed negabit (*Matth. x, 33; vid. Tr. psal. cxl, n. 8*).

4. *Quam subdole virus suum effundat.* — Negat enim, negat furens hæresis sacramentum veræ fidei, ad impietatis suæ doctrinam religionis usa principiis, cum infidelitatis suæ expositionem, ut superioribus libris continetur, ita cœpit : « Novimus unum Deum solum infectum, solum sempiternum, solum sine initio, solum verum, solum immortalitatem habentem, solum optimum, solum potentem. » Ad id enim usurpatum proficit piæ confessionis exordium, quo ait : « Unum Deum, et solum infectum, et solum sine initio : » ut per hæc, quæ religiose verbis ostentarentur, cætera impie subderentur. Nam post multa alia, quæ de Filio pari quoque simulatæ religionis **134** professione protulerat, subjicit : « Creaturam Dei perfectam, sed non (1) sicuti unum de creaturis; facturam, sed non sicuti cæteræ facturæ. » Et post multa alia, quibus, veritatis interjectis confessionibus, (b) hæreticæ impietatis obumbraretur intentio, ut subsistere eum de non exstantibus arguæ interpretationis subtilitate defenderet, ait : « Et ante sæcula creatus et fundatus, non erat ante quam nasceretur. » Postremo quasi rebus jam omnibus validissime ad impietatis (c) defensionem communitis, ne vel filius vel Deus intelligeretur, adjecit, « Si enim quod *ex ipso*, et quod *ex utero*, et quod *ex Patre exivi et veni*, velut partem ejus unius substantiæ, et quasi prolationem extendens intelligitur; compositus erit

(1) *Sicuti unum de creatura.*

(2) *In quarto legebatur in nostro codice; sed antiqua in manu emendatum est in primo.*

(a) *In vulg. proxima. At in mss. proxime, quod refertur ad emerit. Ita lib. i. n. 23, Arii ad Alexandrum epistola dicitur non olim edita.*

(b) *Editi hic, hujus hæreticæ. Rectius abest hujus a mss.*

(c) *Sic mss. Editi vero, professionem.*

(d) *Editi hic, corporeus; et, infra, corpus. Magis sibi constant mss.*

(e) *Recentiores mss. cum vulgatis, in quarto licet. Duo Vaticani, in primo vel quarto licet libro. Antiquiores autem, iique numero plures, in primo licet libro. Quæ lectio nobis eo sincerior visa est, quo in mentem eorum minus cadat, qui antiquos ex conjecturis corrigunt. Cui favet quod liber superior, n. 3, non quintus sed secundus appelletur; et hoc, uti diximus: quia secundus est contra perfidam Arianorum*

A Pater, et divisibilis, et convertibilis, et (d) corpus secundum illos, et quantum in ipsis est, consequentia corporis sustinens sine corpore Deus. » Et quia nobis ex integro adversum hanc impiissimæ doctrinæ expositionem evangelicus nunc erit sermo; consequens existimavimus omnem jam (2) (e) in primo licet libro editionem hujus hæreseos conscriptam, nunc quoque huic sexto inserere: ut recens lectio, et responstonis ad singula subjecta collatio, per evangelicas atque apostolicas institutiones invitis licet et contradicentibus sensum veritatis eliciat. Dicunt ergo.

(3) (f) *Exemplum blasphemie.*

5. *Arii et asseclorum ejus ad Alexandrum epistola.* — « Novimus unum Deum, solum infectum, solum sempiternum, solum sine initio, solum immortalitatem habentem, solum optimum, solum potentem, omnium creatorem, ordinatorem et dispositorem inconvertibilem, immutabilem, justum et optimum legis et prophetarum et novi Testamenti. Hunc Deum generasse filium unigenitum ante omnia sæcula, per quem et sæculum et omnia fecit. Natum autem non putative, sed vere obsecutum voluntati suæ, immutabilem et inconvertibilem, creaturam Dei perfectam, sed non (4) sicuti unum de creaturis; facturam, sed non sicuti cæteræ facturæ; nec ut Valentinus prolationem Natum Patris commentatus est; nec sicut Manichæus partem unius substantiæ **135** Patris Natum exposuit; nec sicuti Sabellius, qui unionem (g) dividit, ipsum dixit Filium quem et Patrem; sed nec sicuti Hieracas lucernam de lucerna, vel lampadem in duas partes; nec qui fuit ante, postmodum natum vel supercreatum in filium, sicuti et tu ipse, beatissime papa, media in ecclesia et in consessu frequenter eos qui talia introducunt renuisti: sed sicuti diximus, voluntate Dei ante tempora et sæcula creatum, et vivere et esse accipiens a Patre, et (5) (h) gloriæ ei consubistente Patre. Neque enim Pater dans ei omnium hereditatem, fraudavit semetipsum ab his quæ non facta ab ipso habentur: fons est autem omnium.

6. « Quapropter tres substantiæ sunt, Pater, Filius, Spiritus sanctus. Et quidem Deus causa est omnium, omnino sine initio solitarius. Filius autem

(3) *Hæc epigraphæ deest in nostro codice.*

(4) *Hic repetit sicuti unum de creatura.*

(5) *Glorians.*

fidei professionem. Quamquam sub alio respectu hic ipse liber proxime sextus nuncupatur, Erasmus hic ad marginem adscripserat, *Ego vero non dubito quin legendum sit in quatuor libris, eique postea subscripsit Lud. Miræus. Nimirum non adverterunt sermonem hic haberi de perfida Arianorum epistola, quæ hæcenus unico, non quatuor libris edita est.*

(f) *Hanc epigraphen in prius vulgatis omissam restitimus ex potioribus mss.*

(g) *Editi, qui, lib. iv, præferchant unionem inducit, hic exhibent unionem dividens: utrobique refragantibus mss.*

(h) *In vulgatis, lib. iv, gloriari, hic vero cum omnibus mss. glorians: sed errore librariorum litteram n adjectam jam monuimus (col. 406, not. j editionis nostræ.)*

sine tempore editus a Patre, et ante sæcula creatus et fundatus, non erat ante quam nasceretur : sed sine tempore ante omnia natus, solus a solo (a) Patre (1) substitui. Nec enim est æternus aut coæternus, aut simul non factus cum Patre (b), nec simul cum Patre habet esse, sicuti quidam dicunt, aut aliqui, duo non nata principia introducentes : sed sicut unio et principium omnium, sic et Deus ante omnia est. Propter quod et ante Filium est, sicut et a te didicimus media in ecclesia prædicante. Secundum quod itaque a Deo esse habet, (c) et glorias, et vivere, et omnia ei sunt tradita ; secundum hoc, principium ejus est Deus. Principatur autem ei, utpote Deus ejus, cum sit ante ipsum. Si enim quod *ex ipso*, et quod *ex utero*, et quod *ex Patre exivi et veni*, velut partem ejus unius substantiæ et quasi prolationem extendens intelligitur ; compositus erit Pater, et divisibilis, et convertibilis (2), et corpus secundum illos, et, quantum in ipsis est, consequentia corporis sustinens sine corpore Deus (d). »

7. *Venenum in hac epistola latens.* — Quis non his sentiat lubricos serpentiniæ viæ flexus, vel (e) tortuosus spiris nodos vipericos non intelligat, quibus venenati oris **136** principalis potestas collecto inflexi corporis orbe concluditur ? Sed extensis omnibus atque absolutis, totum occultati capitis virus patebit. Ingeruntur enim nobis primum nomina veritatis, (3) (f) ut virus falsitatis introeat. Bonum in ore est, ut de corde malum subeat. Et inter hæc nusquam audio ab his Deum Dei filium dici : nusquam Filium invenio ita prædicatum esse, quod filius sit. Nomen filii ingeritur, ut natura taceatur ; natura admittitur, ut nomen alienum sit. Hæreses cæteræ prætenduntur, ut de se hæresis mentiatur (*Idem notat Athanas. Or. 1, p. 315*). Unus solus Deus et solus verus ingeritur, ne verum ac proprium Dei filio relinquatur esse quod Deus est.

8. *Quid jam sibi tractandum proponat Hilarius.* —

(1) *Substituit.*

(2) *Et mutabilis*, ut supra in quarto libro, etiam hic antiqua manu adjectum est in nostro exemplari.

(3) *Ut vires falsitatis introeant.*

(4) *Fidei hujus absolutio evangelicis atque apostolicis*

(a) In antiquissimis mss. S. Martini Turon., Vat. bas. et Colb. a solo substituit : non male, si lib. iv sibi constarent. In græco autem, ὑπὸ τοῦ πατρὸς ὑπάρχει, omisso solo.

(b) Editi hic adjiciunt, *fuit semper* ; quod lib. iv melius omittunt, ibi et hic consentientibus mss.

(c) In vulgatis, et *gloriarum*. In ms. Vat. bas., et *glorians et vivens* : in aliis, et *glorians et vivere* : idem mendam quod supra.

(d) In uno ms. post vocem *Deus*, subjicitur, *Veritas* : additio manus alienæ, qua sancti Doctoris verba ab hæreticorum dictis secernantur.

(e) Editi, *tortuosus spiritus* : castigantur ex mss. Eadem similitudine fallaces hæresis Arianae technas sic representat Athanasius, Or. ii contra Ar. p. 316 : *Qui ista hæresis non digna odio fuerit, cum illu per diffidentiam a suis etiam occultetur, et quasi serpens fovetur !*

(f) Ita perpauci recentiores mss. cum vulgatis. Cæteri vero habent, *ut vires falsitatis introeant*. Huic lectioni favet illud, *venenati oris principalis potestas* ;

Quamquam igitur superioribus libellis (*scil. iv et v*) de Deo et Deo, et Deo vero ac Deo vero, et in Deo vero patre et in Deo vero filio uno vero Deo intelligendo secundum naturæ unitatem, non secundum personæ unionem, ex legis et prophetarum prædicationibus docuerimus ; tamen perfecta (4) fidei hujus absolutio ex evangelicis atque apostolicis est præstanda doctrinis, ut verus Dei filius Deus non alienæ a Patre diversæque naturæ, sed ejusdem esse divinitatis, per veritatem nativitatis existens, possit intelligi. Nec sane quemquam tam amentem posse esse existimo, qui Dei de se professiones aut cognitatas non intelligat, aut intellectas a se (g) nollet intelligi, aut emendandas putet humanæ opinionis prudentiæ. Sed antequam res ipsas salutarium sacramentorum loqui (5) incipiamus ; ne in aliquo sibi, editis hæreticorum nominibus, hæresis professio blandiatur, demonstrandum est omne hujus argutæ malitiæ velamen : ut per quod se virus latens contegit, per id ipsum (6) proditum (h) sit et revelatum, et ad blandientis veneni intelligentiam publicæ conscientiæ sensus introeat.

9. *Valentini commenta. Ecclesia ab his aliena. Prolationis nomine hæretici nativitatem nituntur abolere.*

— Volentes igitur hæretici Dei filium non ex Deo esse, neque (i) de natura et in natura Dei ex Deo Deum natum, cum jam superius commemorassent unum Deum solum **137** verum, neque adjecissent et patrem ; ut unius veritatis esse Patrem et Filium exclusa proprietate nativitatis negarent, dixerunt, « Nec ut Valentinus prolationem Natum Patris commentatus est : » ut sub specie hæreseos (j) Valentiniæ, nomine prolationis improbato, nativitatem Dei ex Deo improbarent. Valentinus enim ridicula quædam et fœda commentans, cum præter principem Deum, familiam deorum et numerosas (7) (k) æternitatum potestates introduxisset, (8) tunc prolatum Dominum nostrum Jesum Christum mysterio occultæ voluntatis est prædicanda doctrinis.

(5) *Incipimus.*

(6) *Proditum et revelatum, ad blandientis, etc.*

(7) *Ætatum.*

(8) *Tum prolatum.*

alteri autem, *totum occultati capitis virus* : quæ quoniam obtinuit, nec a nobis mutatur.

(g) Editi, *nollet intelligi* : et mox, *humanæ opinionis prudentia*. Concinnius optimus codex Colb. cum Corb., etc., *nollet* : ac postea suffragantibus Mart. et Carn., *humanæ opinione prudentiæ*. Humanam prudentiam, quæ variis opinionibus incerta fluctuat, fidei certitudini numquam præponendam constanter inculcat.

(h) Mss. *proditum, et revelatum, ad blandientis, etc.*

(i) Illud de natura, id est, de substantia.

(j) Excusi, *Valentinianæ* : renitentibus mss. Sic lib. ii, n. 4, vulgatis etiam consentientibus, legere est *Valentinos*, non *Valentinianos*. Ita et in libro de Synodis Arii non *Ariani* ipsius Arii fautores nuncupantur, et supra, lib. v, n. 25, in aliquot probæ notæ mss. exhibetur *Sabellia hæresis*.

(k) In quibusdam mss. *ætatum*. In aliis nonnullis, *vanitatum*. Rectius in cæteris libris, *æternitatum* : quod latinum nomen est vocis græcæ αἰών, ex qua æones denominati sunt.

tis asseruit. Hanc ergo inanem prolationem, temerarii ac stulti auctoris furore quæsitam, evangelica atque apostolica Ecclesiæ fides nescit. Ignorat enim Valentinus (1) (a) bythona, et silentium, et ter denos æonas: (b) scit vero nihil aliud quam unum Deum patrem ex quo omnia sunt, et unum Dominum nostrum Jesum Christum per quem omnia, natum ex Deo Deum. Sed quia ex Deo Deus (c) natus, neque per nativitatem suam Deo ademit esse quod Deus est, neque ipse in nativitate non Deus est; et quod Deus est, non cepit esse, sed natus (d) ex Deo est; et quod nascitur, id ipsum secundum humanæ naturæ sensum videtur esse prolatum, ita ut prolatio ipsa nativitas esse existimetur: idcirco tentatum est per Valentini hæresim prolationis nomen excludi, ne nativitatis veritas permaneret; quia prolationis intelligentia, opinione terrena, non multum esset a naturæ terrenæ nativitatis aliena. Naturæ humanæ tarda ac difficilis ad res divinas intelligentia exigit, de his, quæ semel dicta a nobis sunt (lib. 1, n. 10 et lib. iv, n. 2), frequentius admoneri, ne satisfacere sacramentis divinæ virtutis, humanæ comparationis exempla credantur; sed tantum ad imbuendam spiritaliter de celestibus sensum, speciem terreni generis afferri, ut per hanc naturæ nostræ gradum ad intelligentiam divinæ magnificentie provehantur.

138 Non est autem secundum humanarum nativitatum prolationes, Dei nativitas æstimanda (ad existimanda). Ubi enim unus ex uno est, et Deus natus ex Deo est, affert tantum significationis intelligentiam terrena nativitas: cæterum non satisfacit comparationis exemplo origo nascentium, quæ habet in se et coitum, et conceptum, et tempus, et partem; cum Deus ex Deo natus nihil aliud intelligendus sit esse, quam natus. Et quidem de divinæ nativitatis, secundum fidem evangelicam atque apostolicam, veritate suo loco tractabimus: interim tamen hæreti-

(1) *Bythonam.*

(2) *Soli sui.*

(a) Ita cum ms. Corb. In aliis vero, *bythonam*. At in prius vulgatis, *bythonas*: male. Unde enim *bytham*, id est, *profundum* (quod Epiphano teste hæc xxxi, n. 2, Hesiodi chaos erat), non plures admittebat Valentinus, ut cernere est apud Irenæum lib. 1, c. 4, Tertullianum de præscript. cap. 49, Epiphani. hæc xxxi, Philastrium, etc. Fabulas illius ita paucis complectitur Tertullianus loco citato: *Dicit in primis esse bython et silentium, ex his processisse semen mentem et veritatem; ex quibus erupisse verbum et vitam; de quibus rursus creatum hominem et Ecclesiam* (en primam æonum ogloadem); *sed enim ex his quoque processisse 12 æonas, de sermone autem et vita alios 10, hunc esse æonum triacontada, etc.* Bython autem apud antiquos in quarto casu sic accepisse videtur Hilarius ut in recto, quasi *βυθῶν βυθῶνος*: ex quo conficere ei licuit, *bythonam*, quomodo in Matth. c. 16, n. 4, et c. 26, n. 5, *theothetam*.

(b) Sic mss. Editi vero, *nescit enim aliud*.

(c) Verbum *natus* in ante editis omissum restitutum ex mss.

(d) In prius vulgatis, *ex Deo Deus est*: abundat vox *Deus*, et abest a mss. Filius negatur cepisse; quia ex Deo natus, non factus, substantiam ac naturam Dei obtinet, ejus nullum est initium.

(e) Sola editio Par. *negando*: mendose. Quod au-

tem hinc unius substantiæ portio, græca lingua, qua primum edita hæc epistola, dicitur, *μῆκος ὁμοούσιου*. Unde liquet Arianos vocabulum *ὁμοούσιου* non post Nycænam synodum tantum, sed et ante, valde extimuisse. Hoc enim rursus explodere conantur, ubi aiunt: *Si enim quod ex ipso, velut partem ejus unius substantiæ, græce τοῦ ὁμοούσιου.*

10. *Manichæum damnant, et ὁμοούσιον removeant. Ecclesia nescit in filio portionem Dei, sed plenitudinem.* — Tenet vero etiam in cæteris ejusdem artis suæ malignam fraudulentiam, dicens: «Nec sicut Manichæus partem unius substantiæ Patris Natam exposuit. Negata superius prolatio est, ut nativitas negaretur: nunc quoque sub Manichæi nomine (a) neganda unius substantiæ inferitur et portio, ne Deus ex Deo esse credatur. Manichæus enim abrupti hu improbandæ lege ac prophetis furoris, et diaboli quantum in se est processus assertor, et (2) (f) soli sui nescius cultor, id quod in Virgine fuit, portionem unius substantiæ prædicavit, et id Filium intelligi voluit, quod ex Dei substantia parte aliqua deductam appareret in carne. Ut igitur unigeniti filii nativitas, et unius substantiæ nomen tolleretur, portio unius substantiæ in nativitate filii præstenditur: et quia profane ea, quæ ex portione unius substantiæ nativitas asserta est, prædicatur; primum nativitas ipsa non esset, quæ in Manichæo esset ex portionis professione damnata; tum deinde nomen ac fides unius substantiæ tolleretur, quia apud hæreticos ex portione competeret; et per id non ex Deo Deus esset, (g) quod in eo divinæ naturæ proprietas non inesset. Quid vesanas sollicitudines **139** omentita religionis specie impius furor simulat? Manichæum, secundum hæreticos insaniam prædicatores, (h) pia Ecclesiæ fides damnat. Nescit enim in filio portionem: sed scit Deum totum ex Deo toto: scilicet ex uno unum; non desectum, sed natum: scit nativitatem Dei nec diminutionem esse gignentis, nec immutabilitatem esse nascentis. Si ex se scit, infer calumniam (3) (i) temerarie usurpatæ scientiæ: si vero de Domino suo didicit, nativitatis suæ scientiam permittit

(3) *Temere.*

(f) In editis, *soli sui*. In uno ms. Remig. *solus sui*. Melius in aliis, *soli sui*. Manichæi enim, uti tradit Augustinus ad Quodvultdeum, hæc xlvi, *orationes faciunt ad solem per diem quaquaversum eis circum, Lucemque istam corporalem, inquit superius, Dei dicunt esse naturam*. Porro hic nescius cultor idem est quod *meruditus cultor*. Idem autem, puto, ait Hilarius, *solis cultor* adjuncto *sui*, quia sol propter hominem, non propter solem homo.

(g) Vat. ds. ms. *neque in eo divinæ naturæ proprietates inesset. Quid vesanas similitudines, etc.*, libris aliis ne hic præferatur.

(h) Editi, *piæ*. At mss. *piæ*, hoc est, fides quæ pio ac sano sensu hominum prædicat, Manichæum non secus damnat, atque ipsi Ariani. Sic enim sibi velle videtur, *secundum hæreticæ insaniam prædicatores*. Nam *secundum*, pro ad instar seu æque ac, Hilario usitatum esse jam observavimus.

(i) Ita mss. Colb. ac Germ. In plerisque aliis, te-

nascenti. Hæc enim ita ei a Deo unigenito comperta sunt, quod Pater et Filius unum sunt, quod plenitudo deitatis in Filio est: per quod et portionem unius substantiæ (a) odit ad Filium, et per nativitatis veritatem, veræ divinitatis proprietatem veneratur in Filio. Sed (b) reposita pleniore singularum responsionum absolute, per reliqua curramus.

11. *Sabellium respiciunt, ut naturæ in Patre et Filio unitatem auferant.*— Namque id sequitur: « Nec sicut Sabellius, qui unum dividit, ipsum dixit Filium quem et Patrem. » Ignorat evangelica atque apostolica sacramenta sic credens Sabellius. Sed hoc non simpliciter ab hæreticis (c) in hæreticum damnatur. Volentes enim nihil inter Patrem et Filium esse unum, divisæ a Sabellio unionis crimen exprobrant: cujus unionis divisio non nativitatem intulit, sed eandem divisit (†) (‡) in Virgine. Nobis autem in confessione nativitas est: et unionem detestantes, unitatem divinitatis tenemus; scilicet ut Deus ex Deo (e) unum sint in genere naturæ, dum quod per nativitatis veritatem ex Deo in Deum existit, non aliunde quam ex Deo esse substituerit. Quod autem non aliunde quam ex Deo manet, maneat necesse est in ea veritate quæ Deus est: ac per hoc unum sunt, cum qui ex Deo Deus est, neque aliud ipse est, neque aliunde quod Deus est. Ideo autem unionis in Sabellio impietas præstenditur, ut (f) Ecclesiæ fidei unitatis religio 140 auferatur. Persequar deinde et cætera hæretici ingenii artificia, ne forte suspiciosius magis quam veris sollicitudinibus, malevolus interpres alienæ simplicitatis existimet: ostensurus totius professionis (g) conclusionem, in quem se exitum præmissio tam subdoli sermonis instruxerit.

12. *Lumen ex lumine Filium Hieracas prave intelligi. Qui intelligat Ecclesia.*— Id enim sequitur: « Sed

(1) In Virginem.

mere: in Carn. et Mart., temeritate. In vulgatis autem, temeritati.

(a) *Bod. adit. Er., Lips. et Par., adit:* emendant mss. Odit quippe Ecclesia portionem, quæ amat et prædicat in Filio deitatis plenitudinem.

(b) In editis, *reposita.* In ms. Carn., *deposita.* Magis placet cum Colb., Silv. et Germ., *reposita*, hoc est, *dilata.*

(c) Apud Par. desideratur, in hæretico. Propria atque omnibus nota in hoc erat Sabellii hæresis, quod unionem in Deo prædicaret; at quod unionem in Christo divideret, minus innotescebat. Hoc autem fraudulenter, non illud, expriment hæretici; ut catholicos unionem in Deo detestantes, et distinctarum personarum in naturæ æqualitatem proflantes, cum Sabellio pariter damnet.

(d) Mss., in Virginem. Cum unio ad personas referri solet; hoc per se sonat, personam in Christo non fuisse singularem, ut explicuimus col. 106, not. j hujus editionis, sic tamen potius intelligendum videtur; ut Sabellium unionem in Virgine dividerit, quatenus post susceptam in ea carne eidem Deo patris ac filii nomina adscribere cœperit, nominum æque numerum, non personarum.

(e) Par., unum sit. Rectius in aliis libris, unum sint: ut Deus ex Deo et fontem divinitatis Patrem, et Filium qui ex eo originem ducit significet. Ex quibus conclusitur, ac per hoc unum sint.

et nec sicut Hieracas, lucernam de lucerna, vel lampadem in duas partes. Nec qui fuit ante, postmodum natum vel supercreatum in filium. Hieracas nesciens Unigeniti nativitatem, nec evangelicorum sacramentorum virtutem adeptus, unius lucernæ duo lumina prædicavit, ut lychnorum bipertita divisio substantiam Patris et Filii amaretur, quæ ex unius vasculi unigenito accenderetur in lumen: tamquam esset substantia exterior, (h) ut olei in lucerna, continens in unius utriusque naturam; vel certe ut lampas papyro (i) eodem intertextu, utroque capite luceret, essetque mediæ materies lumen ex se utrumque protendens. Hæc stultitiæ bramati error invenit, dum quod sapiunt, ex se potius quam ex Deo sapiant. Sed quia veræ fidei confessio est, ita Deum ex Deo natum ut lumen ex lumine, quod sine detrimento suo naturam suam præstat ex sese, ut det quod habet, et quod dederit habeat, nascaturque quod sit; cum non aliud, quam quod est, natum sit; et nativitas acceperit quod erat; nec ademerit quod accepit; sitque utrumque unum, dum ex eo quod est nascitur, et quod nascitur, neque aliunde, neque aliud est; est enim lumen ex lumine: ut ergo fidei hujus intelligentia averteretur, Hieraca lampas vel lucerna ad crimen confitendi ex lumine luminis objecta est: ne dici religiose existimeretur, quod impie dictum et nullo modo ante damnatum est. Absiste, absiste inanissima timor hæreticorum, nec patrociniæ ecclesiasticæ fidei falsæ sollicitæ assertionis opinione mentire. Nihil corporale 141 secundum nos, nihil (j) inanimatum in Dei rebus est: quod Deus est, Deus totum est. Nihil in eo, nisi virtus, nisi vita, nisi lux, nisi beatitudo, nisi spiritus est. Materies hebetes natura illa non recipit, neque ex diversis constat ut maneat: Deus, ut est Deus, quod est permanet: et permanens Deus Deum

(2) In anteriori, inanimatum.

(f) Tres Vat. mss. et Silv., *ecclesiasticæ fidei.* Hæresi hic opponitur Ecclesia: cujus fidei est unitatis religio, quia unitatem in Trinitate et credit et veneratur.

(g) Editi, *conclusionem:* emendantur ex scriptis.

(h) In vulg., *ut oleum.* At in mss., *ut olei*, tacita voce *substantia.* In hac sententia datur substantia Patri et Filio prior, quæ ab utroque participata sit: quo sensu reprobatur homovision lib. iv, num. 4.

(i) Solâ editio Par. *papyro eidem.* Papyrus vel papyrum est herba Nilotica, cujus usus non unus fuit. Ex eo conficiebantur chartæ, vela, tegetes, fones nautici, etc. Usus quoque ejus ad edreos ac lampades meminit Gregorius Papi, l. 1 Di. l. c. 5: *Omnes lampades ecclesiæ implevit aqua, atque ex mare in modis papyrum posuit.* Gregorius Turon. de Vitis Patr. c. 8, mentionem facit cicinditidis, in quo nec papyrus addita, nec olet gatta sillanensis adjecta. Demum Paulinus Nat., 3:

Clara coronantur densis altaris lychnis,
Lumina ceratis adoleant odorâ papyris.

Hinc Joanni de Janua, *papyrus dicitur quasi parans pyr, id est, ignem:* subtilius forte, quam verius.

(j) Editi, *inane.* Ms. Corb. a prima manu, *inanimatum:* a secunda cum cæteris, *inanimatum:* quæ voce negatur Deus consequentia corporis sustineri: sicut antea probatur non esse corpus, in quo nihil corporale asseritur.

genuit. Non continentur, ut lampas et lampas, aut lychnus et lychnus, exteriore natura. Unigeniti ex Deo Dei nativitas non series est, sed progenies, non tractus est, sed ex lumine (1) lumen. (a) Luminis naturæ unitas est, non ex connexione porrectio.

13. *Dei ex Deo nativitas impugnata, asseritur.* — Jam vero in eo quanta hæreticæ astutiæ et quam calida professio fuit: « Nec qui fuit ante, postmodum natum vel supercreatum in filium. » Deus, qui ex Deo natus est, non utique natus ex nihilo est, neque de non exstantibus natus est; sed nativitatis suæ viventem habuit naturam. Nec idem Deus, qui erat; sed Deus ex Deo, qui erat, natus est: et nativitas habuit originis suæ in ipsa sua nativitate naturam.

(2) Si ex nostro loquimur, insolentes sumus: sin vero ad loquendum edoctos nos per Deum docebitur, nativitas Dei secundum doctrinam Dei est confitenda. Hanc igitur in Patre et Filio naturæ unitatem, et hoc viventis nativitatis inenarrabile sacramentum excludere hæreticæ furor tentans ait, « Non eum, qui fuit ante, postmodum natum vel supercreatum in filium. » Quis enim tam vesanus erit, ut defecisse a se Patrem putet; ut idem, qui fuerat, postea nasceretur vel supercrearetur in filium; et esset abolitio Dei, ut succederet de abolitione nativitas, cum nativitas manentem testetur auctorem? Vel quis tam demens est, ut substituisse filium nisi ex nativitate fateatur? Quis porro tam vecors, qui non exstitisse Deum ex eo quod Deus nascitur audeat prædicare? Non enim qui manebat Deus, sed ex manente Deo Deus natus est, tenens in se naturam gignentis in nativitate naturæ. Nativitas autem Dei, quæ ex Deo in Deum exstitit, non quæ non 142 erant tenet, sed (b) quæ Dei manebant et manent, obtinuit veritate nascendi. Non ergo qui (c) erat natus est; sed ex his atque in his, quæ Dei erant, Deus natus exstitit. Omnis igitur hic superior hæreticæ fraudulentæ sermo hanc viam impiissimæ doctrinæ suæ præparavit: ut Unigenitum Deum negatura, tamquam ratione veritatis ante præmissa, ex nihilo potiusquam

(1) Abest lumen.

(a) In vulgatis, *ex lumine luminis natura. Unitas.* Addimus lumen ex ms. Colb. aliisque duobus, quibus alii cætera consentiunt.

(b) Ita mss. Editi vero, *quæ in Deo manebant.* Ut Hilario familiare est verbum *Deus* pro Patre, ita manere pro esse sine existendi initio. Unde quod hic *quæ Dei manebant*, mox dicitur *quæ Dei erant.*

(c) In ms. Carnut. a secunda manu hic superscripta est particula *non*, quæ deinde in uno Colb. necnon in edit Er., Lips. et Par. perperam obtinuit: reluctantibus aliis libris. Dicebant Ariani, *Nec qui fuit ante, postmodum natum*, directe quidem adversus Sabellium, asserentem eum, qui Pater erat, cum postmodum natus esset, filii appellationem esse sortitum; oblique autem adversus catholicam fidem, Filium de non exstantibus insinuare molientes. Quibus ita respondet Hilarius, ut et ipsorum repellat artes, et catholicæ fidei nihil cum Sabellio commune esse demonstrat. Superius enim contra Sabellium præmittit, *Nec idem Deus qui erat natus est.* Quod ubi probavit, id ipsum conclusionis in modum repetit his aliis verbis, *Non ergo qui erat* (hoc est, non Pa-

ter) *natus est: sed ex his quæ Dei erant Deus (Filius) natus exstitit.*

14. *Qua arte Filium ex nihilo innuant.* — Denique post multa ad id tamquam ex præparato sibi aditu prorupit dicens: *Filius autem sine tempore editus et ante sæcula creatus et fundatus, non fuit antequam nasceretur.* Temperavit se, (d) quantum putat, hæreticus sermo et ad impietatis confirmationem, et ad calumniæ, si quæstio intenderetur, excusationem, dicens: *non erat antequam nasceretur*: ut in eo quod non fuit (e) antequam nascitur, naturam ei subsistentis originis denegaret, et cœpisset esse de nihilo, cui ante nativitatem suam existens non daretur auctoritas: tum porro si irreligiose hoc dictum existimaretur, adesset ei prompta defensio, (f) quia nasci qui erat non potuit; neque qui antea esset, nascendi causam (g) per quam esset habuisset; cum nativitas ad id proficiat, ut subsistat esse qui nascitur. O stulte atque impie, quis nativitatem expectet in eo, qui sine nativitate subsistat? Aut quomodo qui est nasci existimandus est, cum nativitas natura nascendi sit? Sed subdole ad negandam ex Deo patre unigeniti Dei nativitatem contendens, per id quod *non fuit antequam nasceretur* evadere voluisti; (h) quod Deus, ex quo Dei filius natus est, erat; maneretque Dei natura, ex qua filius Deus nativitate subsistit. Si igitur ex Deo natus est, manentis naturæ confitenda nativitas est; non ut Deus qui erat nasceretur, sed ut ex Deo (i) qui erat Dei nativitas intelligeretur.

15. *Hæresis audax, sed imprudens. In quibus ægre, in quibus facilius curetur.* — Sed irreligiosos æstus suos calor hæreticus non continet; et per id quod ait, *non erat antequam nasceretur*, id laborans, ut 143 de non exstantibus nasceretur, id est, non a Deo patre in Deum filium vera et perfecta nativitate natus esset, in ipsa totius expositionis conclusione ad ultimum et profanissimum irreligiosi furoris sui prorupit ardorem, dicens: « Si enim quod *ex ipso*, et quod *ex utero*, et quod *ex Patre exivi et veni*, velut partem (j) ejus unius substantiæ, et quasi prolationem ex-

(2) Si enim ex nostro.

ter) *natus est: sed ex his quæ Dei erant Deus (Filius) natus exstitit.*

(d) Solus codex Vat. bas., *quantum potuit.*

(e) Editi, *antequam nasceretur.* Sequitur mss. Deinde *subsistens origo* nihil aliud significat, quam quod mox, *existens auctoritas.* Pro his dicerent modo Theologi, *principium existens.*

(f) Exemplar Carn. secundis curis cum ms. Vat. bas., *quia nasci non potuit nisi qui non erat, neque, etc.*

(g) In ms. Vat. bas., *postquam esset.*

(h) Vat. bas. ms., *ne quod Deus*, et mox, *maneret absque particula que*: hic ut supra et mox deprehenditur temeratus.

(i) In ms. Vat. bas. desideratur *qui erat.* Quod proxime dicitur, *manentis naturæ confitenda nativitas*, ita potest intelligi, vel natum esse ex manente seu existente natura, vel natum habere manentem naturam, vel etiam utrumque.

(j) In vulgatis, *unius ejus substantiæ*: male, cum *ejus* ad Patrem, et *unius* ad vocabulum *substantiæ* referatur. Deinde jam præmonuimus in exemplaribus græcis legi, *καὶ ὡς πρὸς τὸν ὄντιον, non autem καὶ*

tendens intelligitur; compositus erit Pater, et divisibilis, et convertibilis, et corpus secundum illos, et, quantum in ipsis est, consequentia corporis sustinens sine corpore Deus. » Gravis et multæ difficultatis labor esset veritatem religionis adversum falsitatis impietatem tueri, si quantum audet impietas, in tantum consuleret (a) prudenter. Sed bene, quod irreligiositatis voluntas ex inopia prudentiæ est. Et idcirco cum facilis sit adversum stultitiam responsio, emendatio tamen difficilis stultorum est: per quam primum et ratio intelligentiæ non quæritur, et deinceps ab intelligente intimata non capitur. Sed si quos timor Dei et intelligentiæ ignoratio, non impietatis voluntas per stultitiæ sensum detinuerit in errore, (b) spero ut ad emendationem proclives sint; cum impietatis stultitiam absolute veritatis sit demonstratio B proditura.

16. *Filius ut ex ipso Deo neque ipse qui Pater, neque aliud, neque ex nihilo.* — Dixistis, o stulti, (c) qui et hodie idem dicitis, nescientes in Deum sapere, si enim quod ex ipso, et quod ex utero, et quod ex Pater exivi et veni. Quæro a te, hoc totum dictum a Deo, an non dictum sit? Dictum utique est: et necesse est, cum a Deo de se dictum sit, non aliter intelligendum esse quam dictum est. De dictis suo loco, demonstratis singulorum quorumque virtutibus, tractabimus. Interim tamen uniuscujusque intelligentiam consulo, quid existimet in eo, cum dictum sit ex ipso: utrumne ex altero intelligendum sit, an ne ex nullo, an vero ipse ille credendus sit? Ex altero non est: quia ex ipso est, id est (ita ut non), ne aliunde, præter quam ex Deo C Deus sit. Ex nihilo non est: quia ex ipso est; demonstratur enim natura unde natus est. Ipse non est: quia ubi ex ipso est, nativitas filii refertur ex patre. Deinde cum significatur ex utero, interrogo an credi possit esse natus ex nihilo, cum nativitas veritas per corporalium efficientiarum nomina reveletur? Non enim membris corporalibus consistens Deus, cum generationem 144 Filii (d) commemoraret, ait: *Ex utero ante luciferum genui te (Ps. cix, 3)*; sed innarrabilem illam unigeniti ex se filii nativatem ex divinitatis suæ veritate confirmans, ad intelligentiæ fidem locutus est; ut de divinis suis rebus, secundum humanam naturam, humanæ naturæ sensum ad fidei scientiam erudiret: ut cum ait ex utero, non ex nihilo creatio substituisse, sed ex se Unigeniti sui natu-

ralis nativitas doceretur. Postremo quod dixit: *Ex Patre exivi, et veni (Job. xvi, 27)*, utrum ambiguitatem reliquerit, quin intelligeretur non aliunde quam ex Patre esse quod Deus est? Ex Patre enim exiens, neque aliam nativitatis habuit naturam, neque nullam: sed eum sibi testatur auctorem, ex quo se proficitur exisse. De his autem demonstrandis atque intelligendis posterior mihi sermo est.

17. *Deo de se non credere nefas.* — Interim tamen hoc videamus, qua hominis fiducia intelligenda de Deo inhihentur, quæ quod a Deo de se dicta sint non negantur. O gravissimum humanæ stultitiæ atque insolentiæ dedecus, professionis suæ de se Deum non modo arguere non credendo, sed emendando damnare; et illud ineffabile in eo naturæ suæ virtutisque secretum, humanis contaminare et impugnare doctrinis, et hæc audere loqui: Si, inquit, ex Deo est Filius, demutabilis et corporeus Deus est, qui ex se protulerit vel extenderit, quod sibi esset in filium! Quid sollicitus es, ne demutabilis Deus sit? Nos nativitatem constitemur, nos unigenitum prædicamus ex Deo docti: tu, ne nativitas maneat, ne unigenitus Deus in Ecclesiæ fide sit, naturam indemutabilis Dei quæ nec extendi nec protendi possit (e) opponis. Afferrem tibi, infelix error, etiam ex rebus mundi quarumdam naturarum quæ gignuntur exemplum, ne nativitatem protensionem existimares, ne nascentium naturas detrimenta crederes esse gignentium, ut etiam multa sine corporali admixtione ex viventibus in viventes animas gignerentur: nisi nefas esset, Deo de se (f) non credidisse; et ultimi furoris vesania judicaretur, adimere auctoritatem ad fidem, cui venerationem profestearis ad vitam. Si enim non nisi per eum vita est, quomodo non per eum fides vitæ est? Fides autem vitæ quomodo in eo est, qui sibi de se testis infidelis habeatur?

145 18. *Filii nuncupationes qui ab hæreticis intellectæ.* — Usurpas enim, impiissime hæretice, nativitatem Filii ad creationis voluntatem; ut non ex Deo natus sit, sed volente eo qui creavit, ex creatione substituit. Et tecum idcirco non Deus est, quia manente Deo uno, non teneat Filius originis suæ in nativitate naturam; sed in substantiam alteram (g) conditio, ipse tamquam unigenitus conditionibus et factoris cæteris præstantior sit: substitutus tamen, ut creationis indultæ (h) sibi habeat substitutionem, non

ὡς προβολὴν ἀποστεινῶν, quomodo Hilarium legisse liquet ex ipsius expositione.

(a) Editi, *prudencia*: castigantur ex scriptis.

(b) Ms. Carn. *credo ut*. Alii, *spero ut*. At excusi, *spero quod*. Hoc in loco prodit Hilarium, quo animo erat affectus erga eos, qui ignorantia et simplicitate Ario favebant, uti jam adversus Erasmus argutias observatum est in præfat. 27. Haud aliter Athanasius Or. II cont. Ar., p. 321, agens de iis qui sobolem propriam substantiæ Patris negant, quasi id fieri nequeat, nisi partes intelligantur: qui de incorporeo corporea cogitant, et ob imbecillitatem naturæ suæ admittunt Filio proprietatem paternæ substantiæ, dum sobolem Patris stulti ex se metiuntur: Cæterum, inquit, istos ad istum modum affectos, persuasosque non posse esse filium Dei, æquum quidem est ut misericordia pro-

sequamur: consentaneum tamen, ut sciscitemur, et rationibus convincamus. Forsitan vel eo modo ad sensum aliquem perducere poterunt.

(c) Er., Lips. et Par., *quin et hodie*: nullo suffragante ms.

(d) Par. cum antiquiore ms. Colb. et Germ., *commemorasset*.

(e) Vat. bas. ms., *exponis*: minus bene.

(f) Lips. hic adiecit *testanti*: quod abest a Bad., Er. et plerisque mss.

(g) Editi, *conditur*: renitentibus omnibus mss. Sensus porro est, *Tecum*, hoc est, in tua sententia, *Filius non est Deus, sed conditio*: ubi advertas particulam cum hic ut alibi pro *secundum* accipi.

(h) Abest sibi a ms. bas. Vat. Verbum *substituere* Arianis usitatum colligimus ex Faustino, cap. I, ubi

Dei attulerit ex generatione naturam; et natum dicas, quod substitit ex nihilo: filium autem idcirco nuncupes, non quia ex Deo natus est, sed quia per Deum creatus est; quia et homines religiosos appellatione hujus nominis dignos a Deo habitos memineris: tum porro ei non alia conditione Dei nomen indulgeas, quam ea qua dictum sit: *Ego dixi, dii estis*: (1) et filii Altissimi omnes (*Psal. lxxxii, 6*), ut utatur dignatione in vocabulo nuncupantis, non naturæ in nomine veritate; (a) sitque tecum ex adoptione filius, deus ex nuncupatione, unigenitus ex privilegio, primogenitus ex ordine, (b) totus creatio, ex nullo Deus; quia generatio ejus non naturalis ex Deo nativitas sit, sed substantia creaturæ.

19. *Quid Scripturis de Deo edoctus sit Hilarius.* — Ac primum orata a te impatientissimi doloris mei venia, loqui me apud te, omnipotens Deus, patere, et me terram ac cinerem, charitatis tamen tuæ religione devinctum, liberum in hæc verba permittite. Ego infelix nihil antea fui, et (c) vitæ sensu expers, sine mei intelligentia, eo quod sum carebam. Sed misericordia tua ad vivendum mihi causa est: et non ambigo, quin tu bonus bonum mihi (d) statueris esse quod natus sum. Neque enim, qui mei non eges, ad mali me originem inchoasses. Sed cum me in vitam animatum, rationis quoque intelligentem præstitisses; ad cognitionem me tui sacris, ut arbitror, per servos tuos Moysen et prophetas voluminibus erudisti, ex 146 quibus te non in solitudine tua venerandum prodidisti. Cognovi tecum illic (e) Deum, non alterum in natura, sed in sacramento substantiæ tuæ unum. Cognovi te in Deo Deum, non ex permixtione confusum, sed (f) ex virtute naturæ, dum quod tu Deus es, in eo qui ex te est, inesses: non ut idem tu esses, et inesses; sed inesse te in eo, qui ex te esset, perfectæ nativitatis veritas edoceret. Hoc mihi

(1) *Et filii Excelsi omnes. Exinde, in vocabulo nuncupationis.*

Arianorum professiones sic exponit: *Sic quoque per eum facta dicit universa, ut eum asserat ex nullis existantibus substitutum . . . si quidem non vere de Patre natus est, sed de nihilo substitutus.* Nec significatione multum differt a verbo *creare*. Unde sicut hic *creationem substitutionis*, ita vice versa lib. 1, n. 16, habes *substitutionem creationis*.

(a) Sola editio Par., sitque potius, non tecum, quod idem est ac secundum te.

(b) Bad. et Er., totius creatio: ex quo Erasmus legendum putat ex ordine totius creationis. Verius alii libri, totus creatio: quod aliis verbis deinde declarat, puta, ex nullo Deus. Nam creatio, ut ipse etiam Erasmus advertit, Hilario hic idem est quod *res creata*. Subjicitur proxime hæreticorum ratio, cur filium dicant ex adoptione, nimirum quia generatio ejus, etc. quod barbare dicerent Schotæ, quia filiatio ejus. Unde non est audiendus Vat. bas. codex, in quo habetur quia creatio ejus.

(c) Ita potiores mss. Tres autem Vatic. cum Vind., vita sensus: male. Editi vero, vitæ sensus.

(d) Vat. bas. ms. institueris. In his non negat Hilarius peccatum originis, quod alias frequens ac disertis verbis adstruit. Maxime vero perspicuum est illud ab Augustino ip-sius nomine laudatum lib. II contra Julianum, c. 8: *In Adæ offensa generositatem primæ et beatæ illius creationis amisimus.* Sed hoc tantum vult,

et rursum evangelicæ atque apostolicæ voces loquuntur, et ex ipso sacro unigeniti tui ore condita in libros (al. in libris) verba testantur, Filium tuum ex te ingenito Deo unigenitum (g) Deum, hominem ex Virgine ad mysterium salutis nax natum: in quo te generationis ex te veritas contingeret, et quem in te manentis ex te nativitatis natura retineret.

20. *Eorum quibus credidit commendatio.* — In quod me, oro, profundum desperati reditus mersisti? Hæc enim ego ita didici, ita credidi, et ita confirmatæ mentis fide teneo, ne aut possim credere aliter, aut velim. Quid me miserum de te sefellisti, et infelicem carnem atque animam alienæ a te cognitionis doctrina perdidisti? Decepit me post rubri maris divisionem gloria descenditis de monte Moysi, et omnia tecum arcanorum cælestium secreta cernentis (*Exodi xxxiv, 29*). Huic ego de te verbis tuis credidi. Perdidit me repertus secundum cor tuum David (*Act. xiii, 22*), et dignus Salomon divinæ sapientiæ munere (*III Reg. iii, 12*), et viso Domini Sabaoth Esaias prædicans (*Esa. vi, 1*), et ante conformationem sanctificatus in utero Jeremias eradicandarum et plantandarum gentium propheta (*Jerem. i, 5*), et mysterii resurrectionis Ezechiel testis (*Ezech. xxxvii*), et vir desideriorum Daniel temporum conscius (*Dan. ix, 23*), et prophetarum consecratus chorus, et (h) omne prædicationis evangelicæ sacramentum, electus ex publicano Matthæus in Apostolum, et ex familiaritate Domini revelatione cælestium mysteriorum dignus Joannes (*Matth. xvi, 18*), et post sacramenti confessionem beatus Simon 147 ædificationi Ecclesiæ subjacens et claves regni cælestis accipiens, et reliqui omnes sancto Spiritu prædicantes, et ex persecutore apostolus vas electionis tuæ Paulus (*Act. ix, 15*), in profundo maris vivens (*II Cor. xi, 25*), in cælo tertio homo (*Ibid. xii, 2*), (i) in paradiso ante

totum bonum esse, quod nobis a Deo præstitum est, neque in bonitatem illius cadere, ut hos ratione ab ipso indulta ad intelligendos prophetas utentes, per eos deceperit.

(e) In Vat. bas. cod., Domine non alterum: male. Confer lib. v, n. 36, ubi constendum docet Deum ex Deo, et Deum in Deo, non corporalibus modis, sed divinis virtutibus; nec naturæ in naturam transfusione, sed mysterio et potestate naturæ.

(f) Neque verius hic prædictus ms. ex veritate naturæ. Nam ut mox audivimus ex lib. v, Deus in Deo est divinis virtutibus et potestate naturæ. Expressius in subsequentibus ejusdem libri verbis, ex virtute naturæ in naturam eandem nativitate subsistit. Ut autem ponitur ac probatur n. 3, naturæ virtus præstat veritatem. Hic respicitur locus Esaiæ: *In te est Deus, et non est præter te*, de quo lib. v, n. 38.

(g) In vulgatis, Deum et hominem. Particulam et expungimus auctoritate mss. Tum in eo, quod sequitur, habetur expositio verborum: *Pater in me, et ego in Patre.*

(h) Vat. bas. codex, et ad omne; præferendus hic videretur, nisi corruptis tot aliis locis factus esset suspectus. Itaque omne prædicationis evangelicæ sacramentum intelligimus omnes evangelicæ legis præcones.

(i) Sic et Tertullianus de Scorpiacæ n. 12 Paulum

martyrium, in martyrio perfectæ fidei consummata A qua nunc agitur, elaborat, ne Dominus noster **148**
libatio (II Tim. iv, 6 et 7).

21. *Quam firmâ illius de Filii cum Patre æqualitate fides; et unde firma.* — Ab his ego quæ teneo edoc- tus sum, his immedicabiliter imbutus sum. Et ignosce, omnipotens Deus, quia in his nec emendari possum, et commori possum. Tarde mihi hos impiissimos, quantum ego arbitror, doctores ætas hujus nunc sæ- culi protulit. Sero hos habuit fides mea, quam tu crudisti, magistros. Inauditis ego (a) his nominibus in te ita credidi, per te ita renatus sum; et exinde tuus ita sum. Omnipotentem te scio, nec consciæ (b) tibi tantum atque ipsi Unigenito tuo nativitatibus in- narrandæ exspecto rationem. Impossibile enim tibi nihil est, et genitum a te filium omnipotentæ tuæ virtute non ambigo. Ambigens enim, jam omnipo- tentem te negabo. Bonum te etiam ex nativitate mea didici: atque ob id non invidum te honorum tuorum in Unigeniti tui nativitate esse confido. Credo enim, quod quæ tua sunt, ejus sint; et quæ ejus sunt, tua sint. Sapientem te mihi etiam ipsa mundi creatio pro- didit: Sapientiam te (c) tuam, non dissimilem, ex te genuisse mihi conscius sum. (4) (d) Vere et unus mihi Deus es: sed non aliud in eo, qui ex te Deo est, credam inesse, (e) quam tuum est. Et in eo me judica, si mihi crimen est, nimium me per Filium tuum et legi, et prophetis, et apostolis credidisse.

22. *Christus si verus Dei filius, est quoque verus Deus. Vere Dei filium eum esse multis modis notum est.* — Sed cesset sermo temerarius, et ex his, in quæ demonstrandæ stultitiæ hæreticæ necessitate prorupe- rat, in reddendæ potius rationis ministerium dece- dit: ut (2) (f) si qui adhuc salvi esse possunt, ad fidem teneant evangelicæ doctrinæ atque apostolicæ iter, ac verum Dei filium non ex adoptione, sed ex natura intelligant. Hunc enim responsionis nostræ esse ordinem convenit: ut primum Dei filium (g) esso doceamus: ut natura in eo divinitatis, per quod fi- lius est, absoluta sit. Id enim maxime hæresis, de

(1) *Verus et unus, mox, qui ex te Deus est.*

(2) *Si qui adhuc salvi esse ad fidem possunt, teneant, etc.*

commendat, quod illum Deus paradisi compotem fecit ante martyrium. Non est tamen unde approbemus Hi- larium cum Tertulliano in hoc consentire: quod, præsertim lib. de Anima n. 55, paradisum nullis nisi martyribus patere propugnat.

(a) Editi, omnibus his. At mss. nominibus his, puta novorum doctorum, quorum nec antiquum, nec ullo titulo celebre nomen; cum contra Moysi, Salomonis, Esaïæ, etc. nomina pluribus elogis et sæculis sint commendata.

(b) Perspicuior est lectio mss. Vat. bas. et Mart., nec consciæ nisi tibi, etc. Sed sine nisi, habetur idem sensus: *Nec nativitatibus, tibi tantum atque Unigenito tuo consciæ, etc.* Hoc nititur verbis evangelicis, *Nemo novit Filium, nisi Pater, etc.* Ut Hilario, ita Augustino familiare est, æternam Filii generationem ex Patris omnipotentia demonstrare. *Creaturis, inquit Serm. cxxxix, n. 4, suis dedit Deus, ut hoc quod sunt generent: et putas quia hoc sibi non potuit separare qui est ante sæcula?* Sic et ex bonitate Patris invidia prorsus expertus id ipsam probat II. 5: *Gaudet Pater quando illi æquo unicum filium: gaudet, quia non invidet. Et*

Jesus Christus vere Dei filius Deus verus sit. Vere Dei filium unigenitum Deum Dominum nostrum Jesum Christum esse ac doceri, multis modis cognitum est, dum de eo testatur Pater, dum de se ipse proficitur, dum apostoli prædicant, dum religiosi credunt, dum dæmones confitentur, dum Judæi negant, dum gen- tes in passione cognoscunt. Neque enim ex commu- nione nuncupationis est, quod de proprietatis fide dicitur. Et cum omnia, quæ Christus Dominus aut egit aut docuit, ultra omnia eorum sint qui filii nuncupantur; et (h) in iis omnibus, quæ præcipua sint Christi, hoc vel potissimum doceatur esse, quod Dei filius est: non est in eo filii ex generali familiaritate cognomen.

B. 23. *Non adoptivum, sed proprium esse Pater testa- tur.* — Non contamino veritatis fidem, ut hoc verbis meis adstruam. Loquatur, ut sæpe solitus est, de Unigenito suo Pater, ne sub consummandi baptismi sacramento Jesus Christus ignorabilis possit esse per corpus: *Hic est filius meus dilectus, (i) in quo complacui (Math. iii, 17).* Rogo in quo veritas deperit, et in quo infirma fides professionis est? Non annuntiat per angelum de sancto Spiritu partus ex virgine, non index Magis stella, nec adorati in cunis honor, nec (j) baptizandi sub Baptistæ professione virtus satis esse ad demonstrationem majestatis existiman- tur: Pater de cælo loquitur, et ita loquitur: *Hic est filius meus.* Quid sibi vult non cognominum, sed pro- nominum fides? Cognomina enim nominibus addun- tur, pronomina vero obtinent in se nominum virtu- tem. Proprietatis autem significatio est, ubi et *hic est* dictum esse auditur, et *meus est.* Et intellige quæ sit veritas et ratio dictorum. *Legeras: Filios genui, et exaltavi (Esai. i, 2):* sed non legeras, filios meos: genuerat enim eos sibi per divisionem gentium, et plebem hæreditatis in filios. Ne igitur per commu- nionem adoptivæ hæreditatis cognomentum filii uni- genito Deo adderetur, naturæ veritas per significa-

Deus, quia unico Filio non invidet, hoc quod ipse est generavit.

(c) Exemplar Silvæ majoris, tui non dissimilem.

(d) Sic potiores mss. Carn., tres Colb., Germ., unus Sorbon., etc. Alii vero libri, *Verus et unus...* qui ex te Deus est.

(e) Editi, *quam tu es; et ad marginem Er., Lips., et Par. quam quod tuum est: refragantibus mss.*

(f) Par. cum vetustiore ms. Colb., *si qui hujus salvi esse ad fidem possunt, evangelicæ, etc.*

(g) Male in mss. Vat. bas. et Mart. hic adjicitur *Deum: cum Christum simpliciter Dei filium sibi proponat Hilarius demonstrare: quo semel demonstrato, palam fiet divinitatis in eo esse naturam.*

(h) Hoc est, *inter ea omnia nomina.* Mox in ms. Vat. bas., *dicatur, loco verbi doceatur, omisso deinde esse.*

(i) Editi hic et infra n. 24, *in quo bene complacui.* Utrobique abest bene a mss.

(j) Ms. Vat. bas., *baptizati: neque hic agnoscen- dus. Notatur quippe Joannis reverentia, qua Chris- tum, ante quam eum baptizaret, sibi dignitate su- periorem agnovit.*

tionem proprietatis ostensa est. Assignetur sane hoc A communionis in Christo nomen, ut filius sit, si de quoquam dictum reperietur: *Hic est filius meus*. Sin vero proprium ac singulare ei est: *Hic est filius meus*; quid columniam 149 Deo patri professæ de filio proprietatis afferimus? Anne tibi in eo, quod dicitur *hic est*, non hoc significari videtur: Alios quidem cognominatos ab eo in filios, sed hic filius meus est; donavi adoptionis plurimis nomen, sed iste mihi filius est: ne quæras alium, ne non hunc esse credas; hunc ego tamquam digito indice ac verbi significatione con-tingo, qua dico et *meus est*, et *hic est*, et *filius est*? Quid post hæc intelligentiæ poterit esse, ne non esse credatur? Et hæc quidem paternæ vocis significatio (a) ea fuit, ne qui ad implendam omnem justitiam baptizandus esset, quid esset ignoraretur: sed ut qui ad sacramentum salutis nostræ homo cernebatur, Dei voce Dei filius nosceretur.

24. *Idem denuo declarat. Filii dictis auctoritatem præstat.* — Et quia in fidei hujus confessione credentium vita esset (non enim alia æternitatis vita est (b), nisi Jesum Christum unigenitum Deum sciamus esse Dei filium); vox e cælis rursus ab Apostolis iteratæ hujus significationis auditur; ut id firmius crederetur ad vitam, quod non credidisse mors esset. Namque cum Dominus in monte majestatis suæ habitu constitisset, Moysæ atque Elia assistentibus, et ad visionis ac vocis fidem tribus columnis ecclesiarum testibus assumptis, hæc vox paterna de cælo est: *Hic est filius meus dilectus, in quo complacui, hunc audite* (Matth. xvii, 5). Non ad confirmationem honoris claritas conspecta satis fuerat; voce designatur: *Hic filius meus est*. Apostoli gloriam Dei non ferunt, et mortales oculi hebetantur ad visum, et consternata ad metum Petri et Jacobi et Joannis

(1) In codice Veronensi, *audiendi a nobis filii postulet*, etc.; at vox filii addita est secundis curis.

(a) Editi, *eo fuit*, refragantibus scriptis. Mox Par. cum mss. Colb. et Germ., *quo ut*, pro *sed ut*. Hoc argumentum illustrat ac fusius explicat Faustinus ad Flaccillam lib. contra Arianos, c. 2, ubi cum eadem e Scripturis, quæ hic Hilarius affert, testimonia eodemque ordine et in eundem scopum describat, conjectare est illum ex ipso nonnihil fuisse adjutum. Ait autem ibi: *Carnem quidem ejus, vel potius hominem dicam, nemo ambigebat, quia nec ambigi poterat; sed illud, quod in homine erat et natum cum homine, quia videri per naturam non poterat, ne esset incertum, voce et quasi digito Patris ostenditur dicentis, Hic est Filius meus*, etc. Et paulo ante: *Et vide quia hoc tunc primum dicit, quando Jesus ut homo accessit ad baptismum: et puto non alia ratione, quam quia poterat credi non esse filius Dei, qui corporeus videbatur, et inter cæteros homines ipse quoque ut homo peccator veniebat ad baptismum, cum peccata propria non haberet*.

(b) Par. cum m-s. Vat. has., Mart. et Colb., *via est*. Magis placet cum aliis libris, *vita est*; ut respiciatur illud Joan. xvii, 3: *Hæc est autem vita æterna*, etc. Tum apud Er., Lips., et Par., *nisi ut Jesum*. Abest ut a Bad. et mss.

(c) Lips. et Par. *significationis*: præter fidem aliorum librorum, et corrupto nonnihil auctoris sensu. *Proprietatis* quippe opponitur adoptioni, referturque tum ad Patrem significantem, tum ad Filium significatum. Sic porro idem argumentum tractat Fausti-

us fides concidit: adest tamen auctoritatis paternæ professio, et filius hic per proprietatem (c) significantis ostenditur. Neque solum veritas filii per hoc, quod et *hic* et *meus est*, intimatur; sed additur, *Hunc audite*. Testimonium quidem Patris e cælo est: sed testimonium 150 Filii confirmatur in terra, nam audiendus ostenditur. Et quamquam ambiguitas per professionem paternam non relinquatur, tamen et Filii de se professio credenda decernitur, et eo usque veritas in eo filii docetur, ut paternæ vocis confirmatio (1) (d) audiendi a nobis postulet obsequelam. Igitur quia paternæ voluntatis hæc vox est, ut Filius audiatur; audiamus Filium de se quid sit ipse profitentem.

25. *Christus et Deum sibi patrem et se Filium ejus merito nuncupat.* — Neminem autem tam alienum a communi sensu existimo esse, ut cum in omnibus Evangeliorum libris ex professione Filii assumptionem corporeæ humilitatis intelligat, cum ait: *Pater, clarifica me* (Joan., xvii, 5); et rursus frequentissime: *Videbitis Filium hominis* (Matth., xxvi, 64); et illud: (e) *Pater major me est* (Joan., xiv, 28); sed et hoc: *Nunc anima mea turbata est valde* (Joan., xii, 27); vel etiam hoc: *Deus, Deus meus, quare me dereliquisti* (Matth., xxvii, 46)? et multa alia istius modi, de quibus suo ordine erit sermo: tamen in hac tam assidua humilitatis contestatione insolentiæ eum arguat, quod sibi patrem Deum dicat, cum ait: *Omnis plantatio, quam non plantavit pater meus (f), eradicabitur* (Matth., xv, 13); vel illud: *Domum patris mei domum fecistis negotiationis* (Joan., ii, 16); (g) et ubicumque semper patrem sibi Deum nominat, temerariæ præsumptionis potius sit, quam confidentis naturæ, quæ conscia nativitatis suæ (h) teneat veritatis nomen in patre. Humilitatis igitur professio

nus loco laudato: *Cum eo certe Moyses, et Elias pariter videbantur loquentes, quos utique de Adoptione factos esse filios Dei negare non potes: quomodo de solo Christo vox divina testatur dicens: Hic est Filius meus*, etc. Si enim et Christus de adoptione filius est, cum staret inter duos adoptivos, dixisset utique, *Et hic Filius meus est, ne Christus esse solus crederetur. At cum dicit, Hic est filius meus dilectus, adoptionis filios separavit, ut proprietatis veræ nativitatis in Christo solo filio crederetur*.

(d) Sola editio Par. cum ms. Mart. *audienda*. Aliæ cum aliquot mss. *audiendi a nobis filii*. Abest filii a potioribus.

(e) Nota quomodo hæc, *Pater major me est*, jam de Christo secundum assumptionem corporeæ humilitatis dicta intelligantur, quamvis alibi etiam de Christo prout Deus genitus est exponantur. Neque minori consideratione dignum, quod deinde non negat Hilarius animam Christi vere turbatam, sed tantum monet ad susceptum hominem referendum esse, quidquid hic locus infirmitatis sonat.

(f) In vulgatis hic adjectivum *cælestis*: quod abest a mss. et apud Faustinum, Hilarii æqualem, et, uti nobis videtur, imitatorem. Mox in ins. Mart., *mercationis, loco negotiationis*.

(g) Pro *et commodius legeretur ita ut*.

(h) Hoc est, in patre nuncupando nomen illud teneat, quod veri ac naturalis patris sit.

frequens non habet hoc insolentiæ vitium, ut sibi aliena (1) vindicet, et non sua defendat, et proprie Deo cœquanda præsumat. Nec pari temeritate, qua patrem nuncupat, se quoque filium profiteatur dicens: *Nec enim misit Deus filium suum in hunc mundum, ut judicet mundum, sed ut salvus fiat mundus per eum* (Joan., III, 17); vel iterum: *Tu credis in filium Dei* (Joan., IX, 35)? Quid nunc agimus, concedentes tantum (a) Jesu Christo nomen adoptionis? per quod et in patre sibi **151** Deo nuncupando temerariæ eum arguimus præsumptionis. Paterna de cœlo vox est: *Hunc audite* (Matth., XVII, 5). Audio: *Pater, gratias ago tibi* (Joan. II, 41): audio, *Dicitis quia blasphemavi, quoniam dixi, Filius Dei sum* (Joan., X, 36): si non credo nominibus, si naturam (b) vocabulis non intelligo, qui credendum et intelligendum sit quaero. Non mihi relinquatur alia suspicio. Auctoritas paterna de cœlo est: *Hic est filius meus*. Professio filii de se est (2) (c): *Domum patris mei, et Pater meus*. Professio nominis salus est, cum interrogatio fidem postulat, dicens: *Tu credis in filium Dei* (Joan., IX, 14)? (3) Proprietatis nomina sequuntur, ubi *meus* est. Tibi quaero, hæretice, unde alia præsumptio sit. Adinis Patri fidem, filio professionem, nominibus naturam: vim verbis Dei affers, ne sint quod enuntiant. Impietatis tuæ sola impudentia est, ut meritum de se Deum arguas.

26. Proprietates filii ad nomen adjectæ. Opera testantur filium eum esse. — Quamquam igitur sola simplex confessio naturæ nomina ostendat, ut de quo dictum est: *Hic est filius meus*, et ad quem dictum est, *Pater meus*, hoc sint quod nuncupantur: tamen ne aut adoptionis in Filio nomen sit, aut honoris in Patre: videamus quæ (d) proprietates per Filium ad filii nomen adjectæ sint. Ait: *Omnia mihi tradita sunt a Patre meo, et nemo novit Filium nisi Pater, neque Patrem quis novit nisi Filius, et cui voluerit Filius revelare* (Matth. II, 27). Ad id quod dictum est: *Hic est filius meus*, et *Pater meus*, utrumne sibi convenit: *Nemo novit Filium nisi pater, neque Patrem quis novit nisi Filius*? Non enim nisi per mutuam (e) testificationem cognosci vel per Patrem Filius, vel per Filium Pater potuit. Vox e cœlis est: sermo etiam Filii

A est. Tam ignorabilis est Filius, quam et Pater. Omnia ei tradita sunt: et in omnibus nihil intelligitur exceptum. Si potestas exæquata est, si secretum cognitionis æquale est, si natura in nominibus est: quaero quomodo quod vocantur non sunt, quorum et (f) vis in potestate, et difficultas in cognitione non differt. Non fallit itaque in vocabulis Deus, nec se aut Pater mentitur, aut Filius: et accipe (g) quam in his fides nominum sit.

152 27. Opera testantur filium eum esse. Nil aliud asserit Patris testimonium. Christus a filiis adoptivis secernitur. — Ait enim: *Opera enim quæ dedit mihi Pater, (h) ut perficiam ea, ipsa opera quæ facio, testimonium perhibent de me, quoniam Pater misit me: et qui misit me Pater, ipse testificatus est de me* (Joan., V, 36 et 37). Unigenitus Deus non nominis tantum testimonio, sed etiam (i) virtutis, docet se esse filium: opera enim ejus, quæ facit, testantur a Patre se missum. Quaero, quam rem opera testentur? Missum namque esse. (j) Itaque et Filii obedientia et paterna auctoritas docetur in misso, dum alterius opera esse non possunt quæ facit, nisi ejus qui missus a Patre sit. Sed opera non sufficiunt (5) (k) incredibilibus ad testimonium, quod se Pater miserit. Sequitur namque: *Et qui misit me Pater, ipse testificatus est de me; neque vocem ejus audistis, neque figuram ejus vidistis* (Joan., V, 37). Quaero quod testimonium Patris (l) de eo fuerit. Evolve evangelica volumina, et totum eorum opus recense. Da testimonium Patris, præter quam quod auditum est: *Hic est filius meus dilectus, in quo complacui* (Matth., III, 17), et: *Tu es filius meus* (Marc., I, 14). Hoc Joannes licet non ignarus audivit, tamen ad doctrinam nostram paternæ vocis testimonium mittitur: nec hoc sufficit. Joannes quidem in deserto dignus hac voce est, sed et apostoli (6) non fuerunt hujus testimonii auctoritate privandi. Eadem de cœlo ad eos vox adest: sed accipiunt plus Joanne. Joannes enim jam ab utero prophetans non eguit hac voce: *Hunc audite*. Audiam plane: nec quemquam præter hunc audiam, nisi eum qui audierit ut doceret. Si nullum aliud Patris de Filio testimonium exstat in libris, quam quod hic filius suus sit: testimonii hujus veritas est, ut opera

(1) Vindicet.

(2) Professio fidelis est.

(3) Proprietates.

(a) Par. cum vetustioribus mss. Colb., Remig. et Germ., *Jesum Christum*.

(b) Excusi, naturam vocabuli. Rectius mss. *vocabulis*. supple significari. Sic lib. I, num. 21: *Neque vocabulis intelligentiam confundant*.

(c) In mss. Colb., Mart., Corb. et aliis, *professio fidelis est*. In Carn. *professio fides est*. In aliis tribus, *professio filii est*.

(d) Vat. bas. ms. *professiones*: qui etiam paulo ante habet, *professionum nomina sequuntur*, non proprietatis nomina sequuntur.

(e) In eodem codice necnon Mart. *significationem*: vox minus diserta.

(f) In mss. hæc vox ita pingitur, ut *jus* æque ac *vis* possit admitti.

(g) Editi, *quæ in his fides*: castigantur ex scriptis.

(4) *Jus* diserte scriptum est in nostro codice.

(5) *Incredulis*.

(6) *Non fuerant*.

D

(h) Exemplar Vat. bas., ut *faciam*, omisso deinde *quæ facio*: quod in Mart. pariter omittitur.

(i) Apud. Bad. et Er. ut in recentiore ms. Colb., *veritatis*. In mss. Vat. bas. et Mart., *virtutibus*. Magis placeat cum aliis libris, *virtutis*, supple testimonio.

(j) Particulam itaque perperam a Lipsio expunctam restitimus ex Bad., Er. et mss.

(k) Lips. cum aliquot mss. *incredulis*. At Bad., Er. et Par. cum potioribus, *incredibilibus*: sincerius, etsi non alio sensu. Sic in Matth., c. XVII, n. 6, Apostoli *generatio incredibilis et perversa* nuncupantur. Eadem vox eadem ratione in Vulgata nostra usitata est, ut videre est Eccli. I, 36, II, 18; Baruch. I, 19, etc.

(l) In ms. Mart. hic occurrit, præter quam quod *auditum est*, quod ex subjectis videtur expressum.

ipsa Patris, quæ gerit, veritatem testimonii hujus affirmant. Quid inferitur hodie calumniæ, ut adoptio nominis sit, ut mendax Deus sit, ut nomina inania sint? Testatus est Pater de Filio, operibus suis Filius testimonio se Patris exæquat: cur non videatur esse in eo, id est (a) filii veritas quæ dicitur et probatur? Non est per Deum patrem filii nomen in Christo ex adoptione bonitatis: neque sanctitate meruit hoc nomen, sicut plures post confessionem **153** fidei Dei filii sunt. Proprietatis enim in his significatio nulla est: nominis namque tantum, ut Deo dignum est, indulta dignatio est. Aliud est *hic est*, et *hic meus est*, et *hunc audite*: in hoc veritas est, natura est, fides est.

28. *Filii a Deo natiuitas, et adventus ad nos ostenditur. Qui solus novit Patrem quia ab eo est, creatus non est.* — Nec sane quidquam de se minus Filius hac (b) paternæ significationis proprietate testatur. Ut enim in eo quod ait Pater, *Hic est filius meus*, naturæ demonstratio est, et in eo quod subiecit, *Hunc audite*, sacramenti et fidei, ob quam e cælis venit, auditio est, cum eum ad salutarem confessionis doctrinam admonemur audire: ita in eo Filius et natiuitatis veritatem docuit et adventus, dicens: (c) *Neque me scitis, neque unde sim nostis: nec enim a me veni, sed est verax qui misit me, quem vos nescitis; sed ego novi eum, quoniam ab eo sum, et ipse me misit* (Joan. vii, 28 et 29). Patrem nemo novit, et frequens hinc professio Filii est (Matth. xi, 27). Idcirco autem soli sibi esse cognitum dicit, quia ab eo sit. Quæro autem utrum id, quod ab eo est, opus in eo creationis an naturam generationis ostendat. Si opus creationis est, universa quoque, quæ creantur, a Deo sunt. Et quomodo Patrem non universa noverunt, cum Filius

A eum idcirco, quia ab eo est, non nesciat? Quod si creatus potius, quam natus, videbitur in eo quod a Deo est; cum (d) a Deo cuncta sint, quomodo non cum cæteris Patrem quæ ab eo sunt ignorat? Sin vero idcirco ei, quia ab eo sit, eum nosse sit proprium; quomodo non hoc ei, quod ab eo est, erit proprium? scilicet ut verus filius ex natura sit Dei; cum idcirco Deum solus noverit, quia solus ab eo sit. Habes igitur proprietatem cognitionis de proprietate generationis: et quod ab eo est, non creatura in eo virtutem (nam omnia ad eo per virtutem creationis existunt), sed natiuitatis veritatem (*supple*, habes), per quam solus Patrem novit, **154** cum cætera cum quæ ab eo sunt ignorent.

29. *Illud ab eo sum, referri nequit ad carnem. Neque est creatus qui nescitur unde sit.* — Tamen ne forte id quod ab eo est, (e) ad adventus sui tempus hæresis invaderet, continuo subiecit: *Quoniam ab eo sum, et ipse me misit.* Tenuit ordinem evangelici sacramenti, natum se professus et missum: ut et quis esset, et unde esset, secundum superiorem sententiam nasceretur. Neque enim id ipsum est *ab eo sum, et ipse me misit*: (f) sicuti non idem est *neque me scitis, neque unde sim nostis*. Numquid non omnis homo in carne licet natus, secundum sensum communis opinionis ex Deo est? Et quomodo negat, ab his vel se ipsum, vel unde ipse sit sciri: nisi id unde est, ad naturæ suæ (g) referret auctorem? qui idcirco ignorabilis esset, quia ipse esse filius Dei ignoraretur. Discute, infelix, stultitia quid illud sit: *Neque me scitis, neque unde sim nostis*. Omnia utique ex nihilo, et usque adeo ex nihilo, ut etiam unigenitum Deum ex nihilo substituisse sis (h) ausa mentiri. Quid ergo est, quod

(a) In vulgatis, *quod est*, et post pauca, *quod Deo dignum est*. Utrouque in loco præferimus mss. lectionem. (b) Vat. bas. ms. a *paternæ*. Hæc ita intelligere est: Filius se proprium Dei filium non minus discretis verbis significat quam Pater.

(c) Longe aliter modo existat in exemplaribus latinis et græcis, puta: *Et me scitis, et unde sim nostis*, quod legit et Origenes T. xix in Joan. ubi operam dat ut diversam illam Christi sententiam Joan. viii, 19, *Neque me scitis, cum hac, Et me scitis*, concillet, respondetque primum ea non iisdem, sed diversis dicta esse personis; ac Jerosolymitis quidem, *Et me scitis*; Pharisæis vero, *Neque me scitis*. Sed advertens subinde etiam iis quibus dictum est: *Et me scitis*, statim exprobratum esse quod Patrem nescirent, proindeque quod ignorarent pariter et Filium, juxta illud Joan. viii, 19: *Si me sciretis, et Patrem meum sciretis*, utrumque locum sic mavult conciliari: *Illud enim, inquit, Et me scitis, et unde sim scitis, de se ipso homine disputat: hoc vero, Neque me scitis, neque Patrem meum; de divinitate*. Hic igitur propter subsequenta, *Verax est qui me misit, quem vos nescitis*, legitime potuit Hilarius legere, *Neque me scitis*, etc. Imo hæc etiam tacita satis indicantur, ut plena et integra sententia sic possit reddi: *Et me scitis, et unde sim nostis* secundum carnem: sed est allud in me, et secundum hoc *neque me scitis, neque unde sim nostis: nec enim a me veni*: adeoque stat, quod ex hoc loco conficit Hilarius argumentum: cum Christus, Joan. c. 8, expresse se minime notum affirmet, quod cap. 7 tacite tantum innuit.

(d) Ita mss. At editi, *ab eo*. Illius argumenti vim frustra declinare tentavit Arius, cum Athanasio tes-

te Or. ii cont. Ar. p. 311, in sua Thalia posuit, *Patrem Filio abditum esse, neque eum ab eo aut videri, aut cognosci posse ad plenum et exacte: sed quod cognoscit et videt, id intelligit pro mensura et ratione suarum virium, ut nos quoque intelligimus pro modulo nostrorum facultatum*. Ipsius quippe Christi testimonio cum nemo Patrem noverit, ipse tamen eum novit, et novit quia ab eo est.

(e) Apud Er., Lips. et Par. omissa erat particula *ad*. Hic *adventus* nomine intelligitur carnis susceptio.

(f) Vat. bas. ms., *sicuti hoc idem est*: pugnat cum dicendis num. 50 et 31.

(g) In ms. bas. Vat., *refert auctoritatem*: huic lectioni non congruit sequens vocula *qui* ad Patrem referenda. Hoc enim sibi vult: Cum non ignorarent Judæi unde esset secundum carnem, illud *unde sum* referendum est ad æternæ ipsius generationis auctorem: quasi diceret, *Neque me scitis, neque æternum Patrem meum*. Namque, ut declaratur lib. iii, n. 17, lib. v, n. 27, Judæi ignoraverunt Dei nomen, quando nescierunt eum esse patrem, eique esse filium. Obiter observare est auctorem generationis æternæ simpliciter ab Hilario vocari *auctorem naturæ* Christi: quia nimirum Christum *natura* Deum, hominem autem tantum ex dispensatione esse sentiebat. Unde *naturæ* nomen ad illius divinitatem referre solet. Vid. lib. x, num. 22, 64 et 65.

(h) In ms. Carn. *ausus*. Hoc Arius in Thalia ausus est apud Athanasium Or. ii, pag. 310, dicens: *Non semper fuit Filius, ipsumque Dei Verbum ex nihilo factum est*,

impii et Christum nesciunt, et unde sit nesciunt? **A** *Deo exivi*, et quid esset et veni: continuo subjecit, Nam id, (a) quod unde sit ignoratur, naturam ex qua est, dum unde sit nescitur, ostendit. Ignorari enim unde sit non potest, quiquid substitit ex nihilo: quia hoc ipsum, quod non ignoratur ex nihilo, ignorationem ejus unde sit non habet. Non ex se est autem ille qui venit; sed qui misit eum verax est, quem impii nesciunt. Jam ergo ille qui misit, ipse est qui misisse ignoratur. Ab eo ergo, qui misit, est ille qui missus est: et ab eo est unde esse nescitur; et ob hoc qui sit ipse nescitur, dum ignoratur a quo sit. Non novit Christum, qui unde Christus sit nescit; nec filium confitetur, qui negat natum; nec natum intelligit, qui putavit ex nihilo. Ex nihilo autem usque adeo non est, ut impii unde sit nesciant.

30. *Deus iis solis est pater qui filium colunt, non ut adoptivum. Exire ex Deo quid sit. Filii diligendi causa, ratio nascendi.* — Nesciunt plane, nesciunt, qui naturam nomini adimunt, (b) qui nescientes non **155** amant scire. Et audiant Filium scientiæ hujus ignoracionem impiis exprobrantem, tum cum sibi patrem Deum Judæi dicerent; ait enim: *Si Deus pater vester esset, diligeretis utique me; ego enim a Deo exivi, et veni: nec a me veni, sed ille me misit* (Joan. viii, 42). Religiosi nominis assumptionem Dei filius in his qui se Dei (c) filium confitentes patrem sibi Deum dicerent, non improbavit; sed temerariam Judæorum usurpationem, patrem sibi Deum præsumptum, per id quod se non diligerent, objurgat: *Si Deus pater vester esset, diligeretis utique me; ego enim a Deo exivi*. Omnibus, quibus per fidem Deus pater est, **C** per eam fidem pater est, qua Jesum Christum Dei filium confitemur. Confiteri autem filium secundum generale sanctorum nomen, quid habet fidei, ut dicamus, Unus ex filiis est? Sed numquid et cæteri in hac creaturæ suæ infirmitate non filii sunt? In quo ergo filium Dei Jesum Christum fides confessa præcellit, cum ei (d) secundum filios, filii non natura, sed nomen sit? Christum perfidia ista non diligit, (1) nec hæc impia professio pie sibi assumit Deum patrem: quia si sibi pater Deus esset, Christum ob id diligerent, quia exisset ex Deo. Exisse ex Deo quid sit requiro. Non utique dici potest, id ipsum esse a Deo exisse (2) (e), quod et venisse; nam utrumque significat: *Quoniam a Deo exivi, et veni*. Et ostendens quid esset a **D**

Deo exivi, et quid esset et veni: continuo subjecit, *Nec enim a me veni, sed ille me misit*. (f) Non se sibi esse originem docuit, cum ait: *Nec enim a me veni*, et (supple, cum) rursus ex Deo se exisse, et ab eo missum esse testatur. Sed cum ab iis, qui sibi Deum patrem dicerent, idcirco se diligendum ait, quia ex Deo exisset; causam dilectionis ex causa docuit esse nascendi. Exisse enim ad incorporalis nativitatæ retulit nomen: quia religio profitendi sibi patrem Deum, ex dilectione Christi qui ex eo genitus est sit merenda. Nam cum ait: *Qui me odit, et patrem meum odit* (Joan. xv, 23): *meum* cum ait, communionem nominis (supple, cum aliis) per significationem proprietatis exclusit. Cæterum profitentem sibi patrem Deum, et se non diligentem, in paterni nominis usurpatione condemnat: **156** (g) quia qui se odit, oderit et Patrem; nec in Deum patrem sit religiosus, qui non diligit Filium; cum diligendi Filii non alia causa sit, quam quod ex Deo sit. Ex Deo igitur Filius est, non adventu, sed nativitate: et (3) dilectio in Patrem (h) hic erit omnis, si Filius ex eo esse credatur.

31. *Perfectæ de Filio fidei meritum. Qui et nativitatem ex Patre et adventum ad nos distinguat.* — Testatur hoc Dominus dicens: *Non dicam vobis, quoniam ego rogabo Patrem pro vobis: ipse enim Pater amat vos, quoniam vos me amatis, et creditis quoniam ego a Deo exivi, et a Patre veni in hunc mundum* (Joan. xvi, 27 et 28). Caret apud Patrem intercessionis necessitate perfecta de Filio fides, quæ quod a Deo exierit credit atque amet: et per se ipsa jam et audiri meretur et amari, natum ex Deo Filium missumque confessa. Nativitas itaque ejus et adventus ostenditur cum absolutissima significandi proprietatis veritate. **A** *Deo*, ait, *exivi*; ne in eo alia quam nativitatæ natura esse existimaretur; cum exire a Deo, id est, ex nativitate subsistere, quid aliud quam Deus (i) posset? *Et a Patre*, inquit, *veni in hunc mundum*. Ut exitio illa a Deo nativitas significata esse intelligeretur ex Patre, a Patre se in hunc mundum professus est venisse. Alterum itaque in dispensatione, alterum in natura est. Nec patitur exitionem adventum existimari, cum post exitionem a Deo, adventum commemoret a Patre. A Patre enim venisse, et ex Deo exisse, non est significandi ejusdem: et quantum interest (j) nas-

(1) *Nec impia professio pie sibi adsumit Deum Patrem.*

(a) Id est, quod a se ignorari unde ipse sit.

(b) Editi, quia nescientes. Verius mss. qui nescientes: qui nimirum nec intelligentiæ rationem quarunt, nec ab aliis intimatam capiunt, ut habetur supra num. 15.

(c) Er., Lips. et Par. qui se Dei filios: corrupte ac sublata vi totius argumenti. Ibi quippe, et mox in his, quod se non diligerent, vocula se ad Christum refertur; monetque Hilarius non improbatos eos fuisse, qui cum Christum Dei filium et confiterentur et amarent, Deum sibi patrem dicerent. Pessime autem Vat. bas. ms. hic etiam habet filios, postea subjecit, non solum improbavit, pro non improbavit: erratum ex errato.

(2) *Exire.*

(3) *Dilectio in Patrem omnis hinc erit.*

(d) Apud Er. in margine, secundum illos: quod deinde a Lipsio arreptum, Par. retinuit. Restituimus ex Bad. et mss. secundum filios, hoc est, ad modum cæterorum filiorum.

(e) Tres mss. Colb. cum Carn. et Germ., exire.

(f) Lips. et Par., non a se: reluctantibus aliis libris. Porro Hilario vocabulum origo sæpe idem est, quod nobis principium.

(g) Vetus codex S. Martini Turon., quia si oderit Filium, oderit et Patrem.

(h) Sic potiores libri. Alii vero, hinc erit.

(i) In ms. Mart., quam Deus esset.

(j) Excusi, inter nasci; et mox, in substantia nativitatæ exisse, aliud sit, etc. Sequimur mss.

ci, et adesse, tantum a se uterque sermo discernitur. Cum aliud sit a Deo in substantiam nativitatis exisse, aliud est a Patre in hunc mundum ad consummanda salutis nostræ sacramenta venisse.

32. *Christus ab apostolis filius ex natura non ex adoptione creditus.* — Et quidem secundum propositæ a nobis responsionis ordinem opportunissimus hic nobis locus est, ut tertio nunc doceamus filium Dei Dominum nostrum Jesum Christum ab apostolis creditum (a) non ex nuncupatione, sed ex natura; neque ex adoptione, sed ex nativitate. Quamquam enim plures et (b) maximæ adhuc unigeniti de se Dei existent professiones, quibus generationis suæ veritatem sine levi saltem ementiendæ licet calumniæ occasione testetur: tamen 157 quia neque legendum onerandum est sensus coarctatis ad copiam dictis, et cum jam nonnulla de proprietate nativitatis ostensa sint, cætera omnia aliis erunt quæstionibus reservanda. Nunc vero quia hic sermonis nostri ordo institutus est, ut post Patris contestationem, post Filii professionem, (c) fide quoque Apostolorum de vero et secundum nativitatem confitendo Dei filio doceremur; videndum est, an in eo quod ait Dominus, *Ex Deo exivi*, aliud in eo aliquid potius quam naturam intellexerint nativitatis.

33. *Quid sit quod primum credant eum a Deo exisse.* — Post multas namque proverbiorum obscuritates, quibus in parabolis locutus esset, quem jam antea Christum sciebant annuntiatum a Moysæ et prophetis, confessum quoque a Nathanael et Dei filium et regem Israel (Joan. 1, 49), objurgato etiam Philippo, cum de Patre quæreret, cur per operum virtutem Patrem in se (1) (d) esse et se in Patre inesse nesciret, cumque se a Patre missum frequentibus dictis ante docuisset (Joan. xiv, 9-12): tamen cum profitentem eum audissent se a Deo exisse, hæc eorum responsio fuit (connexus enim hic sibi sermo est): *Dicunt (e) ei discipuli ejus, Nunc palam loqueris, et proverbium nullum dicis. Nunc ergo scimus quia nosti omnia, et non habes necesse ut aliquis te interroget: in*

(1) Omititur esse in nostro ms.

(2) *Fragmenta panium.*

(a) Par. post Lipsium, *traditum*: male et præter aliorum librorum fidem. Quippe nondum apostolorum doctrina expenditur, sed fides.

(b) In prius vulgatis, *maxime*, adverbium. Hic *maximæ*, id est, *clarissimæ*. Tum in vetustissimis exemplaribus Colb. et Carn. scribitur *adhuc*, non alio sensu.

(c) Ita in mss. At in excusis, *fidem*.

(d) Editi hic omisso *esse*, subjiciebant, et se in Patre esse nesciret, non *in esse*. Concinnior est lectio mss.

(e) Par. cum vetusto ms. Colb., *Dicunt ergo discipuli*.

(f) In antiquioribus mss. hic *clavem*. Inferius tamen hæc vox exstat in plurali numero librorum omnium consensu.

(g) Badl., Er. et recentiores mss. et in eisdem. Melius alii libri, et eadem, supple *factas*: nisi malis cum Martin. et ex eisdem.

(h) Antiquiores mss. *panium*. Tum Erasmus legendum putat et *materiæ parvitas*, non et *naturæ*. Cui

hoc credimus quia a Deo existi (Joan. xvi, 29). Quæ, rogo, hæc verbi hujus admiratio est, quod se exisse a Deo professus sit? Tanta et tam Deo propria vos, o sancti et beati viri, et ob fidei vestræ meritum claves (f) regni cælorum sortiti, et ligandi ac solvendi in cælo et in terra jus adepti, gesta esse per Dominum nostrum Jesum Christum Dei filium videratis: et ad id, quod a Deo exisse se dixit, nunc primum vos veri intelligentiam assequi protestamini? Videratis utique nuptiales aquas, (g) et easdem nuptiale vinum, et naturæ in naturam vel demutationem, vel profectum, vel creationem (Joan. 11). Quinque etiam panes ad cibum tantæ multitudinis frægeratis, et satiatis omnibus in plenitudinem duodecim cophinorum fragmenta (h) (2) panum creverant, et naturæ parvitas famem pellens profecerat in 158 ejusdem copia: naturæ (Matth. xiv). Reviruisse manus aridas conspexeratis, et in vocem mutorum linguas solutas, et in cursum claudorum pedes alacres, et cæcorum oculos cernentes, et mortuorum vitas revertentes. Fætens Lazarus constiterat ad vocem, et e sepulcro vocatus, nullo intervallo vocis et vitæ, (i) citus fuerat egressus, et adhuc odorem mortis in sensum narium spiritu agente, ipse jam vivus adstiterat (Joan. xi, 44). Taceo de cæteris magnarum virtutum et divinarum operationibus. Nunc ergo primum intelligitis qui sit hic missus e cælis, postquam audistis: *De Patre exivi*? Et hoc vobis primum jam sine proverbio dictum est, et per naturæ virtutem intelligitis verum esse quod a Deo exivit, cum voluntatum (3) (j) vestrarum cogitationes tacitus intuetur, cum (k) de nullis tamquam ignarus interrogat, cum omnium cognitor est? Per hæc enim omnia, quæ virtute ac natura Dei agit, a Deo exisse credendus est.

34. *Prius noverant a Deo missum: sed nativitatis rationem non acceperant.* — Non hic sancti apostoli a Deo exisse, id est, a Deo missum esse intellexerunt; nam omni superiore sermone confitentem missum esse se frequenter audierant: sed audientes a Deo exisse, naturam in eo Dei ex operibus cernentes, naturæ

(3) *Nostrarum.*

favet quod de eodem Christi facto ait Hilarius in Matth. c. xiv, n. 12: *Crescit deinde materiæ*: et post pauca, *Auctorem enim hujus universitatis tantus panum profectus ostendit, per quem tali incremento modus pertractatæ materiæ adderetur*. Facilius itaque ei annueremus, nisi verbo naturæ mox repetito, ei præmitteretur ejusdem. Hæc sententia a præcedenti non differt nisi vocabulis. Deinde in ms. Vat. bas. *reviruisse manum aridam*: quod a subnexis dissonat, in quibus cætera Christi gesta plurali numero enuntiantur.

(i) Sic mss. At editi, *cito*.

(j) Plerique ac potiores mss. *nostrarum*. Mox in omnibus *tacitus*; ubi in excusis *tacitas*.

(k) Editi, *de nonnullis*. Rectius mss. potiores, *de nullis*; respicitur enim illud, *Non habes necesse ut aliquis te interroget*. Postea Vat. bas. ms.: *Cum omnium occultorum cognitor est*; Mart.: *Cum omnium occulta conditor est*: minus sincere; cum in sacro textu in quem hic respicitur, simpliciter exstet, *quia nosti omnia*.

(a) veritatem per id quod a Deo exiit recognoscunt, cum A dicunt: *Nunc ergo scimus, quia nosti omnia, et non habes necesse, ut aliquis te interroget: in hoc credimus quod a Deo existi (Joan. xvi, 29)*. Per id enim credunt, quod a Deo exiit, per quod ea quæ Dei sunt potest atque agit (b). Non enim naturam Dei a Patre venisse, sed a Deo exisse consummat. Denique hoc, quod nunc primum audiunt, (c) confirmatur ad fidem. Nam cum Dominus utrumque dixisset: *Ego a Deo exivi, et a Patre veni in hunc mundum (Ibid. 28)*; nihil admirationis in eo habuerunt, quod frequenter audierant, *et a Patre veni in hunc mundum*. Responsio autem eorum, fidem et intelligentiam hujus dicti contestata est, *Ego a Deo exivi*. Nam ad id tantum responsum est, cum dicunt, *In hoc credimus quoniam a Deo existi*; neque addunt, *Et a Patre venisti in hunc mundum*. **159** Et cum alterum in professione, alterum in silentio est; professionis causam dicti novitas exegit, profitendi autem contestationem intelligentia veritatis elicuit. Sciebant quidem eum omnia ut Deum posse, sed nondum rationem (d) nativitatis acceperant: et qui sciebant a Deo missum, exisse tamen a Deo nesciebant. Inenarrabilem illam et perfectam Filii nativitatem per virtutem dicti istius intelligentes, (e) nunc secum sine proverbiiis profitentur locutum.

35. Exiitio quam apte Filii nativitatem enuntiet. — Non enim per consuetudinem humani partus Deus ex Deo nascitur, neque per elementa originis nostræ ut homo ex homine propellitur. Integra illa et perfecta et incontaminata nativitas est, cujus a Deo exiitio potius quam partus est. Est enim unus ex uno. Non est portio, non est defectio, non est diminutio, non derivatio, non protensio, non passio; sed viventis naturæ ex vivente nativitas est. Deus ex Deo exiens est, non creatura in Dei nomine electa; non ut esset cœpit ex nihilo, sed exiit a manente: et exiisse significationem habet nativitatis, non habet inchoationis. Non enim idem est substantiam (f) cœpisse, et Deum exiisse de Deo. Et nativitatis hujus conscientia licet non subjecta verbis sit, cum inenarrabilis sit; habet tamen in doctrina Filii fidei securitatem, a Deo se manifestantis exisse.

(a) In Ms. Mart. et bas. Vat., *naturæ virtutem*: minu- apte. Hoc quippe concluditur, Apostolos virtute atque operibus Christi adductos fuisse, ut latentem in eo naturæ divinæ veritatem, quam ipse iis prædicabat, crederent.

(b) In uno codice Vat. et nonnullis aliis, *potestate acta quæ agit, plena fide testificantur*: mendosa lectio et interpolata, quam Bad. et Er. ex parte secuti sunt.

(c) Lips. et Par., *confirmantur*. Rectius Bad., Er. et mss. *confirmatur*, ab apostolis videlicet ipsum Christi testimonium quod a Deo exierit.

(d) Par. cum antiquo ms. Colb. et Germ. *rationem novitatis*.

(e) Quidam mss. quos minus sinceros experti sumus, cum Bad. et Er., *nunc primum cœperunt advertere, cum illum sine proverbiiis profitentur esse locutum*.

36. Petrus filium Dei confessus verum credidit. Tunc primum eum agnovit Deum. Ubi didicerit. — Non est evangelica et apostolica fides, filium Dei nomine potius quam natura credidisse. Si enim adoptionis hæc nuncupatio est, et non ideo filius est, quia exierit a Deo; quæro unde beatus Simon Bar-Jona est confessus, *Tu es Christus filius Dei vivi (Matth. xvi, 16)*? anne cum omnibus potestas sit per sacramentum regenerationis (g) in filios Dei nasci? Si secundum hanc nuncupationem filius Dei Christus est: interrogo quid illud sit, quod Petro non caro neque sanguis revelavit, sed Pater qui in cœlis est (Ibid. 17)? Generalis professio quid habet meriti? aut quæ revelationis est gloria in(h)publica conscientia? Si ex adoptione filius est; unde hæc in Petro beata confessio est, hoc Filio(i) deferenti quod est commune sanctorum? Ultra humanam autem intelligentiam se fides apostolica protendit. Audierat utique frequenter, *Qui recipit vos, me recipit: et qui me recipit, recipit eum qui me misit (Matth. x, 40)*. Missum **160** ergo jam non ignorabat: et quem missum non ignorabat, audierat profitentem, *Omnia mihi tradita sunt a Patre, et nemo novit Filium nisi Pater, neque Patrem quis novit nisi Filius (Matth. xi, 25)*. Quid istud est quod nunc Petro Pater revelat, quod beatæ confessionis gloriam sumit? Numquid patris nomen et filii nesciebat? Atquin frequenter audierat. Sed loquitur quod nondum vox humana protulerat, *Tu es Christus filius Dei vivi*. Nam tametsi in corpore manens Dei se filium esset professus; tamen apostolica fides nunc primum naturam in eo divinitatis agnovit. Neque enim Petro tantum (j) ex confesso honore laus reddita est, sed ex agnitione mysterii: quia non Christum solum, sed Christum Dei filium esse confessus est. Nam utique ad confessionem honoris suffecerat dixisse: *Tu es Christus*. Sed inane fuerat, Christum ab eo confessum fuisse, nisi Dei filium confiteretur. In eo enim quod ait, *Tu es*, virtutem et proprietatem naturalis veritatis explicuit. Et Pater dicendo, *Hic est filius meus (Matth. xvii, 5)*, Petro revelavit ut diceret, *Tu es filius Dei*: quia in eo quod dicitur, *Hic est*, revelantis indicium est; in eo vero quod respondetur, *Tu es*, confidentis agnitione est. Super hanc igitur confessionis petram Ecclesiæ

(f) Mss. Vat. bas. et Mart., *cœpisse ex Deo*: et mox, *in doctrina filii Dei fidei, etc.*

(g) Abest in a mss. bas. Vat. Vile lib. i, n. 40 et 41.

(h) Editi excepto Par. et nonnulli recentioris ævi mss. *publica scientia*. Verius alii libri, *publica conscientia*, id est, cujus etiam vulgus conscius est. Sic, lib. ii ad Constant., n. 10, rogat Hilarius ut sibi liceat de fide disserere *sub publica conscientia*: et lib. contra Constantium, n. 2, renuunt hæretici in Biterrensi concilio audire ab ipso ingesta, *timentes publicæ conscientie*.

(i) In codice Vaticanæ basilicæ, *deferens*, quod primum arridebat: sed nihil est cur ab aliorum consensu discedamus. Longe minus placet postea cum eodem ms. *quod est in commune*. Porro vocem *Filio* in tertio casu, ac proximum verbum *deferenti* in sexto intelligimus, quasi, *in Petro cum deferri Filio*.

(j) Exemplar Mart., *ex confessione honor. et laus*.

ædificatio est (*Vid. lib. II, n. 23, et cap. 16 in Matth. n. 7*). Sed sensus carnis et sanguinis, confessionis hujus intelligentiam non revelat. Hoc est divinæ revelationis sacramentum, Christum Dei filium non solum nuncupare, sed credere. Aut numquid nuncupatio potius quam natura Petro revelata est? Si nuncupatio; jam hanc a Domino frequenter audierat, esse se Dei filium confitente. In quo ergo revelationis est gloria? (a) Naturæ scilicet, non nominis; cum frequentata nominis professio jam fuisset.

57. *Petri fides commendatur.* — Hæc fides, Ecclesiæ fundamentum est: per hanc fidem infirmes (*al. infirmæ*) adversus eam sunt portæ inferorum. Hæc fides regni cœlestis habet claves. Hæc fides quæ in terdis solverit aut ligaverit, et ligata in cœlis sunt et soluta (*Math. xvi, 18 et 19*). Hæc fides paternæ revelationis est munus, Christum (*b*) non creaturam ex nihilo mentiri, sed secundum proprietatis naturam Dei filium confiteri. O miseræ stultitiæ furor impius, non intelligens beatæ senectutis fidei iuc martyrem, (*c*) et martyrem Petrum, pro quo Pater rogatus est, **161** ne fides ejus in tentatione deliceret: qui iterata a se dilectionis in Deum postulata professione, tentari se adhuc tamquam ambiguum et incertum tertia interrogatione congemit (*Joan. xxi, 17*); per id quoque a Domino (*d*) post tertiam (*d*) tentationis purgationem infirmitatum, *Pasce oves meas*, ter meritis audire: qui in cunctorum apostolorum silentio Dei filium revelatione Patris intelligens, ultra humanæ infirmitatis modum, supereminentem gloriam beatæ fidei suæ confessione promeruit! In quam **C** nunc interpretandæ vocis suæ deducimur necessitatem? Ille confessus est Christum filium Dei: at mihi tu hodie, novi apostolatus mendax sacerdotium, ingeris Christum ex nihilo creaturam. Quam vim affers dictis (*e*) gloriosis? Filium Dei confessus, ob

(f) *Post tertiam tentationis purgationem infirmitatem.*

(a) *Mss. Vind. et Silv. in natura scilicet, quia nominis frequentata professio, etc., male. Sic potius vertendum hoc foret: in eo scilicet quod facta ei sit revelatio naturæ, non nominis, etc.*

(b) *In prius vulgatis, non creaturam novit. Abest novit a mss.*

(c) *In quibusdam mss. non repetitur et martyrem, librariorum incuria: qua voce hic testis intelligitur.*

(d) *Ita ex ms. Corb. faventibus aliis. Sensus fere idem exhibetur in duobus Vatic., post tertiam purgationem tentationis infirmitatis: at vocabulum tentationis ad duplicem Petri tentationem relatum, sic ad unam restringitur. In vetustiore ms. Colb. et Germ. post tertiam tentationis purgationem infirmitatum. Huic consentiunt alius Colb. necnon Prat., Vind., Silv. cum edit. Bad. et Par. nisi quod habent, infirmitatem. His accedit antiquior Remig. post tertiam tentationis purgationis infirmitatem. At in Carnut., Tell., Theod. et alio Remig., post tertiam tentationis purgationem: pro quibus apud Bad., Er., in ms. Mart., in uno Sorbon. et in alio Colb. legitur, post tertiam tentationis infirmitatem. Ex variis illis lectionibus seligat quisque quæ magis arriserit. Quam autem prætulimus, hoc sonat, Petrum post tertiam interrogationem, ac veluti tentationem, qua probata est illius charitas, pur-*

hoc beatus est. Hæc revelatio Patris est, hoc Ecclesiæ fundamentum est, hæc securitas æternitatis est. Hinc regni cœlorum habet claves, hinc terrena ejus judicia, (*f*) judicia cœlestia sunt. Sacramentum occultum (*al. occultatum*) a sæculis (*g*) per revelationem didicit, fidem locutus est, naturam enuntiavit, Dei filium confessus est. Hoc qui creaturam potius confitens negat, prius est ut neget Petri apostolatam, fidem, beatitudinem, sacerdotium, martyrium: et post hæc se alienum a Christo esse intelligat, quia Petrus eum filium confessus hæc meruit.

58. *Hæreticorum sententia Petro ignota. Non alia nisi Petri fides.* — An ne, o miser, quisquis hodie es, hæretice, beatiorum Petrum futurum fuisse existimas, si dixisset: Tu es Christus perfecta Dei creatura, et supereminens facturis omnibus factura, et qui ex nihilo esse cœpisti, et per bonitatem Dei, qui bonus solus est, nomen filii adoptione meruisti, (*h*) et qui non ex Deo natus es? Et quæro a te, quid auditurus fuerit **162** hæc dicens, qui audita passione respondens, (*2*) *Propitius (i) tibi, Domine, non erit istud (Math. xvi, 22)*, audierit sibi dici: *Vade retro (j) post me, satanas, scandalum mihi es (Ibid. 25)*? Nec Petro tamen humana ignorantia profecit ad crimen; non enim ei Pater adhuc omne passionis mysterium revelaverat: sed fides (*3*) (*k*) parva sententiam damnationis exceptit. Cur igitur non hanc confessionis fidem Pater Petro revelavit, creaturam scilicet et adoptionem? Invidit, credo, hic Petro Deus, ut in tempora posteriora dissimulans, hæc nunc vobis novis prædicatoribus reservaret. Sit sane fides alia, si aliæ claves regni cœlorum sunt. Sit fides alia, si Ecclesia alia est futura, adversum quam portæ inferni non prævalebunt. Sit fides alia, si erit alius apostolatus, ligata et soluta per se in terra, ligans in cœlo atque solvens. Sit fides alia, si Christus alius Dei filius, præter quam

(2) *Propitius tibi Dominus.*

(3) *Prava.*

gatum esse a trina negatione, qui tentata ac probata fuerat ipsius infirmitas. Quod illustratur his Ambrosii lib. v de Fide n. 2, verbis: *Est Petrus ipsius Domini ad pascendum gregem electus iudicio, qui tertio meretur, Pasce, etc. Pascendo bene cibo fidei culpam lapsus prioris abolevit. Et ideo tertio admonetur ut pascat, tertio utrum Dominum diligat interrogatur: ut quem tertio ante crucem negaverat, tertio fateretur.*

(e) *Vat. bas. ms., in gloria enim filium, etc., Mart. gloriosus enim filium.*

(f) *In prius vulgatis semel tantum exstabat iudicia, quod elegantius mss. repetunt.*

(g) *In ms. Vat. bas., per revelationem Dei.*

(h) *Editi, et quia non: minus consentiunt superioribus, et qui ex nihilo, etc.*

(i) *Ita codex Vat. bis. juxta græcum, ὡς σοι, κύριε, faventibus mss. Martini, Remig. et Theod., propitius tibi esto, Domine. In aliis tamen libris fertur, propitius tibi Dominus, nisi quod in Carn. exstet Deus, non Dominus. At cap. 16, in Matth. num. 9, habetur juxta Vulgatam, absit a te, Domine.*

(j) *In ms. Mart. desideratur post me. Videsis adnotata ad num. 10, cap. 16 comm. in Matth.*

(k) *Mss., Carn., Remig. ac Tell., prava: corrupte. Ea quippe erat, ut proxime dictum est, a crimine aliena.*

qui est, prædicabitur. Sin vero hæc fides sola, confessa Christum Dei filium, omnium beatitudinum gloriam meruit in Petro; necesse est ut ea, quæ eum creaturam potius ex nihilo confitebitur, claves regni cælorum non (a) adepta, et extra fidem ac virtutem apostolicam constituta, (b) nec Ecclesia sit illa, nec Christi.

39. *Joannes Filium unigenitum profitens, adoptivum negavit.* — Proferamus itaque omnes apostolicæ fidei professiones, in quibus Dei filium confluentes, non adoptionis in eo nomen, sed naturæ proprietatem confluentur; neque creationis in eo ignobilitatem, sed nativitatis gloriam protestantur. Loquatur Joannes sic usque ad adventum Domini manens, et sub sacramento divinæ voluntatis relictus (c) et deputatus, dum non neque non mori dicitur et manere. Loquatur ergo sua, ut solet, voce: *Deum nemo vidit umquam,* **163** nisi unigenitus filius, qui est in sinu Patris (Joan. 1, 18). Naturæ fides non satis explicata videbatur ex nomine (1) (d) filii, nisi proprietatis extrinsecus virtus per exceptionis significantiam adderetur. Præter filium enim, (e) et unigenitum cognominans, suspicionem penitus adoptionis exsecuit: cum veritatem nominis, unigeniti natura præstaret.

40. *Unigenitus filius Joanni non est creatura perfecta.*—Nondum quæro quid sit, qui est in sinu Patris; habet interrogatio ista suum ordinem: quæro quid unigeniti significatio sibi postulet. Et videamus an hoc sit, quod tu esse profiteris, id est, creaturam Dei perfectam; ut perfecta pertineat ad unigenitum, creatura vero referatur ad filium. Sed Deum unigeni-

(1) *Vox filii deest in nostro codice.*

(a) Vat. bas. codex, sit adepta, et extra fidem et veritatem. Magis placet cum aliis et virtutem, quæ nimirum in ligandi et solvendi potestate maxime commendatur.

(b) Editi excepto Bad. nec ecclesia sit ulla. Tum etiam Bad. nec Christus. Tres mss. nec ecclesiæ. Verius alii magno consensu, nec ecclesia s' illa, quæ scilicet talia profiteretur, nec Christi, hoc est, nec ad Christum Ecclesiæ caput pertineat.

(c) Bad. et Er., relictus deputatus. Lips. et Par., relictus deputatus, sine et: ac deinde cum ms. Vat. bas., dum non mori dicitur. Ubi apud Bad. et Er., dum non neque mori, et in quibusdam mss. dum neque non mori. Rectius castigatioribus mss. relictus et deputatus, dum non neque non mori dicitur: hoc est, dum neque dicitur moriturus, quia Christus suam de illius exitu noluit declarare voluntatem; atque ita hoc manet in occulto, seu sub sacramento. Ambrosius autem Serm. xx in psal. cxviii, aliquos ait de morte S. Joannis dubitasse. An eorum numero accensendus sit Hilarius, ex hoc loco non satis certo definiiri queat, cum adhaereat, quantum potest, verbis Evangelii Joan. xxi, v. 22 et 23.

(d) *Vox filii non occurrit nobis in mss. nisi in codice S. Martini Turon.*

(e) Apud Par. desideratur particula et, quæ hic perinde est atque etiam. Deinde apud Bad., Er. et in tribus mss. Vatic. post unigenitum adjicitur nihil: interpolatoris vitio. Hoc enim sibi vult: cum filii vocabulo adjicitur unigeniti nomen, non de adoptivorum grege, qui numero plures sunt, sed proprius esse significat. Ut enim ait Augustinus Coll. cum Maximino, n. 14: Si filius est, verus filius est, quia unigenitas est. Ex eodem Joannis loco Faustinus Hilarii nostri vestigiis insistentis tria concludit c. 2, lib. ad

tum filium Joannes dixit, non creaturam perfectam. Non ignoravit hæc blasphemix nomina, dicens: *Qui est in sinu Patris*; et a Domino suo audiens: *Sic enim dilexit mundum Deus, (f) ita ut filium suum (2) unigenitum daret: ut omnis qui credit in eum non pereat, sed habeat vitam æternam (Joan. iii, 16).* Deus mundum diligens, hoc dilectionis suæ in eum testimonium protulit, ut unigenitum filium suum daret. (g) Si dilectionis hinc fides est, creaturam creaturis præstitisse, et pro mundo dedisse quod mundi est, et ad ea quæ ex nihilo sunt substituta redimenda, cum qui ex nihilo substitit præbuisse: non facit inagni meriti fidem vilis et spernenda jactura. Pretiosa autem sunt quæ commendant charitatem, et ingentia ingratibus æstimantur. Deus diligens mundum, filium non adoptivum, sed suum, sed unigenitum dedit. (h) Illic proprietas est, nativitas est, veritas est: non creatio est, non adoptio est, non falsitas est. Hinc dilectionis et charitatis fides est, mundi saluti et filium et suum et unigenitum præstitisse.

164 41. *Fides Christi ut Dei filii ad salutem necessaria.*—Prætermitto omnes de Filio nuncupationes. Non est damnosa dissimulatio, ubi de copia est electio. Rei profectus semper ex causa est, et omne opus manifestam habet suscepti negotii necessitatem. Scribens utique (i) Evangelia, scribendi debuit afferre rationem: et videamus quam ostenderit dicens: *Hæc autem scripta sunt, ut credatis quoniam Jesus est Christus filius Dei (Joan. xx, 31).* Scribendi igitur Evangelii non aliam prætulit causam, quam ut omnes cre-

(2) *Unicum.*

Flac.: *Ergo unigenitus Filius non est creatura, quæ Deum videt, quem nulla creatura videt. Et ne forte unum eum de adoptivis filiis crederet, amputavit sensus impij occasionem, cum eum dixit non solum filium, sed etiam unigenitum Filium: hoc nomen non habet socios.* (En verba Hilarii clare expressa. Addit,) *Filii adoptivi in sinu Abraham sunt: qui autem verus et unigenitus filius est, in sinu Patris est.*

(f) Particula ita, licet superflue videatur, additur ex fide veterum librorum. Mox in mss. Vat. bas. et Martin. daret pro eo ut omnis.

(g) Hic Filius proprius esse ostenditur duobus argumentis, quorum alterum non satis aperte expressum est. Utrumque illustratur verbis Faustini loco laudato. *Si et Christus creatura est, quid contulit mundo, datus pro creatura creaturam?* (En primum; alterum vero,) *Si Christus creatura est, servus est: et quomodo redimit ad libertatem, cum servus nullus jure possit conferre libertatem?* Præterea ex verbis, *ut omnis qui credit in eum*, etc., colligit eum non esse creaturam, cum credere in creaturam sit divinitatis offensio.

(h) In aliquot mss. hinc pietas: male. Pejus apud Bad. et Er. hinc pietas. Quippe adoptioni opponitur proprietas, quæ hic est, id est, in his Joannis verbis aperte declaratur. Ex qua declaratione sequitur nos illi fidem ac dilectionem debere. Ex quo patet cur nunc hic, ac postea hinc legentium.

(i) Editi, evangelista; et mox Par. ut videamus, Emendantur ex scriptis. Idem quoque argumentum prosequens Faustinus: Si, inquit, vere adoptione esset filius Dei, et non natura.... nusquam magis hoc explanasset (Joannes) quam in ultimo scriptiois; ne fides in ambiguo derelicta, vitam perderet per ambiguitatis incertum.

derent Jesum esse Christum filium Dei. Si sufficit ad salutem, Christum credere, cur adjecit filium Dei? Si vero Christum (a) credere ea demum fides est, non Christum tantummodo, sed Christum filium Dei credidisse; non est nomen filii in Christo unigenito Deo ex adoptionis consuetudine, (b) quod proprium est ad salutem. Si ergo salus in confessione nominis est; quæro cur in nomine veritas non sit. Quod si in nomine veritas est; qua auctoritate creatio esse dicitur, cum non creationis confessio salutem sit præstituta, sed filii?

42. *Filius ex Patre natus. Filium negantes, antichristi.* — Hæc igitur salus vera est, hoc perfectæ fidei meritum, Jesum Christum filium Dei credidisse. Non est enim dilectio in nobis ad Deum patrem, nisi per filii fidem. Et audiamus eum per epistolam loquentem: *Omnis, qui diligit Patrem, diligit eum qui ex eo natus est* (I Joan. v, 1). Quid est, rogo, ex eo nasci? Numquid idipsum est, quod per eum (c) creari? Aut cur Evangelista mentitur, ut ex eo natum dicat, quem per eum creatum potius hæreticus doceat? Et audiamus omnes (d) quid sic hic doctor. Dictum namque est: *Hic est antichristus, qui negat Patrem et Filium* (I Joan. ii, 22). Quid agis tu assertor creaturæ, et de non exstantibus Christi novus conditor? Si **165** professionem tenes, profitentis nomen recognosce. An cum creatorem et creaturam Patrem et Filium prædicabis, (e) per assimilatas nominum voces excludere posse te credis, ne esse antichristus intelligaris? Si in fide tua per naturam pater est, et per naturam filius est; maledicus ego sum, opprobrium in te alieni nominis referens. Sin vero simulata omnia sunt, et potius nuncupata quam propria; fidei tuæ ab apostolo disce cognomen, et audi quæ sit crediti filii fides. Sequitur enim, *Qui negat*

(1) *Caret Patrem.*

(2) *Et simus in vero filio Jesu Christo: hic est verus Deus; græce, οὗτός ἐστιν ὁ ἀληθινὸς θεός.*

(a) Septem mss. credere non sufficit. Abest non sufficit a posterioribus.

(b) Quod sequitur, his nititur Joannis verbis, loco proxime laudato coherentibus, et ut credentes vitam habeatis in nomine ejus. Quod fauste Faustinus vidit, ac nitide sic exposuit: *Etiamne hic suspicio est creaturæ, ubi, qui crediderit quod filius Dei est Christus, æternam vitam possidet, et non aliter quam in nomine ejus?..... In nomine enim creaturæ ne quidem vitam temporalem potest quis assequi.*

(c) Si idipsum est, mundus ex Deo natus pari jure dicendus est, neque mala est Faustini consequentia: *Ergo et mundus a nobis diligendus est, si diligendus est Pater. Sed clamat Joannes, Nolite diligere mundum.*

(d) In vulgatis, quis sit. Concinnius in mss. quid sit. Erasmus Hilario perperam vitio vertit, quod Ariannum nuncupavit antichristum, cum hoc non tam ipse dicat, quam audiat a Joanne dici. Unde Ambrosius lib. ii de Fide cap. 15: *Joannes dicit hæreticos esse antichristos, Arianos utique designans; et Faustinus sæpe laudatus: Merito ergo antichristus vocaris, qui negas Patrem et Filium sub interpretatione impia.*

(e) Quidam mss. per assimilatam: male. Hic perstringitur Ariannorum hypocrisis, de qua Faustinus initio Operis sui: *Ariana impietas asserit quidem multa nobiscum iisdem nominibus, sed non iisdem sensibus. Nam iisdem quibus nos personat Deum patrem, et*

Filium, neque Patrem habet: qui confitetur Filium, et Filium et Patrem habet (Ibid. 23). Negans Filium caret Patre (1): confitens Filium atque habens, habet Patrem. Quæro hic quid adoptiva nomina loci habeant. Numquid non naturæ res ista omnis est? Et quam naturæ sit, accipe.

43. *Joannes et hæretici simul comparantur.* — Ait enim: *Quia scimus quod filius Dei venit, et concarnatus est propter nos, et passus est, et resurgens de mortuis assumpsit nos, et dedit nobis intellectum optimum, ut intelligamus verum, (2) et simus in vero filio ejus (f) Jesu Christo: hic est verus (g), et vita æterna, et resurrectio (h) nostra* (I Joan. v, 20 et 21). O infelix intelligentia, et Dei spiritu carens, et (i) in antichristi spiritu ac nomen proficiens, et nesciens ad sacramentum salutis nostræ Dei filium venisse (per hoc indigna optimæ hujus intelligentiæ sensu), creaturæ potius adoptivum nomen quam verum filium Dei Jesum Christum esse confessa, quibusnam hoc arcanorum mysteriorum secretis edocta es? vel quis hodie novus hujus scientiæ tuæ auctor est? An ne secreto tibi hoc per familiaritatem amoris recumbenti in pectus suum Dominus ostendit (Joan. xiii, 23)? Aut solus ad crucem sequens, inter cætera suscipiendæ tibi in matrem Mariæ præcepta, hæc quoque in illa specialis in te amoris contestatione didicisti (Joan. xix, 27)? Vel ad sepulcrum prior quoque Petro currens adeptus es (Joan. xx, 4)? Vel intra (j) consessus angelorum **166** et signatorum librorum insolubiles nexu, et signorum cælestium multiformes potestates, et novarum atque incomprehensibilium cantionum hymnos sempiternos, tam pia tibi hæc per Agnum ducem revelata doctrina est, ne Pater pater sit, ne Filius filius sit, ne natura natura sit, ne veritas veritas sit (Apoc. v)? Ilæc enim apud

Deum filium, etc. Hinc et Hilarius noster mox ait, *simulata omnia.* Itaque proximo verbo prædicabis, non solus vocabulorum sonus, sed maxime animi intelligentia ac sententia significatur.

(f) Vox ejus in vulgatis omissa restituitur ex mss.

(g) Auctoritate vetustiorum mss. removimus hinc vocabulum *Deus*: quod abest pariter a primis Faustini editionibus, neque in postremis additum est nisi intra parenthesis, hoc est, ex conjectura. Ambiguum quidem est num ille legerit *hic est verus Deus*: quod Basilii lib. iv contra Eunon. p. 106, Augustinus Coll. cum Maximino num. 14, et Cyrillus Alexandr. ad calcem Dial. viii legunt. At verbum *verus* ad Filium ab Hilario relatum fuisse apparet; ut et legerit *hic est verus*, et subaudierit *filius*.

(h) Post *nostra*, additur in ipso apud Faustinum: apud quem idem ille locus totidem verbis refertur, quamvis hæc, et *resurrectio nostra*, sicut et superiora, et *concarnatus est propter nos, et passus est, et resurgens de mortuis assumpsit nos*, modo non existit in sacro textu tum græco tum latino, sicut nec apud Cyrillum loco mox laudato.

(i) Unus codex Vatic. cum duobus aliis, et *eziniani Christi spiritum ac nomen proficiens*; depravate.

(j) Ex his, et ex dictis n. 20, liquet, non alium Hilario Joannem Evangelii, alium Apocalypsis auctorem fuisse.

te omnia demutantur in falsa. Apostolus concessa sibi optima intelligentia (a) verum Dei filium dicit: tu affirmas creationem, tu prædicas adoptionem, tu negas nativitatem. Et cum hic verus Dei filius nobis sit, et vita æterna, et resurrectio; nec vita æterna est ei, nec resurrectio, cui ille non verus est. Et hæc quidem Joannes discipulus a Domino dilectus.

44. *Paulus Christum passim prædicat verum Dei filium.* — Sed nihil ab his dissimile ex persecutore apostolus et vas electionis prædicavit. Qui enim sermo ejus non sub filii confessione est? Quæ epistola non de sacramento veritatis istius cæpta est? In quo nomine non proprietatis significatio est? (1) Cum enim dicitur: *Reconciliati sumus Deo per mortem filii sui* (Rom. v. 10); et rursus: *Deus filium suum misit in similitudinem carnis peccati* (Rom. viii. 3); et rursus: *Fidelis Deus, per quem vocati estis in communionem filii ejus* (1 Cor. i. 9): Quid hic hæreticorum furto loci relictum est? Filius suus est, filius (b) ejus est: non adoptio ejus est, non creatura ejus est. Nomen naturam loquitur, veritatem proprietas enuntiat, fidem confessio testatur: non intelligo quid addi possit ad naturam filii. (2) (c) Nam quod filius ejus est, qui esse pater creditur; non incerta et infirma ille, qui electionis est vas, locutus est: nec Magister gentium et Apostolus Christi ambigæ doctrinæ suæ errorem reliquit. Scit qui sint adoptionis filii, et qui hoc esse ac nuncupari per fidem meriti sunt. Ait namque: *Quotquot enim spiritu Dei aguntur, hi filii sunt Dei. Non enim accepistis spiritum servitutis iterum* (3) (d) *in timorem, sed accepistis spiritum adoptionis, in quo clamamus, Abba pater* (Rom. viii. 14 et 15). 167 Fidei nostræ per sacramentum regenerationis hoc nomen est: et professio nostra nobis præstat adoptionem. Filios enim Dei, opera secundum spiritum Dei gesta concuncupant: et clamatur a nobis potius *Abba pater*, quam ex naturæ manet proprietate; quia extra naturæ proprietatem est vocis officium, et dici atque esse non idem est.

45. *Filius proprius diserte assertus. Epistola ad Romanos græce scripta.* — At vero quæ de filio Dei Apostoli fides sit, intelligamus. Nam cum omni, quem habuit ad Ecclesiæ doctrinam, sermone numquam Patrem sine Filii confessione loqueretur; tamen ut ve-

(1) Cum enim dicit.

(2) Quam quod.

(a) Prave in nonnullis mss. *verbum Dei*. Et hic optimum Hilarii interpretem Faustinum audire juvat: *Quomodo enim, inquit, non verus Deus est, qui verus est filius? quando non solum de veri filii nomine Deus verus probatur, sed etiam per hoc quod vita æterna est. Vita enim æterna non habet initium neque finem, ergo verus Deus est Christus non habens initium neque finem, etc.*

(b) Editi, *filii ejus sit*: contra fidem mss. Hic respiciuntur superiores Apostoli loci, quorum in duobus est *suus*, in postremo *ejus*.

(c) Bad., Er., Lips. ac non pauci mss., *quam quod*. Melius Par. (modo correctæ fuerit interpunctio vitiosa) cum antiquioribus mss. *Nam quod*. Hic vult sanctus Doctor, nihil ad significandam veri filii naturam addi posse, ubi habetur *filii* non modo nomen, sed

ritatem nominis hujus quanta posset humani sermonis significatione monstraret: ait, *Quid ad hæc? Si Deus pro nobis, quis contra nos? Qui filio proprio non pepercit, sed tradidit eum pro nobis* (Ib. 31 et 32). Num quidnam etiam nunc adoptionis in eo erit nuncupatio, in quo proprietatis est nomen? Apostolus enim volens charitatem erga nos Dei ostendere, ut magnificentia Dei dilectionis ex comparisonis genere nosceretur, non pepercisse Deum proprio filio suo docuit: non utique pro adoptandis adoptato, neque pro creatis creaturæ, sed pro alienis suo, pro concuncupandis proprio. Quære virtutem dicti; ut magnitudinem charitatis intelligas. Quid sit proprium expende; ne ignores veritatem. Nunc enim Apostolus proprium ait filium, cum in multis vel *suum*, vel *ejus* sæpe dixisset. Et quamvis multi codices, per (e) translatorum simplicem intelligentiam, in hoc loco pro (f) *proprio filio, suo filio* conscriptum habeant: tamen græcitas, qua lingua Apostolus est locutus, proprium nunc magis quam suum nuncupat. Et licet communis intelligentiæ sensu non satis inter proprium et suum differat; verum Apostolus, cum in cæteris aliis dictis *suum filium* commemorasset, quod est græce, τὸν ἑαυτοῦ υἱόν, tamen in hoc loco secundum quod ait, ὅς γὰρ τοῦ ἰδίου υἱοῦ οὐκ ἐπέσχετο, qui *proprio filio non pepercit*, naturæ veritatem significanter expressit: ut qui superius filios plures per spiritum adoptionis demonstrasset, nunc unigenitum Deum filium proprietatis (g) ostenderet.

46. *Inexcusabilis est qui Christum filium Dei negat. Antichristum pro Christo est suscepturus.* — Non est humanus hic error, neque in negando Dei filio vitium ignorantia est, ubi ignorari non licet quod negatur. Creatura ex nihilo subsistens Dei filius dicitur. Hoc si nec Pater locutus est, nec Filius testatus 168 est, nec Apostolus prædicavit, tamen audere eloqui, hoc est Christum non ignorare tantummodo, sed odisse. Cum enim pater de filio suo dicat, *Hic est* (Matth. iii. 17); et Filius de se dicat, *Qui tecum loquitur, ipse est* (Joan. ix. 57); et Petrus confiteatur, *Tu es* (Matth. xvi. 16); et Joannes testetur, *Hic verus est* (1 Joan. v. 21); et Paulus non desistat prædicare de proprio: non intelligo aliud quam negandi esse odium, ubi imperitiæ error non excusatur in crimine.

(3) In timore.

(d) et proprietatis per pronomina *suus* et *ejus* signata, ac demum Apostoli utrumque testantis confessio.

(e) Editi, *in timore*: repugnantibus mss. et græco.

(f) In ms. Martin., *latinorum, loco translatorum*.

(g) Par. *pro proprio suo filio*: haud satis distincte. Nonnulli mss. *pro proprio filio suum filium*. Observat Faustinus hic Paulum alludere ad ista Gen. xxii. 12: *Nunc cognovi, quia times Deum, et non pepercisti dilecto filio tuo*, et Isaac figuram fuisse filii Dei: pleniorum autem atque perfectiorum veritate ipsa luturam fuisse figuram, si Isaac verus filius a patre suo Abraham, et filius non verus a Deo patre oblatum fuerit.

(h) Supple, *vocabulo*. Quamquam proprietatis vox ita collocatur, ut filius proprietatis opponatur filii adoptionis.

Loquitur hæc interim, loquitur plane per adventus sui prophetas ac prævios ipse ille, qui postea erit in (a) antichristo locutus: salutarem fidei confessionem his tentantibus novis inquietans, ut primum conscientie nostræ, (1) (b) quia ita credimus, intelligentiam filii naturalis avellat; deinde ipsum illud, quod (c) adoptivum erit, reliquum nomen excludat. Nam cum quibus (seu, in quorum sententia) creatura est Christus, necesse est ut cum his antichristus ipse sit Christus; quia filii proprietatem creatura non habeat, et Dei se ille filium mentiatur: et per hoc (d) a quibus hic Dei filius jam negatur, ab his (2) tunc Christus ille credatur.

47. *Ad sanitatem merendam fides filii Dei præexigitur.*— Quas, oro, spes, inanis furor, expetis? Et qua salutis tuæ fiducia creaturam esse Christum potius quam filium blasphemio ore contendis? Oportuerat te ex Evangeliiis nosse actenere fidei hujus sacramentum. Nam cum Dominus possit omnia, tamen in unoquoque eorum, qui orabant operationis suæ effectum, meritum esse voluit confessionis. Neque enim ei virtutem, qui Dei Virtus est, confessio orantis addebat: sed fidei erat præmiium, hoc mereri. Namque cum Martham rogantem pro Lazaro interrogavit, an eos qui in se credidissent mori non crederet in æternum, (e) ad illa conscientie suæ fidem elocuta est dicens, *Utique, Domine, ego credidi quia tu es Christus filius Dei, qui in hunc mundum venisti (Joan. xi, 17)*; confessio hæc æternitas est, et fides ista non moritur. Martha deprecans fratris sui vitam, interrogata an ita crederet, ita credidit. Quam, rogo, vel a quo vitam expectat hoc denegans, cum sola sit vita sic credere? Magnum est enim fidei hujus sacramentum, et perfecta confessionis istius beatitudo est.

48. *Ad salutem animæ eadem a cæco jam vidente postulatur.*— Cæco a nativitate Dominus visum indulserat, et naturæ damnum naturæ Dominus **169** exemerat. Et quia cæcus hic ad gloriam Dei natus fuerat, ut in Christi opere Dei opus posset intelligi, non expectata ab eo fuit fides confessionis: sed qui in receptis oculis auctorem tanti sibi muneris nesciebat, meruit hoc postea ut fidem disceret. Non enim cæcitate depulso vitæ æternitatem asserbat. Ob quod Dominus jam sanum, et de synagoga ejectum interrogat dicens: *Tu credis in filium Dei (Joan. ix, 35)*? Ne damnum sibi putaret esse, (3) se carere sy-

(1) *Qua ita credimus.*

(2) *Tum Christus ille credetur.*

(3) *Se carere synagogam.* In hoc siquidem codice, caret Patrem supra n. 42, nec careat virtutem, lib. vii,

(a) *Vetus codex Colb. antichristo, omisso in.*

(b) *Bad., Er. et Lips. cum nonnullis mss. qua ita credimus.* Melius Par. post vetustiores mss. *quia.* Redditur enim ratio cur diabolus non statim tentet eripere Christo filii nomen, quia nimirum ita fixum est in nostra fide eum esse filium, ut ab hac sententia statim divelli nos posse desperet.

(c) *Id est, ipsa illa adoptionis conditio faciat, ut cum etiam filium non esse facile concedamus.*

(d) *Exemplar Carn. quia hic. Tum ius. Vat. bas. Deus filius.* Mox aliquot alii, *Christus ille credetur.* Re-

nagoga, cui immortalitatem fides hæc confessio redhiberet. Et cum ille incertum etiamnum respondisset, *Quis est, Domine, ut credam in eum (Ibid. 36)*? ignorantem ejus, quem post oculorum (4) recuperationem tantæ fidei intelligentia numerabatur, nolens manere, ita ait: *Et vidisti eum, et qui tecum loquitur, ipse est (Ibid. 37).* Nunquid ab hoc sicut a cæteris Dominus, qui orabant sanitates, confessionem fidei ad salutem merendam (5) reposcit? Non utique. Nam hæc jam ad cæcum videntem locutus est; sed ob id tantum, ut responderet ille: *Credo Domine (Ibid. 58)*; quia responsionis fides non cæcitate sanitatem esset allatura, (f) sed vitæ. Et virtutem dicti hujus diligenter retractemus. Interrogat Dominus, *Tu credis in filium Dei?* Si utique sola Christi qualicumque confessio fidei esset consummatio; dictum fuisset, *Tu credis in Christum?* Sed quia hæreticis pene omnibus hoc nomen in ore esset futurum, ut Christum confiterentur, et filium tamen negarent; id quod Christo proprium est ad fidem poscitur, id est, ut credatur in Dei filium. Credidisse autem in Dei filium quid proficit, si credatur in creaturam; cum a nobis fides in Christo, non creaturæ Dei, sed filii postuletur?

49. *Filium Dei demones non nescierunt.*— An ne hujus nominis proprietatem demones nescierunt? Dignum enim est hæreticos non jam apostolicis doctrinis, sed dæmonum (g) ore convinci. Clamant enim, et sæpe clamant: *Quid mihi et tibi est, Jesu, fili Dei altissimi (Luc., viii, 28)*? Invisitas veritas eliruit confessionem, et naturæ potestatem testatur dolor obediendi. Virtute vincuntur, cum possessa diu corpora deserunt: honorem reddunt, dum naturam (h) contitentur. Dei se inter hæc filium Christus et opere testatur et nomine. Unde tibi inter istas contententium dæmonum voces, o hæretice, (i) nomen creaturæ et indulgentia adoptionis?

50. *Judæi filium Dei Christum scierunt, etsi qui esset Christus nescierunt. Ariani in Christum contumeliosiores quam Judæi.*— Quid sit Christus, ab his saltem qui **170** nesciunt disce; ut impietatem tuam ipsa illa ignorantium necessaria professio arguat. Namque cum Judæi Christum corporeum nescirent, scirent tamen eum qui Christus esset esse filium Dei; cum falsis adversus eum testibus sine ulla veritatis assertionem uterentur, sacerdos eum ita interrogat: *Tu es Chri-*

Dn. 57, et alibi. Sic græce $\tau\iota\ \delta\iota\sigma\tau\epsilon\phi\omega$; latine quoque Plautus in Curc. *Id quod amo, careo.*

(4) *Reciperationem.*

(5) *Poposcit.*

tinendum cum antiquioribus credatur, subauditum necesse est.

(e) Ita ex mss. Colb. et Germ. In aliis vero libris, *at illa.*

(f) *Lips. et Par., sed vitam.*

(g) Ita mss. vel ex librorum lapsu, *more.* At editi, *clamore.* Mox in ms. Vat. bas. *quid nobis et tibi.*

(h) *In ms. Vat. bas. et Mart., naturam Dei.*

(i) *Editi, præsumis nomen creaturæ et indulgentiam adoptionis: refragantibus mss.*

stus filius (a) *Benedicti* (Marc., xiv, 61) ? Sacramen- tum nescientes, naturam tamen non ignorant. Neque interrogant an Christus Dei filius sit, sed an hic sit Christus filius Dei. Error in homine est, non in Dei filio. Nam non quod Christus Dei filius sit ambigitur : atque ita dum interrogatur an hic sit, tamen quod Christus sit Dei filius non negatur. Et qua tandem, rogo, tu istud fide denegas, quod ne ipsi quidem negant qui nesciunt ? Cum epim perfecta scientia sit, Christum Dei filium ante sæcula manentem, etiam ex virgine nosse natum ; ipsi quoque, qui de Maria natum nesciunt, Dei tamen filium esse non nesciunt. Et vide in quod te, negando filium Dei, Judæicæ impietatis consortium miscuisti. Quam enim illi damnationis in eum causam attulerint testantur, dicentes : *Et secundum legem debet mori, quoniam filium Dei se fecit* (Joan., xiv, 7). Anne non hoc etiã impiæ tuæ vocis opprobrium est, (1) (b) cur se filium dicat, quem tu esse asseras creaturam ? Ille, Dei confitendo se filium, reus mortis ab his judicatur : tu, cum Dei filium negando, quæres quid iudices ? Professio enim ejus ita Judæis, ut tibi displicet. Interrogas an diversæ ab eis sententiæ maneat, a quibus non diversus sis voluntate ? Eadem enim filium Dei eum esse impietate tu denegas. Illi tamen eo crimine minore, quod nesciunt. Nesciunt enim de Maria Christum, sed Christum Dei filium esse non ambigunt. Tu quia Christum non potes nescire de Maria, Christum tamen Dei filium esse non prædicas. Illis, in eo quod nesciunt, potest adhuc in tuto salus esse si credant : tibi jam omnia clausa sunt ad salutem, (c) qui negas C quod ignorare jam non potes. Non enim ignoras esse filium Dei ; usque adeo ut adoptionis nomen indulgeas, ut creaturam conjugatam filium mentiaris. Naturam autem quantum in te est auferens, auferres quoque si tibi liceret et nomen. Sed quia id non licet, naturam (d) nomini non relinquis : ne quod filius dicitur, verus Dei filius sit.

17151. *Christum vere filium Dei confitentur Apostoli.* — Habueras in confessione eorum, quibus, desæviente vento et turbato mari, in verbi jussu erat restituta tranquillitas, ut et tu verum Dei filium confitereris, et eorum voce utereris : *Vere filius Dei est* (Math., xiv, 53). Sed te sæviens spiritus in naufragium vitæ rapit, et mentis tuæ motibus tamquam fluctuoso mari incumbens procella dominatur.

52. *Confitetur et qui crucifixus est Centurio.* — Si tibi hæc navigantium ex eo incerta fides videbitur, quia existimabitur esse Apostolorum ; mihi tamen etsi minus præstat admirationis, plus tamen auctoritatis. Veruntamen etiam gentium in eo fidem sume ;

(1) *Cur se filium Dei dicat.*

(a) In prius vulgatis, *Dei benedicti*. Abest vox *Dei* a mss. et a græco. Judæorum error hinc notatur in lacto, non in jure fuisse.

(b) Ita mss. At excusi, cum se filium Dei dicat, quem tu asseris creaturam.

(c) Dicitur hujus ratio petenda ex tract. psal. cxxxv, num. 3, ubi inter alia hæc habentur : *Extra veniam*

audi enim inter sævas crucis custodias **172** Romane cohortis edomitum ad fidem militem. Loquitur namque conspectis tantæ virtutis operationibus centurio : *Vere Dei filius erat iste* (Math., xvii, 54). Hoc, post emissum spiritum, discissum templi velum, et mota terra, et scissa saxa, et sepulcra patentia, et mortui resurgentes testantur, et homo gentilis perfidiæ confitetur : virtutis naturam agnoscit in gestis, naturæ veritatem profitetur in nomine. Tanta ratio veritatis, et tanta vis fidei est, ut vincat voluptatem veri necessitas, et Christum Dominum gloriæ æternæ vere Dei filium esse, nec qui crucifixus erat denegaret.

173-174 LIBER SEPTIMUS.

In exordio exponitur libri hujus præstantia, scribendi causæ, Arianorum vasities, qui buc usque delusa sit ac repulsa, adversandi eis discrimen, ne videlicet Arium confutans Sabellio, ac rursus Sabellium impugnavit Photino favere videatur ; et in rem Ecclesiæ quomodo se invicem Arius, Sabellius, ac Photinus vincant aut vincantur. Quibus breviter explicatis, eum, qui vere ex natura filius Dei est, vere quoque per naturam, salva unius et non singularis Dei fide, Deum esse comprobatur, ut pote cui Dei nomen, nativitas ex Deo, divina cum natura, tum potestas, ac denique quia se ipse Deum profiteatur. Quamquam fatetur Hilarius, cum argumento ex nativitate petito ita connexa esse cætera, ut seorsim tractari nequeant.

Ac primo quidem patitur, naturam rei nomine semper significari, nisi ratione adjectorum adventitium et non proprium esse indicetur : de Filio autem ita a Joanne dici, et Deus erat Verbum, et a Thoma, Dominus meus et Deus meus, ut hæc appellationes etiam ex adjunctis, veram in eo Dei naturam expriment. Cui vero, non secus ac Patri, naturæ divinæ proprium nomen, unius est cum ipso naturæ : ac proinde ipse cum Patre non duo Dii, sed unus est. Leviter hic attingit Verbi, Sapientiæ ac Virtutis cognomina, eaque Filio aptata esse declarat, ut in Patre absque ulla ipsius divisione aut demutatione subsistere ostendatur.

Subjicit deinde non minus per se esse notum, nato eam inesse naturam ex qua subsistit : nec dubitari posse, quin ex Deo natus sit Christus, quem ob hoc maxime interficere volebant Judæi, quia proprium sibi patrem dicebat Deum, æqualem se faciens Deo. Nativitas autem, sicut et æqualitas, nec solum patitur, nec diversum.

Ex eo ipso sermone, quem tunc Christus ad Judæos habuit, illius ex Deo nativitatem simul et paternæ naturæ unitatem demonstrari pluribus evincit : naturæ qui-

est, qui peccatum cognovit, nec cognitum confitetur : et hoc, quia confessio erroris confessio est desinendi ; nec veniam meretur, qui a peccato desinere renuit. Vide annotata ad num. 8, tract. ps. cxi.

(d) Sic mss. ut superius num. 25 : *Si non credo nominibus, si naturam vocabulis non intelligo. Editi vero, naturam nominis.*

dem unitatem, dum operatur quod Pater. dum omnia eademque facit, dum una utriusque in mortuis vivificandis potestas, unus honor, una injuria, dum denique omne iudicium habet; nativitatem vero, dum filium sese vocitare non desinit, dum ita agit quod Pater, ut tamen non ab se, ita eadem, ut tamen similiter, ita iudicium omne habet, ut tamen a Patre sit acceptum. Quod quidem confirmatur tum ex Judæorum intelligentia, qui Christum his dictis se vere Dei filium vereque Deum prædicare intellexerunt, tum ex ipsius Christi responsis, quibus non se male intellectum retulit, sed inique non creditum, cum dictorum fidem opera facerent.

Postremo ex iis, quæ Christus a Philippo ut Patrem sibi ostenderet rogatus peroravit, ipse se et ex Patre natum, et unius ejusdemque cum eo naturæ diserte docere demonstratur.

1. Hic liber superioribus præstat. Scribendi causæ. Hæreticorum subtilitas. — Septimus hic nobis adversum novæ hæreseos vesanam temeritatem liber scribitur: cæteris quidem anterioribus numero posterior, sed ad perfectæ fidei sacramentum intelligendum aut primus, aut maximus. In quo non ignoramus quam difficile atque arduum iter doctrinæ evangelicæ scandamus. A quo quamvis (a) conscientie infirmitatis nostræ trepidatione revocemur; tamen fidei æstu incitati, et hæreticorum furore commoti, et periculo ignorantium perturbati, quæ loqui non audeamus, silere non possumus: utriusque discriminis (b) metu subditi, ne destitutæ veritatis rea in nobis sit aut taciturnitas, aut prædicatio. Incrediblem etenim se corrupti ingenii artibus 175 hæretica subtilitas circumegit: primum ut (c) fingeret religionem, deinde ut omnium simplicium aurium securitatem verbis falleret, tum præterea ut se prudentiæ sæculi coaptaret, postremo ut veritatis intelligentiam per speciem (d) editæ rationis averteret. Nam protestata (in epistola lib. IV et VI relata) Deum unum, mentita pietatem est; professa rursus Dei filium, audientes sefellit in nomine; dicens etiam non fuisse ante quam nascitur, mundi sapientiæ satisfacit; indemutabilem quoque et incorporeum Deum confitens, nativitatem Dei ex Deo per demonstrationem subdoliæ rationis exclusit: nostris adversum nos usa doctrinis, et Ecclesiæ fide contra Ecclesiæ fidem pugnans, gravissimo adversum nos vel responsionis vel silentii periculo comparato, dum per ea quæ non negantur, ea prædicat quæ negantur.

2. Quid epistola sua tentarint ingerere. Qui eis oc-

(a) Nonnulli mss. conscientie infirmitate nostræ et trepidatione. Præferebant quoque editi, conscientie. Verius castigatiores mss. conscientie, supple sibi, ceu, cuius consciis sumus. Qua loquendi ratione in psal. LXXVIII, num. 15, exstat, conscientie in se salutis fiducia. Nec displicet cum Corb. a prima manu, consciis.

(b) Editi, metui subditi: reluctantis mss. Deinde unus e Vat. ne de destitutione veritatis.

(c) Vat. bas. ms. ingereret.

(d) Exemplar Martin. meditatæ rationis.

A currerit Hilarius. Liber superior verum filium, hic ostendit Deum verum.— Et quidem cæteris superioribus libris admonitos a nobis legentes meminimus, ut totius blasphemie (e) editionem pertractantes, animadvertierent non aliud laborari, quam ut Dominus noster Jesus Christus neque Dei filius neque Deus esse credatur, dum ei concessis tantum ex quadam adoptione nominibus, et Dei natura negatur et filii: cum et indemutabilis atque incorporeus Deus, sicuti et est, idcirco affirmatur, ne Filius natus ex Deo sit; et Deus pater ob id tantum in confessione Deus unus sit, ut in fide nostra Deus Christus sit: quia nec nativitatis intelligentiam natura incorporalis admittat, et Dei ex Deo fidem unus tantum nobis Deus in confessione dissolvat. Sed superioribus jam libellis fallacem hanc eorum atque inutilem prædicationem ex lege ac prophetis docentes, eam responsionis formam tenuimus, quæ in Deo ex Deo prædicato, et uno Deo ac vero professo, neque in unius veri Dei unione deficeret, neque ad fidem Dei alterius excederet; dum neque solitarius nobis Deus in confessione, neque duo sunt. Et inter hæc, unum neque negando neque confitendo, fidei (f) conservata perfectio est, dum et quod unum sunt refertur ad utrumque, et uterque non unus est. Hoc igitur perfectæ fidei indissolubile sacramentum evangelicis atque apostolicis doctrinis absoluturi, non aliud primum debuimus, quam Dei filium veræ nativitatis subsistentem 176 (g) naturam cognitioni audientium intimare; neque aliunde aut ex nihilo, sed ex Deo esse filium manifestare. Quod quia secundum ea, quæ anteriore libro edita sunt, ambigi non potest, quin cessante adoptionis nomine, verus filius ex veritate nativitatis sit: (h) ea nunc quoque ex Evangeliiis proferimus, ut quia filius verus est, verus quoque Deus esse noscatur: quia neque verus filius erit, nisi verus et Deus est; neque verus Deus, nisi verus et filius est.

3. Hæresim unam confutans vix fugit suspicionem alterius. Sabellius, Arius, Hebion, Photinus. — Nihil humanæ naturæ gravius est periculi conscientia (nam ea quæ aut ignorata aut repentina sunt, habent quidem miserabilem securitatem, sed non habent metum futuri): quia non ignaro accidentium, anxietas ipsa poena patiendi est. Non ego nuuc navem e portu solvo naufragii ignarus, neque iter in eo infestis (i) nescius latronibus saltus, nec Libyæ arenas incertus scorpiones ubique et aspides et basiliscos adesse transcurro: nihil sollicitudini meæ, nihil conscientie vacat. Sub specula enim omnium hæreticorum ad occasiones singulorum verborum in os

(e) In codice Vat. bas. adjicitur hic, eorum: et mox post Deum esse credatur, subjicitur ex Deo.

(f) Exemplar bas. Vat. cum Mart. consummata: minus ad rem. Ita, pag. 127 edit. Veron. in notis observavimus verbum consummet, loco conservet, in ms. Carn. secundis curis substitutum.

(g) Editi, subsistentem natura: reluctantis mss.

(h) Excusi eam: casigantur ex mss. Mox Mart., proferamus, non proferimus. Postea ex Colb. reponimus, ut quia filius, ubi antea legebatur ut qui filius.

(i) In solis editis, nesciens.

meum pendendum loquor, et omne sermonis mei iter aut angustiis præruptum, aut foveis incisum, aut laqueis prætextum est. Jam quod arduum ac difficile sit, minus conqueror: non meis enim, sed apostolicis scandendo gradibus. Mihi vero aut angustiis (a) decedere, aut in defossa incidere, aut plagis illaqueari, semper in periculo, semper in metu est. Prædicaturo enim secundum legem et prophetas et Apostolos unum Deum, adest mihi Sabellius, totum me sub verbi hujus professione tamquam desideratum cibum morsu sævissimo transverans. Negantem merum contra Sabellium unum Deum, et consistentem verum Deum Dei filium, exspectat nova hæresis, ut a me duos deos arguat prædicari. Natum quoque Dei filium ex Maria dicturo, Hebion (b) quod est Photinus assistit, auctoritatem mendacii sui ex professionis veritate sumpturus. De cæteris taceo, (1) qui ab omnibus esse extra Ecclesiam non ignorantur. Hoc vero damnatum et abjectum licet frequenter, sed (c) internum hodie adhuc malum est. Impie multos ad unius Dei professionem Galatia (d) nutrit. Male **177** in totum pene orbem quos negat duos deos Alexandria (e) protulit. Pestifere natum Jesum Christum ex Maria Pannonia (f) defendit. Et Ecclesia inter hæc periclitatur veritatem non tenere per vera, dum ea ei ad irreligiositatem ingeruntur, quibus religio et confirmatur, et deperit. Non enim unum Deum pie possumus prædicare, si solum (supple, prædicamus): quia non erit Deus filius in solitarii fide. At vero Dei filium, sicut est, Deum prædicantes, periclitamur (in hominum existimatione) fidem Dei unius non tenere: et ejusdem periculi res est (2) (g) unum negare, cujus est et solitarium confiteri. Et hæc quidem mundi stulta non sentiunt, dum his neque in non solo significari unus videtur, neque in uno non solus intelligi.

(1) quia ab omnibus.

(2) Ita liber noster, ut erat in prioribus editionibus; unum non negare, ut in postrema habetur, nul-

(a) Bad., Er. et quidam mss. *angustiis decidere*, Lips. et Par. in *angustiis decidere*: castigantur ex mss. Vat. bas., Carn., Mart., Corb. etc.

(b) Lipsius post. Er. *qui est*. Recentiores mss. *qui est*. At vetustiores cum Bad. *quod est*, quasi hoc est. Photinum autem ideo Hebionem vocat, non modo quia hæresim illius suscitavit, sed et quia lib. 1, in argumento hujus libri, de Hebione agendum sibi proposuerat. Unde et librum primum ante hunc compositum, et Photini hæresim Hilario tum ignotam fuisse nobis videri jam præmonuimus. Post pauca in vulgaribus ex professione veritatis, ubi ex mss. restitutum est ex professionis veritate.

(c) Solus codex Vat. bas. *internum illud adhuc*.

(d) Marcello videlicet Ancyrae in Galatia episcopo præceptore ac magistro. Neque enim ad aliud referri queunt hæc Hieronymi de Script. eccl. in Marcello: *Sed et Hilarius septimo adversum Arianos libro nominis ejus quasi hæretici meminuit*: ubi Hieronymus Marcellum ita dubio procul intellexit, ut etiam nomen scripterit, memoria forsitan ita suggerente.

(e) Ario, uti omnes vident, auctore: qui duos deos in orbem inexit, cum Patrem Deum ac Filium Deum dicens et colens, utrumque diversæ substantiæ asseruit: jactitabat tamen se unum omnino Deum velle,

A 4. Veritatis vis. Ecclesia sinu suo tenere omnes peroptat. Ex ipsis hæresibus cognoscitur. Una est. De hæresibus se invicem vincuntibus triumphum agit. Sed eam, ut spero, Ecclesia doctrinæ suæ lucem, etiam imprudentiæ sæculi invehet, ut licet fidei sacramentum non suscipiat, tamen adversum hæreticos veritatem sacramenti a nobis intelligat prædicari. Magna enim vis est veritatis, quæ cum per se (h) intelligi possit, per ea tamen ipsa quæ ei adversantur elucet: ut in natura sua immobilis manens, firmitatem naturæ suæ quotidie dum attentatur acquirat. Hoc enim Ecclesiæ proprium est, ut tunc vincat, cum læditur, tunc intelligatur cum arguitur, tunc obtineat cum deseritur. Omnes quidem illa secum atque intra se (i) vellet manere, nec ex tranquillissimis sinibus suis alios aut B abjicere, aut perdere, dum indigni fiunt tantæ matris habitaculo: sed discedentibus ex ea hæreticis, vel abjectis, quantum amittit occasionis largiendæ ex se salutis, tantum (j) adsequitur ad fidem expetendæ de se beatitudinis. Cognosci enim hoc ex ipsis hæreticorum studiis promptissimum est. Namque cum Ecclesia a Domino instituta, et ab Apostolis confirmata, una omnium sit, ex qua se diversarum impietatum furens **178** error abscederit; nec negari possit, ex vitio (k) malæ intelligentiæ, sive exstitisse dissidium, dum quod legitur, sensui potius coaptatur, quam lectioni sensus obtemperat: tamen dum sibi partes singulæ adversantur, non solum suis, sed adversantium est intelligenda doctrinis; ut dum adversum unam eam omnes sunt, impiissimum tamen errorem omnium per id quod sola est atque una confutet. Hæretici igitur omnes contra Ecclesiam veniunt: sed dum hæretici omnes se invicem vincunt, nihil tamen sibi vincunt. Victoria enim eorum, Ecclesiæ triumphus ex omnibus est, (3) dum eo hæresis contra alteram pugnat, quod in hæresi altera Ecclesiæ periculi res esset.

(3) Dum in eo.

duos negare. Unde Augustinus contra Maximum Arianæ sectæ fautorem lib. 1, c. 4: *Ubi aisti a vobis unum Deum coli: consequens est, inquam, ut aut non colatis Christum, aut non unum Deum colatis, sed duos*.

(f) Puta per Photinum Sirmiensem episcopum, cujus error non in eo hic ponitur, quod Christum ex Maria natum defendat, sed quod temporariam illam natiuitatem solam prædicet.

D (g) Editi excepto Par. *unum Deum negare*. Verius Par. cum potioribus mss. *unum non negare*: hoc est, qui unum Arianis prædicantibus non negat, statim cum iisdem videtur facere, et Filio divinitatem asserre.

(h) Er., Lips. et Par. *intelligi non possit*: male et præter fidem mss. Porro quod hic de veritate, hoc mox clarius de Ecclesia affirmatur, ut quæ non solum suis, sed adversantium est intelligenda doctrinis.

(i) Vat. bas. ms. *null manere*. Mox soli editi, aliquos abjicere: refragantibus mss.

(j) Martimianus codex, *consequitur*. Par. cum mss. Colb. et Germ. *ex sequitur*. Deinde Corb. *expetendæ*, non *expetendæ*.

(k) In mss. bas. Vat. et Mart. *male intellectæ fidei*: corrupte. Videsis lib. II, num. 3; et lib. I, n. 48.

sive fides damnat (nihil enim est, quod hæreticis commune est) : et inter hæc fidem nostram, dum sibi adversantur, affirmant.

5. *Sabellii error ejusque confutatio.*— Unum Deum Sabellius prædicat Filii nativitate sublata, (a) dum naturæ Virtutem, quæ operata in homine est, Deum esse non ambigit. Sacramento etenim filii ignorato, per gestorum admirationem fidem veræ generationis amisit : et dum audit, *Qui me vidit, vidit et Patrem* (Joan. xiv, 9), indiscretæ et (b) indissimilis in Patre et filio naturæ imple arripuit unionem, non intelligens naturalem unitatem sub nativitatis significatione monstrari : cum per id, quod in Filio Pater videtur, confirmatio divinitatis sit, non nativitatis abolitio. Cognitio itaque alterius in altero est, quia non differt alter ab altero natura : et in quo nihil differunt, in eo (c) indifferens contemplatio est de proprietate naturæ. Nec sane ambigi potest, quin ex se speciem Dei formæ, qui in forma Dei manebat, ostenderet. Succedit quoque ad hujus prævæ opinionis stultum furorem etiam hoc dictum Domini : *Ego et Pater unum sumus* (Joan. x, 30). Naturæ enim indissimilis unitas irreligiose (1) ad unionis profecit errorem : et ratione dicti 179 virtus sola intellecta non tenuit. Non enim solitariam significat, *Ego et Pater unum sumus*. Nam conjunctio ea, quæ significat et patrem, intelligentiam non admittit unius : et illud (d) quod *sumus*, non patitur singularem : hoc vero quod *unum sumus*, non nativitatem adimit, sed naturam non discernit in genere ; dum neque *unum* diversitatis est, nec *sumus* unius est.

6. *Ut Sabellius et Arius secum pugnantem rem agant Ecclesiæ.*— Compunge hujus (Sabellii) furori præsentium hæreticorum (Arianorum) furorem, ut adversum

(1) Ad unius.

(2) *Iste unum negabit* in ms. Veron.

(a) Bad., Er. et ms. Corb. alique pauci, *dum per naturæ virtutem*. Mox apud. Lips. et Par., *Dei esse non ambigit*, ms. Martin. solo suffragante. Hunc locum sic imitatur Faustinus sæpe jam laudatus cap. 1 : *Sabellius admiratione virtutum quas Christus operabatur, Christum Deum esse credit* : ad superiorum imitationem deinde subjiciens, *Sabellius vincat Arium, quod Christus verus Deus est : et Arius vincat Sabellium, quod Christus sub confessione veri Dei verus et filius est : et nihil catholico ambo vicerunt*, etc. Ut enim eleganter ad mentem Hilarii nostri ait Vigilius Taps. lib. II contra Eutych. : *Inconsonæ perfidorum sententiæ in unum rectæ fidei modulom concinunt, trophæumque nostræ victoriæ eorum cassa certamina gignunt. Sabellii enim perfidia Arii damnat errorem*, etc.

(b) In mss. Vat. bas. et Mart. *et indivisibilis* : male. Hunc locum ita exprimit Faustinus cap. 1 : *Cum dicit, Qui me vidit, vidit et Patrem : sicut Patris et Filii non unam ostendit esse personam, ita unam ostendit esse deitatem ; cum Patris et Filii substantia nulla diversitas est*.

(c) Editi, *differens* : emendantur ex scriptis.

(d) Lips. et Par. omittunt particulam *quod* ; qua exprimitur et Græcorum. Juxta hæc Hilarii verba Maximus Taurin., hom. 1, de S. Eusebio, *Qui et unum dicit, et sumus, nec separatione se dividit, nec unione confundit*.

(e) Præfert ms. Vat. bas. *demutationem*. Malumus

A Sabellium sibi adsint. Legisse se asserent, *Pater major me est* (Joan. xiv, 28) : et nihil vel ex nativitatis sacramento, vel ex mysterio evacuati a se Dei et assumptione carnis intelligentes, naturæ facient (e) demutationem professione majoris. Contendent enim adversum Sabellium, Filium esse eo usque, ut et minor Patre sit, ut et honorem præteritum reposcat, et mori timeat : et mortuus sit. Contra vero ille (Sabellius) naturam Dei defendit (f) in gestis : et cum unum Deum novella hæc nunc hæresis non negabit, ne filium Deum credat ; Sabellius tamen Deum unum, ne filium omnino exaltet, in professione retinebit. Hic (Arius) filium operantem ingeret : hic (Sabellius) Deum in operibus esse contendet. Hic unum dicit : (2) (g) iste unum Deum negabit. Sabellius se ita tuebitur dicens, *Opera, quæ gesta*

R sunt præter quam Dei natura non efficit : peccatorum remissio, curatio infirmitatum, claudorum cursus, cæcorum visus, mortuorum vita a Deo solo est. Non alia natura, quam quæ sui conscia est, diceret, *Ego et Pater unum sumus* (Joan. x, 30). Quid me in substantiam alteram rapis ? quid in Deum alium sollicitas ? Gesta, quæ propria Dei sunt, Deus unus hæc gessit. Clamabunt vero contra hæc dissimilem Deo patri filium prædicantes non minus ore vipereo : Sacramento salutis tuæ nescis, credendus 180 est filius per quem sæcula facta sunt, per quem formatus homo est, qui per Angelos legem dedit, qui (h) de Maria natus est, qui missus a Patre est, qui crucifixus est, mortuus et sepultus est, qui de mortuis resurgens in dextris Dei est, qui vivorum judex est et mortuorum. C In hunc renascendum est, hic confitendus est, hujus regnum est promerendum. Uterque hostis Ecclesiæ, res Ecclesiæ agit : dum Sabellius Deum ex natura in operibus prædicat, hi vero ex sacramento fidei filium (3) (i) Dei confitentur.

(3) Non habetur Dei.

cum aliis demutationem, quod aptius respondet verbis, *major me est*, ex quibus Ariani Christum Deum minorem et quasi diminutum prædicabant. Proxime ante in vulgatis exstat *faciunt*, et supra asserunt, ac post, *contendunt*, non juxta mss. *asserunt, faciunt, contendunt*.

(f) In ms. Mart. *ingeniti*. Verius alii libri, *in gestis*, id est, ex iis quæ gessit Christus, Dei in eo naturam esse defendit.

(g) Ita mss. At editi *hic*, non *iste*. Tum ms. Mart. *unum negabit* : ubi habet exemplar bas. Vat. *unum non negabit* ; quæ verba cum ad Arium pertinere nullum dubium sit, ut et præcedente *unum dicit* ad Sabellium, huic sane lectioni favet, quod paulo ante dictum est, *unum Deum novella hæc nunc hæresis non negabit*. Retinendum tamen hic, *unum Deum negabit*. Hæresis quippe versipellis unum Deum non negabat, quo Filium a divinitate removeret ; et negabat unum Deum, cum Patrem Deum et Filium Deum prosteri coacta, eos non unum sed duos deos prædicabat, ut jam observatum est num. 3.

(h) Solus codex Mart. *per Mariam* : manum infidelium sapit. Constantem enim Hilarius prædicat Christum de Maria natum.

(i) Vox *Dei* abest a ms. Mart. necnon Vat. bas. in quo et proxime ante legitur, *ad sacramentum fidei* : quæ lectio nihilo felicior est ac superiores ex eisdem libris annotatæ. Sacramentum fidei vocat Hi-

7. *Photini cum Ario et Sabellio discordia idem præstat. Ecclesie fides contra prædictos hæreticos.* — Jam vero qua fidei nostræ victoria Hebion, qui Photinus est, aut vincit aut vincitur: dum Sabellium arguit, cur hominem neget filium Dei; dum ab (a) Ariomantis confutatur, cur in homine nesciat Dei filium. Adversum Sabellium (b) Evangelia sibi ex filio Mariæ defendit: (4) Arius ei Evangelia per solum Mariæ filium non relinquit. Adversum hunc (Sabellium), qui filium negat, homo ab eo (Photino) usurpatur in filium, (c) Ab hoc ei, (2) qui ante sæcula filium nesciat, filius Dei solum negatur ex homine. Vincant, ut volunt, quia se invicem vincendo vincuntur: dum et hi (scilicet, Ariani), qui nunc sunt, de natura Dei consulantur, et Sabellius de sacramento filii refellitur, et Photinus natam ante sæcula Dei filium vel ignorare arguitur, vel negare. Sed inter hæc Ecclesie fides, evangelicis atque apostolicis fundata doctrinis, et adversus Sabellium tenet filii professionem, et adversus Arium Dei naturam, et adversus Photinum sæculi creatorem: et hoc verius, quod hæc ab his invicem non negantur. Naturam enim Dei in operibus Sabellius prædicat, sed operantem filium nescit. Illi vero filium nuncupant, sed veritatem in eo naturæ Dei non confitentur. Hominem **181** autem Photinus usurpat, sed in usurpato sibi homine nativitatem Dei ante sæcula ignorat. (d) Ita dum quæ unusquisque defendit aut damnat, veritatem fidei nostræ, hæc ipsa prout sunt religiose et (e) defendentis et damnantis, ostendunt.

8. *Prædictorum ratio. Dicendorum argumentum.* — Hæc igitur a me demonstranda paucis fuerunt, non copia studio, sed ratione cautela: primum ut hæretico: um incerta esse omnia et erratica noscerentur, (f) cum quando sibi pro nobis invicem dissiderent: tum deinde ne me horum qui nunc sunt (id est, Ariatorum) blasphemis professionibus obtinentem, et

(1) In ms. nostro Arrius gemino r constanter scribitur.

(2) Quia ante.

(3) In indissimili.

larius illud omne, unde mox Ariani adversus Sabellium contendebant Filium cum Patre eundem non esse, hoc est, sacramentum salutis nostræ, aut si malis, Apostolorum symbolum.

(a) Ita vulgo Ariani cognominantur ab Athanasio, Phœbadio Agenoensi, Gregorio Naz., etc., maxime quia græca vox Ἄρας, Mars, cuius proprius est furor, cum Arii nomine et indole maximam affinitatem habet. Unde in epistola Constantini, t. II Conc. p. 270: *Age sane, Mars Ari, clypeis utendum est*: ac deinde in processu sermonis ἀποδείξω τὴν Ἀρείου μάχην. Quo spectat illud Vincentii Lirin. c. 6: *Cum profana ipsa Ariatorum novitas velut quædam Bellona, capto prius omnium Imperatorum, cuncta deinde palatii culmina subjugasset, nequaquam deinceps destitit universa miscere atque vexare.* Quia vero Ariomania idem sonat quod Martio furore abreptus, non latet quo respiciat noster Hilaricus, cum furentem hæresin cognominat.

(b) Id est, evangelicam dispensationem et sacramentum salutis nostræ: cuius opus non soli filio Mariæ reliquit Arius, cum probat a Filio facta sæcula, legem datam, etc.

A Deum patrem ac filium Dei Deum prædicantem, deinde ut unius nominis, atque naturæ, (3) (g) indissimili genere divinitatis, Patrem et Filium esse profitentem, quisquam aut in duum deorum, aut contra in unici ac solitarii Dei teneret errore; cum quando neque unio in prædicato Deo patre et Deo filio reperiretur, neque sub indiscretæ naturæ demonstratione deorum diversitas conveniret. Nunc quia negantibus Dei filium a Deo ex nativitatis veritate subsistere, libro superiore secundum Evangelia responsum est: demonstrandum est eum, qui vere ex natura filius Dei est, vere quoque per naturam Deum esse: ita tamen, ut neque ad singularem, neque ad alterum Deum fides nostra daperet; cum neque unum Deum si sic prædicatura quasi solum, neque quasi non unum sit confessura (4) (h) non solum.

9. *Quibus modis Christum novimus Deum. Nomen Dei simpliciter ei datum index est naturæ.* — Deum igitur Dominum nostrum Jesum Christum hijs modis novimus, nomine, nativitate, natura, potestate, professione. (i) Et de nomine nihil puto ambiguitatis. Legimus enim, *In principio erat Verbum, et Verbum erat apud Deum, et Deus erat Verbum (Joan. 1, 1).* Quid calumniæ est, cur non sit quod nuncupatur? Aut numquid nomen non naturæ significatio est? Et quia contradictio omnis ex causa est, nunc hic negandi Dei quæro causam. **182** Simplex namque nuncupatio est, et caret offendiculo adjectionis alienæ. Verbum enim, quod caro factum est, (5) non aliud quam Deus est. Non est hic deputatæ aut assumptæ nuncupationis relicta suspicio: ut ei, quod Deus est, non ex natura sit nomen.

10. *Moysei Dei nomen adjectum. Dii alii ex vocantis voluntate.* — Respice ad cæteras aut deputativas, aut assumptivas appellationes. Ad Moysen dictum est, *Dedi te deum (6) Pharaoni (Exodi VII, 1).* Sed numquid non adjecta nominis causa est, cum dicitur

(4) Ne solum

(5) Nihil aliud.

(6) Pharaon; et paulo post, cum dicitur Pharaon.

(c) Editi, ad hoc. Rectius mss. ab hoc, id est, ab Ario negatur Photino Filium esse tantum ex homine, seu ex quo tempore Christus homo fuit. Tum in veteri ms. Colb. et alijs, quia ante, non qui ante.

(d) In vulgatis, itaque dum unusquisque: nullis suffragantibus mss.

(e) Exenti cum plerisque mss. defendentes et damnantes. Præferimus, cum mss. Mart., Corb. et Faur., defendentis et damnantis, propter adjunctum religiose, quod catholicæ fidei congruit, non hæresi.

(f) Editi, tum quoniam: emendantur ex scriptis. Mox in veteri Colb. blasphemie professionibus.

(g) Apud par. in dissimili, duobus verbis. In aliquot mss. in indissimili. Sic tota illa phrasus est intelligenda: ne me, postquam Filium ita ut Patrem prædicavero Deum, Patrem et Filium ut nominis ita et (pro atque) naturæ unius esse profitentem, etc.

(h) Editi, ne solum; corrupte. Nativus hic est vocabulorum ordo: neque non solum quasi non unum, etc.

(i) In editis. Sed de nomine nihil puto ambiguitatis remansisse: glossema. Loco verbi remansisse, commodius intelligitur suppressum esse.

(a) *Pharaoni*? Aut numquid ei naturam Dei intulit, et non potius in eum qui metueret terrorem, cum dracones magicos draco Moysi mox virga manens devorat, cum cynomyiam quam immiserat abigit, cum grandinam potestate qua evocaverat avertit, cum locustas ea virtute qua invexerat repulit, cum in operationibus ejus magi confitentur digitum Dei esse (*Exod. vii, 12; viii, 31; ix, 33; x, 19; viii, 19*)? Sic Moyses Pharaoni deus datus est, dum timetur, (b) dum oratur, dum punit, dum medetur. Et aliud est deum dari, aliud est Deum esse. (4) (c) In Pharaonem enim deus datus est: cæterum non ei est et natura et nomen, ut Deus sit. Memini quoque et alterius nuncupationis, ubi dicitur, *Ego dixi, dii estis (Psal. lxxxi, 6)*, sed in eo indulti nominis significatio est. Et ubi refertur, *ego dixi*, loquentis potius est sermo, quam rei nomen: quia rei nomen intelligentiam rei affert, cæterum voluntas appellationis ex alio est. Et ubi se nuncupationis auctor ostendit, ibi per sermonem auctoris est nuncupatio, non naturale nomen in genere.

11. *Filius cur verbum, sapientia et virtus cognominetur. Filius est, ut dicitur, Deus.* — At vero hic Verbum Deus est: (d) res existit in Verbo, Verbi res enuntiatur in nomine. Verbi enim appellatio in Dei filio de sacramento nativitatis est, sicuti sapientiæ et virtutis est nomen: quæ cum (e) in Deum filium cum substantia veræ nativitatis exstiterint, (f) Deo tamen, ut sua propria, quamvis ex eo in Deum sint **183** nata, nondesunt. Non enim, sicut frequenter dictum a nobis est, (g) divisionis in Filio, sed nativitatis sacramentum prædicamus. Nec separatio fuit imperfecta, sed

(1) *In Pharaone.*

(a) In vulgatis, ut et Paulo ante, *Deum Pharaonis*. Hic non repetitur vox *Deum* in mss. quorum in vetustioribus habetur *Pharao*, hoc nomine juxta græcum Θεὸν Φαραώ, per varios casus non inflexo: in cæteris autem, *Pharaoni*, quibus infra consentiunt et editi, favente Ambrosio epist. nunc xxviii, n. 8, ubi legit, *Faciam te in Deum regi Pharaoni*: qui alias etiam in casibus obliquis plerumque ponit *Pharao*. Quod Hilarius hic ex nomine Dei simpliciter et absolute dato conficit argumentum, fuse persequitur Irenæus, lib. iii, cap. 6, inter alia dicens, *Neque igitur Dominus, neque Spiritus sanctus, neque Apostoli eum, qui non esset Deus, definiere et absolute Deum nominassent aliquando, nisi esset verus Deus*. Et post pauca: *Cum autem eos qui non sunt dii nominat, non in totum, quemadmodum prædixi, Scriptura ostendit illos deos, sed cum aliquo additamento et significatione, per quam ostenduntur non esse dii.*

(b) Unus e mss. Colb. *dum honoratur*: mendose.

(c) Mss. in *Pharaone*. Vertit Irenæus, lib. iii, cap. 6, ante *Pharaonem*. Explicari potest illud, in *Pharaonem*, ex superioribus. Numquid ei naturam Dei intulit, et non potius in eum, etc.

(d) Mart. ms. et res. Hic res opponitur accidenti, quod significatur per nomen adjectum.

(e) Er., Lips et Par. in *Dei filium*: castigant veteres libri.

(f) Hoc est. Patri, cui verbum, virtus et sapientia non desunt, quamvis ex eo (minus apte apud Lips. et Par. ex Deo) in Deum sint nata.

(g) In ms. Corb. *natura divisionis*, in uno Vatic. et Mart. *de natura divisionis*, apud. Bad. et Er. *Dei na-*

mentum generandi, quia nativitas non habet detrimentum generandi, cum profectum teneat nascendi. Et idcirco earum rerum unigenito Deo aptata cognomina sunt, quæ cum eum subsistentem ex nativitate consumment, tamen (h) Patri insint ex indemutabilis virtute naturæ. Unigenitus enim Deus verbum est, sed innascibilis Pater numquam omnino sine Verbo est: non quod prolatio vocis natura (2) (i) sit Filii; sed ex Deo Deus cum nativitatis veritate subsistens, ut a Patre proprius et per naturæ indifferentiam inseparabilis doceretur, significatus in verbo est. Sicut Christus sapientia et virtus Dei est, non ille, ut intelligi solet, internæ potestatis aut sensus efficax motus: sed natura tenens per nativitatem substantiæ veritatem, his internarum rerum significata nominibus est. Non enim id, quod nascendo subsistit, potest id ipsum videri esse, quod unicuique (j) semper internum est. Sed ex æterno Deo pater unigenitus filius in subsistentem Deum natus, ut non alienus esse a natura paternæ divinitatis posset intelligi, per hæc proprietatum nomina subsistens ostensus est, quibus (k) ex quo substiterat non carebat. Deus igitur qui est, non est aliud quam Deus. Nam cum audio, *Et Deus erat Verbum*; non dictum solum audio Verbum (l) Deum, sed demonstratum intelligo esse quod Deus est: (m) quia sicut superius in Moyse deo et in cognominatis diis per appellationem nomen adjectum sit; hic autem (n) res significata substantiæ est, cum dicitur, *Deus erat*. Esse enim non est accidens nomen, sed subsistens veritas, et manens causa, et naturalis generis proprietatis.

12. *Thomas cum confitetur Deum, illæsa Dei unius*

(2) *Sit filius.*

turam divisam esse asserimus in filio: glossemata varia. Hic excluditur ea sententia, cujus invidiam in Catholicos conjicere moliantur Ariani, supra, lib. iv, n. 4, puta quod *ex divisione paternæ substantiæ esse Filius existimetur*, etc. Eadem ratione Athanasius, Or. 2, cont. Ar., p. 354, verbi et sapientiæ cognomina Filio in sacris litteris ideo aptata docet, quia verum, naturalem atque coæternum abque ulla passione aut partitione paternæ substantiæ fetum aptissime significant.

(h) Sic ms. At. edit. *Patri non desint*: et mox, *Deus et verbum est*.

(i) Corb. mss. *sit filius*: male. Vult quippe Hilarius in prolatione vocis, quatenus hæc accidens est, naturam Filii non esse sitam.

(j) Duo mss. *sempiternum est*, Mart. *semper in æternum est*: corrupte. *Semper internum*, id est, semper inherens, quod numquam in propriam substantiam evadat: qualis in nobis est virtus aut sapientia.

(k) Supple, *is*, nimirum Pater, qui virtutis ac sapientia: proprietatibus numquam caruit.

(l) Ex mss. restituimus hic *Deum*, ac proxime infra *Deus*.

(m) Er., Lips. et Par. *quia non sicut*: nullo suffragante vetere libro.

(n) Unus e mss. Colb. *res significata substantia est*. Corb. *rei significata substantia est*. Vind. necnon edit. Bad. et Er. *res significata a substantia est*. Retinemus aliorum librorum lectionem, quæ sic commode potest intelligi, *res substantiæ significata est*; ut hic fere id ipsum sit quod initio nunc. 11, *Verbi res enuntiatur in nomine, vel substantiæ est*, id est, ad substantiam pertinet.

fide. Thomas Deum natura profitetur. Neque hoc nomen recusat Christus. — Et videamus an hanc Evangelistæ prædicationem, apostoli Thomæ confessio consequatur, cum ait, *Dominus meus et Deus meus* (Joan. xx, 28). Deus igitur suus est, quem Deum confitetur. Et certe dictum non ignorabat a Domino: *Audi, Israel, Dominus Deus tuus unus est* (Deut. vi, 4): et quomodo apostolica fides principalis immemor est facta mandati, ut **184** Deum Christum confitetur, cum in unius Dei esset confessione vivendum? Sed Apostolus totius sacramenti fidem per virtutem resurrectionis intelligens, cum frequenter audisset: *Ego et Pater unum sumus*; et: *Omnia quæ Patris sunt, mea sunt*; et: *Ego in Patre, et Pater in me* (Joan. x, 30; xvi, 15; xiv, 11): jam sine fidei periculo naturæ nomen confessus est: quia ab unius Dei patris professione religio non excideret Deum confessa Dei filium, cum in filio Dei non nisi paternæ naturæ veritas crederetur; nec sub alterius Dei impia confessione fides naturæ periclitaretur unius, quia non alterius Dei naturam perfecta Dei nativitas attulisset. Veritatem igitur evangelici sacramenti Thomas intelligens, Dominum suum et Deum suum esse confessus est. Non hic honoris est nomen, sed naturæ confessio est: rebus enim ipsis atque virtutibus Deum credidit. Et Dominus professionis hujus religionem non honoris esse docuit, sed fidei, dicens, *Quia vidisti (a), credidisti: beati qui non viderunt, et crediderunt* (Joan. xx, 29). Videns enim Thomas credidit. Sed quid credidit quæris? Et quid aliud credidit quam professus est: *Dominus meus et Deus meus* (b)? Resurrexisse enim per se ex mortuis in vitam, nisi Dei natura non potuit: et creditæ religionis fides hoc est professa, quod Deus est. Anne ergo nomen Dei non naturæ res existimabitur, cum professio nominis fidem naturæ creditæ sit secuta? Nam utique religiosus filius, et qui non voluntatem suam sed ejus qui se miserat faceret, et qui non honorem suum sed ejus a quo venerat quæreret, honorem hujus in se nominis recusasset; ne quod ipse unum Deum prædicaverat, solveretur. Sed vere et apostolicæ fidei mysterium confirmans, et naturæ in se paternæ nomen agnoscens, beatos esse docuit, qui cum (c) se resurgentem e mortuis non vidissent, Deum tamen per resurrectionis intelligentiam credidissent.

(1) *Unitatem tamen naturæ.*

(a) Hic expunximus *me*, auctoritate veterum librorum.

(b) Antiquior codex Colb. cum Germ. *Deus meus es in.*

(c) Particulam *in* hic prætermittunt vetustiores libri.

(d) In mss. Mart. et Corb. *unum Dei nomen*: male. Hic *Deus* materialiter, ut aiunt, sumitur.

(e) Vocabulum *naturæ* in prius vulgatis interpunctione dividitur ab antecedenti voce, conjungiturque cum subsequenti. Interpunctionem mutamus, tum quia alias remotior esset particula *tamen*, tum quia frequens est apud Hilarium *nativitas naturæ*, pro *nativitate naturali*, ut videre est in his num. 22: *At vero ut in naturâ licet Dei, naturæ tamen ex Deo sit*

13. Pater et filius unus tantum est Deus. — Nomen igitur naturæ, fidei nostræ non deserit professionem. Nomen enim, quod rem unamquamque significat, rem quoque ejusdem generis ostendit: et jam non res duæ sunt, sed res generis ejusdem est. Filii namque Dei Deus est; hoc enim **185** significatur ex nomine. Non duos deos connumerat nomen unum; quia unius atque indifferentis naturæ (d) unum Deus nomen est. Cum enim et Pater Deus est, et Filius Deus est, et proprium naturæ divinæ nomen in utroque sit; uterque unum sunt: quia cum subsistat Filius ex nativitate (e) naturæ, (1) unitatem tamen conservat in nomine: nec ad professionem duum deorum nativitas Filii credentium fidem cogit, quæ Patrem et Filium, ut unius naturæ, ita unius profitetur et nominis. Est itaque Dei filio (f) nomen ex nativitate. Hic enim nobis secundus ad demonstrationem gradus est, ut Deus sit ex nativitate. Quamquam mihi adhuc de proprietate nominis supersit apostolica auctoritas: sed interim evangelicum placet tractare sermonem.

14. Filius ut natus ex Deo, Dei naturam habet. Nasci et cæptum esse non idem. — Et primum quæro, quam nativitas filii naturæ novitatem potuerit inferre, ne Deus sit? Intelligentiæ istud humanæ sensus excludit, ut aliquid a natura originis suæ nascendo diversum sit: nisi forte quod ex naturarum diversitate conceptum, novum aliquid (g) in se (et ita sit generis utriusque, quod neutrum sit) veniat in vitam; quod in pecoribus ac bestiis usitatum est. Sed ea ipsa novitas non inest, nisi ex connatis proprietatibus sub diversitate naturæ: et diversitatem (h) eorum nativitas non intulit, sed accepit, dum id tenet, quod ex utroque sibi unum est. Et cum hæc in his corporalibus causis et passionibus ita sint; quis rogo furor est, nativitatem unigeniti Dei ad degenerem ex Deo referre naturam: cum nativitas non nisi ex proprietate naturæ sit; et jam nativitas non erit, si proprietatis naturæ in nativitate non fuerit? Hinc ille omnis æstus et furor est, ut in filio Dei non nativitas sit, sed creatio; ut non naturæ suæ originem subsistens teneat, sed alienam a Deo de non exstantibus sumat: quia secundum quod ait: (i) *Quod de carne nascitur, caro est; et quod de spiritu, spiritu est* (Joan. iii, 6), quia Deus

intelligenda nativitas: et lib. viii, num. 18: *nec per sacramentum dispensationis unum sunt, sed per naturæ nativitatem*. In ms. Mart. vox *naturæ* rursus repetitur post *unitatem tamen*.

(f) In recentioribus dumtaxat mss. *verum nomen*.

(g) Erasmus pro *in se*, malebat *insit*. Lipsius deinde legit, *et quod ita*, addito *quod*. In vetustiore ms. Remig. omittitur *aliquid in se*. In ms. Vat. bas. existat, *aliquid præter ista sit generis*, etc. Pro *et ita*, magis placeret, *ut ita*.

(h) In ms. bas. Vat. *eorum morum*: interpolatio, cujus loco intelligere est *eorum pecorum*, a quibus scilicet existat nativitas.

(i) Solus codex Vat. bas. cum Mart. hic addit, *Dominus*.

spiritus est; non ambigunt sit nascenti diversum A
atque alienum aliquid ab eo ex quo (a) natus sit non
inesse. Nativitas igitur Dei Deum profecit, ut Deus
non coeptus intelligatur 186 esse, sed natus: quia
coeptum esse, potest non id ipsum esse quod nasci,
dum omne coeptum aut ex nihilo in aliquid existit,
aut ex alio in aliud proficit et desinit; ut ex terra au-
ruin, ut ex solidis liquida, ut ex frigidis ferventia,
ut ex albis punicea, ut ex aquis animantia, ut ex ina-
nimis viventia: Dei autem filius neque ex nihilo Deus
coepit esse, sed natus est; neque aliud aliquid fuit
ante quam Deus est (al. esset). Atque ita qui in Deum
natus est, nec coepit quod Deus est (1) (b) nec pro-
fecit. Tenet itaque nativitas eam ex qua substitit
naturam, et filius Dei non aliud quam quod Deus est
subsistit.

15. Natus vere ex Deo est, cui Deus est pater et cui
cum Deo aequalitas. Aequalitas nec soli competit nec
diversis. — (2) Aut quisque hinc ambigit, discat a
Judæis intelligentiam naturæ, vel potius cognoscat
ab Evangelio veritatem nativitatis, in quo scriptum
est, *Propter hoc magis querrebant eum Judæi interficere*
; quoniam non solum solvebat sabbatum, sed et
quod proprium sibi patrem dicebat Deum, æqualem se
faciens Deo (Joan. v, 18). Non nunc, ut in cæteris
solet, Judæorum sermo ab his dictis refertur: ex-
positio potius hæc Evangelistæ est, causam demons-
trantis eum Deum interficere Judæi vellent. Cessa-
t (al. cesset) ergo per impietatem blasphemantium
vitiosæ intelligentiæ excusatio; cum per Apostoli
auctoritatem, sub significatione nativitatis, proprie-
tas naturalis ostensa sit: *Patrem suum dicebat Deum,*
æqualem se faciens Deo. Annis naturalis nativitas non
est, ubi per nomen patris proprii, naturæ aequalitas
demonstratur? Non enim ambigitur; quin aequalitas
nihil differat. Quis potro dubitabit, quin indifferen-
tem naturam nativitas consequatur? Hinc enim est
sola illa quæ vere esse possit aequalitas: quia naturæ
æqualitatem sola possit præstare nativitas. Aequalitas
vero nunquam ibi esse credetur, ubi unio est: nec
(c) tamen illic reperietur, ubi differt. Ita similitudi-
nis aequalitas nec solitudinem habet, nec diversita-
tem: quia omnis aequalitas nec diversa, nec sola
sit.

16. Filii nativitas et cum Patre aequalitas ex ipsis
dictis. Divinitatis Christi diversa argumenta simul per-
tractantur. — Quamquam igitur hujus intelligentiæ

(1) Nec profecit quod Deus est.

(2) Aut quisquam.

(a) Editi, *natum sit*. Rectius mss: *natus sit*: hoc
enim de Filio prædicatur. Eodem argumento Faustinus
cap. 2, *Quomodo, inquit, non verus Deus est,*
qui verus est filius? et Augustinus Collat. cum Maxi-
miano, n. 14: *Non est verus filius, si quod est Pater,*
non est Filius: quod maxime in rebus spiritalibus
verum esse recte hic notat Hilarius. Interdum tamen
Arlani Christum verum Dei filium consistentes, ve-
rum Deum negabant; uti constat ex lib. contra
Auxentium, n. 7 et 13, necnon ex lib. I Augustini
contra Maximinum c. 6.

(b) Sic potiores mss. At Bad., Er. et Lips. nec quod

nostræ iudicia cum humani sensus opinione commu-
tata sint, ut et nativitas naturæ habeat æqualitatem,
et ubi æqualitas est, neque 187 alienum aliquid a
se possit esse, nec solum; tamen ex ipsis dictis do-
minicis hujus quoque sermonis nostri fides affirmanda
est, ne temeritas contradicendi, sub libertate diversæ
(3) in hominibus intelligentiæ, (d) audeat professio-
nibus divini de se testimonii contraire. Respondit
enim Dominus: *Non potest Filius ab se facere quid-
quam, nisi quod viderit Patrem facientem: quæcumque*
enim ille facit, eadem et Filius facit similiter. Pater
enim distigit Filium, et omnia demonstrat ei quæ ipse
facit: et majora horum opera demonstrabit ei, ut vos
*admiremini. Sicut enim Pater suscitavit mortuos et vivi-
ficavit, sic et Filius quos vult vivificat. Nec enim Pater*

B *judicat quemquam, sed omne iudicium dedit Filio, ut*
omnes honorificent Filium sicut honorificant Patrem.
(e) *Qui non honorificat Filium, non honorificat Pa-*
trẽ, qui misit illum (Ibid. 19, et seq.). Propositionis
quidem ordo id exigebat, ut singula quæque genera
singularum quarumcumque causarum pertractaren-
tur; ut quia Deum esse Dominum nostrum Jesum
Christum Dei filium, nomine, nativitate, naturâ, po-
testate, professione (f) didicissemus, demonstratio
nostrâ gradus singulos dispositionis propositæ per-
curreret: sed nativitatis id natura non patitur, quæ
in se et nomen, et naturam, et potestatem, et pro-
fessionem sola complectitur. Sinè his enim nativitas
non erit; quia in se hæc omnia nascenti contineat.
Hæc igitur tractantes, lucidimus in eam necessita-
tem, ut superius commemorata ad ordinem tractatus
proprii differre non liceat.

17. Christus a Judæis accusatus et naturam et nati-
vitatẽ suam exponit. Christi virtus de cognitione.
Quid hæc cognitio. — Respondens enim Dominus ad
Judæos, quod eum interficere ob hoc magis vellent,
quia patrem suum dicens Deum, æqualem se Deo fe-
cisset, omne sacramentum fidelis nostræ, dum impiis
eorum motibus contradicit, exposuit. Dixerat enim
superius, cum, paralytico curato, violati sabbati
reus etiam mortis iudicio constitueretur; *Pater meus*
usque adhuc operatur, et ego operor (Joan. v, 17). Et
hinc omnis accendebatur invidia, quod se Deo exæ-
quasset patris nominis usurpatione. Volens itaque
et nativitatẽ suam confirmare, et naturæ virtutem
D profiteri, ait: *Non potest quidquam facere ab se Filius,*
nisi quod viderit Patrem facientem (Ibid., 19). Exor-

(3) In hominibus.

Deus est profecit: quod et in postrema edit. Par. re-
positum est.

(c) Deest tamen in ms. bas. Vat. Mox cum mss: *le-
gimus ubi differt*, id est, ubi discrepantia est, non
cum editis ubi differt.

(d) In quibusdam mss. *gaudent*.

(e) Editi, *Qui non honorificat Filium, non hono-
rificant...*, neque cum sacro textu, nequè cum mss.,
neque secum ipsi infra consentientes.

(f) Sic Par. cum præstantioribus mss. Vat. bas.,
Mart., Colb., Carn., etc. At cum nonnullis alijs Bad,
et Er. *docuissemus*. Lips. *docuimus*.

dium responsionis adversum Judæorum impium motum, per quem usque ad voluntatem inferendæ mortis exagitabantur, aptatum **188** est. Nam ad violati sabbati objectum sibi reatum dixerat, *Pater meus usque adhuc operatur, et ego operor*: ut usurpasse hoc ex auctoritate intelligeretur (a) exempli; significans tamen hoc, quod ipse ageret. Patris esse opus intelligendum, quia ipse in se operaretur operante. Et rursum adversum eam invidiam, qua se per paternum nomen Deo exæquasset, hæc subdidit: *Amen, amen dico vobis, non potest Filius ab se facere quidquam, nisi quod viderit Patrem facientem*. Ne igitur exæquatio illa per nomen naturamque filii fidem nativitatis auferret; ait Filium ab se facere nihil posse, nisi quod Patrem facientem vidisset. Et ut maneret salutaris in Patre et Filio confessionis nostræ ordo; naturam nativitatis ostendit, quæ potestatem efficiendi non per incrementa indultarum ad unumquodque opus virium sumeret, sed de cognitione præsumeret: præsumeret autem non de aliquo operis corporalis exemplo, ut aliquid prius Pater faceret ad (b) id, quod postea Filius factorus esset; sed cum natura Dei in naturam Dei substituisset, id est, ex Patre Filius natus esset; per virtutis ac naturæ in se paternæ conscientiam nihil ab se, nisi quod Patrem facientem vidisset, Filium facere posse testatus est: et cum unigenitus Deus paternæ virtutis operationibus operaretur, tantum sibi ad faciendum præsumeret, quantum in conscientia sua esset, inseparabilem a se Dei patris, quam per legitimam nativitatem obtinebat, posse naturam. Non enim corporalibus modis (c) Deus videt, sed visus ei omnis in virtute naturæ est.

18. *Dnm eadem omnia facit, non alius; dnm similiter, alius est.* — Denique subject: *Omnia enim quæcumque facit Pater, eadem et Filius facit similiter (Ibidem).* Similiter illud ad significationem nativitatis adjecit: *omnia vero et eadem ad ostendendæ naturæ veritatem locutus est.* In his enim, quæ et quæcumque et eadem sunt, nec diversitas potest esse, nec (d) reliquum. Atque ita in natura eadem est, cui eadem omnia posse naturæ sit. Ubi vero *similiter* per Filium eadem omnia sunt, similitudo operum solitudinem operantis exclusit: ut omnia quæ Pater facit, eadem omnia similiter faciat et Filius. Hæc est veræ nativitatis intelligentia, et fidei nostræ, quæ **D**

A *vinitatis veritatem in Patre et Filio confectur, absolutissimum sacramentum, 189* ut eadem faciendo Filius similiter faciat, et similiter faciendo eadem sint ipsa (e) quæ faciat: quia sub una hæc significatione testentur et similiter facta nativitatem, et eadem facta naturam.

19. *Demonstratio operum nativitatem ingerit, non ignorationem. Nostræ fidei instructio est. Velle quid.* — Tenet itaque responsionis dominicæ ordo ecclesiastica fidei integrum ordinem, ut nec discernat naturam, et significet nativitatem. Hoc namque sequitur: *Pater enim diligit Filium, et omnia demonstrat ei quæ ipse facit; et majora horum opera demonstrabit ei, ut vos admiremini. Sicut enim Pater suscitavit mortuos et vivificat, sic et Filius quos vult vivificat (Ibidem 20 et 21).* **B** *Anne demonstratio operum aliud hic nobis præter quam nativitatis fidem ingerit, ut subsistentem Filium ex subsistente Deo patre credamus? Nisi forte per ignorationem credendus est unigenitus Deus doctrina demonstrationis eguisse; sed temeritas impiæ hujus existimationis non admittitur. Non enim doceri eget (1) (f) qui quidquid docendus sit sciat. Nam postea quam ait: Pater diligit Filium, et omnia demonstrat ei quæ ipse facit: ut ostenderet omnem hanc Patris demonstrationem fidei nostræ esse doctrinam, ut scilicet et Pater nobis in confessione esset et Filius, et ne qua hic ignoratio in Filio posset intelligi, cui Pater opera omnia, quæ ipse faceret, demonstraret; continuo ait: Et majora horum opera demonstrabit ei, ut vos admiremini. Sicut enim Pater suscitavit mortuos et vivificat, sic et Filius quos vult vivificat.* **C** *Demonstratio ergo futuri operis non ignoratur a Filio, cui hoc demonstrandum est, ut exemplo paternæ naturæ mortuos vivificet. Ea enim Patrem demonstraturum Filio dicit, quæ mirentur: et quæ eadem essent illa, mox docuit: Sicut enim Pater suscitavit mortuos et vivificat, sic et Filius quos vult vivificat (Ibid., 21).* Exæquata virtus est per naturæ indissimilis unitatem. Et demonstratio operum non ignorationis instructio est, sed nostræ fidei: quæ (g) non Filio scientiam ignoratorum, sed nobis confessionem nativitatis invexit, confirmans eam per id, quod sibi omnia essent demonstrata quæ posset. Neque enim non circumspicere se cœlestis sermo egit, ne forte diversæ naturæ significatio sub occasione dicti ambigui subreperet. Demonstrata **190** enim ei potius opera Patris esse ait (h), quam ad operationem

(1) *Qui quid.*

(a) Christus ostendit se ex auctoritate exempli habere ut agat quod Pater, dum ait, *non potest Filius ab se facere quidquam nisi viderit, etc.*, sicut significat Patri sibi que unam et communem esse agendi virtutem, cum adjicit, *Pater meus usque modo operatur, et ego operor*. Prima loquendi ratione se natum, altera se ejusdem cum Patre naturæ docet.

(b) Voculam *id* adjecimus ex m.s. Mentem Hilarij illustrant Augustini verba contra Serm. Arian. c. 14, ubi ait Filium non facere nisi quod videt: *quia videt se ex ipso facienti habere potentiam, ex quo se videt existendi habere naturam: nihil enim aliud sibi vult quod hic subjicitur, per virtutis ac naturæ in se pa-*

ternæ conscientiam. V. lib. de Synod. n. 75.

(c) *Vox Deus*, quæ in vulgatis deerat, restituitur ex mss.

(d) *Id est, nec quidquam quod non indultum, sed adluce veluti retentum sit et reservatum.*

(e) *Exemplar Carn. quæ faciant: male.*

(f) *Bad. quicquid quis. Er. qui quid quis. Sustulit deinde Lips. quis. Verius mss. qui quidquid.*

(g) *Putat, demonstratio operum. Pro quæ non, habet ms. Vat. bas. neque.*

(h) *In quibusdam mss. perperam hic additur a Domino: cum verbum ait quod cœlestem sermonem referatur.*

eorum naturam virtutis adjectam : ut demonstratio ipsa nativitatis esse substantia doceretur, cui per dilectionem Patris, operum paternorum, quæ per eum effici vellet, esset connata cognitio. Porro autem ne per demonstrationis professionem, ignorantis in eo naturæ diversitas crederetur; ea ipsa (a) quæ proficetur demonstranda, non nescit. Usque adeo non de exempli auctoritate gesturus est, ut vivificet quos velit. Velle enim naturæ libertas est, quæ ad perfectæ virtutis beatitudinem cum arbitrii voluntate subsistat.

20. *Judicium omne datum naturam et nativitatem probat. Judicium datum, ut honoris sit æqualitas.* — Ac ne deinceps, quod quos vult vivificat, non nativitatis videretur in se habere naturam, sed non natæ potius potestatis jure subsistere; continuo subjicit : *Nec enim Pater judicat quemquam, sed omne judicium dedit Filio (Ibid., 22).* Et in eo, quod omne judicium datum est, et natura et nativitas demonstratur : quia et omnia habere sola natura possit indifferens, neque nativitas aliquid possit habere, nisi datum sit. Datum autem omne judicium est; quia vivificat quos vult. Neque ademptum Patri judicium potest videri, cum ipse non judicet : quia Filii judicium ex judicio sit paterno; ab eo enim datum omne judicium est. Sed dati iudicii causa non tacita est. Sequitur enim : *Sed judicium omne dedit Filio, ut omnes honorificent Filium, sicut honorificant Patrem. Qui non honorificat Filium, non honorificat Patrem qui misit illum (Ibid., 23).* Quid (1) igitur, oro, derelictum est suspicionis, aut quid reliquum est ad impietatem occasionis? *Pater non judicat quemquam, sed omne judicium dedit Filio.* Iudicii autem dati ea causa est, ut Filius exæquati honoris ad Patrem sit, et inhonorificus Filio inhonorificus et Patri sit. Et quomodo post hæc intelligitur nativitatis differre natura, quam non solum (b) operatio, virtus, honor, sed etiam contumelia negati honoris exæquat? Nihil igitur aliud, quam sacramentum nativitatis, sermo nunc divinæ responsionis ostendit. Neque aliter potuit aut debuit Filius a Patre distingui,

(1) Deest igitur. Paulo post, aut quid relictum; ac deinde, Pater non judicat, et omne judicium dedit filio.

(a) In mss. Carn., Corb. et nonnullis aliis, quæ non proficitur. Mox in vetustiore Colb. *gesturus, non gesturus.* Quod hic dicitur : *Usque adeo non de exempli auctoritate gesturus est, videtur pugnare cum dictis num. 17, ubi Filius asseritur ex auctoritate exempli virtutem agendi usurpasse. At uterque locus facile conciliatur, cum auctoritas, num. 17, tantum geniti a genitore originem sonet, hic vero subditi domino exhibitam servitutem. Utrumque illud eidem loco respondens Augustinus contra Serm. Arian. c. 23, sic explicat : *Nec Filius a se potest quidquam, quia nec ipse a semetipso, non quod in omnibus nutum Patris expectet.**

(b) Martinianus ms. *operatio virtutis.* Vat. bas. *operatæ virtutis honor* : perturbate. Filius Patri exæquatur operatione, dum eadem facit quæ Pater; virtute, dum ita, ut Pater, quos vult vivificat; honore, dum ab omnibus est honorificandus.

(c) Editi, *natus esset.* At in plerisque mss. *natus esse.* Deinde in quibus, *nec tamen indifferens* : forsitan sincerius per hellenismum Hilario non inusita-

tum. Quippe lib. de Synod. n. 75, legimus *per similitudinem non indifferentis essentialis, pro per similitudinem non differentis essentialis.* Alia hujusmodi exempla in eodem libro et alibi reperire est.

21. *Tota de Filio fides eruitur ex prædictis Christi verbis.* — Pater igitur usque modo operatur, et Filius operatur. Habes naturæ nomina, cum et Pater operatur et filius. Intellige et naturam (d) Dei, per quam Deus operatur, operantem. Ac ne forte duas operationes naturarum dissimilium existimes intelligendas; memento de cæco dictum fuisse : *Sed ut manifestentur opera Dei in eo : me oportet operari opera ejus qui me misit (Joan. ix, 3).* In eo ergo, quod operatur Filius, opus Patris est : et opus Filii, opus Dei est. Et de operibus sequens adhuc sermo est. Interim nunc nihil aliud studuit responsio, quam ut omne opus referret ad utrumque; (e) utriusque autem natura non differret operandi, cum in eo, quod usque adhuc Pater operatur, operatur et Filius : ne qui dominus sabbati est (dominus est enim sabbati filius hominis, *Luc. vi, 5*), impie operari sabbato crederetur, cujus opus per nativitatis naturam paterni in se operis esset auctoritas. Non confunditur itaque ut aboletur natura, ne filius sit : nec tamen rursum admittitur natura, ne Deus sit. Nec discernuntur diversitate, ne unum sint : neque quod unum sunt, id potest præstare (f) ne uterque sit. Et primum filium cognosce, cum dicitur : *Non potest Filius ab se facere quidquam, nisi quod viderit Patrem facientem (Joan. v, 19).* Habes nativitatem filii, quæ ab se nihil possit facere, nisi videat. In eo autem, quod ab se nihil potest, innascibilitatis admittit errorem; ab se enim non potest posse nativitas : quod autem videt, (g) consciæ in se naturæ significatur agnitio. Et in eo nunc veram Dei cognosce naturam : *Quæcumque enim ille facit, eadem et Filius facit similiter (Ibidem).* (h) Post naturæ autem virtutem, naturæ per id indissimilis intellige unitatem : *Ut omnes honorificent Filium, sicut honorificant Patrem qui misit illum (Ibid., 23).* Ac ne te naturæ unitas in solitarii unione contineat; sacramentum in eo fidei disce : *Qui non honorificat Filium, non honorificat Patrem qui misit illum (Ibidem).* Con-

tum. Quippe lib. de Synod. n. 75, legimus *per similitudinem non indifferentis essentialis, pro per similitudinem non differentis essentialis.* Alia hujusmodi exempla in eodem libro et alibi reperire est.

(d) Desideratur Dei in ms. Vat. bas. Ex subnexo Scripturæ loco pendet hujus propositionis probatio.

(e) Martinianus ms. *utriusque enim natura non differret opera.* Lips. et Par. *utriusque enim natura non differt operando.* Verbum *differret* regitur a particulis *quam ut.*

(f) Id est, ne uterque proprium existendi modum habeat ab altero distinctum.

(g) Apud Bad. *conscientia.* Apud Lips. et Par. *conscia.* In ms. Carn. *conscientiæ.* Verius Er. cum plerisque mss. *consciæ.* Sic mox, *consciæ potestatis hæc vox est*; et initio hujus libri, *consciæ infirmitatis* : demum in Psal. lxxviii, n. 15, *consciæ in se salutis.*

(h) Editi, *per naturæ.* Rectius mss. *post, supple, jam cognitam, proximo scilicet loco : Quæcumque facit, etc.*

clusa sunt omnia adversum hæretici furoris ingenia. A Patre unum sit, et (c) unum se profitendo cum Patre Filius est, quia ab se nihil potest : Deus est, quia quæcumque Pater facit, et ipse eadem facit : unum sunt, quia exæquatur in honore, eademque facit, non alia : non est pater ipse, quia missus est. Habet igitur hoc sacramenti sola nativitas, ut complectatur in se et nomen, et naturam, et potestatem, et professionem : quia universa **192** nativitas non potest non in ea esse natura, unde nascatur. Non affert externi generis substantiam : quia ex uno non subsistit alienum. Quod autem alienum a se non est, id unum est genere naturæ : et quidquid unum est per nativitatem, non habet solitudinem ; quia et solitudo singularis est, et nativitatis esse unitas ad utrumque.

22. Arianorum fides ipsorum cognitioni adversa. *Christi potestas, nativitas ex Deo, natura divina et existentia in Patre ; manus.* — Et super hoc, (a) adsit sibi divinæ de se sententiæ testimonium. Ait enim : *Qui sunt ex ovibus meis, vocem meam audiunt, et ego novi eas, et sequuntur me, et ego vitam æternam do eis, et non (b) perierunt in sempiternum, nec quisquam rapiet eas de manu mea. Pater quod dedit mihi, majus est omnibus, nemo poterit rapere de manu patris mei. Ego et Pater unum sumus (Joan. x, 27, et seqq.).* Quis, rogo, intelligentiam nostram stupor hebetis mentis obtundit, ut hæc in sensum nostrum tam absolute dicta non subeant ? Aut quis infirmitatem humanam tumor animi insolentis illudit, ut Dei cognitionem ex his adepti, Deum putent non in his intelligendum esse quibus cognitus est ? Aut enim alia sunt Evangelia proferenda quæ doceant : aut si de Deo sola ista (Evangelia) docuerunt, cur non ita credimus ut docemur ? Quod si ex his tantum sumpta cognitio est ; cur non exinde fides sit, unde cognitio ? Sed cum fides cognitioni esse adversa detegitur ; jam non cognitionis fides illa, sed criminis est, irreligiosam sibi fidem adversus religionem confessæ cognitionis assumens. Unigenitus igitur Deus naturæ in se suæ conscius, nativitatis propriæ inenarrabile sacramentum, ad fidei tamen nostræ confessionem, quanta potest verborum absolute significat : ut et natus intelligatur, et in Dei natura esse credatur, et cum

(1) *Ut unus solus.*

(2) *Rapit.*

(a) In vulgatis, *asciscit*. Rectius in mss. *adsit*. Sic. lib. II, n. 15, post exposita nonnulla Joan. verba, ad cætera se transitur : *consequentia sibi adsint*.

(b) Auctoritate mss. restitimus hic *perierunt pro peribunt* : moxque particulam *et* verbis *nemo poterit præfixam*, rursusque ante *ego et Pater* repetitam expunximus.

(c) *Par. unum sit profitendo*, mendose.

(d) In vulgatis et pluribus mss. *ut unus solus*. Verbum *unus*, reinovimus auctoritate codicum potiorum. Sabelliani erroris suspicio avertitur ; ut Filius se unum cum Patre profitendo, non desinat esse filius, nec debeat haberi tamquam ipse qui Pater.

(e) Editi, *et quia accipit* ; moxque *non postea tamen ex alio est* : restaurantur ex mss. hoc nimirum sensu : Qui nascendo accipit, et non postea, seu non post constitutam nativitatem, est in eo quod accipit, utpote in eo unde natura sua constat : ac licet in eo

Patre unum sit, et (c) unum se profitendo cum Patre, non tamen (1) (d) ut solus tantum atque ipso pater intellectus amittat esse quod filius est. Testatur enim primum naturæ virtutem, cum de ovibus suis ait : *Nec quisquam (2) rapiet eas de manu mea (Ibid. 28)*. Consciæ potestatis hæc vox est, imperturbatæ virtutis libertatem per id, quod nemo oves de manu sua abripiat, confiteri. At vero ut in natura licet Dei, naturæ tamen ex Deo sit intelligenda nativitas ; subjecit : *Pater quod dedit mihi majus est omnibus (Ibid., 19)*. Non occultat ex Patre esse se natum : quod enim a Patre accepit, **193** *majus est omnibus*. (3) (e) Et qui accipit, est in eo quod accipit nascendo, non postea ; et tamen ex alio est, dum accipit. Sed qui ex alio, accipit, ne aliud quid potius, B et non in ejus intelligeretur natura a quo accipit existere ; ait : *Nemo poterit rapere de manu patris mei*. De manu sua nemo rapit : quia a Patre quod est omnibus majus accepit. Quid sibi vult tam diversa professio, ut rursus de manu patris sui nemo rapiat ? Filii manus est, quæ accepit a Patre ; Patris manus est, quæ dedit Filio : et quomodo quod non rapitur de manu Filii, non rapitur de manu Patris ? Quomodo si quæris, intellige : *Ego et Pater unum sumus (Joan. x, 30)*. Manus Filii, manus Patris est. Non enim degenerat per nativitatem natura, ne eadem sit : neque rursus quia eadem est intelligentiam nativitatis offendit, quia nativitas nihil in se admittit alienum. Ut vero per corporalem significationem virtutem possis ejusdem nosse naturæ, commemorata est Filii manus C manus Patris ; quia natura et virtus Patris (f) esset in Filio. Postremo ut per sacramentum nativitatis veritatem naturæ indifferentis agnosceres ; dictum est : *Ego et Pater unum sumus* : ut quod unum sunt, nec diversum nec solitarium crederetur, non alia in utroque per nativitatis et generationis proprietatem existente natura.

25. Ariani in Christum Judæis iniquiores. — Mænet, quantum intelligi licet, mentium vesanarum voluntas, cessante licet voluntatis effectu : et malignum animum malevolentis studium, absistente mali operis occasione, non deserit. Nunc enim hæreticorum

(3) *Et qui accipit*. Sic infra, *dum accipit. Sed qui ex alio accipit* ; deinde, *a quo accipit*.

D sit, tamen ex alio est, quatenus accipit. Quod illustratur ex verbis I. II, n. 20 : *Qui vita erat, non postea quam est natus, effectus est vita ; non enim in eo aliud est quod natum est, et aliud est quod natus accipit* ; et paulo post : *Deus qui a Deo natus est, non postea quam natus est, sed nascendo Deus exstitit*. Hic pro *accipit* ; in mss. prope ubique exstat *accipit* : neque male sonat.

(f) Sic mss. At editi, *est etiam in Filio*. Tum Vat. bas. ins. *postremo ut post sacramentum*. Ex hoc Ilierarii loco commode intelligitur quod ait Irenæus, lib. IV, c. 37, ubi ponit primo Deum in conditione mundi externo Angelorum ministerio non eguisse : *quasi, inquit, ipse suas non haberet manus* : ac deinde subjecit, *Adest enim ei semper Verbum et Sapientia Filii, et Spiritus, per quos et in quibus omnia libere et sponte fecit, ad quos et loquitur dicens. Faciamus, etc.* adeo ut Filium et Spiritum sanctum Dei manus dixerit, quod ipsa Dei virtute ac natura gaudeant.

furor, jam (a) Domino in cælis sedente, quia exemplo Judæorum in crucem agere non possunt, pari tamen infidelitate hoc eum quod est (*supple.*, esse) denegant: et cum non possint negare quæ dicta sunt, tamen dictis (b) non obedientes; odium impietatis exercent, verborum lapides injiciunt, et si possent, de throno eum suo in crucem retraherent. Et de Judæis quidem ad dicti hujus (c) novitatem commotis ita scribitur (Joan. x, 31, et seqq.): *Tulerunt igitur lapides Judæi, ut eum lapidarent. Respondit 194* eis: *Multa bona opera ostendi vobis a Patre, propter quod eorum opus lapidatis me? Responderunt ei Judæi: Pro bono opere non lapidamus te, sed pro blasphemia; et quia tu cum sis homo, facis te Deum.* At tu vero, hæretice, quid agas ac profitearis agnosce; et eorum te intellige esse consortem, quorum in te refert perfidiæ exemplum. Ad id enim quod dictum est, *Ego et Pater unum sumus*, Judæi lapides elevaverunt, et eorum impius dolor ad sacramentum fidei salutaris impatiens, usque ad impetum inferendæ mortis erupit. Quid tu, non habendo quem lapides; denegando minus efficis? Non differi voluntas: sed voluntatem tuam inefficacem esse celestis thronus efficit. Quanto tu irreligiosior Judæo? Lapidem ille in corpus elevat, tu in Spiritum; ille in hominem ut putabat, tu in Deum; ille in diversantem in terris, tu in throno virtutis sedentem; ille in ignotum, tu in confessum; ille in moriturum, tu in judicem sæculorum. Ille dicit: *Cum sis homo (Ibid., 33)*; tu dicit: *Cum sis creatura*; uterque autem dicitis, *facis te Deum*; hoc commune in eum impi vestri oris opprobrium est. Negas enim Deum ex generatione Dei, negas filium (d) ex nativitate veritate, negas hic, quod *Ego et Pater unum sumus*, confessionem unius in utroque atque consimilis esse naturæ: Subjicis substantiæ novæ et externæ et alienæ Deum: ut aut alterius generis Deus sit, aut omnino nec Deus sit, quia non (1) (e) ex Deo nativitate subsistat.

24. *Responsio Christi Judæis, apta et Ariaris. Responsionis causa et scopus.* — Sed quia ad sacramentum dicti hujus commotus es: *Ego et Pater unum sumus*; ut Judæo dicente: *Cum sis homo, facis te Deum*, tu pari impletate dicas: *Cum sis creatura, facis te Deum* (dicit enim: *Non es filius ex nativi-*

(1) *Ex Dei nativitate.*

(2) *Codex Veron. Pater in me, et ego in eum; et*

(a) *Editi, Dominum in cælis sedentem: refragan-* D *tibus mss.*

(b) *Vat. bas. codex cum Martin. non solum inobedientes odium impietatis exercent, sed et verborum, etc., interpolatoris operam sapiunt. Ex his patet quod jam observatum est, Hilarium Scripturis ita diserte expressim censuisse consubstantialitatem, ut nec bona fide a Scripturarum peritis negari eam potuisse existimari.*

(c) *In ms. Mart. veritatem.*

(d) *In ms. bas. Vat. et Mart. hic additur ex veritate naturæ: quod abest ab aliis libris, et supervacaneum videtur.*

(e) *Editi cum aliquot mss. ex Dei nativitate. Marti- nianus codex, ex Deo Dei nativitate. Proferimus cum Carn., duobus Colb., Germ., etc., ex Deo nativitate.*

(f) *Hic respiciuntur postrema verba epistolæ Aria-*

tate, non es Deus ex veritate; creatura es præstantior cunctis: sed non es in Deum natus, quia ex incorporali Deo nativitatem non admitto (f) naturæ; non modo tu et Pater non unum estis, sed nec filius es, nec similis es, nec Deus es). Judæis quidem Dominus respondit, sed magis ad impietatem tuam omnis hæc apta responsio 195 est: *Nonne scriptum est in lege, Quoniam ego dixi, dil estis? Si ergo illos dixit deos, ad quos verbum factum est Dei, et non potest solvi Scriptura; quem Pater sanctificavit, et misit in hunc mundum, vos dicitis quia blasphemavi, quoniam dixi, Filius Dei sum? Si non facio opera Patris, nolite credere mihi: si autem facio, et mihi non vultis credere, operibus credite; ut sciatis et cognoscatis, quoniam (2) (g) Pater in me, et ego in eo (Ibid., 34*

*se). Causam responsionis causa objectæ et blasphemix intulit. Id enim ad crimen deputabatur, quod se cum homo esset Deum faceret. Deum autem se facere per id arguebatur, quod dixisset: Ego et Pater unum sumus. Demonstraturus itaque hoc, quod ipse et Pater unum essent, ex nativitatis usurpatum esse natura; in eo primum ineptiam ridiculi opprobrii confutat, cur in reatum vocaretur, quod se cum homo esset Deum faceret. Cum enim lex hujus nominis appellationem sanctis hominibus decerneret, et sermo Dei indissolubilis confirmaret hanc imperiti nominis professionem; quomodo hic, quem Pater sanctificasset, et quem in hunc mundum misisset, blasphemus esset Dei se filium confitendo; cum cognominatus per legem deos indissolubilis Dei sermo statuisset? Jam ergo non est criminis, quod se Deum cum homo sit faciat; cum eos, qui homines sunt, lex deos dixerit. Et si a cæteris hominibus non irreligiosa hujus nominis usurpatio est; ab eo homine, quem Pater sanctificavit (omnis enim hic de homine responsio est, quia Dei filius etiam hominis filius est), non impudenter usurpari videtur, quod Dei se filium dixerit; cum præcellat cæteros; qui cognominare se (h) non irreligiose deos possunt; per id quod sanctificatus in filium est: beato Paulo scientiam nobis sanctificationis istius indimante, cum ait: (i) *Quod ante promissit per prophetas suos in Scripturis sanctis de filio suo, qui factus est (j) ex semine David* ita legit ad num. 26 et 27 paulo post, *deputatur pro deputabatur.**

norum ad Alexandrum, lib. iv, n. 13, et l. vi, n. 6, relata.

(g) Ita mss. juxta græcum. Editi vero juxta Vulgatam, *Pater in me est, et ego in Patre.* Idem locus præterea ter hoc libro repetitur. Ac primo quidem loco rursus cum græco mss. consentiunt, rursusque editi cum Vulgata: secundo autem utrique cum græco, ac postremo utrique cum Vulgata.

(h) *Lips. et Par. non religiose: corrupte.*

(i) *Bad., Er. et Lips. Qui ante: dissidentibus aliis libris. Tum Par. cum vetere ms. Colb. promissum, non promissit.*

(j) *In vulgatis, qui factus est ei. Removimus ei auctoritate mss. Colb., Germ. ac Mart. consentiente græco, necnon Ireneo lib. iii, c. 52, ac Tertulliano, adversus Praxeam n. 27. Mox ex fide dictorum mss. necnon Caruit. reponimus qui destinatus est, favente*

secundum carnem, (1) qui destinatus est filius Dei in A virtute secundum spiritum sanctificationis (Rom. 1, 2, et seqq.). Cessat ergo blasphemie crimen, quod cum sit homo Deum se faciat: cum hoc nomen plurimis Dei sermo detulerit, et sanctificatus ac missus a Patre nihil aliud se quam Dei filium sit professus.

25. EGO ET PATER UNUM SUMUS, naturam nativitatis ostendit. — Non est relictus, ut arbitror, ambigendi 196 locus, quia de natura nativitatis dictum sit: Ego et Pater unum sumus. Nam cum Judaei arguissent Iesum, quod per hoc dictum, homo ipse cum esset, sese Deum faceret: responsio ejus confirmat, quod Dei se filium per id quod Ego et Pater unum sumus (Joan. x, 30), (2) ostenderit, primum nomine, deinde natura, postremo nativitate. Nam ego et Pater tertium nomina sunt; unum vero naturae professio est, quia in eo quod est uterque non differat; sumus autem non patitur unionem. Et ubi quod (a) unum sumus unio non est, unum eos efficit esse nativitas. Hoc enim totum ex eo est, quod Dei se filium sanctificatus a Patre profiteretur, et professio Dei filii hoc quod Ego et Pater unum sumus confirmat: quia nativitas non aliam possit, nisi eam ex qua subsistit, afferre naturam.

26. Natura Dei in Filio evincitur ex gestis. Aequari Deo nequit quodlibet extra eum. — Consummavit autem totius fidei nostrae sacramentum unigeniti Dei sermo. Namque tunc responsum ad id fuisset, cur se cum hominibus esse Deum faceret; ut dictum illud, Ego et Pater unum sumus, absolute et perfectae intelligentiae ordinem sumeret; haec consequenter subiecit: Vos dicitis, quia blasphemavi, quoniam dixi: Filius Dei sum. Si non facio opera Patris, nolite credere mihi: si autem facio, et mihi non vultis credere, operibus credite; ut sciatis et cognoscatis, quoniam Pater in me, et ego in eo (Joan. x, 36, et seqq.). In frenis audaciae est desperata iam per conscientiam salus, et extra pudorem est professam omnis impietas. Nam (b) iam quis nec erubescit stultitiae, ubi perdidit religionem: his enim contradicere, amentia potius quam ignoratio est. Dominus dixerat, Ego et Pater unum sumus: nativitatis hoc sacramentum est, ut Pater et Filius in unitate naturae sint. Et quia naturae praesumptio vocaretur in crimen, praesumendi ratio docetur ex causa. Ait enim: Si non facio opera Patris,

(1) Qui praedestinatus est.

(2) Ostendit.

græco τοῦ ὁρισθέντος; cum prius legeretur qui praedestinatus est. Corbeiensis autem codex ab annis saltem mille exaratus epistolas Pauli græce et latine complectens, latine præ se fert factus est ei, et praedestinatus; secus græce, utpotè cum vulgatis exemplaribus græcis consentiens.

(a) Vocem unum, quæ in editis deerat, supplemus ex mss.

(b) Excusi, jam quisquis. Rectius mss. jam quis, id est, jam aliquis. Mox, his enim contradicere, id est, nam quod contradicunt fidei.

(c) Erasmo magis placuit non improprie, quod et poëta Lips. et Par. arripere, refragantibus Bad. et mss. Cautè hinc et infra similitudo prædicatur, adjuvèntia æqualitate: quod se semper præstitisse monet Hilarius in responsis apologeticis ad lib. de Synodis.

nolite credere mihi (Ibid., 57). Si non opera Patris facit, non credendum ei est, proflenti Dei esse se filium. Non habet ergo nativitas novam externamque naturam; quia per id filius esse credendus est, quod opera patris efficiat. Quid hic adoptio, quid indulgentia nominis loci invenit, ne ex natura Dei filius sit; cum Dei filius ex naturæ paternæ operibus credendus sit? Non exæquatur aut similis 197 est Deo creatura, neque ei naturæ alienæ potestas comparatur: sola ei nativitas filii non (c) impie per similitudinem creditur æqualis. Nam quidquid extra eum est, cum contumelia ei honoratæ virtutis æquabitur. Si enim aliquid, quod non ex ipso est, reperiri potest simile ei ac virtutis ejusdem; amissis privilegiis Dei sub consortio cœqualis: jamque non erit Deus unus, a quo indifferens sit deus alius. At vero non habet contumeliam, proprietatis (d) æqualitas: quia suum est, quod sui simile est; et ex se est, quod sibi ad similitudinem comparatur; nec extra se est, quod quæ sua sunt potest: et profectus dignitatis est, genuisse potestatem, nec alienasse naturam. Opera Patris efficit Filius; et per id credi se Dei filium postulat. Non est præsumptio arrogans, quæ probari se non nisi ex his quæ gerat poscit. Gerere autem se non sua, sed quæ Patris sunt, testatur; ne per magnificentiam gestorum naturæ nativitas auferatur. Et quia sub sacramento assumpti corporis, et nati ex Maria hominis, Dei filius non intelligebatur, (3) (e) fides nominis intimatur ex gestis, cum ait: Si autem facio, et mihi non vultis credere, operibus credite (Ibid., 58). Credi sibi primum quod Dei filius sit, nisi ex operibus Patris quæ ipse efficit, non vult. Quod si facit opera, et per humilitatem corporis fide professionis indignus est, operum fidem postulat. Cur enim sacramentum nati hominis, intelligentiam divinæ nativitatis impedit; cum divina nativitas omne opus suum (4) (f) sub ministerio assumpti hominis exsequatur? Si igitur homini per opera non creditur quod Dei filius sit; credatur operibus quod Dei filii sint, quia negari quod Dei sint non possunt. Omne enim in se filius Dei habet nascendo, (g) quod Dei est: et idcirco opus Filii opus Patris est, quia nativitas nec extra naturam eam est ex qua (h) inhaeret, et naturam eam in se habet unde subsistit.

D

(3) Fides nobis.

(4) Sub mysterio.

(d) Id est, æqualitas rei, quæ non aliena aut extranea est, sed sibi propria.

(e) Omnes ferme libri, fides nobis. Magis placuit cum optimo codice Colb. necnon Germ. fides nominis. Suum quippe nomen prædicans Christus ac dicens, Filius Dei sum, ubi non est creditus, dicti fidem facere conatus est ex gestis.

(f) Editi, sub mysterio; et mox exæquatur, pro exsequatur. Castigantur ope mss.

(g) In ms. Carii, quod Deus est; sensus idem.

(h) Editi manat; absque auctoritate mss. Verbum manere Hilario familiare est pro exstare, ut patet ex lib. iv, n. 6 et 16; lib. vi, n. 13, necnon ex lib. de Synod. n. 33 et 41. Eo autem frequens utitur ad significandam Filii nativitatem in illi aut divisionis expertem. Sic infra, unum 31: Deus ex Deo manens non

27. *Filius in Patre, et vicissim. Quidquid in Deo est, A unum est. Filius vita de vita, adeoque non ex nihilo.* — Faciens igitur opera Patris, et postulans ut si sibi non crederetur, vel operibus **198** ipsis crederetur, demonstrare debuit quid esset operibus credendum, nempe quod sequitur: *Si autem facio, et mihi non vultis credere, operibus credite; ut sciatis, et cognoscatis, quoniam Pater in me, et ego in eo (Joan. x, 38).* Hoc est illud, *Dei filius sum; hoc est illud, Ego et Pater unum sumus.* Hæc est nativitatis natura: hoc salutaris fidei sacramentum, non dividere quod unum sunt, (a) nec nativitati adimere naturam, et ex vivente Deo viventis Dei veritatem constiteri. Non enim ex compositis (1) (b) atque inanims Deus, qui vita est, subsistit: neque qui virtus est, ex infirmis continetur: neque qui lux est ex obscuris coaptatur: neque qui spiritus est, ex disparibus formabilis est. Totum in eo quod est, unum est: ut quod spiritus est, et lux et virtus et vita sit; et quod vita est, et lux et virtus et spiritus sit. Nam qui ait, *Ego sum, et non demutor (Malac. iii, 6)*: non demutatur ex partibus, nec fit diversus ex genere. Hæc enim, quæ superius significata sunt, non ex partibus in eo sunt; sed totum hoc in eo unum et perfectum, omnia Deus vivens est. Vivens igitur Deus, et æterna naturæ viventis potestas est: et quod cum sacramento scientiæ suæ ex eo nascitur, non potuit aliud natum esse quam vivens. Nam cum ait, *Sicut misit me vivens Pater, et ego vivo (c) per Patrem (Joan. vi, 58)*; docuit vitam in se per viventem Patrem inesse. Dehinc cum dicit, *Sicut enim Pater habet vitam in semetipso, sic et Filio dedit vitam habere in semetipso (Joan. v, 26)*; omnia viva sua ex vivente testatus est. Quod autem ex vivo vivum natum est, habet nativitatis profectum sine novitate naturæ. Non enim novum est, quod ex vivo generatur in vivum; quia nec ex nihilo ad nativitatem vita quæsitæ est, et vita, quæ nativitatem sumit ex vita, necesse est per naturæ unitatem, et perfectæ atque inenarrandæ nativitatis sacramentum, ut et in vivente vivat, et in se habeat (2) (d) vitam viventem.

(1) *Neque inanims.*

(2) *Vita viventem.*

(3) *Datam a se naturæ.*

est aliunde; et num. 53 lib. viii, Christus non de non substantibus manet. Et lib. vi, num. 19, *quem in te manentis ex te nativitatis natura retineret; et num. 35. D Non ut esse cœpit ex nihilo, sed exiit a manente.* Demum in sinceris exemplaribus nusquam reperias *manere*, quod ad æternam Filii generationem referatur.

(a) *Editi, nec nativitatis.* Rectius mss. *nec nativitati*, hoc est, nec nato.

(b) *Mart. ms. ut infra habet inania, pro inanima, ita et hic cum codice Vat. bas. atque inanibus.* Corb. a prima manu, *neque ex inanibus.* Deinde in omnibus exstat *infirmis*, ubi in vulgatis *infirmioribus*. Tum verbo *continetur*, pro *constat*, videtur usus Hilarii: ne ita ex Patre prodiis-e Filii existimetur, ut non semper intra ipsum contineatur ac maneat. Sic quippe lib. vi, n. 19, *Patrem alloquens constitetur natum, in quo te generationis ex te veritas contineret, et quem in te manentis ex te nativitatis natura retineret.*

(c) *Editi hic propter Patrem, sed lib. viii, n. 16, per Patrem; quam lectionem constanter exhibent*

28. *Qui in Patre sit. Humanæ nativitatis comparatio. Nativitatis utriusque discrimen.* — Admonuisse nos in exordio sermonis (*Lib. i, n. 19; lib. iv, n. 2; et lib. vi, n. 9*) **199** nostri meminimus, humanas comparationes divinis non satisfacere exemplis; tamen pro parte intelligentiæ nostræ sensum formis corporalibus erudiri. Humanæ nativitatis conscientiam consulo, utrum non intra patres maneat origo nascentium. Nam tametsi elementa illa inanima ac turpia, quibus nascendi causæ inchoantur, in hominem alterum effluant, naturæ tamen virtute intra se invicem manent: dum et per (3) (e) datam naturæ ejusdem originem, nascentem sequitur ille qui gignit; et per acceptam nativitatem, cujus virtus etsi derivetur, non tamen (4) (f) aufertur, in gignente se manet ille B qui nascitur. Et hoc quidem tantum ad humanæ nativitatis intelligentiam commemoratum a nobis sit, non etiam ad perfectum in unigenito Deo nativitatis exemplum: quia naturæ humanæ infirmitas ex disparibus comparatur, et ex inanims continetur ad vitam. Nec statim in ea quod gignitur vivit, neque totum vivit ex vita; cum in ea multa sint, quæ sine naturæ suæ sensu, cum excreverint, desecentur. In Deo vero totum quod est vivit. Deus enim vita est: et ex vita non potest (g) quidquam esse nisi vivum. Neque ex derivatione, sed ex virtute nativitas est. Ac sic dum totum quod est vivit, et dum totum, quod ex eo nascitur, virtus est; habet nativitatem, non habet demutationem; et impertit profectum, nec amittit naturam: dum et nativitatem quam dedit per indiscretæ naturæ similitudinem sequitur, et nativitas eam, quæ vivens ex vivente est, naturam nascendo non deserit.

29. *Ignis comparatio altera.* — Affert autem pro parte fidei hujus significationem, ignis in se ignem habens, et in igni ignis manens. Nam cum sit in eo splendor luminis, naturæ calor, virtus urendi, mobilitas æstuandi; totum tamen ignis est, et hæc universa, una natura est. Habet quidem ex infirmitate, quod per materiam subsistit ac vivit, et cum ea per quam vixerat deficit. Sed hoc, quod (h) incomparabile

200 Dei est, (5) comparatione ex parte cognosci-

(4) *Auferatur.*

(5) *Ex comparationum parte. Mox, in Deum sit.*

mss. confirmantque proxime subnexa, *per viventem Patrem:*

(d) *In mss. Colb. et Germ. vita viventem.*

(e) *Editi. datam a se. Abest a se a potioribus mss.* Acute hic explicatur qui filius in patre, et in filio pater. In filio pater est, quia nascentem sequitur ille qui gignit, dum hujus natura in genitum quodam modo trajicitur. Illa autem natura a filio accepta, dum non amittitur a patre, sed in eo manet, id filio præstat, ut etiam in ipso genitore maneat.

(f) *Mss. Corb., Prat., Vind., etc., auferatur.* Antiquior Colb. *auferetur.*

(g) *Ms. Carnut. aliud esse.*

(h) *Apud Bad. et Er. desideratur incomparabile.* Deinde apud Lips., Par. et in plerisque mss. *ex comparationum parte cognoscimus.* Minus male in Martin. *ex comparatione partem cognoscimus.* Reponimus *comparatione, etc.*, auctoritate mss. bas. Vat. et aliorum duorum Vat. quibus consentiunt Bad. et Er. *Mox mss. habent in Deum sit, non in Deo sit.*

mus; ut non incredibile in Deo sit, quod pro parte aliqua in terrenis reperitur elementis. Quæro itaque nunc utrum divisio ac separatio sit, cum ignis ex igne est. Aut numquid absciditur natura ne maneat, aut non sequitur natura ne insit, cum accenso lumine ex lumine per quemdam quasi nativitalis profectum naturæ nulla (a) desectio sit, et tamen sit lumen ex lumine? Aut numquid hoc non manet in eo, quod ex sese sine desectione subsistit? Aut hoc non inest in eo, (b) unde non recisum est, sed cum unitate substantiæ naturalis exivit? Et quæro an non unum sint, cum lumen ex lumine nec divisione separabile sit, nec genere naturæ?

30. *Comparisonem quis usus.* — Et hæc, ut dixi, ad intelligentiam fidei tantum comparata sint, non etiam ad Dei dignitatem, ut nos potius intelligentiam invisibilem (c) ex corporalibus sumeremus, non utique ut aliquid naturæ Dei satisfaceret comparisonis exemplum: cum dignum et justum esset testanti de se Deo credere. Sed quia simpliciorum fidem furor hæreticus turbaret, ut id de Deo credi non oporteret, quod difficile, nisi per corpoream comparisonem, posset intelligi: idcirco secundum illud jam etiam superius memoratum a nobis Domini dictum: *Quod de carne nascitur, caro est: quod autem de spiritu, spiritus est* (Joan. III, 6), quia Deus spiritus est, utile existimavimus hæc pro parte inserere comparisonis exempla: ne mentiri de professione sua existimaretur, cum divinx professionis intelligentiam ex aliquo naturalia (1) creaturarum exempla præstarent.

31. *Filio natura divina vi nativitalis. Per hanc ipse in Patre et Pater in eo. Patrem dicens dicit et Filium.* — Igitur ex vivente (d) vivens Dei filius, et ex Deo Deus, et naturæ inseparabilis atque indissimilis unitatem et sacramentum nativitalis ostendens, ait, *Ego et Pater unum sumus.* Et quia calumnia dicti tanquam insolentis existeret; ut conscientiam po-

(1) *Creaturarum aliquo modo.*

(2) *In editis, naturæ vel exterioris.*

(a) *Excusi, defectio, et mox sine desectione: castigantur ex mss. Huc spectat quod Tatianus, Or. cont. Græcos, ait, Natus est autem participatione, non abscissione. Quod enim absciditur, a primo separatur; quod vero communicatur id functione donatum propria nihil imminuit illum a quo vim suam sumpsit. Quemadmodum enim ab una face alix multæ accenduntur, nec tamen prima facis lux imminuitur propter plures inde accensas: sicut etiam Verbum e Patris virtute progressum non reliquit genitorem Verbi expertem.* Tatiano præceverat Justinus cont. Triph. docens Filium ex Patre genitum non per abscissionem, tamquam dispersita esset Patris substantia, prout alia omnia divisa et secta non eadem sunt, quæ ante fuerunt quam scinderentur. Atque exempli gratia illud sumpsit, quod ex igne ignes alios accensos videmus, illo nihil diminuto, sed eodem manente unde multi accendi possunt ignes. Ubi indicat quod longe ante in eodem dialogo præmiserat his verbis: *Quemadmodum in igne videmus alium fieri, non decrecente illo unde facta est alterius accensio, sed in eodem statu permanente; et qui ex ipso accenditur, etiam ipse esse apparet, non imminuens illum unde est accensus. Hinc patet cur Filius a catholicis dictus sit lumen de*

tius naturæ demonstraret in dicto, subiecit, *Dicitis quia blasphemavi, quoniam dixi, 201 Filius Dei sum, unitatem naturæ ex nativitate esse contestans.* At vero ut nativitalis fidem professio absoluta firmaret, nec naturæ tamen afferret nativitas professio dissidium; hanc totius responsionis suæ tenuit absolutionem, *Operibus credite, quoniam Pater in me, et ego in Patre.* Quid hic non naturale ac proprium sub sacramento nativitalis ostensum est? Insunt sibi invicem, dum non est nisi ex patre nativitas, dum in Deum alterum (2) (e) naturæ vel exterior vel dissimilis non subsistit, dum Deus ex Deo manens non est aliunde quod Deus est. Infer duos, si occasio patet, fidei Ecclesiæ deos: aut solitarium Deum vel falsa saltem mentire ratione: Filium, si potes, a Patre absque nativitalis tantum confessa veritate discerne, Filius in Patre est, et in Filio Pater, non per transfusionem refusionemque mutuam (f), sed per viventis naturæ perfectam nativitalitatem. Ita in Deo patre et in Deo filio neque duos (3) (g) connumerabis deos, quia unum uterque sunt; neque singularem prædicabis, quia uterque non unus est. Non habet igitur fides apostolica duos deos, quia nec duos patres habeat, nec duos filios. Conflendo patrem, confessa filium est: credens in filium, credit et in patrem: quia et nomen patris (h) habet in se filii nomen. Non enim nisi per filium pater est; et significatio filii, demonstratio patris est: quia non nisi ex patre sit filius. In unius itaque confessione non unus est: dum et Patrem consummat Filius, et Filii ex Patre nativitas est. Non demutatur autem per nativitalitatem natura, nec secundum similitudinem generis sui eadem sit. Eadem autem ita est, ut per nativitalitatem et generationem uterque potius unum conflendus sit esse, non unus.

32. *Epilogus. Qui Pater et Filius Deus unus et non solus, invicem sunt.* — Duos itaque prædicet deos, qui potest unum prædicare sine uno: aut singularem Deum doceat, qui possit negare et unum 202 uni per

(3) *Connominabis deos.*

lumine, et cur hanc nobis eripere notionem Ariani moliti sint.

(b) Unus e mss. Vat. unde non recessum est, corrupte.

(c) Excusi, ex comparabilibus: emendantur ope mss.

(d) Er., Lips. et Par. ex vivente Deo Patre: quod non displiceret, nisi refragarentur antiquiores ac plerique mss.

(e) Ita optimus codex Colb. cum Germ. Alii vero, natura vel exterior.

(f) Vel ut Faustinus sæpe jam laudatus enarrat c. 1, non utique per quamdam passivam confusionem: sed quia consequens est ut ubi Pater est, illic esse cognoscatur et Filius; et ubi Filius est, illic etiam Patrem exstare cognoscas.

(g) In ms. Mart. connumerabiles. In cæteris, connominabis vel cognominabis. Retinemus connumerabis propter illud num. 13, Non duos deos connumerat nomen unum.

(h) Ita Hieronymus dial. cont. Lucif. docet filii nomen in patre, et patris nomen in filio esse: nimirum quia pater cogitari nequit, quin filii etiam cogitatio simul obversetur.

naturæ virtutem et per sacramentum generationis et
nativitatis non inesse. Naturam quoque (1) (a) di-
versam deputet ad utrumque, qui nesciat Patrem et
Filium quod unum sint prædicatos. Deleant hæretici
evangelicam Filii de se professionem, *Ego in Patre,
et Pater in me* : (b) ut possint vel duos deos præ-
dicare, vel solum. Non sunt naturarum significationes
in naturæ unius proprietate : nec duos deos Dei ex
Deo veritas perficit, nec singularem Deum Dei pati-
tur nativitas, nec non unum sunt qui (2) (c) invicem
sunt. Invicem autem sunt, cum unus ex uno est :
quia neque unus nisi aliud per generationem quam
quod suum est dedit, neque unus ab uno aliud per
nativitatem obtinet (d) quam unius. Apostolica igitur
fides, sive Patrem prædicabit, prædicabit Deum
unum; sive Filium constibitur, constibitur Deum
unum : quia et eadem atque indissimilis Dei natura
sit in utroque, (e) et quod dum et Pater Deus et Fi-
lius Deus est, et unum sit naturæ nomen utriusque,
unus utrumque significat. Nam ex Deo Deus, vel in
Deo Deus, nec deos duos perficit, cum unus ex uno
(f) in natura et nomine maneat unius; nec in solita-
rium Deum deficit, cum unus et unus in significatione
non solus sit.

33. *Iter ad Patrem per Filium : qui hoc intelligatur.* —
Non incertam aut dubiam Dominus tanti sacramenti
doctrinam reliquit, nec nos in ambiguae intelligentiæ
deseruit errore. Et audiamus eum omnem fidei hujus
cognitionem Apostolis revelantem : ait enim (Joan.
xiv, 6, et seqq.) : *Ego sum via et veritas et vita : nemo
venit ad Patrem, nisi per me. Si scitis me, et Patrem* C
meum scitis : et a modo (g) scietis eum, et vidistis eum.
Ait illi Philippus : *Domine, ostende nobis Patrem, et
sufficit nobis. Dicit ei Jesus : Tanto tempore vobiscum
sum, (3) et non nostis me? Philippe, qui vidit me,
vidit et Patrem. Quomodo tu dicis, ostende nobis Pa-*
trem? Non credis (h) mihi, quoniam ego in Patre, et
Pater 203 *in me est? Verba, quæ ego loquor vobis,
non a me loquor; sed Pater, qui in me manet, ipse*

(1) *Diversamque.*

(2) *In invicem sunt. In invicem autem.*

(a) Apud Lips. et Par. *disparem diversamque* : præ-
ter fidem librorum aliorum. Eodem Scripturæ loco
diversam naturam excludi defendit Augustinus, lib.
vi de Trinit. e. 3 : *Nescio, inquit, utrum inveniatur
in Scripturis, UNUM SUNT, quorum est diversa natura.*
Unde Cott. cum Maximino sic eum alloquitur, n. 14 :
Quando mihi protuleris quod unum sint quæ sunt di-
versæ substantiæ, tunc cogitabo quid debeam respondere.

(b) Removimus hinc, *Ego et Pater unum sumus* :
quod hic perperam immiserat Lipsius, cum subjecta
nequaquam hunc locum respiciant, sed tantum super-
iorem, *Ego in Patre, etc.*

(c) B. d., Er. et Lips. cum ms. Corb. in *invicem
sunt. In invicem autem.* Abest in a Par. et plerisque
mss. Sic num. 31, *Insum sibi invicem.* Sunt autem
invicem, quia, ut proxime dicebatur, sunt in naturæ
unius proprietate, hoc est, uterque unam et eandem
naturam habet propriam.

(d) Bad. et Er. *quam unus.* Rectius alii libri, *quam
unius* : subauditum quod, *puta, quam quod unus est.*
Sic infra unus ex uno in natura et nomine unius ma-
nere prædicatur.

(e) Editi, omissa hic conjunctione et, max subji-

*facit opera sua. Credite mihi, quoniam ego in Patre, et
Pater in me. Sin autem, vel propter opera ipsa credite.*
Non nos in erratica atque in invia deducit ille qui via
est, neque illudit per falsa qui veritas est, neque in
mortis relinquit errore qui vita est. Et quia hæc be-
nigna ad salutem nostram dispensationis suæ nomina
ipse constituit, ut nos tanquam via in veritatem de-
duceret, et veritas constitueret in vita; cognoscendum
est, quod illud obtinendæ vitæ sacramentum esse
demonstret. *Nemo venit ad Patrem nisi per me*
(Joan. xiv, 6). Iter ad Patrem per Filium est. Et quæ-
rendum est utrum hoc per doctrinæ admonitionem,
an per naturæ fidem sit : quia videri possumus per
doctrinam Filii potius ad Patrem, quam per confes-
sionem paternæ in eo divinitatis venire. Intelligentiæ
igitur sensum in consequentibus requiramus. Non
enim fides ex arbitrio nostro, sed ex dictorum est
ineunda virtutibus.

34. *Filium qui sciat, scire et Patrem.* — Nam
hoc sequitur : *Si scitis me, et Patrem meum
scitis* (Ibid., 7). Homo Jesus Christus cernitur :
et quomodo si ipse cognitus sit, erit cognitus Pater ;
cum naturæ suæ, id est, hominis in eo habitum Apo-
stoli recognoscant, et liber a corporali Deus carne,
non in hac corporalis carnis infirmitate nascendum
sit? Sed in sacramento assumpti corporis divinitatis
paternæ naturam in se Dominus confirmans, hunc
ordinem tenuit : *Si scitis me, et patrem meum scitis :
et a modo scietis eum, et vidistis eum.* Tempus visionis
separavit a tempore cognitionis. Nam quem cognos-
cendum ait, eundem jam dixit et visum (4) (i) ut
naturæ jam pridem in se conspectæ scientiam ex
tempore nunc hujus revelationis acciperent.

35. *Philippus hoc non capit; cur. Qui salva fide Pa-*
trem sibi ostendi rogat. — Sed commovit apostolum
Philippum novitas dictorum. Homo cernitur, Dei se
filium confitetur, cognito se cognoscendum Patrem
fatur. Patrem (j) visum esse dicit, et per id cognos-
cendum esse quia visus sit. Humani istud animi in-

(3) *Et non nostis me.* ex Græco; καὶ οὐκ ἔγνωκέ με ;

(4) *Et naturæ.*

ciunt utrisque, loco utriusque; cum hoc vocabulum
ante et post numero singulari, non plurali exhibeant.
Restaurantur ex mss. Hanc sententiam sic licet ex-
primere : *et quia dum et Pater Deus et Filius Deus
est, et dum utriusque est unum naturæ nomen, etc.*

(i) Er. in natura et nomine. Tum Lips. et Par. cum
ms. Mari. in naturæ nomine unius unæque; confuse.
Ibi quippe unius perinde esse videtur, ac ejus qui
unus est.

(g) Antiquiores mss. hic et infra, n. 34, *scitis,* con-
sentiente græco textu, sed aliud tamen postulante
Hilarii enarratione.

(h) Ut a græco textu abest mihi, ita etiam hic a
duobus mss. Colb., in quibus tamen exstat interitus.

(i) Par. cum vetusto codice Colb. et Gorn. et na-
turæ : quod etiam habuit Corb. a prima manu. Et
quidem advertimus jam non semel, particulam et
eamdem vini habere atque ut. Divinam autem na-
turam in Christo per miracula conspectam esse infra
declaratur.

(j) In vulgatis, *visum se viso dicit* : inepte, cum
respicitur illud, *et vidistis eum.* Proxime autem in ms.
Carn. *cognitum, non cognoscendum.*

firmitas non capit, **204** (a) nec fidem sumit tam diversarum rerum professio; ut qui tunc visus sit, nunc cognoscendus sit, cum vidisse (b) cognitio sit; ut si Filius cognitus sit, et Pater cognitus sit: cum cognitionem Filii ipse secundum hominem corporalis et visus et tactus ingesserit, cognitionem autem ex eo Patris, ipsa illa differens ab eo conspecti hominis naturam non præstet, et frequenter Filius Patrem a nemine visum esse testatus sit. Prorupit igitur apostolica (c) familiaritate et constantia Dominum interrogans Philippus: *Domine, ostende nobis Patrem, et sufficit nobis*. Non fides nunc periclitatur: sed ignorantia hic error est. Visum enim jam, et a modo cognoscendum Dominum Patrem dixerat: sed visum esse Apostolus non intellexerat. Denique non visum negavit; sed ostendi sibi rogavit: neque ostensionem veluti corporalis contemplationis desideravit, sed demonstrationem intelligendi ejus qui visus est postulavit. Filium enim in habitu hominis viderat: sed quomodo per id Patrem viderit, nescit. Nam ad quod dixerat, *Domine, ostende nobis Patrem* (*Ibid.*, 8), ut ostensio illa intelligendi potius esset demonstratio, quam videndi, subjecit, *et sufficit nobis*. Non adempta est fides dicto; sed cognoscendi demonstratio est postulata, quæ (d) sufficeret ad fidem dicti: quia per Domini professionem auctoritas esset non incerta credendi. Illic autem ostendendi Patris petitio orta est, (e) quia dictus esset visus (1) esse, et per hoc noscendus esse, quia visus sit. Nec impudens erat, ostensionem ejus qui visus est postulare.

36. Quod Dei in Christo naturam nondum nosset arguitur. — Dominus itaque dictis Philippi hæc reddidit: *Tanto tempore vobiscum sum; et non nostis me, Philippe* (*Ibid.*, 9)? Arguit Apostoli in cognoscendo se ignorantem: quia superius se cognito Patrem quoque cognitum esse dixisset. Sed quid illud est, quod queritur se tanto tempore cognitum non fuisse?

(1) In nostro exemplari desideratur verbum *esse*.

(a) In codice uno Colb. et Carn. *sed fidem*. Retinendum cum aliis *nec fidem*, supple. humanam.

(b) Exemplar Corb. *cognitio sit*. Ea est argumenti hujus vis, ut cum, Christo ipso testante, qui ipsum novit, noverit et Patrem; Patrem autem non noverit, qui humanam dumtaxat naturam illius novit: hinc manifeste sequatur aliam in Christo naturam esse carnalibus oculis latentem et abstrusam, quæ a paterna minime discrepet. Quod pro more imitatus Faustinus, cap. 1: *Non qui corporeis, inquit, oculis in corpore vidisset Jesum, vidisse Patrem refertur; alioquin absurda est increpatio Domini ad Philippum*, etc. *Quid ergo est, Qui me vidit, vidit et Patrem? Intende cordis aciem, et vide secundum fidei spiritualis obtutus Christum filium Dei non creaturam esse, sed creatorem. . . . et per omnia talem qualis est Pater qui eum genuit: et ita videns Filium, Patrem quoque te vidisse non dubium est*. Brevius Tertullianus, adv. Prax. n. 24: *Pater in Filio non visu, sed sensu videbatur*.

(c) Recentiores quidam mss. *familiaritas et conscientia*.

(d) Id est, quæ idonea esset persuadere aliqua ratione, quod ipse propter auctoritatem dicentis certum et indubitatum tenebatur; ut esset *fides jam rationabilis scientiæ*, quemadmodum vocatur lib. 1, num. 22.

A Scilicet quia se cognito, potestatis in se naturæ esset intelligenda divinitas. Cum enim ea, quæ gereret, propria Deo essent, calcare undas, jubere ventis, (f) inintellecta demutatione vini **205** incrementoque panum cum gestorum fide gerere, fugare dæmones, morbos depellere, damna corporum rependere, emendare vitia natiuitatis, peccata dimittere, vitam mortuis reddere; et hæc agere carnalem, et Dei se filium inter ista profitentem: hinc querelæ omnia orta conquisitio est, quod in sacramento natiuitatis humanæ, (g) gessisse hæc in homine assumpto Dei non intellecta natura est.

37. Patrem exhibet ut vivens ipsius imago. — Et idcirco arguens, cur cum hæc tanto tempore gereret, agnitus non fuisset; postulantiibus ut sibi Patrem ostenderet, ait: *Qui me vidit, vidit et Patrem* (*Ibid.*). Non hic ille contemplationem corpoream et visum oculorum carnalium significat, sed eorum de quibus dixerat, *Nonne vos dicitis, quoniam adhuc quatuor menses sunt, et messis venit? Ecce dico vobis, levate oculos vestros, et adspicite regiones, quia albæ sunt ad messem* (*Job*, iv, 35). Nec tempus patitur, nec albenitium ad messem regionum significatio permittit, aliquid hic terrenum et corporeum intelligi: sed ad perfectorum fructuum beatitudinem contuendam, intelligentiæ jussit oculos elevari, ut nunc dicens: *Qui me vidit, vidit et Patrem*. Non enim hæc, quod ex partu virginis carnale est, ad contemplantam in eo Dei formam et imaginem proficit: neque ad incorporatis Dei naturam videndam assumpti hominis species in exemplo est. Sed agnitus in eo Deus est, si quibus tamen ipse agnitus est, ex virtute naturæ: et intellectus (h) Deus Filius id præstat, ut intellectus et Pater sit: dum ita imago est, ut non differat genere, sed significet auctorem. Imagines enim cæteræ ex diversis aut metallis (2) aut fucis aut generibus aut artibus reddunt eorum species, quorum sunt imagines iusti-

(2) *Aut encis*.

(e) Ita mss. At editi, *quia dictum esset visum esse, et per hoc noscendum*. Mox aliquot mss. *nec imprudens erat*.

(f) *Bud.* et *Par. intellecta*. Er. in *intellecta* deobus verbis. Lud. Miræus post Erasmodum conjectat legendum esse, *inintellectam demutationem vini incrementaque panum congestorum*. Tantum ad verbum *gerere* vocabulum *inintellecta* referendum est, quasi *res non intellectas*: quia nimirum Christus in vino demutando et multiplicandis panibus ea gessit, quæ intelligentia humana non assequitur: et tamen cum *gestorum fide*, quorum tam multi fuerunt testes oculati. De iisdem gestis lib. iii, n. 18: *Res cernitur, et nescitur; fit, et non intelligitur; ratio non apprehenditur, et effectus ingeritur*. Et num. 20: *Dicamus factum non fuisse quia intelligentiam facti non apprehendimus. . . Sed mendacium nostrum facti fides vincit*.

(g) Ita plures ac potiores mss. At editi *gessisset hæc. In homine*, etc., male. Non enim Christi querela fuit quod gesserit, sed quod in gestis divina ipsius natura intellecta a Philippo non fuerit. Quamquam non displiceret, *quod cum in sacramento natiuitatis humanæ gessisset hæc*, etc. In mss. bas. Vat. legitur, *gesserit*.

(h) In quibusdam mss. *Dei filius*: quod minus probatur.

tutæ: sed numquid ut imagines veræ sint, exæquari possunt inanima viventibus, et vel picta vel sculpta vel fusa nativis? Filius autem Patri non secundum hæc (horum ad instar) imago est: quia viventis vivens imago est, et ex eo natus non habet naturæ diversitatem, et in nullo diversus tenet naturæ ejus (a) ex qua non diversus est potestatem. Quod ergo imago est, eo proficit, ut Patrem Deum unigeniti Dei significet nativitas; significet autem, ut forma (b) ipse et imago invisibilis Dei: et per hoc (1) non amittit naturæ unitam similitudinem, quia nec careat virtute naturæ.

38. *Dei verbis nec Deus singularis, nec dispar Filius.* — Et hinc illud est, *Tanto tempore vobiscum sum, et non noatis me, Philippe? qui vidit me, vidit et Patrem. Quomodo tu dicis, Ostende nobis Patrem? Non (c) creditis mihi quoniam ego in Patre, et Pater in me est (Joan. xiv, 9, 10)?* Non relictus est hominum eloquiis de Dei rebus alius præter quam Dei sermo: omnia reliqua et arta et conclusa et impedita sunt et obscura. Si quis aliis verbis demonstrare hoc, quam quibus a Deo dictum est, volet; aut ipse non intelligit, aut legentibus non intelligendum relinquit. Dominus dixit, cum rogaretur ut ostenderet Patrem, *Qui me vidit, vidit et Patrem.* Hoc demutare antichristi est, hoc negare Judæi est, hoc nescire gentilis est. Sed forte intelligentiæ sensus in crimine sit. (d) Sit in fide nostra vitium, si in dictis Dei resedit obscuritas. Nam nec solitarium sermo significat, et indifferentem tamen naturam professio docet. Visum enim (2) in Filio (e) et Patrem, nec singularis potest esse, nec disparis: quia per hunc ille visus, neque non unum sunt in sacramenti professione, neque unus. Et quæro quid significasse in eo Dominus credatur, cum dicit: *Qui me vidit, vidit et Patrem?* Non tenes unionem, ubi per conjunctionem ipsam paterni nominis significatur adjectio. Cum enim dicitur, et *Patrem*, exclusa est singularis atque unici intelligentia. Et quid reliquum est, nisi ut per naturæ unitam similitudinem Pater per Filium visus sit? Et ne hoc incertum nobis ad fidem relinqueretur; Dominus subjecit: *Quomodo tu dicis, Ostende nobis Patrem?*

(1) *Non omittat.* Paulo post, *nec careat virtutem naturæ.*

(a) Par. in qua. Melius alii libri, *ex qua*, scilicet est, seu subsistit non diversus.

(b) Apud Lips. et Par. desideratur vox *ipse*, pro qua apud Bad., Er. et in duobus mss. exstat *ipsa*. Mox in editis *amittit*, non ut in mss. *amittit*. Deinde pro *naturæ unitam similitudinem*, Erasmus ad marginem adscripsit *naturæ nativitas similitudinem*, male. *Unitam similitudinem* eam Hilarius vocat, quæ cum naturæ unitate conjuncta sit. Vide responsa apologetica ad librum de Synod.

(c) Sic mss. et edit., num. 40, qui hic et num. 39 habent, *credia*.

(d) Editi, *in crimine sit, si in fide*: emendantur ex mss.

(e) Conjunctio *et*, ex qua maxime pendet vis arguenti contra Sabellianos, in vulgatis ommissa restituitur ex mss.

(f) Illud *in se*, quod ad naturam refertur, adjecti-

A Quæ enim ignorandi Patrem aut ostendendi ignorantibus necessitas relinquebatur, cum Pater in Filio visus esset?

39. *Pater in Filio visus ex proprietate naturæ. Contra Sabellium. Contra Arium. Qui in se invicem Pater et Filius.* — Visus autem adeo est ex proprietate naturæ, dum ex indifferentia atque in genere veritatis unum sunt natus et generans, ut hic Domini sermo sequeretur: *Non creditis, quoniam ego in Patre, et Pater in me (Ibid., 10)?* Inseparabiles esse per naturalem similitudinem Patrem et Filium, non possumus verbis aliis docere, nisi Filii. Non enim hic per demutationem nominum atque specierum Filius, qui via est et veritas et vita, mimis theatralibus ludit: ut in assumpto homine 207 se filium Dei nuncupet, in natura vero Deum patrem, et unus ac solus personali demutatione se nunc in alio mentiat. Non itaque ipse solitarius, nunc sibi filius est, nunc se sibi proficitur in patrem, et naturæ nomina infert cessante natura. Alia hic verborum simplicitas est: nam et Pater pater est, et Filius filius est. Sed in his nominibus ac rebus nihil (f) in se novum, nihil diversum, nihilque peregrinum est. Tenet enim naturæ veritas proprietatem; ut quod ex Deo est, Deus sit, et nec (g) deminutio sit nativitas, nec diversitas: dum et Filius non in naturam externam ac dissimilem patri Deo subsistit, nec Pater alienum quid sit a se (h) nativitati Unigeniti acquirens, sed universa potius quæ sua sunt sine damno impertentis indulgit. Atque ita nec natura Dei caret, dum non aliunde quam ex Deo Deus est; nec a Deo differt, dum non aliud ipse quam Deus est: quia et nativitas Dei consistit in Filio, nec per nativitatem Dei amisit (i) ex se Dei natura quod Deus est. Pater igitur in Filio est, et Filius in Patre, Deus in Deo: non per duplicem convenientium generum conjunctionem, neque per insitivam capacioris substantiæ naturam; quia per corporalem necessitatem, exteriora fieri his quibus continentur interiora non possunt: sed per nativitatem viventis ex vivente naturæ; dum res non differt, dum naturam Dei non degenerat nativitas, dum non aliud aliquid quam in Deum ex Deo Deus nascitur,

(2) *In Filio Patrem.*

D mus auctoritate mss. Proxime ante Corb. codex, *sed in his omnibus rebus*: male.

(g) Bad. et Er. *nec diminutionis sit nativitas, nec diversitatis*. Lips. et Par. *nec demutatio sit nativitas, nec diversitas*: castigant mss. His verbis Arius refellitur, qui Christum aut diversæ substantiæ, aut certe divinitatis inferioris et inminutæ prædicabat. Vide supra, num. 6.

(h) Unus codex Colbertinus *per nativitatem*. Alter Sorbon. *nativitate*.

(i) Edit. Bad. et Er. *esse Dei natura*. Verius Lips. et Par. cum mss. *ex se*: hoc est, Pater suam Filio impertens naturam non amisit quod ex se est. Pater ut ingenuus et totius fons divinitatis est *natura Dei ex se*, quam a Patre obtinens Filius dici potest *natura Dei ex alio*. Qua loquendi ratione habemus supra num. 17: *Cum natura Dei in naturam Dei substitisset, id est, ex Patre Filius natus esset.*

dum nihil in his novum est, nihil alienum, nihil separabile, dum in Patre et Filio credere deos duos impium est, dum Patrem et Filium singularem Deum prædicare sacrilegum est, dum Deum ex Deo quod in similitudine generis unum sint negare blasphemum est.

40. *Nec aliud sunt, nec unus: dum et loquitur Filius, sed non a se: dum Pater agit, sed per Filium in quo et maneat.* — Ac ne dubium hoc atque ambiguum sacramentum fides evangelica susciperet, hunc doctrinæ suæ Dominus ordinem tenuit: *Non creditis mihi, quoniam ego in Patre, (1) et Pater in me? Verba quæ ego loquor vobis, non a me loquor; sed Pater, qui in me manet, ipse facit opera sua (Joan. xiv, 10).* Quibus, rogo, aliis in Patre et Filio naturæ proprietates demonstrari, quam his ipsis verbis, potuit et potest, nativitatis tamen in omnibus significatione prælata? Cum enim 208 ait: *Verba quæ ego loquor vobis, non a me loquor; non exemit personam, neque se filium denegavit, nec naturam in se paternæ virtutis abscondit. Nam dum loquitur ipse (signatus pronomine ego), in substantia manens loquitur: dum autem non ab se loquitur, nativitatem in se Dei ex Deo patre testatur. Ipse in separabilis ab eo atque indissimilis unitate naturæ: quia quamvis ab eo loquatur, ipse tamen loquitur. Nam qui non a se loquitur, et tamen loquitur, non potest non esse dum loquitur: et dum non a se loquitur, ostendit non summum tantum esse quod loquitur. Subjecit enim: Sed Pater, qui in me manet, ipse facit opera sua. Manere in Filio Patrem, non est singularis atque unici: operari vero per Filium Patrem, non est differentis aut exteri. Sicuti non unius est, non ab se loqui quæ loquatur; neque rursus alieni ac separabilis sit, loqui per loquentem: sed hoc eorum sacramentum est, qui unum sunt. (2) (a) Et uterque non aliud sunt, qui per naturæ proprietatem in sese sunt: quorum hæc unitas est, ut loquens non ab se loquatur; neque qui non ab se loquitur, non loquatur. Et quia in se Patrem et loqui et operari docuerat; perfectæ hujus unitatis fidem statuit, dicens: Sed Pater, qui in me manet, ipse facit opera sua. Credite mihi, quoniam ego in Patre, et Pater in me. Sin autem, vel propter opera ipsa credite (Ibid., 11). Pater operatur in Filio; sed et Filius opus Patris operatur.*

41. *Nativitatis et naturæ suæ divinæ fidem poscit Christus. Unigenito proprium est inesse simul et subsistere.* — Ne ergo per virtutis efficientiam, et non per naturæ quæ secundum nativitatem est proprietatem, Pater in Filio et operari crederetur et loqui; ait: *Credite mihi, quoniam ego in Patre, et Pater in*

(1) *Et Pater in me est?*

(a) Sic potior codex Colb. cum Germ. Alii vero, qui unum sunt, qui uterque non aliud sunt, nisi quod in Mart. et qui uterque, etc.

(b) Er. Lips. et Par. qua. Magis placuit quæ cum Bad. et mss. quorum in vetustioribus mox exstat poscerat, non poposcerat.

(c) Bad. et Er. specialis: minus bene, cum hæc PATROL. X.

me (Ibid., 11). Quid est istud, rogo: Credite mihi? Certe ad id refertur quod dictum est: Ostende nobis Patrem. Fides confirmatur ex credendi præcepto, et ea fides (b) quæ Patrem sibi ostendi poposcerat. Non enim suffecerat dixisse: Qui me vidit, vidit et Patrem, nisi intelligentiam nostram eo usque protenderet, ut cum Patrem nosceremus in Filio, Filium tamen esse meminisset in Patre: ne transfusio potius alterius in alterum existimaretur, quam per generationem nativitatemque unitas ejusdem in utroque naturæ. Credi itaque sibi Dominus vult, ne forte per 209 assumpti hominis dispensationem fidei conscientia periclitetur. Certe si quid afferat ambiguitatis caro, et corpus, et passio: vel operibus credatur, Deum in Deo esse, et ex Deo Deum esse, unum eos esse: dum naturæ virtute uterque in se est, et neuter sine altero est: dum et Pater nihil ex suis amittit in Filio, et Filius totum sumit ex Patre quod filius est. Non est corporalium naturarum ista conditio, ut insint sibi invicem, ut subsistentis naturæ habeant perfectam unitatem, ut manens unigeniti nativitas a paternæ divinitatis sit inseparabilis veritate. Unigenito tantum istud Deo proprium est, et in sacramento veræ nativitatis fides ista est, et (c) spiritualis virtutis hoc opus est, nihil differre esse et inesse: 210 inesse autem non aliud in alio, ut corpus in corpore; sed ita esse ac subsistere, ut in subsistente insit; ita vero inesse, ut et ipse subsistat. Nam uterque subsistens, per id non sine alio est, (d) dum secundum generationem et nativitatem subsistentis natura non alia est. Hinc enim illud est: Ego et Pater unum sumus, et: Qui me vidit, vidit et Patrem, et: Ego in Patre, et Pater in me (Joan. x, 29; Ib., xiv, 9; Ibid., 11): quia non differt nec degenerat nativitas, quia unius in Patre et Filio divinitatis sacramentum nativitatis natura consummat, dum Dei filius non aliud quam Deus est. Et idcirco non in deos duos unigeniti generatio deputatur: quia in Deum filius Dei nascens, naturam in se Dei se genitæ exhibuit.

211-212 LIBER OCTAVUS.

Naturalem Filii et Patris unitatem propugnat. Procerum in eo versatur, ut episcopo nec innocentiam sine scientia, nec sine innocentia scientiam sufficere ostendat. Tum pius æque ac doctus Præsul varias ad simplices decipiendos Arianorum technas fallacesque interrogatiunculas exponit. Quia vero illi Christi verba, Ego et Pater unum sumus ad solam voluntatis concordiam detorquent, eamque interpretationem his aliis confirmare solent. Credentium erat

(2) *Qui uterque.*

opponantur proxime dictis, *Non est corporalium naturarum ista conditio.*

(d) Apud Par. desideratur particula dum. Mox Bad. et Er. subsistens. Melius alii libri, subsistentis, supple: utriusque: hoc est, dum non alia natura est ejus qui secundum generationem, seu qua genitor est, subsistit, et ejus qui subsistit secundum nativitatem, seu qua natus.

anima et cor unum ; et , Qui plantat et qui rigat A unum sunt ; et , Ut omnes unum sint , sicut tu , Pater , in me , et ego in te : contendit unum esse , fideles quidem per unam unius fidei naturam , plantantem vero et rigantem , quatenus uno baptismo una res effecti unius etiam regenerationis sint ministri : demum imperite omnino Christum dicturum fuisse ut unum sint , pro ut unum velint , si solam voluntatis concordiam suis precari voluisset . Hinc qua ratione , Christo mediante , unum cum Patre naturaliter simul explicat : idque defendit nobis præstari tum per æternam gloriam , qua honorem ipsi a Patre datum accipimus , tum per Incarnationis mysterium , quo propriam carnis nostræ naturam retinet arctissime sibi copulatam , tum maxime per Eucharistiæ sacramentum , quo veram illius carnem ac sanguinem sumimus . Neque hic tæcetur incredibilis hæreticorum calumnia , vulgo jactitantium Patrem et Filium ab iis discordes affirmari , qui nudam illam voluntatis concordiam non recipiunt .

Deinceps naturalem utriusque unitatem pluribus demonstrat : Primo , quia Spiritus sanctus , cum a Patre procedat , a Filio tamen et mittitur et accipit ; et hoc quidem , quia ipsius sunt omnia quæ Patris sunt . Secundo , quia Patris et Filii ita unus est Spiritus , ut Spiritus Christi habitet in nobis , cum in nobis est Spiritus Dei . Tertio , quia sine anathemate sunt , qui Christo cultum exhibeant ; cum in maledicto sit religio creaturæ . Quarto , quia in Spiritu Dei loquitur , qui Jesum esse vere Dominum confitetur . Quinto , quia non nomine solo , sed natura Dominum eum esse credidit Apostolus , qui spiritalia Ecclesiæ dona ob Spiritus unitatem modo Patri , modo Domino attribuit . Sexto , quia vere Dominus est , qui unus est : aut certe si Christus unus Dominus non sit Deus , quia Deus unus est ; Pater pari jure negandus erit Dominus . Septimo , quia non modo Dominus , sed et Deus super omnia nuncupatur . Octavo , quia licet hoc , Deus ex quo omnia , et : Dominus per quem omnia , personarum distinctionem sonet , efficientiæ tamen , virtutis ac naturæ significat unitatem ; adeo ut alias etiam de Christo dicat Apostolus , ex ipso et per ipsum et in ipso esse omnia . Nona , quia cum vitam largiatur æternam propterea quod ipsum signavit Pater ; necesse est sit signaculum illius vivum ac plenum , cujus in se omnem explicat formam , omnem virtutem contineat . Ita vero Decimo omnem explicat Patris formam , ut eum in forma Dei , in qua Deo æqualis sit , Apostolus prædicet . Undecimo , quia imago est Dei invisibilis , proindeque nec visibilis , nec corporeus , nec finitus . Neque potest dici hanc imaginis rationem in invisibili

(1) Figent.

(2) Instruit.

(a) Bad. et Er. cum codice bas. Vat. ac recentiore Colb. figens : quod prima fronte placuerat.

(b) Mss. Vat. bas. et Mart. consummandarum.

(c) Particulam et hic et infra expunxit Erasmus , quamvis exstet apud. Bad. nec non in omnibus mss. ut in præco textu.

(d) Vat. bas. codex , istiusmodi dicto.

quadam qualitate , et non in natura habere vitam ; quam in virtute ac unitate naturæ ponendam confirmat Paulus , ubi subjicit per Christum et in Christo creata et reconciliata esse omnia ; et id quidem ita , ut in eo reconciliatis reconciliet Pater . Domum in quo plenitudo divinitatis corporaliter 213 , id est , vere et substantialiter habitat , non potest non habere quod Deus est , et perinde unus est cum eo Deus . Ita vero in his omnibus Filii cum Patre unitatem naturalem demonstrat ut pariter adstruat personarum distinctionem .

1. Episcopus et pius debet esse et doctus . Cur Episcopus et bonus et doctus esse debeat . Prævidit Paulus fore , quibus teneretur Episcopus contradicere . — Beatus apostolus Paulus formam constituendi Episcopi fingens (1) (a) , et plane novum Ecclesiæ hominem præceptis suis condens , hanc veluti summam (b) consummatarum in eo virtutum esse docuit dicens : Obtingentem secundum doctrinam fidei verbum , ut potens sit exhortari ad doctrinam sanam , et contradicentes revincere . Sunt enim multi (c) et non subditi , vaniloqui et seductores (Tit. 1 , 9) . Ita enim quæ propria disciplinæ ac morum sunt , ad sacerdotii meritum utilis esse significat , si etiam hæc quæ ad docendæ ac tuendæ fidei scientiam necessaria sunt , inter reliqua non deerant , quia non statim boni atque utilis sacerdotis est , aut tantummodo innocenter agere , aut tantummodo scienter prædicare : cum et innocens sibi tantum proficiat , nisi doctus sit ; et doctus sine doctrinæ sit auctoritate , nisi innocens sit . Non enim apostolicus sermo probitatis honestatisque præceptis hominem tantum sæculo conformat ad vitam , neque rursum per doctrinæ scientiam scribam Synagogæ instituit ad legem : sed perfectum Ecclesiæ principem perfectis maximarum virtutum honis (2) instituit , ut et vita ejus ornatur docendo , et doctrina vivendo . Denique ipsam illum , ad quem ei sermo erat , Titum (d) istiusmodi decreto consummandæ religionis instruxit : In omnibus te ipsum bonorum factorum præbens exemplum docentem cum veneratione verbum sanum , irreprehensibile ; ut adversarius revereatur , nihil habens turpe aut malum de nobis dicere (Tit. 11 , 7 , 8) . Non ignoravit doctor hic gentium , et , ex conscientia loquentis atque habitantis in se Christi , Ecclesiæ electus magister , morhidi eloquii grassatura esse contagia , et adversum sanitatem verborum fidelium desavituram doctrinæ pestiferam corruptionem , quæ impiæ intelligentiæ suæ : (e) lues usque ad ipsam sedem animæ demergens , profundo serperet malo . Ex his enim ait : Quorum sermo ut cancer serpit (II Tim. II , 17) , latentis semper subreptique contagio sanitatem (3) (f) per-

(3) Perversæ.

(e) Apud Lips. et Par. lucem. Rectius in mss. lucem : pro qua voce apud Bad. et Er. positum erat virus.

(f) Mss. Vat. bas. et Carn. perversæ. Mart. Corb. aliique cum edit. Bad. persuasæ. Retinendum omnino perversæ , quod est Colb. aliorumque quamplurimum probæ notæ mss.

vasæ mentis inficiens. Ob quod sani sermonis in Episcopo voluit esse doctrinam, fidei conscientiam, **214** et exhortationum scientiam, adversum impias et mendaces et vesanas contradictiones (a) obtinentem. Multi enim sunt, qui simulantes fidem non subditi sunt fidei, sibi que fidem ipsi potius constituunt, quam accipiunt, sensu humanæ inanitatis inflati, dum quæ volunt sapiunt, et nolunt sapere quæ veræ sunt: cum sapientiæ hæc veritas sit, ea interdum sapere quæ nolis. Sequitur vero hanc voluntatis sapientiam (b) sermo stultitiæ: quia necesse est quod stulte sapitur, stulte et prædicetur. Jam vero stolta prædicatio quantum malum est audientiam, cum deducantur in sententiam stultitiæ sub opinione sapientiæ? Et idcirco Apostolus hunc de his ordinem tenuit dicens: *Sunt enim multi et non subditi, vaniloqui et seductores*. Contradicendum itaque est, et impietati insolenti, et insolenti vaniloquæ, et vaniloquio seducenti: et contradicendum per doctrinæ sanitatem, per fidei veritatem, per verborum sinceritatem; ut et (c) sinceritas veritatis sit, et veritas sanitatis.

3. *Hoc tempus sibi obvenisse sentit Hilarius. Quid jam ea in re perfecit. Quam viam contra hæreticos tenent.* — Ac mihi quidem ea nunc commemorandæ hujus sententiæ apostolicæ fuit causa, quia homines mente perversi, et professione fallaces, et spe iuvenes, et sermone viperei, contradicendi nobis necessitatem imponunt: dum lethales doctrinæ, et morbidas intelligentias, et corruptas voluntates, simplicitati audientiam per speciem religionis insinuant: id apud eos prætermissa apostolicæ prædicationibus sinceritate agentes, ne Pater pater sit, ne Filius filius sit, ne Deus deus sit, ne fides fides sit. Quorum venæ mendacis remittentes usque eo jam sermonem responsionis nostræ tetendimus, ut cum (*Lib. iv*) Deum et Deum, et (*Lib. v*) verum Deum in vero Deo demonstrassemus ex lege; tum deinde (*Lib. vi*) perfectam ac veram unigeniti Dei nativitatem ex evangelicis atque apostolicis doctrinis ostenderemus; postremo (*Lib. vii*) ut verum Deum Dei filium et in-

(f) *Optamus.*

(a) In vulgatis, *obnitentem*. Ex vetustissimis mss. Vat. bas. Colb. Carn. ut et Corb. ab antiqua manu, quorum consensus maximæ debet esse auctoritatis, præferimus *obnitentem*, supple palmar: ut ea nimirum doctrina sit, quæ vincat ac revincat contradicentes. Cui lectioni favet illud num. 19 lib. xii, ubi eam in Pastore scientiam Hilarius exigit, quæ sæculi sapientiam scientiam superet: *ut quanta, inquit, rerum divinarum humanarumque discretio est, tanta ultra terrena studia ratio cælestis* (in Christi pastoribus) *excedat*.

(b) Eorum scilicet, qui nihil volunt verum esse nisi quod sapiunt, seu quod humana ratione comprehendunt: quæ voluntatis sapientia toto lib. iii fuisse confutatur.

(c) Er. Lips. et Par. *sanitas veritatis*.

(d) Vetus codex Colb. et unus Sorbon. ad marginem, *vindicantes se irreligiosi*. Rectius in aliis, *vincant esse irreligiosi*, hoc est vincant impietatis studio. Hanc Arianorum in disseminanda sua heresi sollicitudinem ac vafritiem describens Athanasius, Or. 2

A differentis a Patre naturæ, eodem prædicationis nostræ cursu doceremus: ita ut nec singularem Deum fides Ecclesiæ, nec duos deos profiteretur; cum **215** nec nativitas Dei solitarium Deum sineret, nec nativitas perfecta diversarum naturarum nomina in diis duobus admitteret. Duplex autem nobis in refellendis eorum vaniloquiis cura est, ut primum quæ sunt sancta et perfecta et sana doceamus, neque sermo noster per deflexus quosdam atque anfractus oberrans, et ex deviis atque erraticis cuniculis emergens, veritatem quærat potius quam ostendat: tum deinde ut quæ ab illis inanum ac fallacium sententiarum argutiis ad speciem veri blandientis aptantur, ea ipsa conscientiæ omnium ridicula esse et inepta pandamus. Non enim sufficit nobis docuisse quæ pia sunt, nisi piissima ea esse per id intelligantur, dum quæ impia sunt refelluntur.

3. *Hæretici plus impendunt curæ ad falsa insinuanda quam Catholici ad vera. Interrogationes quibus simplicium fidei insidiantur.* — Ut vero bonis et prudentibus viris naturæ ac studii est, totos se ad beatæ spei alicujus obtinendam vel rem vel tempus præparare, ne in aliquo minor sit expectatione procinctus; ita istis hæretico furore amentibus sollicitudinis maxime est, toto adversus piæ fidei veritatem impietatis suæ ingenio laborare: ut adversus eos, qui religiosi sunt (d) vincant esse irreligiosi; et ultra spem vitæ nostræ vitæ suæ desperatione potiores sint; et plus impendant cogitationis ad falsa, quam nos doctrinæ (e) aptamus (f) ad vera. Piis enim fidei nostræ professionibus has impiæ perfidiæ suæ contradictiones elaboraverunt, ut primum requirant, utrumne nobis in fide Deus unus sit; deinde subjiciant, an etiam Christus Deus sit; postremo, an Pater major sit Filio: ut cum audierint in professione Deum unum, utantur ea ad id, ne Christus Deus sit. Non enim de Filio quærent, an Deus sit: sed id tantum volunt, de Christo (f) interrogando, ne filius sit; ut simplicis fidei hominem captantes, per unius eum Dei fidem a Christi Dei confessione depellant, dum jam una unus Deus sit, si sit Deus confitendus et Christus.

cont. Ar. p. 329, ait eos per forum circumcursare, ac modo puellam interrogare: *An is qui est, non existentem ex non existente fecit, an existentem, etc.*; modo mulierculas aciscitari: *An habebas filium ante quam pareres, sed sicuti non habebas, ita et Dei filius non erat antequam gigneretur*.

(e) Quidam probè notæ mss. *optamus*.

(f) Vat. bas. ms. *interrogare*. Sic reddenda tota hæc phrasis: *sed interrogando de Christo tantum id volunt ne filius sit*. Christum Deum aperte negare Ariani extimescebant etiam tempore Augustini, de fis. l. I, contra Maxim. c. 16, dicentis, *Deus est et filius, quod et vos vultis, Deus est et Spiritus sanctus, etsi non vultis*. Cuiusque eorum Sermo, quem refellendum suscepit, ab his verbis inciperet, *Dominus noster Jesus Christus Deus unigenitus, etc.*, ejusdem refutationem sic orditur: *Eorum præcedenti disputationi hac disputatione respondeo, qui cum Dominum nostrum Jesum Christum fatentur quidem Deum, etc.* Adeoque Christi divinitatem tantum ex obliquo pulsabant. Ita erat in animis omnium fidelium insita ipsius fides.

Jam vero hic quanta sæcularis ingenii subtilitate contendunt, cum dicunt, (a) Si unus est, quisquis ille alius videbitur esse, jam non erit. Quod si alius est, jam unus hic non erit: cum natura non sinat, ut ubi alius est, ibi unus sit: (1) (b) aut 216 ubi sit unus, ubi alius sit. Dehinc cum facilitatem credentis atque audientis, arte subdolæ hujus assertionis eluserint, tum id (c) aptant, quod tamquam jam faciliore via obtineant, ut Deus Christus ex nomine potius quam ex natura sit; quia generale hoc in eo nomen in nullo eam, quæ vera sola est, unius Dei fidem destruat: et per hoc Pater filio major sit, quia differente natura, cum non nisi Deus unus est, major Pater sit proprietate naturæ; sit que hic nuncupatus filius, et creatio ex Dei voluntate subsistens, quia et minor Pater sit; et Deus non sit, quia Deus unus Deum alium esse non patitur, et qui minor est, necesse est ut naturæ ab eo, qui se est major, alienæ sit. Et hi quidem quam ridiculi in eo sunt, præscribentes Deo, cum (d) asserunt, ex uno nasci nihil posse, quia universarum rerum ex duorum conjunctione nativitas est: Deum autem indemutabilem nullam ex se nativitatem tribuere posse nascenti; quia nec accessioni id quod non demutatur obnoxium sit, nec solitarii atque unius natura id in se habeat conditionis, ut generet.

4. *Fides catholica hæcenus asserta et sensu communi et Domini dictis confirmatur.* — Nos autem evangelicam atque apostolicam fidem doctrinis spiritalibus assecuti, et beatæ æternitatis spem in Patris et Filii confessione sectantes, demonstrato Dei et Dei ex lege sacramento, neque unius Dei fidem excedentes, neque non et Deum Christum prædicantes, hunc ex Evangelii responsionis ordinem sumpsimus, ut veram ex Deo patre nativitatem unigeniti Dei doceremus; quia per eam et Deus verus esset, neque a natura unius Dei veri esset alienus; ac sic neque Deus negari posset, neque ipse alius Deus dici; quia et Deum (supple, esse) nativitas præstaret, et natura in eo unius Dei ex Deo, eum in Deum alterum non separaret. Et quamquam ad id nos communis intelligentiæ sensus impelleret; ne in natura eadem naturarum nomina convenirent, et non unum essent, quibus id quod sunt non differret in genere: tamen

(1) Aut ibi sit unus, ubi alius sit. Deinde, etc. Paulo post, tum id tanquam jam faciliorem viam obtineant.

(a) In mss. Martin. O si unus.

(b) Mss. aut ibi sit unus, ubi alius sit.

(c) Verbum aptant, cum sequenti relativo quod, omittunt vulgati ac plures mss. Exhibent autem cum codice bas. Vat duo Colb. et unus Sorbon. Malleus tamen captant eo sensu, quo Ambrosius, epist. nunc xxv, n. 4, ad Studium scripsit: *Cum adulteram reperissent Judæi; obtulerunt eam Salvatori, captantes ut si solveret eam, videretur legem solvere.*

(d) Horum verba propria exstant, l. iii, n. 8. Quod autem Eudoxius ca de re longe crudius protulit, habetur lib. in Const. n. 15.

(e) In vulgatis nunc loco nostri.

(f) Particulam cum, faventibus duobus mss. Colb. hic addendam prima fronte conjectavimus, qua hæc sententia cum superiore copularetur. Non male tamen utraque absoluta intelligitur, ut prima respon-

A ipsis hoc Domini (e) nostri professionibus placuit ostendi, qui cum frequenter fidei ac spei nostræ Deum unum intimasset, ut sacramentum unius Dei se 217 quoque Deo professo probatoque firmaret dixit: *Ego et Pater unum sumus*: et, *Si scitis me, scitis et Patrem meum*: et, *Qui me vidit, vidit et Patrem*: et, *Pater, qui in me manet, ipse facit opera sua*: et, *Credite mihi, quia Pater in me, et ego in Patre*: sin autem vel propter opera ipsa credite (Joan. x, 30; xiv, 7; Ibid. 9, 10, 11, 12). Nativitatem suam in nomine patris expressit, (f) cognosci Patrem in se cognito docet. Unitatem naturæ fatetur, cum Pater in se viso videtur. Inseparabilem se a Patre testatur, cum in manente (g) in se manet Patre. Fiduciam conscientie tenet, cum his dictis suis credi postulat ex operatione virtutis. Atque ita in hac perfectæ nativitatis beatissima fide, vitium omne, et duum deorum, et Dei singularis exstinguitur: cum qui unum sunt, non sit unus; et qui non unus est, non tamen ab eo qui est, ita ex aliquo differat, ut uterque non unum sint.

5. *EGO ET PATER UNUM SUMUS, exponunt de unitate consensus; quibus argumentis.* — Hæc igitur quia hæretici negare non possunt, quippe cum sicut tam absolute dicta atque intellecta, tamen stultissimo impietatis suæ mendacio (h) neganda corrumpunt. Id enim quod ait: *Ego et Pater unum sumus* (Joan. x, 30), tentant ad unanimatis referre consensum; ut voluntatis in his unitas sit, non naturæ, id est, ut non per id quod (i) sunt, sed per id quod idem volunt; unum sint. Et illud, quod est in Actibus Apostolorum (j), huic defensioni suæ aptant: *Multitudinis autem credentium erat (k) anima et cor unum* (Act. iv, 32); ut animarum et cordium diversitas, in cor unum atque animam per convenientiam ejusdem voluntatis (l) unitas sit. Vel illud, quod ad Corinthios scribitur: *Qui plantat autem, et qui rigat, unum sunt* (I Cor. iii, 8): ut non differente ministerio ad salutem et in ejusdem sacramenti profectum, voluntatis sit unitas in duobus. Vel id, quod Dominus salutem creditorum in se gentium a Patre postulans, ait: *Non pro his autem rogo tantum, sed et pro his qui credituri sunt per verbum eorum in me, ut omnes (m) unum sint sicut, tu, Pater, in me, et ego in te, ut et ipsi*

D deat verbis: *Ego et Pater unum sumus*, altera sequentibus: *Si scitis me, scitis et Patrem*, etc.

(g) Editi, in se manet Pater, emendantur ex scriptis.

(h) In vulgatis, negando: quod pugnat cum proxime dictis, negare non possunt. Rectius in mss. neganda, hoc est, quo subinde possint negare.

(i) In vulgatis, idem sunt. Abest idem a mss.

(j) Editi, excepto Par. huic diffinitioni suæ.

(k) Sic mss. potiores constanter juxta græcum. At editi, anima una: et mox, animam unam per convenientiam.

(l) Quidam recentiores mss. unita sit, male.

(m) Vat. bas. ms. in me unum sint. Mox Bad. et Er. ut et ipsi unum sint. Etsi non exstat unum in mss. id tamen, perinde ac si exstaret, intellexit Hilarius, ut liquet ex num. 11.

sint in nobis (Joan. xvii, 20, 21) : ut quia homines refundi in Deum non possunt, vel ipsi invicem in unum atque indiscretum acervum coire, id quod unum sunt, ex unitate sit voluntatis, cum et omnes Deo placita agant, et ipsi non dissidentibus inter se animorum motibus coeant; **218** atque ita unum eos esse non natura efficiat, sed voluntas.

6. *Arianorum stultitia*. — Nescit plane sapere, qui Deum nescit. Et cum sapientiam Christus sit, necesse est ut extra sapientiam sit, qui Christum aut ignorat, aut audit : ut isti, qui majestatis Dominum, et Regem sæculorum, et unigenitum Deum creaturam Dei volunt potius esse quam filium : et cum stulte mentiantur, stultius tamen in defensione mendacii sui sapiunt. Dilata enim paululum etiam nunc ea, quæ in Deo patre et in Deo filio est, unitatis proprietate, ex his ipsis quibus utuntur refellendi sunt.

7. *Naturalis est fidelium per unius fidei naturam unitas. Fideles ex unitate sacramentorum sunt unum.* — Namque quorum anima et cor unum (a) erat, quero utrum per fidem Dei unum erat. Utique per fidem : per eam enim anima et cor unum omnium erat. Et interrogo, utrum fides una, anne altera sit? Una certe, etiam ipso Apostolo auctore (Ephes. iv, 4, 5), unam fidem, sicuti unum Dominum, et unum baptisma, et unam spem (b), et unum Deum prædicante. Si ergo per fidem, id est, per unius fidei naturam unum omnes erant; quomodo non naturalem in his intelligis unitatem, qui per naturam unius fidei unum sunt? Omnes enim renati (c) erant ad innocentiam, ad immortalitatem, ad cognitionem Dei, (d) ad spei fidem. Et si hæc non possunt sibi esse diversa, quia et spes una est, et Deus unus, sicuti et Dominus unus est, et baptisma regenerationis unum est : si hæc assensu potius unum sunt, quam natura; his quoque, qui in hæc renati sunt, unitatem voluntatis adscribe. Si vero regenerati in unius vitæ atque æternitatis naturam sunt, per quod anima eorum et cor unum est; cessat in his assensus unitas, qui unum sunt (e) in ejusdem regeneratione naturæ.

8. *Pauli in eam rem sententia*. — Non nostra loquimur, neque ad illudendas audientium aures cor-

(a) In solis editis hic additur *omnium*.

(b) Ms. Corb. alique nonnulli hic addunt, *et unum spiritum*.

(c) Antiquus codex Colb. *nati*.

(d) Ita vetustiores mss. Editi vero, *ad spem fidei*. Tum subjiciebant, *et non possunt hæc, omisso si, quod existat in omnibus mss.*

(e) In mss. Vat. bas. et Martin. hic adjicitur *ut diximus*.

(f) In codice Vat. bas. *ementiti*. Mox in vulgatis, *fidelium Dei*. Abest *Dei a mss.*

(g) Editi, *quia ipsi in uno baptismo renatis... dispensatio sit*. Restituitur ex consensu mss *ipsi... renati* : ex Colbertino autem ac Germ. *dispensatio sint*, non *sit*. Unde duplicem qui plantat et qui rigat habent unitatem, sacramenti nimirum, quia uno baptismo renati, ac præterea instrumenti in eodem sacramento dispensando, proindeque non meram voluntatis unanimiorem. Augustini Coll. cum Maxim.

A rupto dictorum sensu aliqua ex his (f) ementita compingimus : sed sanæ doctrinæ formam tenentes, quæ sincera sunt sapimus, et prædicamus. Docet enim Apostolus ex natura sacramentorum esse hanc fidelium unitatem, ad Galatas scribens : *Quotquot enim in Christo baptizati estis, Christum induistis. Non inest Judæus neque Græcus, non inest servus neque liber, non inest masculus neque femina; omnes 219 enim vos unum estis in Christo Jesu (Gal. iii, 27, 28)*. Quod unum sunt in tanta gentium, conditionum, sexuum diversitate; numquid ex assensu voluntatis est, aut ex sacramenti unitate, quia his et baptisma sit unum, et unum Christum induti omnes sunt? Quid ergo hic animorum concordia faciet, cum per id unum sint, quod uno Christo per naturam unius B baptismi induantur?

9. *Qui plantat et qui rigat natura unum sunt.* — Aut cum qui plantat, et qui rigat, unum sint; numquid non per hoc unum sunt, quia (g) ipsi in uno baptismo renati una unius regenerantis baptismi dispensatio sint? numquid non idem agunt? numquid non in uno unum sunt? Itaque qui per rem eandem unum sunt, natura etiam unum sunt, non tantum voluntate : quia et ipsi res eadem effecti sunt, (h) et ejusdem rei atque efficientiæ sint ministri.

10. *Stultitia se ipsa prodit, dum adversatur veritati. Fidei perversæ spes nulla. Simplicis meritum.* — Proficit autem semper contradictio stultorum ad stultitiæ demonstrationem : quia quæ ingenio insipientis aut perversæ intelligentiæ adversus veritatem coaptantur, dum et inconcussa et immobilis est, necesse est ut quæ e diverso sunt, et falsa intelligantur et stulta. Laborantes enim hæretici fallere per id quod dictum est : *Ego et pater unum sumus (Joan. x, 30)*, ne naturæ in his unitas et indifferens divinitatis substantia crederetur, sed ex dilectione mutua et ex voluntatum concordia unum essent, exemplum unitatis istius, ut superius demonstravimus, etiam ex dictis dominicis protulerunt : *Ut omnes unum sint, sicut tu Pater in me, et ego in te, ut et ipsi sint in nobis (Joan. xvii, 21)*. Extra evangelica promissa est, quisquis extra fidem eorum est : et impiæ intelligentiæ crimen (i) spem simplicem perdidit. Habet enim non

D n. 14, ubi illud pro certo ponit : *Quando dicitur unum sunt, etsi non dicatur quid unum, intelligitur una substantia, unica hæc est ad locum allatum responsio : Legimus, Qui plantat et qui rigat unum sunt : sed ambo homines erant, ejusdem substantiæ fuerant, non diversæ.*

(h) In ms. Carn. *ut ejusdem*, minus bene : quamvis sequatur deinde etiam in cæteris *sint ministri*. Hoc enim Hilario usitatum, ut in duabus sententiis conjunctione et copulatis non eundem retineat verbi modum. Præferebant tamen editi, *sunt ministri*.

(i) Lips. et Par. *crimine* : renitentibus Bad. Er. et mss. Illud crimen est eorum, qui simplicem rei credendæ intelligentiam corrumpunt, falsam ei nequiter substituentes. Tum *spem simplicem*, id est, spem fidei simplicis et scientiæ destitutæ, de qua in Psal. cxiii, lit. 10, num. 12, habemus : *Plus est autem nescio quid in cognitione, quam in fide, operis; quia fides habet obedientiæ meritum, non habet autem cognitæ veritatis fiduciam... Qui credit, potest igno-*

tam veniam, quam præmium, ignorare quod credas : A Patre est, (c) ita per hujus unitatis formam, in Patre et Filio unum omnes essent.

11. *Improprie ut unum sint de unanimitate dixisset Christus.* — Sed licet ipsum intelligentiæ suæ sensum impietas demoret, non tamen potest intelligentia non exstare dictorum. Dominus Patrem orat, ut qui in se credituri sint, unum sint, et sicut ipse in Patre, et Pater in eo est, ita omnes in his unum sint. Quid hic æquanimitatem, quid per voluntatis assensum animæ et cordis unitatem introducis? Fuerat namque in verborum copia et proprietate, ut si voluntas unum esse eos faceret, Dominus ita precaretur : Pater, sicut nos unum volumus, ita et illi unum velint, ut (a) unum per concordiam simus omnes. Aut forte qui verbum est, significationem verbi ignoravit? et qui veritas est, loqui vera nescivit? et qui sapientia est, in stultiloquio erravit? et qui virtus est, in ea fuit infirmitate, ne posset eloqui quæ vellet intelligi? Locutus plane ille est vera et sincera fidei evangelicæ sacramenta. Neque solum locutus est ad significationem, sed etiam ad fidem docuit, ita dicens : *Ut omnes unum sint, sicut tu Pater in me, et ego in te, ut et (b) ipsi sint in nobis.* Pro his primum precatio est, de quibus dicitur, *Ut omnes unum sint* : tum deinde unitatis profectus exemplo unitatis ostenditur, cum ait : *Sicut tu, Pater, in me, et ego in te, ut et ipsi sint in nobis* : ut sicut Pater in Filio et Filius in

12. *Honor a Patre acceptus, et a Filio datus credentibus, præstat ut unum sint.* — Sed quia soli Patri et Filio ex natura proprium est ut unum sint, quia Deus ex Deo, et unigenitus ex innascibili non potest nisi in originis suæ esse natura; ita ut et in substantia nativitatis suæ qui genitus est existat, neque aliam ac diversam divinitatis nativitas habeat, quam ex qua profecta 221 est, veritatem : nihil nobis ambiguum Dominus ad fidem relinquens, absolutæ unitatis hujus toto consequenti sermone docuit naturam. Id enim sequitur : *Ut et mundus credat, quoniam tu me misisti (Joan. xvii, 21).* Per id ergo mundus crediturus est Filium a Patre missum esse, B quod omnes, qui credituri in eum sunt, unum in Patre et Filio erunt. Et quomodo erunt, mox docemur : *Et ego honorem, quem dedisti mihi, dedi eis (Ibid., 22).* Et nunc interrogo, utrum id ipsum sit honor, quod voluntas; cum voluntas motus mentis sit, at vero honor naturæ aut species aut dignitas. Honorem ergo acceptum a Patre Filium omnibus qui in se credituri sunt dedit, non utique voluntatem : quæ (d) si data esset, non haberet fides præmium, cum fidem nobis necessitas affixæ voluntatis inferret. Accepti autem honoris datio quid proficeret, ostendit : *Ut sint unum, sicut nos unum sumus (Ib.).* Ob eam ergo causam acceptus honor datus est, ut omnes unum sint. Jam igitur unum sunt omnes in C honore; quia non alius, quam qui acceptus est, lo-

rare quod credit : qui autem jam cognovit, non potest id, quod cognovit, adepta cognitione non credere.

(a) In vulgatis et, non ut. Hoc Hilarii argumentum ad verba Christi : *Ego et Pater unum sumus*, accommodans Faustinus, cap. 1, copiose ac subtiliter persequitur : *Qui, inquit, linguæ sermonem dedit, nesciit loqui, et ignoravit illum sensum vestrum propriis et competentibus sermonibus explicare, et inefficax fuit dicere : Ego et Pater unum volumus? Si tamen hoc in loco unitatem voluntatis, et non deitatis ac substantiæ volebat intelligi. Et post pauca, Vos quasi grammatici, velut inefficaciam dominicæ pronuntiationis suppositi verbi demutatione supplementæ emendatis, et dicitis, hoc quod ait sumus, volumus intelligendum est. Observat deinde hæreticos pugnancia loqui, dum Christo alias negant voluntatis concordiam, quia dixerit : *Descendi de caelo, non ut faciam voluntatem meam, sed ejus qui misit me Patris.* Ex quo subjicit, D quomodo interpretaris quod Pater et Filius unum sunt voluntate, cum Patris et Filii, secundum te, diversæ sint voluntates? etc.*

(b) In excusis hic et mox, ipsi unum sint. Abest unum constanter a mss.

(c) In mss. ut, non ita : forte ad imitationem sacri textus, in quo primum ut omnes unum sint, ac rursum postea, ut et ipsi sint, non ita. De hac ipsa unitatis forma Augustinus Coll. cum Maximino num. 14 : non dixit, *Ut ipsi et nos unum; sed, Ut ipsi sint unum in natura sua et in substantia sua concordia æqualitate quodam modo uniti atque confati, sicut Pater et Filius et Spiritus sanctus unum propter individuum eandemque naturam.* Et l. 1, contra eundem Maximin., c. 12 : *Cum ergo totiens dixerit, Ut sint unum; non tamen alcubi dixit, Ut ipsi et nos unum; hoc est, ut nobiscum sint unum; sed, aut in*

nobis dixit, aut sicut nos, id est, ipsi secundum naturam suam, nos secundum nostram. Volebat enim eos, qui natura unum erant, in hoc ipso quod unum erant esse perfectos... quod nisi in ipso sumus, omnino esse non possumus. Qui autem in Deo unum sumus, deinceps explicat Hilarius.

(d) In uno e mss. Vatic., quod si ita esset : corrupte. Qui datam hic neget Hilarius fidem, queri potest. At cum illam infra, num., 30 inter Dei dona recenseat, probabile est eum hoc loco tantum velle fidem nobis affixæ voluntatis necessitate non inferri, sed libera voluntate nos credere; quia, ut apertius in ps. lxxv, num. 24, declarat, *Fides animæ et cordis officium est, resque hæc voluntatis internæ.* Cui consentiens Augustinus, quamvis ep. cxciv, ad Sixtum, n. 9, fidem gratuitum Dei donum esse plurimis demonstrat, et Vitalem aliter sentientem corripit epist. ccxxv, n. 29, in eadem tamen ad Vitalem epistola, n. 16, libenter hoc fatetur : *Scimus eos, qui corde proprio credunt in Dominum, sua id facere voluntate et libero arbitrio.* Et lib. de Spir. et lit. c. 31, fidem ait esse in potestate, sed potestatem non esse nisi a Deo : adeoque lib. 1 Retr. n. 3, docet voluntatem a Deo quidem esse, quia præparat voluntatem; a nobis vero, quia non fit nisi volentibus nobis. Cur autem, ait ep. cxciv, u. 10, ille credat, ille non credat, cum ambo idem audiunt, et, si miraculum in eorum conspectu fiat, ambo idem vident : *altiludo est divinarum sapientiæ et scientiæ Dei.* Quamquam Hilarius non ita enucleate quid a Deo, quid a nobis sit distinguens, et unam attendens voluntatis libertatem, voluntatem dari eatem negari, quatenus hoc necessitatem sonat affixæ voluntatis. Sic porro argumentatur : Credentes in Patre et Filio unum sunt per aliquid quod datur : atqui non datur voluntas seu consensus voluntatis : non igitur unum sunt consensu voluntatis.

nor datus est; neque ob aliud datus est, quam ut A 25). Eos nunc, qui inter Patrem et Filium voluntatis omnes unum essent. Et cum per honorem datum Filio, et a Filio præstitum credentibus, omnes unum sint; quæro quomodo Filius diversi honoris a Patre sit, cum credentes omnes honor Filii ad unitatem paterni honoris assumat? Et insolens 222 quidem hic forte humanæ spei erit sermo, sed non erit infidelis: quia quamvis hoc sperare temerarium sit, tamen non credidisse irreligiosum est (a) cum idem atque unus nobis et spei auctor sit et fidei. Et de hoc quidem (b) planius et copiosius suo, ut congruit, loco tractabimus. Interim tamen etiam ex præsentis sermonis neque inanis, neque temeraria esse hæc spes nostra intelligitur. Per acceptum igitur et datum honorem unum omnes sunt. Fidem teneo, atque causam unitatis accipio: sed nondum apprehendo rationem, quomodo datus honor unum omnes esse perficiat.

13. *Unitas naturalis fidelium in Deo præstatum Verbi incarnatione, et Eucharistiæ sacramento.*—Sed Dominus nihil fidelium conscientie incertum relinquens, ipsum illum naturalis efficientiæ docuit effectum, dicens, *Ut sint unum, sicut nos unum sumus, ego in his, et tu in me; ut sint perfecti in unum* (Joan. xvii, 22 et

(a) Lips. et Par. ut idem: male et præter fidem mss. Hic obiter observamus superius verbum sperare de spe et exspectatione humana ac naturali dici, at in reliquis vocabulo spei, etiam ubi dicitur humanæ spei sermo, hominum quidem spein, sed Dei promissis non humana ratione fultam significari. Illic primum sperare dicitur temerarium: ac deinde spes non temeraria.

(b) Sic mss. cum Bad. et Er. At editiones aliæ, plenius.

(c) Argumentum hic duplex in unum conflatur, primum ex Christi corporatione petitur, qua nostram ille naturam vere suscepit; alterum ex Eucharistiæ sacramento, quo veram illius carnem vere sumimus.

(d) Id est, ad naturam divinitatis. Sic Fragm. 11, n. 52, ubi ait Hilarius ita immutabilem esse Filium, ut in assumptione hominis corruptioni potius gloriam intulerit, quam labem æternitati; quid corruptio nisi naturam humanam, quid nisi divinam æternitas sonat? Ea hujus vocis potestas perspicua est cap. 31, in Math., n. 4, ubi arguit hæreticos, qui ipsam Christi divinitatem passam esse volebant, Ac si æternitas naturam fragilitatis acceperit. Cur autem æternitatis vocabulum usurpet ad significandam divinitatem, planum est ex cap. 25, n. 5. Jam ab his verbis eludere frustra tentat Scultetus præclarum Hilarii de Eucharistia testimonium. Neque vero sibi constat, dum primo vult, hic tantum esse repetitionem argumenti superioris, hoc est, eam tantum demonstrari unitatem, quam per consortium gloriæ Christi obtinemus: ac tandem, quasi procul hinc Hilarius dixisset: Vere nos Verbum carnem cibo dominico sumimus, hæc verba de Cæna sacra interpretatur. Certè ex antecedentibus et consequentibus liquido constat, sermonem hic jam non esse de gloria Christi nobis communicata, sed de Eucharistiæ sacramento: cum hoc bimembri argumento comprobetur Christum vere et naturaliter esse in nobis, quia scilicet et in incarnationis mysterio caro nostra est in eo, et in Eucharistiæ sacramento caro illius est in nobis. Et sicut primo illi membro, Si vere Verbum caro factum est, respondet hæc propositio: Qui et naturam carnis nostræ jam inseparabilem sibi homo natus assumpsit; ita et subsequens illa: Et naturam carnis suæ ad naturam æternitatis sub sacra-

ingerunt unitatem, interrogo utrumne per naturæ veritatem hodie Christus in nobis sit, an per concordiam voluntatis? (c) Si enim vere Verbum caro factum est, et vere nos Verbum carnem cibo dominico sumimus; quomodo non naturaliter manere in nobis existimandus est, qui et naturam carnis nostræ jam inseparabilem sibi homo natus assumpsit, et naturam carnis suæ ad naturam (d) æternitatis sub sacramento 223 nobis communicandæ carnis admiscuit? Ita enim omnes unum sumus, quia et in Christo Pater est, et Christus in nobis est. Quisquis ergo naturaliter Patrem in Christo negabit, neget prius non naturaliter (e) vel se in Christo, vel Christum sibi inesse; quia in Christo Pater, et Christus in nobis, unum in his esse nos faciunt. Si vere igitur carnem corporis nostri Christus assumpsit, et vere homo ille, (f) qui ex Maria natus fuit, Christus est, nosque vere sub mysterio (g) carnem corporis sui sumimus (et per hoc unum erimus, quia Pater in eo est, et ille in nobis); quomodo voluntatis unitas asseritur, cum naturalis per sacramentum (h) proprietas, perfectæ sacramentum sit unitatis.

14. *Verum Christi corpus in hoc Sacramento perci-*

mento nobis communicandæ carnis admiscuit, respondet alteri membro: Et nos vere Verbum carnem cibo dominico sumimus. Et hanc quidem partem ad mysterium assumptæ carnis referri non posse liquet: cum Christus carnem suscipiens, non naturam carnis suæ ad naturam divinam sed divinam potius ad naturam carnis nostræ admiscuerit, quam et suam tum facere cœpit. An in Eucharistiæ sacramento naturam carnis suæ ad divinam admiscet, ut carnem illam cum divinitate conjunctam suscipientes, ea carne mediante, cum divina Christi substantia, quæ cum Paterna una et eadem est, uniamur; quod probandum suscepit Hilarius: qui velut certum et indubitatum ponit, nos in hoc sacramento naturam carnis Christi et veritatem, non figuram accipere. Carnem autem Christi in Eucharistia divinitati conjunctam dixerit non sola rationis luce illustratus, quod scilicet. caro illius cum a Verbo jam inseparabilis sit, tradi nobis nequeat sine illo; sed et motus divini verbi auctoritate, quia scriptum est: *Caro non prodest quidquam, Spiritus est qui vivificat*: nam Spiritus vocabulo divinitatem ab eo intelligi solere, jam sæpius est observatum. Videndus Cyrillus Alexandrinus, Dial. 1, de Trinit., pag. 407, ubi nos cum Christo non sola voluntatum consensione, sed natura unum esse pariter ostendit ex sacramento Eucharistiæ.

(e) Naturaliter sumus in Christo, quatenus nostram carnem assumpsit, ut ille naturaliter inest nobis, quando carnem illius accipimus.

(f) Pessime apud Par. qui ex Maria: cum subinde τὸ Christus est, idem sonet ac Deus est, ut ex his: Si homo ille, qui ex Maria natus est, vere Deus est, sequatur Patrem esse in eo.

(g) Id est, sub mysticis speciebus velatam. Nescio quomodo se putet Scultetus his verbis elusisse vim superiorum, Vere nos Verbum carnem cibo dominico sumimus. Quid enim illud sub mysterio adversatur Ecclesiæ, quæ nunquam in hoc sacramento manifestam Christi carnem credidit? Quid vero juvat Scultetum, quod ita prædicatur sub mysterio, ut tamen vere carnem corporis Christi sumamus? Quid est cur tam sollicitè Hilarius supra, hic, infra illud vere inculcat?

(h) Hæc pressius dicta sic licet explicare: cum naturalis proprietas carnis tum a nobis susceptæ per sa-

pinus.—Non est humano aut sæculi sensu in Dei rebus loquendum (V. lib. iv, n. 14) : neque (a) per violentam (1) atque imprudentem prædicationem ; cœlestium dictorum sanitati, alienæ atque impiæ intelligentiæ extorquenda (b) perversitas est. Quæ scripta sunt legamus, et quæ legerimus intelligamus : et tum perfectæ fidei officio fungemur. De naturali enim in nobis Christi veritate quæ dicimus, nisi ab eo didicimus, stulte atque impie dicimus. Ipse enim ait, *Caro mea vere est esca, et sanguis meus vere est potus. Qui edit carnem meam, et bibit sanguinem meum, in me manet, et ego in eo* (Joan. vi, 56, 57). De veritate carnis et sanguinis non relictus est ambigendi locus. Nunc enim et (c) ipsius Domini professione, et fide nostra vere caro est, et vere sanguis est. Et hæc accepta atque hausta id efficiunt, **224** ut et nos in Christo, et Christus in nobis sit. Anne hoc veritas non est? Contingat plane his verum non esse, qui Christum Jesum verum esse Deum denegant. Est ergo in nobis ipse per carnem, et sumus in eo : dum (d) secum hoc, quod nos sumus, in Deo est.

15. *Perfecta nobis, Christo mediante, cum Deo unitas.*—Quam autem in eo per sacramentum communicatæ carnis et sanguinis simus, ipse testatur dicens, *Et hic mundus me jam non videt; vos autem me videbitis, quoniam ego vivo, et vos vivetis; quoniam ego in Patre meo, et vos in me, et ego in vobis* (Joan. xiv, 19,

- (1) Atque impudentem.
(2) Ipse.
(3) Vivemus.

eramentum Incarnationis, tum nobis communicatæ per sacramentum Eucharistiæ, sit sacramentum et vinculum perfectæ unitatis nostræ primum ac per se cum Christo, eo autem mediante cum Patre.

(a) Nonnulli mss. *per violentiam* : et deinde, *atque impudentem* : quod etiam præferunt excusi, subsequentibus ita perturbate expressis, ut vocabulum *alienæ* referatur ad *sanitati*. Hic sugillantur hæretici, qui errores suos aut humanis ratiunculis aut detortis ad placita Scripturis tueri conantur.

(b) Solus codex Vat. bas. *diversitas* : male. *Perversitas* opponitur *sanitati*. Qui exemplar Carnutense emendavit, hic ad marginem adscripsit, *Per totum hoc capitulum Corporis et Sanguinis dominici veritatem exsequitur*. At vero tum ex scriptura secundæ illius manus, tum ex antiquo codice alias Floriacensis, nunc Colbertinæ bibliothecæ, not. 1194 (qui in septem prioribus libris ita ad fidem Carnutensis expressus est, ut omnes ac solas lectiones præferat, quæ in illo secundis curis adjectæ sunt), facile probatur prædictum ms. ante annos 700, fuisse emendatum.

(c) Quid est *ipsius Domini professione*, nisi ipsismet Christi verbis? Quid deinde *et fide nostra*, nisi ex fide Ecclesiæ, Domini verba ut sonant intelligentis? Ex quo liquet Hilarium sensisse fidem nostram Dei verbis inniti debere, Dei autem verba ex fide Ecclesiæ explicanda; atque ex utroque illo capite confirmari, nos in Eucharistia veram Christi carnem verumque sanguinem accipere. Quamlibet aliam interpretationem verborum : *Caro mea vere est esca, etc., violentam* esse præmonet *atque imprudentem*.

(d) Mss. Vat. bas. Martin. Carn. Sorbonicus unus, ac duo Colbertini, non tamen antiquior, *dum secundum hoc* : non videntur aliis libris præferendi, sed hæc ita intelligenda : dum simul cum Christo, cui conjuncti sumus, hoc quod nos sumus est in Deo patre; cum quo ille unum est.

A etc.). Si voluntatis tantum unitatem intelligi vellet : cur gradum quemdam atque ordinem consummandæ unitatis exposuit : nisi ut cum ille in Patre per naturam divinitatis esset; nos contra in eo per (e) corporalem ejus nativitatem, et ille rursus in nobis per sacramentorum inesse mysterium crederetur : ac sic perfecta per Mediatorem unitas doceretur, cum nobis in se manentibus ipse maneret in Patre, et in Patre manens maneret in nobis; et ita ad unitatem Patris proficeremus, (f) cum qui in eo naturaliter secundum nativitatem inest, nos quoque in eo naturaliter inessemus, ipso in nobis naturaliter permanente?

16. *Unitas hæc quam naturalis. Unitas Filii cum Patre.*—Quam autem naturalis in nobis hæc unitas sit, ipse ita testatus est : *Qui edit carnem meam, et bibit sanguinem meum, in me manet, et ego in eo* (Joan. vi, 57). Non enim quis in eo erit, nisi in quo ipse fuerit : ejus tantum (2) in se assumptam habens carnem, qui suam sumpserit. Perfectæ autem hujus unitatis **225** sacramentum (g) superius jam docuerat, dicens : *Sicut misit me vivens Pater, et ego vivo per Patrem : et qui manducaverit meam carnem, et ipse vivet per me* (Ibid. 58). Vivit ergo per Patrem : et quo modo per Patrem vivit, eodem modo nos per carnem ejus (3) vivimus. Omnis enim comparatio ad intelligentiæ formam præsumitur : ut id, de quo agitur, secundum propositum exemplum (4) assequamur.

(4) Prius legebatur, *assequatur*. Rectius codex Veronensis, *assequamur*.

(e) Id est, per corpus quod ex Maria nascendo suscepit ex nobis. Deinde autem *per sacramentorum mysterium* Eucharistiam designari planum est, ut constanter prosequatur Hilarius suum bimembre argumentum.

(f) Hoc sibi vult : cum in Christo, qui in Patre naturaliter inest secundum nativitatem æternam, nos pariter inessemus per susceptam ab eo carnem nostram, eodem ipso Christo rursus in nobis naturaliter permanente per impertita carnis et sanguinis sui sacramenta.

(g) Cum locus subjectus in Evangelio inferior sit proxime allato ex Joan. vi, non hujus respectu, sed respectu alterius ex Joan. xiv, 19, hic superior nuncupatur. Mox e mss. restituimus *vivus Pater*, pro *vivens*. Tum codex Vat. bas. *et ego vivo propter Patrem*. Deinde in Joannis exemplaribus græcis et latinis nunc circumfertur, *et qui manducat me, non, et qui manducaverit carnem meam*. Quibus subjicitur in ms. Martin. *et ipse vivit in me, non, et ipse vivet per me*. Quod ex hoc Evangelii loco conficit Hilarius, Sacramentarii probe expendant velim. Sic enim ratiocinatur : Ita Christus vivit per Patrem accepta illius natura, sicut nos vivimus per Christum accepta ipsius carne. Tum sumit quasi rem magis notam, de qua minime contenderent Ariani : atqui vivimus per Christum naturam illius carnis adepti ; adeo ut per carnis illius manducationem Christum in nobis carnalibus carnaliter manentem habeamus. Ac demum adversus Arianos rem, unde litigabant, concludit : Ergo et Christus vivit per Patrem, accepta ipsiusmet natura divina ; ita ut Pater secundum Spiritum, hoc est, secundum naturam divinam ei datam, naturaliter in eo maneat. Qui argumenta tam clara alio detorqueere conantur, indicant vel se mala fide agere, vel saltem quantum apud homines possint præjudicatæ mentis opiniones.

Hæc ergo vitæ nostræ causa est, quod in nobis carnalibus manentem per carnem Christum habemus: victuris nobis per eum ea conditione, qua vivit ille per Patrem. Si ergo nos naturaliter secundum carnem per eum vivimus, id est, naturam carnis suæ adepti: quomodo non naturaliter secundum Spiritum in se Patrem habeat, cum vivat ipse per Patrem? Per Patrem autem vivit, dum natiuitas non alienam ei intulit diversamque naturam, dum quod est, et ab eo est, nec tamen ab eo per aliquam incidentem naturæ dissimilitudinem separatur; dum in se per natiuitatem habet Patrem in virtute naturæ.

17. *Epilogus.* Hæc autem idcirco a nobis commemorata sunt, quia voluntatis tantum inter Patrem et Filium unitatem hæretici mentientes, unitatis nostræ ad Deum uterentur exemplo, tamquam nobis ad Filium, et per Filium ad Patrem, obsequio tantum ac voluntate religionis unitis, nulla per sacramentum carnis et sanguinis naturalis communionis proprietas indulgeretur: cum et per honorem nobis datum Filii, et per manentem in nobis (a) carnaliter Filium, et in eo nobis corporaliter et inseparabiliter unitis, mysterium veræ ac naturalis unitatis sit prædicandum.

18. *Unitas Filii et Patris diserte in Scripturis asserita.* -- Responsum igitur a nobis est stultitiæ furentium, ad demonstrationem tantum inanis mendacii: ne imperitos fallerent vanæ ac ridiculæ assertionis errore. Cæterum fides evangelica responsionis nostræ necessitate non eguit. Unitatem nostram ad Deum Dominus pro nobis precatus est: suam vero **226** obtinet ille, et in ea manet. Nec per sacramentum dispensationis unum sunt, sed per naturæ natiuitatem, dum nihil in eo ex se Deus eum gignendo degenerat. Unum sunt, dum quæ de manu ejus non rapiuntur, non rapiuntur de manu Patris (*Joan. x, 28*); dum eo cognito Pater cognitus est; dum eo viso Pater visus est; dum quæ loquitur, manens in se Pater loquitur; dum in operante se operatur Pater; dum ipse in Patre est, et in eo Pater est (*Joan. xiv,*

A 7, 9, 10, 12). Hoc (b) non præstat creatura, sed natiuitas; non efficit voluntas, sed potestas; non loquitur unanimitas, (c) sed natura: quia non unum est creari, et nasci; neque velle id ipsum est, quod et posse; neque concordare idem est, quod manere.

19. *Unanimitas non negatur, dum asseritur unitas. De Patris et Filii unitate apertum testimonium.* -- Non negamus igitur unanimitatem inter Patrem et Filium: nam hoc solent hæretici mentiri, ut cum solam concordiam (d) ad unitatem non recipimus, discordes eos a nobis affirmari loquantur. Sed audiant quam a nobis unanimitas non negetur. Unum sunt Pater et Filius natura, honore, virtute: nec natura eadem potest velle diversa. Et audiant adhuc naturæ sibi cum Patre unitatem Filium testantem; ait enim: *Cum venerit advocatus ille, quem ego mittam vobis a Patre, Spiritum veritatis, qui a Patre meo procedit, ipse testificabitur de me* (*Joan. xv, 26*). Advocatus veniet, et hunc mittet Filius a Patre, et Spiritum veritatis est, qui a Patre procedit. Excusati ingenii sui aculeos omnis hæreticorum schola: et quærat nunc, quod vel mentiri (e) ignorantibus possit, et doceat quid sit hoc quod Filius mittit a Patre. Qui mittit, potestatem suam in eo quod mittit ostendit. Sed quod a Patre mittit, quid intelligemus, utrum acceptum, aut dimissum, aut genitum? nam horum necesse est unum aliquid significet, quod a Patre missurus est. Et missurus a Patre est eum Spiritum veritatis, qui a Patre procedit: jam ergo non est acceptio, ubi demonstrata processio est. Superest ut confirmemus in eo sententiam nostram, **227** utrum in hoc (f) consistentis egressionem, an geniti processionem existimemus.

20. *Spiritus sanctus a quo sit non incertum. Quod a Filio accipit, accipit et a Patre. Hinc unum natura sunt Pater et Filius.* -- Neque in hoc nunc calumnior (g) libertati intelligentiæ, utrum ex Patre, an ex Filio (2) Spiritum paraclitum putent esse. Non enim in incerto Dominus reliquit: nam sub iisdem dictis hæc ita locutus est: *Adhuc multa habeo vobis dicere,*

(1) *In ejusdem consistentis egressionem.*

(2) *Spiritum sanctum.*

(a) Quod superiori numero dictum est, nos Eucharistiæ beneficio in nobis carnalibus manentem per carnem Christum habere, nunc disertius enuntiatur manere in nobis carnaliter Filium.

(b) In ms. Martin. hæc; quod mox dicta disertius comprehendit: ac postea ut in aliis vetustioribus, *unanimitas, unanimitatem.*

(c) Vat. bas. ms. *sed natiuitas*, nobis non probatur.

(d) Par. post Lipsium, *ad unanimitatem*: male et præter fidem mss. Nam illud *ad unitatem*, id est ad explicandos locos, in quibus unitas commendatur.

(e) In vulgatis, *ab ignorantibus*; rectius in mss. *ignorantibus*, hoc est, apud ignorantes ac simplices.

(f) Cum vocabulum *egressio*, ejus qui exit ab eo unde exit distinctionem significet, caute ei adjicitur verbum *consistentis*, quo naturæ unitas eidem asseratur. Quod illustratur verbis Cyrilli, l. ii. in Joan. c. 3: *Exiit enim ex Patre in propriam existentiam Filius, etsi in ipso est secundum naturam. Et quod ibi exiisse, idipsum hic missum esse significat.* Itaque Cyrillo non differt *exire* et *mitti*. Præterea hoc egressio-

nis proprium est, ut nullum procedentis initium sonet. Unde Hilarius, lib. iv, n. 51. Filii natiuitatem eo vocabulo apte expressam dixerat: *quia non ut esset cœpit ex nihilo, sed exiit a manente; et exiisse significationem habet natiuitatis* (seu processionis distinctæ ab eo a quo exitur), *non habet inchoationis*. Non declarat quidem hic Hilarius an geniti processionem existimare debeamus. At cum lib. ii, n. 1, Spiritum sanctum donum nuncupet, uti licet responsione Augustini, lib. v de Trinit. c. 14: *Exiit enim, non quomodo natus, sed quomodo datus; et ideo non dicitur Filius.* Sed aperta est Hilarii ipsius sententia, lib. xii, n. 54, dicentis: *Unigenitum ex te natum sciens, genitum tamen Spiritum sanctum non dicitur sim.*

(g) Sic mss. At editi, *libertatem*. Ex his ac sequentibus Hilarii dictis videri posset, jam tum motam esse de Spiritu sancti processione controversiam. Quippe aperte indicat minime sibi incertum, quin a Patre et Filio sit, quamvis de loquendi ratione plusculum litigare nolit. Jam vero observatum est, lib. ii, num. 4, not. Filium Spiritu sancti et largitorem, et auctorem ab eo appellatum,

sed non potestis portare illa modo. Cum venerit ille Spiritus veritatis, diriget vos (1) (a) in omnem veritatem. Non enim loquetur a semetipso, sed quaecumque audierit loquetur, et futura annuntiabit vobis. Ille me honorificabit; quoniam de meo accipiet, et annuntiabit vobis. Omnia quaecumque habet Pater, mea sunt: propterea dixi, De meo accipiet, et annuntiabit vobis (Joan. xvi, 12, seqq.). A Filio igitur accipit, qui et ab eo mittitur, et a Patre procedit. Et interrogo, utrum id ipsum sit a Filio accipere, quod a Patre procedere. Quod si (b) differre credetur inter accipere a Filio, et a Patre procedere; certe id ipsum atque unum esse existimabitur, a Filio accipere, (c) quod sit accipere a Patre. Ipse enim Dominus ait: *Quoniam de meo accipiet, et annuntiabit vobis. Omnia quaecumque habet Pater, mea sunt: propterea dixi, De meo accipiet, et annuntiabit vobis (Ibid. 14 et 15).* Hoc quod accipiet (sive potestas est, sive virtus, sive doctrina est), Filius a se accipiendum esse dixit: et rursus hoc ipsum significat accipiendum esse de Patre. Cum enim ait, omnia quaecumque habet Pater, sua esse, et idcirco dixisse se de suo accipiendum esse: docet etiam a Patre accipienda, a se tamen accipi; quia omnia quæ Patris sunt, sua sint. Non habet hæc unitas diversitatem: nec differt a quo acceptum sit, quod datum a Patre, datum referatur a Filio. Numquid et hic voluntatis unitas offeretur? Omnia quæ habet Pater, Filii sunt: et omnia quæ Filii **228** sunt, Patris sunt. Ipse enim ait: *Et mea omnia tua sunt, et tua mea (Joan. xvii, 10).* Nondum loci est, ut demonstrem, cur ita dixerit: *Quoniam de meo accipiet:* futuri enim temporis significatio est, ubi accepturus ostenditur. Nunc certe ideo a se accepturum ait, quia omnia Patris sua essent. Disseca naturæ hujus, si potes, unitatem: et aliquam dissimilitudinis infer necessitatem, per quam Filius non sit in unitate naturæ. A Patre enim procedit Spiritus veritatis: sed (d) a Filio a Patre mittitur. Omnia quæ Patris sunt, Filii sunt: et idcirco quidquid accipiet, a Filio (2) (e) accipiet ille mittendus, quia Filii sunt universa quæ Patris sunt. Natura itaque in omnibus tenet suam legem, et quod unum ambo sunt, ejusdem in utroque per generationem nativi-

(1) *In omni veritate. Mox, loquitur. Postea, annuntiabit sine vobis.*

(2) *Accipit.*

(a) Ita juxta græcum codex Vat. bas. cum Martin. D cæteris, lib. II, n. 53, consentientibus: in quibus tamen hic exstat *in omni veritate.*

(b) In vulgatis, *nihil differre.* Rectius abest nihil a mss. Conceditur adversariis quidquid voluerint, ut invincibiliter revincantur.

(c) Mss. bas. Vat., Martin., Carn. aliique, *quod sit a Patre procedere.* Retinenda lectio vulgata, quam cum optimo Colb. exhibent et plures mss.

(d) In vulgatis, *a Filio mittitur et a Patre.* In mss. bas. Vat., uno Sorbon. et altero Colb. *a Filio accipiet, a Patre mittitur;* In Martin. *a Filio accipit et a Patre mittitur.* Verius in pluribus aliis, *a Filio a Patre mittitur;* cum haud dubie respiciatur illud, *quem ego mittam vobis a Patre,* Scrupulose adeo Hilarius omnia de Spiritu sancto verba sua e Scripturis exigit.

litemque divinitatis significatio est: cum id quod accipiet a Patre Spiritus veritatis, id Filius dandum a se esse fateatur. Non permittenda itaque ad impiæ intelligentiæ libertatem hæretica perversitas est: ut dictum hoc Domini, quod quia omnia quæ Patris sunt, sua sunt, idcirco a se accipiet Spiritus veritatis, non ad unitatem confiteatur referendum esse naturæ.

21. Dei et Christi unus est Spiritus. — Loquatur enim ille, qui electionis est vas et gentium doctor, secundum veritatis intelligentiam fide Romanæ plebis ante laudata. Volens enim naturæ unitatem in Patre et Filio docere, ita ait (*Rom. viii, 9, seqq.*): *Vos autem non estis in carne, sed in Spiritu (3) (f) si quidem Spiritus Dei in vobis est. Si quis autem Spiritum Christi non habet, hic non est ejus. Si autem Christus in vobis est, corpus quidem mortuum est (g) per peccatum, spiritus autem vita est (h) per justitiam. Si autem Spiritus ejus, qui suscitavit Jesum a mortuis, habitat in vobis; qui suscitavit (h) Christum a mortuis, vivificabit et mortalia corpora vestra propter **229** Spiritum suum, qui habitat in vobis.* Spiritales omnes sumus, si in nobis est Spiritus Dei. Sed hic Spiritus Dei, (i) et Spiritus Christi est. Et cum Christi Spiritus (j) in nobis sit, ejus tamen Spiritus in nobis est, qui Christum suscitavit a mortuis; et qui suscitavit Christum a mortuis, corpora quoque nostra mortalia vivificabit propter habitantem Spiritum ejus in nobis. Vivificamur ergo, propter habitantem in nobis Spiritum Christi, per eum qui Christum suscitavit a mortuis. C Et cum ejus, qui suscitavit Christum a mortuis, in nobis est Spiritus; et Spiritus (k) tamen in nobis est Christi, nec tamen non Dei est Spiritus, qui in nobis est. Discerne igitur, o hæretice, Spiritum Christi a Spiritu Dei, et excitati a mortuis Spiritum Christi ab Spiritu Dei Christum a mortuis excitantis; cum inhabitans in nobis Spiritus Christi, Spiritus Dei sit; et cum Spiritus Christi a mortuis excitati, Spiritus tamen Dei sit Christum a mortuis excitantis.

22. Spiritus Dei an natura, an res naturæ. — Et quero nunc in Spiritu Dei utrum naturam, an rem naturæ significatam existimes. Non idem est (l) enim natura, quod naturæ res: sicuti non idem est homo,

(3) *Si quidem Spiritus Dei habitat in vobis, juxta græcum textum.*

(4) *Propter justificationem.*

(e) *Mss. accipit.*

(f) *Lib. II, n. 29, cum pluribus mss. et omnibus edit. legitur si tamen.*

(g) *Carnul. codex, propter peccatum: et mox, propter justitiam.*

(h) *Editi, suscitavit Jesum: dissidentibus mss. et græco textu, ut jam notatum lib. II, n. 29. Mox in vetere ms. Colb. spiritum ejus, non suum.*

(i) *Par. sed hic Spiritus. Melius alii libri, et Spiritus, quasi idem quoque Spiritus.*

(j) *Sic mss. At excusi, in nobis est, ejus tum Spiritus, etc.*

(k) *Rursus in hic excusis tum pro tamen erat.*

(l) *Abest enim a vetustioribus mss. Quæritur hic utrum Spiritus Dei nomine propriam Patris naturam, an rem illius quidem propriam, sed ab ipso tamen*

et quod hominis est, nec idem est ignis, et quod ignis ipsius est: et secundum hoc non idem est Deus, et quod Dei est.

23. *Modo Patrem, modo filium significat.*—Memini enim in Spiritu Dei ita filium Dei significari, ut in eo (a) Deus pater demonstratus esse intelligatur, et ad cuiusvis demonstrationem posse significatum Dei Spiritum pertinere: neque tantum hoc ex prophetica, sed ex evangelica auctoritate monstrari, cum dicitur: *Spiritus Domini super me, propterea unxit me* (Luc. iv, 18); et rursus (Matth., xii, 18): *Ecce puer meus quem elegi, dilectus meus in quo complacuit animæ meæ, ponam super eum Spiritum meum*; et ipso de se Domino testante: *Si autem in Spiritu Dei ego ejicio dæmonia, utique appropriavit in vobis regnum Dei* (Ib., 28): hæc enim videntur (b) non ambigue vel Patrem significare, vel filium, virtutem tamen naturæ manifestantia (1).

24. *Cur uterque dictus sit Spiritus.*—Namque illic dictum existimo in utroque (c) *Spiritus Dei*, ne secundum corporales modos ita inesse Filium in Patre vel Patrem in Filio crederemus: scilicet ne loco Deus manens, nusquam alibi exstare videretur a sese. Homo enim, aut aliquid aliud ei simile, cum alicubi erit, tamen alibi non erit: quia id, quod est illic, continetur ubi fuerit; (d) infirma ad id natura ejus, ut ubique sit, qui insistens alicubi sit. Deus autem huiusmodi virtutis vivens potestas, quæ nusquam non adsit, nec desit usquam, se omnem per sua edocet, et sua non aliud quam se esse significat: (2) ut ubi sua insint, ipse esse intelligatur. Non autem corpo-

(1) *Manifestant.*

distinctam velint significari. Ita lib. ii, n. 32, Spiritus sanctus a Domino distinctus docetur, quia alius est Spiritus, alius cuius est Spiritus. At vero utrumvis eligant, Pater et Filius unius ostenduntur naturæ: cum Christi Patrisque unus et idem sit Spiritus, proindeque natura: et Spiritus sanctus ut Patris, ita et Christi sit, adeoque res naturæ unius, seu eorum quorum natura una sit.

(a) Nimirum vocabulo *Spiritus Dei*.

(b) In codice has. Vat. nobis pro non, ac postea cum Martin. *manifestant* pro *manifestantia*: male. Institutæ quæstioni primum hic habetur responsum, puta Spiritus vocabulo Patris et Filii virtutem, et perinde naturam significari: *Quia naturæ virtus præstat veritatem*, ut legimus, lib. v, n. 3. Tum subinde docetur Dei naturam spiritus nomine ideo donari, quia summe simplex est, et ne de Deo ad modum corporum cogitemus.

(c) Ita mss. Martjn. Colb., Germ., necnon Corb. secundis curis. At vulgati, *spiritum Dei*.

(d) Hoc est, impotente ad id ut ubique sit. Neque audiendi recentiores mss. in quibus habetur, *ut ubique non sit*.

(e) Id est, in verbis Esaiæ lxi, 1, apud Lucam rotatis, quibus ait Dominus, Spiritum Dei super se, ideoque se unctum et missum ad evangelizandum, nomine *Spiritus Dei* puto significari Deum patrem.

(f) Sic potiores mss. Alii vero libri, *incarnato*. Paulo ante in ms. Vat. has. *manifestari videtur*, non *manifestatur*: et post pauca, *consummatom*, loco *consummat*. Huius loco lucem præstat similis lib. xi, n. 18, ubi prope idipsam aliis verbis ita enuntiat:

A rali modo, cum alicubi insit, non et ubique esse creditur: cum per sua in omnibus esse non desinat; non aliud autem sint, quam quod est ipse, quæ sua sunt. Et hæc quidem ad naturæ intelligentiam dicta sunt.

25. *In Spiritu Dei significatur Pater. Significatur Filius. Significatur et Spiritus sanctus.*—In Spiritu autem Dei (e) patrem Deum significari, ita existimo intelligi oportere, quod Spiritum Domini super se esse Dominus Jesus Christus professus sit, propter quod eum ungit, et mittat ad evangelizandum. Paternæ enim naturæ virtus in eo manifestatur; naturæ suæ communionem in Filio etiam (f) in carne nato per sacramentum spiritalis huius unctionis ostendens (Matth., iii, 17), cum post consummati baptismi nativitate tum hæc (g) quoque proprietatis significatio audita est, voce testante de cælo: *Filius meus es tu, ego hodie genui te* (Ps. ii, 7). Non enim vel ipse super se esse, vel sibi de cælis adesse, vel ipsum se cognominasse sibi filium intelligendus est: sed omnis hæc fidei nostræ fuit demonstratio, ut sub perfectæ ac veræ nativitatis sacramento, unitatem (h) naturæ manentis in Filio, qui etiam homo esse cœperat, nosceremus. Et Patrem quidem in Dei Spiritu ita significari repertum est. Filium vero hoc modo demonstratum intelligimus, cum dicit: *Quod si in Spiritu Dei ego ejicio dæmones, utique appropriavit in vobis regnum Dei*: se scilicet, id est, naturæ suæ potestate dæmones ejicere demonstrans, qui non nisi Dei Spiritu ejici possint. Est autem et in Spiritu Dei Spiritus paraclæti significatio; neque solum prophe-

(2) *Et ubi. Mox intelligitur.*

Quemadmodum Spiritu Dei et virtute sit unctus, non ambiguum est, tum cum ascendente eo de Jordane vox Dei patris audita est, Filius meus es tu, ego hodie genui te: ut per hoc testimonium sanctificatæ in eo carnis, unctio spiritalis virtutis cognoscereetur. Quo in loco unctio spiritalis virtutis appellatur, quod hic naturæ suæ communicio.

(g) Bad., Er. et Lips. omittunt quoque, et præcedentem particulam *cum*: cuius loco apud Par. positum erat *cum*. Deinde proprietatis vox opponitur ad optioni. Sive autem Christo baptizato dixerit Pater, *Hic est filius meus*, etc., quomodo legit Hilarius lib. vi, n. 23; sive dixerit, *Filius meus es tu, ego hodie genui te*, quomodo hic, lib. vi, n. 23; lib. xi, n. 18 in Matth., c. ii, n. 6, et in ps. ii, n. 29, ipsius verba refert, stat eadem vis argumenti, quæ in vocabulis *Filius meus* sita est. Sed et Paulus Heb. i, 5, verba Psalmi, *Filius meus es tu, ego hodie genui te*, et Patris esse tradit, et Filio ita proprie dicta, ut ne in ullum quidem angelorum conveniant.

(h) Editi, *naturæ paternæ*. Abest *paternæ* a mss. Ex hoc loco patet Hilarium illud Matth. iii, 16: *Et vidit Spiritum Dei descendentem sicut columbam et venientem super se*, ita interpretari, ut Spiritum Dei intelligat Patrem: qui hinc contra Sabellianos alius a Filio defenditur, quod super illum sit, ipsi adsit, ipsum Filium cognominet. At certe non existimandum est ita eo nomine Patrem intellexisse, ut Spiritum sanctum pariter intelligi posse negaverit: cum subinde declaret, hæc se de diversa vocis *Spiritus Dei* potestate demonstrare, ut quo quo se vertant hæretici, vim veritatis, qua Filium unum cum Patre credimus, declinare non possint.

tica, (1) sed apostolica auctoritate, cum dicitur : *Sed hoc est, quod dictum est per prophetam, Erit in novissimis diebus, dicit Dominus, effundam de Spiritu meo in omnem carnem, et prophetabunt filii eorum et filiae eorum* (Act. II, 16, seqq.) Et consummatum hoc totum fuisse in Apostolis docetur, cum misso Spiritu sancto omnes (a) linguis gentium sunt locuti.

26. *In nobis est Deus, cum Christus ; cum Spiritus Christi, Spiritus Dei. Filii et Patris natura una.*—Hæc autem idcirco sunt demonstrata necessario, ut in quamcumque se licet partem hæretica falsitas contulisset, finibus tamen atque præscripto veritatis evangelicæ concluderetur. Habitat enim in nobis Christus: et habitante Christo, habitat Deus. Et cum habitat in nobis Spiritus Christi ; habitante tamen in nobis Spiritu Christi, non alius tamen spiritus habitat, quam Spiritus Dei. Quod si per Spiritum sanctum Christus in nobis esse intelligitur, hunc tamen ita Spiritum Dei, ut Spiritum Christi esse noscendum est. Et cum, (2) (b) per naturam rei natura ipsa habitet in nobis ; indifferens natura Filii esse credetur a Patre, cum Spiritus sanctus, qui et Spiritus Christi et Spiritus Dei est, res naturæ esse demonstratur unius. Quæro nunc igitur, quomodo non ex natura unum sunt ? A patre procedit Spiritus veritatis : a Filio mittitur, et a Filio accipit. Sed omnia, quæ habet Pater, Filii sunt : et idcirco qui ab eo accipit, Dei Spiritus 232 est, sed idem et Spiritus Christi est. Res naturæ Filii est (supple, Spiritus), sed eadem res et naturæ Patris est. Excitantis Christum a mortuis Spiritus est ; sed idem Spiritus Christi est a mortuis excitati. In aliquo differat Christi et Dei natura, ne eadem sit ; si præstari potest ut Spiritus, qui Dei est, non sit et Christi.

27. *Filii et Patris una apud nos habitatio.*—Sed te, hæretice, furentem, et spiritu doctrinæ mortiferæ circumactum tenet et coarctat Apostolus, Christum nobis fundamentum ponens fidei (I Cor., III, 11), dicti hujus quoque dominici non nescius : *Si quis diligit me, et verbum meum servabit : et pater meus*

(1) *Sed et apostolica.*

(2) *Per naturam Dei.*

(3) *Excitati Jesu. Mox, excitantis Jesum.*

(4) *Comitatu diversi.*

(a) Editi, excepto Par., omnes linguas.

(b) Præferimus cum veteri ms. Colb. et Germ. per naturam rei, inversis tamen, ut sæpe usu venit, vocabulis scilicet pro, per naturæ rem. In libris aliis habetur per naturam Dei. Ab hinc responsum in eos accommodatur, qui Spiritum Dei rem naturæ esse volent.

(c) Hinc vocem Jesu, necnon Jesum post verbum excitantis, sustulimus auctoritate potiorum mss.

(d) Martinianus codex, comitatu diversi. Amplius nescio quid habet comitatu diversitatum, puta, an ratio simul veniendi sita sit in quadam diversitatum congerie, an in unitate naturæ ?

(e) Supple, Spiritus : alias cohabitationis sacramentum non erit, nisi duo habitent personis distincti, Tum in ms. Vat. bas. neque ab alio diversus co habitator : posset ferri diversus cohabitator, quod habet Martinianus.

(f) Vat. bas. codex et Martin. Christi esse quam Dei est : non sunt recipiendi.

diligit eum, et ad eum veniemus, et mansionem apud eum faciemus (Joan., XIV, 23). Per id enim, Spiritu Christi in nobis manente, Dei Spiritum in nobis manere testatus est, nec diversum a se esse Spiritum a mortuis (3) excitati (c) et Spiritum a mortuis excitantis. Veniunt enim, atque habitant in nobis : et rogo utrum (4) (d) comitatu diversitatum venient, mansionemque facient, an unitate naturæ ? Sed obnititur doctor gentium, non duos spiritus, Dei scilicet et Christi, sed Spiritum Christi, qui et Spiritus Dei est, inesse credentibus. Non est cohabitatio, sed habitatio est : sub sacramento tamen cohabitationis habitatio, dum neque duo (e) habitant, neque ab alio diversus habitator est. Est enim in nobis Spiritus Dei, sed est in nobis Spiritus Christi : et cum Spiritus Christi inest, inest Spiritus Dei. Ita cum quod Dei est, et Christi est ; et cum quod Christi est, Dei est : non potest aliud quid diversum (f) Christus esse, quam Deus est. Deus igitur Christus est (5) (g) unus cum Deo Spiritus.

28. *Ariani a Spiritu sancto alieni Christum Deum negant, et tamen colunt.*—Et illud evangelicum : *Ego et Pater unum sumus* (Joan., X, 30), docet Apostolus unitatem esse naturæ, non solitudinem unionis, scribens Corinthiis : *Propter quod notum facio vobis, quia nemo in Spiritu Dei (h) dicit anathema* (6) *Jesum.* Scisne nunc, hæretice, in quo spiritu dicas Christum creaturam (I Cor., XII, 3) ? Cum enim in anathemate sint, qui servierunt creaturæ 233 (i) potius quam Creatori (Rom., I, 25) ; Christum creaturam confitens, quid sis intellige, qui non ignores quin in maledicto sit religio creaturæ. Et quid sequatur advertite : *Et nemo potest dicere Dominum Jesum, nisi in Spiritu sancto* (I Cor., XII, 3). Sentisne quid tibi desit, (j) Christo negando quod suum est ? Si per naturam Dei Christus tibi Dominus est, habes Spiritum sanctum : si vero per adoptivum nomen hic dominus est, Spiritu sancto carens, spiritu erroris animaris : quia nemo nisi in Spiritu sancto Dominum Jesum potest dicere. Et tu creaturam eum potius quam

(5) *Unius pro ejusdem.*

(6) *Jesu, non Jesum, in nostro codice. Mox, dicis, non dicas.*

D (g) In mss. Martin. Carn., Corb., Prat. et aliquot aliis, unius.

(h) Verbum loquens hic addunt editi, quod non habent, lib. II, n. 54, neque hic reperimus nisi in uno recentiore ms. Colb. Mox in Martin. et aliis nonnullis, Jesu, non Jesum.

(i) Simili ratione Ambrosius, lib. I de Fide, c. 16, n. 104 : *Ipse Paulus creaturæ servire nos prohibet : quemadmodum ergo Christo ipse serviret, ut creaturam Christum putaret ? Ex quo concludit : Aut igitur desinant colere quem creaturam appellant, aut desinant... dicere creaturam :* et c. 11, n. 69 : *Si alienum putant Deum, cur adorant eum ? cum scriptum sit : Neque adorabis Deum alienum.* Idem argumentum adversus Arianos ut creaturæ cultores conficiunt Athanasius, Irsilius, Gregorius Nyss., etc.

(j) Mss. Carn., Colb., Germ. Christum negando. Planum est proxima Apostoli verba sic ab Hilario intellecta : *Nemo potest dicere et confiteri Jesum esse Dominum, nisi, etc.*

Deum dicens, dominum licet nuncupans, Dominum A tamen esse non dicit; quia tibi (a) ex communi genere potius et familiari nomine, quam ex natura sit Dominus. Sed (b) a Paulo discite naturam.

29. *Gratiarum divisiones.* — Sequitur enim: *Divisiones autem donorum sunt, idem autem Spiritus est; et divisiones ministeriorum sunt, et idem ipse Dominus; et divisiones operationum sunt, idem autem Deus, qui operatur omnia in omnibus. Unicuique autem datur manifestatio Spiritus (c), ad id quod utile est (Ibid. 4, et seqq.).* In presenti sermone quadrimoda significatio intelligitur, cum in divisione donorum idem Spiritus est, et in divisione ministeriorum idem ipse Dominus est, et in divisione operationum idem Deus est, et in utilitatis datione manifestatio Spiritus. Atque ut datio utilitatis in manifestatione Spiritus nosceretur; B continuo subjectum est: *Huic quidem per Spiritum datur sermo sapientiae, alii autem sermo scientiae secundum eundem Spiritum, alteri autem fides (d) in eodem Spiritu, alii donum curationum in eodem Spiritu, alii operatio virtutum, alii prophetia, alii discretio Spirituum, alii genera linguarum, alii interpretatio linguarum (Ibid., 8 et seqq.).*

30. *Spiritus manifestatio.* — Et quidem id, quod quartum esse diximus, id est, in datione utilitatis (e) Spiritus manifestationem, absolutam habet intelligentiam. 234 Commemoratum enim est, per quas dationum utilitates hæc esset Spiritus manifestatio. In his namque divisionum virtutibus non incerta doni huius ostensio est, de quo Dominus ad Apostolos dixerat, præcipiens his, *ne ab Ierosolymis discederent; (f) sed expectate, inquit, promissionem Patris, quam*

(1) *Vel per interpretationem, quomodo antea dixerat per fidem, per donum, per operationem, etc., paulo*

(a) Optimæ notæ mss. Carn., Germ. cum tribus Colbertinis, *ex communi potius et familiari nomine.* Unus Sorbon. *ex communi, generali potius, etc.* Vat. bas. et Martin. *ex communi genere et familiari nomine.*

(b) Apud. Er. et in uno ms. Vatic. *a Paulo et Dei spiritu in eo discite naturam.* Apud Lips. et Par. necnon in ms. Corb. et aliquot aliis, *a Paulo et Dei et Spiritu in eo discite naturam.* In tribus Colb. et uno Sorbon. *a Paulo Dei Spiritum in eo, et Dei discite naturam.* Simplicius et, ut putamus, sincerius Bad., optimus codex Colb. cum Carn., Martin., Germ., Vind. Silv. ac duobus Vatic. *a Paulo discite naturam,* hoc est, quæ ipsius sit natura, et quam non ex nuncupatione solum, sed vere et ex natura sit Dominus: quod fuisse probatur. Namque ab hinc usque ad n. 35 demonstrat Hilarius, alium quidem esse Deum Patrem, alium Dominum Jesum Christum, sed unum tamen utriusque Spiritum, unam esse divinitatem, cujus virtus ac natura donis suis manifesta fiat. Postea vero apertius ostendit Christum naturam esse Dominum.

(c) In ms. Carn. *Spiritus illuminatio ad utilitatem.* Ita quidem habetur lib. II, n. 34, consentientibus scriptis simul et excusis: at hic aliter legendum liquet ex subnexis.

(d) Sic græco textu suffragante legitur lib. II, n. 34, et hic in exemplari Carn. ubi in Martin. *in uno spiritu,* in aliis autem, *in eodem Spiritum.* Post pauca rursus vulgati hic præ se ferentes interpreta-

audistis de ore meo, quoniam Joannes baptizavit aqua, vos autem Spiritu sancto tingemini, quem et accipietis non post multos hos dies. Et rursus: Sed accipietis virtutem superveniente Spiritu sancto in vos, et eritis mihi testes in Ierosolymis, et omni Iudæa, et Samaria, et usque ad ultimum terræ (Act. I, 4, et seqq.). Promissionem Patris, quæ de ore ejus audita est, expectari jubet. Certe etiam nunc ejus paternæ promissionis eloquium est. Per has igitur virtutum efficientias manifestatio Spiritus est. Neque enim in occulto est Spiritus donum, ubi sermo sapientiæ est, et verba vitæ audiuntur: vel ubi divinæ cognitionis scientia est, ne pecudum modo per ignorantem Dei, vitæ nostræ ignoremus auctorem: vel per fidem Dei, ne non credentes Evangelium Dei, extra Evangelium Dei simus: vel per donum curationum, ut gratiam ejus, qui hæc tribuit, infirmitatum curatione testemur: vel per operationem virtutum, ut quod agimus, Dei esse (g) virtus intelligatur: vel per prophetiam, ut per doctrinæ intelligentiam intelligamur ex Deo eruditi: vel per discretionem spirituum, ne ignari sinus, sancto an perverso spiritu quis loquatur: vel per genera linguarum, ut (h) in signum dati Spiritus sancti linguarum sermo donetur (I Cor. XIV, 6): (1) vel in interpretatione linguarum, ne ignorantia fides audientium periclitetur, cum linguam ignorantibus linguæ interpretator absolvit. In his igitur omnibus ad utilitatem unicuique divisim manifestatio Spiritus est, per has scilicet datæ unicuique 235 (i) utilitatis admirationes dono Spiritus non latente.

31. *Hæc dona alius atque alius largitur, et tamen unus Spiritus.* — Tenuit autem beatus apostolus post, *absolvat.* Tum inferius, *utilitatis admirationis.*

tio sermonum, non linguarum: refutantur ex mss. textu græco, et subjecta interpretatione.

(e) Apud Par. *spiritus manifestationum: mendose.* Magis placeret *manifestatio: sed manifestationem ad proximum verbum diximus referre licet.*

(f) Editi, *sed expectarent.* Tum Lips. et Par. *quam audistis inquit.* At in omnibus mss. *expectate:* cui verbo in tribus tantum proxime subjicitur *inquit,* cum neque hic, neque post exstet in aliis. Mox in Colb., Carn., Martin., Germ. *baptizabimini, non tingemini.*

(g) In vulgatis, *virtutis intelligamus.* Tum apud Bad. et Er. *vel per prophetiam, ut per doctrinam intelligamus.*

(h) Abest in a mss. Colb. Martin. et Germ. Tum in editis, *dati Spiritus, sine sancti.*

(i) Editi, *utilitatis administrationes.* Rectius mss. summo consensu, *utilitatis admirationes, vel utilitates admirationis:* quia nimirum utilitas modo non humano præstita admirationem excitat, ac Spiritus, cujus subsidio confertur, divinam virtutem palam declarat. Sic lib. VII, n. 5, Sabellius Dei in Christo naturam *per gestorum admirationem* agnovisse dicitur; et lib. in Constantium n. 8 prædicantur *admirationum opera* coram venerandis Martyrum ossibus conspecta. Denique in psal. XCI, n. 4, his verbis, *ut Creatoris potestas per creature admirationem posset intelligi,* ista habentur synonyma, *ut per hanc conspicabilem operum magnitudinem virtus ejus qui hæc operatus est cognosceretur.* V. lib. III, n. 5 et 6.

Paulus in hoc difficillimo ad humanam intelligentiam (a) caelestium sacramentorum mysterio, et absolutam demonstrationem et sollicitam cautelam, ut per Spiritum et in Spiritu dari hæc divisionum dona monstraret (b) (1) (non enim idipsum est per Spiritum, et in Spiritu dari) : quia datio doni, quæ obtinetur in Spiritu, hæc tamen indulta per Spiritum sit. Consummat autem has dationum divisiones hoc modo : *Hæc autem omnia operatur unus et idem Spiritus, dividens (c) unicuique sicut vult* (1 Cor. xii, 11). Nunc igitur quæro, quis hæc Spiritus operetur, dividens unicuique (2) prout velit : (d) utrum per quem, aut in quo donorum divisio est. (e) Quod si ipsam significatum esse loqui aliquis audebit, contradicet Apostolus, cur se vitiose (f) lector intelligat : ait enim superius : *Et divisiones operationum sunt, idem autem Deus qui operatur omnia in omnibus*. Alius est ergo qui dividit, et alius est in quo indulta divisio est. Et intellige operantem hæc omnia semper Deum, ita tamen, (g) ut Christus operetur, ut paterno opere operans Filius fungatur. Et si in Spiritu sancto Jesum Dominum confiteris ; intellige tripertitæ significationis **236** in Apostolo (*Id est* Apostoli loco) virtutem, cum in divisionibus donorum idem Spiritus

(1) Pro verbis his, quæ intra parenthesin concluduntur, hæc Veron. codex substituit : *ne forte non per Christum, et in Christo omnia crederentur*.

(2) Pro ut vult : mox, *utrum Jesus Christus Deus spiritus ; paulo post, quod si non id ipsum*.

(a) In cod. Carn. *caelestium mysteriorum sacramento*.

(b) Qui exemplar basilicæ Vaticanæ sæculo sexto contulit, e regione verbi monstraret, adiecit ; *ne forte non per Christum et in Christo omnia crederentur* : quæ adjectio deinde in Martin. ac pluribus aliis mss (in quorum tribus *crearentur pro crederentur* substituta est), ut et in vulgatis obtinuit : quamvis manifeste pugnet cum subsequentibus, in quibus verba *per Spiritum et in Spiritu* non ad unum Christum, sed ad duas distinctas personas referuntur. Unde apparet sinceriores esse mss. Colb., Carn., Germ. a quibus absunt prædicta verba. Tum apud Bad. et Er. omittitur quod intra parenthesin inclusimus.

(c) Exemplar Carnut. *dividens se unicuique*, favente græco textu *διαποῦν ἑα* (vel *ἰδία*) *ἑαυτῷ* : ex quo Augustinus epist. 187, n. 10 vertit, *dividens propria unicuique*. Hilarii mentem se non assecutum esse indicavit Erasmus, cum hic in limbo adscripsit, *Nota hic multa de Spiritu sancto, non videns hic Spiritus vocabulo Patrem et Filium plerumque significari*. Nec tamen in sequentibus edit. correctus fuit.

(d) Et hæc lectionem ab interpolatione puram debemus laudatis mss. Colb., Carn., Germ. cum in aliis, necnon apud Bad. et Er. hic habeatur, *utrum Jesus Christus Deus Spiritus*. Lipsius autem, ac post eum Par. addito *an*, exhibuit *utrum Jesus Christus Deus, an Spiritus*. Postea editi omnes, *per quem, et in quo*. Rectius mss. *per quem, aut in quo*. Postulat sanctus Doctor quis Spiritus omnia operetur, utrum Spiritus per quem, an Spiritus in quo est donorum divisio.

(e) Editi ac plures mss. *quod si non idipsum* : pugnantia loquuntur cum superioribus, *Non enim idipsum est per Spiritum, et in Spiritu dari*, necnon cum subjectis, *Alius est ergo qui dividit, alius in quo, etc.* Castigantur ex mss. Vat. bas., Colb., Carn., Germ.

(f) Absert lector a vetusto codice Colb. Et quidem sufficit præmissa vox *aliquis*. Non satis apparet Apostoli contradictio in verbis proxime subjectis : sed eis

est, et in divisionibus ministeriorum idem Dominus est, et in divisionibus operationum idem Deus est : et rursus omnia inoperans unus Spiritus, unicuique sicut vult dividens. Et apprehende, si potes, Dominum in divisione ministeriorum, et Deum in divisione operationum, hunc eundem unum esse Spiritum, et (h) inoperantem, et prout vult dividentem : quia in divisionibus donorum unus est Spiritus, et idem Spiritus operetur ac dividat.

32. *Christus charismata dividit*. — Aut si displicet in Deo et Domino unus hic ejusdem, per nativitatis sacramentum, (3) (i) divinitatis Spiritus : ostende quis spiritus, et (j) in quo spiritu has nobis divisiones et inoperetur et dividat. Sed nihil aliud, quam quod fidei nostræ est, ostendes ; quia Apostolus qui (k) esset intelligendus ostendit, dicens : *Sicut enim corpus unum est, membra autem habet multa ; omnia autem membra ex uno corpore, cum sint multa, unum est corpus : sic et Christus* (1 Cor. xii, 12). Divisiones ergo charismatum ex uno Domino Jesu Christo, qui corpus est omnium, esse (4) (l) significat : quia cum ostendisset Dominum in ministerio, ostendisset etiam Deum in operationibus, unum tamen hæc omnia Spiritum **237** et (5) inoperari et dividere demons-

(3) In ms. Veron. *et divinitatis spiritus divisionis spiritum*.

(4) *Significans*.

(5) *Operari pro inoperari* ; ita etiam superius, n. 13 et 14, *operans et operetur pro inoperans et inoperetur*.

jungenda sunt coherentia, *Divisiones ministeriorum sunt, et idem ipse Dominus ; et alius sit Deus, alius Dominus ; ac Patrem quidem significet Deus. Filium autem Dominus* : qui quamvis non unus et idem sint, unus tamen unius divinitatis sint Spiritus. Quem sensum confirmant prima numeri subsequentis verba.

(g) Vetus codex Colb. *ut spiritus operetur*. Magis placet cum aliis, *ut Christus*. Responsum hic habetur ad superius quæsitam, *qui spiritus operetur*.

(h) In vulgatis, *et hæc* ; Absert hæc a mss.

(i) Editi, *et divinitatis*. Mss. Vat. bas. et Martin. *et divinitatis Spiritus* (Mart. *Spiritum*.) *divisionis*. Alii duo, *et divinitatis Spiritus et divisionis*. In Corb. tribus Vatic. aliisque non paucis, *et divinitatis Spiritum divisionis Spiritus*. Nitidior visa est lectio præstantissimorum codicum Colb., Carn. et Germ., quam sequimur. Et Deus Pater et Dominus Filius unus est Spiritus, unus Deus, sed, *per nativitatis sacramentum* ; adeoque subsistendi ratione sunt discreti. Si cui placeat vocem *divisionis* post verbum *Spiritus* adicere, eo sensu liceat, ut *Spiritus divisionis* id sit, quod Spiritus auctor donorum, ministeriorum, operationum.

(j) Tres mss. Colb. cum Germ. *in quo Spiritus*. Tum in codice Vat. bas. *has in nobis in Domino et Deo divisiones* : in Martin. *has in Deo et Domino nobis, etc.*, in aliis nonnullis, *has in Deo et Domino ejusdem nobis divisiones* : glossema. Exinde in solis vulgatis, *et operetur, non et inoperetur*. Hic provocat Hilarius adversarios, ut si ad superius quæsitum non placeat suum ipsius responsum, dent ipsi aliud. Tum confirmat non esse aliud.

(k) Supple, *Spiritus* : quasi diceret, Quia vocabulum *Spiritus* latius patet, et ad Patrem, Filium, et Spiritum sanctum promiscue refertur ; quis donorum spiritualium largitor esset intelligendus, Apostolus declaravit.

(l) *La mss. significans*.

trat, membra hæc gratiarum in perfectione (al. per- A sectionem) unius corporis dividentem.

33. *Operationes et ministeria Deus statuit. Statuit et Christus.*—Nisi forte non tenuisse rationem unitatis in eo Apostolus existimatur, quod dixit: *Et divisiones ministeriorum sunt, idem ipse Dominus; et divisiones operationum sunt, idem autem Deus* (1 Cor. xii, 5, 6): ut quia ministeria ad Dominum retulit, et operationes ad Deum, non unum atque idipsum in ministeriis atque operationibus videatur intelligi. Accipe quam hæc membra ministeriorum membra operationum sunt, cum ait: *Vos estis corpus Christi et membra. Et quosdam quidem posuit Deus in Ecclesia, primum Apostolos* (Ibid., 27, 28), in quibus est verbum sapientiæ; *secundo prophetas*, in quibus est donum scientiæ; *tertio magistros*, in quibus est doctrina fidei; *deinde virtutes*, in quibus sunt curationes infirmitatum, *auxiliorum potestates, gubernationes prophetales*, et (a) *donum genera linguarum* vel loquendi vel interpretandi. Certe hæc Ecclesiæ et ministeria sunt et operationes, in quibus est corpus Christi; et hæc Deus statuit. Aut proficere non per Christum statuta, quia ea Deus statuit. Sed audies ipsum dicentem: *Unicuique autem nostrum data est gratia secundum mensuram donationis Christi.* Et iterum: *Qui descendit, ipse est qui et ascendit super omnes celos, ut adimpleat omnia. Et ipse dedit quosdam Apostolos, quosdam autem prophetas, quosdam autem (1) (b) evangelizantes, quosdam autem pastores et doctores, ad consummationem sanctorum, in opus ministerii* (Ephes. iv 7, 10, etc.). Numquid ministeriorum dona non Christi sunt, cum tamen (c) et Dei dona sint?

34. *Paulus de Patre dicens Deus, de Filio Dominus, non distinct eos natura.*—Sed (d) si id sibi usurpavit impietas, ut quia ait, *idem Dominus et idem Deus* (1 Cor. xii, 5, 6), non sint in unitate naturæ: adjungam vero huic intelligentiæ tuæ, ut putas firmiora præsidia. Ipse enim Apostolus ait:

(1) *Evangelistas. Paulo post, et inoperantis et Dei. Mox, sed id, ommissa particula si.*

(a) Vat. bas. ms. *dona gentium.* Alii nonnulli, necnon Lips. et Par. *dona generum.* Præferendum cum Bad., Er. et pluribus probæ notæ mss. *dona* (scil. vel loquendi vel interpretandi) *genera linguarum.*

(b) Carnut. codex et Martin. ut in græco textu, *evangelistas.*

(c) Editi ac plures mss. *et inoperantis Dei.* Rectius *abest inoperantis* a præstantibus mss. Colb., Carn. et Germ. cum respiciatur supra allatus Apostoli 1 Cor. xii, 27, locus. *Et quosdam quidem posuit Deus, ubi non adjicitur verbum inoperans.* Cujus loci comparatione eum altero ejusdem Apostoli Ephes. iv, 11, proxime memorato, in quo eadem ministeriorum dona a Christo indulta esse declaratur: jam tandem clarior conficitur, Christum esse donarum largitorem, proindeque quum cum Patre Deum, unum Spiritum. Quod quidem pedetentim efficit, et, uti nobis videtur, non tam ex sua quam ex sententiâ adversariorum, quibus nonnihil largitur, ut omnem eis evadendi aditum claudat. Primum enim eis ultro dat Spiritus sancti voce quandoque Patrem, internum Filium aut Spiritum sanctum significari. Tum quosdam Pauli locos, quos lib. ii, n. 33 et 34, ad Spiritum sanctum retulit, permittit etiam ad Patrem et Filium

Sed nobis unus Deus pater ex quo omnia, (2) et nos in ipso, et unus Dominus Jesus Christus per quem omnia, et nos per ipsum (1 Cor. viii, 6). Et rursum: *Unus Dominus, una fides, unum baptismum. Unus Deus et pater omnium (e) et per omnes et in omnibus nobis* (Ephes. iv, 5, 6). Per id enim, quod dicitur *unus Deus et unus Dominus*, Deo tantum quasi uni Deo proprium deputari videtur ut Deus sit: cum proprietas unius (f) consortium non patitur alterius. O plane rara ac difficilia charismatum dona, et vere in hac utilitatum datione manifestatio Spiritus constituta! Et merito hic dividendarum gratiarum ordo servatus est, ut principalis esset sermo sapientiæ; vere enim illud est, *Et nemo potest dicere Dominum Jesum, nisi in Spiritu sancto* (1 Cor. xii, 3), quia (g) nisi per hoc sapientiæ verbum Christus Dominus non posset intelligi, tum deinde sequens esset sermo scientiæ; ut quod sapiamus, scienter loquamur, ita ut sapiamus sapientiæ verbum: tertium vero donum in fide esset; quia illa principalia et superiora utilitatem doni, nisi (h) Deus crederetur, amitterent: ut nunc in hujus maximi et pulcherrimi dicti apostolici sacramento, hæreticis omnibus nec verbum sapientiæ est, nec sermo scientiæ, nec religionis fides; quia impietas, quæ non capit intelligentiam, extra sermonis scientiam et extra simplicitatem fidei est. Nec enim quisquam quod non sapit, loquitur: nec quod loqui non potest, potest credere. Unum itaque Deum Apostolus prædicans, et ex Lege veniens, atque in Evangelium Christi vocatus, perfectæ fidei tenuit confessionem. Et ne aliquam hæreticis occasionem tamquam incauti sermonis simplicitas præstaret, ut nativitatem Filii per unius Dei prædicationem negarent; unum Deum sub proprietatis significatione confessus est, dicens ita: *Unus Deus pater ex quo omnia, et nos in ipso* (1 Cor. viii, 6): ut qui Deus est, et pater crederetur. Dehinc quia nudum hoc, in unum Deum patrem credere, non proficeret ad salutem; subiecit:

(2) *Et nos in ipsum, cum græco, mox omittitur nomen Christus. Paulo post, unum baptismum.*

referri. Hinc ab ipsis quaerit, a quo Spiritu velint dona spiritalia proficisci. Ac demum illos eo perducit, ut negare non valeant, ministeria in Ecclesia ita a Deo esse posita, ut etiam a Christo dicantur constituta; adeoque Christum a Patre neque alterius esse potestatis, neque alterius naturæ. Itaque argumentum a num. 29 institutum ad hoc valet, ut dona, quæ Spiritus sancti vulgo nuncupantur, totius Trinitatis, ac nominatim ipsius Christi esse doceamur: ut qualibet modo Pauli verba interpretentur hæretici, iis tamen naturalis in Patre et Filio unitas confirmetur, Quod operosius demonstrandum duximus: quippe qui advertimus Hilarij non satis intellectum.

(d) Particula *si* omittitur in ms. Martin.

(e) Excusi hic addunt, *qui super omnia*: quæ verba non habent infra, lib. xi, initio, neque hic exstant in mss. quorum in nonnullis pro *et per omnes*, legitur *et super omnes*, in Carnutensi autem, *qui super omnes.*

(f) Sic mss. At editi, *unitatis.*

(g) Apud Par. desideratur *nisi.* Mox in alijs etiam editi. habetur *potest*, non *posset.*

(h) Vetustior e mss. Colb. nisi *Dominus crederetur.*

Et unus Dominus noster **239** *Jesus Christus per quem omnia, et nos per ipsum; sinceritatem fidei salutaris in unius Dei et in unius Domini prædicatione demonstrans: ut nobis et unus Deus pater, et unus Dominus Jesus Christus in fide (a) esset. Non enim dictum ignorabat a Domino: Hæc est enim voluntas patris mei, ut omnis qui videt Filium, et credit in eum, habeat vitam æternam (Joan. vi, 40). Sed fidei ecclesiasticæ ordinem ponens, et fidem nostram in Patre et Filio statuens, inseparabilis illius atque indissolubilis unitatis et fidei sacramentum locutus est, dicens: Unus Deus, et unus Dominus.*

35. *Si Christus negatur Deus, quia unus Deus Pater; nec Pater Dominus, quia unus Dominus Christus. — Ac primum extra apostolicum spiritum vivens, stultitiam tuam, hæretice, intellige. Si enim professionem unius Dei ad id usurpas, ne Christus Deus sit; quia ubi unus est, solitarius sit intelligendus, et id, (b) quod unus est, proprium ei sit ac singulare qui unus est: quid de eo profiteberis, quod Jesus Christus unus est Dominus? Si enim secundum te, quod unus Pater Deus est, Christo non (1) reliquit ut Deus sit: necesse est, ut etiam secundum te unus Dominus Christus Deo non relinquat ut Dominus sit; (2) quia quod unus est, proprium ei velis esse qui unus est. Si itaque unum Dominum Christum esse etiam Deum negabis, unum quoque Deum patrem esse negabis et Dominum: et quid erit in Dei virtute, nisi Dominus est, et in Domini potestate (3) (c), nisi Deus est; cum et Deum id perficiat esse quod Dominus est, et Dominum id constituat esse quod Deus est?*

36. *Unus est uterque spiritu, non persona. — Sed sacramentum dicti dominici Apostolus tenens, quod est: Ego et Pater unum sumus (Joan. x, 30), dum utrumque unum profitetur, unum utrumque (4) sic*

(1) *Relinquit.*

(2) *Quia quod unum est.*

(3) *Proprietate.*

(4) *Abest sic a nostro ms. Paulo post, patitur pro patiuntur.*

(5) *Lectio codicis Veronensis hæc est: demonstratur in Domino, et uno Deo Patre unum significaret et*

(a) *Lips. et Par. essent: renitentibus aliis libris. D*

(b) *Unus codex Vatic. quod unum. Alter Sorbon. hic et infra, quod unus est. Verius in aliis, unus, quasi, quod aliquis unus est.*

(c) *In vulgatis ac pluribus mss. proprietate. Malumus cum Carnut. Martin. ac nonnullis aliis, potestate; cum hic non tam spectetur proprietate, quam natura.*

(d) *Ita mss. potiores: ubi in excusis et aliquot mss. patitur.*

(e) *Particulum et, quæ ut sæpe alibi perinde est ac etiam, restituimus ex mss. Hic verbum demonstratur idem sonat, quod significatur. Et plerumque infra eadem est verbi hujus vis.*

(f) *Editi, excepto Bad. nec non ms. Vat. bas. ac plerique alii hic adjiciunt, ut (vel et) in uno Deo patre unum significaret et Dominum. Quæ verba huc male interjecta sinceriores mss. Colb., Carn. et Germ. non habent, suamque infra locum recte obtinent.*

significat, non ad solitudinem singularis, sed ad spiritus unitatem: quia unus Deus Pater et unus Christus Dominus, cum uterque et Dominus et Deus sit, **240** duos tamen in fide nostra nec deos (d) patiuntur esse nec dominos. Unus igitur uterque est: et unus cum sit uterque non solus est. Nec loqui sacramentum fidei nisi apostolica voce poterimus. Unus est enim Deus, et unus est Dominus: et per id, quod unus est Deus et unus est Dominus, in Deo demonstratur (e) et Dominus, sicut et Deus (5) demonstratur in Domino. (f) Non tenes unionem, ut Deus singularis sit: nec tamen dividis spiritum, ut uterque (g) non unus sit. Neque in uno Deo et in uno Domino discernere poteris potestatem: ne qui Dominus est, non sit et Deus; vel qui Deus est, non sit **B** et Dominus. Cavet enim Apostolus, per eloquia nominum, duos vel deos prædicare vel dominos. Et idcirco usus est eo genere doctrinæ, ut in uno Domino (6) Christo unum significaret et Deum, et in uno Deo patre unum significaret et Dominum; (h) nec tamen (7) impiam nobis ad perimendam unigeniti Dei nativitatem invehret unionem, et Patrem professus et Christum.

37. *Christum non modo Dominum, sed et Deum docuit Paulus. — Nisi forte eo usque ultimæ desperationis furor audebit erumpere, ut quia Christum Dominum Apostolus dixerit, nemo aliud eum præter quam Dominum debeat constiteri, et habens Domini proprietatem, non habeat (i) Dei veritatem. Sed non ignorat Paulus Christum Deum, dicens: Quorum patres, et ex quibus Christus, (k) qui est super omnia Deus (Rom. ix, 5). Non hic creatura in Deum deputatur: sed creaturarum Deus est, qui super omnia Deus est.*

38. *Distinxit illum a Patre, non divisit. — Quam vero super omnia Deus (8) et inseparabilis sit (l) a*

Dominum, non tenens unionem, ut Deus singularis sit; nec tamen dividens spiritum, ut uterque non unum sint. paulo post, poterit pro poteris.

(6) *Jesu Christo.*

(7) *Impium, mox professus est.*

(8) *Et inseparabili a Patre sit Spiritu.*

(g) *In Vulgatis ac pluribus mss. non unum sint. In Martin. unum sint, omissa particula negante. Rectius in aliis non inferioris notæ, non unus sit, supple spiritus.*

(h) *Editi, ne tamen, mox post verbum professus adjicientes substantivum est. Ex hoc alterove loco num. 55, ubi in edit. Bad. et vetustioribus mss. legere est impium, non impiam, nomen unionis Hilario masculini generis fuisse suspicamus.*

(i) *In antiquo codice Colbert. Domini veritatem. Proxime, habens Domini proprietatem, id est, cum proprium ei sit esse Dominum, quia scilicet unus est. Ex hoc forsitan loco supra, n. 35, pro potestate, positum erat proprietate: sed non par ratio.*

(j) *In codice Vat. bas. ac Martin hic adjicitur, secundum carnem.*

(k) *Ita melioris notæ mss. At apud Bad. et Er. a Patre spiritu: apud Lips. et Par. a Patris spiritu.*

Patre Spiritus, disce etiam hoc ipso de quo nunc A agitur Apostoli dicto. Confessus enim unum Deum patrem ex quo omnia sunt, et unum Dominum Jesum Christum per quem omnia : quæro quid diversitatis attulerit, dicens ex **241** Deo omnia, et per Christum omnia (I Cor. viii, 6)? Anne (a) possit (1) separabilis a se naturæ et spiritus intelligi ex quo, et per quem omnia? Omnia enim per Filium ex nihilo substituerunt, et ad Deum ex quo omnia, ad Filium vero per quem omnia Apostolus (b) retulit. Et non invenio quid differat, cum per utrumque opus sit virtutis ejusdem. Si enim ad universitatis substantiam proprium ac sufficiens creaturis esset quod ex Deo sunt; quid habuit necessitatis memorasse, quod quæ ex Deo sunt, per Christum sint, nisi quod unum idem est, per Christum esse et ex Deo esse? Sed quemadmodum (c) Dominum et Deum utriusque eorum, ut mutuum esset, adscriptum est : ita ex quo et per quem relatum ad utrumque est, et ad demonstrationem unitatis utriusque, nec ad intelligentiam singularis. Non patet ad occasionem impietatis (2) ipsius (d) sermo, et apostolica fides non est extra prædicationis diligentiam. His enim se verborum proprietatibus temperavit, quibus nec duos deos intelligeretur significare, neque unicum : dum et unionem detestatur, nec separat unitatem, hoc enim ex quo omnia, et per quem omnia, licet non singularem constitueret in potestate virtutis, non tamen diversum demonstraret (3) in (e) efficientia ; cum ex quo omnia, et per quem omnia, ejusdem naturæ ad id demonstraret auctorem. Utrumque autem ejusdem naturæ proprium esse de-

clarat. Namque post illud divitiarum et sapientiæ et scientiæ Dei protestatum profundum, (4) et inscrutabilem judiciorum confessam (f) inintelligentiam (Rom., xi, 33), et ininvestigabilem viarum demonstratam ignoracionem, humanæ tamen fidei usus officio, hunc honorem investigabilem et inscrutabilem **242** cœlestium sacramentorum profundo reddidit, dicens : Quoniam ex ipso, et per ipsum, et in ipso sunt omnia, ipsi gloria in sæcula (g) amen (Ibid., 36) : id nunc ad unius naturæ significationem referens, quod non nisi opus unius possit esse naturæ.

39. Epilogus : ex predictis Pauli locis quid confectum sit. — Cum enim specialiter Deo id adscripserit, ut ex eo omnia ; et proprium Christo detulerit, ut per eum omnia ; et nunc honor Dei sit, quod ex ipso et per ipsum et in ipso sint omnia ; et cum Spiritus Dei idem sit et Spiritus Christi ; vel cum (h) in ministerio Domini et (5) in operatione Dei Spiritus unus operetur et dividat, non possunt non unum esse, quorum propria unius sunt ; cum in eodem Domino Filio, et in eodem Deo Patre, unus atque idem Spiritus (6) in (i) eodem Spiritu sancto dividens, universa perficiat. O dignus ille magnorum et cœlestium arcanorum conscientia, et assumptus secretorum divinatorum electusque particeps, ea ipsa (j) illiciti eloquii silentio necessario tacens, et vere Apostolus Christi, quali humanæ perversitatis ingenia absoluti sermonis sui prædicatione conclusit, unum Patrem Deum, et unum Dominum Jesum Christum confitendo ; ut inter hæc (7) nec duos (k) quisquam possit prædicare, neque unicum : cum tamen qui non unicus est, non

(1) Separabili a se natura et spiritu.

(2) Pius sermo. Paulo post, ut nec duos pro quibus nec duos.

(3) In efficientiæ potestate.

(4) Et inexplorabilem. Mox et ininvestigabilem,

(a) Ms. Corb. ab antiqua manu secunda, possint. Deinde in excusis, separabilis a se natura et spiritus. In omnibus fere mss. separabili a se natura et spiritu : quibus verbis Carn. præpositionem in præfixam habet. Sequimur exemplar Vat. bas. quamvis cæterorum lectionem haud aliud nosentem non respiciamus.

(b) Editi, retulerit. Melius mss. retulit. Has voces, ex quo omnia, ad Patrem, istas vero, per quem omnia, ad Filium retulisse Apostolus enarratur. Mox Bad. et Er., cum utrumque apposuit (duo mss. cum per utrumque opposuit) virtutis ejusdem : mendose.

(c) Vat. bas. ms. per Dominum. Malumus simpliciter Dominum, tacito verbo esse.

(d) Editi excepto Par. cum aliquot mss. pius. Retinemus cum vetustioribus ipsius, id est Apostoli : ubi pessime in mss. Vat. bas., sæv.

(e) Ita castigatioribus mss. Editi vero, in efficientiæ potestate. Martin. ms. in efficientiæ potestatem.

(f) Bad., Par. ac plures mss., intelligentiam : castigantur ex Er., Lips. et mss. Corb. Mox reposuit Erasmus ininvestigabilem, cum in mss. et Bad. exstet ininvestigabilem. Illi tamen suffragatur unus ms. Colb., lib. x, n. 69. Usu porro vel abusu experimur nomen ininvestigabilis vim obtinere negandi, quamvis verbum investigare habeat affirmandi.

(g) Ita veterrimi mss. Vat. bas., Colb., Martin., etc., consentiente sacro textu græco et latino. At in excusis, sæcula sæculorum, omisso amen.

(h) In duobus mss. Colb., uno Remig. et Theod., vel cum in ministerio Spiritus Domini, et in operatione

quod prætulimus superiori lectioni, ininvestigabilem. Deinde imperscrutabilem.

(5) In spiritu Dei.

(6) In eo Spiritu sancto.

(7) Nec duos Deos quisquam possit.

Spiritus Dei Spiritus unus, etc., quæ lectio, etiam ad limbum ms. Corb. ab antiqua manu adscripta, non displicet hoc sensu, ut licet in ministeriis dividendis Spiritus sit Domini, et in largienda operatione Spiritus Dei, unus tamen Spiritus et operetur et dividat. In vetustiore Colb. necnon Martin., Carn., Germ., Vind., Corb. et uno Vatic., cum in ministerio Domini, et in Spiritu Dei Spiritus unus. Ex quibus apud Par. positum est, cum in ministerio Domini, et in operatione Dei, et in Spiritu Dei Spiritus unus. Lectionem quam revocamus ex aliis edit. et aliquibus mss. confirmant hæc num. 31 : Apprehende, si potes, Dominum in divisione ministeriorum, et Deum in divisione operationum hunc eundem unum esse Spiritum, et inoperantem, et prout vult dividendum.

(i) Bad., Er. et Lips. in eodem Spiritu, sine sancto. Carnut. codex, in Spiritu sancto, sine eodem, cujus vocis tres litteræ posteriores in antiquo Colb. prisco more expunctæ sunt, id est, punctis subjectis superflue indicantur. Unde Martin. et alii mss. prope omnes habent, in eo Spiritu sancto.

(j) Hoc est, quæ sunt illiciti eloquii, seu quæ non licet eloqui. Ne vero legeris cum cod. Vat. bas. illicita eloqui, neve deinde præferas cum Vind. necnon Bad. et Er., statuens, vel cum uno Colb. parens, pro tacens.

(k) In cod. Vat. bas., Martin., aliisque duobus Vatic. duos deos. Abest ab aliis deos : cum qua voce suppressum intelligere est aut dominos, puta, nec duos deos aut dominos.

in duos proficeret; nec qui duo non sunt, solitarius A scensionem in cælum) quæ corporeus in mundo manens locutus est.

40. *Hæreticis nec fides, nec spes, nec baptisma.* — Extendite nunc vibratas sibilis linguas, hæretici serpentes, sive Sabelli, sive Photine, sive qui nunc creaturam esse unigenitum Deum prædicatis. Audiet unum Deum patrem, quisquis negat filium: quia cum Pater non nisi per filium pater sit, Filius 243 per id significatur in Patre. Qui vero unitatem naturæ indifferentis Filio admittit, cognoscat unum Dominum Jesum Christum. Nisi enim per unitatem Spiritus unus est Dominus, Deo patri non relinquatur ut Dominus sit. At qui de tempore atque ex carne Filium deputat, cognoscat quia per eum omnia, et nos per ipsum; et extra (a) tempora sit condens B lium hominis signatum a Deo patre sciremus, ut hoc esse opus Dei nosceremus, credere in eum quem misisset. Et quis est, quem Pater misit? Nempe quem signavit Deus. Et quis est, quem signavit Deus? Filius utique hominis, escam scilicet præbens vitæ æternæ. Et qui tandem sunt, quibus præbet eam? (f) Illi namque qui operabuntur escam non intereuntem. Atque ita quæ opera escæ est, eadem operatio Dei est, in eum scilicet credidisse quem misit. Sed hæc loquitur filius hominis. Et quomodo escam vitæ æternæ filius hominis dabit? Sed sacramentum salutis suæ nescit, qui nescit filium hominis dantem escam in vitam (2) (g) æternam, a Deo patre esse signatum. Hic nunc quæro, qui tandem intelligentiæ sensus sit, filium hominis a Patre signatum Deo?

41. *Fides de Patre et Filio.* — Una igitur fides est Patrem in Filio et Filium in Patre per inseparabilis naturæ unitatem conditeri, non confusam, sed indifferentem: neque permixtam, sed indifferentem; neque cohærentem, sed existentem; neque inconsummatam, sed perfectam. Nativitas est enim, non divisio; et filius est, non adoptio; et Deus est, non creatio. Neque alterius generis Deus est, sed Pater et Filius unum sunt: non enim innovata est natura nascendo, ut ab originis suæ proprietate esset aliena. (b) Tenet hanc itaque namentis in Patre Filii et Patris in Filio fidem, unum Deum patrem et unum Dominum Christum sibi esse Apostolus prædicans: cum in Domino Christo et Deus esset, et in Deo patre esset et Dominus; et unum esset uterque quod Deus est, et unum esset uterque quod Dominus est: quia (c) imperfectum et Deo, nisi Dominus sit, et Domino intelligatur esse, nisi Deus sit. Atque ita cum uterque unus est, et unus significatur in utroque, et non est uterque sine uno; non excedit evangelicam prædicationem Apostolus docens, nec loquens in Paulo Christus diversus ab his est (post ad-

scensionem in cælum) quæ corporeus in mundo manens locutus est.

42. *Filius hominis vitam æternam dat, quia signatus a Patre.* — Dixerat enim in Evangelis Dominus: 244 Operamini escam, non quæ interit, sed escam quæ permanet in vitam æternam, quam filius hominis dabit vobis. Hunc enim Pater (d) signavit Deus. Dixerunt igitur ad eum: Quid faciemus, ut operemur opera Dei? Et dixit illis: Hoc est opus Dei, ut credatis (1) in eum(e), quem misit ille (Joan., vi, 27 et seqq.). Sacramentum et corporationis et divinitatis suæ Dominus exponens, fidei quoque nostræ et spei doctrinam locutus est: ut escam non intereuntem, sed permanentem in æternum operaremur, ut hanc æternitatis escam dari nobis a filio hominis meminisset, ut filium hominis signatum a Deo patre sciremus, ut hoc esse opus Dei nosceremus, credere in eum quem misisset. Et quis est, quem Pater misit? Nempe quem signavit Deus. Et quis est, quem signavit Deus? Filius utique hominis, escam scilicet præbens vitæ æternæ. Et qui tandem sunt, quibus præbet eam? (f) Illi namque qui operabuntur escam non intereuntem. Atque ita quæ opera escæ est, eadem operatio Dei est, in eum scilicet credidisse quem misit. Sed hæc loquitur filius hominis. Et quomodo escam vitæ æternæ filius hominis dabit? Sed sacramentum salutis suæ nescit, qui nescit filium hominis dantem escam in vitam (2) (g) æternam, a Deo patre esse signatum. Hic nunc quæro, qui tandem intelligentiæ sensus sit, filium hominis a Patre signatum Deo?

43. *Deus sermonem suum sensui nostro accommodat. Filius æqualis Patri. Deus est incompositus.* — Ac primum cognosci oportet Deum non sibi, sed nobis locutum, et in tantum ad intelligentiam nostram eloquii sui temperasse sermonem, quantum comprehendere ad sentiendum naturæ nostræ (3) opposit infirmitas. Namque cum superius increpatus a Judæis fuisset, cur se æqualem Deo, filium se Dei præstendo, fecisset (Joan., v, 18); responderat omnia se, quæ faceret Pater, facere (Ibid., 19 et seqq.); et omne se a Patre adeptum esse iudicium; etiam se, ut Patrem, honorandum. Et in his omnibus, professus ante (4) se filium (h), Patri exæquaverat honore, potestate, natura. Dehinc dixerat, ut Patrem vitam in se habere, ita eum Filio vitam in se habendam dedisse (Ibid., 26): in quo significaverat naturæ ejusdem per sacramentum nativitatis unitatem. Per id enim, quod habet Pater, (i) ipsum illum 245 significavit in habendo:

(1) Et.

(2) *Æternam* deest in ms. Veron.

(a) Post tempora, frustra additur in codice bas. Vat., *temporalis*.

(b) Sic mss. Editi vero hic, *tenens*: ac postea, prædicat.

(c) Editi, *imperfectum esset Deo*; et mox, *deesse* pro *esse*: castigantur auctoritate mss.

(d) In plerisque veteribus libris, *significavit*: libriorum lapsus ex affinitate vocum etiam in prius vulgatis infra non semel repetitus. In græco, *σημαίνων*.

(e) Ita Carnut. codex suffragante græco, *εἰς ὅν*. At

(3) *Posses. Mox, increptus*.

(4) *Se filium Patris, etc.*

In Martin., *ut credatis eum*, in afflis, *ut credatis ei*: infra autem in omnibus, *credere in eum*.

(f) Lips., et Par., *illis nempe*; et mox cum Bad. et Er., *quæ operatio escæ*: renitentibus mss.

(g) *Abest æternam* a plerisque mss.

(h) Editi, *se filium Patris*: emendantur ex mss.

(i) In vulgatis, *ipsum illum significat*. At in veterioribus libris: *ipsum illum significavit*. Tum ex mss. Vat. bas., Martin., duobus Colb. et uno Sorbon. subjicimus in habendo, adjecta particula *in*, quæ deest

quia non humano modo ex compositis Deus est, ut in eo aliud sit quod ab eo habetur, et aliud sit ipse qui habeat: sed totum quod est, vita est, natura scilicet perfecta et absoluta ut infinita, et non ex disparibus constituta, sed vivens ipsa per totum. Quæ cum qualis habetur, talis et data est, etsi nativitate ejus intelligatur significare cui data est; non tamen diversitatem generis affert, cum talis data est, qualis et habetur.

44. Quo sensu filius hominis a Patre signatus. — Post hæc ergo tam multiplicem ac propriam demonstrandæ in se paternæ naturæ significationem (a) (1), usus hoc dicto est: *Hunc enim Pater signavit Deus* (Joan. vi, 27). Signaculorum natura ea est, ut omnem impressæ in se speciei explicent formam, et nihil minus ex eo in se habeant unde signentur: et dum totum accipiunt quod imprimuntur, totum ex se præferunt quiddam impressum est. Verum hoc (Iam hoc refer ad sequentia) ad divinæ nativitatis non proficit exemplum, quia in signaculis et materiis sit et diversitas et impressio, (2) per (b) quæ mollioribus naturis validiorum generum species imprimuntur. Unigenitus vero Deus, et per sacramentum salutis nostræ hominis filius, volens proprietatis nobis paternæ in se significare speciem, signatum se a Deo ait: et hoc ideo, quia vitæ æternæ escam filius hominis esset daturus; ut per hoc potestas in eo dandæ ad æternitatem escæ intelligi posset, quia omnem in se paternæ formæ plenitudinem signantis se Dei contineret; ut quod signasset Deus, non aliud ex se quam formam Dei signantis efferret. Hæc quidem ad Judæos Dominus ob infidelitatem suam dicti istius incapaces locutus est.

45. Signatum a Deo exponit Paulus dicens in Dei forma. — Sed nobis Evangelii prædicator proprietatis hujus intelligentiam Spiritu Christi per se loquentis insinuat, dicens: *Qui cum in forma Dei esset, non*

(1) Ad Apostolos, usus.

(2) Per quas.

(3) Verbum esse abest a nostro codice, ut et infra,

in aliis libris. Hoc porro sic videtur intelligendum: significavit Christus illum, puta Patrem, esse ipsum in habendo, seu non aliud esse in re quæ habetur, quam quod est in seipso: ut videlicet illud, *Sicut Pater habet vitam in semetipso*, sic exponat Hilarius, quasi, sicut habet vitam in se ipso sitam, et quæ ipse sit: *quia non aliud sint, quam quod est ipse, quæ sua sunt*, ut vidimus supra, num. 24. Cum autem Filius eadem ratione vitam in semetipso habere dicatur; eum pariter unum cum Patre Deum esse, postea non inepte concludit. Verum hic secum pugnare nonnullis videbitur sanctus Doctor, qui lib. ii, n. 32, probare volens non unum esse Spiritum Dominum et Spiritum Domini, ait: *Non enim habere haberique unum est*. At in promptu est responsio, libro ii, de personis sermonem esse, hic autem de natura, cujus summa simplicitas superius, num. 24, diserte propugnatur.

(a) In vulgatis hic præmittitur ad Apostolos: quod removimus auctoritate optimi codicis Colb. ac Germ. necnon evangelicæ textus, quo Christus hunc ad turbam sermonem habere perhibetur. Imò Hilarius ipse postremis hujus num. verbis hæc ad Judæos dicta affirmat.

rapinam arbitratus est (3) esse se æqualem Deo, sed se exinanivit, formam servi accipiens (Philip. ii, 6, 7). Quem enim signaverat Deus, aliud præter quam Dei forma esse 246 non potuit: (a) et id, quod signatum in Dei forma est, hoc necesse est totum in se cõmaginatum habere, quod Dei est. Et idcirco Apostolus eum, quem signavit Deus, in Dei forma manentem Deum prædicavit. Nam assumpti et con-nati in eo corporis sacramentum locuturus ait, *Non rapinam arbitratus est esse se æqualem Deo, sed se exinanivit, formam servi accipiens*. Quod enim in forma Dei erat, per signantem se Deum Deus manebat. Sed quia suscipienda erat forma servi, et obediens esset futurus ad mortem; non sibi rapiens esse se æqualem Deo, (4) ad susceptionem (d) se formæ servilis per obedientiam exinanivit. Exinanivit autem se ex Dei forma, id est, ex eo quod æqualis Deo erat: non tamen æqualem se Deo per rapinam existimans, quamvis in forma Dei, et æqualis Deo, per Deum Deus signatus existeret.

46. Christus verus Deus, etiam post assumptum hominem: quanto magis ante. — (e) Hic nunc quæro, utrum alterius generis Deus est, qui in forma Dei Deus maneat, ut secundum consignatas consignantesque species (5) in (f) sigillis cernimus, cum impressum plumbo ferrum, et gemma cæræ, speciem vel concavæ in se imaginis fingat, vel exstantis de se exprimat formæ? Sed si quis existerit tam stultus et vecors, ut putet quod allud ex se Deus in Deum quam Deum formet; et qui in forma Dei sit, aliud aliquid totus ipse quam Deus sit, post sacramenta hominis assumpti (Vide tract. in Psal. ii, n. 27, in notis), et per obedientiam consummatæ usque ad crucis mortem humilitatis: audiet, cœlestium et terrestrium et infernorum et omnis linguæ confessione, Jesum in gloria Dei patris (Ibid., 10). In hac igitur gloria, si cum jam (g) forma servilis fuerit, manebit; tum

ubi hic Pauli locus repetitur.

(4) Ad adumptionem.

(5) In signaculis.

(b) Editi cum ms. Corb. per quam. At in codice Vat. bas. per quem: ex quo legendum duximus per quæ. nisi quis malit cum plerisque aliis per quas.

(c) Editi, et ideo: dissidentibus potioribus mss.

(d) In prius vulgatis desideratur ss. Mox apud Par. non repetitur verbum exinanivit: in aliis autem edit. repetitur quidem, sed præfixa particula negante ex unius dumtaxat recentioris ms. Colb. fide et contra sententiam Hilarii. Ut enim habet in Psal. lxxviii, n. 25: *In forma servi veniens* (Christus) *evacuavit se a Dei forma*: et n. 4, *Porro autem haurienda fuit natura cœlestis* (hoc est, divina) *ut exinaniens se ex Dei forma, in formam servi hominisque decideret*, etc.

(e) Editi, hic nunc non quæro: emendantur ex scriptis.

(f) Sic ms. Vatic. bas. codex et Martin. faventibus aliis vetustioribus, in quibus mendose exstat in singulis. Alii vero præferunt in signaculis: ejus vocis usus exstat supra, n. 44, ubi jam præmonuit Hilarius sigilla cum divina nativitate minime eatenus esse comparata, quod inter consignatas consignantesque species intercedat naturæ diversitas.

(g) Aliquot mss. formæ servilis. Nil immutandum.

cum in forma Dei esset, quæro quid manserit? A utrumne in natura Dei, quæ significatur in gloria, (4) Christus (a) Spiritus fuerit; cum in gloria Dei patris Christus Jesus, id est, (b) homo natus exstabit?

47. *Deus unus, non unicus.* — Tenet in omnibus beatus Apostolus fidei evangelicæ in demutabilem prædicationem, 247 ita Dominum Jesum Christum Deum prædicans, ut neque per alterius generis Deum in deos duos fides apostolica deperiat, neque inseparabilis a Patre Filius Deus unicus (c) ac singularis Dei prædicandi occasionem impiam præbeat. Dicens enim, *in forma Dei, et in gloria Dei patris*, neque differre docuit, neque non existentem nos existimare permisit. Nam qui in forma Dei est, neque in alterum Deum proficit, neque etiam ipse non Deus est: quia nec separari potest a Dei forma, cum in ea sit; nec qui in Dei est forma, non Deus est. Sicut qui in gloria Dei est, non potest aliud esse quam Deus est; et dum in gloria Dei Deus est, alterius Dei atque a Deo diversi non habet prædicationem; quia per id, quod in gloria Dei est, ex eo in cuius gloria est, habet in se naturale quod Deus est.

48. *Christus ut imago Dei, non alterius est naturæ.* — Non periclitatur, per plures prædicationes fides una, ne una sit. Evangelista enim dictum a Domino docuerat, *Qui me vidit, vidit et Patrem* (Joan. xiv, 9). Sed numquid doctor gentium Paulus virtutem dicti dominici aut ignoravit, aut tacuit, dicens: *Qui est imago Dei invisibilis* (Coloss. i, 15)? Interrogo (d) utrum visibilis imago est invisibilis Dei: et utrum infinitus Deus (e) per formæ circumscriptæ imaginem

(4) In codice Veron. *Christus* a prima manu, sed

(a) Editi, *Christi spiritus*: renitentibus potioribus mss. Porro opponitur Christus Spiritus, id est, qualis fuit ante assumptum hominem, Christo homini jam facto. Ita hæc questio, lib. iii, n. 19: *Quæris quomodo secundum Spiritum natus sit Filius*, aperte opponitur isti: *Quæris quomodo secundum hominem natus sit*. Sic Clemens Papa, epist. ii, c. 9, T. i Concil. p. 186: *Jesus Christus*, inquit, *Dominus noster, qui nos servavit, cum primum esset Spiritus, caro factus est*.

(b) In mss. bas. Vat. desideratur *id est homo*: apud Bad. autem et Er. verbum *natus*. Tum Lips. et Par. post Er. retinere *exstaret*: cum apud Bad. et in mss. concinnius legatur *exstabit*, ut paulo ante dictum est *manebit*. In memoriam revocandum ex cap. 4 in Matth. n. 14, quod *Jesus Domino nostro nomen ex corpore est*.

(c) Exemplar Carn. ac solitarii Dei: haud alio sensu.

(d) Apud Bad. *utrum visibilis Deus, et utrum, etc.*, locus mutilus. In aliis edit., *utrum visibilis imago est invisibilis Dei Deus*. Abundat vox *Deus*, neque exstat in mss. Hæc interrogatio pulsat Arianos, qui Filium Patri inæqualem inde argutabantur, quod Filium visibilem, Patrem invisibilem animo fingerent: quorum ea de re deliria sigillat Augustinus, lib. ii de Trin. c. 14, et Serm. vii, n. 4. Hoc porro hic sibi vult noster Hilarius: Vos qui Patrem invisibilem, Filium visibilem vultis, interrogo utrum qui visibilis est, Dei invisibilis imago esse possit.

(e) In vulgatis, *per formam circumscriptam et imaginem*. In vetustis exemplaribus Colb., Carn., Germ. ac pluribus aliis, *per formæ imaginem*, omisso verbo *circumscriptæ*: quod in Martin. exstat, et in

coimaginari possit ad speciem? Imago enim formam necesse est ejus reddat, cujus et imago est. Qui volunt autem alterius generis in Filio esse naturam, constituent eujusmodi Filium imaginem esse invisibilis Dei velint. Anne corpoream, et contemplabilem, et ex locis in loca motu incessuque circumvagant? Meminerint tamen (f), secundum Evangelia et prophetas, et Christum spiritum et Deum spiritum. Qui 248 si circumscribent hunc spiritum (g) Christum formabili et corporali modo; non erit invisibilis Dei (h) imago corporeus, nec indefinitæ species definita moderatio.

49. *Imago Dei est, quatenus ei divinæ naturæ virtus.* — Sed neque Dominus incertum reliquit, *Qui me vidit, vidit et Patrem* (Joan. xiv, 9); neque Apostolus tacuit qualis esset, *Qui est imago Dei invisibilis* (Coloss. i, 15). Dominus enim dixerat, *Si non facio opera patris mei, nolite mihi credere* (Joan. xvi, 37), hinc videri in se Patrem docens, quod opera ejus efficeret; ut intellecta naturæ virtus naturam intellectæ virtutis ostenderet, per, quod Apostolus hanc imaginem Dei esse significans, ait, (i) *Qui est imago Dei invisibilis, primogenitus omnis creaturæ; quia in ipso (j) constituta sunt omnia in cælis et in terra, visibilia et invisibilia, sive Throni, sive Principatus, sive Potestates, sive Dominationes, omnia per ipsum et in ipso condita sunt, et ipse est ante omnes, et omnia (k) ipsi constant, et ipse est caput corporis Ecclesiæ, qui est initium, primogenitus ex mortuis, ut fieret in omnibus ipse primatum tenens; quia in ipso complacuit omnem plenitudinem (l) habitare, et per*

secunda antiqui amanuensis emendavit *Christi*.

Corb. secundis curis adjectum est, unde et in aliis obtinuit. Nil officit adjectum; cum proxime sequatur, *Qui si circumscribitur, etc.*, neque omnino necessarium est, ut liquet ex his num. 49. *Ac ne formæ potius, quam naturæ imago esse, etc.* Ex quibus intelligitur, eam dici *formæ imaginem*, quæ externæ tantum figuræ speciem repræsentet, eique opponi *imaginem naturæ*.

(f) Post particulam *tamen*, solus codex Carn. adjicit, *per Filium omnia*: minus ad rem. Responsio proximæ quæstioni hæc est, Christum non esse corpoream imaginem, ut pote qui spiritus est, quem admodum Deus pater est spiritus.

(g) Editi excepto Par. omittunt *Christum*. Tum apud Lips. et Par. substitutum est *formali*, pro *formabili*.

(h) Ita meliores mss. quod confirmatur his lib. ii, num. 5: *Incorporeus Pater est: si Filius secundum spiritum circumscribitur est corpore, jam incorporei non est forma corporeus*. At in vulgatis, *imago corporea*: ac deinde apud Bad., *nec indefinite species definitæ moderatio*; et in edit. aliis, *nec indefinita species definita moderatio*.

(i) Antiquus codex Colb. ac Germ. prima illa verba, *Qui est imago Dei invisibilis*, non habentes, aliis forsitan sinceriores sunt. Sed nihil nocet hæc adjectio.

(j) In ms. Carn. hic pro *constituta sunt*, et mox pro *condita sunt*, exstat *creata sunt*. Græce primo loco præfertur *ἐκτισθη*, altero *ἐκτίσται*.

(k) Editi, in ipso constant, favente græc. *ἐν αὐτῷ συνίσταται*, sed renitentibus mss.

(l) In ms. Carn. hic et infra, *plenitudinem divinitatis*: cui favet illud lib. iii, n. 15: *Quid Filio de-*

ipsum reconciliari omnia in eum (Coloss. 1, 15 et seqq.). Per horum igitur operum virtutem imago Dei est. Nam utique invisibilium Conditor non est in ea naturæ necessitate, ut invisibilis Dei imago visibilis sit. Ac ne formæ potius, quam naturæ imago esse (1) intelligeretur; idcirco invisibilis Dei imago est, natura in eo Dei per naturæ suæ virtutem intelligenda, (a) non invisibili qualitate.

50. *Qui primogenitus, qui primatum in omnibus tenens.* — Primogenitus itaque omnis creaturæ est, quia in ipso creata omnia sunt. Et ne quod in ipso creata omnia sunt, non ad ipsum quisquam aunderet referre, ait, *Omnia per ipsum et in ipso condita sunt, et ipse est 249 ante omnes, et omnia ipsi constant (Ib., 17).* Omnia itaque ipsi constant, qui ante omnia est, et in quo omnia sunt. Et hæc quidem ad exordia pertinent creaturarum. Cæterum (b) ob dispensationem corporis nostri ait: *Et ipse est caput corporis Ecclesiæ, qui est initium, primogenitus ex mortuis, ut fieret in omnibus ipse primatum tenens; quia in ipso complacuit omnem plenitudinem habitare, et per ipsum omnia reconciliari in eum (Ibid., 18 et seqq.).* Reddidit Apostolus spiritualibus (c) sacramentis corporeas operationes. Namque qui imago Dei invisibilis est, (d) et ipse est caput corporis Ecclesiæ: et qui primogenitus omnis creaturæ est, idem initium, primogenitus ex mortuis est: ut in omnibus teneat primatum, dum nobis (e) corpus est, qui Dei imago est; dum qui primogenitus creaturæ est,

(1) *Intelligatur; paulo post, non visibili qualitate.* Cum his confer quæ leguntur libro xi, num. 5, scilicet, qui in substantiâ conspicabili imaginem naturæ

erat, in quo complacuerat omnem plenitudinem divinitatis habitare? Vide et num. 17 ejusdem libri.

(a) Vat. bas. ms., *non invisibilis qualitate.* Bad., *sed non visibilis qualitate.* Er., Lips. et aliquot mss., *non visibili qualitate.* Verius Par. cum potioribus, *non invisibilis qualitate:* hoc est, invisibilis illa imago intelligi non debet in invisibili qualitate sita, sed in ipsa substantiâ ac natura Dei: quia, uti lib. v, n. 3, dicitur, *naturæ virtus præstat ac probat veritatem.* Nec dubium est imagini illi divinam inesse virtutem, cui omnia creandi potestas ab Apostolo attribuitur. *Imago itaque illa, ut notitia illius ex Ambrosio, lib. 1 de Fide c. 7, suppleatur, non vultus est corporalis, non fucis composita, non ceris; sed simplex de Deo, egressa de Patre, expressa de fonte.* Et post pauca: *Imago ista veritas est, imago ista justitia est, imago ista Dei virtus est; non muta, quia verbum est; non insensibilis, quia sapientia est; non inanis, quia virtus est; non vacua, quia vita est, etc.*

(b) In vetusto codice Colb. ac Germ., *ob dispositionem.*

(c) Editi excepto Par., *spiritualibus sacramentum concorporationis (Lips. corporationis).* Namque, etc. Rectius mss. *spiritualibus sacramentis*, etc., hoc est, operationibus, quæ spiritalem ac divinam Christi naturam spectant, subjunxit quæ ad corpoream et humanam attinent.

(d) Excusi, *ipse, sine et*, quod hic aptius significat naturarum in una eademque persona distinctionem.

(e) Ita omnes prope mss., quomodo supra, n. 32, *corpus omnium Christum prædicatur.* At in codice bas. Vat. et Martin. *corporeus*, in edit. Par., *corporalis*, in aliis *concorporalis*.

idem primogenitus ad æternitatem est, ut cui spiritalia debent, (f) in primogenito creata, quod maneat; ei et humana debeant, quod in primogenito ex mortuis renascantur æterna. Ipse est enim initium, qui cum filius sit, imago (g) est; (2) cum imago est, Dei est. Primogenitus quoque (h) omnis creaturæ est, continens in se universitatis exordium. Et rursum ipse caput corporis Ecclesiæ est, et primogenitus ex mortuis, ut in omnibus teneat ipse (i) primatum. Et quia omnia ei constant, in ipso complacita plenitudo consistit; dum in eo per ipsum (j) in eum reconciliantur omnia, in quo per ipsum in ipso omnia sunt creata.

51. *Imago Dei est, quatenus omnia in eo creantur. Creatio ut reconciliatio et Patris et Filii est.* — Sentisne jam quid sit esse imaginem Dei? Creari utique omnia (3) in (k) eo per eum. Cum in eo creantur omnia, intellige etiam eum cujus imago est creantem in eo omnia. Cum autem quæ in eo creantur, per ipsum creantur; in hoc quoque, qui imago est, naturam ejus cujus imago est (l) inesse 250 cognosce. Per se enim creat, quæ in ipso creantur: sicuti per ipsum reconciliantur in eo omnia. Cum in eo reconciliantur, paternæ in eo (m) unitatis apprehende naturam reconciliantem sibi in eo omnia. Cum per eum reconciliantur omnia, ipsi Patri reconciliantem in se omnia quæ per se reconciliabat intellige. Ait enim idem Apostolus: *Omnia autem a Deo, qui reconciliavit nos sibi per Christum, et dedit nobis (n) ministerium*

invisibilis non referret.

(2) *Cum imago, Dei est.*

(3) *In eo et per eum.*

(f) Tres mss. Colb. in *primogenita*, mendose. Mox in aliquot recentioribus, nec non apud Er. et Bad., *vita renascantur æternæ*: minus sincere. *Spiritalia* intelligere est angelos vel etiam homines secundum animam, *humana* autem saltem hominum corpora. Angeli debent Christo quod maneat, id est, non intereant. Ut enim docet Ambrosius, lib. iii de Fide, c. 3: *nec Angelus immortalis est naturaliter, cujus immortalitas in voluntate est Creatoris.*

(g) Ita mss. nisi quod in pluribus deest primum illud est. At in vulgatis desideratur præterea, *cum imago est.*

(h) In Martin. et aliquot veteribus libris omittitur *omnis*. Quod hic brevius, sic exponitur clarius Fragm. II, n. 30: *Idcirco primogenitus omnis creaturæ, quia in eodem jam a principio omnium quæ effecturus erat, omnia generationum initia constituerunt.*

(i) Apud Bad. et Er., *primatum capitis*. In uno e ms. Vatic. *primatum charitatis*: glossema. In Colb. et Germ., *teneat primatus*.

(j) In vulgatis, *et in eum*. Abest particula *et* ab omnibus mss. In pluribus autem desideratur *in eum*. Non prorsus displicet cum Colb. et Germ. *per ipsum eum*. Postea iidem mss. *in eo*, pro *in quo*. Tum editi, *per ipsum et in ipso*: ubi particula *et* abest a mss.

(k) Excusi, *in eo et per eum*. Tum ms. Colb., *cum in eum recreantur*; et mox, *quæ in eum creantur*. Utroque loco habet etiam Martin. *in eum*.

(l) Verbum *in esse*, quod in prius vulgatis desideratur exstat in omnibus mss. at corrupte in *sé esse*.

(m) Er. et Lips. *virtutis*, duo mss. *nativitatis*.

(n) Bad. cum ins. Vat. bas. *mysterium*, mendose.

reconciliationis; quoniam quidem Deus erat in Christo **A** mundo reconcilians sibi (I Cor. v, 18, 19). Confer cum his omne evangelicæ fidei sacramentum. Qui enim videtur in viso, qui operatur in operante, qui loquitur in loquente, idem in reconciliante reconciliat (Joan. xiv, 9, 10). Et ideo in eo et per eum reconciliatio est, quia per indifferentem naturam Pater in eo manens, mundum sibi ipse per eum et in eo (a) reconciliatione reddebat.

53. *Unitatem suam cum Patre quam potuit aptius Christus declaravit.* — Consulens itaque humanæ infirmitati Deus non incerta verborum nuditate fidem docuit. Namque cum credendi necessitatem dicti dominici auctoritas sola præstaret, tamen sensum nostrum per intelligentiam editæ rationis instituit: ut id quod dixerat: *Ego et Pater unum sumus* (Joan. x, 30), per causam ipsam unitatis expositæ nosceremus. Dicens enim se per loquentem loqui, et per operantem operari, et per judicantem judicare, et per visum videri, et per reconciliantem (1) reconciliare (b), et manere se in eo qui in se maneret: quæro quo alio ad intelligentiæ nostræ sensum expositionis suæ uti potuerit (c) aptiore sermone, ut unum esse intelligerentur, quam isto, quo per nativitatis veritatem, et naturæ unitatem, quidquid Filius ageret ac diceret, id in Filio Pater et loqueretur et gereret? Non est hoc itaque naturæ (d) a se alienæ, neque per creationem **251** in Deum comparatæ, neque ex portione Dei in Deum natæ; sed perfecta nativitate in Deum perfectum genitæ divinitatis, cujus hæc naturalis conscientiæ fiducia est, ut dicat: *Ego in Patre, et Pater in me* (Joan. xiv, 11): et rursum: *Omnia quæ Patris sunt, mea sunt* (Joan. xvi, 15). Nihil enim ei ex Deo deest, quo operante et loquente et viso, Deus et operatur et loquitur et videtur. Non sunt duo (supple, naturis distincti) in unius vel operationis, vel sermonis, vel visus. Nec solitarius Deus est, qui in operante et loquente et viso Deo, Deus et operatur et loquitur et videtur. Hoc Ecclesia intelligit, hoc Synagoga non credit, hoc philosophia non sapit, unum ex

(1) Reconciliari; mox, permanere.

(2) Hæc est lectio codicis Veronensis; nam antea plenitudo divinitatis. Græco, πᾶν τὸ πλήρωμα τῆς θεότητος.

(a) Erasmus conjectavit legendum esse *reconciliatum*: quod exinde a Lipsio arreptum, in aliis edit. obtinuit, remittentibus mss.

(b) In vulgatis, *reconciliari*: corrupte. Mox in mss. bas. Vat. et Martin. qui in se ipse maneret, addito ipse.

(c) Editi, *apertiori*. Concinnius mss. *aptiore*.

(d) Bad. et Er. cum recentioribus mss. *naturæ specie a se alienæ*; ac deinde cum Lips. omittunt neque. Natura per creationem in Deum comparata ea est, quæ creata licet, ex quadam tamen prærogativa sibi comparat atque obtinet Dei nomen.

(e) Exeusi, quod totus est: reluctantiis veteribus libris. Pater cum sit aliquod totum, post Filii nativitatem permanet illud omne quod erat, utpote a quo nulla pars divulsa sit.

(f) Er. post Bad., qui doctrinam hominam sapit. Par. post Lips. et de doctrina hominum sapit: castigant mss. Quod inde sequitur, *puta et Philosophiæ præda est*, indicio est non ignotam Hilario fuisse

uno, et totum a toto, Deum et filium, neque per nativitatem Patri admissæ (e) quod totum est, neque hoc ipsum totum non secum nascendo tenuisse. Et quisquis in hac infidelitatis stultitia detinebitur, aut Judæorum sectator, aut gentium est.

53. *Sapientia humana. Elementorum mundi et Christi discrimen.* — Ut autem dictum Domini intolligas quo ait: *Omnia quæ Patris sunt, mea sunt*; Apostoli et doctrinam et fidem discere dicentis: *Videte ne quis vos seducat per philosophiam et inanem deceptionem secundum traditionem hominum, secundum elementa mundi, et non secundum Christum: quia in ipso inhabitat* (2) *omnis plenitudo divinitatis corporaliter* (Coloss. ii, 8, 9). De mundo est, (f) et doctrinam hominum sapit, et philosophiæ præda est, quisquis **B** Christum verum Deum nescit, quisquis in eo plenitudinem divinitatis ignorat. Humana mens hoc solum sapit quod intelligit, et mundus hoc tantum quod potest credit, secundum elementorum naturas id tantum possibile existimans, quod aut videret, aut ageret. Elementa enim mundi ex nibilo substituerunt: **252** sed Christus (g) non de non substantibus manet (h), nec cepit ad originem, sed originem ab origine sumpsit æternam. Elementa enim mundi aut inanima sunt, aut ad animam profecerunt: sed Christus vita est, ex Deo vivente in viventem Deum natus. Elementa mundi a Deo sunt instituta, non Deus sunt: Christus ex Deo Deus hoc totum est ipse quod Deus est. Elementa mundi cum intra sint, non possunt (i) a se exstare ne intra sint: Deum sub sacramento in se habens Christus in Deo est. Elementa mundi cum ex se sui generis generant ad vitam, per corporales quidem passiones præbent ex se initia nascendi; cæteram non inveniunt viva ipsa nascentibus: omnis vero corporaliter plenitudo divinitatis in Christo est.

54. *Qui divinitatis plenitudo in Christo corporaliter habitat.* — Et interrogo, cujus in eo divinitatis plenitudo est? Quæ si non Patris est, quem mihi Deum alium unius Dei fallax prædicator imponis, cujus di-

τατος. Sic infra Hilarius ait, *omnis vero corporaliter plenitudo divinitatis in Christo est*. Sic etiam legitur lib. i, num. 8, nec non lib. xii, num. 20.

lectionem quam sequuntur Cyprilianus epist. lxxii, et de Bono patientiæ, Ambrosius, lib. i de Fide, c. 5, Hieronymus in cap. iv epist. ad Gal. proximo Apostoli loco, pro ne quis vos seducat, legentes ne quis vos deprædetur, favente græco *σὺλαγογῶν*. Imo, lib. i, n. 13, cum his facit Hilarius ipse legens, *Videte ne quis vos spoliat*. Alterius tamen lectionis antiquitas patet ex Tertulliano, apud quem lib. de Præscr. Hæc. n. 7, exstat, *Videte ne quis vos circumveniat*.

(g) Apud Bad., non de substantibus: mendum quod castigant mss. Tum Lipsius pro manet, posuit manat, verbumque hoc retinuit Par. contra mss. fidem. Videsis notam f. pag. 197 (not. h col. 222 nostræ editionis).

(h) Ita potiores cod. Vat. bas., alter Vatic., Colb., Germ., etc. Alii vero, nec cepit ab origine.

(i) Id est, non possunt intra simul et extra esse; cum contra Christus in Deo existens simul et Deum in se habens intra simul et extra Patrem exstet. Videsis initium lib. iii.

vinitatis plenitudo habitet in Christo? Si vero Patris A est, edoce quomodo corporaliter hæc in eo habitet plenitudo. Si enim corporali modo Patrem in Filio (a) credis; Pater in Filio habitans non exstabit in sese. (1) Si vero, quod est potius, corporaliter in eo manens (b) divinitas naturæ in eo Dei ex Deo significat veritatem; dum in eo Deus est, non aut per dignationem aut per voluntatem, sed per generationem verus et totus (c) corporali secundum se plenitudine manens; dum quod ipse est, id etiam per nativitatem Dei in Deum (2) natum (d) est; neque diversum aut differens aliquid in Deo est, quam id quod corporaliter habitet in Christo; et quidquid (3) inhabitet corporaliter, id ipsum secundum divinitatis est plenitudinem: quid humana sectaris? 253 quid inanium deceptionum doctrinis inhæres? quid mihi affers unanimi- B tatem, concordiam, creaturam? Plenitudo divinitatis in Christo est corporaliter.

55. *Alius habitans, alius habitatio; perfectus uterque Deus.* — Tenuit autem etiam in hoc Apostolus fidei suæ legem, ut corporaliter in Christo inhabitare plenitudinem divinitatis deceret: (4) ne ad unionem (e) impiam fidei sermo decideret, nec ad alterius nature intelligentiam furor irreligiosus erumperet. Habitans enim in Christo plenitudo divinitatis corporaliter, nec singularis nec separabilis est: dum (5) nec (f) se patitur a corporali plenitudine corporalis plenitudo discerni, nec habitans divinitas ea ipsa intelligi potest esse divinitatis habitatio. Atque ita Christus est, ut corporaliter plenitudo divinitatis in Christo sit; sic verò in Christo sit divinitatis corporaliter C plenitudo, ut in eo inhabitans (g) plenitudo non aliud intelligatur esse quam Christus. Furare quas voles verborum occasiones, et irreligiosi ingenii aculeos excita. Ementire saltem cujus plenitudo divinitatis in Christo inhabitet 254 corporaliter. Est enim

- (1) *Sic vero.*
 (2) *Natus est.*
 (3) *Inhabitatur.*

(a) Bad. et Er., *recludis*. Lips. et Par. cum recentioribus mss. *claudis*. At in potioribus mss. *credis*, vel *credes*. Sic supra, num. 24, ut Patrem ita et Filium dictum esse Spiritum observatur, *ne secundum corporales modos ita inesse Filium in Patre vel Patrem in Filio crederemus*.

(b) Vat. bas. codex, *divinitate*: male. Mox Bad., Er. et Lips., *significat unitatem*. Magis placet cum Par. et mss. *veritatem*: ut divinitatem in Christo corporaliter manentem interpretetur S. Doctor naturam Dei vere ac substantialiter in eo manentem. Ita Tertullianus adversus Prax., n. 7, ubi dixit: *Quis enim negabit Deum corpus esse, etsi Deus Spiritus est, statim innuit corpus hoc se dixisse, quod non sit sine substantia, dum subjicit: Sed et invisibilia illa quæcumque sunt, habent apud Deum et suum corpus et suam formam, per quæ soli Deo visibilia sunt: quanto magis quod est ipse substantia missum est, sine substantia non erit!* Quo sensu lib. de Carne Christi, n. 11, dixerit, *Omne quod est, corpus est sui generis. Nihil est incorporale, nisi quod non est. Neque obscurum est corpus hic ab Hilario dici, quod plenum, quod verum ac substantiale est. Quo spectat illud in psal. cxxxii, v. 26: Cæterum nunc perfecta exulta-*

Christus, est et inhabitans in eo divinitatis corporaliter plenitudo.

56. *Quæ sit habitatio corporalis. Cujus sit.* — Et si quæras quæ sit habitatio corporalis; intellige quid sit loqui in loquente, et in viso videri, et in operante operari, et in Deo Deum, et ex toto totum, et ex uno unum: et ita corporalis divinitatis plenitudinem recognosce. Et cujus hæc divinitatis corporaliter inhabitans plenitudo sit, memento Apostolum non tacere dicentem: *Ea enim, quæ invisibilia sunt ejus, (h) a constitutione mundi, per ea quæ facta sunt, intellecta conspiciuntur æterna quoque ejus virtus et divinitas (Rom. 1, 20)*. Hujus itaque divinitas (i) corporalis in Christo est, non ex parte, sed tota; neque portio est, sed plenitudo: ita corporaliter manens, ut unum sint; ita unum sunt, ut a Deo non differat Deus; ita indifferens a Deo Deus, ut perfectum Deum (j) substituerit perfecta nativitas; ita autem perfecta nativitas subsistat, quia in Deo ex Deo nato corporaliter divinitatis inhabitet plenitudo.

255, 256 LIBER NONUS.

Assertam superiori libro Patris et Filii indifferentem naturam adversus hæreticorum objecta tuetur atque confirmat. Allatis hujus rei gratia, quas illi objectant, Scripturis quædam Hilarius jactat responsionum semina, primo geminos Scripturarum sensus, non ex eo quod verba nuda et a cæteris divulsa sonant, sed ex antecedentibus et consequentibus et ex dicendi causis esse expetendos: deinde Christum ex unitis in idipsum neque tamen confusis naturis rem unam et eandem esse; ita enim illum diæta gestaque sua semper temperasse, ut et Dei et hominis filium sese declararet: postremo distinguenda esse quæ dixit aut gessit nondum homo, quæ jam homo moriturus, quæ immortalis. Hinc duarum in uno

- (4) *Et ne ad unionem impium.*
 (5) *Nec separabitur.*

tione exultantes, non spe, sed veritate; non in imagine, sed corpore.

(c) Excusi, *corporalis secundum sui plenitudinem*: emendantur ex mss.

(d) Editi excepto Par. *natus est*. Tum Bad. et Er., *neque diversum aut divisum aut differens aliquid in Deo Deus est*: ac deinde cum edit. aliis, *cum id quod est, corporaliter habitet*, etc., ubi in mss. *quam id*, etc., hoc est, in Deo Patre nihil est aliud, quam quod in Christo corporaliter.

(e) Vat. bas. ms., Martin. et aliquot alii, *impium*. Vetus Colb. cum Germ. ut supra, n. 36, *impium*. Postea in plerisque *decederet*, non *decideret*.

(f) In mss. Martin. et Vat. bas. *nec separatur*; et infra, *nec discernitur*, loco verbi *discerni*: minus vere.

(g) Apud Bad., Er. et Lips. desideratur *plenitudo*: quæ hic declaratur non aliud esse, quam quod Christus est. Mox cum optimo codice Colb. magis placuit *exalta*, quam cum aliis *exagita*.

(h) Carnutensis codex, *a creatura mundi*, unus è Vatic. *a conditione mundi*: non alio sensu. Constitutio idem sonat lib. xi, n. 16.

(i) Vat. bas. ms. cum Martin. *corporaliter*.

(j) Hoc est, subsistentem effecerit.

Christo naturarum veritas diffuse adstruitur.

His positis, ad primum hereticorum objectum, Quid me dicis bonum? Nemo bonus, nisi unus Deus, reponit Christum his verbis non boni aut magistri nomen respuere, sed ejus reprehendere fidem, qui ipsum Deum non credens, sic tamen nuncuparet; imo sese Deum ac magistrum testari, cum se sequenti caelestem thesaurum pollicetur. Tum pluribus demonstrat Christum, ubicunque Deum unum praedicat, se alium quidem a Patre, non tamen alterius naturae significare.

Objectum alterum, ut sciant te solum verum Deum, et quem misisti Jesum Christum, ex superioribus ac continuatis huic loco verbis diluit. Ubi enim Christus (Joan. xiv) docuit Patrem in se esse, in se loquente loqui, in se operante operari, in se viso videri (Joan. xvi), laudat fidem Apostolorum se exitionis nomine vere ex Deo natum credentium, ac tandem (Joan. xvii), honorem ita a Patre postulat, ut vicissim honoraturus sit honorantem; ita potestatem accipit, ut et possit omni carni vitam aeternam largiri, nec habeat quidquam minus a Patre: his omnibus indicans se ex Patre natum, et cum eo natura unum. Deinde ex ipsismet objectis verbis conficit Christum a Patre non separandum esse natura, qui non separandus est fide, neque sine contumelia vocari Deum verum patrem, si credatur filium peperisse degenerem. Denique ex continuatis objecto loco verbis unam Patris et Filii gloriam esse copiose subtiliterque edisserit.

Postea ex occasione, quae locum dedit Christi dicto, Non potest Filius ab se facere quidquam, evincit Filii cum Patre aequalitatem, nedum infirmitatem, ostendit. Cum enim violati sabbati reatum objicientibus Judaeis hoc respondens, proxime antea praemittat, Pater meus usque modo operatur, et ego operor; sibi Patrique unam et communem esse operationem declarat: sicut se confirmat ei aequalem, cum iisdem indigne ferentibus quod aequalem se Deo faceret, statim subjicit, Quaecumque enim ille facit, eadem et Filius similiter facit. Una etiam utriusque voluntas subinde demonstratur.

Ad id quod quarto objiciunt, Pater major me est, hoc concedit vere dici, quia auctor Filii est, qui neque Patri aequandus est secundum formam servi. Si autem Pater major est Filio, quia ei dat quod est; Filius non est minor Patre, quia id omne accipit quod Pater est.

Postremo ignorantiam, quam heretici Christo affingunt, pluribus argumentis repellit. Non enim iudicii diem ignorare potuit omnium conditor, diei hujus nominatim auctor ac Dominus, quem nihil Pater celat, in quo omnes thesauri scientiae sunt. Quia tamen absconsi sunt, recte nescire se dicit, quod non est eloquendum. Solus itaque Pater diem iudicii scit, quia

(1) *Ad divinitatem indiscretæ naturæ.*

(a) *In vulgatis et nonnullis mss. indiscretæ naturæ. In solo codice bas. Vat., discretæ, cujus necnon Carnut., trium Colb., unius Sorbon., Martin. ac Germ. auctoritate sustulimus deinde vocabulum naturæ.*

(b) *Id est, subsistentia distincti. Neque vero hic per se ostenditur nativitas: sed cum alius sit qui habitatur, alius qui habitat; Patris habitantis, et Filii*

A solus illum Filio non tacet: nescit autem Filius, quia nulli revelat.

257 1. *Libro superiore quid confectum. Quid confutatum.* — Tractantes superiore libro de indifferenti natura Dei patris et Dei filii, et id quod dictum est, *Ego et Pater unum sumus* (Joan. x, 38), demonstrantes non ad solitarium Deum proficere, sed (1) ad unitatem (a) indiscretæ secundum generationem divinitatis; dum neque aliunde quam ex Deo Deus natus est, et ex Deo Deus non potest non id esse quod Deus est: percursisque, etsi non omnibus, tamen ad intelligentiam sufficientibus dictorum divinorum atque apostolicorum testimoniis, quibus inseparabilis natura ac potestas Patris ac Filii docebatur, usque ad hunc apostolicæ fidei locum venimus, quo ait: *Videte ne quis vos seducat per philosophiam et inanem deceptionem secundum traditionem hominum, secundum elementa mundi, et non secundum Christum: quia in ipso inhabitat omnis plenitudo divinitatis corporaliter* (Coloss. ii, 8, 9). In quo, per corporaliter habitantem in eo divinitatis plenitudinem, verum et perfectum et paternæ naturæ Deum demonstrari docuimus: ita ut habitans plenitudo nec diversam intelligeretur significare, neque unicum: cum et incorporalis Dei corporalis habitatio proprietatem naturalis unitatis in Deo qui ex Deo substitisset doceret; et habitans in Christo Deus, subsistentis (b) Christi nativitatem, dum ejus est habitator, ostenderet. Per quod impietati eorum satis superque arbitrator fuisse responsum, qui id, quod a Domino dictum est: *Qui me vidit, vidit et Patrem* (Joan. xiv, 9); et *Pater in me, et ego in Patre* (Joan. x, 38); et, *Ego et Pater unum sumus* (Ibid., 30); et, *Omnia quæ Patris sunt, mea sunt* (Joan. xvi, 15), (c) ad unitatem et concordiam voluntatis referrent: ut quia dicti fides maneret, dicti tamen intelligentiam fallacis doctrinæ religio ementita corrumperet; et cum negari non posset in his (d) voluntatum assensus, in quibus naturæ unitas prædicatur, ad abolendam tamen eam quæ secundum nativitatem est unitatem, societas tantum concordie crederetur. Sed beato Apostolo, post multa naturalis **258** veritatis non ambigua præconia, corporaliter habitantis divinitatis plenitudinem in Christo docente, abscissa est omnis impiæ temeritatis assertio, cum naturalem unitatem incorporalis divinitatis habitatio corporalis efficeret: ut id quod non solus est Filius, sed quod in eo manet Pater; neque solum manet, sed et operatur et loquitur; neque solum operatur et loquitur, sed et videtur (e), non sint nuncupativa, sed vera, dum habet in se per sacramentum nativita-

in quo habitat, subsistentia non una significatur: et consequenter ostenditur nativitas, qua sola Filiius alius a Patre subsistit.

(c) *Lips. et Par., ad unanimitatem.*

(d) *In ms. Martin., voluntatis.*

(e) *Par. post Lipsium præfixo hic puncto subjicit deinde, Non sunt, quasi hæc a superioribus absolutè*

lis (a) et virtus virtutem, et potestas potestatem, et natura naturam; tenens per nativitatem ipsa quod suum est, et ex se (b) per imaginem referens quod in se est, dum et imago est auctoris et veritas; quia perfecta nativitas perfectam imaginem præstat, et plenitudo divinitatis corporaliter inhabitans naturalem obtinet veritatem.

2. *Scripturæ quibus abutuntur Ariani. Cur earum sensum non assequantur.* — Et hæc quidem quamvis (c) ita se ut sunt habeant, quia naturalis ex Deo Deus non potest nisi in ea nativitatis suæ natura esse (d) qua Deus est, et viventis naturæ indifferens unitas inseparabilis a se est sub viventis nativitate naturæ; tamen per fidei evangelicæ salutarem confessionem subrepunt hæretici (e) ad veritatis excidium, ut naturalem Filio detrahant unitatem, dum aliter atque ad aliud dicta, aliter atque in aliud intelligenda componunt. Negantes itaque Dei filium, utuntur ea auctoritate qua dixerit: *Quid me dicis bonum? Nemo est bonus nisi unus Deus* (Marc. x, 18): ut quia unum Deum professio ejus locuta sit, quidquid illud (f) exinde in Dei nomine erit, jam non in natura Dei maneat, quia Deus unus est. Atque ut id, quod ipse Deus dicitur, nuncupatione potius quam veritate sit; hinc confirmare nituntur, quia dixerit: *Hæc est autem vita æterna, ut cognoscant te* (g) *solum verum Deum* (Joan. xvii, 3). Et ut extra proprietatem veri Dei sit, id adjiciunt: *Non potest Filius facere ab se quidquam, nisi quod viderit Patrem facientem* (Joan. v, 19). Tentant quoque et illud: *Pater major* 259 *me est* (Joan. xiv, 28). Postremo jam tamquam indisso-

A lubili abnegatæ divinitatis professione subvertisse se fidem Ecclesiæ gloriantur, cum relegunt: *De die autem illa et hora nemo scit, neque Angeli in cælis, nec Filius, nisi Pater solus* (Marc. xiii, 32). Non enim videtur exæquabilis per nativitatem esse natura, quæ ignorationis sit necessitate diversa; et Pater sciendo ac Filius nesciendo manifestent dissimilitudinem divinitatis: quia et ignorare Deus nihil debeat, et ignorans non comparandus sit ad scientem. Sed hæc omnia, nec ratione intelligentes, nec temporibus discernentes, nec (h) sacramentis evangelicis apprehendentes, nec dictorum virtutibus (i) sentientes, stulto atque imperito furore adversus divinitatis naturam loquuntur, ad implendas aures ignorantium sola hæc et nuda memorantes, aut absolutionibus eorum tacitis, aut causis: cum dictorum intelligentia aut ex præpositis aut ex consequentibus (j) expetatur.

3. *Christus et Deus est et homo. Attendat Nestorius et Eutyches.* — Atque horum quidem superius memoratorum rationem ex ipsis vel evangelicis vel apostolicis professionibus (k) præstituri, admonendos esse omnes communis fidei existimamus: ut in qua confessione æternitas vitæ est, in eadem sit intelligentia (l) æternitatis (m). Nescit plane vitam suam, nescit, qui Christum Jesum ut verum Deum ita et verum hominem (n) ignorat. Et ejusdem periculi res est, Christum Jesum vel Spiritum Deum, vel carnem nostri corporis denegare. *Umnis ergo* (n) *qui confitebitur me coram hominibus, confitebor et ego eum coram patre meo, qui est in cælis. Qui autem negaverit*

(1) Addidit e regione librarius, *de vera carne.*

essent: cum manifeste referantur ad verba, *id quod, quæ licet non amplius repetita, facile tamen intelliguntur subinde repetenda, sicut et vocabula in eo: v. 2., et id quod non solum in eo manet, sed et in eo operatur; et id quod non solum in eo operatur et loquitur, sed et in eo videtur.*

(a) In uno e mss. Vatic., *virtutis virtutem, et potestatis potestatem, et naturæ naturam.* Virtus Filium habet in se virtutem quæ Pater est: quia, ut dicitur libro superiore, n. 24, non aliud sunt in Deo quæ sua sunt, quam quod est ipse: et num. 26: *Res naturæ Filii est; sed eadem res et naturæ Patris est.*

(b) Apud Bad., Er. et in ms. Vat. bas., *per ipsius imaginem.* Hæc ita intelligenda: *tenens per nativitatem, seu ut soboles Patris, ipsa quod suum, puta Patris, est: et per imaginem, seu quatenus imago, quæ ex se, id est, ex ipsa Patris substantia est, referens D quod in se, scil. in ipso Patre est.*

(c) Par. ita ut in se habeant.

(d) Duo mss. quod Deus est. Tum Vat. bas. codex, ut viventis, non et. Duæ hic tanguntur rationes, quibus Christum Deum esse doceamur: prima quidem, quod nascatur ex Deo, proindeque aut Deus, aut de gener; altera vero, quod sicut Pater, ita et ipse vitam habeat in semetipso. Videsis librum superiorem n. 43.

(e) In uno e mss. Vatic. *ad veritatis diversitatis.* In altero, *ad diversitatis:* quod legendum suspicatus est Erasmus, ipse cum Bad. exhibens *ad adversitatis.* Retinendum cum aliis libris, *ad veritatis excidium,* id est, ut veram Filio naturam auferant.

(f) Particulæ *exinde et jam in vulgatis* omisissæ restituantur ope mss:

(g) In excusis, *solum et verum.* Abest et a græco et mss. in quorum plerisque mox *teneant,* non *tentant.*

(h) Vat. bas. ms., *sacramenta evangelica:* correctorem sapit non satis circumspexit, qui non advertit post *apprehendentes* subaudiri *hæc omnia,* videlicet Scripturæ testimonia Ariatorum nomine proxime allata: quæ illi arguuntur non expendere secundum Evangelicæ sacramenta, hoc est, secundum ea quæ nobis Evangelium revelavit: in quibus præcipuum locum obtinet Christi tum æterni, tum temporalis nativitas.

(i) Vat. bas. codex, *scientes.* Bandinus autem post Latinum ex conjectura, *consentientes.* Retinendum omnino *sentientes,* hoc est verborum evangelicorum proxime allatorum vi haud satis probata perspicuaque.

(j) Ita antiquiores libri (quorum plerique antea habent *propositis non præpositis*). Alii vero, *expectetur.*

(k) Er. Lips. et Par. *præstaturi:* refragantibus hic Bad. et potioribus mss., etiamsi lib. iv, n. 7, et alibi hoc verbum in his etiam ea ratione enuntietur.

(l) Hoc est, ut quemadmodum Pater, ita et Filius in æterna seu divina intelligatur esse natura, si quidem hujus ut illius confessio vitæ nobis præstat æternitatem: quod clarius infra, n. 53, exponitur.

(m) Hæc citant Leo ad Leonem, Aug. epist. cxxxiv, c. 3, et Theodoret. n. Dial. p. 106.

(n) Verbum *inquit* in vulgatis hic adjectum absque mss. auctoritate, supervacaneum esse constat ex subnexis.

me coram hominibus, negabo et ego eum coram A patre meo, qui est in caelis. Hæc Verbum caro factum loquebatur, et homo Jesus Christus Dominus majestatis docebat; Mediator ipse in se ad salutem Ecclesiæ constitutus, et 260 illo ipso inter Deum et homines mediatoris sacramento utrumque (4) unus existens, dum ipse ex unitis in idipsum naturis, naturæ utriusque res eadem est; ita tamen, ut neutro careret in utroque, ne forte Deus esse homo nascendo desineret, et homo rursus Deus manendo non esset. Hæc itaque humanæ beatitudinis fides vera est, Deum et hominem prædicare, Verbum et carnem confiteri: neque Deum nescire quod homo sit, neque carnem ignorare quod Verbum sit.

4. Quod natus homo Deus maneat, sensus jam non refugit.— Cum autem, contra naturam sensus nostri, B Deus manens homo nascitur; jam non est contra naturam spei nostræ, ut natus homo Deus maneat: cum potior natura in inferiorem nata fidem præstet, inferiorem in naturam nasci posse potiozem. Et quidem, secundum legem et consuetudinem mundi, (a) promptior magis spei nostræ, quam divini sacramenti effectus est. Namque mundus in his quæ nascuntur habet incrementi virtutem, non habet deminutionis potestatem. (b) Cerne arbores, sata, pecudes. Ipsum quoque participem rationis hominem contuere: semper proficit augmento, numquam vero deminutione contrahitur; nec sese caret, quod excrevit (c) in sese. Nam tametsi aut ætate marcescat, aut morte perimatur; habet quidem aut demutationem in tempore, aut finem (d) in constitutione vivendi: cæterum hæc C quod sit non habet (e) in virtute non esse, ut novum se per imminutionem condat ex eodem, id est, ut ex sese decedat in parvulum. Naturæ ergo nostræ necessitas in augmentum semper mundi lege provecta,

(1) Unum.

(a) Id est, facilius capimus hominem fore Deum, quæ spes nostra est, quam Deum factum fuisse hominem quod divinum sacramentum. Quibus consentiens S. Leo, Ser. 4 in Nat. Dom. c. 2: *Minus mirum est, inquit, hominem ad divina proficere, quam Deum ad humana descendere*: Et Augustinus epist. nunc cxi., n. 11: *Neque enim jam desperandum est participatione Verbi posse homines fieri filios Dei, quando filius Dei participatione carnis factus est filius hominis*. Ne vero cui suspecta sint, quæ noster Hilarius ea de re deinceps disserit; præmonendum putamus, eum ita velle hominem fieri Deum per arctissimam cum eo conjunctionem, ut natura humana nequaquam aboleatur, uti diserte probat in Psal. ii, n. 41, ubi tandem concludit: *Fil ergo demutatio, sed non afferitur abolitio*.

(b) In ms. Vat. bas., *certe*. In vulgatis *gramen*, loco verbi *cerne*.

(c) Editi, *ex sese*.

(d) Vetus codex Colb. cum Germ., *in consuetudine vivendi*.

(e) Bad. et Er, *in veritate*. Verius alii libri, *in virtute*, hoc est, in potestate. Argumenti hujus scopus est, nos quidem posse proficere ad id quod non habemus, sed non esse id quod jam sumus non posse: ac senem v. g. annorum jam exactorum numerum augere posse, sed non ita imminuere.

(f) In mss. probæ notæ. *imprudenter*. Mox Bad. et Er. cum ms. bas. Vat., *prioris*, loco *potioris*.

non (f) imprudenter profectum naturæ potioris expectat: cui et incrementum secundum naturam est, et imminutio contra naturam est. Deo itaque proprium fuit, esse aliud quam manebat, nec tamen non esse 261 quod manserat; nasci (g) in homine Deum, nec tamen Deum esse desinere; contrahere se usque ad conceptum et cunas et infantiam, nec tamen Dei potestate decedere. Hoc non sibi, sed nobis est (h) sacramentum. Neque assumptio nostra Deo profectus est: sed contumeliæ suæ voluntas, nostra profectio est; dum nec amittit ille quod Deus est, et homini acquirit ut Deus sit.

5. Dei et hominis se filium dictis et gestis Christus ostendit. Unde occasio hæreseos. — Natus igitur unigenitus Deus ex Virgine homo, et secundum plenitudinem temporum in semetipso provectorus in Deum (i) hominem, hunc per omnia evangelici sermonis modum tenuit, ut se filium Dei credi doceret, et hominis filium prædicari admoneret; locutus et gerens homo universa quæ Dei sunt, loquens deinde et gerens Deus universa quæ hominis sunt; ita tamen, ut (2) ipso illo utriusque generis sermone numquam nisi cum significatione et hominis locutus et Dei sit; uno tamen Deo patre semper ostenso, et se in natura unius Dei per nativitatis veritatem professus; (j) nec tamen se Deo patri non et filii honore et hominis conditione subdente: cum et nativitas (k) omnis se referat ad auctorem, et caro se universa secundum Deum profiteatur infirmam. Hinc itaque fallendi simplices atque ignorantes hæreticis occasio est, ut quæ ab eo secundum hominem dicta sunt, dicta esse secundum naturæ divinæ infirmitatem mentiantur: et quia unus atque idem est loquens omnia quæ loquatur, de (l) se ipso omnia eum locutum esse contendant.

262 6. Alia sunt dicta Christi nondum nati, alia

(2) In illo ipso.

(g) Sic mss., quomodo infra, num. 8, legimus *notum in homine*, et lib. v, n. 18, *Deus in homine nascendo*. At editi, *in homine*.

(h) Id est, hoc sacramentum assumptio carnis nostræ salutis est causa, Deo autem nihil aut addit, aut demit. Cum his confer num. 48 et 49 lib. xi.

(i) Ambiguitas tollitur, si legeris, *provectorus hominem in Deum*.

(j) Ita mss. Editi vero, *et tamen*, omisso deinde *non*. Christus se Patri subditum significavit et secundum naturam divinam, quatenus filius; et secundum humanam, quatenus infirmus.

(k) In codice Vat. bas. hic additur *Dei*; quod rectius abest ab aliis: est quippe generalis propositio.

(l) Editi, *de semetipso*. Notandum illud *de se ipso*. Licet Hilarius in Christo Deum hominemque arctissime in unam personam conjunctum credat; sic tamen hominem spectat velut ab ipso alienum, ut arguat hæreticos, quod quæ de homine assumpto loquatur, *de se ipso*, hoc est, de ipsa divinitate sua locutum eum esse velit. Quo loquendi modo Ambrosius, lib. x in Luc., n. 61, ait, *Tristis autem est, non ipse, sed anima*. Eodem spectat illud antiqui auctoris de Fide orthodoxa c. 8, apud Ambrosium, in append. Tom. ii: *Homo ille passus est, quem filius Dei suscepit, quem induit, quem portavit: sed quia totum ad auctorem referebatur, quaquid homo ille patiebatur; ideo mors et passio Domini iudicatur*.

nati et morituri, alia aeterni. — Nec sana negamus, **A** hoc omnia **I**esus Christus manens, et corporis nostri totum illum, qui ejus (*a*) manet, naturæ suæ esse sermonem. Sed si Iesus Christus et homo, et Deus sit; et neque cum homo, tum primum Deus; neque (*1*) tum (*b*) cum et homo, tum non etiam et Deus; neque post hominem in Deo non totus homo totus Deus: unum atque idem (*c*) necesse est dictionum ejus sacramentum esse, quod generis. Et cum in eo secundum tempus discernis hominem (*d*) a Deo, Dei tum atque hominis discernes sermonem. Et cum Deum atque hominem in tempore conflueris, Dei atque hominis in tempore dicta dijudica. Cum vero ex homine et Deo rursus totus hominis, (*e*) totius jam Dei tempus intelligis, si quid illud ad demonstrationem ejus temporis dictum est, tempori cooptato quæ dicta sunt: ut cum aliud sit ante hominem Deus, aliud sit homo et Deus, aliud sit post hominem et Deum totus homo totus Deus; non confundas temporibus et generibus dispensationis sacramentum, cum pro qualitate generum ac naturarum, alium ei in sacramento hominis accessit sermonem fuisse non nato, alium adhuc morituro, alium jam aeterno.

7. *Christus qui hominem, qui Deum se egerit. Cur nasci voluerit, cur pati, cur mori.* — Nostri igitur cause

- (1) Tum cum homo.
(2) Constitutionem.

(a) Id est, qui ejus est, seu quem nomine suo profert. Deinde *naturæ* vocabulo potest intelligi persona: quomodo *personæ* nomine non semel utitur Hilarius ad significandam naturam. Vel hoc ita intelligendum, totum illum sermonem esse naturæ quæ Christo propria ac sua est. Illi autem propria est, non solum quam nascendo accepit, sed quam in tempore assumpsit.

(b) In vulgatis, *neque cum homo*. Proximo tæ post hominem in Deo, id est, post hominem glorificatum. In Christo distinguendum tempus quo nondum suscepit hominem, quo suscepit moriturum, quo non jam moriturum. In primo statu tantum Deus est, in altero Deus et homo, in postremo totus Deus sensu infra explicando.

(c) Verbum *necesse est* desideratur in vetustiore ms. Colb. Hic admonetur Christi dicta diversis illius naturis sub triplici statu spectatis debere esse consentanea.

(d) In vetere ms. *Remig. a Deo dictum atque hominis*: mendose. Hilarii mentem si bene capimus, hoc sibi vult: Cum secundum tempus, quod Christi corporationem præcessit, Deum filium spectas ut ab homine discretum, eique nondum conjunctum; ne tum sermonem ei attribuas, qui congruat homini, seu, et tum cum Deus sit, sermonem tribus discretum ad differentem ab eo, quem tribueres homini. Vel etiam hic notatur status, quando Deus unigenitus in specie assumpta ad tempus homo visus est: ei monetur, ut quæ speciei assumptæ, quæ assumpti sint tribuenda discernamus.

(e) Editi, *totius etiam Dei, ac deinde si quid aliud, pro si quid illud*: corrupto Hilarii sensu. Illud, *Cum vero ex homine et Deo, etc.* id est, Cum ex statu Christi mortali, in quo Deus et homo erat, illum transiisse intelligis ad immortalē, in quo jam etiam secundum hominem totum totus est Deus; quia videlicet, ut declaratur infra, num. 13: *totus Deo vivit, naturæ nostræ societate in communionem divinæ immortalitatis unita*. Qui loquendi modus expressus ad imitationem verborum Pauli, ut sit Deus omnia in

hæc omnia **I**esus Christus manens, et corporis nostri homo natus, secundum (2) consuetudinem naturæ nostræ locutus est: non tamen omittens (f) naturæ suæ esse quod Deus est. Nam tametsi in partu et passione et morte naturæ nostræ (3) res (g) peregerit; res tamen ipsas omnes virtute naturæ suæ gessit, dum sibi **263** ipse origo nascendi est, dum pati vult quod cum pati non licet, dum moritur (h) qui vivit. Et tamen cum hæc Deus per hominem agit, ex se (f) natus, per se passus, et ex se mortuus; non et hominem se non egit, dum et natus, et passus, et mortuus est. Hæc autem jam ante conditionem mundi sacramenta sunt celestium mysteriorum constitota, ut unigenitus Deus homo nasci vellet, mansuro in aeternum in Deo (j) homine: ut Deus pati vellet, ne passionibus humanæ infirmitatis diabolus decævrens, legem (k) in nobis peccati Deo infirmitatem nostram assumendo retineret: ut Deus mori vellet, ne qua insolens potestas adversus Deum esset, neque creatæ in se virtutis posset usurpare naturam, cum se immortalis Deus intra legem mortis (f) habuisset. Nascitur itaque Deus assumptioni nostræ, patitur vero innocentia, postremo moritur ultioni: dum et homo noster in Deo permanet, et infirmitatum nostrarum

- (3) Rem peregerit.

omnibus, omnino intelligendus est salva hominis veritate, ut sæpe jam demonstratum.

(f) In cod. Colb. et Germ. *non naturæ suæ*: lectio non spernenda eo sensu, quod Christus ut homo quæ humanæ infirmitatis sunt locutus, non omisit indicare hæc non naturæ suæ esse: quia vixit ex natura sua Deus est, homo autem ex dispensatione, uti insinuat lib. x, n. 22, 64 et 65. Unde est illud in psal. cxxxix, n. 2: *Quod enim Deus est, naturæ suæ est; quod autem homo fuit, naturæ nostræ assumpti est*. Imo in hoc ipso lib., n. 9: *Demonstrato autem et naturæ suæ, et assumptionis nostræ sacramento*.

(g) In vulgatis, *rem peregerit*. Si Christus in passione ac morte res naturæ nostræ peregit, necesse est vere timuerit, doluerit, etc. Quod interim notandum.

(h) Hic respiciuntur verba Pauli num. 13, enarranda, *Etsi crucifixus est ex infirmitate, sed vivit ex virtute Dei*. Hinc quoque avertitur suspicio eorum, qui Hilarium sensisse opinantur, Christum hominem, priusquam moreretur, a Verbo fuisse derelictum atque desertum. Nam si mortuus est qui vivit, mortuus est Deus: adeoque non accessit a Christo prius quam moreretur. Hinc se immortalis Deus intra legem mortis habuisse nos prædicatur, Deo per carnem moriens: quod multis in hoc numero inculcatur.

(i) Filius ex se natus, quia id, quod alienum a se erat, vi sua ac potente præsumpsit, uti enarratur lib. n, n. 26, ubi nomine Spiritus sancti in Virgine supervenientis Filium ipsum, qui idcirco hic sibi ipse origo nascendi esse memoratur, ab Hilario intellectum esse ostendimus.

(j) Id est, quo homo maneret in aeternum in Deo. Quibus similia sunt hæc lib. xi, n. 42: *ipso vero in Dei gloriam, id est, in Deum omnia in omnibus ex subjectionis dispensatione mansuro*: et paulo ante, *totum in Deum ex ea qua homo est dispensatione mansuro*.

(k) Alluditur hic ad verba Pauli, *Delens quod adversum nos erat chirographum*, de quibus infra, n. 10, et lib. 1, n. 13, tractatur.

- (l) Vat. bas. ms., *habuisset*, omisso antea se.

passiones Deo sociæ sunt, (1) et (a) spiritales nequitæ ac malitiæ potestates triumpho carnis, Deo per carnem moriente, subduntur.

8. *Fideles Deo in Christo pleni.* — Hujus igitur sacramenti Apostolus conscius, et per Dominum ipsum fidei scientiam adeptus, cum non ignoraret incapacem ejus esse et mundum, et homines, et philosophiam, ait, *Videte ne quis vos seducat per philosophiam et inanem deceptionem secundum (2) traditionem (b) hominum, secundum elementa mundi, et non secundum Jesum Christum: quia in ipso inhabitat omnis plenitudo divinitatis corporaliter, et estis in illo repleti, (c) quod est caput omnis principatus et potestatis (Coloss. 11, 8 et seqq.).* Exposita itaque habitantis corporaliter divinitatis in eo plenitudine, sacramentum assumptionis nostræ continuo subjecit, dicens: *Estis in eo repleti.* Ut enim in eo divinitatis plenitudo, ita nos in eo sumus repleti. Neque sane ait, estis repleti, sed, *in eo estis repleti:* quia per fidei spem in vitam æternam regenerati ac regenerandi omnes nunc in Christi corpore manent (d); replendis postea ipsis, non jam in eo, sed in ipsis, secundum tempus illud de quo Apostolus ait, *Qui (3) transfigurabit (e) corpus humilitatis nostræ, conforme corpori gloriæ suæ (Phil. 11, 21).* Nunc igitur in eo repleti sumus, id est, per assumptionem carnis ejus, in quo divinitatis plenitudo corporaliter inhabitat. Et hujus spei nostræ non exigua in eo potestas est. Namque quod repleti in eo sumus, hoc est caput ac principium omnis potestatis, secundum illud: Ut in nomine suo omne genu (f) flectat, cælestium, et terrestrium, et infernorum; et omnis lingua confiteatur, quia Dominus Jesus (4) in gloria Dei patris (Philip. 11, 40, 41). Confessio itaque hæc erit: *Jesum in gloria Dei patris, et natum in homine (g) jam non in infirmitate*

(1) *Et spiritualis nequitæ ac malitiæ potestatis, depravate.*

(2) *Traditiones; paulo post, et non secundum Jesum, ommissa voce Christum*

(3) *Transfiguravit; deinde, corporis, non corpori.*

(a) Lips. et Par. *spiritualis nequitæ: renitentibus aliis libris. Mox Caruutensis codex, in carne, non per carnem.*

(b) Omnes prope mss. *traditiones: quamvis supra, n. 4, libro superiore n. 53, et l. 1, n. 13, exhibeant traditionem.*

(c) Sic plerique ac melioris notæ mss. faventibus subnexis, *Quod repleti in eo sumus, hoc est caput ac principium omnis potestatis.* Editi vero, *qui est caput, quomodo legitur lib. 1, n. 13.*

(d) In codice Vat. bas., Martin., duobus Colb. et uno Sorbon. perperam hic adjicitur *repleti.* Ratio quippe hic subjecitur cur fideles in Christo sint repleti Deo, quia nimirum manent in ipsius corpore, quod gloriæ jam particeps factum, Deo proinde plenum sit. Manent porro in ejus corpore, quia ut dicitur in psal. 11, n. 16: *Christus naturam in se universæ carnis assumpsit.* Unde cap. 4 in Matth. n. 12, caro Christi civitas nuncupatur, in qua *quædam universi generis humani congregatio continetur;* adeoque, ut ait Ambrosius ep. nunc LXXVI, ad Irenæum, n. 8: *in illa carne Christi per consortium ejusdem naturæ caro omnis humani generis honorata est.* Replebantur autem in se ipsis, cum gloriæ ejusdem in propriis corporibus consortes erunt.

A corporis nostri manere, sed in Dei gloria. Et hoc lingua omnis confitebitur. Et cum cælestia et terrestria (h) genu flectent: hoc caput omnis principatus et potestatis est, ut ei universa genu flectendo subiecta sint, in quo sumus repleti, et qui per habitantem in se corporaliter divinitatis plenitudine, in Dei patris sit gloria confitendus.

9. *Deus idem auctor regenerationis nostræ et Christi resurrectionis.* — Demonstrato autem et naturæ suæ, et assumptionis nostræ sacramento, cum in eo plenitudine divinitatis manente, nos in eo per id quod homo natus est repleamur: reliquam dispensationem humanæ salutis exsequitur, dicens, *In quo et circumcisi estis circumcissione non manu facta in exspoliatione corporis carnis, sed in circumcissione Christi consepti, ei in baptisate, in quo et (5) conresurrexistis per fidem operationis Dei, qui excitavit eum a mortuis (Coloss. 11, 4, 12).* Circumcidimur itaque, non 265 circumcissione carnali, sed circumcissione Christi, id est, in novum hominem renati. Cum enim consepelimur (6) baptisate (i) ejus, mori nos necesse est ex veteri homine; quia regeneratio baptismi resurrectionis est virtus. Et hæc circumcisio Christi est, non exspoliari carne præputii, sed totos commori ei, et per id totos postea ei vivere. In eo enim (j) resurgimus per ejus Dei fidem, qui eum suscitavit a mortuis. Crendendus ergo Deus est, cujus operatione Christus excjatus a mortuis est: quia fides ista conresurgit in Christo.

10. *Idem Christus ut homo moritur, ut Deus se suscitavit.* — Consummatur deinde ita omne assumpti hominis sacramentum: *Et vos (k) mortui cum essetis in delictis et præputio carnis vestræ, vivificavit cum illo, donatis vobis omnibus delictis, delens quod adversum nos erat chirographum in sententiis, quod erat con-*

(1) Ms. Veron. in gloriam est Dei Patris, græce, *αὐτὸν θεοῦ πατρός;* paulo post, *Jesum* substituimus ex nostro ms. Antea *Jesum.*

(5) *Conresurrexistis.*

(6) Præfert exemplar Veron. *baptisate* ejus.

(e) Plures mss. *transfiguravit.* Martin. *transformavit:* quod et habet Vat. bas. codex, qui cum nonnullis aliis postea subjecit, *conforme faciens corpori, vel corporis.*

(f) Ita Bad. ac plerique mss. At apud Er., Lips. et Par., *flectatur.* In ms. Vat. bas. et altero Vatic., *ut in nomine Jesu omnes genu flectant:* ex quo sequi deberet, *cælestes, non cælestium.* Græce, *ὅλα ἐν τῷ ὀνόματι Ἰησοῦ πάντων γόνων κλῆψη.*

(g) Editi hic addunt *Deum;* quæ vox abest a potioribus mss.

(h) In ms. Martin. hic adjicitur *et inferna.*

(i) Antiqui libri Martin. Vat., bas., Colb., etc., *baptisate* ejus. Remigianus, *baptisate* ei: quod satis arridebat. Sed quomodo supra dicitur *circumcissione Christi,* ita et nunc *baptisate* ejus, id est, susceptione baptismatis ab ipso instituti.

(j) Martinianus codex, *resurreximus:* et postea, *conresurrexit in Christo, non conresurgit.*

(k) Ita mss. Editi vero particulam *cum* præfigunt verbo *mortui.* Quod lib. 1, n. 13, a mss. abesse annotavimus. Mox ms. Martin. *donans vobis omnia delicta,* quomodo legitur lib. x, n. 47, secus autem lib. 1, n. 13.

trarium nobis : et ipsum tulit e medio, affigens illud A
cruci : (1) exutus carnem, et potestates ostentui esse fe-
cit, triumphatis his (a) in semetipso (Ibid. 13 et seq.).
Apostolicam fidem sæculi homo non capit, et (b) sen-
sus sui dicta alius præter quam ipsius serino non
explicat. Deus Christum a mortuis excitat, et Chris-
tum in quo corporaliter divinitatis plenitudo inha-
bitat. Sed convificavit nos cum illo, donans nobis
peccata, et delens chirographum (c) legis peccati,
quod per sententias anteriores contrarium nobis erat
hoc tollens de medio, et cruci affigens, mortis lege
carne sese spolians, potestates ostentui reddens,
triumphatis his in semetipso. Et de triumphatis po-
testatibus in semetipso, atque ostentui redditis, de-
letoque chirographo, vivificatisque nobis, jam supe-
rius (lib. 1, n. 13) tractavimus. Hoc vero sacramen-
tum quis vel apprehendet, vel **266** eloquetur? Sus-
citat operatio Dei Christum a mortuis, et hæc eadem
Dei operatio nos vivificat cum Christo, et hæc eadem
(d) operatio donat peccata, chirographum delet, et
affligit cruci : carnem se exuit, potestates ostentui
reddit, ac de his in semetipso triumphat. Habes ope-
rationem Dei Christum a mortuis excitantis : babes
et Christum hæc ipsa in se quæ Deus operatur (e)
operantem. Christus enim mortuus est, carne se spo-
lians. Tene ergo Christum hominem a Deo ex mortuis
excitatum, tene Deum Christum salutis nostræ (2)
operationem cum esset moriturus operantem : ut
cum hæc Deus operatur in Christo, (f) operans licet
Deus, spolians se tamen Christus carne moriturus
sit : et cum mortuus est Christus, operans ante mor-
tem Deus, mortuum tamen Christum operatio Dei C
excitit ; cum ipse sit (idem sit) (g) Christum a mor-

(1) *Exutus carne.*

(a) In ms. Carnut. hic additur *cum fiducia* : quod
etiam exstat lib. 1, n. 13, et lib. x, n. 47, ubi idem
ille locus non eodem prorsus modo exhibetur. In ms.
Vat. bas. et Marini. *exutus carnem, et principatus et
potestates dehonestans, et cum fiducia triumphans.* Hic
autem diligenter observandum, quod *exutus carnem*,
non passive, sed active sumatur, quasi *spolians se
carne*, quomodo legitur infra, lib. x, n. 47, imo
etiam hic ubi eadem illa verba explicantur. Et in hac
quidem significatione activa stat tota vis argumenti
subsequentis. Quamquam pro *exutus carnem et po-
testates*, modo in latinis codicibus legere est, *exspo-
lians principatus* : consentiuntque græca exemplaria,
etiam Germanense, quod Pauli epistolæ græce et la-
tine complectitur, ab annis saltem mille exaratum, in
quo ut in aliis exstat *ἀπαρδύσάμενος τὰς ἀρχάς*. Verum
ex vocabulo *τὰς ἀρχάς* facile confici potuit *τὴν σάρκα*.
Et certe Augustinus de Peccat. mer. et remiss. c. 27,
et lib. xvi contra Faustum c. 29, necnon de Agone
Christ. c. 2, cum nostro Hilario legit *exuens se car-
nem*. Sic et Ambrosius lib. v in Lucam, n. 107 :
*Exuens se carnem principatus et potestates omnes tra-
ducit*, et libro iii de Fide c. 2 : *Qui affixit illud
(chirographum) cruci, carnem se exuit : sed Pater non
se exuit carnem, etc.* Denum apud eundem Ambrosium
auctor Tract. in Symbolum Apostolorum : *Non ergo
cujusquam jure ac potestate exutus est carne, sed ipse
se exuit. Nam qui potest non mori si nolle, procul
dubio quia voluit mortuus est. Quod ita esse compro-
bans Apostolus ait, spolians se carne, principatus et
potestates exemplavit.* Hoc tamen illi ab Hilario dif-

tuis excitans, qui est ante mortem Christus operatus,
et idem sit spolians se carne moriturus.

11. *Caro spoliata et carne se spolians unus est Chris-
tus.*—Jamne apostolicæ fidei sacramentum intelligis ?
Jamne Christum cognitum habes ? Quæro enim a te,
quis sit carne se spolians, et quæ sit caro illa spo-
liata ? Duplicis enim intelligentiæ ab Apostolo teneo
significationem, spoliatae carnis, seque carne spo-
liantis : et inter hæc Christum audio per operationem
Dei a mortuis excitatum. Et cum sit Christum a
mortuis excitans Deus, sitque et Christus excitatus a
mortuis : interrogo quis est carne se spolians, et quis
est Christum a mortuis excitans, nosque vivificans
cum Christo ? Si enim non idem est Christus mor-
tuus, qui est caro spoliata ; carnis spoliatae nomen
B ostende : et rursus naturam ejus, qui se carne spo-
liavit, expone. **267** Eundem enim esse invenio
Deum Christum a mortuis excitatum, qui carne se
spoliavit, et rursus spoliatam carnem Christum esse
a mortuis excitatum : deinde principatus et potesta-
tes ostentui reddentem et triumphantem reperio in
semetipso. Intelligisne hunc triumphantem potes-
tates in semetipso ? Sentisne quod a se non differat
caro spoliata, et carne se spolians ? In semetipso
enim triumphat, id est, in ea qua se carne spoliavit.
Videsne ita Deum et hominem prædicari : ut mors
homini, Deo vero carnis excitatio deputetur ; non
tamen ut alius sit qui mortuus est, et alius sit per
quem mortuus resurgit ? Spoliata enim (h) caro
Christus est mortuus : et rursus Christum a mortuis
excitans, idem Christus est carne se spolians. Natu-
ram Dei in virtute resurrectionis intellige : dispen-
sationem hominis in morte cognosce. Et cum sint

(2) *Operatione.*

ferunt, quod post *exuens se carnem*, adjiciunt *prin-
cipatus*, quod verbum Hilarius omittit solet : quam-
vis tamen eadem lectio non ignota ei fuerit, ut liquet
ex n. 11.

(b) In ms. Vat. bas., *sensus ejus*. Non est audien-
dus Erasmus, qui *excessus loco sensus* legendum esse
conjectat. Hoc sibi vult : Pauli fidem homo sola sæ-
culi sapientia instructus non assequitur, neque dic-
torum illius interpretatio aliunde repetenda est, quam
ex aliis ipsius dictis.

(c) Quod hic Hilarius *chirographum legis peccati*,
et supra, num. 7, simpliciter *legem peccati* ; vocat
l. 1, n. 13 : *sententiam mortis*, favente Tertulliano, l.
de Pudicitia n. 49, ubi legit : *donato chirographo mortis*.

(d) Rursus hic apud Er., Lips. et Par., *Dei ope-
ratio* : Bad. et ms. dissidentibus.

(e) Solus codex Vat. bas., *operatum*.

(f) Excus, *operetur licet* : contra fidem mss.

(g) Editi excepto Par. *Christus a mortuis excitatus* :
refragantibus scriptis.

(h) Apud Leonem epist. novæ editionis cxxxiv ad
Leonem Augustum c. 3, ubi hæc allaque Hilarii dicta
laudantur, *spoliata enim carne* : male. Quidquid hoc
libro haecenus disputatum est, sed hæc maxime sen-
tentia, in eum non convenit, qui verbum a carne
Christi mortua separatim senserit. Unde Hilarius ab
ea opinione non immerito creditur alienus. Cum enim
carne se spolians, caro spoliata, et carnem spoliatam
excitans ipsi unus et idem Christus sit, nec sit unus
unitate naturæ, sed personæ : sequitur eum sensisse
personam Verbi carni spoliatae unitam.

intraque suis gesta naturis, unum tamen Christum A
 Jesum eum memento esse, qui utrumque est.

12. *Christus sua virtute suscitatur : cur hoc opus cum Paulo tribuat Patri.* — Quamquam enim meminerim frequenter ad Deum patrem per Apostolum referri, Christum a mortuis esse excitatum : sed non est Apostolus extra evangelicam fidem (a) dietis suis ipse contrarius, maxime Domino dicente, *Propter hoc me Pater diligit, quod ego pono animam meam, (b) ut iterum accipiam eam. Nemo (1) tollit eam a me, sed ego pono eam a me. Potestatem habeo ponendi eam; et potestatem habeo iterum accipiendi eam. Hoc mandatum accepi a Patre (Joan. x, 17, 18).* Vel cum postulatum ab eo esset, ut signum ad fidem de se ostenderet, ait de templo corporis sui, *Solvite hoc templum, et ego in triduo suscitabo illud (Joan. ii, 19; vid. tract. Psal. cxli, num. 6).* Cum enim et per accipiendam animæ potestatem et per suscitandi templi virtutem ipsum se sibi resurrectionis suæ Deum doceat, 266 totum hoc tamen ad mandati paterni (c) referens auctoritatem : non contrarie intelligitur Apostolus, Christum Dei virtutem et Dei sapientiam (d) prædicans, omnem operis sui magnificentiam (e) per id ad Patris gloriam retulisse, quia quidquid Christus gerit, virtus Dei et sapientia gerit; et quidquid virtus Dei et sapientia gerit, sine dubio Deus gerit, cujus et sapientia est Christus et virtus. Denique nunc per operationem Dei excitatus Christus a mortuis est : quia opera Dei patris ipse (f) natura a Deo non differenti operatus est. Et in eo Deo resurrectionis fides est, qui Christum suscitavit a mortuis.

(1) Tollit græce etiam habetur ἀΐπει. Tollit quoque legitur lib. x, num. 57.

(a) In plerisque ms. dicti sui. Paulo ante in Carn., memineris, non meminerim.

(b) Editi, et iterum recipiam : dissidentibus mss.

(c) Bnd., Er. et Lips., refert : absque auctoritate mss. Tum pro contrarie, Latinius atque Bandinius legendum conjectarunt, contraire : nil necesse ut quidquam immutetur.

(d) Lips. et Par., prædicasse : ac deinde cum editis aliis, omnemque operis, etc. Castigantur ex mss.

(e) Vat. bas. ms. per id quod ad Patris gloriam retulisset; depravate, cum hæc sibi velint : Non intelligitur Apostolus sensu proximis Christi verbis contrario ad Patris gloriam retulisse omnem operis Christi magnificentiam.

(f) Ita mss. Vat. bas. et Martin. faventibus aliis. At editi, naturæ a Deo non differentis operatus est. Et D
 in eo, omisso Deo. Jam supra audivimus Christum resurrectionis suæ Deum.

(g) In vulgatis, ex infirmitate nostra, Abest nostra a sincerioribus mss. et a græco, ut et lib. x, n. 95. Mox etiam abest humanæ a Colb. ac Germ.

(h) Editi excepto Par., mortuum est peccato, mortuum est. Postea ms. Martin., reputate, non deputate.

(i) Sic lib. i, n. 15 : Carnem enim peccati recepit : quia nimirum veram ex Virgine de Adam peccatore propagatam carnem assumpsit; quamvis, ut plane declarat lib. x, n. 25 : neque caro illa caro peccati, sed similitudo carnis peccati.

(j) Mss. Vat. bas., Corb., Prat., etc., in comunione substantiæ immortalis.

13. *Naturæ in Christo duæ ex Paulo.* — Hanc igitur beatus Apostolus geminæ in Christo significationis tenuit prædicationem ut et infirmitatem in eo hominis, et virtutem Dei ac naturam doceret, secundum illud Corinthiis dictum : *Nam etsi crucifixus est (2) ex infirmitate (g), sed vivit ex virtute Dei (II Cor. xiii, 4), mortem infirmitatis humanæ, vitam vero Dei virtutis ostendens : et illud ad Romanos, Quod enim (h) mortuus est peccato, mortuus est semel : quod autem vivit, vivit Deo. Sic et vos deputate vosmetipsos mortuos quidem esse peccato, vivere autem Deo in Christo Jesu (Rom. vi, 10, 11) : mortem peccato, id est, corpori nostro adscribens, vitam autem Deo, cui est naturale quod vivit, et per id nos corpori nostro mori oportere, ut Deo vivamus in Christo Jesu, qui peccati B nostri corpus (i) assumens, totus jam Deo vivit, naturæ nostræ societate (3) in communionem (j) diviniæ immortalitatis unita.*

14. *Alia Dei, alia servi formæ : idem Christus. Dei forma latuit, non perit.* — Hæc igitur demonstranda a me paucis fuerunt, ut utriusque naturæ (k) personam tractari in Domino Jesu Christo meminissimus : quia qui in forma Dei manebat, 269 formam servi accepit (l), per quam obediens usque ad mortem fuit. Obedientia enim mortis non est in Dei forma, sicut nec Dei forma inest in forma servi. Per sacramentum autem evangelicæ dispensationis non alius est in forma servi, quam qui in forma Dei est : cum tamen servi formam accipere, et in forma Dei manere non idem sit; cumque accipere formam servi, nisi per evacuationem suam, (m) non potuerit qui manebat in C Dei forma, non conveniente sibi formæ utriusque

(2) Ex infirmitate nostra.

(3) In comunione substantiæ immortalis.

(k) Potest hoc ita intelligi, ut in Christo duplici licet natura constante, unam tamen esse personam admoveamur : cui intelligentiæ favent subnexa. Proxime tamen dicta postulant, ut personæ vocabulo non tam subsistentiam, quam naturæ utriusque conditionem ac proprietates intelligamus. Quo sensu Ambrosius, lib. ii de Fide c. 8, n. 64, dicit : *Miraris si ex persona hominis Patrem dixit majorem, qui in persona hominis se dixit vermem* : et epist. xlviii, n. 4 : *qui in persona hominis formam servi accepit* : quasi diceret, qui ut homo formam servi habuit. Vide Hilarium ipsum in psal. lxxiii, n. 3.

(l) Cum apud Leonem prædicta epistola cxxxiv Hilarii nomine legitur, qui in forma Dei manebat, formam servi accepit, ipse divinitatem nequaquam amisit; probabile est postremis illis verbis, quæ in nullis mss. exstant, neque exstare debent, summatim perstringi, quod postea diffusius demonstratur.

(m) In pervetustis mss. Carn., Colb. ac Gorp., non sit : haud incommode, si deinde tacitum intelligatur ejus. Huc spectat quod Augustinus epist. xi, n. 4, incarnationis necessitatem confirmaturus ait : *Nemo enim quemquam erigit ad id in quo est, nisi aliquantum ad id in quo est ille, descendat*, Cui simile est illud Hilarii nostri lib. xii, n. 6 : *Decedere autem ex Deo in hominem nisi se ex forma Dei Deus evacuens non potuit*, etc. In eo autem quod hic sequitur, non convenire sibi formæ utriusque concursum, patet formæ nomine exteriorum tantum naturæ utriusque habitum designari. Unde intelligere est qua ratione Hilarius Christum post resurrectionem totum Deum,

concrnsu. Sed non alius atque diversus est, (a) qui se exinanivit, et qui formam servi accepit. Accepisse enim non potest ejus esse qui non sit; quia ejus sit, qui subsistat, accipere. Ergo evacuatio formæ non est abolitio naturæ: quia qui se evacuat, non caret sese; (1) et qui accipit, manet. Et cum (idem) ipse sit evacuans et accipiens, habet quidem in eo sacramentum, quod se evacuat et accipit; non tamen habet interitum, ne non exaret evacuans, et ne non sit accipiens. Itaque evacuatio se proficit, ut proficiat forma servi, non ut Christus, qui in forma Dei erat, (b) Christus esse non maneat; cum formam servi non nisi Christus acceperit. Qui cum se evacuaverit, ut manens Spiritus Christus idem Christus homo esset; in corpore demutatio habitus et assumptio naturæ, naturam (c) manentis divinitatis non perimit: quia unus atque idem Christus sit, et demutans habitum, et assumens.

15. *Expanduntur objecta hæreticorum. Christus non arguit quod dicatur bonus.*—Ostensa itaque sacramentorum dispensatione, per quam hæretici ignorantes quosque fallerent, ut ea, quæ per assumpti hominis naturam dicta gesta que sunt, omnia infirmitati divinitatis adscriberent, et formæ Dei deputarent, quidquid formæ servi propriæ (d) aptum est: nunc ipsa propositionibus eorum respondendum est. Tunc enim jam dictorum singulorum genera dijudicabuntur, cum Verbum et carnem, id est, Deum et hominem Jesum Christum sola fides sit cõfiteri. Deum igitur Dominum nostrum Jesum Christum ex eo negandam per naturam hæretici existimant, quia dixerit: *Quid me dicitis bonum? Nemo est bonus nisi unus Deus* (Marci x, 18). Omnis responsionum ratio necesse est, ut ex interrogationum causis proficiatur. Ad id enim respondebitur, unde quaeritur. Et primum requiro a dicti hujus calumniatore, utrumne id arguere Dominum existimet, cur bonus dictus sit, seque maluerit malum dici. Id enim significari videtur hoc dicto, *Quid me bonum dicitis?* Non opinor quisquam tam vocatus erit, ut malitiæ professionem ei velit adscribere, qui dixerit: *Venite ad me omnes qui laboratis et onerati estis, et ego vos reficiam. Tollite jugum meum super vos, et discite a me, quia mitis sum et humilis corde; et invenietis requiem animabus vestris. Jugum enim meum suave est, et onus meum leve est* (Matth. xi, 28 et seqq.). Mitis se proficitur atque humilem: et irasci credetur, (e) cur bonus dictus sit? Professionum hæc diversitas dissidet, ut bonitatis suæ testis nomen in se bonitatis accuset. Non ergo

(1) *Et qui accipit.*

ante autem totum in forma servi nuncupet. Confer hunc locum cum tract. Ps. lxxviii, n. 25.

(a) Hoc est, qui se exinanivit, non alius est ab eo qui servi formam accepit, seu post evacuationem suam non alius est atque erat ante.

(b) Editi, *Christus ea se non manent*: castigantur ex mss. Sic infra, n. 39, *ut maneret esse Dei forma*. Idem Christi exinanitæ mysterium egregie explicatur lib. xi, n. 49, et in Psal. cxliii, n. 7. Hic obiter advertere est vocabulum *Christi* ad naturam divinam significandam non semel usurpatum.

irasci intelligitur se bonum dici. Et quaerendam est quam aliam de se professionem arguat, qui non credendus est nomen in se bonitatis arguere.

16. *Fidem interrogantis arguit, non dicta.*—Videamus itaque, quid præter bonum interrogans dixerit: ait enim, *Magister bone, quid boni faciam* (Marci x, 17)? Duas igitur res connuncupavit: et bonum, et magistrum. Et quia non arguit bonum se dici; hoc necesse est arguat, quod magister bonus dicitur sit. Ita autem arguit se magistrum bonum dici, ut fidem interrogantis potius, quam vel magistri in se vel boni nomen argueret. Juvenis enim insolens per observantiam legis (f), et finem legis qui Christus est nesciens, et justificatum se in operibus existimans, et non intelligens venisse eum ad oves perditas domus Israel (Matth. xv, 24), et impossibile esse legi per fidem justificationis salvare credentes (Rom. viii, 3), tamquam communium præceptorum et in lege scriptorum magistrum interrogat Dominum legis et unigenitum Deum. Detestatur itaque Dominus hanc de se irreligiøsæ fidei professionem, quod tamquam magister legis interrogaretur, respondit, *Quid me vocas bonum?* Atque ut significaret quatenus intelligendus et profitendus bonus esset, subjecit, *Nemo bonus, nisi unus Deus*; non respuens bonitatis nomen, si sibi hoc tamquam Deo deputaretur.

17. *Et bonum et magistrum sese ostendit.*—Denique ostendens se magistri in se boni, per fidem ejus qui tamquam hominem interrogabat, nomen arguere, post factantiam juvenis et gloriam legis impletæ, ita respondit: *Unum tibi deest: vade, quæcumque habes vende, et da pauperibus, et habebis thesaurum in cælo; et veni, sequere me* (Marc. x, 21). Non refugit bonitatis de se nomen, quæ celestem thesaurum pollicetur: nec magistrum se non vult videri, qui ducem se perfectæ hujus beatitudinis præstat. Terrenæ autem de se opinionis fidem arguit, bonitatem in solo Deo docens esse. Et ut se et Deum et bonum significaret, bonitatis est usus officii, cælestes thesauros pandens, et se ad eos prævium tribuens. Ita et quæ sibi tamquam homini tantum deferebantur, detestatur; neque se ab his, quæ Deo deputabat, professus alienum est: cum enim Deum bonum cõfitemens, ea ipse loqueretur atque ageret, quæ unitus Dei virtutis, bonitatis atque naturæ sunt.

18. *Magistri cum fide nomen accepit.*—Quam igitur non bonitatis nomen refugerit, sed neque magistri honorem recusaverit, sed filium ejus qui in se nihil nisi corporeum et carnale sapuisset, arguerit; hinc

(c) In ms. Corb. et aliquot aliis, *manentis in corpore*: glossema.

(d) Ita plerique mss. At editi, *aptatum*. Mox in codice Vat. bas. *toto enim.... genere, non tuto enim.... genera.*

(e) Vetus codex Coll. cum *bonus*.

(f) Cui tamen obsecutus ex nullo est, ut dicitur et ostenditur cap. 19 in Matth. n. 5: *Peto enim, inquit Augustinus epist. nunc clvii, n. 25: quod se arguantibus quam verius servasse responderat.*

intelligitur, quod aliter ad Apostolos magistrum se confitentes locutus est, dicens: *Vos me vocatis magistrum et Dominum, et bene dicitis; sum etenim* (Joan. xiii, 13), et cum alibi dixisset: *Ne vocemini magistri, quia magister vester Christus est* (Matt. xxiii, 10). Ubi cum fide magister est, ibi adeo laudat, ut et profiteatur hoc nomen: hic vero boni magistri nomen non recognoscit, ubi nec Dominus intellectus est esse, nec Christus: solum unum Deum bonum prædicans, non se utique a Deo (1) secernens, qui et Dominum se professus et Christum, ducem thesauri cælestis ostendat.

19. *Ubique Dominus nec eundem cum Patre nec diversum se profletur. Fidei honore, adeoque natura patri se æquavit.*—Tenuit autem hunc semper Dominus fidei ecclesiasticæ modum, ut patrem Deum unum prædicans, a sacramento se Dei non separaret unius, dum per naturam nativitatis neque alium se Deum profiteretur esse, neque ipsum: quia eum nec diversi generis Deum esse natura in eo unius Dei patitur, neque nativitas admittit non perfectum ei esse quod filius est. Ita nec separabilis a Deo potest esse, neque ipse est. Per quod ita omnem sermonis sui significationem temperat, ut quidquid Deo patri honoris protestaretur, id modestissima confessione etiam sibi proprium esse monstraret. Cum enim ait, *Credite in Deum, et in me credite* (Joan. xiv, 1), quæro (a) in quo se in natura discreverit, qui non discrevit in honore? Dicens enim, *Et in me credite*, cum dixisset, *Et in Deum credite*: ane per id quod ait, *in me*, non et suam intelligitur significasse naturam? Naturam plane separa, si fidem separas. Si credidisse sine Christo in Deum vita sit, Christum a Dei et nomine et proprietate divelle. Quod si vitam perficit credere (b) in Christo eos, qui in Deum credant; verbi virtutem diligens lector expendat, *Credite in Deum, et in me credite*. Cum enim ait, *Credite in Deum, et in me credite*, uniens se fidei Dei, et naturæ ejus univit, (2) cum memorato Deo, in quem credi oporteret, et in se docuerit esse credendum: Deum se per id docens, cum credendum (3) in eum sit ab his, qui in Deum credant. Occasionem tamen irreligiosæ unionis exclusit: quia cum et in Deum, et in se credendum professus sit, fidem de se (4) solitario non reliquit.

20. *Pater de Filio testatus et non auditus quid.*

(1) *Secernit.*

(2) *Cum commemorato.*

(3) *In eo sit.* Sic antea dixerat Hilarius, *credere in Christo*. Exinde, *irreligiosi unionis*, ut vel hinc conspicietur conjectura doctissimi editoris Benedictini, suspicantis vocabulum *unionis* masculini generis Hi-

(a) Aliquot recentiores mss. *in quo se natura*. Solum codex Vat. bas. *in qua se natura*. Retinendum cum aliis *in quo*, hoc est, quatenus.

(b) Mallemus in *Christum*, si mss. accederet auctoritas. Subinde in mss. Vat. bas., *verborum virtutem*.

(c) Colbertinus codex, *bene placui*. Nullum hic incommodum, quod verba *hunc audite*, non ad Joannem in desertis, sed ad Apostolos in monte facta sint: cum in his, *Hic est filius meus*, vis argumenti

Testimonium patris apud Judæos; opera Christi.—Quamquam igitur in plurimis ac pene omnibus dictis sacramenti hujus præstiterit absolutionem, ne quando confessus Deum patrem, ab ejus se unitate discerneret; neque se in unitate ipsius collocans, eundem tamen unum et solitarium profiteretur: tamen etiam ex hoc vel maxime intelligitur sacramentum et unitatis et nativitatis doceri, cum ait, *Ego autem habeo testimonium majus Joanne. Opera enim quæ dedit mihi Pater ut perficiam ea, ipsa opera quæ facio, testimonium perhibent de me, quoniam Pater me misit. Et qui misit me Pater, ipse testificatus est de me. Neque vocem ejus unquam audistis, neque figuram ejus vidistis, et verbum ejus non habetis in vobis manens: quoniam quem misit ille, huic vos non creditis* (Joan. v, 36 et seqq.). Patrem testatum esse de Filio quomodo vere intelligitur, cum nec ipse visus sit, nec vox ejus audita sit? Memini quidem de cælis auditam vocem fuisse, dicentem: *Hic est filius meus dilectus, in quo* (5) (c) bene 273 complacui: hunc audite (Matth. iii, 17). Et quomodo vox Dei audita non est, cum paternæ vocis significationem (6) in se vox audita contineat? Sed forte in Jerosolymis manentes non audierunt, quia in desertis Joannes solus audierit. Quærendum ergo in Jerosolymis quomodo testatus est Pater? Non enim testimonio jam Joannis utitur vocem e cælo audientis, sed habet testimonium majus Joanne, et quod hoc esset, continuo subjicit: *Opera enim quæ dedit mihi Pater ut perficiam ea, ipsa opera quæ facio, testimonium perhibent de me, quoniam Pater me misit*. Agnosco testimonii auctoritatem: neque enim quisquam nisi Filius a Patre missus hæc ageret. Opus ergo suum testimonium est. Sed quid tandem sequitur? *Et qui me misit Pater, ipse testificatus est de me. Neque vocem ejus unquam audistis, neque figuram ejus vidistis, et verbum ejus non habetis in vobis manens*. Extra crimen ergo sunt ignorantes testimonium Patris, qui in his numquam auditis ac visus sit, et in his non maneat verbum ejus? Sed non sunt sub venia incogniti sibi testimonii: quia testimonium de se Patris operum suorum testimonium esse profletur. Opera igitur de eo testantur quod a Patre sit missus; sed hoc operum testimonium Patris est. Et cum operatio Filii Patris testimonium sit, eam necesse est operari in Christo naturam (d) intelligendam esse, per quam testis et Pater est. Atque ita

lario esse. Ejusdem generis fuit id nominis apud omnes, cum pro *margarita* adhibitum est.

(4) *In anteriori erat, solitarii.*

(5) *Bene placui.*

(6) *In se ipsa*. Postea, *audierant*.

sita sit. Sed mirum qui sanctus Doctor verba a Joanne audita lib. vi, n. 19, proferat, uti ea habemus in Vulgata Matth. iii, 17, libro autem viii, n. 25, et alibi, qualia psal. ii, 7, exstant, ac tandem hic uti jacent Matth. xvii, 5. Deinde paternæ vocis significationem in audita voce, quæ Filium demonstravit, contineri docet: quia filius significari nequit, quin simul significetur et pater.

(d) *In Tractatu de unitate Patris et Filii, in quo*

Christus operans, (a) et in ejus opere Pater testans, A (1) ostenduntur inseparabilis secundum nativitatem esse naturæ; cum Dei de Christo testimonium, ea ipsa Christi esse significetur operatio.

21. *Judæi Patrem non viderunt aut audierunt, quia Christo non crediderunt. Hinc natura utriusque una.* — Non sunt itaque extra reatum non cogniti sibi testimonii; cum opus Christi testimonium de eo Patris sit. Neque in eo, quod testantis vocem non audierint, et figuram non viderint, et verbum ejus manens non habuerint, idcirco sine testimonii sunt conscientia. Ad id enim (b) quod dictum est: *Neque vocem ejus audistis, neque figuram ejus vidistis, et verbum ejus non habetis in vobis manens* (Job v, 37 et 38); (c) ut cum testatus de eo Pater fuisset, causa tamen neque vocis auditæ, neque visæ figuræ, et verbi in his non manentis posset intelligi, continuo B subjecti, 274 *Quoniam quem misit ille, huic vos non creditis* (Ibid. 38): se credito, et vocem Dei audientiam, et figuram Dei videndam, et verbum ejus in his qui crederent inesse demonstrans; cum per naturæ unitatem in se Pater et loqueretur, et videretur, (d) et haberetur. Numquid non et Patrem significat, cum missus ab eo est? Numquid se per aliquam naturæ differentiam a Patre discernit, cum (e) hinc Pater testans de eo, neque auditus, neque visus sit, nec intellectus sit, quia misso a Patre sibi non creditum sit? Non se ergo unigenitus Deus a Deo separat, patrem Deum confitens: sed per significationem patris Deo patre demonstrato, se quoque in Dei honore constituit.

22. *Honor a Deo querendus. Dei dilectione carent Christum in nomine Dei non suscipientes.* — Namque C in hoc ipso eodemque sermone, in quo operibus suis testari se ipsum a Patre missum esse docet, et Patrem testantem quod ab eo missus sit significat, cum dixisset: *Et honorem ejus, qui est solus Deus, non queritis* (Ibid. 44), (f) non tamen dictum hoc nudum, et non antea ad unitatis fidem præparatum reliquit. Superius enim ita ait: *Non vultis venire ad me, ut vitam habeatis. Honorem ab hominibus non accipio; sed cognovi vos, quoniam dilectionem Dei non habetis in vobis. Ego veni in nomine patris mei, et non accepistis me: si alius venerit in nomine suo, illum re-*

(1) *Ostendunt.*

hic liber fere totus exscriptus est, intelligendum esse. D In ms. Vat. bas., ea... natura intelligenda. Hæc absque obscuritate ita legeris: eam necesse est intelligamus naturam operari in Christo.

(a) Vetusior ms. Colb., et in ejus opera. Tres alii, et ejus opera. Mox plerique, pro ostenduntur, habent ostendunt: cui verbo in lib. de unit. subjicitur vocula se.

(b) Erasmus temere hic de suo adjecit verbum fertur, quod postea ab aliis editoribus retentum est. At perspicuum est voces ad id referendas esse ad sequentes, puta ad continuo subjecti.

(c) Editi, Et cum testatus... ut causa tamen, Hilarii oratione abrupta prorsus atque confusa. Sic posset tota illa phrasis ordinari: Ut cum testatus de eo Pater fuisset, causa tamen neque vocis auditæ, etc., posset intelligi: ad id quod dictum est: Neque vocem ejus audistis, etc., continuo subjecti: Quoniam quem misit ille, huic vos non creditis.

Quomodo potestis nos credere, qui honorem ab hominibus accipitis, et honorem ejus, qui est solus Deus, non queritis (Ibid. 40 et seqq.)? Honorem improbat hominum: quia honor potius querendus a Deo est, et infidelium est honorem ab alterutro accipere. Quid enim homo homini honoris impertiet? Cognitum itaque sibi ait, dilectionem Dei in his non esse: et non manentis in his dilectionis Dei hanc docet causam, quia se venientem in nomine patris sui non accipiunt. Quid rogo est, in nomine Patris cum venire? Numquid aliud, quam in nomine Dei? Aut numquid non idcirco in his dilectio Dei non est, quia non susceptus sit in nomine Dei veniens? Aut numquid in se non et naturam Dei significaverat, dicens: *Non vultis venire ad me, ut vitam habeatis*? Nam et in eodem ipse sermone jam dixerat: *Amen, amen dico vobis, quoniam venit hora, et nunc est, in qua audient mortui vocem filii Dei; et qui audierint, vivent* (Ibid. v, 35). Cum in nomine Patris venit; neque ipse Pater est, nec tamen non in ea est divinitatis natura qua Pater est: quia et Filio et Deo proprium est in nomine Dei patris venire. Deinde accipiendus est alius in nomine eodem veniens. Sed hic homo est, a quo sibi (g) honorem homines sperabunt, et eui honorem reddent vicissim; cum tamen se idem in nomine Patris venisse fallat. Et hic quidem (h) antichristum significari non obscurum est, mendacio paterni nominis gloriantem. Et cum hunc honorabunt, atque ab eo honorabuntur (hunc enim spiritum erroris excipient); honorem ejus qui est solus Deus non querent.

23. *Dei et Christi honor inseparabilis.* — Anne cum ob hoc dilectionem Dei non habeant, quia venientem se in nomine Patris non acceperint, et rursus venientem alium in eodem nomine recipientes, et honorem ab alterutro accipientes, honorem ejus qui solus Deus est non requirant, separare se Christus ab honore unius Dei poterit intelligi; cum idcirco non queratur honor solius Dei, quia antichristum suscipiendo non sit ille susceptus? Nam cujus repudiatio, honoris solius Dei præmissio est; in hujus honore necesse est honorem solius Dei esse, in cujus si susceptione mansissent, honorem solius

(d) In ms. Colb., deest et haberetur: cujus loco male præferunt bas. Vat. ac Martin., et audiretur. Sicut enim loqueretur ad vocem ejus audistis, et videretur ad neque figuram ejus vidistis: ita ad verbum ejus non habetis rectius referas haberetur. Mox in eodem Vat. bas. codice, numquid separabile aliqua naturæ differentia: in Martin. numquid separabili quam naturæ, etc.

(e) Illud hinc aptius cohæreret verbis neque auditus: puta, cum Pater testans de eo, hinc (seu ideo) neque auditus, neque visus, neque intellectus sit, quia, etc.

(f) Vat. bas. ms. non tamen nesciendum hoc dictum, et non, etc., corrupte.

(g) Lips. et Par., honorem hominis.

(h) Scribitur constanter in antiquis libris, antichristum.

Dei quæssissent. (a) Et hic idem ipse sermo testis est nobis, in cuius exordio continetur: *Ut omnes honorificent Filium, sicut honorificant patrem. Qui non honorificat filium non honorificat Patrem qui misit illum* (Joan. v, 23). (b) Numquam nisi naturalia exæquantur in honore: neque exæquatus honor separat honorandos. Cum sacramento tamen nativitatis poseitur honoris æqualitas. (c) Cum Filius ita honorandus ut Pater sit, et cum ejus, qui solus est Deus, honor non quæritur; non est extra solius Dei honorem, cujus honor idem atque unus et Dei est: quia ut non honorificans Filium, non honorificat et Patrem (*Ibid.*); ita et solius Dei honorem non quærens, non quærit et Christi. Inseparabilis itaque est a Dei honore honor Christi. Et quam unus, atque **276** idem utriusque sit, etiam ex eo docet, cum ait nuntiata sibi Lazari infirmitate: *Infirmitas ista non est usque ad mortem, sed pro gloria Dei est, ut honorificetur filius Dei per eum* (Joan. xi, 4). Pro gloria Dei Lazarus moritur, ut filius Dei glorificetur per Lazarum. Numquid ambigitur, in gloria filii Dei esse gloriam Dei; cum mors Lazari, quæ Deo sit gloriosa, gloriam sit Dei filio (1) paritura (d)? Atque ita et naturalis per nativitatem unitas Dei patris in Christo docetur, cum infirmitas Lazari pro Dei gloria est; et sacramentum fidei retinetur, cum per Lazarum glorificandus est Dei filius: (2) Deo (e) per id Dei filio intelligendo, neque ita Deo intelligendo, ut non etiam Dei filio constendo; cum glorificando per Lazarum Deo, Dei sit filius gloriosus.

24. *Christus ibi se Deum, ubi non nisi unum esse proficitur. Deus unus. Scriba assentitur.* — Inseparabilis sacramento divinæ naturæ est viventis a vivente nativitas, nec demutationem generis accipit filius Dei, ne non in eo paternæ naturæ veritas maneat. Nam et his ipsis significationibus, quibus confesso uno tantum Deo, abnegasse in se Dei naturam videtur sub solius demonstratione, in unitate se tamen pa-

(1) *Paratura.*

(2) Hunc locum ita exhibet codex Veronensis, *Deum per id in Dei filio intelligendo, neque ita Deum intelligendo, ut non etiam Dei filium constendo.*

(a) Quinque probæ notæ mss. *etsi hic idem.*

(b) Excusi, *numquam enim natura alia.* Tum Bad. et Er., *exæquatur.* Castigantur ex mss. Idipsum alio modo sic enuntiatur lib. xii, n. 7: *Numquam diversitas rerum nisi et in honore diverso est: res enim eandem venerationis ejusdem sunt, etc.*

(c) Hæc sententia, cum *Filius etc.* videri potest superioris probatio: et perinde ab illa separari non debere. Interpunctionem tamen vulgatam, qua copulabatur cum præcedente, et a subsequente disjungebatur, mutandam duximus, quo magis perspectum sit Hilarii argumentum ex duobus Scripturæ locis acute collectum. Et ex uno quidem conficit Patris et Filii honorem esse inseparabilem; ex altero autem honorem utriusque delatum vel negatum, soli Deo delatum esse aut negatum. Unde sequitur Patrem et Filium unum esse ac solum Deum, licet non solitari-um.

(d) In lib. de unit. Patris et Filii, *operatura.* In Colb., Germ., Martin., Corb. etc., *paratura.*

ternæ naturæ, unius Dei fidem non convellens, locavit. Interrogatus enim ab Scriba, quod in lege esset principale mandatum, respondit: *Audi, Israel, Dominus (3) Deus (f) noster Dominus unus est: et diliges Dominum Deum tuum ex toto corde tuo, et ex tota anima tua, et ex totis visceribus tuis, et ex tota virtute tua. Hoc est primum mandatum. Secundum simile illi: Diliges proximum tuum tamquam te ipsum. Majus autem horum mandatum non est* (Marc. xii, 29 et seqq.). Alienasse se a natura et religione unius Dei existinatur, cum principalis mandati hæc sit professio: *Audi, Israel, Dominus Deus noster Dominus unus est*: deinde (*supple*, cum) ne in consequentis se quidem mandati religione constituat, cum ad proximi nos dilectionem lex, sicut ad unius (g) Domini fidem, vocaret. Et quidem responsio Scribæ non est negligenda, dicentis: *Bene dixisti, magister in veritate, quod (4) unus sit Deus, nec est alius præter illum: ita diligendus ex toto corde et ex totis 277 viribus et ex tota anima: et diligere proximum tamquam se ipsum. Hoc majus est omnibus holocaustatis et sacrificiis* (Marc. xii, 32 et 33). Responsio Scribæ videtur cum dictis Domini convenire, unius Dei charitatem intimam internamque profitentis, (5) sed (h) dilectionem proximi secundum propriæ dilectionis veritatem pollicentis, et supra sacrificiorum holocaustata charitatem in Deum atque in hominem esse intelligentis. Sed quid sequatur, videndum est.

25. *Hic non longe a regno Dei, dum tendit ad charitatem.* — *Videns autem Jesus quod sapienter respondisset, dixit illi: Non es longe a regno Dei* (*Ibid.* 34). Quid sibi vult tam moderatæ responsionis professio (*supple*, ut), cum hominem ad cælorum regnum fides ista consummet, unum Deum credere, et eum tota anima et totis viribus et toto corde diligere, proximum quoque ita ut se ipsum amare, Scriba hic non jam in regno Dei sit, sed non longe a regno Dei sit? Alia istud significatione nudum vestientibus, et

(3) *Deus tuus, et ita infra. Deinde, viribus, non visceribus.*

(4) *Unus est Deus; postea, totis virtutibus; et ita legit inferius num. 25.*

(5) *Et dilectionem.*

D (e) In vulgatis, *perinde.* At in mss. *per id*: quod magis Hilarianum. Deinde nonnulli codices, *in Dei filio.* At vero has. Vat.: *Deum per id in Dei filio intelligendo, neque ita Deum intelligendo, ut non etiam Dei filium constendo.* Etsi dura, vera tamen est lectio quam relinemus, quæ ita planior efficietur: *Ex quo fit, ut Dei filius intelligendus sit Deus, neque ita intelligendus Deus, ut non etiam constendus sit Dei filius.*

(f) Editi hic et infra cum plerisque mss. *Deus tuus*: corriguntur auctoritate mss. Germ. et Colb. consentiente græco Marci textu: ex quo deinde repominus *Dominus unus*, quomodo infra legitur in pluribus mss. cum utrobique in vulgatis obtineat *Deus unus*: et in ms. Martin. tantum *unus*.

(g) Editi, *ad unius Dei fidem*: reluctantibus mss.

(h) Editi, *et dilectionem.* Præferimus eum mss. Colb. et Germ. *sed*, qua particula aptius significatur amoris utriusque discrepantia.

esurientem alentibus, et sitientem potantibus, et a ægrotum visitantibus, et clausum carcere frequentantibus datur: *Venite, benedicti patris mei, possidete præparatum vobis regnum a constitutione mundi* (Matth. xxv, 34). Vel illis quibus hæc (1) pauperis (a) spiritus merces est: *Beati pauperes spiritu, quoniam ipsorum est regnum caelorum* (Matth. v, 3). Perfectus hic fructus est, et absoluta possessio est, et præparati regni non incerta traditio (Marc. x, 20). Aut numquid adolescens minus aliquid horum confitebatur? Nam exæquata ad amorem suum dilectione proximi, quid de boni operis consummatione non egerat? Interdum enim indulgentem officiosumque esse, non perfectæ est charitatis: perfecta autem charitas omne (b) cujusque modi indulgentiæ implevit officium, cum non reliquerit quod alteri debeat, qui tantum alteri quantum sibi reddat. Sed ignorantie consummati sacramenti detentum Scribam, (2) professionem (c) fidei Dominus collaudans, et non longe eum a Dei regno esse respondens, non tamen eum in ipsa jam beatæ spei possessione constituit. Teudebat enim (d) felici cursu, etsi ignoranti, et prælata omnibus dilectione Dei, et charitate proximi suæ ipsius dilectioni exæquata. Cum tamen ei ipsi proximi charitati amorem Dei prætulisset, jam **278** non holocaustatum et sacrificiorum præscriptis continebatur. Non erat longe istud ab evangelico sacramento.

26. *Nondum est in regno Dei, quia nondum in fide Christi Dei.* — Et cur non longe a Dei regno sit, (e) quam futurus magis in Dei regno sit, ex ipsis dictis C Domini intelligendum est. Sequitur enim: *Et nemo jam audebat eum interrogare. Et respondens Jesus dixit docens in templo: Quomodo dicunt Scribæ Christum filium esse David? Ipse enim David dicit in Spiritu sancto: Dixit Dominus Domino meo, Sede a dextris meis, donec ponam inimicos tuos scabellum pedum tuorum* (Psal. cix, 1). *Ipse David dicit eum Dominum; et unde est filius ejus* (Marc. xii, 34)? Non longe igitur a Dei regno est Scriba unum Deum confitens, qui ultra omnia esset diligendus. Sed admonetur suæ ipsius professione, cur sacramentum legis ignoret, et Christum Dominum filium Dei nesciat per nativitatis naturam in fide unius Domini confiteudum. Et quia per unius Domini secundum legem professionem, Dei

(1) *Pauperis spiritu merces est.*

(2) *Per professionem.*

(3) *Etiā nunc.*

(a) Aliquot mss. *pauperis spiritu*. Nonnulli alii, *pauperibus spiritu*.

(b) Excusi, *hujusmodi indulgentiæ implebit*: castigantur ex mss.

(c) In vulgatis, *per professionem*: expunximus per ex fide mss.

(d) Sola editio Par., *fidei cursu*. Tum mss. Vat. has. et Martin. *etsi ignorata*. Magis placeret cum Colb. *etsi ignorati*, si hæc duo vocabula post *prælata dilectione Dei* exstarent. Verum ideo ignorans ille cursus, quia hominis ignorantis Deum, secundum illud, lib. iii, n. 17: *Deum vemo nescit, nisi confiteatur et Patrem patrem unigeniti Filii, et Filium*, etc. Illa enim Patris et Filii cognitio consummatum sacra-

mento maneret, non filio, ut in (f) unius Domini sacramento maneret, non relinqui videbatur; Scribam admonet, quomodo Christum David filium esse diceret, cum David eum Dominum suum esset professus; nec natura sineret, ut qui tanto patriarchæ esset filius, esset et Dominus. Hoc ideo, ut (g) se Scriba, secundum carnem et partum Mariæ quæ ex David esset solum eum intelligens, Dominum potius, secundum Spiritum, David meminisset esse, quam filium; et id quod dictum est: *Audi, Israel, Dominus Deus noster Dominus unus est* (Marc. xii, 29), a Domini unius sacramento Christum non separaret, cum tantus patriarcha et propheta eum, qui ex utero Domini ante luciferum genitus fuisset, Dominum sibi profiteretur: non utique immemor legis, neque ignorans Dominum alium non confitendum, sed eum, qui naturalis sacramento nativitatis ex incorporalis Dei utero substitisset, absque violatæ legis fide Dominum esse intelligendum; eum unus ex uno, per unius Domini naturam, haberet in se naturale quod Dominus est.

27. *Epilogus.* — Quis ergo est (3) jam nunc relictus ambigendi locus? Dominus ipse præcipuum mandatum legis in unius Domini confessione ac dilectione docens esse, non suo ad **279** Scribam, sed Prophetæ testimonio usus est, esse se Dominum: Dominum se tamen semper per id, quod Dei filius est, esse significans. Per id enim in sacramento Dei unius per nativitatem manet, quia Dei in se naturam Dei nativitas tenens, in Deum alterum non (4) excedat diversitate naturæ; et veritas generationis nec Patri adimat ne non (h) Dominus sit, nec Filio non perficiat ut non sit et Dominus. Atque ita neque auctoritatem Pater amittit, nec naturam Filius non tenet: per quod nec Deus pater non Dominus unus est, neque unigenitus (i) Deus Dominus separatur ab uno; cum ex uno Domino unus ipse subsistat in Dominum: Dominum unum ita ex lege docens, ut se quoque Dominum Propheta (5) teste confirmet (*David Psal. cix*).

28. *Ex ipsa hæreticorum objectis confirmatur Dei in Christo natura. Hæreticorum objectum.* — Tondat per cæteras impii furoris propositiones fidei evangelicæ responsio, et his ipsis quibus impugnatur repugnet: et armis excidii sui vincens, unius Spiritus dicta, unius quoque fidei demonstret esse doctrinam. Neque

D (4) *Excidat.*

(5) *Testante.*

mentum est, cujus ignorantie detentus Scriba modo dicebatur.

(e) In excusis, *qui futurus*: prave. Sensus est, *cur magis, seu cur potius, non longe a regno, quam futurus in regno dicatur*.

(f) Codex Vat. has. cum Martin., *unius Dei*: minus concinne.

(g) Vocabulum *se* in vulgatis omissum resituitur ex mss.

(h) Editi, *ne non Deus sit*: reluctantibus mss. Tum Vat. has. codex, *ut Filio non proficiat*.

(i) Mss. Colb. et Germ., *unigenitus Dominus*, ommissa voce *Deus*. Vat. has., *unigenitus Deus Domino*.

enim alius Christus, quam qui est prædicatus, Deus A scilicet verus, et in Dei unius veri gloria manens: et sicut se Dominum ex lege, dum negare videretur, professus; ita et in Evangeliiis verum se Deum, dum non confiteri existimatur ostendens. Hoc enim se dicto ejus, ne eum verum Deum esse hæretici confiteantur, excusant: *Hæc est autem vita æterna, ut sciant te solum verum Deum, et quem misisti Jesum Christum (Joan. xvii, 3)*. In eo namque quod ait, *te solum verum Deum*, separare se a veritate Dei per exceptionem solitarii existimatur; cum solus verus Deus nisi se tantum solitarium Deum non patiatu- B intelligi. Et vere istud fides apostolica non patitur, duos veros deos credi; quia naturæ unius Dei nihil alienum naturæ ejusdem exæquandum sit veritati. Non erit enim in Dei unius veritate Deus unus, si extra naturam unius Dei veri, alterius generis et non secundum nativitatem naturalis sibi Deus verus existat.

29. *Ex adjunctis verbis diluitur. Deum ex Deo natura Christum agnoscunt Apostoli.* — Sed ut hoc ipso eodem dicto non ambigue ipse se in unius Dei veri natura Deum verum professus esse intelligatur, a superioribus, huic tamen dicto continuatis atque junctis, professionibus responsionis nostræ sermo descendat: ut per gradus demonstratæ fidei, jam in ipso apice veri Dei Christi libertatis nostræ fiducia conquiescat. Post 280 sacramentum itaque sermonis ejus, quo dixerat: *Qui me vidit vidit et Patrem*; et: *Non creditis mihi, quod ego in Patre, et Pater in me? (1) Verba, quæ ego loquor vobis, non a me loquor; sed Pater, qui in me manet, ipse facit opera sua. Credite mihi, quoniam ego in Patre, et Pater in me est: sin autem, vel propter opera ipsa credite (Joan. xiv, 9 et seqq.)*. Post multiplicem ergo hunc ingentium mysteriorum sermonem, sequitur respondentium discipulorum sermo iste: *Nunc ergo scimus quia nosti omnia, et non habes necesse ut aliquis te interroget; in hoc credimus quoniam a Deo existis (Joan. xvi, 30 et 31)*. Virtutibus in eo Dei, naturam quoque Dei intellexerunt: neque enim nosse omnia, et cordium cogitationes scire, missi potius a Deo posset esse, quam nati. In hoc ergo se credere profitentur quod a Deo exierit, quia naturæ in eo Dei esset potestas.

30. *Exitionis nomine id apte significant. Exitio illa nativitatem dicit, non alienationem a Patre.* — Intelligentiam (a) autem eorum collaudans Dominus respondit, non utique quod missus esset, sed quod a Deo exisset, profectum nativitatis ex incorporali Deo sub exitionis significatione testatum (V. lib. vi, n. 30). Nam et ipse nativitatem suam sub exitionis de-

(1) Et verba. Paulo post, et Pater in me sine verbo est, juxta græcum, και ὁ πατήρ ἐν ἐμοί.

(2) Qui a Deo.

(a) In ea scilicet sitam fide, qua eum a Deo exisse se credere profitentur, Dominus collaudat et confirmat, cum statim respondet, *Modo creditis*. Quocirca verba, non utique quod missus esset, sed quod a Deo exisset, non ad respondit, sed ad intelligentiam collaudans referenda sunt.

monstratione fuerat elocutus, dicens: *Vos me amatis, et creditis quoniam a Deo exivi, et a Patre veni in hunc mundum (Ibid. 27 et 28)*. A Patre enim in hunc mundum venerat, (2) quia a Deo exierat. Nam ut nativitatem suam in exitione significasse intelligeretur, subjecit se a Patre venisse. Et cum per id a Patre venerit, quia a Deo exierit; exitio ejus a Deo absoluta nativitas est, quam paterni nominis est confessio consecuta. Intelligentibus itaque Apostolis hoc exitionis sacramentum, hæc locutus est: *Modo creditis. Ecce venit hora, et (3) nunc (b) venit, ut dispergatur unusquisque in sua, et me solum relinquantis: sed non sum solus, quoniam Pater mecum est (Ibid. 32 et 33)*. Ut exitionem illam, non alienationem a Deo patre doceret esse, sed nativitatem naturam in se Dei patris nascendo retinentem; subjecit non se solum esse, sed Patrem secum esse, virtute utique atque unitate naturæ: cum secum Pater in se manens esset, in loquente se atque operante et operans et loquens. Deinde ut causam totius hujus sui sermonis ostenderet, adjecit: *Hæc locutus sum vobis, ut in me pacem habeatis. In hoc autem sæculo tribulationem habebitis: sed (c) animæqui estote, quia vici ego 281 mundum (Ibid. 33)*. Locutus ergo ista est, ut pacifici in eo manerent, neque dissensionum studio super fidei disceptationibus dissiderent; cum qui solus relinqueretur, non solus esset; et qui a Deo exisset, eum a quo exisset Deum in se haberet: deinde in sæculo vexati, patientes promissionum ejus essent, qui mundum a Deo exeundo et Deum secum habendo C viceisset.

31. *Filium infirmum non probat gloriæ petitio, non potestatis acceptio. Potestas omnis Filio est congenita.* — Postremo totius mysterii fidem locuturus, elevatis in cœlum oculis ait: *Pater, venit hora, honorifica filium tuum, ut filius (4) tuus honorificet te. Sicut dedisti illi potestatem omnis carnis, ut omne quod dedisti illi, det ei vitam æternam (Joan. xvii, 1 et 2)*. Anne tibi infirmus videtur, cum honorificari se rogat? Sit plane infirmus, nisi honorificari se idcirco postulat, ut ipse honorificet honorantem. De honore accipiendo et reddendo, libro alio (Lib. iii, n. 12) tractavimus, et eadem revolvare admodum (d) otiosum est. Certe non ambigitur gloriam idcirco posci, ut glorificetur impertiens. Sed forte in eo imbecillus est, quod potestatem omnis carnis accepit. Sit quoque acceptio potestatis imbecilla, nisi potens est illis, quos accipit, vite tribuere æternitatem. Sed in eo ipso quoque, quod accepit, naturæ aliqua infirmitas arguitur. Sit plane acceptio infirmitas, nisi Christus ex nativitate potius, quam ex innascibilitate Deus verus est.

(5) Vox nunc abest a codice nostro. Paulo post, dispergatur.

(4) Decet tuus.

(b) Lips. et Par. *veniet hora*, refragantibus aliis libris et græco ἐρχεται ὥρα, και νῦν ἐγγύθεν. Unde particulam nunc revocamus ex Bad., Er. et ms. bas. Vat.

(c) Ita Lips. cum mss. At Er. post Bad., *animi æqui*. Par. *animæquiores*.

(d) In ms. Vat. bas., *odiosum*.

Quod si acceptio potestatis, sola est significatio nativitatis, in qua accepit id quod est; non est infirmitati datio deputanda, quæ totum hoc nascentem consummat esse quod Deus est. Cum enim innascibilis Deus ad perfectam divinæ beatitudinis nativitatem unigenito Deo auctor sit, auctorem nativitatis esse sacramentum (a) paternum est. Cæterum non habet contumeliam, (b) quæ se auctoris sui esse imaginem genuina nativitate consummat. Dedit enim potestatem omnis carnis, et ad id dedisse ut det ei vitam æternam, habet et in dante quod pater est, et in accipiente quod Deus est: cum et in eo significetur Pater esse, quod dederit; et in eo Filius Deus maneat, quod vitæ æternæ dandæ sumpserit potestatem. Naturalis igitur filio Dei et congenita omnis potestas est: quæ cum data sit, (c) non alienat eum per id ab auctore quia data est; cum quod sit auctoris, hoc datum sit, dare scilicet vitam æternam, et corruptionem **282** (d) in incorruptionem mutare. Dedit itaque Pater omnia, et accepit Filius omnia: neque ambiguum est, cum dixerit: *Omnia quæ Patris sunt, mea sunt* (Joan. xvi, 15). Et hic quidem non creationum species, neque elementorum diversas substitutiones præsens sermo significat (V. infra n. 72): sed beatæ atque absolutæ divinitatis nobis gloriam pandens, Deum in his ostendit intelligendum esse quæ sua sunt, in virtute, in æternitate, in providentia, in potestate: non quod hæc Deus ita habeat, tamquam aliud quid extra ista esse (e) credendus sit: sed quod in his ad aliquantulam sensus nostri opinionem significatus sit ipse quæ habeat. C Unigenitus igitur in his se docens substituisse quæ Patris sunt, cum ex se sumpturum esse sanctum Spiritum dixisset, adjecit: *Omnia quæ Patris sunt, mea sunt; propterea dixi, de meo accipiet* (Ibid.). Omnia quæ Patris sunt, sua sunt, tradita utique et accepta. Sed data non infirmant (f) divinitatem, quæ in his eum constituunt esse quibus Pater est.

32. Inseparabilis est a Patre. — His igitur nunc gradibus præmissæ de se intelligentiæ usus est, ut cum se a Deo exisse docuisset, secumque esse Patrem professus esset, seque mundum vicisse testatus esset (Joan. xvi, 28, 32, 33), et honorandus a Patre Patrem esset honoraturus, et accepta potestate in danda universæ carni vitæ æternitate esset usus,

(1) In editione præcedente, dilatata.

(a) Id est, proprietas est, qua sola pater a filio distinguitur.

(b) Apud Par. qui. Præferimus cum mss. quæ, scil. acceptio. Nonnulli deinde omittunt se, quod ad Deum unigenitum refertur. In tribus Vatic., quem auctoris sui imaginem. At apud Bad., Er. et Lips., quæ auctoris sui exprimit imaginem: quod enim Pater dedit potestatem, in hoc filium genuit; quod Filius accepit, nativitatem consummat: glossema.

(c) Excusi, non alienata est per id: emendantur ex mss.

(d) In nonnullis probæ notæ mss. omittitur in incorruptionem.

(e) Par. cum vetere ms. Colb. credendum sit. Mox eadem editio post Er. et Lips., ipse qui habeat. Magis placet cum Bad. et mss. quæ, puta, sed quoniam in

A tum postremo omnia hæc tali absolute conclusionem: *Hæc est autem vita æterna, ut sciant te solum verum Deum, et quem misisti Jesum Christum* (Ibid. xvii, 4-5). Vitæ æternæ fidem vel loqui, hæretice, disce, vel credere. Et separa a Deo Christum, si potes, a Patre Filium, a Deo vero super omnia Deum, a solo uno (unus enim Dominus est Jesus Christus, I Cor. viii, 6); si vita æterna est in Deum solum verum credidisse (g) sine Christo. Si vero separato Christo a solo Deo vero, in confessione solius Dei veri vitæ æterna non capitur; non intelligo quomodo nobis a Deo vero separandus ad fidem sit, qui non sit separabilis ad salutem.

33. Objecto loco Christus innuitur versus Deum. —

Quamquam igitur sciam morosas difficultium questionum absolute legentium desideriis graves esse; tamen (1) dilata ad modicum totius veritatis demonstratione, indulgeri mihi existimo non sine aliquo fidei profectu, his ipsis dictis evangelicis tecum, hæretice, luctanti. Audis professionem Domini **283** dicentis: *Hæc est autem vita æterna, ut sciant te solum verum Deum, et quem misisti Jesum Christum.* Quæro, quid sit quod sensum moveat, ne verus Deus Christus sit? Non enim tibi nunc quid de Christo (h) crederes, significatio aliqua alia subjecta demonstrat. Non habes quidquam præterquam *Jesum Christum*; non filium hominis, ut de se solet dicere; non filium Dei, ut profiteri ei de se nsitatum est; non descendentem panem vivum de cælis, quod cum multorum scandalo de se (i) frequentat (Joan. vi, 61). Sed dicens: *te solum verum Deum, et quem misisti Jesum Christum* (Joan. xvii, 3), omnem prænominum et cognominum suorum, vel naturalium, vel assumptorum consuetudinem prætermisit: ut cum confitendus solus verus Deus et Christus Jesus æternitatem præstarent, sine dubio in ea Jesus Christus esset significatio, qua Deus est.

34. Nec repugnat quod Pater dicatur solus verus.

— Sed forte quod ait *te solum*, communionem absolute unitatem suam a Deo separat. Separet sane, si non ad id quod ait, *te solum verum Deum*, continuo subjecit, *et quem misisti Jesum Christum.* Et sensum audientis interrogo, quid credendus sit Jesus Christus; cum ad id, quod Pater solus Deus verus credendus sit, credendus et Christus sit? Sed solus

D his quæ habeat, ipse significatus sit. Hic docetur Deus ita simplex, ut in eo nequaquam more nostro aliud sint habens et habita. Quocirca lib. viii, n. 24, dicitur: *Se omnem per sua edocet, et sua non aliud quam se esse significat, ut ubi sua insint, ipse esse intelligatur.*

(f) Bad. et Er. cum uno e mss. Vatic., nativitatem: minus bene.

(g) Editi, sed non sine Christo separato Christo a Deo vero, etc., lectione minus sincera et interpunctione vitiosa. Castigantur ope mss.

(h) Bad. et Er. cum ms. Remig., credideris. Lips. et Par. cum Corb. et aliquot aliis, credere debeas. Reponimus cum sincerioribus crederes.

(i) Recentior ms. Colb. quem Bad. et Er. secuti sunt, frequenter nserit: reluctantiibus aliis libris.

forte Pater Deus verus Christo non relinquit ut Deus sit. Non relinquit (1) sane, si unus (a) Deus pater Christo, ut unus sit Dominus, non relinquit (I Cor. viii, 6). Quod si unus Deus pater Christo non admittit ut unus sit Dominus, ita solus Deus pater verus Christo Jesu non aufert ut Deus verus sit: cum ad vitæ æternæ meritum hoc proficiat, ut cum credatur solus verus Deus, credatur et Christus.

35. *Nec locus est, ut Christus aliud a Deo credatur.* — Quid nunc, (2) rogo, stultitiæ tuæ sensu Christo deputas, hæretice, (b) ut esse credatur; et Christo, qui vitam æternam tribuit, qui honorificandus a Patre Patrem honorificavit, qui mundum vicit, qui solus relinquendus non solus est, sed secum habet Patrem, qui a Deo exivit atque a Patre venit? Quid ei in tantis Dei virtutibus nato naturæ ac veritatis imperties? Solum enim verum Deum patrem inutiliter (3) credimus, nisi credamus et quem misit Jesum Christum. Quid hæres? quid Christus confitendus sit doce. Nam qui quæ scripta sunt negas, quid restat, nisi ut quæ non scripta sunt credas? O infelix voluntas, et veritati obstitens falsitas! Cum in fide et confessione veri Dei patris Christus unicus est, rogo qua fide verus Deus negatus creatura esse dicetur, cum fides nulla sit in solum verum Deum credidisse sine Christo? Sed angustum te, hæretice, et divini Spiritus incapacem, cœlestium dictorum non adit sensus: et vipereo inspiratus errore, Christum verum Deum nescis in fide solius veri Dei ad vitæ æternitatem confitendum.

36. *Eo quod solus Deus verus Pater, verus etiam Deus est Christus. Aliud eum dicere Patri est injuriosum.* — Sed Ecclesiæ fides solum verum Deum patrem confessa, confitetur et Christum. Neque verum Christum Deum confitendo, non et solum verum Deum patrem confitetur: neque rursus solum verum

(1) Plane; mox, non relinquit.

(2) Ergo.

(3) Credemus. Postea, quid hæres? quid moraris?

(4) In ms. nostro, substituit. Paulo post, inseparabilis.

(a) Sola editio Par., unus Dominus Pater: male. Respicitur hic locus Apo. toll I Cor. viii, 6, libro superiore, cujus num. 35 videsis, copiose tractatus.

(b) Bad. cum. aliquot mss., ut cum credatur et Christo: quorum loco Erasmus, oblitus quantum præfatione sua in interpolatores declamasset, substituit, ut cum creditur Deo Patri, credatur et Christo. Lipsius tandem de suo restituit, cum esse credatur et Christus: quod postea obtinuit. Locum hunc resarcimus ad fidem mss. in quorum tribus desideratur, et Christo: quæ repetitio quamdam habet emphasim, hoc nimirum sensu: Tu qui non vis ut Christum Deum esse credamus, quam ei naturam deputas? ei, inquam, qui vitam æternam tribuit, qui, etc.

(c) In vulgatis, et pro nec; et infra, inseparabilis pro separabilis. Concinnior est lectio mss.

(d) Antiqui cod. Colb., Carn. et Germ. ut nativitatem veritas, etc.

Deum patrem confessa, non confitetur et Christum. Per id enim Christum confessa Deum verum est, quod solum verum Deum confessa sit Patrem. Ita quod solus Deus pater Deus verus est, Deum verum esse confirmat et Christum. Non enim unigenito Deo naturæ demutationem naturalis nativitas intulit: (c) nec qui ex subsistente Deo secundum divinæ generationis naturam Deus (4) subsistit, ab eo, qui solus verus Deus est, separabilis est veritate naturæ. Tenuit autem natura veritatis suæ ordinem, (d) ut nativitatis veritatem veritas naturalis inveheret, nec alterius ex se generis Deum Deus unus (5) efferret. Atque ita sacramentum Dei nec in solitudine, nec in diversitate consistit: cum neque alter Deus deputetur, qui ex Deo cum naturæ suæ proprietate substiterit; neque in unione maneat, quem patrem nativitatis veritas doceat confitendum. Non deseruit igitur natus Deus naturæ suæ proprietatem: et naturali in eo virtute est, cujus in se tenet naturali nativitate naturam. Non enim in eo Deus aut demutatus, aut degener est; cum si quod vitium nativitas intulisset, ei potius naturæ contumeliam, per quam nativitas subsistebat, (e) inveheret, dum quod ex se esse desineret (6) esse quod suum est: atque ita non eum demutatio (6) (f) corrumpere, qui in substantiam novam nativitate substiterat; sed eum, qui in nativitate filii impotens naturæ suæ tenere constantiam, externum aliquid a se alienumque genuisset.

37. *Unitas Patris et Filii non humano more cogitanda. Filii nativitas.* — Non est autem, ut sæpe jam commemoravimus, in unitate Dei patris et filii filii humanarum vitium opinionum: ut sit vel extensio, vel series, vel fluxus; ut aut rivulus fons effundat ab origine, aut ramum arbor teneat in caudice, aut calorem ignis emittat in spatium. Hæc enim (g) ab se inseparabili protensione manent potius detenta, quam (h) sibi sunt: dum et calor (7) in igne est, et

(5) Efferret. Atque ita sæpe scribitur hoc verbum in eodem codice.

(6) Corrumpebat.

(7) In igni est.

(e) Editi, inferret. At mss. Corb., Mart., Vat. bas. ac plures alii, inveheret. Quinque ex antiquioribus, inhæreret: qui quidem antea habent id potius, non ei potius. Quocirca non displicet cum Carnot. id potius naturæ contumelia... inhæreret. Non male hic Pater nuncupatur natura per quam nativitas subsistit; cum adversus hæreticos sermo sit, qui Filio diversam ab eo naturam adscribebant. Quam hoc Patri sit contumeliosum, demonstrat August. Serm. cxxxix, n. 3. et 4. Vid. sup. col. 103, not. a, et 126, not. i hujus editionis.

(f) Par. corruperat; editi alii, corrumpebat: emendantur ex mss. Colb. et Germ.

(g) Bad., Er. et unus e mss. Vatic. omittunt ab se: pro quo alter codex Vatic. habet in se. Utrumque potest admitti. Nam ab arbore ramus, a fonte rivus protenduntur, et in iis nihilo minus indivulsi manent.

(h) Martin. ms. sibi insunt: quod Erasmus ad limbum adscripsit, ac postea Lips. et Par. in textum

in arbore ramus est, et rivus in fonte est. Et hæc ipsa res sola sibi est potius, quam res ex re substituta est: quia non aliud (a) arbor quam ramus, neque ignis quam calor, neque fons possit esse quam rivus. At vero unigenitus Deus ex perfecta atque inenarrabili nativitate subsistens Deus est, et vera progenies innascibilis Dei est, et incorporalis naturæ generatio incorporalis, et Deus vivus et verus a vivente Deo vero, et inseparabilis a Deo naturæ Deus: dum **286** subsistens nativitas non alterius naturæ Deum (1) perfecit, neque generatio, quæ substantiam provehebat, substantiæ naturam demutavit in genere.

38. *Unitas paternæ naturæ Christo ut homini negata.*

Per gloriam ei redditur. — Sed dispensatione assumptæ carnis, et per (b) exinanientis se ex Dei forma obedientiam, naturæ sibi (2) novitatem (c) Christus homo natus intulerat, non virtutis naturæque damno, sed habitus demutatione. Exinanientis se igitur

(1) *Perfecit.*

(2) *Novitatem.* A secunda manu, *nativitate.*

male transtulero. Nam illud, *sibi sunt*, hoc sonat, ea non esse sui juris, nec per se subsistere; adeo ut ramus cum caudice non sint duæ res integræ et perfectæ, quarum una substituta sit ex altera, sed una sola tantum substantia, quæ ex duabus partibus simul junctis suam subsistentiam obtineat.

(a) Puta in subsistendi ratione, quæ una hic consideratur. Nam quod proxime antea *res ex re substituta ea dicitur*, quæ ex re subsistente substantiam suam consecuta sit; patet ex postremis lib. viii verbis, quibus Filius asseritur ita *indifferens a Deo Deus, ut perfectum Deum substituerit perfecta nativitas.*

(b) Ita mss. At excusi, *exinanienti.*

(c) Mss. Romig., Germ., Martin. ac vetus Colb., *nativitatem.* Malumus cum libris aliis *novitatem*, hoc est, novam hominis naturam: quod confirmare licet his num. 14: *Qui cum se evacuaverit, ut manens Spiritus Christus, idem Christus homo esset; in corpore demutatio habitus et assumptio naturæ* (en naturæ novitas), *naturam momentis divinitatis non peremit*: en quid sibi velit, *non virtutis naturæque damno.* Sed et initio num. 53, non obscure datur, quod *nativitas hominis naturam novam intulit.*

(d) Bad. et Er. cum recentiore ms. Colb., *non sineret.* Quid hic significetur, planum est ex his num. 50: *Ignorandum existimas, Patrem extra hunc humanarum passionum assumptionem..... sine carnis susceptione mansisse?*

(e) In mss. Corb. ab antiqua manu secunda Cisterc. aliisque recentioribus, *non amiserat*; et mox apud Par., *nativitatem*, non *unitatem*: corrupte. Qui prædictum codicem Corb. annis ab hinc circiter 800 emendavit, hic ad oram adscripsit, *Nota novum dogma*: non capiens quid unitatis Dei naturalis jacturam vel recuperationem diceret Hilarius, cujus nova potius et iusitata nobis est loquendi ratio, quam dogma. Non enim negat in Christo, ex quo carni suscepti, naturalem inter humanam divinamque naturam unitatem: quam constanter adeo propugnavit, ut supra n. 11, et carnem spoliatam et carne se spoliante unum eundemque Christum negari non permitteret. Longe minus sentit Christum ab unitate naturæ paternæ excidisse: *cum qua sibi*, etiam post assumptum hominem, *naturalis unitas erat*, uti proxime ab ipso audivimus, ac fuse probatur toto libro superiore, et aliis passim. Quæ est igitur naturalis illa unitas, quam Christus secundum hominem amiserit? Non alia sane, quam ipsamet gloria: cujus nondum consors facta humana ipsius natura, quodam modo dis-

tur ex Dei forma, servi formam natus acceperat: sed hanc carnis assumptionem ea, cum qua sibi naturalis unitas erat, Patris natura (d) non senserat: et novitas temporalis, licet maneret in virtute naturæ, (3) amiserat (e) tamen, cum forma Dei, naturæ Dei secundum assumptum hominem unitatem. Sed summa (f) dispensationis hæc erat, ut totus nunc Filius, homo scilicet et Deus, per indulgentiam paternæ voluntatis, unitati paternæ naturæ inesset: et qui manebat in virtute naturæ, maneret quoque in genere naturæ. Id enim homini acquirebatur, ut Deus esset. Sed manere in Dei unitate assumptus homo nullo modo poterat, nisi per unitatem Dei in unitatem Dei (g) naturalis evaderet: ut per **287** hoc, quod in natura Dei erat Deus Verbum, Verbum quoque caro factum rursus in natura Dei inesset: atque ita homo Jesus Christus maneret in gloria Dei patris, si in Verbi gloriam caro esset unita: rediretque tunc in naturæ paternæ etiam secundum homi-

(3) Sic et a prima manu codicis nostri; sed ex emendatione, *non amiserat.*

sidebat a divina, utpote passibilis ab impassibili, mortalis ab immortalis, infirma ab omnipotente. At ubi per gloriam redditur incorruptibilis, immortalis, æterna, etc., tum perfecta gaudet, quantum creatæ substantiæ licet, cum Dei natura consensione: quam quidem consensionem, ut ex sequentibus magis perspicuum erit, vocat Hilarius *unitatem naturalem.* Neque est quod quis quærat, cur Christus illam dicatur amisisse, quam ante gloriosam resurrectionem secundum assumptum hominem nunquam habuerit. Ea enim ratione vere affirmatur amisisse, quæ vere dicitur de ipsius carne, *Hic est panis qui de cælo descendit.* Ut enim docet S. Leo epist. nunc xxiv, c. 5, Augustini verba mutuatus ex lib. contra Sermonem Ariani. c. 8: *Propter hanc unitatem personæ in utraque natura intelligendam, et filius hominis legitur descendisse de cælo, cum filius Dei carnem de ea Virgine de qua est natus assumpsit,* etc. Enim vero Christus, ante carnis susceptionem, prædictam illam unitatem simpliciter et absolute habuerat, postea vero secundum assumptum hominem non habebat: at aliquid habuisse simpliciter, et post non item habere, quid est nisi amittere? Negotium facessere hic posset, quod etiam formæ Dei jacturam facere hic prædicetur, nisi formæ nomine externum habitum intelligendum esse jam supra, num. 14, ostensum esset.

(f) Hoc est, consummatio atque perfectio: quæ ut in psal. ii, n. 27, exponitur, in hoc sita erat, *ut quod tum filius hominis est, ad perfectum Dei filium, id est, ad resumendam indulgentiamque corpori æternitatis suæ gloriam, per resurrectionis potentiam gigneretur.* D Ubi ad perfectum Dei filium gigni idem omnino est, quod hic *totus nunc filius*, vel quod supra, num. 6, *totus homo totus Deus*: ac proinde quod hic dicitur, *per indulgentiam paternæ voluntatis unitati paternæ naturæ inesse*, idem sit necesse est, quod laudato loco corpori æternitatis gloriam per resurrectionem indulgere. Confer utrumque locum.

(g) Sic mss. At editi, *naturalem*: hæc mutatio Hilarii scopum ac subtile argumentum prorsus obsecrantes. Volens enim demonstrare Christum esse Deum naturalem, hoc eo conficit, quod ipsius caro in gloriam ac naturam Verbi Dei unita, inest in unitate paternæ naturæ; quod fieri non possit, nisi una et eadem sit Patris ac Verbi Dei natura, qua mediante caro cum natura Verbi Dei unita, unita sit et cum natura Patris; proindeque nisi Christus sit naturalis Deus.

nem unitatem Verbum caro factum, cum gloriam A Verbi caro assumpta tenuisset. Reddenda igitur apud se ipsum (a) Patri erat unitas sua, ut naturæ suæ natiuitas in se rursus glorificanda resideret: quia dispensationis novitas offensionem unitatis intulerat; et unitas ut perfecta antea fuerat, nulla esse nunc poterat, nisi glorificata apud se fuisset carnis assumptio.

39. *Gloria Patris gloria Filii, idque sonat apud te. Hæc homini assumpto non concessa, peracta dispensatione rogatur.* — Et idcirco tanto antea preparato ad fidei huius intelligentiam sensu, cum dixisset: *Hæc est autem vita æterna, ut cognoscant te solum verum Deum, et quem misisti Jesum Christum (Joan. xvii, 3);* subiecit secundum dispensationis suæ obedientiam, *Ego te glorificavi super terram, opus consummavi, quod dedisti mihi ut facerem (Ibid. 4).* Post quæ, ut meritum obedientiæ et sacramentum totius dispensationis intelligeremus, adjecit, *Et nunc (b) glorifica me tu Pater apud te metipsum gloria quam habebam, antequam sæculum esset, apud te (Ibid. 5).* Qui manere Christum in natura Dei denegat, et inseparabilem esse atque indifferenter a solo Deo vero non credit; respondeat quæ huius petitionis sit ratio, *Et nunc glorifica me tu Pater apud te metipsum.* Quid enim causæ est, ut eum Pater glorificet apud semetipsum? aut quæ verbi huius significatio est? quive significationis effectus est? Pater namque non eget gloria, nec se exinanierat de forma gloriæ suæ. (1) Quomodo autem apud semetipsum glorificaturus est Filium, et ea gloria quam habuit apud eum ante mundi constitutionem? Sed apud eum habere qui sensus est? Non enim ait gloriam, quam habebam antequam sæculum esset, (c) cum essem apud te; sed gloriam, quam habebam apud te. Esse enim apud te, consistentem significat: habere autem apud te, naturæ sacramentum docet. *Glorifica (2) vero (d) me apud te, non idem est quod glorifica me.* Non enim semetipsum glorificari tantum 288 ita, ut sibi aliquid sit (e) proprium gloriæ, rogat: sed apud semetipsum Patrem glorificari se ab eo precatur. Ut enim in unitate sua maneret ut manserat, glorificaturus eum apud se Pater erat; quia gloriæ suæ (3) unitas (f) per obedientiam dispensa-

(1) Quomodo ergo.

(2) Abest vero.

(a) Seu a Patre, tacita voce Filio: qui natiuitas naturæ suæ postea vocatur.

(b) Carnut. codex, *Clarifica me... gloria quam habui.* Tum ms. Vat. bas. *antequam mundus esset apud te.*

(c) Hæc verba, *cum essem apud te,* omittit codex Vat. bas., sed omitti non debent.

(d) Illud *me* adiecimus ex ms. Vat. bas. et altero Vaticanæ bibliothecæ.

(e) Id est, non rogat ut aliquid gloriæ sibi proprium obveniat ac peculiare, quod cum gloria Patris non prorsus commune sit.

(f) Sic potiores mss. At editi, *unitatem.*

(g) Codex Vat. bas. cum Martin., *essetque Pater:* quod non placet.

(h) In vulgatis deest *esse,* quod suppletur ex mss. Sic supra n. 14: *non ut Christus, qui in forma Dei erat, Christus esse non maneat.* Male autem apud Gad.

tionis excesserat: scilicet ut in ea natura per glorificationem rursus esset, in qua sacramento erat divinæ natiuitatis unitus, (g) essetque Patri apud semetipsum glorificatus: ut quod apud eum ante habebat maneret, neque alienaret ab eo formæ Dei naturam, formæ servilis assumptio; sed apud semetipsum glorificaret formam servi, ut maneret (h) esse Dei forma: quia qui in Dei forma manserat, idem erat in servi forma. Et cum servi forma glorificanda esset in Dei forma, apud eum ipsi glorificanda erat, in cuius forma formæ servilis erat habitus honorandus.

40. *Verba Dei qualia. Gloriam carni non Verbo quæsiuit Christus.* — Non nova vero hæc, neque nunc primum evangelicis doctrinis (i) consignata vox Domini est: et hoc ipsum (j) glorificandi Filii apud semetipsum Dei patris sacramentum pulcherrima illa spei suæ gratulatione testatus est tum, cum Juda ad proditionem exente, gaudio consummandæ suæ dispensationis elatus hæc dixit: *Nunc honorificatus est filius hominis, et Deus honorificatus est in eo. Si Deus honorificatus est in eo, et Deus honorificavit eum in se, et Deus protinus honorificavit eum (Joan. xiii, 31, 32).* Quid limosi corporis graves animæ, et sordente peccatis conscientia fœtidæ cœnoseque (k) mentes usque ad iudicium divinæ de se professionis inflamur? et arbitros nos naturæ cœlestis (id est, divinæ) deputantes, impiis ad Deum calumniæ nostræ disputationibus (l) rebellamus? Quanta potuit enim Dominus verborum simplicitate evangelicam fidem locutus est: et in tantum ad intelligentiam nostram sermones aptavit, in quantum naturæ nostræ ferret infirmitas; non tamen ut aliquid minus dignum naturæ suæ majestate loqueretur. Et primam quidem dicti sui significationem non ambigam existimo, cum ait: *Nunc honorificatus est filius hominis.* Gloria enim omnis non Verbo, sed carni acquirerebatur: id est, non natiuitati 289 Dei, sed nati hominis dispensationi. Hoc vero quod sequitur, quid significet interrogo, *Et Deus honorificatus est in eo.* Honorificatum enim in eo Deum audio: et quid istud sit secundum intelligentiam tuam, hæretice, ignoro. Deus in eo honorificatus est, in filio utique hominis: et

(3) Unitatem.

D et Er., *ut maneret Dei forma, quia qui in forma servi manserat, idem erat in forma Dei.*

(i) Par. cum vetere ms. Colb., *confirmata.*

(j) Mss. Vat. bas. et Martin., *glorificari:* tum solus Vat. bas., *Filium apud semetipsum de Patris sacramento:* mendose. Hic vox sacramentum perinde intelligenda est, ac si repetita esset in hunc modum: *Filii apud semetipsum glorificandi sacramentum, quod Dei Patris sacramentum est, id est, propria filii ratio: quo sensu num. 31 dictum est, Auctorem natiuitatis esse, sacramentum paternum est.*

(k) Adiecimus mentes ex mss.

(l) Bad. et Er. cum uno ms. Vatic. *fallimus,* quod et habuit Corb. a prima manu. Par. cum mss. Colb. ac Germ. *repugnamus.* Præferimus cum Lips. et aliis mss. *rebellamus.* Sic lib. II ad Constant. n. 6: *sub rejiciendis novitatibus novis ipsi ad Deum vocibus rebellamus.*

quæro an filius hominis idem sit et filius Dei. Et cum non (a) alius sit filius hominis, neque alius filius Dei (Verbum enim caro factum est); et cum qui Filius Dei est, ipse et hominis sit filius; requiro quis in hoc filio hominis, qui et filius Dei est, glorificatus sit Deus (b).

41. *Quam mutua Patris et Filii gloria. Glorificari in filio hominis Deum quid. Glorificatum in filio hominis Deum qui Deus glorificet in se.* — Quia in filio hominis, qui et filius Dei est, glorificatus Deus est, videamus quid sit hoc, (c) quod tertium subditur: Si Deus glorificatus est in eo, et Deus glorificavit eum in se. Quod istud, rogo, sacramenti mysterium est? Deus in filio hominis glorificato glorificatum Deum glorificat in sese. In filio hominis Dei gloria est, et gloria Dei in gloria filii hominis. Deus (d) glorificat in sese. Homo utique non per se glorificatur. Neque rursus qui in homine glorificatur Deus, licet gloriam accipiat, non tamen aliud ipse quam Deus est. At vero cum, glorificato filio hominis, glorificans Deum Deus glorificet in sese; invenio (e) naturæ gloriam in gloriam naturæ naturam glorificantis assumi. Non enim se Deus glorificat: sed glorificatum in homine Deum glorificat in sese. Quod autem glorificat in sese, licet non se glorificet, tamen in naturæ suæ gloriam naturam (f) glorificans assumit. Et cum glorificans Deum Deus, quia glorificatus in homine sit, glorificat in sese; eum quem glorificavit (g) Deum in se inesse demonstrat, cum eum glorificet in sese. Affer nunc quisquis es, hæretice, flexuosæ 290 doctrinæ tuæ involubiles quæstiones: quæ cum se nodis suis

illigent, in nullo tamen agmine lærendi molestiam continebunt. Filius enim hominis glorificatur, et glorificatur in eo Deus: et Deus glorificatum eum in homine glorificavit in sese. Non enim idipsum est glorificari filium hominis, quod et glorificari in filio hominis Deum, vel (h) glorificare in sese glorificatum in homine Deum. Loquere hoc secundum impietatis tuæ sensum verbis tuis, quid velis esse glorificari in filio hominis Deum. Utiq; aut Christum necesse est esse qui glorificatur in carne, aut Patrem qui glorificetur in Christo. Si Christus est; Deus certe Christus est, qui glorificatur in carne. Si Pater est, sacramentum unitatis est, cum Pater glorificetur in Filio. Aut Christum confitendo, Deum etiam invitum loqueris: aut (i) Patrem Deum intelligere, naturam Dei patris non negabis in Christo. Atque hæc de glorificato filio hominis, et glorificato in eodem Deo dicta sunt. De eo vero, quod glorificatum in filio hominis Deum Deus glorificat in sese, in quo tandem tibi relictam facultatem exserendæ impietatis existimas, ne secundum naturæ veritatem verus Deus Christus sit? Christum enim Deus natum hominem glorificat in sese: numquid extra se est, quod glorificat in sese? Reddit enim in se Christo gloriam, quam apud se habuit: et cum (j) in formam Dei assumptio foras servilis assumitur, in se glorificatur glorificatus in homine Deus, qui ante (k) vacuitatis dispensationem in sese erat, et (l) per formam servi et per naturam nativitatis unitus. Nativitas enim non novæ neque alienæ naturæ Deum fecerat, sed naturalis filius patri naturali generatione 291 substiterat.

(a) In vetustissimis codicibus Vat. bas., Colb. ac Germ. necnon Bad. et Er. hic et mox, *aliud*: qua loquendi ratione, quamvis nobis minus accurata, pro suo tamen tempore minime suspecta usum esse Hilariū vix dubitamus ad significandam in Christo personæ unitatem.

(b) Pendet quæstio instituta; quia supervacanea videtur responsio: cum Pater Filio honorem imperitens, et ab eo rursus recipiens, jam non semel inde ostensus sit natura cum eo unum esse. Aut certe dilata solutio his habetur subsequentis numeri verbis: *Glorificatus Deus si Christus est; Deus certe Christus est, qui glorificatur in carne: si Pater est, sacramentum unitatis est, cum Pater glorificetur in Filio.*

(c) Sic mss. At editi, *quod tertio*. Sequentium, quæ intricata valde nonnullis videbuntur, intelligentiæ maxime pendet ex perceptione superiorum, quibus Christus, post consummatam dispensationem, in gloriam Dei, eoque nomine in naturam et unitatem Patris assumptus prædicatur.

(d) In vulgatis, *glorificat eum*. Abest *eum* a mss. et abesse debet. Mox sic intelligendum est *neque rursus*; quasi, *et rursus*; ut sit hellenismus Hilario familiaris.

(e) Hoc est, naturæ paternæ gloriam assumi in gloriam naturæ illius, qui cum homo sit, glorificatur; quatenus autem Deus, eandem naturam glorificat. Ex quo sit, ut propter artissimam filii Dei ac filii hominis unionem, glorificato filio hominis glorificetur filius Dei; ac rursus propter naturalem Dei patris ac filii natiunitatem, glorificato filio Dei Deus pater glorificetur.

(f) Editi, *glorificantis*: reluctantibus potioribus mss. Vat. bas., Colb., Martin., Carn., etc., ex quibus hic præstatetur sensus, ut quævis alium a se glorifi-

cet Pater, tamen in naturæ suæ gloriam redundet quod glorificat in se.

(g) Addimus *Deum* ex plerisque ac potioribus mss. ex quibus Colb., Germ., Vind., Remig. subjiciunt deinde, *in se, in sese demonstrat*. Unde non displicet cum altero Colb. et uno Sorbon. *in se: in se esse demonstrat*.

(h) Apud Erasmus, *glorificari*: quem male secuti sunt alii editores. In mss. Colb. et Germ. legitur *glorificans*.

(i) Lips. et Par., *Patrem et Deum*: prave; hoc enim sibi vult: Si verba *Et Deus glorificatus est in eo*, de Christo in carne glorificato dicta confitearis, Christum confiteris Deum: si vero ad Deum patrem referas, jam non negabis Christo Patris naturam, ob quam ipse in illo glorificato glorificetur.

(j) Editi, *in forma Dei*. Rectius mss., *in formam Dei*: hoc est, cum in gloriam Dei etiam homo assumitur, unitur ac transformatur, tunc glorificatur, etc.

(k) In vulgatis *nativitatis*, ubi ex mss. restituitur *vacuitatis*, hoc est, exinanitionis. Quæ supra n. 14, verbo *evacuandi* et nomine *evacuatiois*; et lib. xi, n. 48, *vacuofaciendi* verbo enuntiat.

(l) Editi eam tribus mss. Colb., duobus Remig., Vind. etc., *per formam sui*. Præferendum cum Corb., Vat. bas., Pratel., Martin. etc., *per formam servi*, hoc est non solum secundum naturam, quam æterna nativitate accipit, sed et secundum humanam in Deo unitus: *dum homo. et Deus jam Deus totum est*, ut loquitur lib. xi, n. 41: *forma videlicet servili in gloriam ejus cujus in forma ante manebat proficiente, corruptio nis scilicet natura per profectum incorruptionis absorpta, ut apertius explicat in psal. cxxxviii, n. 19. Itaque verbum unitus, non ad in sese erat, sed ad glorificatur referendum est.*

Et cum post natiuitatem hominis glorificatus in homine, in naturæ suæ rursum gloriam clarescit; in se eum Deus clarificat, cum in naturæ paternæ gloriam, ab ea per dispensationem euacuat, assumitur.

42. *Non alia Patris et Filii gloria. Vita non est Deum nosse sine Christo, qui et Deus verus est.*—Concludit autem audacissimum impietatis tuæ furorem apostolica fides, ne quo licentia liberæ intelligentiæ evageris, cum ait: *Et omnia lingua confitebitur, quia Dominus Jesus (1) in gloria Dei patris (Philip. n. 11).* Quem enim in sese Pater glorificavit, in eius gloria consistendus est. Et qui in Patris gloria consistendus est, (a) et quem in se Pater glorificavit, in his sine dubio intelligendus est esse, quibus Pater est; cum et in se eum glorificaverit, et in gloria ejus sit consistendus. Non enim hic nunc tantummodo in gloria Dei est, sed in gloria Dei patris est. Neque glorificavit gloria exteriore, (2) sed glorificavit (b) in sese. In eam eum quæ sua est gloriam resumendo, et eam gloriam quam apud eum habuit, eum et apud se glorificat et in sese. Atque ita inseparabilis a fidei huius conjunctione intelligitur etiam sub hominis humilitate, sic dicens: *Hæc est autem vita æterna, ut cognoscant te solum verum Deum, et quem misisti Jesum Christum (Joan. xvii, 3): cum et sine Christo, solo Deo patre cognito, vita æterna non sit, et Christus glorificatus in Patre sit. Si autem ea demum vita æterna est, solum verum (c) Deum nosse, et quem misit Jesum Christum; non existimetur plane verus Deus Christus, si vita sit in Deum credidisse sine Christo. Et quod solus Deus pater Deus verus est; C non pertineat ad Deum Christum, nisi gloria (d) Christi omnis in solo vero Deo patre est. Si enim in sese eum glorificat Pater, et solus Pater Deus verus est, non extra solum verum Deum Christum est: quia glorificatum in Deum Christum, glorificet Pater verus Deus solus in sese. Et quod a solo vero (e) gloriatur in sese, non alienatur a solo vero; quia in se solo gloriatur a vero.*

43. *Objectum III contra Filii deitatem.*—Sed forte plæ huic fideli nostræ, implæ perfidiæ tuæ occurrat assertio; ut aliena 292 ab intelligentia Dei

(1) *In gloria est Dei Patris.*

(2) *Sed glorificavit gloriam in sese. Paulo post, et in eam gloriam, non et eam gloriam.*

(a) *In prius vulgatis deerat particula et.*

(b) *Auctoritate mss. remouimus hinc vocabulum gloria. Quæ sequantur, majoris perspicuitatis ergo ita disponenda sunt: Kum et apud se glorificat et in sese, in eam eum quæ sua est, etc. quod notamus, quia prius vitiosa interpunctio perturbata erant.*

(c) *In vulgatis, Deum patrem: redundat postrema vox, et abeat a mss.*

(d) *Lips. et Par. ex margine Erasmi, Christi hominis: reluctantibus aliis libris. Nec sane Christi tantum ut hominis, sed maxime ut Dei, gloria in solo Deo semper fuit. Et quia omni: ex Deo et in Deo patre semper fuit; non alia fuit Christi Patrisque gloria. non alia diuinitas: ac proinde ubi Pater solus verus Deus prædicatur, non excluditur Christus.*

(e) *Vat. bas. codex hic addit Deo: extra necessitatem. Tum apud Par. non alienat a solo vero, quia in*

A veri sit hæc necessitatis confessio: *Amen, amen dico vobis, non potest Filius ab se facere quidquam, nisi quod viderit Patrem facientem (Joan. v, 19).* Nisi duplicem responsonem duplex Judæorum indignatio (3) exigit; sit hæc plane infirmitatis confessio, nihil ab se facere Filium posse, nisi quod viderit Patrem facientem. Quod si Judæis et violati sabbati reatum obijcientibus, et æqualitatem in Christo Dei (f) per professum sibi Deum patrem non ferentibus, sub eodem dicto ad utrumque responsum est; putasne per confessionem responsonis posse dictorum oculi veritatem? Et quamquam in alio libello (*Lib. vii, n. 7*) tractatus hic a nobis locus fuerit: tamen quia non modo non obest, sed etiam ad religionem proficit, fidem retractari, eundem ipsum, quia causa postulat, reuoluamus.

44. *Sabbati violati crimen. Qui amoveatur. Non aliud Patris ac Filii opus. Crimen alterum ob præsumptam Dei æqualitatem.*—Hinc autem primum responsonis necessitas orta est: *Et propter hæc persequebantur Judæi Jesum, et quærebant eum interficere, quoniam hæc faciebat sabbato (Joan. v, 16).* Ira itaque eorum usque ad cupiditatem interficiendi eum accendebatur, propter opera sabbato gesta. Sed et videamus quid Dominus responderit: *Pater meus usque modo operatur, et ego operor (Ibid. 17).* Quod rogo istud opus Patris est, hæretice, demonstra. Per Filium enim et in Filio omnia sunt, et visibilia et invisibilia. Et tu, qui ultra Evangelia sapis, necesse est ut (g) aliis aliquibus arcanorum doctrinis cognitionem paterni operis adeptus sis, ut operantem (h) nobis Patrem ostendas. Quod si Pater operatur in Filio, secundum quod ipse ait: *Verba, quæ ego loquor vobis, (4) non ego (i) loquor; sed Pater, qui in me manet, ipse facit opera sua (Joan. xiv, 10).* Videsne quid hoc sit: *Pater meus usque modo operatur?* Hoc enim ideo ait, ut paternæ in se naturæ (j) intelligeretur potestas, in sabbati opere potestatis suæ usa natura. Cum enim (5) in se operetur operante Pater, ipse necesse est Patre operante operetur: atque ideo ait: *Pater meus usque modo operatur (Joan. v, 17),* ut ipsum illud hoc præsens dictorum atque gestorum

(3) *Exegit.*

(4) *Non a me loquor.*

(5) *In se operante operatur.*

D se solo gloriatur in vero: mendose; hæc enim ita intelligere est: non alienatur ab eo, qui solus verus est; quia ab eo, qui verus est, in se solo gloriatur.

(f) *Tres mss. Vatic., professo sibi Deum. Sensus sic perspicuior erit: non ferentibus in Christo æqualitatem Dei, quam sibi proflendo Deum patrem attribuerat.*

(g) *In editis desideratur aliis, nec non verbis sis eum sequente particula et, post adeptus.*

(h) *Duo mss. Colb. nobis postremo ostendas.*

(i) *Solus codex Vat. bas. cum Martini. non a me loquor, consentientibus quidem supra n. 29, et infra n. 55, editis et scriptis, necnon sacro textu græco et latino: sed ideo minus suspecta hæc videtur eorumdem consensio.*

(j) *Editi, intelligeretur maiestas, refragantibus mss.*

per se opus, paternæ in se naturæ **293** existimaretur A Neque enim præstat vidisse virtutem: et cum non præstet visus virtutem, naturam non infirmat non posse sine visu, sed auctoritatem ostendit ex visu. Id enim quod ait, nisi videat, conscientiam significat in visu, sicuti ad Apostolos ait: *Ecce dico vobis, levate oculos vestros, et videte regiones, quoniam ubi sunt ad messem (Joan. iv, 35)*. Conscientia igitur in se naturæ paternæ, quæ in se operatur operante, ne violasse sabbatum Dominus sabbati crederetur, ait: *Non potest filius ab se facere quidquam, nisi quod viderit Patrem facientem (Joan. v, 19)*: ut id quod operaretur, ex conscientia naturæ in se operantis ostenderet, cum et se sabbato operante, usque modo Pater operaretur in sabbato. Ad alterius vero (2) indignitatis (f) dolorem, consequentis dicti retulit causam: *Quæcumque enim Pater facit, eadem et Filius facit similiter (Ibid.)*. Exprobra infirmitatem Del filio, aditte quoque naturæ æqualitatem, si non quæcumque facit Pater, eadem et Filius facit similiter, si discrimen aliquod paternæ virtutis atque operationis admittitur, si, quod (g) æqualitati virtutis naturæque proprium est, honoris æqualitas non postulatur. Ipse enim in continuis ait: *Ut omnes honorificent Filium, sicut honorificant Patrem. Qui non honorificat Filium, non honorificat Patrem qui misit illum (Ibid. 23)*. Discerne æqualitatem in honore non dispari: infirma naturam in eadem operatione virtutis.

45. *Responsio ad sabbati violati crimen. Illud non potest auctoritatem ostendit, non infirmitatem. C Quid significet nisi videat. Responsio ad alterum crimini.* — Nisi dicta (c) propositioni propria sunt; vim dictis præsumptione propriæ et infidelis intelligentiæ afferimus. Si autem irarum causis subjecta responsio est; fides potius nostra loquitur quod docetur, quam irreligiosa perversitas impietatis suæ defendit errorem. Quæramus ergo an (d) ad sabbati opus hæc propria responsio sit: *Non potest filius ab se facere quidquam, nisi quod viderit Patrem facientem*. Ait enim superius: *Pater meus usque modo operatur, et ego operor (Ibid. 17)*. Si paternæ in se naturæ auctoritate quod gerit, gerente Patre agit, qui usque modo operatur in sabbato; extra crimen operis est Filius, in quo paternæ operationis præsertur auctoritas. Non enim ad infirmitatem retulit, *non potest*, sed ad auctoritatem; **294** nam ab se non potest, (f) (e) nisi viderit.

(1) *Nisi videat.*

(2) *Indignationis.* Sic número superiori dixerat:

(a) *Vat. Bas. ac Martin. mss., modo usque operatur.*

(b) *Solum exemplar Martinianum, sub eodem.*

(c) *Editi, propositionis. At mss., propositioni, scil. Judæorum, cui aptata sunt dicta Christi. Mox unus ms. Vatic., et fidelis intelligentiæ: non probandus.*

(d) *Sic mss. Editi vero, de sabbati opere.*

(e) *Soli editi hic, nisi videat. At ms. Vat. has., Nam quod ab se non potest, nisi viderit; quid enim præstat, etc., corrupte. Hilarii ad mentem Augustinus contra Serm. Ariani. c. 14: Quod nil se non posse, non deficientis est, sed in eo quod de Patre natus est permanen-*

Neque enim præstat vidisse virtutem: et cum non præstet visus virtutem, naturam non infirmat non posse sine visu, sed auctoritatem ostendit ex visu. Id enim quod ait, nisi videat, conscientiam significat in visu, sicuti ad Apostolos ait: *Ecce dico vobis, levate oculos vestros, et videte regiones, quoniam ubi sunt ad messem (Joan. iv, 35)*. Conscientia igitur in se naturæ paternæ, quæ in se operatur operante, ne violasse sabbatum Dominus sabbati crederetur, ait: *Non potest filius ab se facere quidquam, nisi quod viderit Patrem facientem (Joan. v, 19)*: ut id quod operaretur, ex conscientia naturæ in se operantis ostenderet, cum et se sabbato operante, usque modo Pater operaretur in sabbato. Ad alterius vero (2) indignitatis (f) dolorem, consequentis dicti retulit causam: *Quæcumque enim Pater facit, eadem et Filius facit similiter (Ibid.)*. Exprobra infirmitatem Del filio, aditte quoque naturæ æqualitatem, si non quæcumque facit Pater, eadem et Filius facit similiter, si discrimen aliquod paternæ virtutis atque operationis admittitur, si, quod (g) æqualitati virtutis naturæque proprium est, honoris æqualitas non postulatur. Ipse enim in continuis ait: *Ut omnes honorificent Filium, sicut honorificant Patrem. Qui non honorificat Filium, non honorificat Patrem qui misit illum (Ibid. 23)*. Discerne æqualitatem in honore non dispari: infirma naturam in eadem operatione virtutis.

46. *Epilogus.* — Quid responsionis causam ad contumeliam divinitatis invadis? Ad operationem sabbati respondit, non se quidquam facere posse, nisi quod Patrem facientem vidisset: ad demonstrationem vero æqualitatis, quæcumque Pater faceret, facere se professus est. Tene (*supple*, responsionis) quod ad sabbatum pertinet ad opprobrium infirmitatis, si non quæcumque facit Pater, eadem et Filius facit similiter. Si autem (h) sunt sine exceptione quæcumque sunt; in quo tandem infirmitas reperietur, cum (i) in nullo quæ Pater possit non possit et Filius? Aut in quo tandem per intercessionem infirmitatis negatur æqualitas, cum unus atque idem honor postulatur ad utrumque? Quod si eadem est virtus operandi, et eadem est religio honorandi; **295** non intelligo in quo tandem naturæ infirmis contumelia relinquatur, cum eadem sit in Patre et in Filio et virtutis potestas, et honoris æqualitas.

47. *Quid sit, Nihil potest Filius facere a se, alio loco*

Huic igitur duplicatæ indignationi.

lis; et hoc ait: ut paulo ante habet idem Augustinus, *quia videt ex ipso faciendi se habere potentiam, ex quo se videt existendi habere naturam. Unde et concludit: Non deficienter non potest, sed poterit.*

(f) *Editi, indignationis: renitentibus magno consensu mss.*

(g) *In vulgatis, ad æqualitatem. In plerisque mss. æqualitate. Malumus cum codice Vat. bas., æqualitati.*

(h) *Verbum sunt restituimus ex mss.*

(i) *Editi, nulla. At mss. in nullo, tacita voce eorum.*

confirmatur. Meritum. — Et hæc quidem quamvis A cum ipsa rerum absolute tractata sint; tamen ne quid in eo quod ait Dominus: *Non potest filius facere ab se quidquam, nisi quod viderit Patrem facientem* (Joan. v, 19), ad infirmandæ naturæ ejus impietatem proficiat potius, quam ad demonstrandæ paternæ in se naturæ conscientiam, per quam ex auctoritate operatus in sabbato est; dicti quoque dominici ad id pertinentis demonstranda cognitio est, quo ait: *Et a me facio nihil, sed ut docuit me Pater, hæc loquor. Et qui me misit, mecum est, (1) et non reliquit me solum, quoniam ego quæ sunt ei placita facio semper* (Joan. viii, 28 et 29). Sentisne quid sit, non posse quidquam facere Filium, nisi videat Patrem facientem? et quo sacramento dictum sit, *et a me facio nihil*; et rursus, *Non reliquit me solum, quoniam ego quæ sunt ei placita facio semper* (Ibid. 29)? Si enim ideo nihil ab se facit, quia in se manet Pater; quomodo rursus ideo se solum Pater non reliquit, quia quæ sunt ei placita facit? Non concordat secundum sensum tuum, hæretice, ditorum diversitas, ut nihil faciat a se nisi doctus a manente in se Patre: et rursus idcirco in se Pater maneat, quia quæ ei sunt placita gerit. Si enim nihil ab se facit propter manentem in se Patrem; quomodo hinc ut in se Pater maneat meritis est, quod ea quæ ei placeant agit? Non est enim meritum aliquod, non ab se (2) gerere (a) quæ agat. Et contra, quomodo Patri quæ Filius agat placita sunt, cum ea ipsa agat manens in Filio Pater? In angusto es, impietas, et te munitissima fidei nostræ pietas concludit. Agit aliquid Filius, aut non agit: si non agit, quomodo in his quæ agit placet? si autem agit, quomodo agit in his quæ ab se non agit? cum et proprium sit egisse quæ placeant, et sine merito sit non ab se egisse quæ gesserit.

48. *Filius qui per se, qui non ab se agat.* — Sed naturæ, (3) qui contradicis, hæc unitas est, ut ita per se agat, ne a se agat; et ita non ab se agat, ut per se agat. Intellige agentem Filium, et per eum agentem Patrem. Non ab se agit, cum Pater in eo manere (b) monstrandus est. Per se agit, cum secundum Filii nativitatem agit ipse quæ placita sunt. Infirmis sit non a se agendo, nisi adeo ipse agit, ut quæ agit placeant. Non sit vero in unitate naturæ, si non quæ ipse 296 agit, et in quibus placet, non per se agit, sed manens in eo ad agendum Pater edocet. Ita et D manendo docet Pater, et Filius agendo non ab se agit, et non ab se agens Filius, cum quæ placita sunt facit, ipse agit. Ac sic unitas naturæ retinetur in agendo: dum et ipse operans non operatur ab se, et ipse ab se non operatus operatur.

(1) Non relinquit, atq. ita infra bis.

(2) Facere.

(3) Cui contradicis. Mox *ne ab se agat*. Quod repeti-

(a) Bad. cum aliquot mss. *quæque agat*. Editiones aliæ. *quæ quis agat*. Sincerius mss. potiores, *quæ agat*, quomodo inferius, *non ab se egisse quæ gesserit*; quod ad Filium refertur.

(b) Ita vetustiores libri. Alii vero, *monstratur*.

(c) In uno ms. Vatic. *et radicis*: male. Defendit

49. *Ait non se suam, sed Patris facere voluntatem. Non ob agendi necessitatem, sed ob unitatem.* — Adjunge quoque huic illud, quod ad opprobrium infirmitatis usurpas: *Omne quod dat mihi Pater, ad me venit, et venientem ad me non apello; quia descendi de cælo non ut faciam voluntatem meam, sed voluntatem Patris qui me misit* (Joan. vi, 57 et 58). Sed forte sine voluntatis libertate sit Filius, ut ei naturæ infirmitas imperet necessitatem. Ideo autem necessitati sit subditus, non voluntati, ut datos sibi venientes a Patre non appellat. Sed sacramenti unitatem in his Dominus significans, dum non repellit sibi datos, dum non suam, sed mittentis se agit voluntatem, post repetitam hanc eandem Judæis murmurantibus vocem, intelligentiæ nostræ sensum confirmat, dicens: *Om-* B *nis, qui audit a Patre et discit, venit ad me, non quod viderit Patrem quisquam, nisi qui est a Deo, hic vidit Patrem. Amen, amen dico vobis, qui credit in me, habet vitam æternam* (Ibid. 45 et seqq.). Et quæro primum, ubi auditus sit Pater, ubi docuerit audientes. Sed Patrem nemo vidit, nisi qui a Deo est. Et quomodo cum quisquam audierit, quem nemo vidit? Audiens ergo a Patre, ad Filium venit. Et cum Filius (4) auditur et docet, naturæ in eo paternæ proprietates (c) et auditæ et docentis ostenditur: ut hoc, quod docet Filius et auditur, paternæ doctrinæ intelligatur auditio. Nam cum nemo viderit Patrem, et ad Filium veniens, a Patre audiatur atque discatur ut veniat: admonemur intelligere quid sit et in loquente Filio Patrem docere, et in conspecto Filio Patrem, qui a nemine C sit visus, audiri; quia naturæ paternæ proprietatem nativitas Filii in se perfecta contineat. Volens igitur unigenitus Deus auctoritatem paternam, salva in se naturæ unitate, testari, et datos sibi a Patre non appellat, et voluntatem non suam, sed ejus qui se misit, efficit, non quod non velit, quæ agit, aut quod non ipse audiatur qui docet: sed ut et eum qui se mittat, et se qui missus est, sub proprietate naturæ indifferentis ostenderet: cum quæ vult, agit, et loquitur, ea et voluntatem et opera et dicta Patris esse significet.

297 50. *Christo libera voluntas. Nec a Patris voluntate dissidens.* — Quod autem sit liberæ voluntatis, non ambigue ostendit cum ait: *Sicut enim Pater suscitavit mortuos et vivificavit, sic et Filius quos vult vivificavit* (Joan. v, 21). Cum æqualis in Patre et Filio et virtutis potestas et honoris dignitas manifestatur, ibi et libertas voluntatis ostenditur: cum autem (d) unitas demonstratur, ibi paternæ voluntatis significatur affectio. Quæ enim vult Pater, ea Filius facit. Facere autem plus est, quam voluntati obedire: quia obe-

tur infra, *ab se agendo*. Ubi etiam *infirmus, non infirmus*. Paulo post, *mandando pro manendo*: corrupte.

(4) Et audiatur et doceat.

Hilarius Patrem nunquam audiri vel docere, nisi quatenus loquitur ac docet Filius (qui ut Augustinus contra Serm. Ar. c. 24, scribit, *Patris doctrina* est). Ex quo non male sumit in Filio esse naturæ paternæ proprietatem, seu eandem esse Patris et Filii naturam. (d) In mss. Vat. bas. et Martini, *auctoritatis unitas*!

dire voluntati, habet exterioris necessitatem; (a) facere voluntatem, proprium est unitati, cum factum sit voluntatis. Et cum Filius voluntatem Patris facit, docet per naturæ indifferentiam, naturalem sibi voluntatem esse cum Patre: cum voluntas ejus sit omne quod faciat. Vult plane Filius omnia quæ Pater vult, nec naturalis dissentit voluntas. Namque cum hæc voluntas Patris sit, quam ostendit dicens: *Hæc est enim voluntas patris mei, ut omnis qui videt Filium, et credit in eum, habeat vitam æternam, et suscitent eum in notissima die* (Joan. vi, 39): audi nunc an Filii a Patre dissentiens sit voluntas, cum ait: *Pater, quos mihi dedisti, volo ut ubi ego sum, et illi sint mecum* (Joan. xvii, 24). Non ergo ambigitur Filium velle. Nam cum Pater velit credentes in Filio vitam æternam habere, Filius vult illic ubi ipse sit esse credentes. Nisi forte cohabitare Christo non sit æternitas (vita æterna): aut non perfecta et beata in se creditibus tribuat Christus, hæc dicens: *Nemo novit Filium, nisi Pater, neque Patrem quis novit, nisi Filius, et cui voluerit Filius revelare* (Matth. xi, 25). Anne non in libertate est voluitatis volens nobis secreti illius paterni tribuere conscientiam? Et adeo voluntas ei libera est, ut cognitionem sui atque Patris quibus voluerit impertiat? Atque ita inter Patrem et Filium et nativitatis et unitatis demonstrata natura est: cum sic liber in voluntate sit Filius, ut quod volens agit, factum paternæ sit voluntatis.

51. *Spe sine fide nulla. Qui Pater et Filius in sese. Pater ut auctor, major Filio, qui et minor ut homo. In Christo manit natura Dei forma exinanita.* — Nesciens plane dispensationem fidei, extra intelligen-

(1) *A spe.*

perperam adjectum est *auctoritatis* vocabulum, quo apud Hilarium Patris et Filii distinctio significari solet, non unitas. Haud displiceret simpliciter *cum autem auctoritas*, vel *cum autem nativitas*. Sed lectio magno codicum cæterorum consensu recepta eo sensu retinenda est, ut dum unitas simul cum paternæ voluntatis affectione significatur, et Patri debita reverentia, et personarum singularitas excludatur: hoc quippe membrum superiores Scripturæ locos potius spectat, quam proximum.

(a) Clarius hoc habetur postremis hujus numeri verbis, nisi quis malit ita intelligi: facere autem voluntatem alterius proprium est unitati, quando factum est etiam propriæ voluntatis illius qui facit.

(b) Lips. et Par. *contestatio.*

(c) Apud Bad. et Er., in *natura hominis mansisse*: cui depravationi Lipsius alteram subinde adjecit, pro *in naturam divinæ unitatis statim*, substituens *in naturæ divinæ unitatis statum*: neque apud Par. emendatus fuit. Proficitur Hilarius Christum secundum formam Dei semper mansisse in natura, unitate et gloria Dei, etsi secundum formam servi non statim ab ipsa hominis assumptione naturæ divinæ assecutus est unitatem, sed tantum per resurrectionis gloriam, modo superius exposito.

(d) Editi, *genitam in se naturam*. Rectius abest in se a potioribus mss. Filium appellat Hilarius *genitam naturam*, Patrem vero *naturam gignentem*: ex eoque conficit utriusque naturam ejusdem esse generis, et in se invicem esse cum diverso respectu gignentis et genitæ. Eodem loquendi modo dixit Fulgentius ad Ferrand. resp. 2: *Naturam Filii de se ipso genuit Pater*, et lib. de Incarn. et gratia Christi c. 3: *Neque*

et doctrinam Evangelii non adeptus, (1) ab spe Evangelii peregrinatur. Credendus est Pater in Filio, et Filius in Patre, per naturæ unitatem, per virtutis potestatem, per honoris æqualitatem, per nativitatis generationem. Sed contraria forte huic nostræ professioni est Domini (b) testatio, cum ait: *Pater major me est* (Joan. xiv, 28). Hocne, hæretice, impietatis tuæ telum est? hæc furoris tui arma sunt? Exciditne tibi Ecclesiam duos in-nascibiles nescire, et duos patres non confiteri? Oblitus es Mediatoris dispensationem, et in ea partum, cunas, ætatem, passionem, crucem, mortem? Et renascens non confessus es (in Symbolo) ex Maria filium Dei natum? Si in his omnibus Filius manens ait: *Pater major me est*; ignorandum existimas hanc dispensationem salutis tuæ exinanitionem formæ Dei esse? et Patrem extra hanc humanarum passionum assumptionem, in illa incontaminatæ naturæ suæ beata æternitate sine carnis nostræ susceptione mansisse? Nos enim unigenitum Deum in forma Dei manentem (c) in natura Dei mansisse profitemur, neque unitatem formæ servilis in naturam divinæ unitatis statim refundimus: neque rursus corporali insinuatione Patrem in Filio prædicamus, sed ex eo ejusdem generis (2) genitam (d) naturam naturaliter in se gignentem se habuisse naturam: quæ in forma naturæ se gignentis manens, formam naturæ atque infirmitatis corporalis acceperit. Erat enim (e) naturæ proprietatis: sed (f) Dei forma jam non erat, quia per ejus exinanitionem servi erat forma suscepta. Neque enim defecerat natura, ne esset: sed in se humilitatem (g) terrenæ nativitatis manens sibi Dei na-

(2) *Genitam in se naturam.*

enim in utero sanctæ illius matris et virginis illa spiritalis et ex Deo patre sine initio genita Verbi Dei natura poterat absque carne temporaliter concipi.

(e) Editi hic præfigunt *humanæ*. Tolerabilius præfixissent *divinæ*: quæ vox etsi non expressa, intelligenda tamen est.

(f) In vulgatis, *sed non Dei forma*, addita particula negante contra fidem mss. et Hilarii sententiam, qua pro more suo prædicat in Christo dispensationis tempore Dei naturam integram permansisse, sed formam fuisse exinanitam. Ex quo liquet eum formæ nomine aliud a natura ipsa intellexisse. Neque obscurum est quid intellexerit. Formam quippe dixit habitum quem præ se tulit Christus. Habitu autem non ut Deus, sed ut homo inventus ab Apostolo prædicatur, Phil. ii, 7. Unde cum supra num. 38 docet Christum in homine nascendo novitatem sibi intulisse, *non virtutis naturæque damno, sed habitus demutatione*, cumque infra num. 51, largitur quod *nativitas hominis naturam novam intulit, et humilitas formam demutavit sub assumptione servili*; satis indicat promiscua sibi esse formæ et habitus vocabula: quibus sane intellexit gloriam Unigenito quidem congenitam, sed quam carni assumptæ ad tempus negavit, atque eatenus amisit, *non conveniente sibi formæ utriusque concursu*, ut loquitur n. 14. Apertius in his num. 40: *Pater non eget gloria, nec se exinanierat de forma gloriæ suæ*, id ab eo gloria ac forma gloriæ vocatur, quod hic *Dei forma*.

(g) Hic *terrena nativitas* humanam naturam sonat: sicut supra in his n. 40: *Gloria omnis non Verbo acquirerebatur, sed carni, id est, non nativitati Dei, etc.*, nativitatis nomine natura divina significatur. Deinde

tura susceperat, generis sui potestatem in habitu assumptæ humilitatis exercens. Et ex Deo Deus natus, (a) in forma servi homo repertus, Deum se virtutibus agens, (b) neque Deus non erat, quem gestis suis docel at; neque homo, in cujus habitu repertus est, non manebat.

52. *Pater in Filio visus.* — Et idcirco in hoc eodem superiore sermone, naturæ sibi cum Patre unitatem contestatus dixerat: *Qui me vidit, vidit et Patrem* (Joan. xiv, 9); et, *Pater in me, et ego in Patre* (Joan. x, 38). Quæ utique differentiam non habent (c) ex æqualitate naturæ; cum contemplatio Filii visum compenset et Patrem, et unus in uno manens unum non discernat ab uno. Ac ne per corporalem contemplationem referre ex se paternæ contemplationis visum existimaretur, subjecerat: *Credite mihi, quoniam ego in Patre, et Pater in me: sin autem, vel propter opera credite* (Joan. xiv, 11 et 12): ut cum virtus naturæ res esset, et operatio ipsa virtutis sit potestas; per virtutis potestatem, naturæ in se paternæ unitas nosceretur: cum (d) in quantum se quisquam Deum cognovisset in virtute naturæ, in tantum Deum Patrem cognosceret in potestate naturæ: et cum tantus, quantus est Pater, Filius videndum in se Patrem præstaret in gestis, indifferens per id Pater (e) a Filio nosceretur, per intelligentiam indifferens pro potestate naturæ.

53. *Cur, et quod salva naturæ æqualitate dixit Christus, Pater major me est.* — Impleturus itaque unigenitus Deus carnis dispensationem, et acceptæ formæ servilis sacramentum consummaturus, usus est demonstrandæ fidei nostræ professione, dicens: *Audistis quoniam dixi vobis, Vado, et venio ad vos. (f) Si diligeretis me, gauderetis quoniam vado ad Patrem; quia Pater major me est* (Joan. xiv, 26). His itaque, quæ ad naturam divinitatis (1) spectant (g), explicitis hoc eodem superiore sermone, numquid

- (1) *Expectant.*
(2) *In formæ.*

manens sibi Dei natura, id est, persona Verbi manens sui juris, ac salva natura sua divina, quam manifestam fecit gestis generis sui, ac naturæ suæ potestatem exercens: quasi diceret, manens sibi integra, vera ac propria. Vel etiam mansit sibi, cum latuit intra se. Quod illustratur simili loco lib. xi, n. 48: *In forma enim Deus manens formam servi assumpsit, non demutatus, sed se ipsum exinaniens, et intra se latens, et intra suam ipse vacuifacit potestatem: et paucis interjectis, Quod autem se ipsum intra se vacuifacit continuit, non detrimentum attulit potestati; cum... virtute omnis exinaniat: intra se usus sit potestatis.*

(a) Bad. et Er. post. ms. Vind. et unum Vatic., in forma Dei: Alter Vatic. in forma servi Dei: prave. Non enim ob formam Dei, sed ob formam servi homo repertus est Christus.

(b) In vulgatis, neque enim. Abest enim a mss.

(c) Sic mss. At editi, ex qualitate. Mox apud Bad. et Er. *complexisset*, loco verbi *compenset*: quo significatur, visionem filii vicem præstare visionis Patris.

(d) Er., Lips. et Par., in quantum quisque, omisso se, unde pendet totius orationis intelligentia.

(e) Excusi, in Filio. Rectius mss., a Filio, scilicet indifferens.

A professio hæc aufert Filio naturæ æqualitatem, quam natiuitas genuina consummat? Aut 300 numquid unigenito Deo contumelia est Patrem sibi innascibilem Deum esse; cum ex innascibili Deo (h) natiuitas unigenita in naturam unigenitam subsistat? (i) Non enim suæ originis est Filius, neque natiuitatem sibi non existans ipse conquisivit ex nullo: sed ex vivente natura vivens natura existans, tenet in se naturæ potestatem, (j) professæ auctoritate naturæ, ut et honorem testetur, et gratiam sumptæ natiuitatis in honore. Et hoc quidem Patri debitum reddens, ut obedientiam suam mittentis deputet voluntati, non tamen ut naturæ unitatem obedientia humilitatis infirmit; factus obediens usque ad mortem, non tamen post mortem non super omne nomen est.

54. *Pater ut auctor doni, major: Filius, cui totum dat quod est, non minor.* — Sed si forte hinc inæqualis videtur, quia ei post evacuationem formæ Dei donatur hoc nomen, calumnia hæc sacramentum assumptæ humilitatis ignorat. Si enim natiuitas hominis naturam novam intulit, et humilitas formam demutavit sub assumptione servili; nunc donatio nominis, (2) formæ (k) reddit æqualitatem. Quid enim donatum sit quære. Si enim hoc donatum, quod Dei est; naturæ huius donum ignobilitatem divinæ illi non invehit naturæ. Denique hoc nunc, quod donatur ei nomen, etsi habeat doni sacramentum, non tamen habet in dono nominis nomen alienum. Donatur enim Jesu, ut ei cœlestia et terrestria et inferna (3) genua flectant, omniaque lingua constiteatur, quia Dominus Jesus in gloria Dei patris (Philip. ii, 10). Confessionis ergo huius honor donatur ut in gloria Dei Patris sit constituendus. Audis itaque: *Pater major me est* (Joan. xiv, 28)? Scito eum, de quo ob meritum obedientiæ dictum est: *Et donavit ei nomen quod est super omne nomen* (Phil. ii, 9). Audi rursus: *Ego et Pater unum sumus* (Joan. x, 30);

- (3) *Genua flectant.*

(f) In mss. Vat. bas. et Martin. hic præfertur, et *contristati estis*: quod neque in aliis existat, neque in sacro textu græco vel latino.

(g) In veteribus libris, *expectant*, non alio sensu.

(h) Ita melioris notæ mss. At editi, *natiuitas unigeniti*.

(i) Hoc est, non sua sibi origo est.

(j) Id est, ita his verbis, *Pater major me est*, professæ auctore ac principio naturæ suæ, ut cum honore ac reverentia testetur honorem et gratiam natiuitatis acceptæ. Ut enim notat etiam Cyrillus lib. thesauri pag. 91: *Solius decori causa ut filius majorem honorem Patri tribuit.*

(k) Vat. bas. ms. in *formam reddit æqualitatem*: mendose. Neque melius Martin. in *formam reddit æternitate*. Formam Dei ut per humilitatem carnis assumptæ amissam dixit Hilarius n. 38, ita quæ redditam prædicat per carnis ejusdem gloriam et exaltationem. Quod vero hoc loquendi modo sibi aliud intelligat, patet cum ex dictis, tum maxime ex his verbis: *Major Pater est, dum gloriam assumpto homini rogatur ut reddat: Filius minor non est, dum gloriam resumit apud Patrem.*

et, *Qui me vidit, vidit et Patrem* (Joan. xiv, 9); et, *Ego in Patre, et Pater in me* (Ibid. 11). Honorem donatæ confessionis intelligit, quia Dominus Jesus (1) in gloria Dei Patris. Quando igitur illud est, *Pater major me est*? Nempe tum, cum donatur ei nomen super **301** omne nomen. At contra quando est, *Ego et Pater unum sumus*? (2) Nempe (a) cum omnia lingua confiteatur, quia Dominus Jesus in gloria Dei Patris. Si igitur donantis auctoritate Pater major est, numquid (b) per doni confessionem minor Filius est? Major (3) itaque donans est; sed minor jam non est, cui unum esse donatur. Si non hoc donatur Jesu, ut confitendus sit in gloria Dei patris; minor Pater est. Si autem in ea gloria donatur ei esse, qua Pater est; habes et in donantis auctoritate (c) quia major est, et in donati confessione quia unum sunt. Major itaque Pater Filio est: et plane major, qui tantum donat esse, quantus ipse est; cui innascibilitatis esse imaginem sacramento nativitatis impertit, quem ex se (d) in formam suam generat, quem rursus de forma servi in formam Dei renovat; quem in gloria sua (4) secundum (e) Spiritum Christum Deum natum, donat rursus esse in gloria sua secundum carnem Jesum Christum Deum (5) mortuum (f). Causam igitur ostendit, cur si eum diligenter, gauderent quod ad Patrem vadit, quia Pater major esset.

55. *Quo sensu Pater dictus sit major, conficitur ex ante et post dictis.* — Gaudium hoc itaque ex dilectione docens esse, quia lætaretur dilectio Jesum esse in Dei Patris gloria confitendum: et gloriæ hujus resumendæ meritum continuo subjecit, dicens, *Venit enim princeps hujus mundi, et in me* (6) *habet nihil* (Joan. xiv, 30). Nihil in eo princeps hujus mundi habet: quia ut homo habitu repertus, extra peccatum carnis manebat in similitudine carnis peccati, de peccato peccatum in carne condemnans

(1) *In gloria est Dei Patris.*

(2) *Neque pro nempe.*

(3) *Utique.*

(4) *Secundum carnem Jesum Christum Deum natum.*

(a) In antiquioribus mss., *namque.*

(b) Id est, per donatam confessionem, seu per donum nominis, cui omnis lingua confiteri teneatur. *MoX.* in ms. Martin. *utique, pro itaque.*

(c) In vulgatis, *quia pater major.* Abest *pater* a mss. et ad donantem recte refertur *major.*

(d) Editi, *in forma sua*; et *moX, in forma Dei*: castigantur ex mss. *Generat* porro in æternitate gloriosam tribuendo naturam; *renovat* autem in tempore, assumpto homini indulgendo divinam gloriam.

(e) Mss. Martin., Corb. et alii quod alii, *secundum carnem*: male. Colb., Carn. et Germ., *secundum Christum*, ommissa voce *spiritum*. Malletus omitti *Christum*. Et in iis quidem mss. non semel occurrit *Christus loco Spiritus.*

(f) Editi ex deterioris notæ mss. hic addebant, *natum*. Quidam hic verborum ludus est inter Deum natum, et Deum mortuum; natum in gloria secundum Spiritum, seu prout Verbum est, et donatum rursus esse in gloria secundum carnem post quam mortuus est: adeo ut gloria Christi Dei a nativitate sit, hominis autem a morte.

(g) Ms. Colb. cum Germ., *ad confirmandum.*

(h) Tellerianus codex, *ad utilitatem*. Unus Colb. cum altero Sorbon., *ad humilitatem*. Retinendum

(A) (Rom. viii, 3). Totum autem hoc ad paterni mandati referens obedientiam, subjecit: *Sed ut sciat mundus quoniam ego diligo Patrem, et sicut mandatum mihi dedit* (7) *Pater, sic facio; surgite, eamus hinc* (Joan. xiv, 31). (g) Ad consummandum corporeæ passionis sacramentum, per dilectionem efficiendi mandati paterni, festinat exurgens: corporeæ tamen assumptionis statim mysterium pandens, per quam ei tanquam in vite **302** modo palmitis inessemus, fructum nobis ut palmitibus, nisi ille vitis esset effectus, utilem non daturis (Joan. xv, 1 et seqq.). Atque idcirco manere nos in se per fidem assumpti corporis monet, ut quia Verbum caro factum est, naturæ carnis suæ tanquam viti palmites inessemus: a corporeæ hujus humilitatis assumptione formam paternæ majestatis alienans tum, cum se (h) ad unitatem palmitum vitem professus, agricolam Patrem (i) curiosum hujus vitis ostendit, cujus inutiles atque inferaces palmites (j) desecans deputaret arduos. Dicens itaque, *Qui me vidit, vidit et Patrem*; et, *Verba quæ ego loquor, non a me loquor, sed Pater qui in me manet, ipse facit opera sua* (Joan. xiv, 9 et 10); et, *Credite mihi, quoniam ego in Patre, et Pater in me* (Ibid. 11), ut et sacramentum nativitatis et mysterium assumpti corporis manifestaret, per continentiam dictorum ad id veniens ait, *Quia Pater major me est* (Ibid. 28). Et confestim, ut absoluta dicti ratio subesset, et agricolæ et vitis et palmitis subjecit exemplum, assumptionem per id corporeæ humilitatis ostendens. Et hinc causam eundi ad Patrem, et dilectionis lætitiæ cum ad Patrem irat, docens esse oportere, quia major se Pater esset: a quo scilicet esset gloriam resumpturus; apud quem et in quo glorificandus, non novello honore, sed pristino; neque alieno, sed quem apud eum habuit. Si itaque non (k) in ipso glorificandus est, id

(5) *Natum mortuum.*

(6) *Non habet nihil*; hellenismus juxta græca Joannis, οὐκ ἔχει οὐδέν.

(7) Non exstat *Pater* in codice Veron.

cum cæteris *ad unitatem*. Ut enim habetur in psal. LI, n. 16: *Naturam in se universæ carnis assumpsit, per quam effectus vera vitis genus in se universæ propaginis tenet.* Quod proxime dictum est, *a corporeæ hujus humilitatis assumptione formam paternæ majestatis alienans*, potest ad Christum ipsum referri, qui cum palmitibus congruere volens, carni propriæ paternam gloriam negaverit, et ita a formæ illius unitate se alienaverit. Verius tamen hoc de membris Christi, de toto scilicet hominum genere interpretari est: qui licet a Christo assumpti, in eo velut in vite palmitibus sint, a paternæ tamen gloriæ consortio alienandi tum demonstrantur, cum ostenduntur eradicandi a Patre, *aut ob infidelitatem, aut ob inutilitatem fructuum negatorum*, ut rursus declaratur loco memorato in psal. LI, quem videsis.

(i) Vetustior e mss. Colb. *gloriosæ*. Magis placet cum aliis *curiosum*, id est, qui curam gerat.

(j) In ms. Vat. bas., *desecandos*. Deinde in vulgatis, *deputaret arduos dicens ita, Qui me, etc.*, perturbate.

(k) Editi hic, *in ipso*, et ad calcem numeri subæquentis, *glorificatur in Patre*. Reponimus in ipsum et in Patrem auctoritate mss.

est, ut sit in gloria Dei patris; contumeliam adscribe naturæ: si vero, quod ab eo glorificatur, auctoritas est; Patrem majorem in glorificandi auctoritate cognosce.

56. *Qui Pater major, nec Filius minor.* — Quid dispensationem ad impietatem rapis? Quid sacramentum nostræ salutis invadis ad mortem? Glorificatur Filius Pater major est: glorificatus in Patre Filius minor non est Aut quomodo minor est, qui in gloria Dei patris est? Aut numquid Pater major non est? Major itaque Pater est, dum pater est: sed Filius, dum filius est, 303 minor non est. Nativitas Filii patrem constituit majorem: minorem vero Filium esse nativitas natura non patitur. Major Pater est, dum gloriam assumpto homini rogatur ut reddat: Filius minor non est, dum gloriam resumit apud Patrem. Atque ita et sacramentum nativitas, et dispensatio corporationis impletur. Nam et Pater, dum et pater est et glorificat nunc filium hominis, major est: et Pater et Filius unum sunt, dum ex Patre natus Filius, post assumptionem terreni corporis glorificatur in Patrem.

57. *Innascibilitatis et nativitas non alia natura. Filius natus non coeptus.* — Non habet itaque nativitas naturæ ignobilitatem: quia in forma Dei est, quia ex Deo nascitur. Et cum differre significatione ipsa existimetur innascibilitas a nativitate; nativitas tamen non est extra innascibilitatis naturam, quia non sumpsitaliunde quod substitit. Nam tametsi non consecuta sit, ut coinnascibilis effecta sit; accepit tamen ex innascibili Deo esse quod Deus est. Fides igitur nostra, etsi initium nativitas non apprehendens, unigenitum Deum semper (*supple*, esse) profitetur; quia natura non ferat, ut coepisse eum aliquando constiteat, cujus nativitas omne initii tempus excedat. Sed quæm semper esse et ante tempora confiteatur, natum tamen (a) intemporalis infinitate non ambigit, eum tamen (1) ex ininitiabilis intelligentiæ nativitate confessa.

58. *Objicitur contra eum ignoratio diei.* — Sed hoc

(1) *Ex ininitiabilis.*

(2) Prius quidem legebatur in codice Veron., quod est eritque; sed secunda manu emendatum fuit, quod

(a) Bad., in temporalis. Editiones aliæ, in intemporalis. Mox Er. post Bad., ex ininitiabilis. Par. post Lips., ex ininitiabilis. Sequimur mss. Non ambigit fides, natum intemporalis nativitate, quem scit natum ab æterno, nativitate videlicet ex paterna æternitate sumentem, ut dicitur lib. IV, n. 6. Eum etiam ex ininitiabilis intelligentiæ nativitate conditetur, utpote initium nativitas non apprehendens, ut proxime dicebatur: clarius autem lib. XII, n. 31, quia si quid de Filio mens retroacta scrutabitur, nihil aliud scrutantis sensui, quam natum esse et semper esse, semper occurret.

(b) Vat. bas. ms., sensum communis iudicii interrogo, quid sentiendum est: glossæ subolet, sicut et Martin. in quo legitur, interrogo an sentiendum est.

(c) Excusi, scientia ea etiam, omissio ejus, quod probe exhibent mss. Christus ut causa generalis, proxime omnibus ad id quod sunt atque erunt auctor assertus est: hic vero ut causa particularis, apprehendere dicitur quæ neque in se neque per se sint,

hæretici ad naturæ contumeliam sumunt, quia dictum est, *Pater major me est: vel illud, De die autem et hora nemo scit, neque Angeli in cælis, neque Filius, nisi Pater solus (Marc. XIII, 32).* Ignoratio ergo diei atque horæ objicitur unigenito Deo: ut Deus ex Deo natus non sit in ea naturæ perfectione qua Deus est, cum nesciendi necessitate dominante, jam vis aliqua exterior eo potior sit, quæ tanquam adversum se imbecillum in ignorantie eum infirmitate detineat. Quin etiam ad hujus nos intelligentiæ impietatem hæreticorum furor jure quodam 304 necessariæ confessionis compellit, ut ita credendum sit; quia et a Domino ita dictum sit, et videri irreligiosissimum possit, professionis ejus de se protestationem diversæ intelligentiæ nostræ opinione corrumpi.

59. *Auctor omnium nil potest nescire. Qui quæ nec in se nec per se sint scit, multo magis quæ in se et per se. Dies Domini per ipsum et in ipso constituta est.* — Ac primum ante quam dicti ratio et causa memoretur, sensu communis iudicii (b) sentiendum est, an credibile esse possit, ut aliquid ex omnibus nesciat, qui omnibus ad id quod sunt atque erunt auctor est. Si enim omnia per Christum et in Christo, et ita per ipsum, ut omnia in ipso sint; id quod neque extra eum neque non per eum est, quomodo non etiam in scientia ejus sit, cum plerumque (c) scientia ejus ea, quæ neque in se neque per se sint, per virtutem naturæ (d) non nesciæ apprehendat? At vero quod causam nisi ex eo non sumit, (e) et motum ad id, (2) quod est critique, nisi intra se non capit; quomodo extra ejus naturæ scientiam est, per quam et in qua id quod efficiendum sit continetur? Cogitationes namque humanas non solum præsentis motu incitatas, sed etiam instinctu future voluntatis agitandas, Dominus Christus non ignorat, Evangelista testante: *Sciebat enim Jesus ab initio, qui essent non credentes (3) et qui esset traditurus eum (Joan. VI, 65).* Naturæ ergo ejus virtus, quæ cognitionem rerum non exstantium capit, et quiescentium adhuc animorum subituras inquietudines non ignorat, id

est exteriorque.

(3) *Et quis esset.*

puta, cogitationes alienas. Rursum movere potest cur plerumque: an non omnia apprehendit? Apprehendit quidem omnia, sed suam de nonnullis duntaxat scientiam manifestam fecit. Hic enim vocabulum plerumque, non majorem partem, sed indefinite aliquam significat: qua intelligentia aliis etiam Patribus, sed maxime Gregorio Papæ familiari est.

(d) Apud Bad. et Er., non nesciens. In uno ms. Vatic. et altero Sorbon., non nesciat et apprehendat.

(e) Duo mss. Colb. cum Germ., et ne motum. Tum apud Bad., ad id quod est exterior eritque, in uno codice Vatic., Tell. et Vind., ad id quod est exteriorque; in Sorbon., ad id quod est exterioraque: mendose. Hoc ipsum argumentum sic paucis perstringit et explicat Cyrillus lib. Thesauri pag. 218: *Proprium est Verbo, quatenus Verbum est, nosse eorum quæ ab ipso condita sunt principia et fines. Unum vero eorum, quæ ab ipso condita sunt, est tempus: et qui tempus condidit, quam diu duraturum sit novit.*

quod per se intraque se est, nescisse existimabitur? **A** Et alieni potens, impotens sui est; de quo dictum meminerimus, *Omnia per ipsum, et in ipso creata sunt, et ipse est ante omnes (Coloss. 1, 16)*; vel illud, *Quia in ipso complacuit omnem (1) plenitudinem inhabitare, et per ipsum reconciliari omnia (a) in eum (Ibid., 19)*? Cum igitur omnis in eo sit plenitudo, et omnia per ipsum et in ipso reconcilientur, et dies illa reconciliationis nostræ expectatio sit: hanc ille diem ignorat, cujus et in se tempus est, et per sacramentum (b) ejus est? Etenim adventus sui dies ista est, de qua Apostolus ait, *Cum autem 305 Christus appa-*
ruerit vita vestra, tunc et vos cum eo apparebitis (2) in gloria (Coloss. 3, 4). Nemo itaque quod per se et intra se est, nescit: Christus aderit, et adventus sui diem ignorat? Dies suus est, secundum eundem **B** Apostolum, *quia dies Domini sicut fur nocte adveniet (I Thess. 5, 2)*: et ignorantia ejus detineri intelligendus est? Humanæ naturæ quod agere definiunt, quantum in se est, præsciunt, et sequitur gerendorum cognitio voluntatem agendi: Deus vero natus quod in se et per se est nescit? Per eum enim tempora, et in eo dies est; quia et per ipsum futurorum constitutio est, et in ipso adventus sui dispensatio est: et erit in ea hebetudine, ut quod sibi constat, sensu naturæ torpentis ignoret, ferarum belluarumque modo, quæ extra rationem consilii providentis animatæ, ipsum quod agunt nesciunt, cum quodam motu stupidæ voluntatis agitatæ, fortuito ad aliquid et incerto feruntur ingressu?

60. Patri injuriosum est Filio ignorantiam affingere quasi ei inviderit. — Quomodo etiam Dominus gloriæ, adventus sui ignorabili die, naturæ esse incompositæ imperfectæque credetur, quæ et necessitatem habeat adveniendi, et scientiam adventus sui non adeptæ sit? Per quod potior sit ignorantia (c) Deo, quæ ei auferat cognitionis habere virtutem. Jam vero quanta impietatis (d) geminatur occasio; si præter infirmitatem Christi etiam Deo patri vitium deputabitur; ut unigenitum Deum, et dilectionis suæ filium, diei hujus cognitione fraudaverit, malignitatisque (e) affectu scientiam futuræ consummationis inviderit: et cum non ignorabilem ei esse passionis et diem et horam voluerit; diem virtutis ejus, et clarificandi in sanctis suis horam negaverit, et ademerit beatitudinis cognitionem, cui mortis indulserit **D**

(1) *Plenitudinem divinitatis.*

(2) *In gloriam.*

(a) Ita mss. quomodo et lib. viii, n. 5, consentiente græco εις αὐτόν. At editi, in ipso.

(b) Scilicet dispensationis et assumptæ carnis, in qua venturus est judicare vivos et mortuos. Quocirca dies illa Christi est ut hominis; si quidem Pater omne judicium dedit Filio, quia filius hominis est, ut scriptum est Joan. v, 22, 27. Diei quoque tempus est in ipso ut Verbo temporum conditore.

(c) In duobus mss. deest *Deo*: qua voce intelligitur Pater, cui omnium cognoscendorum virtus neganda, et ignorantia attribuenda sit potius, quam ea invidiæ labes, qua dilecto filio cognitionem aliquam subtrahere creditur.

præscientiam? Humanæ istud conscientiæ non potest ferre trepidatio, ut hoc sibi de Deo arbitrium præsumat, et ei vitia humanæ demutationis adscribat; ut aut aliquid Filio Pater deneget, aut aliquid Deus natus ignoret.

61. Ut Deus, invidia vacat; ut Pater, nil non dat quod habet, præsertim cum sit simplex. Ut Deo, ita Dei filio, proprium est futura præscire. — Nescit autem Deus aliud aliquando quam dilectio esse, neque aliud quam pater esse. Et qui diligit, non invidet: et qui pater est, non etiam non pater totus est. Non enim admittit hoc nomen portionem, ut ex aliquo pater sit, et ex aliquo pater **306** non sit. Pater enim universitatis (f) ejus quæ in se est pater est, omnem se in eo habens, cui non sit ex portione **B** quod pater est: non quod sibi eorum quæ sua sunt pater ipse sit, sed quod in his quibus ipse est, ei qui ex se est, pater totus sit. Et cum secundum humanorum corporum naturas, quæ ex disparibus conveniunt et ex compositis consistunt, non possit nisi omnium suorum quis (g) pater pater esse, dum quod in unoquoque est generum ac partium, id in filiis nativitas perfecta conservet: omnium ergo suorum quis pater pater est, dum ex omnibus nativitas et in omnibus manet. Et cum in Deo non sint corporalia, sed absoluta; neque particulata, sed tota et universa; non vivificata, sed viva; totus vivens, et unum (5) (h) totus Deus est, dum non ex portione compositus est, sed ex simplicitate perfectus est: necesse est, ut secundum quod est pater, ipse sit omnium suorum ei quem ex se genuit pater totus, dum eum patrem ex suis omnibus nativitas filii perfecta consummat. Si igitur proprius Filio Pater est; in ea necesse est Filium manere proprietate qua Pater est. Manere autem quomodo existimabitur, si extra præscientiæ naturam sit, et aliquid nativitati ejus (i) ex auctore defuerit? decreit enim prope totum, si quod proprium Deo est, non habeat. Proprium autem Deo quid aliud, quam cognitio futurorum est; ut res nondum naves, mansura que posterius, invisibilium ac nondum exstantium generum capax natura contineat?

62. Nil latet eum in quo omnes scientiæ thesauri, quamvis tamen latentes. — Non patitur autem in nobis doctor gentium Paulus hanc impii erroris professionem, ut ignorasse aliquid unigenitus Deus existi-

(3) *Totum.*

(d) Bad. et Er., *generatur occasio per infirmitatem Christi*. In aliis quoque edis desideratur sequens particula *si*.

(e) In duobus mss. *effectu*.

(f) id est, Pater Filium generando dat ei universa quæ in se sunt.

(g) In vulgatis hic et infra non repetitur *pater*: moxque habetur *in filio*, non *in filiis*.

(h) Ita optimus codex Colb. cum Martin. et Gerin. Alii vero, *totum*.

(i) In uno e mss. Vat. et Carn., *ex auctoritate*: lectio non spernenda; id enim Hilario est, *auctoritas*, quod nobis *principium*.

metur; ait enim: *Instituti in dilectione, in omnes A* *divitias adimpletionis intellectus, in agnitionem sacramenti (a) Dei Christi, in quo sunt omnes thesauri sapientiae et scientiae (1) abscondi.* Deus Christus sacramentum est, et omnes sapientiae et scientiae in eo thesauri latent. Portioni vero, et universitati non potest convenire: quia neque pars omnia intelligitur, et omnia partem non patiuntur intelligi. Filii enim si diem nescit, jam non omnes in eo scientiae thesauri sunt: (2) (b) diem non ignorat, omnes in se scientiae thesauros continens. Sed meminisse nos convenit, 307 occultos in eo istos scientiae thesauros esse, neque idcirco, quia occulti sint, non inesse: cum per id, quod Deus est, in eo insint; per id vero quod sacramentum est, occultantur. Non occultum autem, neque ignoratum nobis est sacramentum B *Dei Christi, in quo abscondi omnes scientiae thesauri sunt. Et quia sacramentum (c) ipse est; videamus an in his, quae nescit, ignorans sit. Si enim in cæteris professio ignorandi non (d) habet nesciendi intelligentiam; ne nunc quidem quod nescit ignorat. Nam (e) cum ignoratio ejus, secundum quod omnes thesauri in eo scientiae latent, dispensatio potius quam ignoratio sit; habes causam ignorandi sine intelligentia nesciendi.*

63. *Deus qui nescire aut jam scire quid dicatur.* — In omnibus enim, quae ignorare se Deus loquitur, ignorantiam quidem profitetur, sed (f) ignoratione tamen non detinetur: dum ad id quod nescit, non nesciendi infirmitas est, sed aut tempus est non loquendi, aut dispensatio est non agendi. Loquitur ad C *Abraham Deus dicens: Clamor Sodomæ et Gomorihæ impletus est, et peccata eorum magna valde. Descendam ergo et videbo, si secundum clamorem eorum (g) consummantur; quod si non, ut sciam (Gen. xviii, 20*

(1) *Absconditi.* Porro *thesauri*, littera *n* interjecta, constanter in Veron. codice scribitur.

(2) *Ante verba diem non ignorat, hæc habet codex: Quod si in eo omnis scientiae thesauri sunt.* Paulo post

(a) *Lips. et Par. Dei patris et Christi;* consentientibus nostris sacri textus exemplaribus: sed reititibus Bad., Er. et mss. necnon subjecta verborum illorum expositione.

(b) *Removimus hinc, Quod si in eo omnes scientiae thesauri sunt,* potiorum mss. auctoritate.

(c) *In duobus mss. in se est:* quod non placet. Superius enim *Christus sacramentum* non semel prædicatur, hoc est, Deus absconditus, cujus forma per susceptionem humilitatis corporeæ fuit exinanita. Postea mss. Martin. *quæ ex se sunt,* pro quæ nescit.

(d) *Id est, non ea est, ut intelligatur ignorare. Sic infra, Habes causam ignorandi sine intelligentia nesciendi, hoc est, habes cur se agat ut ignorans, nec tamen intelligatur nescire.*

(e) *Particulam cum omittunt duo mss. Colb., unus Sorbon. et Germ.*

(f) *German. codex, ignoratio tamen non datur. Deinde Lips. et Par. dum id, expuncto ad absque ulla auctoritate.*

(g) *Unus ms. Vatic. cum Remig. et Theod. hic addit, ad me venientem. Tum in solis Martin. et Vat. bas., consummabuntur.*

(h) *Potiores mss., an consummati sint, et si nondum*

et 21). Habemus ergo nescientem Deum, quod tamen non nesciat. Nam cum peccata magna valde sciat esse, et rursus descendit ut videat (h) an consummata sint, et si nondum consummata sunt, ut sciat: intelligimus eum (5) non nescire, quia nesciat; (i) sed tum scire, quia tempus ad agendum sit. (j) Scire ergo Deum, non est ignorantiae demutatio, sed temporis plenitudo. Expectatur enim adhuc ut sciat: et cum non possimus id de eo intelligere quod nesciat; cum tamen adhuc expectet ut sciat, necesse est, ut id quod sciens nescit, et nesciens scit, (k) nihil aliud quam vel loquendi dispensatio sit, vel gerendi.

64. *Deus dicitur id modo scire, quod modo profert.* — Non ergo ambigi licet, Dei scientiam ex tempore potius esse quam ex demutatione, cum ad id quod Deus scit, profitendæ 308 potius scientiae tempus sit, quam adeptæ: ut etiam ex hoc docemur, quod ad Abraham dictum est: *Ne injicias manum tuam in puerum, et ne facias illi quidquam: nunc enim cognovi quia times (4) (l) Deum tuum, et non pepercisti filio tuo dilecto propter me (Gen. xxii, 12).* Deus itaque modo scit: modo autem scire, anterioris ignorantiae professio est. Quod cum in Deum non cadat, neque (m) ut ignoraverit antea fidelem sibi esse Abraham, de quo dictum est, *Credidit Abraham Deo, et deputatum est ei ad justitiam (Gen. xv, 6; et Rom. iv, 3):* hoc quod nunc cognovit, tempus est quo Abraham testimonium accepit, non etiam (quo) scire Deus cœpit. Abraham enim, holocausto filii, dilectionem quam ad Deum habebat decuerat: Deus tum cognovit, cum loquitur. Et quia ante nescire non intelligendus est; necesse est idcirco tunc intelligatur cognosse, quia loquitur. Et de plurimis quidem, quæ de scientia Dei Testamento Veteri continentur, hæc tantum exempli causa demonstrata a

omnem... thesaurum; deinde, sint pro insint.

(5) *Sed tunc scire, cum tempus.*

(4) *Dominum Deum tuum.*

consummati sint. Martin., an consummandi sint, etsi non consummandi sint.

(i) *Sic mss. uno excepto Vind. in quo existat, non ea scire, quia nesciat. Excusi, non ea tunc scire, quia prius nesciat. Pro quia nesciat, sensus exigere videtur quia nunc sciat. Et quidem cum veteres libri nunc duabus litteris *nc* exhibeant, nec verba ullo modo a sese parent, ex nesciat facile confectum sit nesciat. Deinde ms. Martin. sed tum scire, cum est tempus ad agendum.*

D (j) *Loco verbi scire prætulit Erasmus nescire, quod deinde arripuerunt Lipsius et qui in postrema editione Par. corrigenda operam navarunt: omnibus prope mss. reluctantis. Hoc sibi vult: cum Deus scire dicitur, non fit in eo demutatio (male apud Béd., Er. et in mss. Martin., diminutio) ab ignorantia ad scientiam, sed indicatur temporis plenitudo.*

(k) *In plerisque mss. et apud Par. repetitur hic particula ut.*

(l) *In vulgatis, Dominum Deum tuum. sicut Dominum a mss. Abest præterea tuam a græco et latino Scripturæ textu.*

(m) *Post neque reticetur cadat; adeoque particulum ut subsequenti a Lipsio perperam expunctam resitimus ex Bad., Er. et mss.*

nobis sunt : ut id, quod nescit Deus, non ignorantio-
nis causa intelligeretur esse, sed temporis.

65. *Dicitur nescire cognitione sua indignos, operarios iniquitatis, virgines stultas.* — In Evangelii vero Dominum multa scientem nescire invenimus. Operarios iniquitatis, in virtutibus multis et in nomine ejus gloriantes, non novit dicens : *Et tunc jurabo, quia non novi vos. Discedite a me, omnes qui operamini iniquitatem* (*Math. vii, 23*). Etiam cum jurejurando eos non novit, quos tamen iniquitatis operarios esse non nescit. Nescit ergo, non idcirco quia nesciat, sed quia cognitione ejus (a) per iniquitatem operationis indigni sint : fidem dicti etiam jurisjurandi religione confirmans, et habens in naturæ virtute ne nesciat, et retinens in sacramento voluntatis ut nesciat. Nescit quoque unigenitus Deus virgines stultas : et comparandi sibi olei incuriosas, gloriosi adventus sui thalamum ingressus, ignorat. Namque et adeunt et rogant, (1) et usque (b) adeo non ignorantur, ut his respondeatur : *Amen dico vobis, quia nescio vos* (*Math. xxv, 12*). Nam et occurrit 309 et deprecatio non ignominiosa esse eas patitur : sed nesciendi responsio non naturæ potius quam voluntatis est ; dum ab eo, qui nihil (c) non nescit, indignæ sunt quæ sciuntur. Denique ne per infirmitatem ignorare existimaretur, continuo Apostolis ita locutus est : *Vigilate itaque, quia nescitis diem neque horam* (*Ibid., 13*) : ut cum vigilare eos ob ignorantiam diei atque horæ monet, per id nesciri ab eo virgines noscerentur, quod conspice et negligentes, indignæ aditu thalami sui (2) oleo indigendo mansissent.

66. *Christus nil nesciens dispensationis ergo loquitur quasi nesciens. Diei scientia occulta : ideo quasi ignorata.* — Non est igitur Dominus Jesus Christus, qui servitus corda et renes Deus est, in ea naturæ infirmitate, (ut) ne nesciat, cum hoc ipsum ex naturæ scientiæ intelligatur esse, (d) quod nescit. Quod si qui

- (1) *Et usque eo.*
(2) *Oleum.*
(3) *Sed et qui.*

(a) Unus ms. Vatic., *per iniquitatis operationem. Mox potiores jurandi, non jurisjurandi.*

(b) Sic mss. At Editi, *usque eo.*

(c) In vulgatis desideratur particula *non*, quæ existat in omnibus mss. quæque hic non negandi, sed græcorum more Hilario familiari amplius affirmandi vim habet, quasi *nihil prorsus nescit.*

(d) Editi, *quod nesciat.* Mss. autem, *quod nescit*, v. g. *virgines stultas, operarios iniquitatis, etc.*, hoc non proficiscitur ex ignorantia, sed ex scientia qua hos novit iniquos, illas stultas.

(e) Vetus codex Colb. *cognitiones.*

(f) In pluribus mss. *sed et qui.* Mox in uno Colb. *aliquando nescire sed loqui.* Magis placet, *nescire se loqui*, hoc est, ei, qui novit omnia, dispensatio est aliquando sic loqui, quasi nesciat ea ipsa quæ non nescit.

(g) Plerique mss. *apud Abraham est.*

(h) Editi *veritate.* Rectius mss. *veritati.* Hunc Hilarii locum sic intelligere est : interrogatio ejus, qui ignorare videtur, ex homine est : qui veritati corporeæ naturæ se accommodat in his omnibus, quibus, etc. Id ipsum variis modis inculcat Cyrillus lib. Thesauri. Sic porro habet pag. 220 : *Ignorare se*

A forte ignorantem ei deputabunt, ab eo qui sciat cogitationes eorum dici sibi metuunt, *Quid cogitatis mala in cordibus vestris* (*Math. ix, 4*)? Nam cum cogitationum gestorumque non ignarus cognitor interdum de cogitatis gestisque quasi ignarus interrogat, velut de tactu fimbriæ mulierem, vel de dictorum dissensione Apostolos, vel de sepulcro Lazari flentes : non nesciens intelligendus est nescire, sed loquens. Neque enim natura fert, ut qui absens Lazarum mortuum sepultumque sciat, sepulcri locum nesciat ; et qui (e) cogitationes videt, mulieris fidem non cognoverit, et qui necessitatem non habet de aliquo interrogandi (*Joan. xvi, 30*), dissensionem Apostolorum ignoraverit. (3) (f) Sed ei, qui novit omnia, ea ipsa quæ non nescit, dispensatio est aliquando nescire se loqui : dum aut apud Abraham (g) — tunc in thalamo — in tempus, aut apud stultas virgines et iniquitatis operarios cognitio negatur indignis, aut in sacramento filii hominis, interrogatio ignorantis ex homine est : in his se omnibus (h) veritati corporeæ nativitatibus accommodans, quibus naturæ nostræ infirmitas detinetur ; non (ita) ut (4) infirmus esset ex 310 natura qui Deus est, sed ut infirmitas sibi hominum Deus homo natus assumpserit, assumpserit autem ita, non ut in naturam infirmam natura indemutabilis sit redacta, sed ut (i) in natura indemutabili susceptionis esset sacramentum : dum et qui erat Deus, homo est ; nec Deus destitit manere, qui homo est. Agens itaque se atque (j) confirmans hominem natum, manens Deus Verbum, sæpissime in ea est professione, qua homo est, cum (k) tamen et protestatio Dei ea sit sæpe quæ hominum : cum ea nescit, quæ aut non sint in tempore confitenda, aut non agnoscentur (l) ad meritum.

67. *Quam sapienter absconsa sit.* — Intelligendum itaque est, cur professus sit diem se nescire. Si omnino nescire (5) (m) creditur, Apostolus ita contradicit : *In quo sunt omnes thesauri sapientiæ et scientiæ*

- (4) *Infirmus.*
(5) *Credetur, Apostolus itaque.*

dicit, quatenus hominibus, in quos ignorantia cadit, similis factus est : et paulo ante, Non quod ignoret Verbum quatenus Verbum est et Sapientia Patris ; dicit se nescire : sed humanam in se naturam ostendens, cui præcipue convenit ignorare.

(i) Ita mss. At excusi, *in naturæ demutabilis susceptione.* corrupta Hilarii sententia, qua vult sacramentum susceptæ carnis factum esse salva et indemutabili permanente Verbi natura.

(j) In vulgatis, *conformans.* Melius in mss. *construans.*

(k) Id est, quamquam ipsius etiam Dei ad nostrum captum sese accommodantis ea sæpe locutio sit quæ hominum.

(l) Hoc est, quia carent merito ; sicuti, v. g. operarii iniquitatis et virgines fatuæ ob inopiam meriti nesciuntur.

(m) Apud Par. deest *creditur.* Deinde in pluribus mss. *Apostolus itaque, non ita.* Quam hic interpretationem adhibet Hilarius, sic laudat Augustinus epist. ad Ocean. clxxx, n. 3 : *Beatus Hilarius cum obscuram questionem obscuro hoc genere tropicæ questionis aperuit, ut intelligeremus in eo se nimirum dixisse nescientem, in quo alios fasit occultando nescientes,*

absconsi (Coloss. 11, 3). Est ergo absconsa scientia : quæ quia abscondenda est, interdum et nescientia confitenda est, ut esse possit absconsa. Nam si erit in protestatione, non etiam in secreto manebit. Negat ergo se scire : ut scientia possit esse abscondita. Quod si idcirco nescit, ut scientia maneat absconsa ; non per naturam nescit omnia sciens, quod idcirco tantum, ut absconsum sit, nescit. Cur autem dei scientia absconsa sit, non in obscuro est. Namque monens nos irremissa fide intentos semper manere, securitatem cognitionis (a) definitæ ademit : ut pendulæ expectationis incerto mens sollicita, festinans et adventus diem semper expectans, semper expectando speraret ; curamque pervigilem incertum ipsum, non ambigendi tamen temporis, detineret. Ita ~~omni Dominum~~ *Idem et vox estate parati, quia necessitas qua hora filius hominis venturus est (Matth. xxiv, 44).* Et rursus : *Beatus ille servus quem veniens Dominus ejus (b) invenerit sic facientem (Ibid., 46).* Ignoratio non ad errorem fuit necessaria, sed ad perseverantiam. Nec negatum id ad detrimentum est, quod ignoratum

311 tribut incrementum, ne scientiæ securitas negligentiam fidei dissimulatæ (c) excitaret, sed præparationem irremissam expectatio indefinita retineret : (d) quæ modo furis metuendum semper cave-ret (1) adventum, illo eligente somni tempus ad fur-tum : patrefamilias vero domus, damni semper timore, vigilante.

68. *Christum, etsi humana penetret ut potior, pater-na penetrare nolunt ut inferiorem.* — Quamquam igitur non obscurum sit, ignorationem Dei non igno-rationem esse, sed sacramentum : dum per dispensationem aut agendi, aut protestandi, aut demon-strandi sic nescit, ut sciat ; et sic non nescit, ut nes-ciat : tamen videndum est, ne forte et ita infirmus sit, ut ea, quæ Pater scit, scire non possit : potente quidem eo cogitationes humanorum cordium nosse : quia natura potior motibus se naturæ inferioris ad-misceat, eamque tamquam imbecillam vehementi virtute transcurrat : sed impotens sit vehementiorem (e) sui naturam infirmior ipsa penetrare ; quia ut le-via gravibus, et rara densis, et liquida solidis sunt pervia ; ita contra et gravia levibus, et densa raris

(1) *Vox adventum* deest in nostro codice. *Mox, omne tempus, non somni tempus.*

(2) *Non cedunt.*

non excusavit mendacium, sed non esse monstravit. Eamdem ipse sequitur lib. 1 de Trin., c. 12, n. 23, sicut et Gregorius Papa lib. viii, epist. 42. Nec dis-sentit Cyrillus, lib. Thesauri p. 222, Christi sermo-nem ita ab ipso temperatum enarrans, quia discipu-lorum captum ejus rei notitia superabat. Longe magis ad eandem sententiam accedit Eustachius Antioch. apud Facundum lib. xi, ubi hoc a Christo adinventum ostendit utilitatis hominum causa.

(a) *Verbum definitæ*, in prius vulgatis omi-ssum, restituitur ex scriptis.

(b) *Editi, invenerit vigilantem* : dissidentibus mss. et sacro textu.

(c) *Excusi, excepto. Par., non excerceret.* Alii vero libri, *excitaret*, hoc est, pareret ac foveret.

(d) *Hanc lectionem uni Vatic. et alteri Remig. ms.*

A et solida liquidis (2) non cedant ; quia cum non pa-teant valida infirmibus, validis tamen infirma pene-trantur. Ob id ergo cogitationes Dei patris ignorare Filius ab impiis dicitur, quia infirmus ipse cum sit, non adeat ineundo potiore, nec valentem invalidus transcurrat.

69. *Christum Patre inferiorem dici non sinunt Scri-pturæ. Pater et Filius speculum mutuum.* — Quæ si quis non modo ore temerario loqui audebit de unige-nito Deo, verum etiam corde impio cogitare ; Apo-stolum ita de Spiritu sancto ad Corinthios scribentem credidisse cognoscat : *Nobis autem revelavit Deus per Spiritum suum. Spiritus enim omnia scrutatur, et alta Dei. Quis enim scit hominum quæ sunt hominis, quæ in ipso (f), nisi spiritus qui in ipso est ? Ita et quæ in Deo sunt nemo novit, nisi Spiritus Dei (1 Cor. ii, 10, 11).* Sed hæc inania corporalium rerum exem-pla spernentes, Deum de Deo, et Spiritum de Spi-ritu, virtutibus suis potius, quam (g) terrenis condi-tionibus æstimemus. Æstimemus autem, non sensu nostro, sed professione divina : et credamus ei qui ait, *Qui me vidit, vidit et Patrem (Joan. xiv, 9).* Nec ignoremus eum qui dixit, *Vel operibus (3) meis cre-dite, quia Pater in me, et ego in Patre (Joan. x, 38).* Nec ignoremus eum, qui locutus est, **312** *Ego et Pater unum sumus (Ibid. 30).* Si enim sensum nostrum rerum nomina secundum humanam intelligentiam commemorata confirmant : non habet ab eo naturæ differentiam, in quo per intelligentiam (h) quis vide-tur ; nec differt in genere, qui manentem in se ha-bens, inest in manente ; nec diversi sunt, qui unum sunt. Intellige unitatem, dum non dividua natura est. Naturæ vero rursus individua sacramentum apprehende, dum tamquam speculum unus unius est. Speculum autem ita, ut non imaginatam speci-em naturæ exterioris splendor emittat ; sed dum vivens natura naturæ viventis indifferens est, quippe quæ ex tota tota sit, quæ et dum unigenita est Pa-trem in se habeat, et maneat in Patre dum Deus est.

70. *De naturæ unitate dicta male ad unitatem volun-tatis detorquent hæretici.* — Hæc itaque, ad signifi-candum nativitatis sacramentum a Domino prædi-

(3) *Vox meis desideratur* in codice Veronensi ; nec occurrit in græco textu, et omittitur lib. vii, num. 24 et 26, ubi ter hic locus repetitur.

habemus acceptam, aliis etiam faventibus, in quibus tamen vox *adventum* omittitur, quæ et salvo sensu omitti potest. At in vulgatis, quæ modo furis metuendo semper cave-ret, illo eligente omne tempus.

(e) *Editi, se ; renitentibus mss.*

(f) *In vulgatis hic additur sunt, quod abest a mss., e quibus unus Colb. et alter Sorbon. omittunt quæ in ipso, ut et vulgata sacri textus exemplaria græca et latina.*

(g) *Duo mss. terrenis cogitationibus : male.*

(h) *In vulgatis, quisque.* Rectius in plerisque mss. quis : hoc est, in quo quis viso atque intellecto vide-tur atque intelligitur, non habet ab eo naturæ diffe-rentiam. Tum Lips. et Par. *nec differt a genere :* emendantur ex Bad , Er. et mss.

cata, hæretici quia negare non possunt, ita conantur eludere, ut ad voluntatis concordiam referant; ut in Deo patre et in Deo filio non divinitatis sit unitas, sed voluntatis: tamquam divinæ doctrinæ inops sermo sit, neque aut dici a Domino potuerit, Ego et Pater unum volumus: aut ejusdem intelligentiæ sit, *Ego et Pater unum sumus*: vel loquendi imperitus non dixerit, Qui vidit voluntatem meam, vidit et voluntatem Patris mei: et id ipsum sit, *Qui me vidit, vidit et Patrem*: vel certe non fuerit in usu eloquii divini, Voluntas Patris mei in me est, et voluntas mea in Patre meo est; sed conveniens huic dicto sit, *Ego in Patre, et Pater in me* (Joan. xiv, 11). Quæ quamquam omnia fœda et inepta et impia sint, neque sensus humanus in hanc stultæ opinionis sententiam concedat, ut aut non potuerit Dominus loqui quod volebat, aut aliud locutus sit quam locutus est: (a) qui quamquam reperitur parabolicis et allegoricis dictis usus esse, sed aliud est vel exemplis dicta (1) firmare, vel proverbiorum significationibus rerum satisfacere dignitati, vel temporum professionibus se coaptare: tamen hic idem unitatis, de qua tractatur, locus non patitur in dictis aliud, quam sonant verba, esse credendum. Si enim per id unum sunt, quia unum volunt; unum autem velle naturæ separabiles non possunt, quæ (b) diversitate generis dissidentis in diversas (2) necessario voluntates naturæ diversitate dissentiunt: quomodo unum velle possunt, quibus scire non unum est; cum scientia, et ignorantia voluntatis unius (2) impediant unitatem? Cum itaque scientiæ (c) inscientia adversa sit, unum velle adversa non possunt.

71. *Pater ideo solus diem scit, quia soli Filio non tacet: Filius nescit, quia nulli revelat.*—Sed forte id, quod solum Patrem Filius ait scire, Filium, qui se nescire dixerit, nescire confirmet. Nisi plane Patrem

(1) Erat in anteriori, infirmare.

(2) Antea legebatur, impediatur.

(a) Er., Lips. et Par., et quamquam.

(b) Editi, diversitatem generis: castigantur ex mss.

(c) In aliquot mss. inscitia. In Martin., scientia: male.

(d) In vulgatis, intelligentiæ. Rectius in mss., intelligentia: hoc est, cum dicitur Deus scire, non intelligitur seu non significatur cognoscere quod nescierit, sed quod non locutus sit loqui, uti jam attigimus num. 62, ac declaratur num. 64.

(e) Particulam ob, male a Lipsio expunctam, restitimus ex Bad., Er. et mss. Tum ne et ipse non nesciat, id est, ut et ipse intelligatur non nescire. Id ipsum apertius sic exprimitur, num. 73: *Filius itaque diem idcirco quia tacet, nescit: et Patrem solum idcirco scire ait, quia solus uni sibi non tacet.* Non tacet autem Filio Pater; alioquin qui eum intelligeret scire. Filius vero tacet, quia sic a Patre didicerat, ut simul tacendum didicerit, quod expediebat ignorari. Huic spectat illud Augustini Serm. nunc xvii, n. 1: *Ne carnaliter sapientes putemus aliquid Patrem scire quod nesciat Filius. Nam utique cum dixit, Pater scit, ideo hoc dixit, quia et in Patre Filius scit. Quid enim est in die, quod non in Verbo factum est, per quod factus est dies?*

(f) Hoc est, modo finito coangustata, Erasmi in Hilarium paulo iniquioris ea hactenus obtinuerat ad

A solum scire dixisset, maximi periculi res intelligentiæ nostræ relinqueretur, ne forte existimaretur ipse nescire. Nam cum in eo, quod nescit, dispensatio ei potius absconditæ scientiæ, quam natura sit nesciendi; per id quoque nunc, quod solus Pater scit, non ignorasse credendus est: quia, sicut superius docuimus, scientia apud Deum, non cognoscendi id quod nescierit (d) intelligentia est, sed loquendi. Et per id, quod solus Pater scit, Filius non intelligitur nescire; cum Filius idcirco nescire se dicat, ne et alii sciant: et Patrem (e) ob id solum dicat scire, ne et ipse non nesciat. Si enim tunc cognovisse Deus dicitur, amari se ab Abraham, cum hoc non celavit Abraham (Gen. xxi, 12); necesse est, ut et Pater diem ob id scire dicatur, quia non celaverit Filium, Deo scientiam non de repentina cognitione sumente, sed in tempore protestante. Si itaque et diem Filius secundum sacramentum nescit, ut taceat; e contrario necesse est, ideo diem Pater solus ostendatur scire, quia non tacet.

72. *Deus simplex, et humano modo minime cogitandus. Non mutatur. Omnia potest.*—Absit autem corporalium demutationum novitates in Patre et Filio existimari, ut aliquando Pater Filio aut loquatur, aut taceat. Nobis quidem nonnunquam missam vocem de cœlo meminimus; ut sacramentum apud nos Filii, paterni dicti significatio firmaret, sicut Dominus ait: Non propter me vox hæc venit de cœlo, sed propter vos (Joan. xii, 30). Cæterum natura Dei non eget compositis humani officii necessitatibus, linguæ (3) motu, temperamento oris, spiriui nisi, aeris pulsu. Deus simplex est, religione nostra intelligendus est, pietate profitendus est: sensu vero non persequendus est, sed adorandus; quia natura moderata (f) et infirmis, naturæ infinitæ et potentis sacramentum intelligentiæ opinione non occupet. (3) (g) Non est

(3) Non est itaque diversis compositæ substantiæ partibus.

marginem nota: *Cur ergo tam multa definit? Quænam porro illa tam multa definit, qui vix ab hoc uno scopo declinat, quo demonstrare studet, nec Deum solitarium esse, nec Filium a Patre aliud seu alterius esse substantiæ? Hæcine vero ipse definit? Annon potius utrumque Scripturis aperte traditum ab Ecclesia didicit? Primum enim jam longe ante definitur Ecclesia Sabellii, Noeti, Praxeæ similiumque hæreticorum doctrinam proscribens. Alterum vero proxime confirmant Nicæni Patres: quod pridem contra Paulum Samosat. declaraverat Antiochena synodus, imo contra Artemam aliosque constanter propugnabant Apostolici viri, uti testis est Eusebius, qui lib. v hist. c. 28, recenset scripta ætate Victoris et Artemæ antiquiora, quæ fratres tum contra gentes tum contra temporis sui hæreticos pro divinitatis Christi defensione scripserunt. Verum judicet quisque in quem cadat inconstantia labes, in Hilariumne, an in Erasmus; qui, lib. ii, illius in scribendo summam modestiam admiratus, eam bis verbis imitandam proposuit: *Audi, definitur temerarie.* Nobis vero pius Præsul nusquam visus est immemor quam imbecilla sit humana ratio. Infirmitatem illius constanter ob oculos ponit, ut discat homo non suis sensis, sed Dei dictis credere.*

(g) Aliquot mss. cum Bad., Non est itaque diversis compositæ

itaque diversæ compositæ divinitatis partibus : ut sit in eo aut post stuporem voluntas, aut post silentium sermo, aut post otium volus : ut aut vellet aliquid, nisi ad volendum motus sit, non putetur; aut loqui quid, nisi post silentium sonent verba, non possit; aut agere aliquid, nisi in opus exeat, non intelligatur. Non subjacet naturæ legibus, a quo legem omnis natura soritur : neque in aliquo, infirmitate aut demutatione efficiendi detinetur, qui extra modum est potestatis, secundum Domini dictum : Pater,abilia tibi omnia sunt (*Marc. xiv, 36*) : ut quantum sensus humanus non capit, tantum Deus possit. Sed ne ipsum quidem se omnipotentis virtute fraudavit, dicens, Omnia quæcumque facit Pater, eadem et Filius facit similiter (*Joan. v, 19*). Non est difficultas, ubi non est infirmitas; quia difficultati subjacet impotens efficiendi potestas. Difficultatis enim natura (*a*) in infirmitate virtutis est : quæ cum modum non habet potestatis, non tenetur lege infirmitatis.

73. *Diem non potuit aliquando nescire. Filii cum Patre natura una.* — Hoc idcirco demonstratum a nobis est, ne aut Deus post silentium locutus ad Filium, aut Filius post ignorantiam scire existimaretur : sed intelligentiam nostram naturæ nostræ esse significationibus instruendam, quæ demonstrari aliquid nisi per loquentem non intelligeret, et non nesciri aliquid (*b*) nisi sciendo non existimaret. Filii itaque diem idcirco, quia tacet, nescit : et Patrem solum idcirco scire ait, quia solus uni sibi non tacet. Sed non exspectat, ut dixi, **315** has naturæ difficultates, ut tunc sciat cum ignorare destiterit, ut tunc audiat cum loqui Pater cœperit. Naturæ suæ cum eo, tanquam unigeniti, unitatem non ambigue docuit dicens : *Omnia, quæ Patris sunt, mea sunt.*

posita substantia (vel compositæ substantiæ) divinitatis partibus. Martin. diversis compositæ substantiæ partibus.

(*a*) Hoc est, in virtutis inopia sita est : quæ virtus cum, etc. Hinc quod in tribus Vat. et aliis recentioribus mss., *in infirmitate virtutis est. Dei autem natura quæ modum non habet*, etc., interpolatori tribuendum.

(*b*) In recentioribus mss. *nisi sciendo existimaret* : male. Illud *nisi sciendo*, id est, nisi discendo, ac more hominum ab inscitia ad scientiam transeundo.

(*c*) Id est, non de illis bonis, quæ non tenentur natura, sed gratia aut labore postmodum obtinentur.

(*d*) Martin. ms., *substantiæ suæ*. Colb. cum Germ. *subsistenti* : quod ad Filium referri potest. Unus Vatic. ac pauci alii, *subsistentis* : quod et de Patre dictum commode interpretari licet. Verius tamen alii, ut liquet ex num. 51, *extrinsecus subsistentia*, hoc est, res externas, ut sunt, v. g., cælum, terra, mundus; vel ut habetur supra, n. 51, elementa et creaturæ varis species. Defendit Hilarius Christum non sola Patris bona externa et creata sua esse dicere : idque ex eo probat, quod subjicit, ideo Spiritum de suo accepturum. Cum enim constet, Spiritum Dei de creaturis nihil sumere; restat ut interna Patris bona, virtutem scilicet, æternitatem, providentiam, etc., omnia sua dicat : quæ quidem non aliud sunt ab ipso, quamvis imperfecto nostro loquendi more dicamus ea Patris, quasi aliud sit habens Pater, aliud quod habet. Ex quo facile sequitur, Filii et Patris unam esse naturam. Confer num. 51.

Non enim ille nunc de (*c*) obtinendo locutus est; quia aliud est extrinsecus (*d*) sub-istentia sua esse, aliud est in suis atque (*e*) ipsum se esse : quorum unum est possidere cælum, terras, mundumque totum, aliud est se ipsum in his significare quæ sua sunt, sua autem ita, non tanquam externa subiaceant, sed quod ex suis ipse subsistat. Nunc ergo cum omnia, quæ Patris sunt, suæ sunt; divinitatis significat naturam, non obientorum (*f*) communionem. Nam ad id, quod de suo accepturum sanctum Spiritum loquebatur, ait, *Omnia, quæ Patris sunt, mea sunt; et ideo dixi, de meo accipiet* : ut dum de suo accipit, non etiam non de Patris accipere existimaretur; vel cum de Patris sumeret, non etiam non de suo sumere intelligeretur. Neque enim de creaturis sumebat Spiritus sanctus, (*g*) qui Dei Spiritus est; ut ex his videatur accipere, quia ea omnia Dei sunt. (*h*) Sed non ideo omnia, quæ Patris sunt, sua sunt, ut quod sumit ex Filio, ne etiam non de Patris sumere videretur; cum omnia, quæ Patris essent, esse intelligerentur et Filii.

74. *Cui voluntas, adeoque scientia, cum Patre eadem.* — Hæc igitur natura non eguit vel demutatione, vel interrogatione, vel allocutione, ut post ignorantiam sciat, post silentium interroget, post interrogationem audiat : sed perfecta in sacramento unitatis suæ manens, ut habuit de Deo nativitatem, ita habuit et universalitatem. Universalitatem autem habens, non etiam non quæ universalitatis sunt tenuit, (*i*) scientiam scilicet, aut voluntatem : ne quod scit Pater, per interrogationem **316** Filius sciret; vel quod vult Pater, per significationem Filius vellet. Sed cum omnia, quæ Patris sunt, sua essent; in ea (*j*) fuit proprietate naturæ, non aliud aliquid, quam Pater, aut vellet, aut sciret. Ad demonstrationem

(*e*) Editi, atque id ipsum. At mss. atque ipsum, non alio sensu : qui clarior fiet, si post atque ipsum se esse, suppleatur quæ sua sunt.

(*f*) Rursum hic Erasmus in Hilarium censorius virgulam laxans, *Cur fugis*, inquit, *communions nomen?* Cui ille non immerito respondeat : Cur mihi calumniam struis? Non fugio communionem simpliciter, sed *communione obtentorum*, communionem adventitiam honorum quorundam externorum, quæ naturæ jam constitutæ adjiciantur, communionem denique naturæ unitate destitutam : recordare mea verba, lib. ix, n. 34.

(*g*) Sic mss. At editi, *quia Dei Spiritus*. Mox aptius legeretur, *quia eæ omnes Dei sunt*, quam *quia ea omnia Dei sunt*. Hoc enim ad creaturas refertur. Illic spiritus sanctus perspicue ostenditur Patri et Filio consubstantialis.

(*h*) Excusi, excepto Par., *sed ideo*, expuncto *non*, quod exstat in mss. quorum auctoritate mox, pro *non etiam non de Patre*, restituimus *ne etiam non de Patris*. Horum autem sensus est : Non ideo quæ Patris sunt Filii sunt, quasi omnia sua Pater ita rederit in Filium, ut sibi ea non retinuerit; ac sic quod sumit Spiritus a Filio, non accipiat et a Patre.

(*i*) In mss. Vat. bas. et Martin., *ut sciat scilicet aut velit*.

(*j*) Editi, *in ea esset* : castigantur ex potioribus mss.

vero nativitatæ plerumque demonstratio est adhibita A personæ, cum dicitur : *Non veni voluntatem meam facere, sed voluntatem ejus qui me misit* (Joan. vi, 38). Patris voluntatem, non suam facit : dum per voluntatem ejus, qui se misit, significat et Patrem. Quod autem id ipsum velit, non ambigue ostendit dicens : *Pater, quos mihi dedisti, volo ut ubi ego sum, et illi sint mecum* (Joan. xvii, 24). Cum ergo Pater velit nos cum Christo esse, in quo secundum Apostolum elegit nos ante constitutionem mundi, et ipsum illud Filius velit, scilicet esse nos secum (Ephes. i, 4); voluntas ad naturam eadem est, quæ ad nativitatæ significationem distinguitur (1) (a) in voluntate.

75. *Eum non nescientem, sed ex dispensatione tacentem intellexerunt Apostoli.* — Non itaque ignorat Filius, quod non ignorat Pater; neque quia solus B Pater scit, idcirco nescit et Filius : cum in unitate naturæ Pater et Filius maneant; quod autem Filius nesciat, in quo omnes thesauri sapientiæ et scientiæ absconditi sint, tacendi dispensatio sit : sicut ipse Dominus testatus est, cum quærentibus Apostolis de temporibus respondit : *Non est vestrum scire tempora* (2) (b) *vel momenta, quæ Pater posuit in sua potestate* (Act. i, 7). Cognitio negatur : neque solum negatur, sed et sollicitudo cognitionis inhibetur, cum scire hæc tempora non est eorum. Ipsi certe nunc post resurrectionem de temporibus interrogant, quibus ante interrogantibus dictum est, ne Filium quidem scire : nec videri pos-

(1) *In volente.*

(2) Non exstat *vel momenta* in nostro codice.

(a) Ita optime notæ mss. duo Colb., Carn., Germ., Sorbon., Vict. faventibus aliis sex, in quibus tamen male exstat, *non distinguitur in voluntate*. At Corb. ac pauci alii cum vulgatis, *in volente*. Quamquam salvo et integro sensu remove liceret sive *in voluntate*, sive *in volente*.

(b) A mss. constanter abest *vel momenta*, sicut et apud Augustinum epist. cxcvii, n. 2, observat græce legi *χρόνος ἢ καιρός* : *Nostris autem*, inquit, *utrumque hoc verbum tempora appellant, cum habeant hæc inter se non negligendam differentiam, καιρός quippe appellant tempora quæ in rebus ad aliquid opportunis vel importunis sentiuntur, ut messis, pax, bellum; χρόνος autem ipsa temporum spatia*. Hesychius tamen epistola apud eundem Augustinum prædictis intermedia legit *tempora vel momenta* : quam lectionem Hilario non ignotam fuisse palam fit ex subjectis.

(c) Sic mss. At editi, *quæ Pater*.

(d) Male cohæret illud *non ergo* : cum aliud prorsus concludatur, quam in superioribus fuerit confectum. Imo pugnare videtur hæc conclusio cum dictis num. 58, ubi Hilarius diem illum a Christo ignorari posse negat, non solum quia temporum auctor est ut Verbum, sed quia secundum mysterium assumptionis carnis ad eum pertinet, et ipsius dies est, in qua venturus est judicare vivos et mortuos. Quocirca minutiori characterè distinguenda censuimus quæ sequuntur, maxime cum non exstant in mss. optime notæ Colbertinus tribus, Carnutensi, Germ. et Sorbon. Ea tamen suo e loco non movimus prorsus : quia et in perantiquo codice basilicæ Vaticanæ, Martiniano, Corbeiensi, aliisque habentur, et ab aliis Hilarii verbis per se sunt satis discreta. Si simile quid lib. x, n. 8, haberent, suspicaremur librarium,

sunt secundum aurem intellexisse nescire Filium ; cum ipsi eum tamquam scientem rursus interrogent. Sed sacramentum nesciendi, dispensationem esse intelligentes 317 tacendi, nunc post resurrectionem loquendi tempus jam arbitrantem esse, interrogant. Atque illis Filius non jam se nescire ait; sed quod scire non sit eorum, (c) quia Pater in potestate sua posuerit. Si itaque Apostoli hoc, quod nescit Filius diem, dispensationem esse intelligunt, non infrimitatem ; nos Filium ob id tantum diem dicimus nescire, ne Deus sit? cum diem Pater Deus idcirco in potestate sua posuerit, ne ad scientiam humanæ cognitionis evaderet : et Filius ante interrogatus, nescire se dicens nunc rursus non se nescire respondeat, sed eorum esse nescire; Patrem vero tempora non in scientia sua, sed in potestate posuisse? Nam cum dies et momentum intra temporum nomen sit; non potest videri 318 diem et momentum restituendi in regnum Israel ipse ille, qui restitutus eum est, ignorare. Sed nos ad intelligentiam nativitatæ suæ per exceptionem paternæ potestatis erudiens, neque se nescire respondit : et facultatem ipsius scientiæ non concessam esse demonstrans, id ipsum in sacramento paternæ potestatis consistere est professus.

(3) (d) Non ergo, quia nescire se diem et momentum Filius dicit, nescire credendus est, sicuti neque cum secundum hominem aut flet, aut dormit, aut tristis est, Deus obnoxius esse aut lacrymis, (e) aut timori, aut somno est confitendus : sed salva Unige-

C (3) Quæ subsequuntur usque ad finem, perspicue exhibentur a vetustissimo Ecclesiæ Veronensis codice.

quem in prædicto codice sancti Petri exscribendo magna usum esse licentia constat, hæc verba ad Græcorum imitationem expressa addidisse. Sane non longe ab eis dissident hæc Cyrilli lib. Thesauri pag. 221 : *Quemadmodum hoc in se recepit Christus, ut homo factus una cum hominibus esuriret, sitiret, reliquaque pateretur, quæ de ipso dicta sunt; eadem plane ratione non est quod quem offendant, si ut homo una cum hominibus ignorasse dicatur*. Eadem doctrina licet ab Athanasio asserta videatur Or. iv contra Ar., p. 494 et 495, neque Gregorio Naz., Or. xxxvi, n. 62, aliisque magnis viris displicuisse; a Leporio tamen in libello, cui cum aliis subscripsit Augustinus, tom. ii Concil., non modo retractata, sed et anathemate damnata est : *quia dici non licet, etiam secundum hominem, ignorasse Dominum prophetarum*. Imo Cyrillus, Athanasius, aliique Patres, si eorum sententia propius inspicatur, non tam asserunt Christum ut hominem revera nescisse diem iudicii, quam ipsi ut homini licuisse singulari quodam consilio dicere se nescire; neque ab humana natura, cujus infrimitates suscepit, alienam esse ignorantiam : quam præ se quodam modo tulerit, ut nobis congrueret. Atque ita cum Hilario nostro, num. 66, potius facere videntur, quam cum iis, qui Justiniano imperante Christum ut hominem ignorasse defendebant, et ab auctore suo *Themistiani*, ab errore *Agnostæ* cognominati sunt : contra quos S. Eulogii Commentarium approbat Gregorius Papa I, lib. viii, epist. 42. Exstat quoque opus Agobardi contra Felicem, qui diem iudicii, Lazari sepulcrum, sermones pergentium in Emmaus, etc., Christo latuisse existimabat. Vide notata ad lib. x, n. 8.

(e) In codice Vat. bas. et Martin., *aut morti, non aut timori*.

niti in se veritate, secundum carnis infirmitatem, A
fletum, somnum, inedia, sitim, lassitudinem, me-
tum, pari necesse est secundum hominem natura,
diei atque horæ professor esse intelligatur inscientiam.

319-320 LIBER DECIMUS.

Totus est adversus eos, qui nullam in Christo volentes
esse substantiam, quæ non in passione doluerit,
nullam quæ ab esurie, siti, tristitia, timore aliena
fuerit, divinæ professionis naturæque immemores,
ad argumentum impietatis suæ, dispensationis
gesta et dicta tenuerunt (Lib. 1, n. 32). Quorum
alii Christum asserebant merum esse hominem, in
cujus animam, non simplex, sed DOMINANS metus
tristitiæ imminentis inciderit, qui consternatus
fuerit passionis NECESSITATE, et quem obtinuerit vis B
doloris (Ibid., n. 33). Alii Verbum cum carne con-
fundentes, officio animæ sanctum esse prædicabant.
Nec deerant qui ipsum ab homine prorsus separan-
tes, nullam illius in Christo præsentiam fatebantur,
nisi quam in prophetis agnoscimus. Rursum discre-
pantes complectebantur sententias, cum Christi non
modo carnem, sed et animam ab Adam propagatam
sentientes, ut Scripturas eluderent, quibus de cælis
descendisse significatur, descensum illum non de per-
sona Verbi carnem sibi assumente, sed de ipsa carne
e cælis advecta interpretabantur.

Contra illos hæreticos Hilarius eo ut plurimum utitur
argumenti genere, quo in suis ipsorum sententiis non
succurrat eis quod reponant. Quod autem aliorum
Operum initio rogat, id ei maxime in hoc libro con- C
cedendum, ne scilicet de ipso ante finem judicetur.
Si quid enim offendiculi pariunt initia, finis levabit.
Quamquam exposita adversariorum sententia facile
judicatur, vel solam a dolore, metu, tristitia exi-
mere Christi divinitatem; vel humanam illius natu-
ram a dominantibus dumtaxat et coactis hujusmodi
affectionibus vindicare. Illud etiam attendendum
quod Gregorius Nyss. Or. v contra Eunom. a Theo-
doreto, Dial. III, laudatus ait: Cum enim duplex et
ambigua sit opinio, divinitasne, an humanitas
passa sit: unius rejectio, alterius prorsus erit con-
firmatio.

Itaque Hilarius, num. 9, insanas hæreticorum contra
Christi divinitatem opiniones exponere simul ac per-
sequi incipiens, deinceps, usque ad num. 36, de mira- D
bili illius conceptione ita disserit, ut ex ea naturæ
nostræ veritatem a Verbo sine sui abolitione, sine
nostris vitiis susceptam esse demonstrat. Ex quo con-
ficit, Christum unum eundemque, etsi non humana
lege conceptum, tamen et verum hominem existisse,
et verum Deum: ut verum hominem, passionum natu-
ris permissum esse: ut absque originis nostræ vi-
tiis conceptum, passionum nostrarum non confec-
tum esse injuriis; ut verum Deum, ab iisdem prorsus
fuisse alienum.

Exinde usque ad num. 43, tristitiæ ipsius, orationis,

(a) Ms. Martin. et alii nonnulli, *assertione*.

(b) Vat. bas., Martin. ac pauci alii mss. *adversandi studio*.

et angelici ministerii expendens causas, cum non sibi,
sed Apostolis tristem fuisse, orasse, et ab Angelo
confortatum esse propugnat. Tum quinque numeris
sequentibus enarrat quæ Christus in passione præbue-
rit divinæ omnipotentiae suæ signa: quibus facile
appareat, doloris necessitatem, vim ac dedecus in
eum non convenire, qui tanta potuerit; et eum qui-
dem secundum hominem pro nobis infirma omnia
pati, sed secundum Deum in his omnibus trium-
phare (num. 47).

Hinc adversarii vocem Christi objiciunt se derelictum
clamantis. Quæ autem illorum de Christo fides sit,
declarat numerus 49. Ac subinde multis oppositis
questionibus de Christi ortu temporali, fletu, ani-
mæ ponendæ ac resumendæ potestate, spiritus com-
mendatione et traditione, quæ cum hæreticorum
doctrina conciliari nequeant, nodum earum solvit
num. 61, ex fide Ecclesiæ, quæ cum Christi naturas
non confundat, nec dividat personas, in uno eodem-
que Christo habet conquerentem ad mortem relic-
tum se esse, quia homo est, et eum qui moritur
proflentem se in paradiso regnare, quia Deus
est. Interea Hilarius fidei necessitatem more suo
commendat: quo arrogantiam retundat hæreticorum,
321-322 qui Christi mysteria se comprehendere
jactabant. Ut enim tradit Athanasius ad calcem
l. de Salutari Adv. J. C. qui divinitati ejus passionem
adscribunt, aut qui humanitati ejus fidem non ha-
bent, aut qui unum in duo separant, si carnis ejus
dimensionem faciunt, et QUANTUM ET QUOMODO præter
sacras Scripturas delinunt, τὸ πόσον ἢ πῶς παρὰ
τὰς γραφὰς λέγειν τομῶντες.

1. Dissidentium sententiarum quæ causæ. Doctrinam
placiti, non rationis sectantes. — Non est ambiguum,
omnem humani eloquii sermonem contradictioni ob-
noxium semper fuisse: quia dissidentibus volun-
tatum motibus, dissentiens quoque sit sensus ani-
morum; cum adversantium judiciorum (a) affectione
compugnans, assertionibus his, quibus offenditur,
contradicit. Quanvis enim omne dictum veri ratione
perfectum sit; tamen dum aliud aliis aut videtur, aut
complacet, patet veritatis sermo adversantium re-
sponsioni: quia contra veritatem aut non intellectam
aut offendentem, vel stultæ vel vitiosæ voluntatis er-
ror obnuitur. Immoderata enim est omnis suscep-
tarum voluntatum pertinacia: et indeflexo motu
(b) adversandi studium persistit, ubi non rationi vo-
luntas subjicitur, nec studium doctrinæ impenditur,
sed his quæ volumus rationem conquirimus, et his
quæ studemus doctrinam coaptamus Jamque no-
minis potius, quam naturæ, erit doctrina quæ fingi-
tur: et non jam veri manebit ratio, sed placiti;
quam sibi voluntas magis ad defensionem placentium
coaptaverit, non quæ voluntatis instinctum per intel-
ligentiam veri rationabilis incitabit. Per hæc igitur
vitia studiosarum voluntatum omnes adversantium

intentionum emergunt contradictiones : et inter veri A assertionem, et placiti defensionem, pertinax pugna est : dum se et veritas tenet, et tuetur voluntas. Cæterum si non præiret rationem voluntas, sed per veri intelligentiam ad velle id quod verum est moveretur : nunquam doctrina (1) (a) voluntatis quæreretur, sed voluntatem omnem doctrinæ ratio contramoveret ; essetque omnis sine contradictione veritatis sermo, cum unusquisque non quod vellet, id verum esse defenderet, sed quod verum est, id velle cœpisset.

2. *Quos magistros quærant.* — Harum itaque vitiosarum voluntatum non ignarus Apostolus, inter multa contestandæ fidei et prædicandi verbi præcepta, ad Timotheum scribens ait, *Erit tempus cum sanam doctrinam non sustinebunt, sed ad sua desideria coacervabunt sibi magistros (b) prurientes aures : et a veritate quidem auditum avertent, ad fabulas autem convertentur* (II Tim. iv, 3). Ubi enim per impietatis studium extra sanæ doctrinæ patientiam erunt, tunc his quæ desiderant coacervabunt magistros, apta scilicet cupiditatibus suis doctrinarum instituta cumulantes, neque doceri se desiderantes, sed doctores ad id quod desiderant congregantes : ut cumulus ipse conquisitorum et coacervatorum magistrorum, æstuantium desideriorum satisfaciat doctrinis. Et hic tantus (c) stultæ irreligiositatis furor quo tandem spiritu, sanam doctrinam non sustinens, corruptam desiderabit, si ignorat ; ab eodem Apostolo ad hunc eundem Timotheum scribente cognoscat : *Spiritus autem manifeste dicit, quia in novissimis temporibus recedent quidam a fide, attendentes spiritibus seductoribus, doctrinis dæmoniorum in hypocrisi (2) (d) mendaciloquiorum* (I Tim. iv, 1). Qui enim doctrinæ profectus est, placita magis quam docenda conquirere ? Aut quæ doctrinæ religio est, non docenda desiderare, sed desideratis coacervare doctrinam ? Sed hæc seducentium spirituum incentiva suppeditant, et simulatæ religionis falsiloquia confirmant. Sequitur enim fidei defectiorem hypocrisis mendax, ut sit vel in verbis pietas, quam amiserit conscientia. Et ipsam quidem simulatam pietatem omni verborum mendacio impiam reddunt, falsæ doctrinæ institutis corruptentes (3) sanctitatem fidei : dum secundum desideria studiorum potius, quam secundum evangelicam fidem, coacervata doctrina est. Auribus enim prurigine incitatis, dum per audiendi impatientem oblectationem sub D novella desiderii sui prædicatione scalpuntur, ipsi

(1) *Voluntati.*

(2) *Mendaciloquentium.* Græce, ψευδολόγων.

(3) *Sanitatem.*

(4) *Sanctæ fidei.*

(a) In excusis, *voluntati quæreretur.* Tum in pluribus mss. si *voluntatem.*

(b) Sic plerique mss. favente græco κρηθόμενοι τὴν ἀκοήν. Solus Vat. bas. codex cum Martin. *scalpentes aures*, quomodo legitur lib. in Constant., n. 1. Editi vero, *prurientes aures.*

(c) Editi, *stultæ irreligiositatis* ; emendantur ex mss.

(d) Aliquot mss. cum vulgata, *mendacium loquentium.* Alii cum Bad., Er. et Lips., *mendaciloquorum.*

penitus ab auditu veritatis alieni, totos se fabulis desinant : ut his, quæ loquantur, veritatis speciem acquirant, dum quæ vera sunt et loqui et audire non possunt.

3. *Arianis conveniunt prædicta.* — Incidimus plane in hoc prophetiæ apostolicæ molestissimum tempus. Conquisitis enim nunc creaturæ potius quam Dei prædicandi magistris, desideriis humanis potius quam (4) sanæ fidei doctrinis studetur : et eo 323 usque eos prurigo aurium ad ea quæ desiderant audienda excitavit, ut coacervatis doctoribus sola hæc nunc interim prædicatio polleat, per quam unigenitus Deus a potestate et veritate Dei patris alienus, aut alterius generis Deus sit in fide nostra, aut Deus non sit : mortifera ex utroque impietatis professione, aut duos deos sub diversitate divinitatis (5) eloquentes, aut Deum omnino, cui natura ex Deo per nativitatem sit, abnegantes. Hoc alienatis ab auditu veritatis, et conversis ad fabulas auribus placet : hujus sanæ doctrinæ audientia non sustinetur, et ipsa omnis cum prædicatoribus suis exsulat.

4. *Hilarius in exilio liber ac lætus.* — Sed licet (6) (e) nunc a multis, coacervantibus sibi secundum desideria sua magistros, sana doctrina exsulat ; non tamen a sanctis quibusque prædicationis veritas (f) exsulabit. Loquemur enim exsules per hos libros, et sermo Dei, qui vinciri non potest, liber excurrat, de hoc eodem apostolicæ prophetiæ admonens tempore : ut cum auditus veritatis impatiens deprehenditur, et secundum desideria humana coacervati magistri reperiuntur, jam de tempore non ambigatur ; sed in eo coexulare, exsultantibus sanæ fidei prædicatoribus, veritas intelligatur. Ac de temporibus non quæremur : quin etiam gaudebimus, quia iniquitas se per hoc exilii nostri tempus ostenderit, quo veritatis impatiens sanæ doctrinæ prædicatores, ut secundum desideria sua (7) coacervet sibi magistros, relegat : exsilio nostro lætantes et exsultantes in Domino, constitisse in nobis plenitudinem apostolicæ prophetiæ.

5. *Quam caute se gesserit superioribus libris. Sollemnes Arianorum calumniæ in Catholicos.* — Superioribus igitur libellis sinceræ, ut arbitror, fidei et incontaminatæ veritatis professionem tenentes, quamquam secundum humanæ naturæ consuetudinem nullus sermo non sit obnoxius contradictioni, eam tamen nos arbitror totius responsionis nostræ moderatos esse rationem, ut contradicere quisquam nisi

(5) *Loquentes.*

(6) *Licet cum.*

(7) *Coacervaret.*

Quam cum Par. ac veteribus mss. Colb. et Germ. præferimus lectionem, confirmant subsequenta.

(e) In mss., *licet cum*, non *licet nunc.*

(f) In vulgatis, *exulavit* : cui verbo non satis modeste subjungeret Hilarius, *Loquemur enim*, se unum ex omnibus sanctis memorans. Ab hoc jactantæ vitio sermonem illius purgat lectio mss. *exulabit* : ut τὸ *sanctis* ad fideles veritatis amantes referatur, quibus veram doctrinam, librorum suorum subsidio, minime exsulaturam pollicetur.

cum impietatis professione non possit. Eorum enim A dicatorum, quæ secundum falsiloqui sui artem ex Evangelis hæretici præsumunt, ita demonstrata voritas est, ut jam in contradictione ignorantiam **324** excusare non liceat, sed irreligiositatem necesse sit confiteri. Eam quoque nunc, secundum sancti Spiritus donum, temperavimus totius fidei demonstrationem, (a) ut ne quid ementiri saltem adversum nos criminis possent. Solent enim ita de nobis implere aures ignorantium, ut nos asserant negare nativitatem, cum unitatem divinitatis prædicamus : et dicant solitarium a nobis per hoc, (b) *Ego et Patrem unum sumus* (Joan. x, 30), significari Deum : ut innascibilis Deus descendens in Virginem homo natus sit, qui (c) ad dispensationem carnis id quod ita cœperit, *Ego*, ad divinitatis suæ vero demonstrationem subjecerit, B *et Pater*, tamquam hujus hominis sui pater esset ; ex duobus vero consistens, homine scilicet et Deo, de se locutus sit, unum sumus.

6. *Quid hæcenus dictum de æterna Filii generatione.*

— Sed nos nativitatem subsistentem sine tempore protestantes, prædicavimus Deum filium non alienæ a Deo patre naturæ Deum : neque ex innascibilitate Innascibilis cœqualem, sed ex generatione (d) Unigeniti non disparem : neque unum eos esse ex geminatis nominibus (e) unionis, sed ex nativitate naturæ : neque duos deos per diversitatem generis in fide esse, neque rursus singularem (1) (f) quia solum Deum, ubi sacramentum Dei unigeniti est confitendum ; sed in Patre significari atque esse Filium, dum in eo et natura Patris et nomen (scil. naturæ) est, in C Filio vero Patrem intelligi ac manere, dum filius neque dici potest nisi ex patre, neque esse : viventis quoque naturæ esse viventem imaginem, et consignatam naturaliter Dei in Deo formam usque adeo indifferentis potestatis et generis, ut in eo nec opus, nec sermo, nec visus alienus a Patre sit : sed cum naturaliter in se habeat auctoris sui imago naturam, per naturalem quoque imaginem suam auctor et operatus, et locutus, et visus sit.

(1) Verba quia solum desunt in codice Veron.

(a) Ita mss. Editi vero, ut ne quidem mentiri... criminis aliquid possint.

(b) In vulgatis hic additur quod scriptum est : refragantibus mss.

(c) Hæc lectio, quæ est plerorumque ac sinceriorum mss. integra erit, si verbum referat hic suppleatur. In tribus mss. exstat, quia ad dispensationem carnis sit quod ita, etc. Ad in vulgatis absque ulla auctoritate habetur, quia ad dispensationem carnis pertinet id quod ita, etc. Hic notatur Sabellii doctrina, cujus invidiam in Catholicos Ariani conferebant.

(d) Editi, excepto Par. unigenitum : male. Nam vocabulum disparem refertur ad nativitatem subsistentem, id est, subsistentiam a gignente distinctam : quæ Patri æqualis prædicatur ratione generationis, non ratione innascibilitatis.

(e) Hoc est, neque unum eos esse ob singularitatem personæ, cui nomina geminata sint. Hinc confirmatur quod observavimus (col. 163, not. c nostræ edit.), Sabellium in Virgine unionem eatenus dividere, quatenus incipiebat Dei ejusdem nomina geminare.

(f) Restituimus quia solum ex potioribus mss. Colb.,

7. *Quid de temporali.* — Atque (g) hanc quidem et intemporalem, et inenarrabilem, et omnem humanæ intelligentiæ sensum excedentem Unigeniti generationem prædicantes, nati quoque in hominem ex partu Virginis Dei sacramentum docuimus : demonstrantes secundum **325** dispensationem carnis assumptæ, tum cum se ex forma Dei evacuans formam servi accepit, infirmitatem habitus humani Dei non infirmasse naturam, sed salva divinitatis in homine virtute acquisitam esse Dei ad hominem potestatem. Namque cum (h) in hominem Deus natus sit ; non idcirco natus est, ne non Deus maneret, sed ut manente Deo homo natus in Deum sit. Nam et (2) Emmanuel nomen ejus est (Math. i, 23), quod est nobiscum Deus : ut non defectio Dei ad hominem sit, sed hominis profectus ad Deum sit (Joan. xvii, 5). Vel cum glorificari se rogat, non utique naturæ Dei, sed assumptioni humilitatis hoc proficit. Nam hanc gloriam postulat, quam ante constitutionem mundi apud Deum habuit.

8. *Quid de hora ignorata.* — Respondentes quoque stultissimis eorum professionibus, usque ad ignoratæ horæ descendimus demonstrationem : quæ etiamsi, secundum illos, a Filio apprehensa (percepta) non esset, tamen id ad contumelliam divinitatis unigeniti non pertineret ; quia natura non ferret, ut eum nativitas retrogeret ad Innascibilitatis (i) ininitabilem substitutionem, potestati suæ Patre momentum definiendi adhuc diei ad demonstrationem auctoritatis innascibilis reservante : neque in eo infirmam intelligi posse naturam, in qua tantum incesset ex nativitate naturæ, quantum implere posset perfecta nativitas : neque ad differentiam divinitatis unigenito Deo ignorance diei et horæ deputandam, cum ad demonstrandam adversum hæreticos Sabellianos **326** innascibilem in Patre atque ininitabilem potestatem, Innascibilis hæc in eo sit potestatis exceptio. (j) Sed quia hanc nescitæ diei professionem, non ignorantis esse infirmitatem, sed tacendi dis-

(2) Immanuel pro Emmanuel.

Carn., Remig., Germ., etc., ubi tamen solum non solitarium significat, sed unum : hoc est, neque quia prædicavimus unum ac solum Deum, ideo prædicavimus singularem ac solitarium ; si quidem unigeniti Dei confessio, ut non duos genere diversos, ita nec solitarium recipit.

(g) Aliquot optimæ notæ mss. atque in hanc.

(h) In vulgatis, in homine ; sicque alias legit Hilarius, puta lib. v, n. 18, et lib. ix, n. 4. Hic tamen auctoritate mss. restituimus in hominem, quod et paulo ante habent editi, ac magis congruit cum subnexis natus in Deum sit.

(i) Aliquot mss., ininitabilem substitutionem : mendose. Ininitabilem substitutionem vocat eam subsistenti rationem, quæ omnis principii experta sit. Concedi nequit Patrem potestati suæ quidquam reservasse, nisi filius ipsi inæqualis concedatur. Verum hic Hilarius non tam ex sua quam ex Arianorum sententia loquitur : in qua Filius non simpliciter negetur scire, sed eatenus nescire dicatur, quatenus non innascibilis esse intelligitur.

(j) Erasmus hic inseruerat : Per quam patuit Verbi

pensationem docuimus: (a) expurganda etiam nunc est omnis impiæ assertionis occasio, et omnes hæreticæ blasphemix transcurrendæ sunt prædicationes, ut veritas Evangelii per ea ipsa quibus (1) obscurari videtur eluceat.

9. *Passionis timor ac dolor contra Filii æqualitatem objicitur.* — Volunt enim plerique (b) eorum ex passionis metu et ex infirmitate patiendi, non in natura eum impassibilis Dei fuisse: ut qui timuit et doluit, non fuerit vel in ea potestatis securitate quæ non timet, vel in ea Spiritus incorruptione quæ non dolet; sed inferioris a Deo patre naturæ, et humanæ passionis trepidaverit metu, et ad corporalis pœnæ congemnerit atrocitatem atque hac impietatis suæ assertionem nitantur, quia scriptum sit: *Tristis est anima mea usque ad mortem (Math., xxvi, 38)*; et rursum: *Pater, si possibile est, transeat calix iste a me (Ibid., 39)*; sed et illud: (2) *Deus meus, Deus meus, quare me dereliquisti (Math., xxvii, 46)*? hoc quoque adjiciant: *Pater, commendo in manus tuas spiritum meum (Lucæ xxiii, 46)*. Illas enim omnes piæ fidelis nostræ professiones ad impietatis suæ rapiunt usurpationem: ut timuerit, qui tristis est, qui et transferri a se calicem deprecatus sit; ut doluerit, qui derelictum se a Deo in passione conquestus sit; ut infirmus quoque fuerit, qui spiritum suum Patri commendaverit, nec anxietas admittat similitudi-

(1) *Quibus obscura videbatur.*

professionem ad consummandi hominis sacramentum pertinere: ut qui infirmitates nostras portabat, infirmitatem quoque sibi humanæ ignorantie assumeret: atque ita diem nescire se diceret, ut sepulcrum Lazari nesciebat, et attractantem vestis suæ simbriam mulierem ignorabat: tam infirmus ad sciendum, quam infirmus ad fletum, sub lassitudinis et sitis et inedix officio, nescientia etiam non dedignatus errorem: maxime cum ex mortuis resurgentem et ingressurum supergressurumque cælos Apostoli non jam nescientem, sed hujus ipsius diei suæ potentem ac scientem interrogassent, nihil aliud percontantes quam id quod sub dispensatione hominis tacebatur: ut in eo quod nescire se dixerat, dum rursus interrogant, assumptionem potius quam necessitatem ignorantia intelligere viderentur. Quæ in quodam codice adnota se reperisse admonet. In uno tantum ms. Remigiano ann. circiter 700, in quo multa passim truncata aut perturbata sunt, ea ipse reperimus initio hujus numeri adnota procline post verba: *Usque ad ignoratæ horæ descendimus demonstrationem.* In aliis autem mss. nullum est additamentum hujus vestigium. Sicut in appendice ad calcem libri ix adjecta; ita etiam hic ignorantia Christi aliter explicatur, quam in toto libro ix exposita est; in quo præterea cum diei ignorantia dispensationi tacendi tribuitur, dispensationis vocabulo non quemadmodum hic intelligitur mysterium assumptæ carnis, sed abstrusum Dei consilium, quo prudenter judicavit hanc diem hominibus a Christo non esse revelandam. Dubitari vix potest, quin hoc merum adsumendum sit. Et vel ex hoc confirmatur, quod eum non existet nisi in duobus mss. quos sciamus, eorum unus uno loco, altero alter illud collocaat. Probabile etiam est, illud ejusdem esse, cujus est additamentum libri ix, quamvis existet in longe pluribus mss.; Hilarium vero utriusque auctorem esse ea tantum ratione cogitare licet, ut post absolutum opus annotaverit novum quemdam explicandæ prædictæ ignorantie modum Patribus aliis satis communem.

nem exæquatæ ad Deum in Unigeniti nativitate naturæ quæ infirmitatem diversitatemque suam et deprecatione calicis, et desolationis querela, et (c) commendationis confessione testetur.

10. *Mortem haud recte dicitur timuisse, quam docuit non timendam.* — Ac primum ante quam ex his ipsis dictis demonstramus, nec metuendi de se in eum infirmitatem incidisse aliquam, nec dolendi: quærendum est quidnam videatur timere potuisse, ut in eum formido intolerandi doloris (d) incidere. Et puto non alia hic ad timendum, quam passionis et mortis, causa prætenditur. Et interrogo eos, qui hoc ita existimant, an ratione subsistat, ut mori timerit, qui omnem ab Apostolis terrorem mortis apellens, ad gloriam eos sit martyrii adhortatus, dicens: *Qui non accipit crucem suam et sequitur me, non est me dignus: et qui invenit animam suam, perdet illam: et qui perdiderit eam propter me, inveniet eam (Math. x, 38, 39)*. Cum enim pro eo mori vita sit; quid ipse in mortis sacramento doluisse existimandus est, qui pro se morientibus vitam rependat? Et cum non timendos esse qui corpus occiderent monet (Ibid., 28); ipsum illum mors (e) ad timorem passionis corporalis exterruit?

11. *Quam et sponte oppetiit cum reviviscendi potestate.* — Tum (f) deinde quem dolorem mortis timeret, potestatis suæ libertate moriturus? Humano

(2) *Deus, Deus meus.*

(a) Lips. ex Erasmi margine, *expugnanda*: minus concinne.

(b) Non jam quod omnès; sed quod plerique Arianorum sentiunt, refellendum proponitur. Sentiant porro illi, ut hic satis dilucide declaratur, Christum, quem secundum hominem timuisse ac doluisse Hilarium constiterit, naturæ alterius impossibilitatis prorsus expertem esse. Sed de his Leonius audiendus. *Exstitit autem,* inquit lib. de Sectis, act. iii, *statim ipso Constantino imperante Arii hæresis, qui et circa divinitatem, et circa naturam humanam errabat: circa divinitatem, quia Filium dicebat esse Dei creaturam, itidemque Spiritum sanctum: circa incarnationem, quia Christi corpus aiebat inanimatum esse, in quo animæ loco sermo principatum obtinuerit. Hoc autem propterea dicebat, quoniam conduceret ad stabilendum ipsius de Trinitate dogma. Qui autem conduceret, post nonnulla sic explicat: Idcirco Ariamum dogma Christi corpus inanimatum esse tradebat, ut humiles ejusmodi voces Christo non ut homini tribueremus, sed ut Dei filio, deque ipsius sententia Filium Patre minor deprehenderetur. Quod Athanasius, lib. de Incarn. Christi, pag. 628, confirmat his verbis: Frustra igitur cavillantur Ariani, qui carnem tantummodo stultentes, ea, quæ de passione intelligitur, ad impatibilem deitatem impie referunt. Hac sententia sic explicata, scopoque Hilarii perspecto, facilius capientur quæ subjiciet, aut certe suspicionem non ita facile movebunt.*

(c) Vat. bas. mss., *commendationis spiritus.*

(d) Excusi hic addunt *vel terroris*, non mss.

(e) Sic mss. At editi, a *timore*. Hic timor ab eo arceatur, pro quo mori vita sit: ac proinde ab hoc animi affectu vindicatur Christus quatenus Deus est, non quatenus homo.

(f) In vulgatis, *denique*. Et hic denuo ostenditur in Christo esse naturam aliquam timoris expertem: neque hoc nisi de divina prædicatur, quæ pimum sola habet ponenda: atque iterum sumenda: animæ potestatem. Quod illustratur his Athanasii sermone ma-

enim generi vitæ mortem aut vis exterior, id est, febris, vulneris, casus, ruinæ, degrassata in corpus accelerat; aut ipsa natura corporis nostri senio in eam ipsam mortem victa concedit. Unigenitus autem Deus ita potestate habens ponendæ animæ, (1) ut resumendæ, ad peragendum in se mortis sacramentum, cum potio aceto consummasse se omne humanarum passionum opus (a) testatus esset, inclinato capite spiritum tradidit (*Joan.*, xix, 30). Si hoc naturæ hominis jus relictum est, ut per se exhalans spiritum requiescat **328** in mortem, et non dissoluto corpore labefactata anima decedat, vel abruptis aut perfosis aut collisis membris spiritus tanquam in sede sua violatus crumpat aut effluat: incidat in (b) Dominum vitæ mortis metus, si quod emisso spiritu mortuus est, non libertatis suæ ad moriendum usus est potestate. Quod si ex se mortuus est, et per se spiritum reddidit; non est terror mortis in potestate moriendi.

12. *Nec corpori nec spiritui mors fuit terribilis.* — Sed forte humanæ ignorantæ timiditate hanc ipsam (2) (c) moriendi in se timuit potestatem; ut licet ab se (3) mortuus sit, tamen hoc ipsum, quod moriturus esset, timuerit. Et si forte erunt, qui ita existimabunt; constituentur cui rei existiment mortem fuisse terribilem, Spiritui, an corpori. Si corpori; ane ignorant, quod Sancto corruptionem non viuro (*Ps.* xv, 10), intra triduum corporis sui templum esset suscitaturus? Si vero Spiritui mors terribilis est; (4) (d) Lazaro in Abrahamæ sinibus lætante, infernum chaos Christus timeret? Hæc stulta C atque ridicula sunt, ut in potestate ponendæ animæ ac resumendæ mori timeret, ad sacramentum vitæ

(1) *Vel resumendæ.*

(2) In ms. Veron. hic additur *suam*.

(3) In aliis, *moriurus*.

(4) *Eleazaro*.

jore de fide apud Theodoretum Dialogo III: *Homo autem Dominicus, nec vi morbi superatus, nec invitus mortuus est: sed sua sponte venit ad mortis dispensationem, corroboratus ab inhabitante in ipso Deo Verbo, qui dixit, Nemo tollit animam meam a me, etc. Divinitas ergo Filii est, quæ et ponit, et rursus sumit animam hominis quem gestavit.*

(a) Aliquot mss. probæ notæ, *testatus est*.

(b) Vetus ms. Colb., in *Deum vitæ*. Magis placet *Dominum*, quamvis hoc verbo divina natura significetur, quæ hinc in Christo demonstratur, quod ex se moriens jure nulli hominum naturæ relicto sese gaudere palam fecerit.

(c) In vulgatis hic additur *suam*: vox abest a potioribus mss. ac verbis in se satis exprimitur, puta, *ac moriendi potestatem, quæ in se sita erat, timuit*.

(d) Vetusiores mss. *Eleazaro* habent, non *Lazaro*. Vocabulo *Spiritus* naturam divinam hic intelligi liquet ex num. 34, estque adæquata Christi divisio in corpus et Spiritum, id est, in hominem et Deum; et ea quidem accomodata sententiæ Arianorum, corpus in Christo duntaxat et sermonem vices animæ supplementem agnoscentium. Quibus ostendit Hilarius, non neutram illam naturam timori esse obnoxiam, sed nihil esse causæ cur Christus alterutri timeat: juxta quæ Augustinus in ps. xciii, n. 19: *Te presignavit Dominus in sua infirmitate, non se: non enim timebat tertio die resurrecturus*. Prætera non hic reperitur simpliciter timor, sed is tantum qui ex hu-

manæ sub voluntatis suæ libertate moriturus. Non est in voluntate (5) (e) morientis et potestate non diu mori timor mortis: quia et voluntas moriendi et potestas reviviscendi extra naturam timoris est, dum timeri mors non potest et in voluntate moriendi et in potestate vivendi.

13. *An pœnas timuerit.* — Sed forte penduli in cruce corporis (6) pœnæ et colligantium funium violenta vincula, et adactorum clavorum (f) cruda vulnera sunt timori? Et videamus cujus corporis homo Christus sit; ut in suspensam, et (g) nodatam, et transfossam carnem dolor manserit.

329 14. *Unde in corporibus sensus.* — Ea enim natura corporum est, (h) ut ex consortio animæ in sensum quemdam animæ sentientis animata, non sit hebes inanisque materies: sed et tacta sentiat, et compuncta doleat, et algens rigeat, et confota gaudent, et inedia tabescat, et pinguescat cibo. Ex quodam enim obnoxiis se penetrantisque animæ transcurso, secundum ea in quibus erit, aut oblectatur, aut læditur. Cum igitur compuncta aut effossa corpora dolent, sensum doloris transfusæ in ea animæ sensus admittit. Denique vulnus corporis usque ad hos dolet, et digiti excidentium (*alias*, excedentium) ex carne unguium præseginina nesciunt. Et si quando accedente vitio pars aliqua corrupta membrorum, sensum vivæ carnis amiserit; ea cum vel descabitur vel uretur, dolorem quisquis esse potuisset, non manente in ea animæ permixtione, non sentiet. Aut cum gravis necessitas recidendi corporis manet, medicato potu consopitur vigor animæ, et in emortuam sensus sui oblivionem mens (7) succis (i) violentioribus occupata conficitur. Ac tum

(5) *Morientis mors*.

(6) *Pœna; mox, crura, non cruda*.

(7) *Scis*.

mana ignorantia proficiscatur. Demum hoc argumentum iis potest accenseri, quæ ad hominem vocant, et ex adversariorum sententia conficiuntur.

(e) Vat. bas. ms. in *voluntate mortis*. In vulgatis, *morientis mors: corrupte*. Tum apud Er. et posterioribus editiones, et in *potestate non diu in morte manendi timor*. In duobus mss. Colb. et uno Sorbon., et *potentis non diu mori*, etc. In antiquiore Colb.: *Non est in potestate moriendi morientis et potentis non diu esse mortuum, et potentem non diu mori timor mortis*. Cæteros sequimur mss. quorum lectio clarius ita potest reddi: Non est timor mortis in eo, qui sponte atque ex voluntate moritur et potest non diu mori, seu cito ad vitam redire.

(f) Prætelensis codex *dura vulnera*.

(g) In mss. Corb. et quibusdam aliis, *nudatam*, male. Hac et superiori sententia docetur corpus Christi non solis clavibus, sed violentis funium vinculis cruci fuisse colligatum. Tum ad marginem Erasmi, *dolor invaserit*: quod a Lipsio absque alia auctoritate arreptum, deinde obtinuerat. Jam legimus in ps. LVIII, n. 7: *Quæ in impietatem populi essent mansura*. Quocirca non placet quod in uno e mss. Vatic. *ut suspensa et nodata et transfossa carne*, etc.

(h) Solus codex Vat. bas., *ut nisi ex consortio: et mox non sentiant hebes, pro non sit hebes: et post pauca, ex cujusdam enim, pro ex quodam enim*.

(i) In veteribus mss. *succis*; cum unico. In optimo

doloris nescia membra cœduntur, et omnem (a) alti A
vulneris plagam sensus carnis emortuus, sensu ani-
mæ in se torpentis evadit. Affert itaque dolorem
per animæ infirmis admixtionem, in infirmum sen-
sum suum corpus animatum.

15. *Unde Christi corpus et anima.*— Si igitur homo
Jesus Christus per initia corporis atque animæ nos-
træ vixit in corpore, et non ita ut corporis sui, sic
et animæ suæ princeps Deus, (1) in similitudinem
330 hominis constitutus, et habitu repertus ut ho-
mo natus est; (b) dolorem senserit corporis nostri,
animæ nostræ et corporis, ut conceptu, ita et initio
animatus in corpore. Quod si assumpta sibi per se
ex Virgine carne, ipse sibi (2) (c) et ex se animam
concepti per se corporis coaptavit; secundum animæ
corporisque naturam, necesse est et passionum
fuisse naturam. Evacuans se enim ex Dei forma, et
formam servi accipiens, et filius Dei etiam filius
hominis nascens, ex se suaque virtute non deficiens,
Deus Verbum (d) consummavit hominem viventem.

(1) *In similitudine; græce, ἐν ὁμοιωματι.* Sic infra,
num. 25, *in similitudine hominis constitutus.*

(2) *Codex Veron. per se, absque particula et.*

codice Colbertino quaternione hic avulso, desideran-
tur quæ ab hinc usque ad num. 31 intercedunt.

(a) *Tres mss., acti; et mox Pratel., emortuo, non emortuus.*

(b) *In vulgatis, parem dolorem.* Ahest parem a
mss. Tria hic adversus Arianos Apollinaristarum
parentes asseruntur: primum, humanam Christi
naturam non hominum more, sed solo auctore
Verbo de Virgine fuisse conceptam; alterum, Ver-
bum animæ vices non supplevisse, sed animam si-
mul cum corpore assumpsisse; postremum, ita to-
tum hominem a filio Dei assumptum, ut a divina
sua virtute ac natura nullatenus defecerit. Hinc
Christus etiam ut homo recte negatur sensisse *dolo-
rem corporis nostri*; quia corporis nostri dolor
peccati pœna est, eique inniti subjacemus: at Chri-
stus alia lege conceptus, nec peccati reus fuit, nec
pœnæ obnoxius, cui neque nisi sponte sua subjacuit.
At vero si conceptio illius ideo hic consideretur, ut
ex singulari conceptionis modo præter humanam
naturam ostendatur habere divinam, secundum quam
dolorem non senserit corporis nostri; in iis quæ hic
disputantur nulla erit difficultas. Erit quippe refu-
tatio eorum, qui in Verbum ut animæ munere fun-
gens dolorem cadere existimant. Neque vero apparet
quorsum in his: *Tenuit in hominis nativitate quod
matris est, cum tamen haberet in originis virtute quod
Deus est*, aliisque tanto studio exponatur humanæ
divinæque Christi naturæ veritas ac distinctio, nisi
ut divina sola a dolore aliena demonstraretur.

(c) *Particulam et, quæ perinde est ac etiam, ad-
jecimus ex mss. duobus Colb. et uno Sorbon. qui cum
vulgatis subjiciunt ex se, ubi aliis in mss. legitur
per se, non alio sensu. Nam illud ex se non mate-
rialem causam sonat, sed efficientem: quo sensu
rursus, num. 22 habetur: Ut per se sibi assumpsit
corpus, ita ex se sibi animam assumpsit.*

(d) *Id est, condidit et assumpsit hominem, qui
corpore et anima constans, vivens, perfectus et con-
summatum homo erat. Nihil enim hic cum Apollina-
rio, qui sentiebat Verbum carni conjunctum con-
summasse hominem viventem, in quantum præstis-
set ei vitam, ac vices animæ supplevisset.*

(e) *Aliquot mss. Verbo Dei... assumeret... tri-
bueret.* Hominem perfectum a Verbo assumptum
esse, hinc proxime probatum est, quia Christus est

Nam quo modo filius Dei hominis filius erit natus;
vel manens in Dei forma, formam servi acceperit:
si non potente (e) Verbo Deo ex se et carne intra
Virginem (3) assumere, et carni animam tribuere,
homo Christus Jesus ad redemptionem animæ et
corporis nostri perfectus est natus; et corpus qui-
dem (f) ita assumpsit, ut id ex Virgine conceptum,
formam eum esse servi effecerit? Virgo enim non nisi
(4)(g) ex suo sancto Spiritu genuit quod genuit. Et quam-
vis tantum ad nativitatem carnis ex se daret, quantum
ex se fœminæ edendorum corporum susceptis origi-
nibus impenderent; non tamen Jesus Christus per
humanæ conceptionis coaluit naturam. Sed omnis
causa nascendi invecata per Spiritum, tenuit in ho-
minis nativitate quod matris est; cum tamen habe-
ret (5) (h) in originis virtute (i) quod Deus est.

16. *Christus qui et de cœlo, et filius hominis, et in
cœlo.*— Hinc igitur maximum illud ac pulcherri-
mum **331** suscepti hominis sacramentum Dominus
ipse ostendit, dicens: *Nemo (j) ascendit in cœlum,*

(3) *Adsumeret; exinde, tribueret.*

(4) *Ex Sancto Spiritu.*

(5) *In originis nativitate.*

filii hominis: nunc id ipsum inde confirmatur,
quod non carnis tantum, sed et animæ sit redemp-
tor. Utrouque illo argumento adversus Apollinaristas
sic utitur Gregorius Naz., Or. I, n. 13: *Quod as-
sumptum non est, curationis est expertus... Si dimidiata
tantum ex parte Adamus lapsus est, dimidiatum quo-
que sit quod assumptum est, et post pauca: Si ipse
inanimatus est (Christus), quo tandem modo hominis
nomen sustinebit?*

(f) *Sic Bad., Er. et mss. At Lips. et Par., ita
assumpsit.* Neque hoc Hilario insolens, ut duo verba
eadem conjunctione copulata non uno modo enun-
tiet: ut hic primum ponit *natus est*, ac deinde *as-
sumpsit*, quamvis utrumque verbum ad eandem
particulam si referatur. Hic altera adjicitur condi-
tio, ut Christus vere hominis filius sit, necessaria,
scil. ut non undecumque allatam carnem, sed ex
Maria acceptam assumpsit: sicque transitur ad
refellendum alium Apollinaristarum errorem, quo,
uti credere par est, post Arianos dicunt Christi
carnem de cœlo fuisse allatam.

(g) *Ex duobus mss. Colb. et uno Sorbon. hic ad-
didimus suo, id est, ex Spiritu Christi, seu non nisi ex
Verbo genuit: quod perspicuis verbis ad calcem
numeri sequentis sic declaratur: Caro non aliunde
originem sumpserat, quam ex Verbo.* Hic magis
spectant ad declarandas propositiones superiores,
quibus Christum per initia nostra natum esse nega-
tum est, quam ad confirmandas proxime præce-
dentes.

(h) *Editi, in originis nativitate.* Tres mss., *in ori-
gine.* Remig. *virtutem in originis nativitate.* Magis
placet cum codice Vaticanæ basilicæ, *in originis vir-
tute*, id est, quatenus animæ et corporis sui princeps
atque auctor est. Quo loquendi modo habes num.
25, nostra in eo *per virtutem profectæ ex se originis
vita non inesse.*

(i) *In vulgatis, quo Dei est.* Melius in omnibus fere
mss. *quod Deus*: hoc est, ea virtute, qua corpus
suum ex virgine condidit, sese Deum patefecit.

(j) *Ut confirmet Hilarius, quod superius probavit,
Christum esse Deum simul et hominem perfectum;
ita Verbi virtute, et non humana lege conceptum;
ita tamen de Mariæ carne natus sit: hunc ac duos
subsequentes Scripturæ locos sano sensui reddit,
quibus hæretici abutebantur. Sic enim eos Ariano-*

nisi qui de caelo descendit, filius hominis qui est in caelo (Joan. iii, 13). Quod de caelo descendit, conceptæ de spiritu originis causa est. Non enim (a) corpori Maria originem dedit: licet ad incrementa partumque corporis omne, quod sexus sui est naturale, contulerit. Quod vero hominis filius est, susceptæ in Virgine carnis est partus. Quod autem in caelis est, naturæ semper manentis potestas est (Vid. Tract. in psal. ii, n. 14): quæ initiata conditaque per se carne, non se ex infinitatis suæ virtute intra regionem definiti corporis coartavit. Spiritus virtute ac Verbi Dei potestate in forma servi manens, ab omni intra extraque caeli mundique circulo caeli ac mundi Dominus non abfuit. Per hoc ergo et de caelo descendit, et filius hominis est, et in caelis est: quia Verbum caro factum non amiserat manere quod Verbum est. Nam dum verbum est, et in caelis est; dum caro est, et hominis filius est: dum Verbum (b) caro factum est, et de caelo est, et hominis est filius, et in caelo est: quia et Verbi virtus non corporalius modis **332** manens, nec deerat unde descenderat; et caro non aliunde originem sumpserat, quam ex Verbo; et Verbum caro factum, cum caro esset, non tamen non erat et Verbum.

rum discipuli Apollinaristæ apud Gregorium Naz. Or. XLVI, interpretantur, tamquam prius quam descendisset, filius hominis esset, ac descendens carnem suam secum adveherit, quam in caelis habebat (προαιώνως τὴν κατὰ σαρκοσύντην) ante sæcularem quamdam atque essentialæ suæ insitam. Quæ opinio Athanasii ad Epictetum epistolæ locum dedit, atque a Gregorio Naz., Or. LI, n. 12, damnatur his verbis: Si quis carnem descendisse de caelo, non autem hinc atque a nobis esse dixerit, anathema sit. Illud enim, secundus homo de caelo... et, Nemo ascendit in cælum, nisi qui descendit de caelo, etc., propter cælestem unionem dici existimandum est. Quo spectat illud Eusebii Emeseni apud Theodoretum sub finem Dial. III: Quoniam Potentia, quæ assumpsit, descendit de caelis, id quod habet Potentia, carnî tribuitur. Quamvis enim hic Eusebius Arianæ labis contagione nonnihil infamatus sit, non erat tamen ex perditis illis Arianis, quorum hic errores confutantur.

(a) Erasmus hic inseruit ex se, quod postea retentum est, quamvis neque apud Bad. exstat, neque in mss. Hunc locum ita a se interpolatum notare videtur præfatione Hilarii Operibus præfixa, ubi de eo ait: Libro III, sed magis libro X, sic loquitur de corpore Christi, ut sentire videatur Mariam virginem præter concipiendi, gestandi, et pariendi, ministerium nihil addidisse de suo. Hanc censuram multis explorisimus in generali præfatione, § 1, ac satis refellunt proxime dicta num. 15, puta Virginem ex se dedisse, quantum ex se semina edendorum corporum susceptis originibus impenderent: nec non illud num. 35: Genuit etenim ex se corpus. Neque suspectum esse debet quod mox subjicitur: Quod vero hominis filius est, susceptæ in (non ex) Virgine carnis est partus. Ut enim observat Tertullianus lib. de carne Christi n. 20, utramque loquendi rationem permittit Evangelium, in quo non tantum habes: Joseph virum Mariæ de qua natus est Jesus; sed et, Concipies in utero, non ex utero; et, Quod in ea natum est, de Spiritu sancto est. Unde Leo Papa, Serm. v de Nat. Domini scribit Filium Dei venisse in hunc mundum per uterum Virginis, in qua et ex qua edificavit sibi Sapientia domum. Neque attendit Erasmus se in sanctum virum illius ipsius erroris iudicare su-

17. De terra est, ut ex Virgine; ut ex Verbo, de caelo. — Absolute autem beatus Apostolus etiam hujus inenarrandæ corporis nativitatæ sacramentum locutus est, dicens: Primus homo (c) de terræ limo, secundus homo de caelo (1 Cor. xv, 47). Hominem enim dicens, nativitatem ex Virgine docuit: quæ officio usa materno, sexus sui naturam in conceptu et partu hominis exsecuta est. Et cum ait secundum hominem de caelo, originem ejus ex supervenientis in Virginem sancti Spiritus aditu testatus est; atque ita cum et homo est, et de caelis est; hominis hujus et partus a Virgine est, et conceptus ex Spiritu est. Et hæc quidem Apostolus ait.

18. Quæ caro filii hominis quia ex Virgine, panis de caelo est quia ex sancto Spiritu. — Ipse autem Dominus hujus nativitatæ suæ mysterium pandens sic locutus est: Ego sum panis vivus qui de caelo descendit: si quis manducaverit de pane meo, vivet in æternum (Joan. vi, 51, 52), se panem dicens; ipse enim corporis sui origo est. Ac ne Verbi virtus atque natura defecisse a se existimaretur (d) in carnem, **333** panem suum rursus esse dixit: ut per hoc, quod descendens de caelis panis est, non ex humana conceptione origo esse corporis

spicionem, quem hic data opera conatur in hæreticis sanare. Illi si quidem volebant Christi carnem aliam de caelo; ipse propugnat eam ita esse de Maria, ut propterea Christus filius hominis nuncupetur. Objiciebant illi Scripturas, in quibus descendisse de caelo prædicatur. Quibus reponit, descensum illum non ad carnem, sed ad Verbum esse referendum: Verbum autem ideo dici descendisse, tum quia superveniens in Virginem corpus ex ea condidit, tum quia corpus illud a se conditum sibi assumpsit. Non enim Maria corpori originem dedit; hoc est, cum virgo esset, non propria, sed Spiritus sancti virtute corpus ipsius concepit. Virtus enim Altissimi et obumbratio Spiritus sancti fecit ut Maria pareret Salvatorem, inquit Leo Papa Serm. v in Nat. Dom. c. 5. Id dumtaxat in Hilarii sententia advertendum, quod is in locis Spiritus nomine Verbum ipsum intelligat.

(b) Hoc est, dum caro a Verbo in unitatem personæ suscepta est, tum de caelo est, etc. Quo spectat illud Augustini Serm. contra Arian. c. 8: Propter istam unitatem personæ in utraque natura intelligendam, et filius hominis dicitur descendisse de caelis, quamvis sit ex ea que in terra fuerat virgine assumptus, et filius Dei dicitur crucifixus et sepultus, etc., quæ verba exscribit Leo Papa epist. alias X, nunc xxiv, ad Flavianum, c. 5.

(c) Exemplar Carnut. de terra terrenus. Ab re non erit hic observare, non hanc proprie hujus testimonii partem in subjectis explicari, sed alteram: de qua illud consideratur, cur Christus, qui est secundus Adam, dicatur homo simul et de caelo; respondeturque dici hominem, quia de Maria, de caelo autem, quia de sancto Spiritu. Sic in psal. cxxii, n. 5: Cælestis ergo est secundus Adam, et idcirco cælestis, quia verbum caro factum est, ex Spiritu scilicet et Deo homo natus: ubi ex Spiritu et Deo homo natus id sibi vult, quod in hocce lib., num. 22, ante hominem Deus, suscipiens hominem homo et Deus.

(d) Excusi cum pluribus mss. in carne. Verius Corbeieus codex et nonnulli alii, in carnem. Hic enim Arianos Apollinarii atque Eutychis præcursores pergit refellere, verbis nonnihil intricatis, sed ad confirmandam nostram de Eucharistice sacramente

existimaretur, dum cœlestis esse corpus ostenditur. At vero cum suus panis est, assumpti per Verbum corporis esse professio; subiecti enim; *Nisi manducaveritis carnem filii hominis, et sanguinem ejus biberitis, non habebitis vitam in vobis (Ibid., 54)*: ut quia id, quod filius hominis est, et (a) panis de cœlis ipse descendit: per panem suum de cœlo descendentem, et per carnem ac sanguinem filii hominis, et conceptæ ex Spiritu sancto, et natæ ex Virgine carnis intelligatur assumptio.

19. *Christus perfectus Deus, perfectus homo.* — Hujus igitur corporis homo Jesus Christus et Dei filius, et hominest filius, et ex forma Dei se exinaniens formam servi accepit. Non alius filius hominis, quam qui filius Dei est: neque alius in forma Dei, quam qui in forma servi perfectus homo natus est: ut sicut per naturam constitutam nobis a Deo originis nostræ (1) principe (b), corporis atque animæ homo nascitur, ita Jesus Christus per virtutem suam (c) carnis atque animæ homo ac Deus esset, habens in se et totum verumque quod homo est, et totum verumque quod Deus est.

20. *Adæ carnem et animam Christum accepisse docentes. Anima opus Dei.* — Quamquam multi confir-

(1) *Principem.*

fidem luculentis, quibus perspicuitas ex superioribus accedit. Ait igitur Verbum se panem dicere, nimirum propter corpus quod sibi coaptavit et assumpsit: corpus autem illud a Verbo suum dici, ut res assumpta et assumens persona distinguantur, adeoque Verbum in carnem defecisse, non existimetur: dum corpus illud et cœlestis vocari, propter personam cœlestem ac divinam quæ illud condidit et assumpsit; rursumque carnem et sanguinem filii hominis, quia caro illa assumpta vere de Virginis carne nata est. Cum autem hæc dicat sanctus Doctor in eum Joannis locum, quem de Eucharistiæ sacramento interpretatum eum esse liquet ex lib. viii, n. 14 et 16, ubi ad venerandum illud sacramentum refert, quæ eidem loco connectuntur, sequitur eum sensisse unam eandemque esse Christi carnem de Virgine natam, et in Eucharistia a nobis sumptam. Totum illud confirmat et illustrat Eusebius Emesenus apud Theodoretum ad calcem Dial. iii: *Dicit Dominus panem Dei descendisse de cœlo: et interpretans (quamquam apertius dicere non possum propter mysteria Eucharistiæ), hoc dicit, Caro mea est. Caro Filii descendit de cœlis? Quomodo ergo dicit, Panis Dei vivit, et descendit de cœlis, et (hoc de carne sua) interpretans? Quoniam Potentia quæ assumpsit, de cœlis descendit, id quod habet Potentia, carni tribuitur. Ubi vides etiam ab Eusebio non aliam existimari carnem quæ in mysteriis sumitur, et quæ a Verbo in Virgine suscepta est.*

(a) Id est, etiam panis. Hoc quippe sibi vult: ut quia id, quod filius hominis vocatur in his, *Nisi manducaveritis carnem filii hominis*, dicitur etiam panis de cœlis descendens in illis, *Ego sum panis vivus, qui de cœlo descendi.*

(b) In aliquot mss. principem. In tribus, princeps. Nil immutandum.

(c) Vulgati hic addunt admittance: quod verbum abest a mss. Sicut proxime omnis homo, ita nunc Christus carnis atque animæ homo esse dicitur contra Arianos, qui carnem sine anima ab ipso susceptam esse sentiunt.

(d) Hoc, Hieronymo teste epist. lxxxi ad Marcell.

A mandæ hæreseos suæ arte, ita aures imperitorum soleant illudere, ut quia et corpus et anima Adæ in peccato fuit, (d) carnem quoque Adæ atque animam Dominus ex Virgine accepit, neque hominem totum ex Spiritu sancto Virgo conceperit. Qui si intelligerent sacramentum carnis assumptæ, intelligerent etiam sacramentum ejusdem et hominis filii et Dei filii. Quasi vero si tantum ex Virgine assumpsisset quoque ex eadem et animam: cum (e) anima omnis opus Dei sit, carnis vero generatio semper ex carne sit.

21. *Christum volentes esse vocis sonum, et Catholicis quasi hominem negent affingentes.* — Sed volentes unigenitum Deum, qui in principio apud Deum erat Deus Verbum, non substantivum Deum esse, sed (f) sermonem vocis emissæ, ut quod loquentibus est suum verbum, hoc sit patri Deo Filius; argute subreperere volunt, ne subsistens Verbum Deus et manens in forma Dei Christus homo natus sit: ut cum hominem illum humanæ potius originis causa, quam (g) spiritalis conceptionis sacramentum animaverit, non Deus Verbum hominem se ex partu Virginis efficiens extiterit, sed (h) ut in prophetis Spiritus prophetiæ, ita in Jesu Verbum Dei fuerit, et arguere nos soleant, quod Christum dicamus esse natum

et Anaps. post Tertullianum sensit Apollinarius, quod quomodo corpus ex corpore, sic anima nascatur ex anima. De eodem Nemesius cap. 2: *Apollinarius putat animos ab animis gigni, ut a corporibus corpora; progredi enim ut propagationem primi hominis in omnes, qui ex illo generantur.* Quibus favet Athanasius, lib. de salutari Adventu Jesu Christi, qui contra Apollinarium vulgo inscribitur, ubi hæreticos animam carnalem sentientes sic refellit: *Si, ut vestra fert opinio, anima carnalis est; cur non una cum corpore et moritur et perit?*

(e) Editi, anima hominis. Rectius mss. anima omnis, ex quibus apte jam concludere est: si omnis, ergo et Christi. Nemo non videt, nullam Hilarium fuisse dubitationem circa originem animæ, cujus inquisitio Augustinum tam diu fatigavit.

(f) Vat. bas. codex, sed sonum vocis. Mox in eodem mss. argute serpere, pro argute subreperere; ubi in aliis mss. antiquo scribendi more, subripere. Illic hæretici notantur, qui conantur efficere, ne Verbi Dei subsistentis corporatio credatur. Hunc locum cum libro de Synod., n. 46, contulisse juverit.

(g) Hoc est, quam conceptionis, cujus causa est Spiritus Deus Verbum. Identidem observare est, omnem hæreticorum copiam in hoc esse, ut Christum divinitatis expertem esse insinuent; Hilarium autem id omnino laborare, ut quem verum ac perfectum hominem probat, verum etiam Deum esse demonstraret ex ipsa conceptionis suæ ratione.

(h) Huic opinioni locum inter Corinthios patuisse conqueritur Athanasius epist. ad Epictetum, sub cuius finem paucis eam perstringit. Eandem in Apollinario Gregorio Nazianz., Or. li, n. 8, hoc anathematismo damnat: *Si quis divinitatem in eo velut in prophetis per gratiam operatam fuisse, non autem secundum essentiam copulatam fuisse atque copulari dixerit, a provstantiori afflatu vacuus sit, etc.*, et in Carm. de vita sua: *Dei totius particeps facta est hominis natura: non ut propheta vel quispiam alius divinitus afflatorum: qui non tam Dei particeps fuit, quam eorum quæ Dei sunt; verum substantiatius sic tamquam radiis sol.*

(a) non nostri corporis atque animæ hominem : cum nos Verbum carnem factum, (b) et se ex forma Dei evacuantem Christum, et formam servi assumentem, perfectum secundum habitum conformationis humanæ, et nostræ similitudinis natum hominem prædicemus : ut (c) vere Dei filius verus hominis filius verus sit : neque non natus ex Deo homo, neque quia natus ex Deo homo, ideo Deus esse deficiens.

22. *Christi anima a Deo. Unus est in duabus naturis perfectis.* — Sed ut per se sibi assumpsit ex Virgine corpus, ita ex se sibi animam assumpsit; quæ utique numquam ab homine gignentium originibus præbetur. Si enim conceptum carnis nisi ex Deo Virgo non habuit; longe magis necesse est, anima corporis, nisi **335** ex Deo, aliunde non fuerit. Et cum ipse ille filius hominis ipse sit qui et filius Dei, (d) quia totus hominis filius totus Dei filius sit; quam ridicule præter Dei filium, qui Verbum caro factum est, alium nescio quem tamquam prophetam Verbo Dei animatum prædicabimus, cum Dominus Jesus Christus et hominis filius et Dei filius sit? Per id vero, quod tristis est anima sua usque ad mortem, et quod potestatem habet animæ suæ ponendæ et resumendæ, voluit extrinsecus (e) animam, non ex Spiritu sancto, ut et corpus ex eo conceptum est, deputare : cum Verbum Deus, in sacramento naturæ suæ manens, homo natus sit. Natus autem est, non

(1) *Homo Deus possit.*

(a) Deest particula negans in duobus mss. Colb. et uno Sorbon. Prorsus retinenda est. Hujus calumniæ repellendæ gratia tanto studio hic inculcat Hilarius, Christum esse perfectum hominem natura nobis similem, licet ex singulari illius conceptione maxime velit divinitatem ipsius comprobare : sicut toto hoc libro in unos Arianos intentus, pari fere studio contra Sabellium pugnat, ut nullum usitate illorum calumniæ locum permittat.

(b) Solutus codex Vat. bas., et formam Dei evacuantem : minus sincere. Obiter observare est, qui Christi vocabulum ad naturam divinam referatur. Sic paulo ante synonyma sunt, *subsistens Verbum Deus, et, manens in forma Dei Christus.*

(c) Editi, ut *verus*. Majore quadam energia mss. ut *vere*, scilicet *natus sit*, qui *vere filius Dei* est. Tota illa gradatio sic potest explicatius exponi, ut Dei filius ex Virgine verus hominis filius vere natus sit; ita autem ex Virgine hominis filius natus sit, ut non nisi ex Deo homo sit; ac demum ex Deo, hoc est, cum Deus esset, ita natus sit homo, ut Deus esse non desierit.

(d) Scilicet, ut per eundem totum hominem simul ac Deum totus homo in peccatum lapsus resingatur ac reformetur, inquit adversus Apollinarium Gregorius Nazianz., Or. I., n. 5. De verbo *totus* vide annotata ad psal. I, n. 27.

(e) Hoc est, neque a Verbo conditam, sed a causa aliena atque externa propinque, ut dictum est n. 20, neque eidem Verbo intrinsece et in unitatem personæ conjunctam. Eisdem quippe hæreticos personas in Christo divisisse, et humiles Christi voces humanæ, divinæ autem gloriosos titulos tribuisse, testis est laudatus Gregorius Nazianz. præsertim sub finem Or. LII.

(f) Particulam et in vulgatis omissam rectius mss. retinent, ne naturarum confusio intelligatur. Rursum his concinens adversus Apollinarium Gregorius Naz.,

ut esset alius atque alius : sed ut ante hominem Deus, suscipiens hominem (1) homo (f) et Deus posset intelligi. Nam quo modo Jesus Christus Dei filius natus ex Maria est, nisi quod Verbum caro factum est : scilicet quod filius Dei, cum in forma Dei esset, formam servi accepit? Accepisse autem formam servi eum, qui esset in Dei forma, de contrariis (g) comparatur : ut quanta veritas est manere in Dei forma, tanta veritas sit accepisse formam servi. Ad proprietatem enim naturæ intelligendam, significatione verbi ad id communis impellimur. In forma enim servi est, qui et in forma Dei est. Et cum hoc (2) (h) naturæ, illud vero dispensationis sit; in eisdem tamen esse veritatis proprietate, quod utrumque est : ut tam verus sit in Dei forma, quam verus in servi. Ut vero assumpsisse formam servi non aliud est, quam hominem natum esse; ita in forma Dei esse non aliud est, quam **336** Deum esse, unum tamen eundemque, non Dei defectione, sed hominis assumptione, profitentes et in forma Dei per naturam divinam, et in forma servi ex conceptione Spiritus sancti secundum habitum hominis repertum fuisse. Itaque cum Jesus Christus et natus, et passus, et mortuus, et sepultus sit; (i) et resurrexit. Non potest in his sacramentorum diversitatibus ita ab se dividius esse, ne Christus sit : cum non alius Christus, quam qui in forma Dei erat, formam servi accepit; neque alius, quam qui natus est, mortuus

(2) *Naturale.*

Or. LI, n. 5, ait : *Neque enim hominem a divinitate separamus : sed unum et eundem profitemur, prius quidem non hominem, sed Deum, etc., in fine autem etiam hominem.*

(g) Atque adeo duæ illæ naturæ contrariæ post conjunctionem perseverant inconfusæ. Sic Gregorius Nazianz., Or. XLII, ubi carnis vocabulo humanam naturam, divinam vero spiritus nomine appellans ait : *Progressus autem Deus cum assumpta humanitate, unum (nunc dicere minus unus est) ex duobus inter se contrariis, carne nimirum et Spiritu, quorum alterum deitatem dedit (ἰδιώσεν), alterum accepit, ἰδιώθη.*

(h) Vat. bas. ms. cum quibusdam aliis, *naturale* : minus concinne. Ex hoc loco, necnon ex num. 64, 65 et aliis planum est, uti jam observavimus, Hilario quoties de Christo sermo est, *naturæ* vocabulum semper ad divinitatem referri. *Quod enim*, inquit in psal. CXXXIX, n. 2, *Deus est, naturæ suæ est; quod autem homo est, naturæ nostræ assumptio est.* Cujus rei rationem sic reddit in ps. LXVIII, n. 25 : *Neque formæ servilis assumptio tamquam genuinæ originis natura est; cum id quod assumptum est, non proprietas interior sit, sed exterior accessio.* Sic Cyrill. 11 in Joan. naturam humanam ad Verbi unionem *σχημασῶς, non φυσικῶς* ascendisse docet, *quod ex se et suapte conditione non habet hoc, ut cum Deo unum sit.* At caute omnino Hilarius subinde demonstrat, assumptam servi formam nihil minus propriam Christi esse, quam ipsam formam Dei.

(i) *Excussus, et resurrexit, et in caelos ascenderit, non potest*, etc. Simplicius ac verius mss. et (pro etiam) *resurrexit* : hoc est, si mihi objicitis Christi in natiuitate, passione, etc., infirmitatem; ego opponam ejusdem in resurrectione gloriam. Pergit Hilarius viam præcludere errori hæreticorum, quorum imitatores Apollinaristæ Christos duos inducentes apud Gregorium Naz., Or. LII : *verba illa, Angore affectus est,*

sit; neque alius, quam qui est mortuus, resurrexit; neque alius, quam (a) qui resurrexit, sit in cœlis; in cœlis autem non alius sit, quam qui descendit ante de cœlis.

25. *Christus passioni obnoxius, num et dolori. Christi in carne prærogativæ.* — Homo itaque Jesus Christus unigenitus Deus, per carnem et Verbum ut hominis filius ita et Dei filius, hominem verum secundum similitudinem nostri hominis, non deficiens a se Deo, sumpsit: (b) in quo, quamvis aut ictus incideret, aut vulnus descenderet, aut nodi concurrerent, aut suspensio elevaret, afferrent quidem hæc impetum passionis, non tamen dolorem passionis inferrent: ut telum aliquod aut aquam perforans, aut

(1) Vox Domini abest.

et cruci affixus, ac sepultus, externi integumentis esse affirmant; hæc autem, Confidit, et resurrexit, atque ascendit, interni thesauri.

(a) Ita mss. At editi, qui resurrexit, ascendit in cœlos, in cœlos autem. Ex hoc loco aliisque similibus in generali præfat. § 4, ostendimus, Hilarium longe abuisse ut divinitatem Christi a corpore unquam separatam sentiret. Si enim ante mortem secessit, alius dicendus est natus, alius mortuus, alius in cœlis.

(b) Er., Lips. et Par. in quem: dissidentibus Bad. et mss. quos inter Corbeiensis ab antiqua manu ad marginem habet, *Cautè lege.* Ad cautelam recolendum contra quos hactenus disputavit Doctor catholicus: cujus verba omnia ad id exigenda sunt, quod ab Apollinario assertum esse conqueritur Gregorius Nazianz. ad Nectarium Or. XLVI: *Ipsium unigenitum Deum omnium judicem, vitæ auctorem, mortis extinctorem, mortalem esse docet, propriaque sua divinitate passum esse, atque in triduana illa corporis morte divinitatem quoque simul cum corpore mortuam fuisse, sicque rursus Patris opera a morte ad vitam revocata: maxime cum Hilarius supra num. 9 contra erroris hujusmodi assertorps toto hoc libro agendum sibi proponat.*

(c) Abest Domini a Bad., Er. et plerisque mss.

(d) In vulgatis, exercuit. At in mss. exseruit: post quod verbum recte intellexeris respectu divinitatis. Proxime enim *Virtus corporis* idem est, quod Verbum in assumpto subsistens corpore, quasi, *Virtus corporata.* Quo sensu Eusebius Emesenus apud Theodoretum Dial. III, p. 172, Christum secundum divinitatem passionum nostrarum nescium fuisse defendens, Verbum *Virtutis* nomine constanter designat. *Non enim, inquit, clavum excepit Virtus, ut timeret: quamvis, ut paucis interjectis declarat, corporis passionem suscepit.* Ita Hilarius, ubi ei de Christo sermo est, *virtutis* vocem semper ad Verbum refert. Verbum autem hic *Virtus corporis*, quomodo supra ad calcem num. 15, *Virtus originis*, merito ab eo nuncupetur; quia ipsum propria virtute, uti jam sæpe notavimus, corpori suo originem præbuisse censuit. Forte etiam Verbum corporis virtutem appellavit accommodata ad sententiam adversariorum loquendi ratione. Illi enim infra n. 49 de Christo sic sensisse memorantur, *ut Deus Verbum tanquam pars aliqua virtutis Dei quodam se tractu continuationis extendens, hominem illum qui a Maria esse cœpit, habitaverit, et virtutibus divinæ operationis instruxerit.* Hic igitur pœnæ sensus a sola rejicitur natura Verbi, cujus personæ attribuitur. At ne commodam hanc interpretationem de nostro excogitasse videamur, afferendus est alius Hilarii locus, in quo cum Christi passionem eadem ratione explicet, quod hic *virtutem corporis*, jam perspicue appellet *naturam divinitatis.* Hunc habemus in Psal. LIII, n. 12: *Quamquam,*

ignem compungens, aut aera vulnerans, omnes quidem has passiones naturæ suæ infert, ut foret, ut compungat, ut vulneret; sed naturam suam in hæc passio illata non retinet, dum in natura non est vel aquam forari, vel pungi ignem, vel aerem vulnerari, quamvis naturæ teli sit et vulnerare et compungere et forare. Passus quidem est Dominus Jesus Christus, dum 337 cæditur, dum suspenditur, dum crucifigitur, dum moritur: sed in corpus (1) Domini (c) irruens passio, nec non fuit passio, nec tamen naturam passionis (d) exseruit: dum et pœnali ministerio desævavit, et Virtus corporis sine sensu pœnæ vim pœnæ in se desævientis excepit. Habuerit sane illud Domini corpus (e) doloris nostri naturam, si corpus

inquit, *passio illa non fuerit conditionis et generis, quia indemutabilem Dei naturam nulla vis injuriosæ perturbationis offenderet; tamen suscepta voluntarie est, officio quidem ipsa satisfactura pœnali, non tamen pœnæ sensu læsura patientem: non quod illa lædendi non habuerit pro ipsa passionis qualitate naturam; sed quod dolorem DIVINITATIS NATURA non sentit. Passus est ergo Deus; quia se subiecit voluntarius passioni: sed suscipiens naturales ingruentium in se passionum (quibus dolorem patientibus necesse est inferri) virtutes, ipse tamen a naturæ suæ virtute non excidit ut dolet.* Hinc facile intelligitur quid sibi velit proximo allata teli in aquam aut ignem aut aerem immixta similitudo.

(e) Erasmus testatur se in quodam exemplari reperisse hic adsumtum, *ex peccato; ac rursus, suapte natura sine mirabili adjutorio Dei,* post verba *ut calcet undas.* Hic uno argumento videtur Hilarius corpori Christi et naturam dolendi negare, et virtutem tribuere miracula per se patrandi. At ut corpori Christi miracula patrandi virtutem tribuat longe abest, qui eam vim ne in animam quidem illius convenire pro certo ponit infra num. 55: *Non convenit, inquit, ut anima de sepulcro Lazarum vocet, et ad animæ innexæ corpori præceptum atque virtutem in mortuum suum anima jam ex eo dissoluta revocetur.* Sic lib. de Synod. n. 48, ex miraculis probat Verbum in carnem non esse translatum: *Alioquin unde carni in operibus virtutes, in monte gloriam, in passione securitatem, in morte vitam? Sed demutationem Deus nesciens, nihil ex substantiæ suæ bonis caro factus amisit.* Non igitur carnis, sed substantiæ divinæ proprium bonum est virtus miraculorum. Quod non minus perspicue docet lib. VII de Trin. n. 36, ubi ait: *Cum enim ea, quæ gereret, propria Deo essent, calcare undas, jubere ventis, etc., hinc querelæ omnis orta conquestio est, quod... gessisse hæc in hominem assumpto Dei non intellecta natura est.* Sed et id ipsum confirmat in Psal. LV, n. 5, cum primo ponit divinitatem in eo remansisse naturam: *Factus enim caro Deus etiam in assumptione carnis Deus esse permansit, utens virtutis suæ sub consortio nostri corporis potestate.* Tum ex miraculis dictum suum sic probat: *Non enim carne est degravatus, ne super undas ambularet, etc.* Ac demum concludit: *Non ergo metuit a carne... sub assumptione carnis Deus opera divina consummans.* Itaque Christi carni sicut miraculorum virtutem non tribuit, ita nec negat dolendi naturam: sed eos, qui nullam in Christo recipient naturam a dolore immunem, tacite inducit, ut ex iis, quæ mirabiliter gessit in corpore, singularem in eo naturam exstare, eamque divinam esse cogitent. Nec male subinde eorum animos ad id refert, ut considerent an ex inflictis corpori Christi pœnis recte opinentur, Verbum ac Spiritum assumentem expertum esse doloris nostri naturam. Negari etiam

nostrum id naturæ habet, ut calcet undas et super fluctus eat, et non degravetur ingressu, neque aquæ insistentibus vestigiis cedant, penetret etiam solida, nec clausæ domus obstaculis arceatur. At vero si dominici corporis sola ista natura sit, ut (a) sua virtute, sua anima feratur in humidis, et insistat in liquidis, et exstructa transcurrat: quid per naturam humani corporis (b) conceptam **338** ex Spiritu carnem judicamus? Caro illa, id est, panis ille de cœlis est; et homo ille de Deo est. Habens ad patiendum quidem corpus, et passus est; sed (c) naturam non habens ad dolendum. Naturæ (d) enim propriæ ac suæ corpus illud est, quod in cœlestem gloriam (e) conformatur in monte, quod tactu suo fugat febres, quod de spūto suo format oculos.

24. *Passiones humanæ an in Christo.* — Sed forte in quo affectio flendi, sitiendi, esuriendique mansit, cæterarum quoque humanarum passionum in eo necesse sit inesse naturam. Qui sacramentum fletus, sitis atque esuritionis ignorat, sciat et vivificare flentem, nec mortem Lazari flere (Joan. II, 15), (f) quam gaudeat, et flumina aquæ vivæ ex se præbere sitientem (Joan. VII, 38), neque (g) arere siti, qui **339** potens sit potare sitientes, (h) et esurientem eam

(1) *Ut passionis, mox, non potatura.*

potest corpus Domini habuisse doloris nostri naturam: quia noster dolor etiam invitos pungat ac mordeat. Vel certe hoc argumentum ex iis est, quæ adversarios ita premant, ut in sua sententia eis non suppetat quod reponant.

(a) An primum ait sua virtute, quasi divina virtute quæ dicti prodigii primaria causa sit; ac tum sua anima, ut quæ a divina natura hanc vim proxime excipiat, et corpori communicet: quia ut loquitur Gregorius Naz. sub finem Or. 35: Deus per intermediam montem cum carne conjunctus est; et Rufinus in expositione Symboli: Filius ergo Dei nascitur, non principaliter soli carni sociatus, sed anima inter carnem Deumque media generatus.

(b) Ita mss. Editi vero, *concepta ex Spiritu sancto caro judicatur.* Caro illa de cœlis dicitur, quia persona assumens est de cœlis.

(c) In uno exemplari reperit Erasmus hic insertum, *imbecillum ut nostra ex peccato.* Cum habens sit Verbum, nec Verbi ea natura sit, ut possit dolere; facile expeditur difficultas, quæ ex hoc loco oritur. Quod illustrare licet ex Tract. Psal. LIII, n. 8, ubi Judæos animam hanc (Christi) humanæ naturæ et infirmitatis esse existimantes cum reprehendit Hilarius, prædicare videretur Christi animam non similis cum nostra fuisse naturæ, nisi adversam sententiam ante et post tueretur; pateretque hoc eum tantum velle, Christi animam pertinere ad personam filii Dei, qui natura Deus sit et omnis infirmitatis expertus; idque Judæis latuisse.

(d) Illud naturæ enim propriæ, etc., idem est quod initio num. 25: *Habuit enim corpus, sed originis suæ proprium,* etc., quod significat Christi corpori naturam fuisse singularem, propriam, ac Dei filio consentaneam; ipse enim corporis sui origo est, ut dictum est num. 18. Quo sensu ita intelligendum est Christi corpus naturæ propriæ, ut naturæ nostræ vitii fuerit vacuum, non ut nostræ carnis corpus non fuerit. Nam et lib. I, n. 11, *nostræ carnis Deus caro factus prædicatur, ut et in suis perfectus sit, et verus in nostris;* et hic ipse liber supra et infra nihil quidem magis resonat. In hac natura a vitii nostris libera dolor non potest esse nisi spontaneus: ex cu-

quæ fructus suos esurienti non præbuerit damnare arborem (Matth. XXI, 19), nec naturam eam vinci inedia, quæ naturam viriditatis jussa ariditate demutet (Ibid.). Quod si, præter fletus et sitis et esuritionis mysterium, assumpta caro, id est, homo totus, passionum est permixta naturis: nec tamen ita, (1) ut passionum (i) conficeretur injuriis; ut flens non sibi fleret, ut sitiens sitim non potaturus depelleret, et esuriens non se cibo escæ alicujus expelleret. Neque enim tum, cum sitivit aut esurivit aut flevit, bibisse Dominus aut manducasse aut doluisse monstratus est: sed ad demonstrandam corporis veritatem, corporis consuetudo suscepta est, ita ut naturæ nostræ consuetudine consuetudini (j) sit corporis satisfactum. Vel cum potum et cibum accepit, non se necessitati corporis, sed consuetudini tribuit.

25. *In Christo corporis humani veritas, non vitia. Non caro peccati, sed similitudo.* — Habuit enim corpus, sed originis suæ proprium; neque ex vitiiis humanæ conceptionis existens, sed in formam corporis nostri virtutis suæ potestate subsistens: gerens quidem nos per formam servi, sed a peccatis et a vitiiis humani corporis liber; et nos quidem in eo

jus sensu nihil contra Christi divinitatem ac virtutem habetur, sicut neque ex ipsius siti aut esurie, ut mox declaratur. Potest etiam ita explicari corpus naturæ et originis suæ proprium, ut corpus illud Verbi primum fuerit eique intime conjunctum, et non, ut supra voluit hæretici, in eo tanquam in prophetis habitavit. Cui explicationi favet, quod de gloria ac virtute hujus corporis proxime subjicitur. Hanc quippe probationem lib. de Synod. num. 48, et in Ps. LV, n. 5, Hilarius adhibet, ut Verbum post carnis assumptionem a se non defecisse demonstret. Hoc sensu non corpus, non homo, sed Verbum habens corpus a dolore vindicatur. Cum his confer quæ infra num. 26, habentur.

(e) Editi, *transformatur.* At mss. magno consensu, *conformatur:* quod Gregorius Naz. Or. LI, factum esse explicat *divinitate carnem superante, ὑπερνωκῶσας τὸ σαρκίον τῆς θεότητος.*

(f) Præpositionem ob hinc removimus auctoritate mss.

(g) Editi, *carere siti:* emendantur ex mss.

(h) Bad. et Er., *et esurientes;* Lips. et Par., *et esuriente se.* Rectius mss. *et esurientem,* hoc est: sciat eum etiam dum esurit cum auctoritate damnare arborem. In his manifestum est, hoc Hilarium tantum velle, naturam in Christo existitisse aliquam ab affectione flendi, sitiendi, esuriendique alienam; etiam cum easdem affectiones secundum carnem pateretur. Eodem modo de doloris sensu locutum eum esse sentiendum est.

(i) Supple *permixta est.* Tum vulgati, *ut passionis;* ac mox, *et sitiens sitim non potatura:* corriguntur ex mss. Non est hic negligenter transeundum, quod *assumpta caro* ab ipsomet Hilario expouatur *totus homo:* quem deinde concedit permixtum esse *passionum naturis,* non *passionum injuriis.* Quippe ex his perspicuum est, eum sensisse Christum secundum hominem totum, id est, tam secundum animam quam secundum carnem, passionibus permixtum esse; non quidem quatenus Verbo injuriosæ et contumeliosæ sunt, sed quatenus homini naturales.

(j) In ms. Vat. bas., *sit corpori satisfactum,* perperam omisso prius verbo *consuetudini.*

per generationem Virginis inessemus, sed nostra in eo per virtutem profectæ ex se originis vitia non inessent : dum homo natus, non vitiiis humanæ conceptionis est natus. Tenuit enim Apostolus demonstrandæ nativitatis hujus sacramentum, cum ait : *Sed humiliavit se formam servi accipiens, in similitudine (a) hominis constitutus, et habitu repertus ut homo (Phil. II, 7) : ut dum formam servi accepit, natus esse in forma hominis intelligatur; dum autem in similitudine hominis constitutus et habitu repertus ut homo est, species quidem et veritas corporis hominem læsetur, sed (b) naturas vitiorum, qui ut homo sit habitu repertus, ignoret. In similitudine enim naturæ, non 340 in vitiorum proprietate (c) generatio est. Nam quia in eo, quod formam servi accepit, nativitatis videbatur significata esse natura, subjecti in similitudine hominis constitutum et habitu ut hominem repertum : ne nativitatis veritas naturæ quoque per vitia infirmitatis proprietatis crederetur, cum et in forma servi esset vera nativitas; et in (d) habitu repertum ut hominem, esset similitudo naturæ. Ipse quidem per virginem ex se natus homo, (1) et in similitudine (e) vitiosæ peccati carnis inventus. Quod id ipsum ad Romanos scribens testatus est Apostolus, cum ait : *Quod enim impossibile erat legi, in quo infirmabatur per carnem, Deus filium suum misit (2) in similitudine carnis peccati, et de peccato condemnavit peccatum (Rom. VIII, 3) (f). Non fuit habitus ille (3) tamquam (g) hominis, sed ut hominis : neque caro illa caro peccati, sed similitudo carnis peccati : dum et habitus carnis in nativitate est veritate, et similitudo carnis peccati a vitiiis humanæ passionis aliena est. Ita homo Christus Jesus et in veritate nativitatis est dum homo est, et**

non est in peccati proprietate dum Christus est : quia et qui homo est, non potuit non homo esse quod natus est; et qui Christus est, non potuit amisisse quod Christus est. Atque ita dum homo Christus Jesus est, habet et nativitatem hominis, (h) qui homo est; nec est in vitiosa hominis infirmitate, qui Christus est.

26. *Christus verus homo sine hominis vitiiis Deus verus permansit. Passionis gesta expenduntur.* — Quamquam igitur nos ad hujus sacramenti intelligentiam apostolica fides instruat, quæ et habitu ut hominem repertum, et in similitudine carnis peccati missum hominem Christum Jesum esse testata sit : ut cum habitu ut homo est, sit in forma servi, et non sit in vitiiis natura; et cum in similitudine carnis peccati est, sit quidem Verbum caro, sed in similitudine carnis peccati sit potius, (i) quam caro ipsa peccati sit : et cum homo 341 Christus Jesus est, sit quidem homo, sed in homine non possit aliud esse quam Christus est : atque ita et ex corporis nativitate homo natus sit, nec sit in hominis vitiiis, qui non sit in origine; quia Verbum caro factum non potuit non caro esse quod factum est, et Verbum licet caro factum sit, non tamen amisit esse quod Verbum est; et dum Verbum caro factum originis suæ non potest carere natura, (j) non potuit nisi in naturæ suæ origine permanere quod Verbum est, neque non vere intelligi Verbum caro esse quod factum est; ita tamen, ut (k) quia habitavit in nobis, non caro illa Verbum sit, sed Verbi caro sit habitantis in carne : quæ cum ita sint, tamen videamus an per actus universus ille passionis ordo infirmitatem in Domino corporalis doloris permittat intelligi. Dilatis enim ad modicum eorum dictionum causis, ex quibus

(1) *Et in similitudinem vitiosæ peccatis.*

(2) *In similitudinem.*

(a) Ita constanter mss. At editi etiam constanter, in similitudine hominum.

(b) In vulgatis, naturam. Magis placet cum mss. naturas. Vitiiorum autem naturas intelligere est perturbationes rationi adversas et repugnantes, quas sum. 24, passionum injurias vocari adivimus.

(c) Apud Er., Lips., et Par., ejus generatio est. Abest ejus a Bad. et mss. sicque sit absoluta propositio de omni generatione, ad ejus veritatem ad opus est ut vitia propagentur.

(d) Particulam in omittit Bad. Sic autem illud intelligendum videtur : et in eo, quod Apostolus ait eum habitu repertum ut hominem.

(e) Bad. cum nonnullis mss., vitiosæ peccatis : mendose.

(f) Hic subjiciunt Er. et Lips., in carne, Par., in cruce. Neutrum existat in Bad. et mss.

(g) Ita Vat. has et potiores mss. Alii vero cum vulgatis, tantum hominis, sed et ut hominis. Inter ut et tamquam hoc ponit Hilarius discrimen, quod tamquam externam demarcat rei speciem, et conjunctio ad veritatem significet.

(h) Editi, qui homo est; et mss., quia Christus est : sententiis potioribus mss. Nemo non videt qui Christus a Jesu et homine distinguitur. Sed ex numero subsequenti liquidius patebit Christum et Verbum synonyma esse : et utrumque vocabulum ad naturam divinam ab humana distinctam referri.

(i) Sic mss. At editi, quam ipse caro peccati. Huc

(3) *Tantum hominis, sed et ut hominis.*

spectant quæ ex Hilario citat Augustinus lib. I cont. Julian. c. 3 : *Ergo cum unicus est in similitudine carnis peccati, non sicut carnem habuit, ita habuit et peccatum. Sed quia ex peccato omnis caro est, a peccato scilicet Adam parente deducta, in similitudine peccati carnis est missus, existente in eo non peccato, sed peccati carnis similitudine.*

(j) In pervetustis exemplaribus Vat. has. et Carn. non oportuit. In hoc numero summam habemus eorum quæ hactenus demonstrata sunt, Verbum scilicet assumendo carnem non amisisse quod erat, et humanæ naturæ veritatem assumpsisse, non vitia. Nec videtur, cur Hilarius tanto studio propugnari in Christo divinæ simul et humanæ naturæ distinctionem, nisi ut infirmitates nostras, quas hæretici divinæ male adscribebant, in unam humanam cadere evinceret. Sed quia non decebat hominem Deo unitum passionum dominatui subjacere, apposite ostendit, Christum turpia conceptionis nostræ initia necisisse, adeoque nostris passionibus obnoxium non fuisse, quatenus injuriis ac vitiosis suis, nostrique dominantur.

(k) In vulgatis, qui. Melius mss., quia. Redditur enim ratio cur Verbum, quamvis caro factum, nequeat dici mutatum in carnem : quia scilicet ita factum est caro, ut in carne habitasse prædicetur, ut dum habitat, non aliud quam Deus maneret, inquit Hilarius lib. I, nem. 41. Videsis tract. Psal. CXXXVIII, num. 3.

metum Domino hæresis adscribit; res ipsas ut gestæ sunt conferamus. Neque enim fieri potest, ut timor ejus significetur in verbis, cujus fiducia continetur in factis:

27. *An metus Passionis in Christo.* — Timuisse tibi, o hæretice, Dominus gloriæ passionem videtur? Sed ei ob ignorantia hujus errorem et satanas Petrus et scandalum est (*Matth. xvi, 23*). Et ille quidem per charitatem Christi, quem ei non caro neque sanguis, sed Pater qui in cælis est revelaverat, detestatus passionis sacramentum, tali severitatis sententia confirmatus ad fidem est. Tu quid sectaberis spei, Christum Deum negando, et metum ei passionis addendo? Anne timuit, qui armatis ad corripiendum se obvius prodiit (*Joan. xviii, 6*)? et in corpore ejus infirmitas fuit, ad cujus occursum consternata persequentium agmina concenterunt, et majestatem ingerentis se ad vincula non ferentes **342** supinatis corporibus reciderunt? Quam igitur infirmitatem dominantam (a) hujus corpori credis, cujus tantam habuit natura virtutem?

28. *An doloris.* — Sed forte dolorem vulnerum timuit. Quem, rogo, penetrantis in carnem clavi habuit (1) horrorem (b), qui excisæ auris carnem solo restituit tactu (*Luc. xxii, 51*)? Expone nobis tu, dominicæ infirmitatis assertor, hoc in ipso passionis tempore infirmatæ opus carnis. Exserente enim Petro atque adigente gladium, truncus aure servus sacerdotis adstabat. Quomodo (2) ex decisæ (c) auris vulnere, contingente Christo, restituta caro auris est? Unde inter fluentem sanguinem et post ipsa

(1) *Terrorem* in ms. Veron.

(2) *Excisæ*. Paulo post, *descendentis*, non *discendentis*.

(a) Editi, *hujus corporis*. Non negat incidisse, sed *dominatam esse*. Re ipsa nostræ infirmitates in Christum ita inciderunt, ut earum semper dominus fuerit.

(b) Excusi, *terrorem*: castigantur ex vetustioribus mss.

(c) In pluribus mss., *excisæ auris vulnus*.

(d) Plerique mss. cum vulgatis, *descendentis*. Tellerianus codex, *discendentis*. Magis placet cum Remigiano, *discendentis*. Deinde, in ipsa trunci corporis calumnia, hoc est, eo ipso momento quo ablata aure truncum factum est corpus. Calumniæ vocabulo apud auctores mediæ aut infimæ latinæ aliquando significatur actio, qua quis per juris formulas rem quampiam auferre contendit; aliquando autem pœna vel multa, qua damnatur qui actionem injuste instituit. Prima ratione intelligitur in *Psal. cxxxvii, n. 13*; nunc vero pro pœna simpliciter usurpatur: nisi quis malit eam vocari justam pœnam Christi injuste et per calumniam impetiti.

(e) Editi, *quo caretur*: renitentibus antiquioribus mss.

(f) Fateitur Hilarius infra n. 65, Christum, cum ex dispensatione homo esset, maneret tamen ex natura Deus, eundem, ex infirmitate crucifixum, qui ex virtute Dei viveret: ut cum infirmitas esset ex forma servi, et natura maneret ex Dei forma; non ambiguum esset in quo sacramento et passus esset, et viveret: ut cum in eodem esset et infirmitas ad passionem, et ad vitam Dei virtus; non alius ac divisus a se esset, qui et pateretur, et viveret. Quo ex loco efficitur: 1° virtutem quæ in Christi corpore fuit, intelligendam esse divinitatem, quod jam supra num. 23 observatum est; 2° Christum recte negari hic natu-

discidentis (d) gladii vestigia, et in ipsa trunci corporis calumnia, (3) exiit quod non est, et sequitur quod non exstat, et rependitur (e) quod caretur? Produccens hæc ergo aurem manus, clavum dolet? et sentit sibi vulnus, qui alteri dolorem vulneris non relinquit? Compungendæ carnis metu tristis est, cujus tactui licet carnem donare post cædem? Quod si hæc in Christi corpore virtus fuit, qua, rogo, fide naturaliter (f) infirmus fuisse defenditur, cui naturale fuit omnem humanarum infirmitatum inhibere naturam?

29. *An inde tristis.* — Sed forte stulta atque impia perversitate hinc infirmis in eo naturæ præsumetur assertio, quia tristis sit anima ejus usque ad mortem (*Matth. xxvi, 38*). Nondum te, hæretice, cur virtutem dicti non intelligas, arguo. Interim tamen a te requiro, cur exeunte ad proditionem Juda non memineris dictum fuisse: *Nunc honorificatus est filius hominis* (*Joan. xiii, 31*). Si enim passio honorificatura eum erat; quomodo tristem eum metus passionis effecerat? Nisi forte tam irrationabilis fuerit, ut pati timuerit **343**, quæ se essent glorificatura patientem.

30. *An calicem transferri a se preccatus sit.* — Sed forte timuisse usque eo existimabitur, ut transferri a se calicem deprecatus sit, dicens: *Abba pater, (g) possibilia tibi omnia sunt, transfer hunc calicem a me* (*Marc. xiv, 36*). Ut de cæteris non calumnier, nonne hebetudinem impietatis tuæ vel hinc coarguisses, quia legeras: *Reconde gladium tuum in thecam: calicem, quem dedit mihi Pater, non bibam illum* (*Joan. xviii, 11*)? Quomodo enim per patiendi metum transferri a se (h) deprecaretur, quod per dispensationis studium

(3) *Exit*. Deinde, *quo caretur*.

raliter infirmum, cum infirmus sit tantum ut homo, neque Hilario ex natura sit homo, sed Deus, uti etiam n. 22 annotavimus; 3° non Christi corpori, sed Verbo in corpore manenti hic adscribitur naturalem edendorum miraculorum virtutem, unde confirmatur quod n. 23 probatum est; 4° Christum naturaliter et ex forma Dei infirmum non ita hic ab Hilario negari, qui ex dispensatione et ex forma servi eundem infirmum et credit et prædicet. Nec movere debet quod ait supra, *Produccens hæc ergo aurem manus clavum dolet?* Figurata enim manus sumitur pro Verbo cujus est manus, quasi diceretur, An ex manu læsa dolet, qui eadem manu excisam aurem restituere potuit?

(g) Unus codex Sorbon. et alter Colb. *si omnia, etc. Carnutensis, si possibile est, transfer a me calicem istum*. De iisdem verbis adversus Arianos disputans Chrysostomus T. 1, homil. 32 ait: *Illi quidem divinitatis orationem esse dicunt: nos autem esse dicimus dispensationis*. Tum probat Christum noluisse a se calicem transferri, quem tanto studio exoptavit, ut Petrum cum a se deprecantem satanam appellavit; neque incertam ipsi fuisse Patris ea de re voluntatem, quæ prophetis etiam longe ante præcognita fuerat.

(h) In ms. Vatic. bas. et aliis nonnullis, *calicem deprecaretur*: glossema. Mox in vulgatis, *impleri*. Concinnius in mss. *implere*. Ad hoc porro festinavit summo charitatis studio, cum id in se consummaretur, quod ad salutem nostram perpeti ipse voluisset, ut habetur tract. *Psal. liv, n. 13* et paulo ante: *Cum salutem generi humano suscepta crucis morte donaret, non potest videri sacramentum hoc magnæ pietatis arguere ac recusare*.

festinaret implere? Non enim convenit, (a) ut pati A nollet, (1) qui pati vellet. Et cum pati eum velle cognosceres; religiosius fuerat dicti (b) inintelligentiam constiteri, quam (c) ad id impiæ stultitiæ furore prorumpere, ut eum assereres ne pateretur orasse, quem pati velle cognovisses.

31. *An derelictum se conquestus sit.* — Sed, credo, te ad impietatis tuæ pugnam etiam dicto dominicæ vocis armabis: *Deus, Deus meus, quare me dereliquisti (Marc. xv, 34)?* Post contumeliam enim crucis, forte dignationem ab eo paterni auxilii existimes recessisse, et hinc desolatæ infirmitatis suæ querelam existisse. Si tibi itaque in Christo contemptus et infirmitas et crux contumelia est; oportuerat te dicti hujus immemorem non fuisse: *Verum dico vobis, amodo videbitis filium hominis sedentem a dextris virtutis, et venientem cum nubibus cæli (Matth. xxvi, 64).*

32. *Recapitulatio.* — Ubi, rogo, in passione timor? ubi infirmitas? ubi dolor? ubi contumelia? Timere ab impiis dicitur? Sed ipse pati velle se prædicat. Infirmitas esse contenditur? Sed se potentem, dum consternatis persecutoribus obvis non sustinetur, ostendit. Dolere vulnera carnis arguitur? Sed in eo, quod carnem auris reddit ex vulnere, caro ipse cum sit, extra carnalem tamen naturam dolendi vulneris reperitur: quia dum et 344 manu truncam aurem attingit, manus illa de corpore est, et dum manus aurem producit ex vulnere, non esse manus illa corporis significatur infirmis.

33. *An crux ei contumeliosa.* — Sed contumeliosa ei esse crux dicitur. Atquin per hanc hominis filius sedere a dextris virtutis videndus est, et ex partu virginis homo natus in majestate sua cum cæli est nubibus reversus. Non tenes irreligiose rerum naturalium causas: et dum impietatis atque erroris spiritu plenus sacramentum fidei non intelligis, ex ipso sæculi sensu hebetudine hæretica (d) disproficis. Omne enim, quod timetur, vitari necesse est dum timetur;

(1) *Quod pati vellet.*

(a) In prius vulgatis, ut *pati nolit quod pati velit*: quod immutamus potiorum mss. auctoritate.

(b) Sic ms. Corb. quomodo legendum suspicabatur Erasmus, qui cum Bad. et plerisque mss. retinuit *intelligentiam*: cujus loco Lipsius deinde posuit *ignorantiam*.

(c) Sic mss. At editi, *ad impiæ stultitiæ furorem*: et mox, *cognosceres*, non *cognovisses*.

(d) In uno codice Vatic. *proficis*: male, ut Lud. Miræus jam notavit: qui post Erasmus monet, Hilarius verbo *disproficere*, pro *degenerare*, alias usum esse. Uterque haud dubie respexit in lib. xi, n. 11; ibi tamen eam vim verbum illud non obtinet, nisi accessione vocum in genere. Hic vero *disproficit* cum adjunctis sonat recessum ab humana sapientia: ut qui primum recesserant a fide propter humanam rationem, demum hæretica hebetudine ob præconceptam opinionem ab humana etiam ratione deficiant.

(e) Duo ex recentioribus mss. *demutabilem*. Retinendum cum aliis *indemutabilem*, quæ scil. a voluntate demutari ac declinari non possit. Ut enim defuit Augustinus lib. xiv, de Civ. Dei c. 15: *dolor carnis tantummodo offensio est animæ ex carne, et quædam ab ejus passione dissensio; sicut animæ dolor . . . discessio est ab his rebus quæ nobis nolentibus acci-*

et quod infirmum est, sumit ex imbecillitate terrorem; et quidquid dolet, dolendi in se habet (e) indemutabilem naturam; et quidquid contumeliosum est, semper inhonorum est: tu vero quo sensu rationis intelligis, Dominum nostrum Jesum Christum ad quod festinat, timere; et consternantem fortes, infirmitate trepidare; et vulnera non permittentem dolori (f), vulneratum dolere; et contumelia crucis dehonoriari, cui crux (g) concessus ad Deum est, et reditus ad regnum?

34. *Descendens ad inferos a cælo non recessit. Latronis alia, alia hæreticorum fides.* — Sed forte vel hoc tibi relictum occasionis impiæ arbitraris, ut descensionem ad inferos et ipsam mortis timuerit necessitatem, dum id ipsum testari videtur hoc dicto: *Pater, commendo in manus tuas (h) spiritum meum (Luc. xxiii, 46).* Hoc legens, et non intelligens; aut pie tacuisses, aut etiam religiose intelligentiam ejus orasses: non magis per impudentem assertionem stulto furore veritatis incapax vagareris. Anne tibi metuere infernum chaos et torrentes flammæ et omnem pœnarum ultricium abyssum credendus est, dicens latroni in cruce: *Amen dico tibi, hodie tecum eris in paradiso (Ibid. 43)?* Naturæ hujus potestatem jam non dico (i) metu, sed nec infernæ 345 sedis regione concludes, quæ descendens ad inferos, a paradiso non desit (sicuti et hominis filius loquens in terris, maneat (j) et in cælo). Martyri suo paradisu promittens, et consummatæ beatitudinis delicias pollicens. Non habet hunc metus corporalis, penetrantem quidem inferos, sed ubique naturæ suæ virtute distentum. Et naturam hanc mundi dominam, ac libertate spiritalis virtutis immensam, non sibi terrore mortis gehennæ chaos vindicat, qua paradisi deliciæ carere non possunt. Futurus enim in inferis Dominus, et in paradiso est futurus. Deseca ad metum pœnæ naturæ indesecabilis portionem: (k) et de Christo et apud inferos pone quod doleat, et in pa-

dunt. Hac ratione nonnulli philosophi explicant qui Adam innocens doloris expers fuerit, quia nimirum demutare valeret, quod ex se natum esset dolorem efficere.

(f) In vulgatis, *doleri*.

(g) Sic castigatioribus mss. quibus favent prima hujus numeri verba, et postrema n. 2 tract. psal. lxi. In aliquot aliis, ut in vulgatis, *consensus*: lectio non spernenda.

(h) *Hunc vero spiritum*, inquit Theodoretus in Dem. quod impatib. sit divinitas, *Ariani et Eunomiani divinitatem Unigeniti esse dicunt. Inanimum enim corpus assumptum putant.*

(i) In vulgatis: *metus*; et postea, *regio est concludens*. Etiam hic perspicuum est, *naturæ potestatem*, quæ a metu eximitur, divinitatem intelligi.

(j) Non qua filius hominis, sed qua filio Dei personaliter unitus. Respiciuntur Christi verba Joan. iii, 13. Hoc loquendi modo Hilarius dum solam divinitatem ab humanis affectionibus vindicat, interdum videri potest ipsam etiam carnem eximere.

(k) Vatic. bas. codex, *et da Christo*. Verius alii, *et de Christo*, scil. pone. Multis modis hic declarat fidei catholicæ defensor, quæ naturam velit ab humanis affectionibus immunem, nimirum naturam

radiso relinque quod regnet. Latro enim rogat, ut A sui in regno suo meminerit. Et, credo, eum ad hanc heatæ confessionis fidem, auditus transeunte palmas clavo gemitus accendit: et regnum Christi per dolorem (1) infirmati (a) in Christo corporis didicit. Ille dignationem reminiscens in regno postulat: tu crucis mortem ad metum deputas. Dominus communionem ei paradisi mox pollicetur: tu Christum in inferis sub pœnali terrore concludis. Diversæ spei fides ista est. Paradisum meruit sub cruce latro, pendentem Christum confessus in regno: in pœnæ (b) vero dolore et metu mortis Christum deputans, et paradiso necesse est (2) sis cariturus et regno.

35. *Epilogus, quale Christi corpus.* — Collatis igitur dictorum atque gestorum virtutibus, demonstrari non ambiguum est, in natura ejus corporis infirmitatem naturæ corporeæ non fuisse, cui in virtute naturæ fuerit omnem corporum depellere infirmitatem; et passionem illam, licet illata corpori sit, non tamen naturam dolendi corpori intulisse: quia quamvis forma corporis nostri esset in Domino, non tamen (c) in vitiosæ infirmitatis nostræ esset corpore, qui non esset in origine, quod ex conceptu Spiritus sancti Virgo progenuit: quod licet sexus sui officio genuerit, tamen non terrenæ 346 conceptionis suscepit elementis (d). Genuit etenim ex se corpus, sed quod conceptum esset ex Spiritu; habens quidem in se sui corporis veritatem, sed non habens naturam infirmitatem: dum et corpus illud corporis veritas est quod generatur ex virgine; et extra corporis nostri infirmitatem est, quod spiritalis conceptionis sump- C sit exordium.

36. *Tristem esse usque ad mortem quid.* — Sed niti adversum (e) apostolicæ fidei demonstrationem hæretici videntur hoc dicto: *Tristis est anima mea usque ad mortem* (Matth. xxvi, 38), ut professio ejus, qui se tristem ait, naturæ infirmitatem, per cujus conscientiam tristis cœperit esse, testatur. Ac primum humanæ intelligentiæ sensum interrogo, quid sit

- (1) *Infirmati, male.*
(2) *Sit cariturus.*

mundi dominam, immensam, qua paradisi delictæ carere non possunt, quæ naturæ indesecabilis in inferis simul et in paradiso sit.

(a) Sic præcipui mss. Vat. bas., Colb. etc. Editi vero, *infirmati in Christi corpore*. Quæ ironice sunt dicta.

(b) In vulgatis, *in pœnæ ergo dolore*; et mox, *sit cariturus*. Concucianior est lectio mss.

(c) Excusi, hic omisso *in*, mox subjiciunt, *forma esset in corpore qui non* etc. castigantur ex melioribus mss.

(d) Vat. bas. codex, *susceptis elementis*. Eodem sensu supra n. 15, legitur, *susceptis originibus*. Ita caute Hilarius Christum non communi lege conceptum prædicat, ut sacræ Virgini materni honoris veritatem continuo asserat. *Genuit etenim ex se corpus*.

(e) Lips. et Par. ex Erasmi margine, *evangelicæ*: obnitentibus mss. Sed et supra initio num. 26 prædicatur *apostolica fides*, non evangelica. Nimirum respicitur illud Apostoli, *in similitudine hominis factus*, etc. de quo hæcenus disputatum est.

(f) Tandem hic aperte habes confluentem tristitiam

tristem esse usque ad mortem. (f) Non enim ejusdem significationis est, tristem esse propter mortem, et tristem esse usque ad mortem: quia ubi propter mortem tristitia est, illic ipsa mors causa tristitiæ est; ubi vero tristitia usque ad mortem est, mors non jam tristitiæ est causa, sed finis. Qui ergo non propter mortem, sed usque ad mortem tristis est, quærendum est unde sit tristis. Tristis autem non incerto (3) neque (g) indefinito humanæ ignorantie tempore, sed usque ad mortem. Adeo autem non propter mortem suscepta tristitia est, ut sit destituta per mortem.

37. *Tristitiæ Christi causa. Cui præcetur calicem transire. Duæ Christi voluntates.* — Et ut causam tristitiæ intelligere possimus, videamus quid hanc professionem tristitiæ vel præcesserit, vel consequatur. Totius enim passionis et fidei mysterium consummatum paschæ cœna fuerat per Dominum. (h) Postque universorum in se scandalum docet (Matth. xxvi, 31 et 32), sed præcessurum se eos in Galilæam promittit (Ibid. 33). Petrus, cæteris licet scandalizaturis, se tamen non scandalizaturum constanti fide spondit. Sed Dominus per naturam Dei non ignarus gerendorum, ter eum negaturum se esse respondit: ut cæterorum scandalum intelligeretur ex Petro, cum ille in tam grave fidei periculum eum ter negando (i) recideret. Tum ille assumptis Petro, Jacobo et Joanne (Ibid. 37), duobus ad martyrium 347 electis, et Joanne in prædicationem Evangelii firmando, tristem se usque ad mortem professus est. Deinde progressus, oravit dicens: *Pater meus, si possibile est, transeat a me calix iste: sed tamen non sicut ego volo, sed sicut tu vis* (Ibid. 39). Transire a se calicem rogat, utique jam secum manentem: qui tum in sanguine Novi Testamenti pro multorum peccatis (j) effundi consummabatur. Non enim rogat ne secum sit, sed ut a se transeat. Deinde rogat ne voluntas sua fiat: et quod vult effici, id ipsum concedi sibi non vult. Ait enim, *Sed tamen non sicut ego volo, sed sicut tu vis*:

- (3) *Neque infinito.*

a Christo esse susceptam, et de causa dumtaxat disceptantem. Id ipsum profitetur cap. 13 in Matthæum n. 4, et in psal. cxli, n. 8, ubi clarius explicat qua parte tristitiam a Christo susceptam neget, dicens: *Non enim ait, propter mortem, quia licet se passioni daret, non tamen Virtus æterna dolorem passionis exciperet*. Qui enim in Hilarianis scriptis peregrinus non est, virtutis æternæ vocabulis divinitatem in eis enuntiari non nescit.

(g) Ms. *neque infinito, vel neque in infinito*.

(h) Lips. et Par. *postquam*; renitentibus vetustioribus libris. Mox eadem edit. post Er. *scandalizandis, scandalizandum*, et infra, *scandalizandos*: citra fidem mss. ex quorum summo consensu liquet verbum *scandalizaturum* Hilario passivum fuisse.

(i) Aliquot mss. *recederet*.

(j) Plerique mss. cum vulgatis, *effundendus consummabatur*. Optimi codicis Colbertini nec non Germanensis præferimus lectionem, qua Hilarii aptius enuntiatur sententia, rem jam inchoatam quæ ad exitum perducebatur significare volentis: quod Gallico diceremus, *qui achevait de se répandre*.

ut voluntate calicis deprecandi humanæ in se sollicitudinis significans consortium, sententiam a se unitæ sibi communisque cum Patre non discerneret voluntatis. Ut autem non pro se precari intelligeretur, et ratio significatæ voluntatis ac (a) deprecatio non obtinendæ esset in absoluto; hoc totum hujusmodi petitionis suæ cœpit exordium, *Pater meus, si possibile est*. Aliquid ergo Patri relinquitur, quod ei an possibile esset incertum sit? Et si nihil Patri impossibile est, intelligendum est ad cuius conditionem id (b) quod, *si possibile est*, sit relictum. Post hujus enim orationis precem sequitur: *Et venit ad discipulos suos, et invenit eos dormientes, et ait Petro, Non potuistis una hora vigilare mecum? Vigilate et orate, ut non intretis in tentationem. Spiritus quidem promptus, caro vero infirma* (Ibid. 40 et 41). Anne adhuc tristitiæ causa, (1) et transferendi calicis deprecatio in obscuro est? Vigilari enim secum ob hoc jubet et orari, ne in tentationem intrent, spiritu quidem prompto, sed infirma carne. Nam qui non scandalizatos se per constantiam fidelis conscientiæ pollicebantur, in scandalo per infirmitatem carnis erant futuri. Non ergo sibi tristis est, neque sibi orat; sed illis quos monet orare pervigiles, ne in eos calix passionis incubat: quem a se transire orat, ne in his scilicet maneat.

348 38. *Cur dicat si possibile est*. — Idcirco autem transferri eum, si possibile esset, a se precatus est: quia cum impossibile Deo nihil sit, sicut ipse ait: *Pater,abilia tibi omnia sunt* (Marc. xiv, 36); impossibile tamen homini est passionis terrore non vinci, nec possit nisi per probationem fides nosci. Atque ideo et pro hominibus ut homo vult calicem transire, et ut Dei ex Deo voluntas effectui paternæ voluntatis (c) unitur. Id autem quod ait, *si possibile est*, manifeste in eo docuit quod ait Petro: *Ecce satanas expellit, ut vos (d) cerneret sicut triticum: ego autem rogavi pro te, ut non deficeret fides tua*

(1) In anteriori, transeundi; num. 40, post transferendi calicis deprecationem.

(a) Solus codex Vat. bas. deprecationis. Rectius alii, *deprecatio non obtinendæ*, supple, *voluntatis*: id est, deprecatio ut non concedatur, quod voluit ac rogavit ut homo.

(b) Bad. et Er. cum ms. Carnut., *quod si impossibile est*. Tum Lips. pro *si*, substituit *sibi*: quæ lectio exinde obtinuit. Plures e recentioribus mss. *quod possibile est*. Quidam alii, *quod impossibile est*. Magis placet cum mss. Colb., Corb., Germ., Prat. etc. *id quod* (supple *ait*) *si possibile est*: id est, videndum quem respiciat ista deprecatio conditionata, *si possibile est* etc. Hic enim *id quod* perinde est, atque τὸ Græcorum.

(c) Er., Lips. et Par., *uniatur*. Rectius Bad. cum mss. *unitur*: hoc est, ut homo vult calicem transire, sed ut Deus ex Deo paternæ voluntati uniatur. Duplex igitur in Christo voluntas: neque habent Ariani unde se expediant, qui cum non recipiant nisi unicam, hanc volunt ipsius divinitatis essorationem. Ut enim fusedisserit Chrysostomus hom. xxxii, T. 1, si divinitas Christi hoc oravit; Patris et Christi non una, sed contraria erit voluntas: adeoque frustra illud, *Ego et Pater unum sumus*, propter voluntatis unitatem dictum interpretantur. Simile argumentum

A (Luc. xxii, 31 et 32). Per hunc enim calicem dominicæ passionis tentandi omnes erant. Et pro Petro Pater rogatur, ne deficiat fides ejus: ut negantis infirmitati vel dolor saltem poenitentiae non abesset; (e) quæ fides in eo non deficeret, quod poeniteret.

39. *Qui tristis usque ad mortem*. — Tristitia igitur usque ad mortem Domino est: quia in morte, motu terræ diei tenebris, discissione veli, monumentorum reseratione, mortuorum resurrectione confirmanda jam apostolorum fides esset, quam et (f) nocturnæ custodiæ terror, et in flagellis, alapis, sputis, corona spinea, crucis onere, et totius passionis ludibrium, et postremo maledictæ crucis damnatio commoveret. Sciens igitur Dominus hæc omnia post passionem suam (g) destitutura, ideo et usque ad mortem tristis est: et scit hunc calicem transire non posse, (h) nisi biberit, dicens: *Pater meus, non potest calix iste transire a me nisi bibam illum: fiat voluntas tua* (Matth. xxvi, 42): consummata in se scilicet passione metum calicis transiturum, qui nisi eum bibisset, transire non posset: finem terroris ejus (i) non nisi consummatæ in se passionis terrore succedere; quia post mortem ejus, (2) per virtutum gloriam, apostolicæ infirmitatis scandalum pelleretur.

40. *Cur apostolos dormire jam sinat*. — Et quamquam in eo quod ait: *Fiat voluntas tua*, in calicis, id est, passionis suæ scandalo, apostolos permittens paternæ voluntatis 349 arbitrio; tamen etiam repetitæ tertio orationis prece usus est: postquam ait: *Dormite jam, et requiescite* (Ibid. 45). Non enim extrationis alicujus internæ conscientiam, qui antea eos dormientes coarguisset, nunc jam dormire et requiescere jubet. Sed intelligentiam nobis Lucas adhortationis istius tribuisse existimatur: qui cum dixisset, satanam expetisse ut apostolos modo critici cerneret, et Dominum pro fide Petri, ne deficeret, oratum fuisse; subjecto post multam Domini precem

(2) *Per virtutis gloriam.*

ex aliis Christi verbis adversus eosdem conficit Faustinus cap. 2.

(d) Antiquior codex Colb. et alii non deterioris notæ, *ventilet*. Aliquot recentiores, *cribraret*. Verbum *cerneret* rursum habes infra num. 40, ubi in quibusdam mss. a secunda manu perperam adscriptum est *cribraret*.

(e) Sic plures ac potiores mss. At editi, *quia fides*. Cum Scultetus Hilarium reprehendit, quod Petrum sic excusare conetur, quasi Christum non negarit: hæc verba nec non superiora num. 37, procul dubio non attendit.

(f) Exemplar. Carnut., *nocturnæ vigiliæ*.

(g) Lips. et Par. ex Erasmi margine, *desitura*. Bad., Er., ms. Vat. bas., et quidam alii, *destitura*. Verius alii, *destitutura*, passive; quomodo supra, *scandalizaturum*. Nostræ hæc lectio confirmatur ex his num. 56: *Adeo autem non propter mortem suscepta tristitia est, ut sit desitura per mortem*.

(h) In vulgatis, *nisi biberet*: et mox, *si non potest*. Concinnius in mss. *nisi biberit*, id est, nisi postquam biberit: ac deinde, omisso *si*, rei hujus scientia clarius enuntiatur.

(i) In excusis, *non nisi finito*. Abest *finito* a mss.

angelum (a) adstitisse confortantem eum; quo assistente orare prolixius cœperit, ita ut guttis sanguinis corporis sudor efflueret (*Luc. xxii, 43 et 44*) Misso enim ad tuitionem apostolorum angelo, et per eum confortato Domino, ne pro his tristis esset, (1) jam sine (b) tristitiæ metu ait: *Dormite jam, et requiescite*. De angelo quidem Mathæus et Marcus et de expeditione diaboli nihil locuti sunt: sed post tristitiam animæ, post dormientium objurgationem, post transferendi calicis deprecationem, non ex nihilo dormientium adhortatio subsecuta est, nisi quod cum afuturus ab his esset, et indulti Angeli confortatus auxilio, securitate (c) custodiæ custodiendos permittebat in somnum.

41. *De sudore sanguinis et adventu angeli nil in pluribus libris. Infirmetas Christi perperam inde colligitur.* — Nec sane ignorandum a nobis est, et in græcis et in latinis codicibus complurimis, vel de adveniente angelo, vel de sudore sanguinis nil scriptum reperiri. Ambigentibus igitur, utrum hoc in libris variis aut desit, aut superfluum sit (incertum enim hoc nobis relinquunt de diversitate librorum), certe si quid sibi ex hoc hæresis blanditur, ut infirmum affirmet, cui opus fuerit angeli (2) confortantis auxilio; meminerit Creatorem angelorum creationis suæ non eguisse præsidio; tum dein de necessario eo modo eum confortatum, quo modo et tristem esse. (d) Nam si nobis tristis est, id est, propter 350 nos tristis est, necesse est ut propter nos sit confortatus et nobis: quia qui de nobis tristis est et de nobis confortatus est, ea confortatus est conditione qua tristis est. Sudorem vero nemo infirmitati audebit deputare: quia et contra naturam est sudare sanguinem. Nec infirmitas est, quod

potestas (e) non secundum naturæ consuetudinem gessit: neque ad hæresim (f) infirmitatis pertinere ullo modo poterit, quod adversum hæresim (g) phantasma mentientem proficiat, per sudorem sanguinis, ad corporis veritatem. Igitur cum et tristitia de nobis est, et oratio pro nobis est, non possunt non omnia propter nos gesta esse intelligi, cum omnia pro nobis, quibus timebatur, orata sint.

42. *Tristitiam, calicis deprecationem, etc. Apostolos spectare.* — Præstant autem sibi mutuam Evangelia plenitudinem: dum alia ex aliis, quia omnia unius Spiritus prædicatio sit, intelliguntur. Hanc enim tacitam ab omnibus pro Apostolis Domini orationem Joannes maxime spiritalium causarum prædicator ostendit, Dominum ita precatum esse, dicens: *Pater sancte, conserva eos in nomine tuo. Cum essem cum eis, ego custodiebam eos in nomine tuo: quos dedisti mihi, et custodivi* (*Joan. xvii, 11 et 12*). Non sibi itaque fuit oratio illa, sed apostolis: nec sibi tristis est, qui orare eos ne tententur monet: nec sibi angelus mittitur, qui si vellet, (h) duodecim millia legionum de cælis deduceret: (i) nec propter mortem timet, qui usque ad mortem anxius est: nec ut se transeat calix, rogat; sed a se transire calicem rogat, qui tamen transire (j) non possit, nisi eum biberit. Transire autem (3) non loco decedere est, sed omnino non exstare: quod quidem ipsum et evangelicus et apostolicus sermo significat, cum dicitur, *Cælum et terra transibunt, verba autem mea non præteribunt* (*Marc. xiii, 31*). Sed et Apostolus: *Ecce vetera transierunt, et facta sunt* (k) *nova* (*II Cor. v, 17*). Sed et cum ait, 351 *Et figura hujus mundi transibit* (*I Cor. vii, 31*). Calix ergo, de quo Patrem orat ut transeat, non potest transire nisi bisicut postea confortari non confortatum.

(1) *Jam sine tristitiæ metu essent, ait.*

(2) Codex Veron. confortantis pro confortantis,

(a) Plures mss. existisse.

(b) Ita præstantiores mss. Vatic. bas., Colb. etc. Alter Colb. cum Sorbon., *jam sine tristitia et sine metu ait*. Corb. cum aliis nonnullis, *jam sine tristitiæ metu essent, ait*. Editi vero, *jam sine tristitiæ metu existens ait*. Quod deinde subjicitur, *Dormite jam, modo non exstat apud Lucam, imo prorsus aliud, puta, quid dormitis? surgite, orate etc.*

(c) Vat. bas. ms. custodis.

(d) Excusi, *nam qui nobis: et mox, quia ergo qui de nobis, etc.* castigantur auctoritate mss. Duo hic obiter notanda: primum non hominem, sed creatorem angelorum ab infirmitate defendi; alterum, nullam de veritate tristitiæ Christi secundum hominem controversiam moveri, quia de illa nullus ambigebat; sed hac veluti data, statim de causa et conditione illius disputari: ut ea nimirum fuisse ostendatur, quæ non dedecet hominem Deo unitum.

(e) Hippolytus apud Theodoretum ad calcem Dialogi iii, argumentum simile conficit ex aqua et sanguine quæ post mortem Christi ex latere illius profluxerunt: *Corpus, quamvis humano more mortuum, magnam in se vitæ vim habet. Quæ enim ex mortuis corporibus non profluunt, ex illo manarunt, sanguis et aqua: ut sciremus quantum ad vitam valeat potestas, quæ in corpore habitavit.*

(f) Hæresis infirmitatis appellatur Ariana: quia Christi secundum humanam naturam infirmitates ad divinam referebat, ut in argumento hujusce libri de-

(3) *Non de loco.*

claratur, lib. i, n. 32, necnon lib. ii, n. 6.

(g) Valentini scilicet, Manichæi ac similibus. Eandem hujus rei causam assert Theodoretus Demonstr. quod unio sit inconfusa n. 8, ubi hoc factum esse docet, *ut posteriorum ii, qui animæ corporisque assumptionem crederent, demonstrationibus confirmarentur; qui vero contradicerent, evidentibus testimoniis confutarentur, quibus præmittit: Etsi enim divinitas et spiritus aderant velut unctio; tamen nec unita divinitas nec spiritus corpus tunc aut animam sustentarunt, sed hoc ministerium angelo commendarunt, ut et animæ et corporis infirmitatem ostenderent, et per infirmitatem ostenderent naturæ infirmorum.* Si enim, inquit Chrysostomus Tom. i, Hom. xxxii: *postquam ipse tot tantaque dixerit, carnem illum non assumpsisse ausi sunt quidam asserere; si nihil horum dictum fuisset, quid non dicerent?*

(h) Vetustiore mss. Colb. cum Germ. et Remig. decem millia legionum. Alter Colb. ac Sorbon., *duodecim legiones*: tum cum codice Vat. bas. *de cælis angelorum deduceret*. Videsis notata in Psal. lrv, n. 6.

(i) In vulgatis, *nec propter mortem anxius, ut a se transferatur calix rogat*: locus mutilus ops mss. resarcitus.

(j) Sic mss. At editi, *non posset, nisi eum biberet.*

(k) Apud Er., Lips. et Par., *omnia nova*. Abest omnia a Bad. et mss. Tuin solus codex Carn., *sed et cum ait, Præterivit enim figura hujus mundi.* In al: quot aliis exstat transibit, non transibit.

batur : et quod orat Dominus ; utique pro his orat, A quos cum his manens ipse salvavit , quos et Patri salvandos reliquit. Nunc vero sacramentum mortis peracturus, Patrem his custodem precatur : et missi in eo angeli, si tamen ita est, non ambigua (a) præsencia est ; et obtentæ precis manifesta securitas est, cum eos consummata oratione adhortatur in somnum. Effectum autem impetratæ orationis, et adhortatæ dormitionis securitatem, jam in ipso opere passionis Evangelista demonstrat, cum apostolis omnibus, de persecutorum manibus elapsuris ait : *Ut adimpleretur verbum quod dixerat, quoniam quos dedisti mihi, (b) non perdidisti (1) ex eis neminem (Joan. xvii, 9).* Impletur enim per se orationis precatio, et salvi omnes sunt. Sed oratur Pater, ut salvatos per se, nunc in nomine suo salvet ipse. Et adeo salvat, ut Petri fides pœnitentia subsequente non deficiat, licet territa.

43. *Epilogus.* — Demonstrata itaque et a Joanne Domini oratio, et a Luca diaboli postulatio, et ea quæ in Matthæo atque Marco, et tristitia usque ad mortem est, et somni objurgatio, et rursus adhortatio, nihil ambiguitatis relinquunt: cum quando (2) per precem (c) in Joanne, qua Patri apostolos commendat, et tristitiæ causa et transeundi calicis deprecatio absoluta sit ; non a se passionem amoveri Domino deprecante, sed Patrem ut apostolos se passuro tueatur orante : et per Lucam ostensa adversus diabolum prece, jam de fiducia vetiti antea somni secreta permissio sit.

44. *Christus ab humanis vitiis liber. Sensus unde.* — C Non est itaque in ea natura, quæ supra 352 homi-

(1) *Ex his aliquem.*

(2) *Per precem Iohannis.*

(a) In quibusdam recentioribus mss. *præscientia est.*

(b) Hic phrasid est græca ad verbum expressa ; *οὐκ ἀπόλασα ἔξ αὐτῶν οὐδένα.* In vulgatis expuncta erat particula non contra fidem mss. quorum in nonnullis, pro *neminem*, repositum est *aliquem*.

(c) *Par. per precem Joannis.* Editiones aliæ *per precem a Joanne.* Rectius mss. in *Joanne*, hoc est, quæ exstat in Evangelio Joannis. Similis est loquendi modus *Fragm. 1, num. 2.*

(d) Editi cum uno ms. *Remig.*, duobus *Colb.*, uno *Sorbon. filio hominis.* Verius vetustior *Colb.*, *Corb.*, *Vind.*, alter *Remig.*, *Germ.*, *Prat.* etc. *filii hominis*: hoc est, licet Christus corpus habeat non terrenis inchoatum elementis, utpote cuius princeps est sanctus Spiritus, vere tamen natus est filius hominis, verus Virginis filius. Cum his confer postrema num. 45 verba.

(e) Prædictorum mss. auctoritate restitimus *virtutem corporis*, præsertim cum num. 23, jam legerimus, *Virtus corporis sine sensu pœnæ vim pœnæ in se desævientis excepit*, ac rursus num. 46, *auditori simus corporis nostri passionis a Christo virtute corporis sui susceptas.* In vulgatis autem ac pluribus mss. exstat *virtutem corpori*, quod propter verbum *admiscuit* non male sonat. Hoc quippe dictum esse videtur de Verbi cum natura nostra conjunctione, quæ lib. II, n. 26, fusius sic enarratur : *Spiritus sanctus de super veniens virginis interiora sanctificavit, et in his spirans naturæ se humanæ carnis immiscuit, et id quod alienum a se erat, vi sua ac potestate præsumpsit : atque ut ne quid per imbecillitatem humani corporis dissideret,*

nem est, humanæ trepidationis anxietas : et extra terreni est corporis mala, non terrenis inchoatum corpus elementis, etsi originem (d) filii hominis sanctus Spiritus per sacramentum conceptionis invenit. Nempe et Altissimi virtus, (3) virtutem (e) corporis, quod ex conceptione Spiritus virgo gignebat, admiscuit. Nam cum per transfusæ in corpus animæ consortium, sensus animati corporis vivat, et ipsum ad illatorum dolorem corpus anima corpori permixta vivificet ; quæ ubi cœlestis spei ac fidei suæ beato calore, terrenæ in corpore suo originis desepxit exordium, sui quoque sensus ac spiritus corpus efficitur in dolore, ut pati se desinat sentire quod patitur : et quid nobis de natura dominici corporis, et descendentis de cœlo filii hominis adhuc sermo sit ? Ipsa terrena corpora timere ac dolere interdum nesciunt, quod et doleri necesse est et timeri.

45. *Tres pueri flammis non timent. Multo magis Christus.* — Quæro enim an pastas ad fomenta exestuandi Babylonis fornacis flammis Israelitæ pueri timuerint, et utrum in illud (f) nostræ conceptionis corpus metus tanti ignis incesserit (*Dan. iii, 23*). Quæro etiam, an (4) circumamburi (g) se flammis doluerint. Sed forte idcirco, quia non usti sunt, nihil doleant ; et tum afuisse ignibus natura urendi existimabitur. Certe hæc natura corporis erat, ut et uri se timeret, et posset uri. Quod si per spiritum fidei terrena corpora, id est, secundum elementa causarum communium initiata, neque uri potuerunt, nec timere : quæ ergo per fidem Dei in homine contra naturam sunt, ea (h) in Deo secundum virtutem Spiritus ad naturæ originem inchoata, non sunt natu-

(3) *Virtutem corpori.*

(4) *Circumamburi ; in nostro codice.*

virtus Altissimi virginem obumbravit, infirmitatem ejus (puta corporis) veluti per umbram circumfusa confirmans, ut ad sententiam ineuntis Spiritus efficaciam substantiam corporalem (ex se infirmam) divinæ virtutis inumbratio temperaret. Pressius num. 27 : *Initia nascendi Spiritus sanctus superveniens et inumbrans virtus Altissimi moluntur.* In quibus Spiritus sanctus, id est Verbum, et ut susceptor corporis, et ut suscepti causa effectrix consideratur. Utroque modo virtus est corporis, sive illud condendo, sive divina per illud operando.

(f) In codice *Vat. bas. nostræ carnis.* Rectius in aliis, *nostræ conceptionis.* Alias non apparet discrimen inter Israelitarum et Christi corpus: quod non carne, sed conceptione a nobis distare Hilarius docere solet. Unde in *Psal. lxxv, n. 8*, habet : *Deus Dei filius ante sæcula manens, humanæ naturæ habitu, id est, nostri corporis atque animæ homo ex partu Virginis natus.*

(g) *Bad. et Er. circumamburi.* Mss. *Corb.*, *Pratell.* etc., *circumamburi.* Tres *Vatic.* cum *Remig.* et *Theod.*, *circumburi.* *Vind.* ad *Silv.*, *circumcomburi.* *Colb.* ac *Germ.*, cum *amburi.* *Carn. amburi.* Parvi interest quæ ex his lectionibus præferatur. Id ipsum ita in *Psal. cxlv, n. 13*, enuntiatur : *Illis in roris humore ignis temperatur, hos exæstuans ignis amburi. Ipsæ intus extraque flammæ sunt, quarum pro diversitate meritorum et deficit a se natura, nec deficit. Nam quod est, manet erga eos ignis esse quos urit ; et quod non est, necesse est in his esse quibus ros est.*

(h) *Apud Er., Lips. et Par., in Deo homine.* Abscst *homine* a *Bad.* et *mss.*

raliter æstimanda. Vincit pueri in medio ignis sunt: A ignem non timeant, (1) dum **353** (a) scandunt; flammam non sentiunt, dum orant; uri non possunt, dum in igni sunt. Naturam suam in his et corpora et ignis amittit; nam neque illa uruntur, neque ille urit: et tamen in cæteris in natura sua est et ignis et corpus; nam circumstantes ardent, et pœnæ ministeria in pœna sunt. Non vis, impie hæretice, ut (2) transeunte palmas clavo Christus non dolerit, neque vulnus illud nullam acerbiteriam teli componentis intulerit. Interrogo cur pueri ignes non timerint, nec dolerint: aut quid in eorum corporibus naturæ fuerit, ut naturam ignis excederet. Quod si illi fidei calore, et beati martyrii gloria timere nesciunt quæ timeantur; Christus etiam si vitiorum nostrorum origine esset conceptus, tamen per crucem mansurus Deus, et mundum iudicaturus, et rex æternorum sæculorum futurus, tristis metu crucis esset? et tantorum præmiorum immemor, turpis metus anxietate trepidaret?

46. *Fidei vis ad arcendum dolorem.* — Daniel propheta prandio alendus, leonum lacum non timet. Apostoli cædi se pro Christi nomine et pati gaudent. Paulo libatio sua corona iustitiæ est. Desecanda colla sua percussoribus cum hymnis Martyres tendunt, et ædificatos sibi congerie lignorum ignes cum canticis scandunt. Usque eo sensus fidei, perempto in corporibus naturalis infirmitatis metu, corpora ipsa ad sensum non sentiendi doloris emutat, ut per animæ

(1) *Dum inscendunt.*

(2) *Transeuntem palmas clavum.*

(a) Editi, *inscenduntur.* Mss. Carn. et Remig., *inscedunt.* Corb. ac nonnulli alii, *inscedunt*: quibus favet sacer textus, inducens pueros mediis in flammis ambulantes. Antiquior Colb., *ignem non timendum sciundunt.* Preferimus eum altero Colb., uno Sorbon. et codice Vat. has., *scandunt*: maxime cum infra de Martyribus rursus legamus, *ædificatos sibi congerie lignorum ignes cum canticis scandunt.*

(b) Ita plures probæ notæ mss. Editi vero, *firmittas corpori.*

(c) Vaticanæ basilicæ ms., tres Vasic. alique nonnulli, *contendit.* Mox vetustior Colb., *consentiat*, pro non *sentiatur.*

(d) Er., Lips. et Par., *veræ gloriæ*; ac subinde, *cujus in fimbria*: quod et habet Bad. reluctantibus mss. Postea sputus et sermo natura corporis dicitur; quia corpus naturæ suæ integritate destitutum eidem restituit.

(e) Nimirum ex Virginis carne procreatus et post novem mensium decursum editus est, qui præter legem hominum de sancto Spiritu sine viri opera est conceptus. Huc facit quod apud Epiphanium Hær. 73, num. 9, aiunt episcopi qui Ancyræ convenerunt: *Hominum similis factus, et homo erat, et non in omnibus erat: homo quidem, quatenus carnem suscepit hominis, quoniam Verbum caro factum est; idem autem homo non erat, quatenus cæterorum more natus non fuerat, hoc est, a viri satu et utriusque conjunctione sexus.*

(f) *Corporis virtutem* divinitatem intelligendam esse jam diximus; eaque in opinione non mediocriter confirmamur collatis hisce verbis cum superioribus, *Sed et virtute naturæ suæ passus est.* Id enim ibi *virtute naturæ suæ*, quod hic *virtute corporis sui* significari palam est. At cum *passus virtute naturæ suæ* prædicatur, ut et *virtute naturæ suæ natus est*, non

propositum *firmittas* (3) corporis (b) invehat, animatumque corpus in id se tantum sentiat, in quod animæ studio commovetur; ut quod pati animus gloriæ cupiditate (c) contemnit, id se pati corpus anima vegetante non sentiat. Hæc si in hominibus naturalia sunt per animæ ad gloriæ ardentis calorem, ut passiones suas nesciant, et vulnera ignorent, et mortes non intelligant: **354** Dominus (d) vero gloriæ Jesus Christus, cuius et fimbria virtus est, cuius sputus et sermo natura corporis est, dum et manens jam non manens manum jubetur extendere, et cæcus natus natiuitatis vitia non sentit, et truncus aure non truncus est, in ea infirmitate compuncti ac dolentis corporis deputabitur, in qua gloriosos ac beatos viros fidei suæ spiritus non reliquit?

47. *Passiones nostras quomodo suscepit Christus. Qui peccata portet.* — Passus igitur unigenitus Deus est omnes incurrentes in se passionum nostrarum infirmitates; sed passus virtute naturæ suæ, ut et virtute naturæ suæ natus est: neque enim, cum natus sit, non tenuit omnipotentiam suam in natiuitate naturam. Nam cum natus sit (e) lege hominum, non tamen hominum lege conceptus est: habens in se et constitutionem humanæ conditionis in partu, et ipse extra constitutionem humanæ conditionis in origine. Secundum quod ita ex infirmitate corporis nostri passus in corpore est, ut passiones corporis nostri, (f) corporis sui virtute suscipere. Et huius fidei

(3) *Corpori.*

minus evidens est *naturæ suæ virtutem* intelligendam esse divinitatem Verbi, cuius virtute natus esse Christus passim in hoc ipso libro asseritur. Quod maxime illustratur ex tract. psal. cxxxviii, n. 2 et 3, ubi primum ait Hilarius: *Neque id corpus, quod assumptum est, virtutem naturæ antea manentis aboluit; cum in eo corpore, quod assumptum est, virtus naturæ antea manentis operetur.* Tum num. 3, subiicit, *itaque si quid infirmum ex persona ejus dictum reperiret, ad hominem referri oportebit. Quare hoc? Referendum autem, inquit, ob id est, quia non aliena aut simulata naturæ hominem assumpsit.* Si autem non alienæ naturæ aut simulatæ hominem assumpsit, neque etiam fictas suscepit infirmitates. At quatenus ex in Christum non cadant, sic postea explicat: *Verbum namque caro factum habitavit in nobis. Non in vitia infirmitatesque carnis ex Verbi virtute deficiens, sed naturæ nostræ infirmitates homo natus assumpsit. Assumptio autem infirmitatis non fecit infirmum; quia aliud est naturam esse, aliud assumpsisse naturam: et extra generis necessitatem, voluntatis accessio est. Non enim peccator fuit, sed peccata suscepit. Neque infirmus exstitit, sed portavit infirmitates. Ipse enim, secundum prophetam, peccata nostra suscepit et infirmitates nostras portavit. Et ne quid in impassibilem atque indemutabilem divinitatem incidere existimaretur; adiecit: *Et nos putabamus eum in doloribus esse. Suscepit ergo infirmitates, quia homo nascitur; et putatur dolere, quia patitur: caret vero doloribus ipse, quia Deus est.* Vide et subsequencia: in quibus liquido constat, Christi tantum divinitatem a doloribus eximi, humanam autem ipsius naturam iis omnibus subjecti, quibus per se obnoxius est hominum generi. Ita facta utriusque loci collatione cavetur periculum, quod hic cavendum esse superiores editores monuerunt.*

nostræ etiam sermo propheticus testis est, cum ait : *Hic peccata nostra portat, et pro nobis dolet : et nos existimavimus eum in doloribus esse, et in plaga, et in vexatione. Ipse autem vulneratus est propter iniquitates nostras, et infirmitas est propter peccata nostra* (Esai. LIII, 4 et 5). Fallitur ergo humanæ estimationis opinio, putans hunc (al. hinc) dolere quod patitur. Portans enim peccata nostra, peccati nostri scilicet corpus assumens, tamen ipse non peccat. Missus namque est in peccati carnis similitudine ; portans quidem in carne peccata, sed nostra. Et pro nobis dolet, non et doloris nostri dolet sensu : quia et habitu ut homo repertus, habens in se doloris corpus, sed non habens naturam dolendi, dum et (a) ut hominis habitus est, et origo non hominis est, nato eo de conceptione Spiritus sancti. **355** Hinc itaque æstimatus est et in doloribus et in plaga et in vexatione esse. Formam enim servi accepit : et natus ex virgine homo opinionem nobis naturalis sibi in passione doloris in-vexit. *Ipse autem vulneratus est ; sed propter iniquitates nostras.* Nam quamvis sit vulneratus, non tamen iniquitatis suæ vulnus est : et quidquid patitur, non sibi patitur. Non enim sibi homo natus eat, nec ex se iniquus est. Testatur Apostolus causam dispensationis istius dicens : *Orantes (b) per Christum reconciliari Deo : eum, qui non cognovit peccatum, pro nobis peccatum fecit* (II Cor. v, 20). Peccatum enim in carne per peccatum condemnaturus, peccati licet expertus, factus est ipse peccatum, id est, per carnem peccatum in carne condemnans, (c) carnis quidem nescius, sed pro nobis caro factus est : et ideo propter iniquitates nostras est vulneratus.

48. Christi virtus in passione enticat. Passio Christi triumphus. — Cæterum nescit in Christo Apostolus trepidationem doloris. Nam dispensationem (d) passionis locuturus, in sacramento eam divinitatis prædicavit, dicens : *Donans vobis omnia peccata, delens quod adversum nos fuit chirographum in sententiis, quod erat contrarium nobis, tollens illud de medio, et offgens illud cruci, spolians se carne, et principatus et potestates traduxit cum fiducia, triumphans eos in semetipso* (Coloss. II, 13 et seqq.). Succumbere ergo tibi videtur Virtus ista vulneris clavo ; et ad ictum compungentis exterrita, demutasse se in naturam dolendi ? Atquin Apostolus loquente in se Christo locu-

tns, et salutis nostræ per Dominum opus memorans, mortem Christi ita significat, ut carne se spoliat, et potestates cum fiducia dehonestet, et de his in semetipso triumphet (II Cor. XIII, 3). Si in passione sua necessitas est, et non salutis tuæ donum est ; si in cruce dolor compungendi est, et non decreti, (e) quod in te mors est scripta, confixio est ; si in morte vis mortis est, et non per potestatem Dei carnis exultæ sunt ; si denique mors ipsa aliud est, quam potentium dehonestatio, quam fiducia, quam triumphus : adscribe infirmitatem, si ibi necessitas est et natura, si ibi vis est et diffidentia et dedecus. Sin autem hæc e contrario in sacramento passionis prædicantur ; quis, rogo, furor est, repudiata doctrinæ apostolicæ fide **356** mutare sensum religionis, et totum hoc (f) ad contumeliam imbecillis rapere naturæ, quod et voluntas est et sacramentum, quod et potestas est et fiducia et triumphus ? Triumphus plane est, quæri ad crucem, et offerentem se non sustineri ; stare ad sententiam mortis, sed inde concessuram a dextris virtutis ; conægi clavis, sed pro persecutoribus orare ; acetum potare, sed sacramentum consummare ; deputari inter iniquos, sed paradistum donare : elevari in ligno, sed terram tremere ; pendere in cruce, sed solem ac diem (g) fugere ; exire e corpore, sed revocare animas in corpora ; sepeliri mortuum, sed resurgere Deum ; secundum hominem pro nobis infirma omnia pati, sed secundum Deum in his omnibus triumphare.

49. Derelictum obijciunt. Quam nihil inde conficiant. — Restat nobis adhuc, ut hæreticis videtur, magna et gravis confossæ infirmitatis professio, et maxime ipsius Domini vocibus edita, cum ait : *Deus, Deus meus, quare me dereliquisti* (Matth. XXVII, 46) ? Quæ maximæ querelæ esse intelligitur protestatio, derelictum se esse conqueri, infirmitatque permisum ? Verum hæc impie intelligentiæ violenta præsumptio, quam sibi in omni dictorum dominicorum genere compugnat : ut qui ad mortem festinat, ut qui per eam honorificandus est, ut qui post eam a dextris virtutis sessurus est, in his tot beatitudinum causis mori timuerit, et ob id ad necessitatem moriendi desertum se a Deo suo queratur, cum in beatissimis illis esset mortem obeundo mansurus !

50. Commenta eorum varia de Verbi et hominis conjunctione. — Quin etiam ad irreligiositatis hujus tam-

(a) In prius vulgatis desiderabatur particula ut : de enjus vi videsis supra col. 365, not. g.

(b) Editi, pro Christo : emendantur ex mss.

(c) Apud Er., carnis quidem peccati nescius, sed pro nobis caro factus carnis similitudo peccati est : merum glossema, quod tamen arripere sequentes editiones. Peccati expertus et carnis nescius Christus prædicatur ex sua natura et ante assumptum hominem, ex assumptione autem et peccatum et caro factus.

(d) Apud Er., Lips. et Par., dispensationem hanc. Melius abest hanc a Bad. et posterioribus mss. Clarius hic Hilarius scopum eum ostendit, se scilicet passionem Christi prædicare peractam in sacramento divinitatis : de qua postea subijcit : *Succumbere ergo tibi*

videtur Virtus ista vulneris clavo. Ab humana autem natura tantum arret necessitatis contumeliam : *Si in passione sua necessitas est, etc.* Quam necessitatem naturæ nomine interdum donat : *Si ibi necessitas est et natura, si ibi vis est, etc.*

(e) In codice Vat. bas., quo in te.

(f) Editi, excepto Par., ad imbecillitatem et contumeliam rapere naturæ.

(g) Er. et Lips. fugere : et mox, pro resurgere Deum, substituerant resurgere. Demum, quod et postrema editione Par. prælatum est : reatitibus aliis libris. At Hilarius resurgere Deum ad eum modum, quo superius docet Christum totum, etiam secundum hominem, post resurrectionem esse Deum.

quam ad præparatam sibi viam, per id ingenia hæretica contendunt, quod aut defecisse omnino Deum Verbum in animam corporis volunt, ut non idem fuerit Jesus Christus hominis filius, qui et Dei filius; et aut de se (a) defecerit Deus Verbum, dum corpus officio animæ vivificat; aut omnino (b) nec fuerit Christus homo natus, quia in eo Dei Verbum modo spiritus prophetalis habitaverit. Sed ridiculæ hujus perversitatis error in majorem se impietatis extendit audaciam, ne Jesus Christus, ante quam ex Maria natus est, Christus sit: dum non qui erat natus est, sed ad id tum primum quod **357** natus est (c) cœperit. Per quod etiam illud vitii adjungitur, ut (d) Deus Verbum tamquam pars aliqua virtutum Dei quodam se tractu continuationis extendens, hominem illum qui a Maria esse cœpit habitaverit, et virtutibus divinæ operationis instruxerit; animæ tamen suæ motu naturaque viventem.

51. Errores inde consecrarii. — Per hanc (e) ergo subtilem pestiferamque doctrinam deducuntur in vitium, ut aut Deus Verbum anima corporis per demutationem (f) naturæ se infirmantis exstiterit, et Verbum (g) Deus esse defecerit: aut rursus per exteriorem nudamque naturam hominem illum sola vita animæ moventis animatum, (h) in quo Verbum Dei, id est, quædam quasi potestas extensæ vocis habitaverit, atque ita omni modo impiissimæ intelligentiæ aditus pandatur, ut aut Deus Verbum in animam defecerit, nec permanserit Deus Verbum; aut omnino Christus ante partum Mariæ non fuerit; quia Jesus Christus, animæ solum communis et corporis

(a) Præva hujus opinionis auctorem, non Eutychem, non Apollinarium, sed Arium esse jam diximus, ac testis est Theodoret. lib. v. llær. fab. c. 11. Explosa est a concilio Rom. procurante Damaso Papa adversus Apollinarium coacto apud Theodoret. lib. v. Hist. Eccl. c. 10 et 11, et antea a concilio Alexandrino, an. 362, apud Athanas. epist. ad Antioch.

(b) Hæc sententia licet cum superiore pugnet, ab iisdem tamen propugnatur. Et de Apollinaristis quidem observat Gregorius Nazianz. Or. lxx, secum eos pugnare, nec audere nisi apud fidos discipulos de divinitate disputare.

(c) In vulgatis, esse cœperit. Abest esse a mss. Hoc Hebionis, ac postmodum Photini commentum fuisse docet liber vii, n. 7, et nemo dubitat.

(d) Photinum ita sensisse liquet ex lib. de Synod. n. 45, sicut ex lib. 1 de Trin., n. 16, planum est, eum a Sabellio hanc doctrinam esse mutuatum. Cui quidem Damasus Papa apud Theodoretum, lib. v, c. 11, anathema dicit his verbis: *Anathematizamus eos, qui Verbum Dei extensione et contractione a Patre separatam et insubstantivam et finem habiturum esse contendunt.*

(e) Abest ergo a Bad., Er. ac mss. Colb. et Germ. Habent nonnulli alii, hæc ergo per hanc.

(f) Bad., in naturam suæ infirmitatis. Fr. et Lips., per demutationem naturæ suæ in naturam infirmitatis.

(g) In solis vulgatis, Dei. Jam num. 49 legimus, aut de se defecerit Deus (non Dei) Verbum; idemque infra habetur.

(h) Supple, habitaverit. Verbum habitavit hominem per nudam naturam, hoc est, sibi non cohærentem nec substantialiter unitam, adeoque mere exteriorem, si tantum in Christo, ut in prophetis fuerit.

(i) Bad., quod esse homo. Editiones aliæ, quod ut esset homo. Castigantur ex mss.

A homo, hoc habeat sui, (i) quo esse homo cœpit exordium, quem extrinsecus protensi sermonis potestas ad virtutem operationum confirmaverit; qui nunc a Dei Verbo contracta rursus protensione desertus, clamet: *Deus, Deus meus, quare me dereliquisti?* vel certe tum, cum in animam corporis a Dei Verbi natura demutatus est, paterno in omnibus usus auxilio, nunc inops ejus mortique permissus, solitudinem suam conqueratur, relinquentemque se arguat: omnique modo exitiabile deceptæ fidei periculum comparetur, si aut in Deo Verbo significari existimetur naturæ infirmitas per querelam; aut omnino nec fuerit Deus Verbum, dum Christo Jesu Mariæ solum partus exordium est.

358 52. Fides vera hæreticæ adversa. — Sed inter B has impias infirmasque sententias, Ecclesiæ fides apostolicis imbuta doctrinis novit in Christo nativitatem, sed ignorat exordium. Scit dispensationem, sed nescit divisionem. Non (j) patitur Christum Jesum, ut Jesus non ipse sit Christus: nec filium hominis (k) discernit a Dei filio, ne filius (l) Dei forte non et filius hominis intelligatur. Non absomit filium Dei in filium hominis. Neque tripartita Christum fide scindit, cujus de super texta vestis inscissa est (*Joan.*, xix, 23): ut Jesum Christum et in Verbum et in animam et in corpus incidat, neque rursus Deum Verbum et in animam et in corpus absumat. Totum (m) ei Deus Verbum est, totum ei homo Christus est; retinens hoc in sacramento confessionis suæ unum, nec Christum aliud credere quam Jesum, nec Jesum C aliud prædicare quam Christum (n).

(j) Malleus partitur. Hunc locum attendant velim, qui Hilarium opinantur sensisse, a Christo secessisse Verbi divinitatem, cum clamavit, *Deus, Deus meus*, etc. Cum enim hæc ex eorumdem verborum occasione dicat adversus eos, qui duas Christi naturas aut confundunt, aut separant; iniquus omnino esset, si eas ipse separatas ex iisdem verbis intellexisset.

(k) Verbum discerno hic separationem sonat: at lib. ix, n. 6. naturarum dumtaxat distinctionem.

(l) In veteri ms. Colb. *Deus*.

(m) Id est, Ecclesia in Christo Dei Verbi hominiquæ naturas ita unitas credit, ut ei totus Verbum sit, totus homo. Quod sic declarat Leo Papa, epist. nunc xcvi, ad monachos Palæstinæ: *Nec interest ex qua Christus substantia nominetur; cum inseparabiliter, manente unitate personæ, idem sit et totus hominis filius propter carnem, et totus Dei filius propter unam cum Patre deitatem.* Quamvis enim Theologis, ut observatum est, pag. 41, postmodum placuerit, ut vox totum in naturas caderet, et totus ad personam referretur, quomodo ab ipso Hilario refertur in his num. 22, quia totus hominis filius totus Dei filius sit: hanc tamen regulam ipsius ævo nondum positam fuisse liquet vel ex hoc loco. Qui sane non pugnat cum altero libri ix, n. 6, ubi non jam personæ unitatem, sed naturarum distinctionem spectans, recte docet hominem a Deo discernendum: sicut cum humilem illum statum, gloriosumque discernit; non male prædicat id eum tantum per postremum obtinere, ut sit totus homo Deus.

(n) Editi post Erasmus hic subjiciunt, et Dei Verbum: glossema quod abest a Bad. et mss. Porro Christum Verbum, Jesum autem hominem a Verbo assumptum Hilarius intelligit: qui ut supra totum, ita nunc aliud ad personam refert.

55. *In Dei rebus mens humana deficit. Obtunditur A* plus volens videre quam datur. — Non ignoro autem in quantum humanæ intelligentiæ infirmitatem magnificentiæ mysterii cœlestis impediatur, ut hæc non facile aut verbis enuntiare, aut dijudicare sensu, aut etiam complecti mente possimus. Sciens autem Apostolus arduum hoc terrenæ naturæ difficillimumque esse, rerum divinarum efficientiam iudicio (a) nos nostro, tamquam ad intelligendum acriore, quam ad efficiendum Deo potiore, concipere, illi legitimo sibi secundum fidem filio, sacrasque litteras ab infantia sumenti, ita scribit: *Sicut hortatus sum te sustinere Ephesi, cum irem (b) in Macedoniam, ut præciperes quibusdam ne aliter docerent, neque attenderent fabulis et genealogiis interminatis, quæ quæstiones magis præstant, quam* B *ædificationem Dei quæ est in fide (1 Tim. 1, 3 et 4). Vetat geneologiæ eloquia tractari, et fabulas interminatæ quæstionis attingi. Ædificationem vero Dei in fide esse (supple, docet): ut 359 humanæ verecundiæ modum fideli omnipotentis Dei religione concludat, neque se infirmitas nostra ad perspicienda ea, quæ perspicendi (c) naturam hebetent, extendat. Quod si contuentibus solis claritatem virtus intenti luminis obstupescit, ut si quando causam radiantis lucis solertius acies curiosæ contemplationis inquirat, usque ad emortuum videndi sensum oculorum natura revocetur, accidatque nitendo magis videre ne videas; quid nobis in Dei rebus et in sole justitiæ exspectandum est? Nonne incumbet volentibus (d) supersapere stultitia? Nonne ipsum illud acre* C *intelligentiæ lumen (1) stupor hebetis desipientiæ occupabit? Non enim natura inferior causam naturæ (e) potioris intelliget: nec subjacet humanæ conceptioni ratio cœlestis (id est, divina). Nam intra conditionem infirmitatis erit, quidquid infirmi conscientiæ (in 3º casu) subditur. Excedit itaque humanam mentem Dei potestas: ad quam si se infirmitas protendet, magis infirma reddetur, dum hoc ipsum quod obtinet amittit, potiore ad obtundendam eam rerum cœlestium natura; quia omnem ejus consecrantis se pervicaciam ipsa complexu ejus major infirmitat. Ut igitur sol ita videndus est, ut possit videri, tantisque excipiendus lumine est, quantus (f) ad-*

(1) Sopor.

(2) Expetenda.

(a) Vocabulum nos revocamus ex Bad. et mss. D Deinde pro *tanquam*, male habent mss. Remig. ac Theod. *tam*; hoc enim sibi vult: tanquam ad intelligendum tanto esset acrius iudicium nostrum, quanto potior Deus ad efficiendum. Hic et deinceps reprimi videtur Eunomii jactatio, qua Theodoro teste lib. 1v, Hæc. fab., c. 3: *se nihil ex rebus divinis ignorare gloriabatur.*

(b) Antiquus Codex Colb. *ires Macedoniam.*

(c) Carnut. aliique nonnulli mss. cum Bad. et Er. *naturam non habent.*

(d) Martin. ms. *supercapere.* Græcè *ὑπερκαπεῖν.*

(e) In uno ms. Colb., altero Sorbon. et Martin. *superioris.* In alio Colb. et Germ. *posterioris.*

(f) Exemplar Martin. *quantum admittit: qui si plus*

mittitur; ne si plus velimus exspectare, minus quoque quam possumus consequamur; ita et ratio cœlestis in tantum intelligenda est, in quantum se permittit intelligi; in tantum (2) exspectanda est, in quantum apprehendendam se dedit; ne si contenti indulgentiæ moderatione non simus, amittamus indulta. Est ergo in Deo quod (g) percipi potest: est plane, si modo quod potest velis. Sicut enim est in sole quod videas, si hoc velis videre quod possis; amittas autem quod potes videre, dum quod non potes niteris: ita et in rebus Dei habes quod intelligas, si intelligere quod potes velis. Cæterum si ultra quam potes speres; id quoque, quod potuisti, posse non poteris.

54. *In ipso Christi ortu temporali cœcudit homo. —* Nondum intemporalis nativitatis illius sacramentum movebo: competentis loci est ille tractatus. Interim mihi assumptæ carnis mysterium in verbis est. Illos nunc arcanorum 360 cœlestium scrutatores consulo, ut secundum naturam suam nati ex virgine Christi sacramentum loquantur. Unde dicent virgini conceptum? unde virgini partum? Quam hanc esse genitilium originum causam disputabunt? et quid intra secessus maternorum sinuum coaluisse? Corpus unde? et homo unde? Jam vero post hæc, quid sit descendisse de cœlis filium hominis in cœlis manentem? Non enim ejusdem est, secundum corporales causas, descendere et manere: quorum alterum (h) decessionis transmutatio est, alterum manendi imperturbatio est. Vagit infans, sed in cœlo est: puer crescit, sed plenitudinis Deus permanet. Jam vero cum adscendit ubi antea fuit, et descendit qui manet, quo intelligentiæ humanæ sensu continebitur (i)? Dominus enim ait: *Quid si videritis filium hominis adscendentem ubi antea fuit (Joan., vi, 63)?* Adscendit filius hominis ubi antea fuit; et quis hoc sensus concipiet? Descendit de cœlo filius hominis qui in cœlis est; et quæ hoc ratio præstabit? *Verbum caro factum est; quæ hoc verba loquentur? Fit caro Verbum, id est, homo Deus: et qui homo est, in cœlis est; et qui Deus est, de cœlis est. Adscendit descendens: sed descendit (j) non descendens. Est qui erat, et quod est non erat. Currimus per causas, et ratione (3) deficiamus: rationem cer-*

(3) Deficimus.

velimus. Tum Par. cum ms. Vatic. bas. *expetere.* In edit. aliis, *spectare.* In aliquot mss. *aspectare.* Non alio sensu in plerisque, *exspectare:* et mox in omnibus *exspectanda*, ubi in vulgatis *expetenda.*

(g) Vat. bas. ms. cum Colb. et Sorb. *perspici.* Mart. *respici:* ac subinde cum dicto Vat. bas. et Remig. *si modo quod potes.*

(h) In vulgatis, *decessionis.* Magis placet cum posterioribus mss. *decessionis.*

(i) Idem argumentum fusius prosequitur Gregor. Nazianz. Or. xxxv, n. 88 et seqq.

(j) In vetusto codice Colb. *non adscendens.* Hoc argumenti genus maxime valet adversus eos, qui Verbum Dei cum carne substantialiter conjunctum negant, aut cum ea confundunt.

metum Domino hæresis adscribit; res ipsas ut gestæ sunt conferamus. Neque enim fieri potest, ut timor ejus significetur in verbis, cujus fiducia contineatur in factis:

27. *An metus Passionis in Christo.* — Tirouisse tibi, o hæretice, Dominus gloriæ passionem videtur? Sed ei ob ignorantiam hujus errorem et satanas Petrus et scandalum est (*Matth. xvi, 23*). Et ille quidem per charitatem Christi, quem ei non caro neque sanguis, sed Pater qui in cælis est revelaverat, detestatus passionis sacramentum, tali severitatis sententia confirmatus ad fidem est. Tu quid sectaberis spei, Christum Deum negando, et metum ei passionis addendo? Anne timuit, qui armatis ad corripiendum se obvius prodiit (*Joan. xviii, 6*)? et in corpore ejus infirmitas fuit, ad cujus occursum consternata persequentium agmina conciderunt, et majestatem ingerentis se ad vincula non ferentes **342** supinatis corporibus reciderunt? Quam igitur infirmitatem dominantam (a) hujus corpori credis, cujus tantam habuit natura virtutem?

28. *An doloris.* — Sed forte dolorem vulnerum timuit. Quem, rogo, penetrantis in carnem clavi habuit (1) horrorem (b), qui excisæ auris carnem solo restituit tactu (*Luc. xii, 51*)? Expone nobis tu, dominicæ infirmitatis assertor, hoc in ipso passionis tempore infirmatæ opus carnis. Exserente enim Petro atque adigente gladium, truncus aure servus sacerdotis adstabat. Quomodo (2) ex decisæ (c) auris vulnere, contingente Christo, restituta caro auris est? Unde inter fluentem sanguinem et post ipsa

(1) *Terrorem* in ms. Veron.

(2) *Excisæ*. Paulo post, *descendentis*, non *discindentis*.

(a) Editi, *hujus corporis*. Non negat incidisse, sed *dominantam esse*. Re ipsa nostræ infirmitates in Christum ita inciderunt, ut earum semper dominus fuerit.

(b) Excusi, *terrorem*: castigantur ex vetustioribus mss.

(c) In pluribus mss., *excisæ auris vulnus*.

(d) Plerique mss. cum vulgatis, *descendentis*. Tellerianus codex, *discindentis*. Magis placet cum Remigiano, *discindentis*. Deinde, in ipsa trunci corporis calumnia, hoc est, eo ipso momento quo ablata aure truncum factum est corpus. Calumniæ vocabulo apud auctores mediæ aut infimæ latinæ aliquando significatur actio, qua quis per juris formulas rem quampiam auferre contendit; aliquando autem pœna vel multa, qua damnatur qui actionem injuste instituit. Prima ratione intelligitur in *Psal. cxxxvii, n. 13*; nunc vero pro pœna simpliciter usurpatur: nisi quis malit eam vocari justam pœnam Christi injuste et per calumniam impetiri.

(e) Editi, *quo caretur*: renitentibus antiquioribus mss.

(f) Fatetur Hilarius infra n. 65, Christum, cum ex dispensatione homo esset, maneret tamen ex NATURA Deus, eundem, ex infirmitate crucifixum, qui ex VIRTUTE Dei viveret: ut cum infirmitas esset ex forma servi, et NATURA maneret ex Dei forma; non ambiguum esset in quo sacramento et passus esset, et viveret: ut cum in eodem esset et infirmitas ad passionem, et ad vitam Dei virtus; non alius ac divisus a se esset, qui et pateretur, et viveret. Quo ex loco efficitur: 1° virtutem quæ in Christi corpore fuit, intelligendam esse divinitatem, quod jam supra num. 23 observatum est; 2° Christum recte negari hic natu-

discindentis (d) gladii vestigia, et in ipsa trunci corporis calumnia, (3) exiit quod non est, et sequitur quod non exstat, et rependitur (e) quod caretur? Produccens hæc ergo aurem manus, clavum dolet? et sentit sibi vulnus, qui alteri dolorem vulneris non relinquit? Compungendæ carnis metu tristis est, cujus affectui licet carnem donare post cædem? Quod si hæc in Christi corpore virtus fuit, qua, rogo, fide naturaliter (f) infirmus fuisse defenditur, cui naturale fuit omnem humanarum infirmitatum inhibere naturam?

29. *An inde tristis.* — Sed forte stulta atque impia perversitate hinc infirmis in eo naturæ præsumetur assertio, quia tristis sit anima ejus usque ad mortem (*Matth. xxvi, 38*). Nondum te, hæretice, cur virtutem dicti non intelligas, arguo. Interim tamen a te requiro, cur exeunte ad proditionem Juda non memineris dictum fuisse: *Nunc honorificatus est filius hominis* (*Joan. xiii, 31*). Si enim passio honorificatura eum erat; quomodo tristem cum metus passionis effecerat? Nisi forte tam irrationabilis fuerit, ut pati timuerit **343**, quæ se essent glorificatura patientem.

30. *An calicem transferri a se preccatus sit.* — Sed forte timuisse usque eo existimabitur, ut transferri a se calicem deprecatus sit, dicens: *Abba pater, (g) possibile tibi omnia sunt, transfer hunc calicem a me* (*Marc. xiv, 36*). Ut de cæteris non calumnier, nonne hebetudinem impietatis tuæ vel hinc coarguisses, quia legeras: *Reconde gladium tuum in thecam: calicem, quem dedit mihi Pater, non bibam illum* (*Joan. xviii, 11*)? Quomodo enim per patiendi metum transferri a se (h) deprecaretur, quod per dispensationis studium

(3) *Exit*. Deinde, *quo caretur*.

raliter infirmum, cum infirmus sit tantum ut homo, neque Hilario ex natura sit homo, sed Deus, uti etiam n. 22 annotavimus; 3° non Christi corpori, sed Verbo in corpore manenti hic adscribi naturalem edendorum miraculorum virtutem, unde confirmatur quod n. 23 probatum est; 4° Christum naturaliter et ex forma Dei infirmum non ita hic ab Hilario negari, qui ex dispensatione et ex forma servi eundem infirmum et credat et prædicet. Nec movere debet quod ait supra, *Produccens hæc ergo aurem manus clavum dolet?* Figurata enim manus sumitur pro Verbo cujus est manus, quasi diceretur, An ex manu læsa dolet, qui eadem manu excisam aurem restituere potuit?

(g) Unus codex Sorbon. et alter Colb. *si omnia*, etc. Carnutensis, *si possibile est, transfer a me calicem istum*. De iisdem verbis adversus Arianos disputans Chrysostomus T. 1, homil. 32 ait: *Illi quidem divinitatis orationem esse dicunt: nos autem esse dicimus dispensationis*. Tum probat Christum noluisse a se calicem transferri, quem tanto studio exoptavit, ut Petrum eum a se deprecantem satanam appellavit; neque incertam ipsi fuisse Patris ea de re voluntatem, quæ prophetis etiam longe ante præcognita fuerat.

(h) In ms. Vatic. bas. et aliis nonnullis, *calicem deprecaretur*: glossema. Mox in vulgatis, *impleri*. Concinnius in mss. *implere*. Ad hoc porro festinavit summo charitatis studio, cum id in se consummaretur, quod ad salutem nostram perpeti ipse voluisset, ut habetur tract. *Psal. lvi, n. 13* et paulo ante: *Cum salutem generi humano suscepta crucis morte donaret, non potest videri sacramentum hoc magnæ pietatis arguere ac recusare*.

festinaret implere? Non enim convenit, (a) ut pati A nollet, (1) qui pati vellet. Et cum pati eum velle cognosceres; religiosius fuerat dicti (b) inintelligentiam confiteri, quam (c) ad id impiæ stultitiæ furore prorumpere, ut eum assereres ne pateretur orasse, quem pati velle cognovisses.

31. *An derelictum se conquestus sit.* — Sed, credo, te ad impietatis tuæ pugnam etiam dicto dominicæ vocis armabis: *Deus, Deus meus, quare me dereliquisti (Marc. xv, 34)?* Post contumeliam enim crucis, forte dignationem ab eo paterni auxilii existimes recessisse, et hinc desolatæ infirmitatis suæ querelam existisse. Si tibi itaque in Christo contemptus et infirmitas et crux contumelia est; oportuerat te dicti hujus immemorem non fuisse: *Verum dico vobis, anodo videbitis filium hominis sedentem a dextris virtutis, et venientem cum nubibus cæli (Matth. xxvi, 64).*

32. *Recapitulatio.* — Ubi, rogo, in passione timor? ubi infirmitas? ubi dolor? ubi contumelia? Timere ab impiis dicitur? Sed ipse pati velle se prædicat. Infirmitas esse contenditur? Sed se potentem, dum consternatis persecutoribus obuius non sustinetur, ostendit. Dolere vulnera carnis arguitur? Sed in eo, quod carnem auris reddit ex vulnere, caro ipse cum sit, extra carnalem tamen naturam dolendi vulneris reperitur: quia dum et 344 manu truncam aurem attingit, manus illa de corpore est, et dum manus aurem producit ex vulnere, non esse manus illa corporis significatur infirmitas.

33. *An crux ei contumeliosa.* — Sed contumeliosa ei esse crux dicitur. Atquin per hanc hominis filius sedere a dextris virtutis videndus est, et ex partu virginis homo natus in majestate sua cum cæli est nubibus reversus. Non tenes irreligiose rerum naturalium causas: et dum impietatis atque erroris spiritu plenus sacramentum fidei non intelligis, ex ipso sæculi sensu hebetudine hæretica (d) disproficis. Omne enim, quod timetur, vitari necesse est dum timetur;

(1) *Quod pati vellet.*

(a) In prius vulgatis, ut *pati nolit quod pati velit*: quod immutamus potiorum mss. auctoritate.

(b) Sic mss. Corb. quomodo legendum suspicabatur Erasmus, qui cum Bad. et plerisque mss. retinuit *inintelligentiam*: cujus loco Lipsius deinde posuit *ignorantiam*.

(c) Sic mss. At editi, *ad impiæ stultitiæ furorem*: et mox, *cognosceres*, non *cognovisses*.

(d) In uno codice Vatic. *proficis*: male, ut Lud. Miræus jam notavit: qui post Erasmum monet, Hilariū verbo *disproficere*, pro *degenerare*, alias usum esse. Uterque haud dubie respexit in lib. xi, n. 41; ibi tamen eam vim verbum illud non obtinet, nisi accessione vocum in genere. Hic vero *disproficit* cum adjunctis sonat recessum ab humana sapientia: ut qui primum recesserant a fide propter humanam rationem, demum hæretica hebetudine ob præconceptam opinionem ab humana etiam ratione deficiant.

(e) Duo ex recentioribus mss. *demutabilem*. Retinendum cum aliis *indemutabilem*, quæ scil. a voluntate demutari ac declinari non possit. Ut enim definit Augustinus lib. xiv, de Civ. Dei c. 45: *dolor carnis tantummodo offensio est anime ex carne, et quedam ab ejus passione dissensio; sicut anime dolor . . . dissensio est ab his rebus quæ nobis nolentibus acci-*

et quod infirmum est, sumit ex imbecillitate terrorem; et quidquid dolet, dolendi in se habet (e) indemutabilem naturam; et quidquid contumeliosum est, semper inhonorum est: tu vero quo sensu rationis intelligis, Dominum nostrum Jesum Christum ad quod festinat, timere; et consternantem fortes, infirmitate trepidare; et vulnera non permittentem dolori (f), vulneratum dolere; et contumelia crucis dehonoriari, cui crux (g) consessus ad Deum est, et reditus ad regnum?

34. *Descendens ad inferos a cælo non recessit. Latronis alia, alia hæreticorum fides.* — Sed forte vel hoc tibi relictum occasionis impiæ arbitraris, ut descensionem ad inferos et ipsam mortis timuerit necessitatem, dum id ipsum testari videtur hoc dicto: *Pater, commendo in manus tuas (h) spiritum meum (Luc. xxiii, 46).* Hoc legens, et non intelligens, aut pie tacuisses, aut etiam religiose intelligentiam ejus orasses: non magis per impudentem assertionem stulto furore veritatis incapax vagareris. Anne tibi metuere infernum chaos et torrentes flammæ et omnem pœnarum ultricium abyssum credendus est, dicens latroni in cruce: *Amen dico tibi, hodie tecum eris in paradiso (Ibid. 43)?* Naturæ hujus potestatem jam non dico (i) metu, sed nec infernæ 345 sedis regione concludes, quæ descendens ad inferos, a paradiso non desit (sicuti et hominis filius loquens in terris, maneat (j) et in cælo). Martyri suo paradisu promittens, et consummatæ beatitudinis delicias pollicens. Non habet hunc metus corporalis, penetrantem quidem inferos, sed ubique naturæ suæ virtute distentum. Et naturam hanc mundi dominam, ac libertate spiritalis virtutis immensam, non sibi terrore mortis gehennæ chaos vindicat, qua paradisi deliciæ carere non possunt. Futurus enim in inferis Dominus, et in paradiso est futurus. Deseca ad metum pœnæ naturæ indesccabilis portionem: (k) et de Christo et apud inferos pone quod doleat, et in pa-

dunt. Hac ratione nonnulli philosophi explicant qui Adam innocens doloris expers fuerit, quia nimirum demutare valeret, quod ex se natum esset dolorem efficere.

(f) In vulgatis, *doleri*.

(g) Sic castigatiores mss. quibus favent prima hujus numeri verba, et postrema n. 2 tract. psal. lxi. In aliquot aliis, ut in vulgatis, *consensus*: lectio non spernenda.

(h) *Hunc vero spiritum*, inquit Theodoretus in Dem. quod impatib. sit divinitas, *Ariani et Eunomiani divinitatem Unigeniti esse dicunt. Inanimum enim corpus assumptum putant.*

(i) In vulgatis: *metus*; et postea, *regio est concludens*. Etiam hic perspicuum est, *naturæ potestatem*, quæ a metu eximitur, divinitatem intelligi.

(j) Non qua filius hominis, sed qua filio Dei personaliter unitus. Respiciuntur Christi verba Joan. iii, 43. Hoc loquendi modo Hilarius dum solam divinitatem ab humanis affectionibus vindicat, interdum videri potest ipsam etiam carnem eximere.

(k) Vatic. bas. codex, et *da Christo*. Verius alii, et *de Christo*, scil. *pone*. Multis modis hic declarat fidei catholicæ defensor, quam naturam velit ab humanis affectionibus immunem, nimirum naturam

radiso relinque quod regnet. Latro enim rogat, ut A sui in regno suo meminerit. Et, credo, eum ad hanc beatæ confessionis fidem, auditus transeunte palmas clavo gomitus accendit: et regnum Christi per dolorem (1) infirmati (a) in Christo corporis didicit. Ille dignationem reminiscens in regno postulat: tu crucis mortem ad metum deputas. Dominus communionem ei paradisi mox pollicetur: tu Christum in inferis sub pœnali terrore concludis. Diversæ spei fides ista est. Paradisum meruit sub cruce latro, pendentem Christum confessus in regno: in pœnæ (b) vero dolore et metu mortis Christum deputans, et paradiso necesse est (2) sis cariturus et regno.

35. *Epilogus, quale Christi corpus.* — Collatis igitur dictorum atque gestorum virtutibus, demonstrari non anabiguum est, in natura ejus corporis infirmitatem naturæ corporeæ non fuisse, cui in virtute naturæ fuerit omnem corporum depellere infirmitatem; et passionem illam, licet illata corpori sit, non tamen naturam dolendi corpori intulisse: quia quamvis forma corporis nostri esset in Domino, non tamen (c) in vitiosæ infirmitatis nostræ esset corpore, qui non esset in origine, quod ex conceptu Spiritus sancti Virgo progenuit: quod licet sexus sui officio genuerit, tamen non terrenæ 346 conceptionis suscepit elementis (d). Genuit etenim ex se corpus, sed quod conceptum esset ex Spiritu; habens quidem in se sui corporis veritatem, sed non habens naturæ infirmitatem: dum et corpus illud corporis veritas est quod generatur ex virgine; et extra corporis nostri infirmitatem est, quod spiritualis conceptionis sump- C sit exordium.

36. *Tristem esse usque ad mortem quid.* — Sed niti adversum (e) apostolicæ fidei demonstrationem hæretici videntur hoc dicto: *Tristis est anima mea usque ad mortem* (Matth. xxvi, 38), ut professio ejus, qui se tristem ait, naturæ infirmitatem, per cujus conscientiam tristis cœporis esse, testatur. Ac primum humanæ intelligentiæ sensum interrogo, quid sit

- (1) *Infirmiati, male.*
(2) *Sit cariturus.*

mundi dominam, immensam, qua paradisi deliciae carere non possunt, quæ naturæ indesecabilis in inferis simul et in paradiso sit.

(a) Sic præcipui mss. Vat. bas., Colb. etc. Editi vero, *infirmiatis in Christi corpore*. Quæ ironice sunt dicta.

(b) In vulgatis, *in pœnæ ergo dolore*; et mox, *sit cariturus*. Concinnior est lectio mss.

(c) Excusi, hic omisso *in*, mox subjiciunt, *forma esset in corpore qui non etc.* castigantur ex melioribus mss.

(d) Vat. bas. codex, *susceptis elementis*. Eodem sensu supra n. 15, legitur, *susceptis originibus*. Ita caute Hilarius Christum non communi lege conceptum prædicat, ut sacræ Virgini materni honoris veritatem continuo asserat. *Genuit etenim ex se corpus*.

(e) Lips. et Par. ex Erasmi margine, *evangelicæ*: obnitentibus mss. Sed et supra initio num. 26 prædicatur *apostolica fides*, non evangelica. Nimirum respicitur illud Apostoli, *in similitudine hominis factus*, etc. de quo hacenus disputatum est.

(f) Tandem hic aperte habes contententem tristitiam

tristem esse usque ad mortem. (f) Non enim ejusdem significationis est, tristem esse propter mortem, et tristem esse usque ad mortem: quia ubi propter mortem tristitia est, illic ipsa mors causa tristitiæ est; ubi vero tristitia usque ad mortem est, mors non jam tristitiæ est causa, sed finis. Qui ergo non propter mortem, sed usque ad mortem tristis est, quærendum est unde sit tristis. Tristis autem non incerto (3) neque (g) indefinito humanæ ignorantia tempore, sed usque ad mortem. Adeo autem non propter mortem suscepta tristitia est, ut sit destituta per mortem.

37. *Tristitiæ Christi causa. Cui præcetur calicem transire. Duæ Christi voluntates.* — Et ut causam tristitiæ intelligere possimus, videamus quid hanc professionem tristitiæ vel præcesserit, vel consequatur. Totius enim passionis et fidei mysterium consummatum paschæ cœna fuerat per Dominum. (h) Postque universorum in se scandalum docet (Matth. xxvi, 31 et 32), sed præcessurum se eos in Galilæam promittit (Ibid. 33). Petrus, cæteris licet scandalizaturis, se tamen non scandalizaturum constanti fide spondit. Sed Dominus per naturam Dei non ignarus gerendorum, ter eum negaturum se esse respondit: ut cæterorum scandalum intelligeretur ex Petro, cum ille in tam grave fidei periculum eum ter negando (i) recideret. Tum ille assumptis Petro, Jacobo et Joanne (Ibid. 37), duobus ad martyrium 347 electis, et Joanne in prædicationem Evangelii firmando, tristem se usque ad mortem professus est. Deinde progressus, oravit dicens: *Pater meus, si possibile est, transeat a me calix iste: sed tamen non sicut ego volo, sed sicut tu vis* (Ibid. 39). Transire a se calicem rogat, utique jam secum manentem: qui tum in sanguine Novi Testamenti pro multorum peccatis (j) effundi consummabatur. Non enim rogat ne secum sit, sed ut a se transeat. Deinde rogat ne voluntas sua fiat: et quod vult effici, id ipsum concedi sibi non vult. Ait enim, *Sed tamen non sicut ego volo, sed sicut tu vis*:

- (3) *Neque infinito.*

a Christo esse susceptam, et de causa dumtaxat deceptantem. Id ipsum profitetur cap. 13 in Matthæum n. 4, et in psal. cxli, n. 8, ubi clarius explicat qua parte tristitiam a Christo susceptam neget, dicens: *Non enim ait, propter mortem, quia licet se passioni daret, non tamen Virtus æterna dolorem passionis exciperet. Qui enim in Hilarianis scriptis peregrinus non est, virtutis æternæ vocabulis divinitatem in eis enuntiari non nesit.*

(g) Ms. *neque infinito, vel neque in infinito.*

(h) Lips. et Par. *postquam*; renitentibus vetustioribus libris. Mox eadem edit. post Er. *scandalizandis, scandalizantem*, et infra, *scandalizandos*: citra fidem mss. ex quorum summo consensu liquet verbum *scandalizaturum* Hilario passivum fuisse.

(i) Aliquot mss. *recederet.*

(j) Plerique mss. cum vulgatis, *effundendus consummabatur*. Optimi codicis Colbertini nec non Germanensis præferimus lectionem, qua Hilarii aptius enuntiat sententia, rem jam inchoatam quæ ad exitum perducebatur significare volentis: quod Gallice dicemus, *qui achevait de se répandre.*

ut voluntate calicis deprecandi humanæ in se sollicitudinis significans consortium, sententiam a se unitæ sibi communisque cum Patre non discerneret voluntatis. Ut autem non pro se precari intelligeretur, et ratio significatæ voluntatis ac (a) deprecatio non obtinendæ esset in absoluto; hoc totum hujusmodi petitionis suæ cœpit exordium, *Pater meus, si possibile est*. Aliquid ergo Patri relinquitur, quod ei an possibile esset incertum sit? Et si nihil Patri impossibile est, intelligendum est ad cuius conditionem id (b) quod, *si possibile est*, sit relictum. Post hujus enim orationis precem sequitur: *Et venit ad discipulos suos, et invenit eos dormientes, et ait Petro, Non potuistis una hora vigilare mecum? Vigilate et orate, ut non intretis in tentationem. Spiritus quidem promptus, caro vero infirma* (Ibid. 40 et 41). Anne adhuc tristitiæ causa, (1) et transferendi calicis deprecatio in obscuro est? Vigilari enim secum ob hoc jubet et orari, ne in tentationem intrent, spiritu quidem prompto, sed infirma carne. Nam qui non scandalizatos se per constantiam fidelis conscientiæ pollicebantur, in scandalo per infirmitatem carnis erant futuri. Non ergo sibi tristis est, neque sibi orat; sed illis quos monet orare pervigiles, ne in eos calix passionis incumbat: quem a se transire orat, ne in his scilicet maneat.

348 38. *Cur dicat si possibile est*. — Idcirco autem transferri eum, si possibile esset, a se precatus est: quia cum impossibile Deo nihil sit, sicut ipse ait: *Pater, possibilia tibi omnia sunt* (Marc. xiv, 36); impossibile tamen homini est passionis terrore non vinci, nec possit nisi per probationem fides nosci. Atque ideo et pro hominibus ut homo vult calicem transire, et ut Dei ex Deo voluntas effectui paternæ voluntatis (c) unitur. Id autem quod ait, *si possibile est*, manifeste in eo docuit quod ait Petro: *Ecce satanas expetivit, ut vos (d) cerneret sicut triticum: ego autem rogavi pro te, ut non deficeret fides tua*

(1) In anteriori, transeundi; num. 40, post transferendi calicis deprecationem.

(a) Solus codex Vat. bas. deprecationis. Rectius alii, deprecatio non obtinendæ, supple, voluntatis: id est, deprecatio ut non concedatur, quod voluit ac rogavit ut homo.

(b) Bad. et Er. cum ms. Carnut., quod si impossibile est. Tum Lips. pro si, substituit sibi: quæ lectio exinde obtinuit. Plures e recentioribus mss. quod possibile est. Quidam alii, quod impossibile est. Magis placet cum mss. Colb., Corb., Germ., Prat. etc. id quod (supple ait) si possibile est: id est, videndum quem respiciat ista deprecatio conditionata, si possibile est etc. Hic enim id quod perinde est, atque τὸ Græcorum.

(c) Er., Lips. et Par., uniat. Rectius Bad. cum mss. uniat: hoc est, ut homo vult calicem transire, sed ut Deus ex Deo paternæ voluntati unitur. Duplex igitur in Christo voluntas: neque habent Ariani unde se expediunt, qui cum non recipiant nisi unicam, hanc volunt ipsius divinitatis esse orationem, Ut enim fusesdisserit Chrysostomus hom. xxxii, T. I, si divinitas Christi hoc oravit; Patris et Christi non una, sed contraria erit voluntas: adeoque frustra illud, *Ego et Pater unum sumus*, propter voluntatis unitatem dictum interpretantur. Simile argumentum

A (Luc. xii, 31 et 32). Per hunc enim calicem dominicæ passionis tentandi omnes erant. Et pro Petro Pater rogatur, ne deficiat fides ejus: ut negantis infirmitati vel dolor saltem pœnitentiæ non abesset; (e) quæ fides in eo non deficeret, quod pœniteret.

39. *Qui tristis usque ad mortem*. — Tristitia igitur usque ad mortem Domino est: quia in morte, motu terræ diei tenebris, discissione veli, monumentorum reseratione, mortuorum resurrectione confirmanda jam apostolorum fides esset, quam et (f) nocturnæ custodiæ terror, et in flagellis, alapis, sputis, corona spinea, crucis onere, et totius passionis ludibrium, et postremo maledictæ crucis damnatio commoveret. Sciens igitur Dominus hæc omnia post passionem suam (g) destitutura, ideo et usque ad mortem tristis est: et scit hunc calicem transire non posse, (h) nisi biberit, dicens: *Pater meus, non potest calix iste transire a me nisi bibam illum: fiat voluntas tua* (Matth. xxvi, 42): consummata in se scilicet passione metam calicis transitorum, qui nisi eum bibisset, transire non posset: finem terroris ejus (i) non nisi consummata in se passionis terrore succedere; quia post mortem ejus, (2) per virtutum gloriam, apostolicæ infirmitatis scandalum pelleretur.

40. *Cur apostolos dormire jam sinat*. — Et quamquam in eo quod ait: *Fiat voluntas tua*, in calicis, id est, passionis suæ scandalo, apostolos permittens paternæ voluntatis 349 arbitrio; tamen etiam repetitæ tertio orationis prece usus est: postquam ait: *Dormite jam, et requiescite* (Ibid. 45). Non enim extra rationis alicujus internæ conscientiam, qui antea eos dormientes coarguisset, nunc jam dormire et requiescere jubet. Sed intelligentiam nobis Lucas adhortationis istius tribuisse existimatur: qui cum dixisset, satanam expetisse ut apostolos modo tritici cerneret, et Dominum pro fide Petri, ne deficeret, oratum fuisse; subjecto post multam Domini precem

(2) Per virtutis gloriam.

ex aliis Christi verbis adversus eosdem conficit Faustinus cap. 2.

(d) Antiquior codex Colb. et alii non deterioris notæ, ventilet. Aliquot recentiores, cribraret. Verbum cerneret rursus habes infra num. 40, ubi in quibusdam mss. a secunda manu perperam adscriptum est cribraret.

(e) Sic plures ac potiores mss. At editi, quia fides. Cum Scultetus Hilarium reprehendit, quod Petrum sic excusare conetur, quasi Christum non negarit: hæc verba nec non superiora num. 37, procul dubio non attendit.

(f) Exemplar. Carnut., nocturnæ vigilia.

(g) Lips. et Par. ex Erasmi margine, desitura. Bad., Er., ms. Vat. bas., et quidam alii, destitura. Verius alii, destitutura, passive; quomodo supra, scandalizaturum. Nostræ hæc lectio confirmatur ex his num. 36: *Adeo autem non propter mortem suscepta tristitia est, ut sit desitura per mortem*.

(h) In vulgatis, nisi biberet: et mox, si non potest. Concinnius in mss. nisi biberit, id est, nisi postquam biberit: ac deinde, omisso si, rei hujus scientia cœrius enuntiatur.

(i) In excusis, non nisi finito. Abest finito a

angelum (a) adstitisse confortantem eum; quo assistente orare prolixius cœperit, ita ut guttis sanguinis corporis sudor efflueret (*Luc. xxii, 43 et 44*) Misso enim ad tuitionem apostolorum angelo, et per eum confortato Domino, ne pro his tristis esset, (1) jam sine (b) tristitiæ metu ait: *Dormite jam, et requiescite*. De angelo quidem Mattheus et Marcus et de expetitione diaboli nihil locuti sunt: sed post tristitiam animæ, post dormientium objurgationem, post transferendi calicis deprecationem, non ex nihilo dormientium adhortatio subsecuta est, nisi quod cum a futuris ab his esset, et indulti Angeli confortatus auxilio, securitate (c) custodiæ custodiendos permittebat in somnum.

41. *De sudore sanguinis et adventu angeli nil in pluribus libris. Infirmitas Christi perperam inde colligitur.* — Nec sane ignorandum a nobis est, et in græcis et in latinis codicibus complurimis, vel de adveniente angelo, vel de sudore sanguinis nil scriptum reperiri. Ambigentibus igitur, utrum hoc in libris variis aut desit, aut superfluum sit (incertum enim hoc nobis relinquitur de diversitate librorum), certe si quid sibi ex hoc hæresis blanditur, ut infirmum affirmet, cui opus fuerit angeli (2) confortantis auxilio; meminert Creatorum angelorum creationis suæ non eguisse præsidio; tum deinde necessario eo modo eum confortatum, quo modo et tristem esse. (d) Nam si nobis tristis est, id est, propter 350 nos tristis est, necesse est ut propter nos sit confortatus et nobis: quia qui de nobis tristis est et de nobis confortatus est, ea confortatus est conditione qua tristis est. Sudorem vero nemo infirmitati audebit deputare: quia et contra naturam est sudare sanguinem. Nec infirmitas est, quod

(1) *Jam sine tristitiæ metu essent, ait.*

(2) *Codex Veron. confortantis pro confortantis,*

(a) *Plures mss. exstitisse.*

(b) Ita præstantiores mss. Vatic. bas., Colb. etc. Alter Colb. cum Sorbon., *jam sine tristitia et sine metu ait*. Corb. cum aliis nonnullis, *jam sine tristitiæ metu essent, ait*. Editi vero, *jam sine tristitiæ metu existens ait*. Quod deinde subjicitur, *Dormite jam*, modo non exstat apud Lucam, imo prorsus aliud, puta, *quid dormitis? surgite, orate* etc.

(c) *Vat. bas. ms. custodis.*

(d) *Excusi, nam qui nobis: et mox, quia ergo qui de nobis, etc.* castigantur auctoritate mss. Duo hic obiter notanda: primum non hominem, sed creaturam angelorum ab infirmitate defendi; alterum, nullam de veritate tristitiæ Christi secundum hominem controversiam moveri, quia de illa nullus ambigebat; sed hac veluti data, statim de causa et conditione illius disputari: ut ea nimirum fuisse ostendatur, quæ non dedecet hominem Deo unitum.

(e) Hippolytus apud Theodoretum ad calcem Dialogi iii, argumentum simile conficit ex aqua et sanguine quæ post mortem Christi ex latere illius profluxerunt: *Corpus, quamvis humano more mortuum, magnam in se vitæ vim habet. Quæ enim ex mortuis corporibus non profuunt, ex illo manarunt, sanguis et aqua: ut sciremus quantum ad vitam valeat potestas, quæ in corpore habitavit.*

(f) Hæresis infirmitatis appellatur Ariana: quia Christi secundum humanam naturam infirmitates ad divinam referbat, ut in argumento hujusce libri de-

A potestas (e) non secundum naturæ consuetudinem gessit: neque ad hæresim (f) infirmitatis pertinere ullo modo poterit, quod adversum hæresim (g) phantasma mentientem proficiat, per sudorem sanguinis, ad corporis veritatem. Igitur cum et tristitia de nobis est, et oratio pro nobis est, non possunt non omnia propter nos gesta esse intelligi, cum omnia pro nobis, quibus timebatur, orata sint.

42. *Tristitiam, calicis deprecationem, etc. Apostolos spectare.* — Præstant autem sibi mutuam Evangelia plenitudinem: dum alia ex aliis, quia omnia unius Spiritus prædicatio sit, intelliguntur. Hanc enim tacitam ab omnibus pro Apostolis Domini orationem Joannes maxime spiritalium causarum prædicator ostendit, Dominum ita precatum esse, dicens: *Pater sancte, conserva eos in nomine tuo. Cum essem cum eis, ego custodiebam eos in nomine tuo: quos dedisti mihi, et custodivi* (*Joan. xvii, 11 et 12*). Non sibi itaque fuit oratio illa, sed apostolis: nec sibi tristis est, qui orare eos ne tententur monet: nec sibi angelus mittitur, qui si vellet, (h) duodecim millia legionum de cælis deduceret: (i) nec propter mortem timet, qui usque ad mortem anxius est: nec ut se transeat calix, rogat; sed a se transire calicem rogat, qui tamen transire (j) non possit, nisi eum biberit. Transire autem (3) non loco decedere est, sed omnino non exstare: quod quidem ipsum et evangelicus et apostolicus sermo significat, cum dicitur, *Cælum et terra transibunt, verba autem mea non præteribunt* (*Marc. xiii, 31*). Sed et Apostolus: *Ecce vetera transierunt, et facta sunt* (k) *nova* (*II Cor. v, 17*). Sed et cum ait, 351 *Et figura hujus mundi transibit* (*I Cor. vii, 31*). Calix ergo, de quo Patrem orat ut transeat, non potest transire nisi biosicut postea confortari non confortatum.

(3) *Non de loco.*

claratur, lib. i, n. 32, necnon lib. ii, n. 6.

(g) Valentini scilicet, Manichæi ac similibus. Eandem hujus rei causam affert Theodoretus Demonstr. quod unio sit inconfusa n. 8, ubi hoc factum esse docet, ut posterorum ii, qui animæ corporisque assumptionem crederent, demonstrationibus confirmarentur; qui vero contradicerent, evidentibus testimoniis confutarentur, quibus præmittit: *Etsi enim divinitas et spiritus aderant velut unctio; tamen nec unita divinitas nec spiritus corpus tunc aut animam sustentarunt, sed hoc ministerium angelo commendarunt, ut et animæ et corporis infirmitatem ostenderent, et per infirmitatem ostenderentur naturæ infirmorum.* Si enim, inquit Chrysostomus Tom. i, Hom. xxxii: *postquam ipse tot tantaque dixerit, carnem illum non assumpsisse ausi sunt quidam asserere; si nihil horum dictum fuisset, quid non dixissent?*

(h) Vetustiore mss. Colb. cum Germ. et Remig. decem millia legionum. Alter Colb. ac Sorbon., *duodecim legiones*: tum cum codice Vat. bas. *de cælis angelorum deduceret*. Videsis notata in Psal. lrv, n. 6.

(i) In vulgatis, *nec propter mortem anxius, ut a se transferatur calix rogat*: locus mutilus op: mss. resarcitus.

(j) Sic mss. At editi, *non posset, nisi eum biberit.*

(k) Apud Er., Lips., et Par., *omnia nova*. Abest omnia a Bad. et mss. Tum solus codex Carn., *sed et cum ait, Præterivit enim figura hujus mundi. In al: quot aliis exstat transibit, non transibit.*

batur: et quod orat Dominus; utique pro his orat, A quos cum his manens ipse salvavit, quos et Patri salvandos reliquit. Nunc vero sacramentum mortis peracturus, Patrem his custodem precatur: et missi in eo angeli, si tamen ita est, non ambigua (a) præsentia est; et obtentæ precis manifesta securitas est, cum eos consummata oratione adhortatur in somnum. Effectum autem impetratæ orationis, et adhortatæ dormitionis securitatem, jam in ipso opere passionis Evangelista demonstrat, cum apostolis omnibus, de persecutorum manibus elapsuris ait: *Ut adimpleretur verbum quod dixerat, quoniam quos dedisti mihi, (b) non perdidisti (1) ex eis neminem (Joan. xvii, 9).* Impletur enim per se orationis precatio, et salvi omnes sunt. Sed oratur Pater, ut salvatos per se, nunc in nomine suo salvet ipse. Et B adeo salvat, ut Petri fides pœnitentia subsequente non deficiat, licet territa.

43. *Epilogus.* — Demonstrata itaque et a Joanne Domini oratio, et a Luca diaboli postulatio, et ea quæ in Mathæo atque Marco, et tristitia usque ad mortem est, et somni objurgatio, et rursus adhortatio, nihil ambiguitatis relinquunt: cum quando (2) per precem (c) in Joanne, qua Patri apostolos commendat, et tristitiæ causa et transcundi calicis deprecatio absoluta sit; non a se passionem amoveri Domino deprecante, sed Patrem ut apostolos se passuro tueatur orante: et per Lucam ostensa adversus diabolum prece, jam de fiducia vetiti antea somni securi permissio sit.

44. *Christus ab humanis vitiis liber. Sensus unde.* — C Non est itaque in ea natura, quæ supra 352 homi-

(1) *Ex his aliquem.*

(2) *Per precem Iohannis.*

(a) In quibusdam recentioribus mss. *præscientia est.*

(b) Hic phrasus est græca ad verbum expressa; οὐκ ἀπόλασα ἐξ αὐτῶν οὐδένα. In vulgatis expuncta erat particula non contra fidem mss. quorum in nonnullis, pro *neminem*, repositum est *aliquem*.

(c) *Par. per precem Joannis.* Editiones aliæ *per precem a Joanne.* Rectius mss. in *Joanne*, hoc est, quæ exstat in Evangelio Joannis. Similis est loquendi modus Fragm. i, num. 2.

(d) Editi cum uno ms. Remig., duobus Colb., uno Sorbon. *filio hominis.* Verius vetustior Colb., Corb., Vind., alter Remig., Germ., Prat. etc. *filius hominis:* hoc est, licet Christus corpus habeat non terrenis inchoatum elementis, utpote cujus princeps est sanctus Spiritus, vere tamen natus est filius hominis, verus Virginis filius. Cum his confer postrema num. 45 verba.

(e) *Predictorum mss. auctoritate restitimus virtutem corporis, præsertim cum num. 23, jam legerimus, Virtus corporis sine sensu pœnæ vim pœnæ in se deservientis excepit, ac rursus num. 46, audituri simus corporis nostri passiones a Christo virtute corporis sui susceptas.* In vulgatis autem ac pluribus mss. exstat *virtutem corpori*, quod propter verbum *admiscuit* non male sonat. Hoc quippe dictum esse videtur de Verbi cum natura nostra conjunctione, quæ lib. ii, n. 26, fusius sic enarratur: *Spiritus sanctus de super veniens virginis interiora sanctificavit, et in his spirans naturæ se humanæ carnis immiscuit, et id quod alienum a se erat, vi sua ac potestate præsumpsit; atque ut ne quid per imbecillitatem humani corporis dissideret,*

nem est, humanæ trepidationis anxietas: et extra terreni est corporis mala, non terrenis inchoatum corpus elementis, etsi originem (d) filii hominis sanctus Spiritus per sacramentum conceptionis invenit. Nempe et Altissimi virtus, (3) virtutem (e) corporis, quod ex conceptione Spiritus virgo gignebat, admiscuit. Nam cum per transfusæ in corpus animæ consortium, sensus animati corporis vivat, et ipsum ad illorum dolorem corpus anima corpori permixta vivificet; quæ ubi cœlestis spei ac fidei suæ beato calore, terrenæ in corpore suo originis desepxit exordium, sui quoque sensus ac spiritus corpus efficitur in dolore, ut pati se desinat sentire quod patitur: et quid nobis de natura dominici corporis, et descendentis de cœlo filii hominis adhuc sermo sit? Ipsa terrena corpora timere ac dolere interdum nesciunt, quod et doleri necesse est et timeri.

45. *Tres pueri flammis non timent. Multo magis Christus.* — Quæro enim an pastas ad fomenta exstuantis Babylonice fornacis flammis Israelitæ pueri timuerint, et utrum in illud (f) nostræ conceptionis corpus metus tanti ignis incesserit (Dan. iii, 23). Quæro etiam, an (4) circumamburi (g) se flammis doluerint. Sed forte idcirco, quia non usti sunt, nihil dolerint; et tum fuisse ignibus natura urendi existimabitur. Certe hæc natura corporis erat, ut et uri se timeret, et posset uri. Quod si per spiritum fidei terrena corpora, id est, secundum elementa causarum communium initiata, neque uri potuerunt, nec timere: quæ ergo per fidem Dei in homine contra naturam sunt, ea (h) in Deo secundum virtutem Spiritus ad naturæ originem inchoata, non sunt natu-

(3) *Virtutem corpori.*

(4) *Circumamburi;* in nostro codice.

virtus Altissimi virginem obumbravit, infirmitatem ejus (puta corporis) veluti per umbram circumfusa confirmans, ut ad sementionem ineuntis Spiritus efficaciam substantiam corporalem (ex se infirmam) divinæ virtutis inumbratio temperaret. Pressius num. 27: *Initia nascendi Spiritus sanctus superveniens et inumbrans virtus Altissimi molitur.* In quibus Spiritus sanctus, id est Verbum, et ut susceptor corporis, et ut suscepti causa effectrix consideratur. Utroque modo virtus est corporis, sive illud condendo, sive divina per illud operando.

(f) In codice Vat. bas. *nostræ carnis.* Rectius in aliis, *nostræ conceptionis.* Alias non apparet discrimen inter Israelitarum et Christi corpus: quod non carne, sed conceptione a nobis distare Hilarius docere solet. Unde in Psal. lxxi, n. 8, habet: *Deus Dei filius ante sæcula manens, humanæ naturæ habitu, id est, nostri corporis atque animæ homo ex partu Virginis natus.*

(g) *Bad. et Er. circumaduri.* Mss. Corb., Pratell. etc., *circumamburi.* Tres Vatic. cum Remig. et Theod., *circumburi.* Vind. ad Silv., *circumcomburi.* Colb. ac Germ., *cum amburi.* Carn. *amburi.* Parvi interest quæ ex his lectionibus præferatur. Id ipsum ita in Psal. cxxiv, n. 13, enuntiat: *Illis in roris humore ignis temperatur, hos cæstuanis ignis amburit. Ipsæ intus extraque flammæ sunt, quarum pro diversitate meritorum et deficit a se natura, nec deficit. Nam quod est, manet erga eos ignis esse quos urit; et quod non est, necesse est in his esse quibus ros est.*

(h) *Apud Er., Lips. et Par., in Deo homine.* Abest *homine* a Bad. et mss.

raliter æstimanda. Vincit pueri in medio ignis sunt: A ignem non timent, (1) dum **353** (a) scandunt; flammam non sentiunt, dum orant; uri non possunt, dum in igni sunt. Naturam suam in his et corpora et ignis amittit; nam neque illa uruntur, neque ille erit: et tamen in cæteris in natura sua est et ignis et corpus; nam circumstantes ardent, et pœnæ ministeria in pœna sunt. Non vis, impie hæretice, ut (2) transeunte palmas clavo Christus non doherit, neque vulnus illud nullam acerbiteriam teli compingentis intulerit. Interrogo cur pueri ignes non timuerint, nec doluerint: aut quid in eorum corporibus naturæ fuerit, ut naturam ignis excederet. Quod si illi fidei calore, et beati martyrii gloria timere nesciunt quæ timentur; Christus etiamsi vitiorum nostrorum origine esset conceptus, tamen per crucem mansurus Deus, et mundum iudicaturus, et rex æternorum sæculorum futurus, tristis metu crucis esset? et tantorum præmiorum immemor, turpis metus anxietate trepidaret?

46. *Fidei vis ad arcendum dolorem.* — Dantel prophete prandio alendus, leonum lacum non timet. Apostoli credi se pro Christi nomine et pati gaudent. Paulo libatio sua corona justitiæ est. Desecanda colta sua percussoribus cum hymnis Martyres tendunt, et ædificatos sibi congerie lignorum ignes eum canticis scandunt. Usque eo sensus fidei, preëmpto in corporibus naturalis infirmitatis metu, corpora ipsa ad sensum non sentiendi doloris emutat, ut per animæ

(1) *Dum inscendunt.*

(2) *Transeuntem palmas clavum.*

(a) Editi, *incenduntur.* Mss. Carn. et Remig., *incedunt.* Corb. ac nonnulli alii, *incedunt*: quibus favet sacer textus, inducens pueros mediis in flammis ambulantes. Antiquior Colb., *ignem non timendum scindunt.* Præferimus eum altero Colb., uno Sorbon. et codice Vat. bas., *scandunt*: maxime cum infra de Martyribus rursus legamus, *ædificatos sibi congerie lignorum ignes cum canticis scandunt.*

(b) Ita plures probæ notæ iuss. Editi vero, *firmitas corpori.*

(c) Vaticanæ basilicæ ms., tres Vatic. aliique nonnulli, *contendit.* Mox vetustior Colb., *consentiat*, pro non sentiat.

(d) Er., Lips. et Par., *veræ gloriæ*; ac subinde, *cujus in simbria*: quod et habet Bad. reluctantibus mss. Postea *sputus* et *sermo natura corporis* dicitur; quia corpus naturæ suæ integritate desitutum eidem restituit.

(e) Nimirum ex Virginis carne procreatus et post novem mensium decursum editus est, qui præter legem hominum de sancto Spiritu sine viri opera est conceptus. Huc facit quod apud Epiphanium Hær. 73, num. 9, aiunt episcopi qui Ancyrae convenerunt: *Homini similis factus, et homo erat, et non in omnibus erat: homo quidem, quatenus carnem suscepit hominis, quoniam Verbum caro factum est; idem autem homo non erat, quatenus cæterorum more natus non fuerat, hoc est, e viri satu et utriusque conjunctione sexus.*

(f) *Corporis virtutem divinitatem intelligendam* esse jam diximus; eaque in opinione non mediocriter confirmatur collatis hinc verbis cum superioribus, *Sed et virtute naturæ suæ passus est.* Id enim ibi *virtute naturæ suæ*, quod hic *virtute corporis sui* significari palam est. At cum *passus virtute naturæ suæ* tradicatur, ut et *virtute naturæ suæ natus est*, non

propositum firmitas (3) corporis (b) invehatur, animatumque corpus in id se tantum sentiat, in quod animæ studio commovetur; ut quod pati animus gloriæ cupiditate (c) contemnit, id se pati corpus anima vegetante non sentiat. Hæc si in hominibus naturalia sunt per animæ ad gloriam ardentis calorem, ut passiones suas nesciant, et vulnera ignorent, et mortes non intelligant: **354** Dominus (d) vero gloriæ Jesus Christus, ejus et simbria virtus est, cujus sputus et sermo natura corporis est, dum et manens jam non manens manum jubetur extendere, et cæcus natus natiuitatis vitia non sentit, et truncus aure non truncus est, in ea infirmitate compuncti ac dolentis corporis deputabitur, in qua gloriosos ac beatos viros fidei suæ spiritus non reliquit?

47. *Passiones nostras quomodo suscepit Christus.*

Qui peccata portet. — Passus igitur unigenitus Deus est omnes incurrentes in se passionum nostrarum infirmitates; sed passus virtute naturæ suæ, ut et virtute naturæ suæ natus est: neque enim, eum natus sit, non tenuit omnipotentiam suam in natiuitate naturam. Nam eum natus sit (e) lege hominum, non tamen hominum lege conceptus est: habens in se et constitutionem humanæ conditionis in partu, et ipse extra constitutionem humanæ conditionis in origine. Secundum quod ita ex infirmitate corporis nostri passus in corpore est, ut passiones corporis nostri, (f) corporis sui virtute susciparet. Et hujus fidei

(3) *Corpori.*

minus evidens est *naturæ suæ virtutem* intelligendam esse divinitatem Verbi, cujus virtute natus esse Christus passim in hoc ipso libro asseritur. Quod maxime illustratur ex tract. psal. cxxxviii, n. 2 et 3, ubi primum ait Hilarius: *Neque id corpus, quod assumptum est, virtutem naturæ antea manentis aboluit; cum in eo corpore, quod assumptum est, virtus naturæ antea manentis operetur.* Tum num. 3, subjicit, *itaque si quid infirmum ex persona ejus dictum reperitur, ad hominem referri oportebit.* Quare hoc? *Referendum autem, inquit, ob id est, quia non alienæ aut simulatæ naturæ hominem assumpsit.* Si autem non alienæ naturæ aut simulatæ hominem assumpsit, neque etiam fictas suscepit infirmitates. At quatenus eo in Christum non cadant, sic postea explicat: *Verbum namque caro factum habitavit in nobis. Non in vitia infirmitatesque carnis ex Verbi virtute deficiens, sed naturæ nostræ infirmitates homo natus assumens. Assumptio autem infirmitatis non fecit infirmum; quia aliud est naturam esse, aliud assumpsisse naturam: et extra generis necessitatem, voluntatis accessio est. Non enim peccator fuit, sed peccata suscepit. Neque infirmus exstitit, sed portavit infirmitates. Ipse enim, secundum prophetam, peccata nostra suscepit et infirmitates nostras portavit. Et ne quid in impassibilem atque indemutabilem divinitatem incidere existimaretur; adjecit: *Et nos putabamus eum in doloribus esse. Suscepit ergo infirmitates, quia homo nascitur; et putatur dolere, quia patitur: caret vero doloribus ipse, quia Deus est.* Vide et subsequencia: in quibus liquido constat, Christi tantum divinitatem a doloribus eximi, humanam autem ipsius naturam iis omnibus subjici, quibus per se obnoxium est hominum genus. Ita facta utriusque loci collatione cavetur periculum, quod hic cavendum esse superiores editores monuerunt.*

nostræ etiam sermo propheticus testis est, cum ait : *A* *hic peccata nostra portat, et pro nobis dolet : et nos existimavimus eum in doloribus esse, et in plaga, et in vexatione. Ipse autem vulneratus est propter iniquitates nostras, et infirmitas est propter peccata nostra* (Esai. LIII, 4 et 5). Fallitur ergo humanæ estimationis opinio, putans hunc (al. hinc) dolere quod patitur. Portans enim peccata nostra, peccati nostri scilicet corpus assumens, tamen ipse non peccat. Missus namque est in peccati carnis similitudine; portans quidem in carne peccata, sed nostra. Et pro nobis dolet, non et doloris nostri dolet sensu : quia et habitu ut homo repertus, habens in se doloris corpus, sed non habens naturam dolendi, dum et (a) ut hominis habitus est, et origo non hominis est, nato eode conceptione Spiritus sancti. **355** Hinc itaque æstimatus est et in doloribus et in plaga et in vexatione esse. Formam enim servi accepit : et natus ex virgine homo opinionem nobis naturalis sibi in passione doloris in-vexit. *Ipse autem vulneratus est; sed propter iniquitates nostras.* Nam quamvis sit vulneratus, non tamen iniquitatis suæ vulnus est : et quidquid patitur, non sibi patitur. Non enim sibi homo natus est, nec ex se iniquus est. Testatur Apostolus causam dispensationis istius dicens : *Orantes (b) per Christum reconciliari Deo : eum, qui non cognovit peccatum, pro nobis peccatum fecit* (II Cor. v, 20). Peccatum enim in carne per peccatum condemnaturus, peccati licet expers, factus est ipse peccatum, id est, per carnem peccatum in carne condemnans, (c) carnis quidem nescius, sed pro nobis caro factus est : et idcirco propter iniquitates nostras est vulneratus.

48. Christi virtus in passione emicat. Passio Christi triumphus. — Cæterum nescit in Christo Apostolus trepidationem doloris. Nam dispensationem (d) passionis locuturus, in sacramento eam divinitatis prædicavit, dicens : *Donans vobis omnia peccata, delens quod adversum nos fuit chirographum in sententiis, quod erat contrarium nobis, tollens illud de medio, et affgens illud cruci, spolians se carne, et principatus et potestates traduxit cum fiducia, triumphans eos in semetipso* (Coloss. II, 13 et seqq.). Succumbere ergo tibi videtur Virtus ista vulneris clavo; et ad ictum compungentis exterrita, demutasse se in naturam dolendi? Atquin Apostolus loquente in se Christo locu-

tns, et salutis nostræ per Dominum opus memorans, mortem Christi ita significat, ut carne se spoliet, et potestates cum fiducia dehonestet, et de his in semetipso triumphet (II Cor. XIII, 3). Si in passione sua necessitas est, et non salutis tuæ donum est; si in cruce dolor compungendi est, et non decreti, (e) quod in te mors est scripta, confixio est; si in morte vis mortis est, et non per potestatem Dei carnis exultantia sunt; si denique mors ipsa aliud est, quam potentum dehonestatio, quam fiducia, quam triumphus : adscribe infirmitatem, si ibi necessitas est et natura, si ibi vis est et diffidentia et dedecus. Sin autem hæc e contrario in sacramento passionis prædicantur; quis, rogo, furor est, repudiata doctrinæ apostolicæ fide **356** mutare sensum religionis, et totum hoc (f) ad contumeliam imbecillis rapere naturæ, quod et voluntas est et sacramentum, quod et potestas est et fiducia et triumphus? Triumphus plane est, quæri ad crucem, et offerentem se non sustineri; stare ad sententiam mortis, sed inde concessurum a dextris virtutis; configi clavis, sed pro persecutoribus orare; acetum potare, sed sacramentum consummare; deputari inter iniquos, sed paradisum donare : elevari in ligno, sed terram tremere; pendere in cruce, sed solem ac diem (g) fugere; exire e corpore, sed revocare animas in corpora; sepeliri mortuum, sed resurgere Deum; secundum hominem pro nobis infirma omnia pati, sed secundum Deum in his omnibus triumphare.

49. Derelictum objiciunt. Quam nihil inde conficiant. — Restat nobis adhuc, ut hæreticis videtur, magna et gravis confessæ infirmitatis professio, et maxime ipsius Domini vocibus edita, cum ait : *Deus, Deus meus, quare me dereliquisti* (Matth. xxvii, 46)? Quæ maximæ querelæ esse intelligitur protestatio, derelictum se esse conqueri, infirmitatque permisum? Verum hæc impiæ intelligentiæ violenta præsumptio, quam sibi in omni dictorum dominicorum genere compugnat : ut qui ad mortem festinat, ut qui per eam honorificandus est, ut qui post eam a dextris virtutis sessurus est, in his tot beatitudinum causis mori timuerit, et ob id ad necessitatem moriendi desertum se a Deo suo quærat, cum in beatissimis illis esset mortem obeundo mansurus!

50. Commenta eorum varia de Verbi et hominis conjunctione. — Quin etiam ad irreligiositatis hujus tam-

(a) In prius vulgatis desiderabatur particula ut : de cuius vi videsis supra col. 365, not. g.

(b) Editi, pro Christo : emendantur ex mss.

(c) Apud Er., carnis quidem peccati nescius, sed pro nobis caro factus carnis similitudo peccati est : merum glossema, quod tamen arripere sequentes editiones. Peccati expers et carnis nescius Christus predicatur ex sua natura et ante assumptum hominem, ex assumptione autem et peccatum et caro factus.

(d) Apud Er., Lips. et Par., dispensationem hanc. Melius adest hæc a Bad. et posterioribus mss. Clarius hic Hilarius scopum eum ostendit, se scilicet passionem Christi prædicare peractam in sacramento divinitatis : de qua postea subjicit : Succumbere ergo tibi

videtur Virtus ista vulneris clavo. Ab humana autem natura tantum arceat necessitatis contumeliam : Si in passione sua necessitas est, etc. Quam necessitatem naturæ nomine interdum donat : Si ibi necessitas est et natura, si ibi vis est, etc.

(e) In codice Vat. bas., quo in te.

(f) Editi, excepto Par., ad imbecillitatem et contumeliam rapere naturæ.

(g) Er. et Lips. fugare : et mox, pro resurgere Deum, substituerant resurgere. Demum, quod et postrema editione Par. prælatum est : conitentibus aliis libris. Ait Hilarius resurgere Deum ad eum modum, quo superius docet Christum totum, etiam secundum hominem, post resurrectionem esse Deum.

quam ad præparatam sibi viam, per id ingenia hæretica contendunt, quod aut defecisse omnino Deum Verbum in animam corporis volunt, ut non idem fuerit Jesus Christus hominis filius, qui et Dei filius; et aut de se (a) defecerit Deus Verbum, dum corpus officio animæ vivificat; aut omnino (b) nec fuerit Christus homo natus, quia in eo Dei Verbum modo spiritus prophetalis habitaverit. Sed ridiculæ hujus perversitatis error in majorem se impietatis extendit audaciam, ne Jesus Christus, ante quam ex Maria natus est, Christus sit: dum non qui erat natus est, sed ad id tum primum quod **357** natus est (c) cœperit. Per quod etiam illud vitii adjungitur, ut (d) Deus Verbum tamquam pars aliqua virtutum Dei quodam se tractu continuationis extendens, hominem illum qui a Maria esse cœpit habitaverit, et virtutibus divinæ operationis instruxerit; animæ tamen suæ motu naturaque viventem.

51. *Errores inde consecrarii.* — Per hanc (e) ergo subtilem pestiferamque doctrinam deducuntur in vitium, ut aut Deus Verbum anima corporis per demutationem (f) naturæ se infirmantis exstiterit, et Verbum (g) Deus esse defecerit: aut rursus per exterioriorem nudamque naturam hominem illum sola vita animæ moventis animatum, (h) in quo Verbum Dei, id est, quædam quasi potestas extensæ vocis habitaverit, atque ita omni modo impiissimæ intelligentiæ aditus pandatur, ut aut Deus Verbum in animam defecerit, nec permanserit Deus Verbum; aut omnino Christus ante partum Mariæ non fuerit; quia Jesus Christus, animæ solum communis et corporis

(a) Prævæ hujus opinionis auctorem, non Eutychem, non Apollinarium, sed Arium esse jam diximus, ac testis est Theodoret. lib. v. Hæc. fab. c. 11. Explosa est a concilio Rom. procurante Damaso Papa adversus Apollinarium coacto apud Theodoret. lib. v. Hist. Eccl. c. 40 et 41, et antea a concilio Alexandrino, an. 362, apud Athanas. epist. ad Antioch.

(b) Hæc sententia licet cum superiore pugnet, ab iisdem tamen propugnatur. Et de Apollinaristis quidem observat Gregorius Nazianz. Or. LII, secum eos pugnare, nec audere nisi apud fidos discipulos de divinitate disputare.

(c) In vulgatis, *esse cœperit*. Abest *esse a* mss. Hoc Hebionis, ac postmodum Photini commentum fuisse docet liber vii, n. 7, et nemo dubitat.

(d) Photinum ita sensisse liquet ex lib. de Synod. n. 45, sicut ex lib. 1 de Trin., n. 16, planum est, eum a Sabellio hanc doctrinam esse mutuatum. Cui quidem Damasus Papa apud Theodoretum, lib. v, c. 11, anathema dicit his verbis: *Anathematizamus eos, qui Verbum Dei extensione et contractione a Patre separatum et insubstantivum et finem habiturum esse contendunt.*

(e) Abest ergo a Bad., Er. ac mss. Colb. et Germ. Habent nonnulli alii, *hæc ergo per hanc.*

(f) Bad., *in naturam suæ infirmitatis*. Er. et Lips., *per demutationem naturæ suæ in naturam infirmitatis.*

(g) In solis vulgatis, *Dei*. Jam num. 49 legimus, *aut de se defecerit Deus (non Dei) Verbum*; idemque infra habetur.

(h) *Supple, habitaverit.* Verbum habitavit hominem per nudam naturam, hoc est, sibi non coherentem nec substantialiter unitam, adeoque mere exterioriorem, si tantum in Christo, ut in prophetis fuerit.

(i) Bad., *quod esse homo*. Editiones aliæ, *quod ut esset homo*. Castigantur ex mss.

A homo, hoc habeat sui, (i) quo esse homo cœpit exordium, quem extrinsecus protensi sermonis potestas ad virtutem operationum confirmaverit; qui nunc a Dei Verbo contracta rursus protentione desertus, clamet: *Deus, Deus meus, quare me dereliquisti?* vel certe tum, cum in animam corporis a Dei Verbi natura demutatus est, paterno in omnibus usus auxilio, nunc inops ejus mortique permissus, solitudinem suam conqueratur, relinquentemque se arguat: omnique modo exitiabile deceptæ fidei periculum comparetur, si aut in Deo Verbo significari existimetur naturæ infirmitas per querelam; aut omnino nec fuerit Deus Verbum, dum Christo Jesu Mariæ solum partus exordium est.

52. *Fides vera hæreticæ adversa.* — Sed inter B has impias infirmasque sententias, Ecclesiæ fides apostolicis imbuta doctrinis novit in Christo nativitatem, sed ignorat exordium. Scit dispensationem, sed nescit divisionem. Non (j) patitur Christum Jesum, ut Jesus non ipse sit Christus: nec filium hominis (k) discernit a Dei filio, ne filius (l) Dei forte non et filius hominis intelligatur. Non assumit filium Dei in filium hominis. Neque tripartita Christum fide scindit, cujus de super texta vestis inscissa est (*Joan., xix, 23*): ut Jesum Christum et in Verbum et in animam et in corpus incidat, neque rursus Deum Verbum et in animam et in corpus absumat. Totum (m) ei Deus Verbum est, totum ei homo Christus est; retinens hoc in sacramento confessionis suæ unum, nec Christum aliud credere quam Jesum, nec Jesum C aliud prædicare quam Christum (n).

(j) Malleus *partitur*. Hunc locum attendant velim, qui Hilarium opinantur sensisse, a Christo secessisse Verbi divinitatem, cum clamavit, *Deus, Deus meus*, etc. Cum enim hæc ex eorumdem verborum occasione dicat adversus eos, qui duas Christi naturas aut confundunt, aut separant; iniquus omnino esset, si eas ipse separatas ex iisdem verbis intellexisset.

(k) Verbum *discerno* hic separationem sonat: at lib. ix, n. 6, naturarum dumtaxat distinctionem.

(l) In vetere ms. Colb. *Deus*.

(m) Id est, Ecclesia in Christo Dei Verbi hominisque naturas ita unitas credit, ut ei totus Verbum sit, totus homo. Quod sic declarat Leo Papa, epist. nunc xcvi, ad monachos Palæstinæ: *Nec interest ex qua Christus substantia nominetur; cum inseparabiliter, manente unitate personæ, idem sit et totus hominis filius propter carnem, et totus Dei filius propter unam cum Patre deitatem.* Quanvis enim Theologis, ut observatum est, pag. 41, postmodum placuerit, ut vox *totum* in naturas caderet, et *totus* ad personam referretur, quomodo ab ipso Hilario refertur in his num. 22, *quia totus hominis filius totus Dei filius sit*: hanc tamen regulam ipsius ævo nondum positam fuisse liquet vel ex hoc loco. Qui sane non pugnat cum altero libri ix, n. 6, ubi non jam personæ unitatem, sed naturarum distinctionem spectans, recte docet hominem a Deo discernendum: sicut cum humilem illius statum, gloriosumque discernit; non male prædicat id eum tantum per postremum obtinere, ut sit *totus homo totus Deus*.

(n) Editi post Erasmus hic subjiciunt, *et Dei Verbum*: glossema quod abest a Bad. et mss. Porro *Christum* Verbum, *Jesum* autem hominem a verbo assumptum Hilarius intelligit: qui ut supra *totum*, ita nunc *aliud* ad personam refert.

55. *In Dei rebus mens humana deficit. Obtunditur A plus volens videre quam datur.* — Non ignoro autem in quantum humanæ intelligentiæ infirmitatem magnificentia mysterii cœlestis impediatur, ut hæc non facile aut verbis enuntiare, aut dijudicare sensu, aut etiam complecti mente possimus. Sciens autem Apostolus arduum hoc terrenæ naturæ difficillimumque esse, rerum divinarum efficientiam iudicio (a) nos nostro, tamquam ad intelligendum acriore, quam ad efficiendum Deo potiore, concipere, illi legitimo sibi secundum fidem filio, sacrasque litteras ab infantia sumenti, ita scribit: *Sicut hortatus sum te sustinere Ephesi, cum irem (b) in Macedoniam, ut præciperes quibusdam ne aliter docerent, neque attenderent fabulis et genealogiis interminatis, quæ quæstiones magis præstant, quam B ædificationem Dei quæ est in fide (1 Tim. 1, 5 et 4).* Vetat genealogiæ eloquia tractari, et fabulas interminatæ quæstionis attingi. *Ædificationem vero Dei in fide esse (supple, docet): ut 359 humanæ verecundiæ modum fidei omnipotentis Dei religione concludat, neque se infirmitas nostra ad perspicienda ea, quæ perspicendi (c) naturam hebetent, extendat.* Quod si contuentibus solis claritatem virtus intenti luminis obstupescit, ut si quando causam radiantis lucis solertius acies curiosæ contemplationis inquirat, usque ad emortuum videndi sensum oculorum natura revocetur, accidatque nitendo magis videre ne videas; quid nobis in Dei rebus et in sole justitiæ expectandum est? Nonne incumbet volentibus (d) supersapere stultitia? Nonne ipsum illud acre intelligentiæ lumen (1) stupor hebetis desipientiæ occupabit? Non enim natura inferior causam naturæ (e) potioris intelliget: nec subjacet humanæ conceptioni ratio cœlestis (*id est, divina*). Nam intra conditionem infirmitatis erit, quidquid infirmi conscientiæ (*in 3º casu*) subditur. Excedit itaque humanam mentem Dei potestas: ad quam si se infirmitas protendet, magis infirma reddetur, dum hoc ipsum quod obtinet amittit, potiore ad obtundendam eam rerum cœlestium natura; quia omnem ejus consecrantis se pervicaciam ipsa complexu ejus major infirmitat. Ut igitur sol ita videndus est, ut possit videri, tantusque excipiendus lumine est, quantus (f) ad-

(1) *Sopor.*

(2) *Expetenda.*

(a) Vocabulum nos revocamus ex Bad. et mss. D Deinde pro *tamquam*, male habent mss. Remig. ac Theod. *tam*; hoc enim sibi vult: tamquam ad intelligendum tanto esset acrius iudicium nostrum, quanto potior Deus ad efficiendum. Hic et deinceps reprimi videtur Eunonii jactatio, qua Theodoro testel. iv, Hæc. fab., c. 3: *se nihil ex rebus divinis ignorare gloriabatur.*

(b) Antiquus Codex Colb. *ires Macedoniam.*

(c) Carnut. alique nonnulli mss. cum Bad. et Er. *naturam non habent.*

(d) Martin. ms. *supercapere.* Græcè ὑπερροπονῆν.

(e) In uno ms. Colb., altero Sorbon. et Martin. *superioris.* In alio Colb. et Germ. *posterioris.*

(f) Exemplar Martin. *quantum admittit: qui si plus*

mittitur; ne si plus velimus expectare, minus quoque quam possumus consequamur; ita et ratio cœlestis in tantum intelligenda est, in quantum se permittit intelligi; in tantum (2) expectanda est, in quantum apprehendendam se dedit; ne si contenti indulgentiæ moderatione non simus, amittamus indulta. Est ergo in Deo quod (g) percipi potest: est plane, si modo quod potest velis. Sicut enim est in sole quod videas, si hoc velis videre quod possis; amittas autem quod potes videre, dum quod non potes niteris: ita et in rebus Dei habes quod intelligas, si intelligere quod potes velis. Cæterum si ultra quam potes speres; id quoque, quod potuisti, posse non poteris.

54. *In ipso Christi ortu temporali cæcutit homo.* — Nondum intemporalis nativitatis illius sacramentum movebo: competentis loci est ille tractatus. Interim mihi assumptæ carnis mysterium in verbis est. Illos nunc arcanorum 360 cœlestium scrutatores consulo, ut secundum naturam suam nati ex virgine Christi sacramentum loquantur. Unde dicent virgini conceptum? unde virgini partum? Quam hanc esse genitalium originum causam disputabunt? et quid intra secessus maternorum sinuum coaluisse? Corpus unde? et homo unde? Jam vero post hæc, quid sit descendisse de cœlis filium hominis in cœlis manentem? Non enim ejusdem est, secundum corporales causas, descendere et manere: quorum alterum (h) decessionis transmutatio est, alterum manendi imperturbatio est. Vagit infans, sed in cœlo est: puer crescit, sed plenitudinis Deus permanet. Jam vero cum adscendit ubi antea fuit, et descendit qui manet, quo intelligentiæ humanæ sensu continebitur (i)? Dominus enim ait: *Quid si videritis filium hominis adscendentem ubi antea fuit (Joan., vi, 63)?* Adscendit filius hominis ubi antea fuit; et quis hoc sensus concipiet? Descendit de cælo filius hominis qui in cœlis est; et quæ hoc ratio præstabit? *Verbum caro factum est;* quæ hoc verba loquentur? Fit caro Verbum, id est, homo Deus: et qui homo est, in cœlis est; et qui Deus est, de cœlis est. Adscendit descendens: sed descendit (j) non descendens. Est qui erat, et quod est non erat. Currimus per causas, et ratione (3) deficiamus: rationem cer-

(3) *Deficimus.*

velimus. Tum Par. cum ms. Vatic. bas. *expetere.* In edit. aliis, *spectare.* In aliquot mss. *aspectare.* Non alio sensu in plerisque, *expectare:* et mox in omnibus *expectanda,* ubi in vulgatis *expetenda.*

(g) Vat. bas. ms. cum Colb. et Sorb. *perspici.* Mart. *respici:* ac subinde cum dicto Vat. bas. et Remig. *si modo quod potes.*

(h) In vulgatis, *decessionis.* Magis placet cum posterioribus mss. *decessionis.*

(i) Idem argumentum fusius prosequitur Gregor. Nazianz. Or. xxxv, n. 88 et seqq.

(j) In vetusto codice Colb. *non adscendens.* Hoc argumenti genus maxime valet adversus eos, qui Verbum Dei cum carne substantialiter conjunctum negant, aut cum ea confundunt.

numus, et causas non intelligimus. Sed Christum Jesum (a) et ita intelligentes, sciemus; et magis putantes nos intelligere, nescimus.

55. *Lacrymarum Christi mysterium.* — Jam vero quantum illud est dictorum et gestorum sacramentum, flere Christum, et per animi (1) angorem lacrymas oculis effluere (*Luc. xix, 41*)! Unde ejus animæ hæc vitia, ut fletum corpori tristitiæ mœror eliciat? Et quæ rerum acerbitas, et intolerantia doloris descendente de cœlis filium hominis in lacrymas dissolvit? Quid sit deinde, quod in eo fleverit? Deusne Verbum, an corporis (b) sui anima? Nam quævis lacrymarum officium in corpore sit; animi (c) tamen eas, in ministerio corporis, quasi quidam mœror exsudat. Tum deinde quæ ei ad flendum causa sit? Anne impiam parricidalemque Jerusalem, nihil dignum tantorum Prophetarum **361** et Apostolorum cæde et ipsius Domini sui morte passuram, debito lacrymarum honore prosequitur? et ut humanarum mortuum deflentur calamitates, ita perditæ hujus desperatæque gentis casus doletur? Et quod hoc, rogo, flendi sacramentum est? Anima, quæ tristis est, flet. Sed numquid hæc (d) prophetas misit? Numquid hæc totiens voluit congregatos pullos ejus pennarum (e) integimento obumbrare (*Math., xxiii, 37*): Non cadit autem in Verbum Deum mœror, neque in Spiritum lacrymæ. Sed neque in animam convenit, aliquid ante corpus egisse. Et tamen vere Jesum Christum flesse non dubium est.

56. *In Lazaro quid fleverit. Fletus ille an Dei, animæ, an corporis.* — Pari quoque lacrymarum veritate et Lazarus fletus est (*Joan. xi, 35*). Et quæro primum, quid fleatur in Lazaro? Non utique mors, quæ non

(1) Non angorem, sicut in superiori.

(a) Sic mss. Editi vero, *Jesum ita intelligentes acimus... nescimus.* Hoc sibi velle nobis videtur: Catholicos, qui Christum esse Jesum, hoc est, Deum simul et hominem intelligunt, in prædictis questionibus non laborare; sicut nec laborat Hilarius num. 46, in questione de ascensu ac descensu filii hominis: hæreticos vero, qui aliter sapientes plus se intelligere putant, inde se extricare non posse.

(b) Vox *sui* in vulgatis ommissa restituitur ex mss. quæ hic adjicitur, vel ne putetur anima Verbi pars, quæ opinio tangitur num. 57, vel ut corpus Christi Dei proprium esse asseratur.

(c) Lips. et Par. *anima tamen.* Roctius plerique mss. *animi tamen*, scil. mœror. Neque placet cum mss. Vat. bas. et Martin. *anima tamen... eas quasi quodam mœrore exsudat.*

(d) Quasi diceret, ipse fleuit, qui prophetas misit, qui filius Jerusalem, ad modum gallinæ, sub alas congregare voluit. Anima autem Christi prophetas non misit, nondum quippe erat; ut enim infra habet: *Sed neque in animam convenit ante corpus, id est, ante quam corpori iminisceretur, egisse: ideoque non ipsa fleuit. Non fleuit autem Verbum: nec lacrymæ e corpore prodeunt, nisi tristitia præcesserit in anima. Et tamen vere fleuit Christus. Stupendæ igitur hæc lacrymæ. Idem de Christi cruciatibus confici potest argumentum: quod sane efficacissimum est adversus eos, qui Christum dividebant: contra quos Gregorius Nazianz. Or. li, n. 7: *Si quis duos filios; alterum ex Deo et Patre, alterum ex matre, non autem unum etque eundem induxerit, a filiorum adoptione excidat*, etc. Neque minus arguet eos, qui Christum*

usque ad mortem est, et pro Dei gloria est. Dominus enim ait: *Infirmas ista non est usque ad mortem, sed pro gloria Dei, ut honorificetur filius Dei per eum* (*Ibid.* 5). Mors ergo, quæ glorificandi Dei causa est, flendi tristitiæ non afferebat. Sed ne in eo quidem flendi necessitas exsistebat, quod Lazarus moriente fuisset. Nam ipse ait manifeste: *Lazarus mortuus est, et gaudeo propter vos, ut credatis, quod non eram ibi* (*Ibid.* 14 et 15). Absentia itaque ejus non habuit causam lacrymandi, quæ ad Apostolorum fidem proficiebat: cum ægri mortem conscientia divinæ cognitionis absens (2) pronuntiasset. Nulla ergo restat necessitas flendi: et tamen fletum est. Et tamen quæro, cui imputabitur fletus ille? Deo, an animæ, an corpori? Sed corpus per se tantum non habet lacrymas, quas ad dolorem animæ mœrentis (f) profundit. Longe autem minus est, ut Deus fleverit, qui glorificandus in Lazaro est. Non convenit (g) autem, ut anima de sepulcro Lazarum vocet, et ad animæ innexæ corpori præceptum atque virtutem, in mortuum suum (*supple corpus*) **362** anima jam ex eo dissoluta revocetur. Dolet, qui glorificandus est? Flet, qui vivificaturus est? Non est vivificaturi flere, nec glorificandi dolere: et tamen vivificat, qui et fleuit, (h) et doluit.

57. *Quis in Christo animam ponat ac resumat. Corpusne, an Verbum.* — Non inopie necessitate, vel dictorum ignoratione de multis pauca memoravimus; sed ut absolutam expositionem ratio non morosa commendet. Gerit Dominus atque (i) agit, quod cum conscientia nescitur, quod nec ignoratur et ignorabile est, dum et veritas in rebus est, et in (j) virtute sacramentum est, ut etiam ex his quæ ait, manifesto

(2) Prænuñtiasset.

confundebant. Contra utrosque sibi rem esse, satis declarat Hilarius num. 48 et 49.

(e) Sic in mss. magno consensu. At apud Bad. et Er. *integmento*: apud Lips. et Par. *integumento*.

(f) Ita mss. At excusi, *profundat*: minus bene. Habet quippe corpus lacrymas quas profundat, sed non profundit eas nisi anima dolente. *Quid enim caro per se ipsam sine anima vel dolet, vel concupiscit?* inquit Augustinus lib. xiv de Civ. Dei, c. 15. Rursum noster Hilarius in psal. lxxviii, n. 12, lacrymarum Christi veritatem adstruit, easque profusas esse enarrat ob humani generis infidelitatem.

(g) Quare non convenit, nisi quia divinæ opus est omnipotentia? Simile est illud Gregorii Nysseni Or. iv contra Eunom., p. 589, relatum a Theodoro Dial. iii: *Nec vivificat Lazarum humana natura, nec deflet jacentem impatiibilis potentia: sed lacryma quidem hominis est propria, vita autem ejus quæ vere vita est. Non pascit multa millia humana paupertas: non currit ad ficum omnipotens potestas. Quis fatigatur labore itineris; et quis totum mundum sine labore sustentat verbo? Quid est splendor gloriæ, et quid quod clavus configitur? Quenam forma in passione alapis cæditur; et quanam ab æterno glorificatur?*

(h) En tandem dolor de Christo affirmatur: adeoque ubi negatus est, hoc tantum tentatum esse liquet, ut posita adversariorum sententia dolorem in Christum non convenire demonstraretur.

(i) In vulgatis, *ait*. Melius in mss. *agit*. Nam enim a gestis transitur ad dicta, et ex his illa probantur.

(j) Vat. bas. mss. rursus, *et in veritate*: non placet. Vult quippe Hilarius, rerum a Christo gestarum

docebimus : *Propter hoc me Pater diligit, quod ego A* pono animam meam, ut iterum accipiam eam. Nemo tollit eam a me, sed ego pono eam a me. Potestatem habeo ponendi eam, et potestatem habeo iterum accipiendi eam : hoc mandatum accepi a (a) Patre (Joan. x, 17 et 18). Animam suam ab se ponit : et quæro quid ponat? Christum enim non ambigimus esse Deum Verbum: neque rursus filium hominis ex anima et corpore constitisse ignoramus, Angelo ad Joseph confirmante : *Surge, et accipe puerum et matrem ejus, et vade in terram Israel; defuncti sunt enim, qui quærebant animam pueri (Matth. II, 20)*. Cujus ergo hæc anima est requiro, corporisne, an Dei? Si corporis; quid habet corpus potestatis, quod per animæ motum animatur in vitam? Deinde utrum mandati aliquid corpus acceperit, quod sine anima hebes emortuumque est? Si vero quisquam putabit animam suam Verbum Deum ponere, ut rursus resumat; ostendat Verbum Deum mortuum, id est, ut sine sensu atque vita, emortui corporis modo, maneret, quod iterum animam suam ad vivendum, qua rursus vivificaretur, assumpserit.

58. *Dei non est anima.* — Sed nec Deo animam quisquam rationis particeps deputabit : quamquam frequenter (b) anima Dei et sabbata et (1) *noemias* 363 *odisse scripta sit, et etiam in quibusdam complacere (Esai. I, 14; xlii, 1)*. Sed ex ea istud significatione commemorari solitum est, qua et manus et oculi et digiti et brachium et cor in corporali Deo connumerantur. Nam cum spiritus, secundum Domini dictum, carnem et ossa non habeat (*Luc. xlii, 39*); ei, qui est nec demutatur (*Malach. III, 6*), nulla ad soliditatem sui corporaliū partium membra conveniunt; sed simplex ac beata natura, unum totum quod est omnia permanet. Non ergo Deus corporalius modis officio interioris animæ animatur ad vitam, sed ipse vita sibi vivit.

(1) In codice Veron. *numinias*, græcè aliquando scribitur *νομνίας*, ut in epist. ad Colos. II, 16.

(2) *Resuscitabo.*

veritatem patere, latere autem virtutem per quam gestæ sint. Unde superius *quod cum conscientia nescitur; id est, quod scitur quantum ad rem gestam, ac nescitur quantum ad rei gestæ rationem.*

(a) In vulgatis, a *Patre meo*. Abest *meo* a mss. hic, ut lib. IX, n. 12.

(b) Ita mss. At Lips. et Par. *animam Dei... scriptum sit*; et *max* *alii* etiam editi, in *incorporati Deo commemorantur*.

(c) Lips. et Par. hic addunt *animam*.

(d) Martin. mss. *edificabo*. Nonnulli *alii*, *resuscitabo*.

(e) In antiquioribus mss. Colb., Martin., Corb., Germ. D *etc.*, *ungueri*. *Qui* alias etiam habent *ungueat, unguentur*.

(f) Editi, *sed sacramentum istud divinas intelligentia est*: emendantur ex mss. quasi diceret Hilarius, sensum proprium aperire jam incipiens : Totius mysterii, in adversariorum sententia inexplicabilis, intelligentia in eo sita est, ut in Christo agnoscantur duæ naturæ in una persona, cui utriusque naturæ proprietates attribuantur, conjunctæ.

(g) Bad. cum mss. Martin., Corb., Vatic., aliquot *alii*, *non sepultum non putare*. Tum eadem editio cum Er. et Lips. *quem resuscitatum*, quibus plures mss.

59. *Nec Deus ponit animam, nec corpus resumit.* —

Et quomodo ponit animam suam, vel positam resumit? vel quæ hujus ratio mandati est? Deus ergo nec ponit ad mortem (c) nec resumit ad vitam. Sed nec corpus mandatum ad resumendum habet : quia nec per se resumit. Dictum enim de corporis sui templo est : *Solvite templum hoc, et post triduum (2) suscitabo (d) illud (Joan. II, 19)*. Suscitatur ergo templum corporis sui Deus. Et quis ponit animam, ut resumat? Corpus enim non per se resumit, sed per Deum suscitatur. Suscitatur autem quod est mortuum, et nec ponit animam quod vivit. Deus itaque nec mortuus est, nec sepultus est : et tamen ab eo dictum est : *Hæc enim mittens unguentum hoc in corpus meum, ad sepeliendum me fecit (Matth. xxvi, 12)*.

B Quod in corpus suum missum est, ad sepeliendum eum factum est, et non idem est se esse, eumque esse : et non unum est, ad sepeliendum se fieri, et (3) ungi (e) suum corpus : neque convenit corpus suum esse, seque sepeliri.

60. *Questionis propositæ solutio unde pendat.* — Sed (f) sacramenti istud divini intelligentia est, non ignorare Deum, quem non nescias hominem; non nescire autem hominem, quem non ignores Deum; Jesum Christum 364 non dividere, quia Verbum caro factum est; (4) sepultum non putare, (g) quem resuscitasse intelligas; resuscitasse non ambigere, quem negare non audeas non sepultum. Sepultus enim est Jesus Christus, quia et mortuus est. Mortuus autem est, qui et mortuus locutus est : *Deus, Deus meus, quare me dereliquisti (Marc. xv, 34)*? Locutus autem hæc est, qui et dixerit : *Amen dico tibi, quia hodie mecum eris in paradiso (Luc. xxiii, 43)*; paradisi quoque promittens, magna voce proclamaverit : *Pater, in manus tuas commendo spiritum meum. Et hoc dicens exspiravit (Ibidem 46)*.

61. *In eos qui Christum tripartuntur aut in unum*

(3) Ms. noster constanter legit, *ungui*.

(4) *Quem resuscitatum esse intelligas, resuscitatum non ambigere.*

addunt esse : in ms. Martin. *quem resurrexisse intelligas*; ac deinde, *resurrexisse autem non ambigere, etc.*, ubi rursus editi omnes, *resuscitatum non ambigere*. Postea Er., Lips. et Par. omittunt particulam negantem ante *sepultum*. Quibus si mss. suffragarentur, legere liceret, *non sepultum non putare, quem resuscitasse intelligas; resuscitasse non ambigere, quem negare non audeas non sepultum* : ut ostenderentur duæ in una persona naturæ. Sed cum in omnibus mss. extet postremo loco *sepultum sine particula negante*, cætera magis sibi constant in mss. vetustioribus Remig., Colb., Vind., Germ. et aliis. Ex quibus conficitur, quantum capimus, Christum qua Deum sepultum non fuisse, si quidem corpus suum suscitavit, quod non convenit in sepultum; ac dubio procul eum corporis suscitandi auctorem existisse, qui negari nequeat non sepultus. *Sepultus enim est Jesus non secundum eam naturam quæ corpus suscitavit, sed secundam eam qua et mortuus est*. Ut enim superiori numero dictum est, *Deus nec mortuus est, nec sepultus*. Quantum porro abfuit, ut Verbi divinitatem a mortuo Christi corpore separatam sentiret, qui etiam hic, ubi de illius morte et sepultura sermo est, tam aperte tanque constanter Christum non dividendum docet?

contrahunt. *Quæstiones variae de Christi morte.* — Vos A nunc vel tripartientes Christum in Verbum et animam et corpus, vel totum Christum Deum Verbum in solum communis generis hominem contrahentes, hoc nobis magnæ pietatis sacramentum, quod in carne (a) manifestatum est, revelate (I Tim. III, 16): quem tradiderit spiritum Christus, et quis in manus Patris commendaverit suum spiritum, et quis in paradiso die eadem fuerit, et quis derelinqui se a Deo questus sit. Nam querela derelicti morientis infirmitas est: promissio autem paradisi, viventis Dei regnum est. Commendatio spiritus, commendantis confidentia est: traditio spiritus, morientis excessio est. Quæro itaque, quis moritur? Nempe qui tradit spiritum. Deinde quis tradit spiritum? Utique qui Patri commendavit spiritum suum. Et si idem qui commendavit, idem tradens spiritum mortuus est: interrogo utrum corpus animam commendet, (b) an Deus corporis animam? Nam spiritu frequenter significari animam non ambiguum est: et vel ex hoc ipso, quod Jesus moriturus tradidit spiritum. Si igitur quisquam existimandum putabit, commendari animam a corpore, a dissolvendo viventem, 365 (c) a corrumpendo æternam, a resuscitando manentem; et non ambigitur quin idem commendaverit spiritum Patri, qui et die eadem in paradiso fuerit cum latrone: et quæro an sepulcro receptus, in paradiso manserit; an vero in paradiso manens, derelictum se a Deo questus sit.

62. *Solutio.* — Unus (d) enim atque idem est Dominus Jesus Christus, Verbum caro factum, se ipsum per hæc universa significans: qui dum ad mortem derelinqui se significat, homo est; dum vero homo est, in paradiso Deus regnet, regnans porro in paradiso, Patri commendet spiritum Dei filius; commendatum vero Patri spiritum, hominis filius tradat ad mortem. Quid nunc de sacramento facinus contumeliam? (e) Habes in conquerente ad mortem relictum se esse, quia homo est: habes eum, qui moritur, profitentem se in paradiso regnare, quia Deus est. Cur hoc quod nobis ad intelligentiam mortis suæ locutus est, solum ad impietatem retinemus; et id, quod idem ad demonstrationem immortalitatis suæ est professus, tacemus? Si ejusdem vox hæc atque

(1) Abest in a ms. nostro.

(a) Lips. et Par. cum vetusto codice Colb. manifestum est. Hic idem arguuntur, qui supra num. 49 et convincuntur non posse in sua sententia explicare, quæ de Christo scripta sunt.

(b) Apud Bad. et Er. *an corpus animam*: inepta repetitio. Ipsi deinde ex Erasmi margine reponens *an Deus corporis, onisit animam*, nec apud Par. resitutum est. Hic et num. 55 non simpliciter *animam*, sed cum adjuncto *corporis* ponit Hilarius, quo absurdam caveat opinionem, quam notat num. 57, ne videl. Verbi anima putetur. Tum in vulgatis ac plerisque mss. *Nam spiritum.* Magis placet cum Corb. et Remig. *Nam spiritu.* Cum spiritum Christi divinitatem illius soleat Hilarius intelligere, si Verbum a corpore mortuo separatum sensisset, traditionem spiritus facile interpretatus esset divinitatis discessionem. Sed opinionis hujus suspicioni locum nullum permittunt jam dicta, ac proxime dicenda. Eodem modo Atha-

sermo est, se derelictum conquerentis, et se regnare profitentis: qua fidem nostram infidelitatis ratione dividimus, ut non idem in tempore eodem sit mortuus, qui et regnet; cum idem ipse de se utrumque testatus sit, et commendans spiritum, et exspirans? Quod si idem commendans spiritum atque tradens, et regnans moritur et mortuus regnat; habemus in sacramento filii hominis et filii Dei, et mori regnantem, et regnare morientem.

63. *Epilogus.* — Absistat itaque omnis irreligiosa et divini sacramenti incapax infidelitas (Confer. Ambros., lib. x, in Luc., n. 56): quæ nescit Christum non sibi flere, sed nobis, ut assumpti hominis veritatem ipse quoque affectus humanæ consuetudinis susceptus protestaretur: quæ ignorat Christum non sibi mori, sed vitæ nostræ, ut per immortalis Dei mortem, mortalium vita renovetur: quæ non intelligit querelam derelicti, et regnantis confidentiam; ut quod Deus regnat, et quod se mori queritur, sit (1) in (f) intelligentia nostra, et homo mortuus, et Deus regnans. Non enim alius est moriens et regnans, neque alius est commendans spiritum et exspirans, neque alius est sepultus et resurgens, neque non unus est descendens et ascendens.

36664. *Christus indivisus. Hoc fugit sæculi prudentes.* — Audi in hoc apostolicæ doctrinæ eruditam non carnis sensu, sed dono Spiritus fidem, cum Græcis sapientiam et Judæis signa poscentibus loquitur: *Nos autem prædicamus Christum Jesum crucifixum, Judæis quidem scandalum, gentibus autem stultitiam; ipsis autem vocatis Judæis atque Græcis Christum Jesum Dei virtutem et Dei sapientiam* (I Cor., I, 23 et 24). Numquid divisus est Christus, ut alius sit Jesus crucifixus, alius Christus virtus et sapientia Dei? Sed hoc et scandalum Judæis, et stultitia gentibus est: nobis vero Christus Jesus Dei virtus, Dei que sapientia; sed sapientia non mundo cognita, nec intellecta prudentibus sæculi. Et quam non intellecta sit, discite eodem beato Apostolo dicente: *Sed loquimur Dei sapientiam, quæ in sacramento absconsa est, quam præfignovit Deus ante sæcula in gloriam nostram, quam (g) nemo ex principibus hujus sæculi cognovit: si enim cognovissent, numquam Dominum gloriæ crucifixissent* (I Cor., II, 7 et 8).

D nasius lib. de Incarn. Christi, pag. 650, traditionem spiritus de animæ discessione exponit: ac deinde sententiam, quam Hilario quidam non satis prudenter affingunt, explodit: *adeo ut exspirationem nemo dixerit deitatis traductionemve, sed animæ discessum esse. Nam si post emigrationem deitatis mors supervenit, ... propriam nimirum mortem obiit, non nostra perfunctus est.*

(c) Corruptendum ut et dissolvendum dicit, quia mox vita cariturum. Porro sanctum Domini corruptionem non visurum esse adstruit supra n. 12.

(d) Par. cum antiquo codice Colb. *unum enim.*

(e) Ita plures mss. Nonnulli cum editis, *habes conquerentem.*

(f) Particula in ex mss. huc revocatur.

(g) Carnut. codex, *nemo principum*: et mox *Dominum majestatis, non gloriæ.*

Anne Apostolus ignorat, hanc Dei sapientiam in sacramento esse absconditam, et esse principibus sæculi ignorabilem? Anne dividit Christum, ut alius sit Dominus majestatis, alius Jesus crucifixus? Sed stultissimæ huic atque impiissimæ opinioni contradicit, dicens: *Non enim judicari me quidquam scire in vobis, nisi Christum Jesum, et hunc crucifixum* (1b. 2).

65. *Contra Christi divisores; quæ in eo videntur opposita conciliantur.* — Aliud Apostolus nescit, neque aliud scire se judicat: nos autem et infirmis ingenii, et infirmioris fidei, Christum Jesum scindimus, dividimus, duplicamus, arbitri mysteriorum et occulti sacramenti calumniatores. Alius enim nobis est Christus crucifixus, alius Dei sapientia; alius sepultus, alius descendens; (a) et alius filius hominis, alius filius Dei. Non intelligentes docemus, et nescientes arguimus, et dicta Dei homines emendamus: et non dignamur secundum Apostolum hæc credere: (b) *Quis criminabitur electos Dei? Deus est qui justificat: quis est qui condemnat? Christus qui mortuus est, imo etiam qui resurrexit, qui est in dextera Dei, qui et postulat pro nobis* (Rom. viii, 33 et 34). Anne alius pro nobis postulat, quam qui in dextera Dei est? (1) vel qui in dextera Dei est, non ipse est qui resurrexit? vel qui resurrexit, non idem mortuus est? vel qui mortuus est, non idem condemnat? vel qui condemnat, non idem est qui justificat Deus? Separemus ergo, si licet, a justificante Deo condemnantem 367 Christum, a condemnante Christo mortuum Christum, a mortuo Christo Christum in dextris sedentem, orantemque pro nobis. Si itaque hæc omnia Christus unus est; neque alius est Christus mortuus, alius sepultus; aut alius descendens ad inferna, et alius ascendens in cælos, secundum illud Apostoli: *Ascendit autem quid est, nisi qui descendit in inferiora terræ? Qui descendit, (2) ipse est et qui ascendit super omnes cælos, ut adimpleat omnia* (Ephes. iv, 9 et 10): quo usque impietatis nostræ extendimus stultiloquam ignorationem, ut quod in sacramento Dei abscondum est, id explicari a nobis posse profiteamur? *Qui descendit, ipse est et qui ascendit.* Numquid ambi-

(1) Antea, vel qui dextra in Dei.

(2) Ipse est qui et ascendit, et ita inferius.

(3) Ipse et ascendit.

(a) Unus ms. Colb. et alter Sorbon. hic addunt, *et alius ascendens*. Tres Vatic. ac plerique recentiores præ se ferunt, *alius ad inferna descendens*. Abest ad inferna a vetustioribus, quamvis hic de Christi ad inferos descensu sermo sit. Hæreticos, de quibus hic disseritur, *tripertientes Christum supra cognominare licuit maxime respectu mortis Christi; quando nimirum carnem in sepulcro, in inferno animam, Verbum in paradiso collocabant.*

(b) In ms. Carnut. *quis, inquit, accusabit adversus electos Dei: et mox, interpellat, loco verbi postulat.*

(c) Idem codex potuit, non dicitur. Eadem ratione ab Athanasio epist. ad Epictetum refelluntur, qui Verbum cum carne confundebant.

(d) Vat. bas. ms. et alius Vatic. cum Martin. sui portione. Remig. sui et portione. Unus Colb. cum Sorbon. sui *exceptione*. Opportunus hic locus est fragmenti, quod sancti nomine in *explicatione epistolæ ad*

igitur, quin Jesus Christus homo ex mortuis resurgens, super omnes cælos ascendens, a dextris Dei sit? Numquid descendisse ad inferos corpus, quod in sepulcro jacuit, (c) dicitur? Si itaque qui descendit, (3) ipse est et qui ascendit, et neque corpus descendisse ad inferos creditur, et resurgens ex mortuis corpus ascendisse in cælos non ambigitur: quæ hic præter (supple, quam) occulti sacramenti, et incogniti mundo ac principibus sæculi fides relicta est, ut cum unus atque idem sit descendens et ascendens, unus quoque nobis Jesus Christus sit, et Dei filius, et hominis filius, et Verbum Deus, et homo caro, et passus, et mortuus, et sepultus, et resurgens, et in cælos receptus, et sedens (4) ad dexteram Dei: habens in se uno eodemque, per dispensationem atque naturam, in Dei forma et in forma servi, sine aliqua (d) sui et partitione quod homo est, et divisione quod Deus est?

66. *In uno Christo ut homine infirmitas, ut Deo virtus.* — Incautæ igitur atque ignorantis opinionis nostræ fidem Apostolus formans, ita confessionis hujus sacramentum locutus est: *Nam etsi crucifixus est* (5) (e) *ex infirmitate, sed vivit ex virtute Dei* (I Cor. xiii, 4). Prædicans enim filium hominis Dei filium, qui cum ex dispensatione homo esset, maneret tamen ex natura Deus; eundem ex infirmitate crucifixum ait, qui ex virtute Dei viveret: ut cum infirmitas esset ex forma servi, et natura maneret ex Dei forma, et qui cum esset in forma 368 Dei assumptis et formam servi; non ambiguum esset, in quo sacramento et passus esset, et viveret: ut cum in eodem esset, et infirmitas ad passionem, et ad vitam Dei virtus; non alius ac divisus (f) a se esset, qui et pateretur, et viveret.

67. *Mysteriorum Christi capiendorum regula.* — Passus quidem est unigenitus Deus quæ homines pati possunt: sed utamur Apostoli fide atque dicto: *Tradidit enim vobis in primis, quia Christus mortuus est pro peccatis nostris secundum Scripturas, et quia sepultus est, et quia resurrexit die tertio secundum Scripturas* (I Cor. xv, 3 et 4). Non nudis usus est ad erroris occasionem dictorum deflutionibus, sed mortis et resur-

(1) A dextris Dei.

(5) Ex infirmitate nostra.

D *Timotheum laudat concilium Spalense ii, c. 12, Eræ 657: Nam et cum dicit Scriptura, Homo Christus, et cum dicit, Christus mortuus est, et cum dicit, Verbum caro factum est: non est spoliandus per fraudulentiam legentis expositionibus suis sermo. Nam ubi homo Christus, est præcedit, Mediator Dei atque hominum: ut ex utroque, Deo et homine, unus subsistat; sitque inter hominem et Deum medius, confessione in se utriusque naturæ. Ubi vero (ait) Christus mortuus est, subjicitur: Qui resurrexit, qui est in dextera Dei. In morte ejus carnis nostræ infirmitas est, in resurrectione virtus ejus, in confesso Dei dignitas. Hinc porro non obscure apparet veritas fragmenti hujus: ex quo vicissim illustratur atque roboratur argumentum, de quo modo disseritur.*

(e) In pluribus mss. *ex infirmitate nostra*, quomodo in prius vulgatis legebatur supra lib. ix, n. 13. Uirobique abest *nostra* a potioribus mss. ut a græco.

(f) Deest a se in vestituore ms. Colb.

rectionis modum, non tantum rerum nominibus, A quantum et Scripturarum virtutibus admonens confitendum : ut hæc nostra esset in ejus morte intelligentia, quæ esset in significatione Scripturarum. Infirmas enim cogitationes, et scrupulosas fidei calumnias non relinquens, lineam hanc tantum *secundum Scripturas* prædicandæ mortis et resurrectionis adjecit : ne inanium disputationum vento circumacti, vel fallacium quæstionum ineptis argutiis impediti infirmaremur : sed in hunc se semper religionis suæ portum fides illæsa revocaret, ut mortem et resurrectionem hominis filii et Dei filii Jesu Christi *secundum Scripturas* crederet et confiteretur ; pia adversus calumniam resistendi securitate proposita, cum ita (a) mori ac resurgere Christus Jesus intelligendus esset, qualiter scriptus est. Non enim habet fides periculum : et omnis pia professio in occulto (b) sacramento Dei tuta est. Natus ex Virgine Christus est : sed *secundum Scripturas* conceptus de Spiritu sancto est. Flevit Christus : sed *secundum Scripturas* ; ut in eo quod levit, (c) gratulatus sit. Et esurivit Christus : sed *secundum Scripturas* sine cibo in non habentem fructus arborem Deus operatus est. Passus Christus est : sed *secundum Scripturas* tunc a dextris Virtutis sessurus est. Derelinqui se ad mortem questus est : sed *secundum Scripturas* tunc confessorum suum secum in regno paradisi recepit. Mortuus est : sed *secundum Scripturas* 369 resurgens a dextris Domini Dominus assedit. In hujus igitur sacramenti fide vita est : (d) calumniam confessio ista non recipit.

68. *Fidei commendatio.* — Certe Apostolus non relinquit, ut ambigi dicique liceat : Christus natus, passus, mortuus, resurgens quo modo, qua virtute, qua divisione, quibus partibus ? quis lacrymans est, quis gaudens, quis conquerens, quis descendens, quis ascendens ? Sed fidei in hoc meritum per confessionem incunctantis tantum religionis ostendens, ait, *Ex fide autem justitia sic dicit : Ne dixeris in corde tuo, quis ascendit in cælum ? hoc est Christum deducere. Vel quis descendit in abyssum ? hoc est Christum a mortuis reducere. Sed quid dicit Scriptura ? (1) (e) Juxta est verbum tuum in ore tuo et in corde tuo, hoc est, verbum fidei quod prædicamus : quia si confessus fueris in ore tuo, quia Dominus Jesus est, et credideris in corde tuo quia Deus illum suscita-*

(1) *Juxta te est.*

(a) Martin. ms. *moriens ac resurgens* : et postea cum Vat. bas. uno, Colb. et Sorbon. *qualiter, scriptum est* : ubi vetustior Colb. ac plures alii habent, *qualis scriptus est.*

(b) Editi, *in occulto sacramenti* : reuidentibus manuscriptis.

(c) Lips. et Par. cum ms. Martin. et uno Vatic. *glorificatus sit* : cui lectioni favent verba num. 56. Magis tamen placet cum Bad., Er. ac plerisque mss. *gratulatus sit* : quod confirmat illud n. 24 : *Sciat nec mortem Lazari flere, quam gaudere.* Et major quedam est fletum inter et gratulationem oppositio.

(d) Solus codex Vat. bas. *contumeliam.*

(e) In aliquot mss. hic et infra, *juxta te est verbum tuum.* Ex græco, *ἔγγυς σου τὸ ρῆμα ἵσταν ἐν τῷ στό-*

mati, vertere licet juxta te, si modo omittatur tuum post verbum.
 fides consummat, secundum quod dictum est : *Credidit Abraham Deo, et deputatum est ei ad justitiam* (Gen. xv, 6 ; Rom. iv, 3). Numquid Abraham calumniatus est Deo, cum ei hæreditatem gentium, et secundum stellarum atque arenæ multitudinem mansuræ ex se sobolis numerositatem pollicebatur ? De omnipotentia enim Dei Fides Religiosa non ambi-gens, humanæ infirmitatis non est detenta naturis ; sed id quod in se erat caducum terrenumque despiciens, divinæ sponsonis fidem ultra modum corporeæ constitutionis excepit : quia nequaquam Dei virtutes lex possit humana moderari, tantum in efficiendo (f) liberalitatis (2) Deo promente, quantum in spondendo ostenderet voluntatis. Nihil igitur B justius fide est : quia cum æquitas atque inoderatio terrenorum actuum sit probabilis, nihil tamen justius homini sit, quam omnipotentiam Dei (g) indefinitæ potestatis intelligentia credidisse.

69. *Descensus et ascensus Christi fides exigitur.* — Hanc itaque in nobis, quæ ex fide est, justitiam Apostolus exspectans, incertæ atque infidæ ambiguitatis irreligiositatem removet, vetans curam sollicitæ in cor cogitationis admitti, dicti etiam prophetici (h) auctoritate monstrata. Ait enim : *Ne dixeris in corde tuo, quis ascendit in cælum* (Rom. x, 6) ? Hæc a Propheta ita dicta, subjectæ sententiæ absolute prosecutione prosequitur, dicens : *Hoc est Christum* 370 *deducere.* Non enim se in cœlestem (divinam) scientiam humanæ mentis sensus extendit : sed neque de divinis operibus religiosa fides ambigit. Non eguit Christus humanæ virtutis auxilio, ut ex illa beatitudinis suæ (i) sede ascendens cujusquam in cælum ope deduceretur in corpus : non exterior potestas eum egit ad terras. Credendus est venisse qualis et venit : et vera pietas est, Christum non deductum, sed descendentem confiteri. Sacramentum suum est, et in tempore, et in opere. Neque quia modo venit, deductus per alterum esse credendus est : nec temporalis ejus adventus potestati deducentis subditus intelligendus est. Sed ne alterius quidem ambiguitatis infidelitas sinitur. Nam continuo ex dicto prophetico subditur, *Vel quis descendit in abyssum ?* Ac mox dicta ratio subjecta est, *hoc est Christum a mortuis reducere* (Rom. x, 7). Libertas redeundi in

(2) *Deo prompte, mendose.*

mati, vertere licet juxta te, si modo omittatur tuum post verbum.

(f) Sic præstantior codex Colb. cum aliquot aliis. Ceteri vero, *libertatis.* Tum in omnibus fere mss. *Deo promptæ, vel prompte, non promente.*

(g) Antiquior mss. Colb. cum Reuig. a prima manu, *infinite.* Martin. *indefinita.* Lectionem nostram confirmant postrema num. 48 lib. viii verba.

(h) Nonnulli mss. cum vulgatis, *ratione monstrata* : corriguntur ex veteribus Vat. bas., Colb., Martin., etc.

(i) In vulgatis, *sede descendens cujusquam e cælo ope deduceretur.* Cum astitis Apostoli verbis magis convenit lectio, quam exhibent e mss. in quorum nonnullis duceretur, non deduceretur.

colum, ex descendendi in terram libertate est. Ambigendi autem sublata cunctatio est : (a) scientia in fide est, ratio in virtute est, effectus in rebus est, causa in potestate est.

70. *Cordis simul et oris debet esse fides. Brevis et facilis ad salutem via, fides.* — Sed non nutante ad id opus est conscientia. Apostolus enim totum Scripturæ mysterium exsequens, ait : *Juxta est verbum tuum in ore tuo et in corde tuo* (Rom. x, 8; Deut. xxx, 14). Non tarde opus est petitoque longe verbo confessionis, nec intervallo aliquo inter cor atque os relicto, ut quod ad protestationem religionis loquendum sit, per infidelem ambiguitatem cogitetur. Sed et juxta nos esse oportet, et in nobis : ne aliqua (b) inter regionem cordis atque oris mora, fides forte nostra non ha in sensu sit, ut in verbis; sed connexa ori atque cordi, incontinentem habeat et sentiendi et loquendi religionem. Et hujus quidem dicti prophetici, ut in cæteris, rationem Apostolus subjicit : *Hoc est verbum fidei quod prædicamus : quia si confessus fueris in ore tuo quia Dominus est Jesus, et credideris in corde tuo quia Deus illum suscitavit a mortuis, salvaberis* (Rom. x, 8 et seqq.). (c) Pietas est non ambigere, et justitia est credere, et salus est confiteri. Non in incerta diffuere, neque ad stultiloquia effervere, neque ratione aliqua virtutes Dei ventilare, neque modo circumscribere potestatem, neque causas (d) in investigabilium sacramentorum retractare, Dominum Jesum 371 confiteri, et a Deo suscitatum a mortuis credere salus est. Quæ vero insania est, qualis et ejusmodi sit (e) Jesus calumniari : cum salus sola sit, hoc solum scire, quod Dominus sit? Tum porro qui humanæ ignorantis error est, de resurrectione ejus lites movere : cum sufficiat ad vitam, quod a Deo suscitatus sit creditisse? In simplicitate itaque fides est, in fide iustitia est, in confessione pietas est. Non per difficiles nos Deus ad beatam vitam questiones vocat, nec multiplices eloquentis fecundia genere sollicitat. In absoluto nobis ne facti est æternitas, Jesum et suscitatum a mortuis per Deum credere, et ipsum esse Dominum confiteri. Nemo itaque ea, quæ ob ignorantiam nostram dicta sunt, ad occasionem irreligiositatis usurpet. Cognoscendus enim Jesus Christus mortuus erat, ut in eo viveremus.

71. *Fidei nostræ eruditio est quæ Christi videtur in-*

(1) Numquid precem eguit.

(a) Sic mss. Edii vero *sapientia*. Scientiam nostram docet esse suam in fide, cujus ratio ac fundamentum sit Dei virtus, rebus ac prodens et effectus, quorum causa sola esse possit omnipotentia.

(b) In prius excisis et aliquot mss. *inter religionem*. Præferimus cum Colb., Corb., Remig., Martio., Prælo. ac pluribus aliis *inter regionem*; præsertim cum de venbi situ sermo sit, ac de Deo jam legerimus lib. ii, num. 6 : *Ita regionem intelligentiæ excedit*.

(c) Lips. et Par. post Erasmum hic subjiciunt, *Corde enim creditur ad justitiam, ore autem confessio fit ad salutem*; nulla auctoritate veterum librorum.

(d) Sic cum Er. mss. Colb. At cæteri cum Bad. *investigabilium*.

firmitas. — Si itaque ad intelligentiam mortis suæ ait : *Deus, Deus meus, quare me dereliquisti?* et, *Pater, commendo in manus tuas spiritum meum* (Marc. xv, 34; Luc. xxiii, 46) : numquid confessioni nostræ consulens, infirmum se esse potius confessus est, quam nos ambiguos non reliquit? Excitaturus namque Lazarum orat ad Patrem : (1) numquid prece eguit dicens : *Pater, gratias ago tibi quia exaudisti me : et ego sciebam quia semper me exaudisti, sed propter turbam (f) dixi, ut credant quia tu me misisti* (Joan. xi, 41 et 42)? Nobis itaque oravit, ne filius ignoraretur : et cum sibi non proficeret 372 deprecationis sermo, ad profectum tamen nostræ fidei loquebatur. Non inops ergo tum auxilii est : sed nos sumus inopes doctrinæ. Clarificari se quoque deprecatur, ac mox de cælo vox Dei patris clarificantis auditur. Sed ad auditæ vocis admirationem ait : *Non propter me venit vox ista, sed propter vos* (Joan. xii, 30). Nobis Pater rogatur, nobis Pater loquitur : totum ad effectum sit nostræ confessionis. Et cum clarificationis responsio non obsecrationi claritatis sit impensa, sed ignorantioni audientium, quomodo querela passionis, in summa exultatione patendi, non confessionis nostræ eruditioni præstita intelligitur? Christus pro persequentibus rogat, quia quod agunt nesciunt. Christus de cruce paradikum promittit (Lucæ xxiii, 34, 43), (2) quia Deus regnat. Christus in cruce consummasse omnia aceti poculo gratulatur (Joan. xix, 30), quia moriturus impleverit prophetiam. Nobis natus est, nobis passus est, nobis mortuus est, nobis resurrexit. Et cum nobis hæc sola sit proprietas ad salutem, ut Dei filium consteamur ex mortuis; cur, rogo, in hac irreligiositate (g) moriamur, ut cum Christus intra fiduciam divinitatis suæ manens, mori se per significationem assumpti hominis cum securitate morientis ostenderit, hoc maxime ad abnegandum eum Deum proficiat, quod se nobis Dei filius et hominis filium est professus et mortuum?

373-374 LIBER UNDECIMUS.

In ejus exordio Hilarius exponit, fidem apud Arianos unam non esse; et cum Christus versus Deus ac Dei filius ignorari jam non possit, eum tamen creatum, et nomine tenus Deum ab illis desandi, dum dispensationem assumpti corporis rapiunt ad contumeliam divinitatis. Objecta deinde diluit ex iis petita

(2) Olim, quia Deus regnet.

(e) Edii, *Jesum* : corriguntur ex mss.

(f) Martin. ms. *propter turbam circumstantem dixi, ut credant me, quia, etc.*

(g) In vulgatis, *moriamur*. Rectius in mss. *moriamur* : quasi diceret, Si salus est Dei filium ex mortuis excitatum confiteri, mors est non confiteri : cur ergo moriamur, etc. Cum totus hic liber in eos sit, qui Christum infirmum probare volunt, ut eum verum Dei filium negent; perspicuum est quod jam præmonuimus, non in illo colligi cum Apollinaristis, sed cum Arianis : quorum principia mutatus sit Apollinarius ad explicandum Incarnationis mysterium, non ad debellandum Christi divinitatem.

verbis, quæ in Christum post resurrectionis gloriam A conveniunt. Quod enim tum ait: Adscendo ad patrem meum et ad patrem vestrum, ad Deum meum, etc. ipsum ostendet dixisse de ea natura, qua fratres habet; sicut de ea, qua participes illi sunt, dixit Propheta: Unxit te, Deus, Deus tuus præ participibus tuis. Deinceps Apostoli verba explicat, ex quibus probare se putant, Christum ut servum Patri subiciendum, eumque regni sui cessurum esse potestate, ac naturæ abolitionem passurum: cum apud Apostolum finis perfectionem et indemutabilem statum sonet, non abolitionem; nec regni traditio Filio magis adimat regnandi potestatem, quam Patri eripitur proprietatis eorum quæ Filio tradidit; ac demum subjectionis illius modum ac causas exponit, eamque non Deo, cui nihil deest, nihil accedit, non Filio unigenito, qui æque indemutabilis est, sed nobis unis proficere declarat. Non est silendum quod Hieronymus, ab Amando presbytero rogatus quid apud Paulum sibi velit illud: Oportet enim eum regnare donec ponat omnes inimicos suos, etc., rescribit epist. 147: Miror te hoc a me querere voluisse, cum sanctus Hilarius Pictavensis Episcopus undecimum librum contra Arianos hac quæstione et solutione compleverit.

1. Una ut Domini, ita et Dei unius est fides. Pater et Filius unus Deus. — Totum atque absolutum fidei evangelicæ sacramentum multifarie Apostolus tractans, hæc quoque inter cætera divinæ cognitionis præcepta ad Ephesios est locutus: Sicut et vos vocati estis in una spe vocationis vestræ. Unus Dominus, una fides, (1) unum baptismum, unus Deus et pater omnium, (a) et per omnes et in omnibus nobis (Ephes. iv, 4, etc.). Non enim ambiguus nos et erraticis indefinitæ doctrinæ studiis dereliquit, vel incertis opinionibus ingenia humana (b) permisit, statulis per se et oppositis obicibus libertatem intelligentiæ voluntatisque concludens: ut sapere nos, nisi ad id tantum quod prædicatum a se fuerat, non sineret, cum per definitam fidei indemutabilem constitutionem credi aliter atque aliter non liceret. Unum itaque nobis Dominum

(1) Unum baptismum.

(2) Baptismum hic et infra constanter in libro nostro.

(a) Removimus hinc, quomodo et lib. viii, n. 54, qui est super omnes, cum ea verba non exstent nisi in uno recentiore ms. Colb.

(b) In ms. Vat. bas. commisit. Mox apud Lips. et Par. in libertatem, perperam addito in.

(c) Sic mss. elegantius quam vulgati, in Domino unum esset et baptismum.

(d) Apud Bad., Er. et in ms. Vat. bas. demptum: quod præfixa particula negante admitti nequit. Proxime ante in vulgatis, Deo patri. Abest patri a mss.

(e) Id est, non sit significatio proprietatis quæ nulli alteri communicari possit, sed unionis quæ singularitatem inducat. Quod autem sacramenti vocabulo personarum proprietatis significetur, liquet vel ex hoc lib. ix, n. 31: Auctorem nativitatis esse sacramentum paternum est.

prædicans, unam fidem memorat; deinde unius Domini unam fidem memorans, unum etiam (2) baptismum demonstrat: ut cum unius Domini una fides esset, unius per hoc fidei (c) in Dominum unum, unum esset et baptismum. Et quia sacramentum omne et baptismi et fidei, ut in uno Domino, ita et in Deo uno est; consummationem spei nostræ unius Dei professione conclusit: ut unum baptismum et fides una sicut unius Domini, ita et Dei esset unius. Unus enim uterque est, non unione, sed proprietate: dum et unicuique proprium est ut unus sit, vel Patri esse quod pater est, vel Filio esse quod filius est; et id, quod uterque in proprietate sua unus est, sacramentum unitatis ad utrumque est: quia et unus Dominus Christus Deo patri non potest auferre quod Dominus B est, et unus Deus pater uni Domino Christo non intelligitur negare quod Deus est: cum si per id, quod Deus unus est, non et Christo proprium esse videtur ut Deus sit; necesse est per id, quod unus Dominus Christus est, non et Deo (d) debitum esse intelligatur ut Dominus sit; si id, quod unus est, (e) non sacramenti sit significatio, sed unionis exceptio. Unius itaque 375 Domini, sicut unius Dei patris, et unum baptismum et fides una est.

2. Fides una non est de Christo dissidentibus. —

Fides autem una jam non est, si non unum Dominum et unum Deum patrem in conscientiæ professione retinebit. Unum vero Dominum et unum Deum patrem quomodo fides quæ non una est confitetur? Una autem in tanta prædicationum diversitate jam non erit, si alius Dominum Jesum Christum, penetrante palmas clavo, infirmitatis nostræ credet dolore gemuisse, et cgentem naturæ suæ potestatisque virtute, imminenti jam sibi mortis timuisse (3) terrore (f): si etiam id, quod principale est, natum negabit, et creatum potius prædicabit: si Deum dicet magis, quam intelliget; quia et (g) deos dici religiosum est, et Deum intelligi divinæ naturæ conscientia est. Jam ergo non unus est Dominus Christus (4) si (h) alii ut Deus non dolet, alii ut infirmus timet; alii sit ex natura, alii ex cognomine Deus: et alii ex generatione, alii ex appellatione sit filius. Et per id neque Deus pater unus in fidē est, si aliis potestate,

(3) Terrorem.

(4) Si aliud Deus.

(f) Sic mss. At editi, terrorem.

(g) Bad. et Er. duos dici. Tum cum reliquis edit. ac pluribus mss. irreligiosum est. Exinde Er., Lips. et Par., et Deum non intelligi: cum absit non a Bad. et ms. Antea quoque prætulimus religiosum est auctoritate mss. Colb., Carn. et Germ. Hoc quippe sibi vult: Si Christum nomine tenus dicet potius, quam in veritate intelliget Deum; nil magnum ei præstabit, uti declarat lib. contra Auxent. n. 10, quia fides ac religio patitur plures dici deos; ut enim Damasi epistola apud Theodoret. lib. v Hist. eccl., c. 11, habet, nomen deorum et Angelis et omnibus sanctis a Deo donatum est. Sed conscientia atque insita nobis divinæ naturæ notitia non sinit, ut Deus essentia et veritate intelligatur nisi unus.

(h) Editi, si aliud Deus non dolet, aliud infirmus, etc.: emendantur ex mss.

alii generatione pater creditur, quia (a) et universorum pater Deus sit. Jam porro quis ambiget extra fidem esse, quidquid extra fidem unam est? quia in fide una et unus Dominus Christus, et Deus pater unus sit. Unus autem Dominus Christus non nomine, sed fide, (1) (b) unus est filius: sed si Deus sit, si indemonstrabilis sit, si non aliquando defuerit vel Deus esse vel filius. Qui igitur aliter Christum quam est prædicabit, (c) id est, nec filium nec Deum esse; alium Christum prædicabit. Sed (d) nec in unius baptismi fide una est: quia secundum Apostolicam doctrinam ejus unius baptismi fides una est, cujus unus Dominus et Dei sit filius Christus, et Deus sit.

3763. *Christus negari jam nequit: cur. Prædicandus est qualis fide creditur.* — Non enim negari jam Christus quin Christus sit potest, neque mundo ignorabilis effici. Hunc prophetiæ volumina consignant, hunc temporum (2) quotidie proficiens plenitudo testatur, hunc Apostolorum et Martyrum per virtutum operationes loquuntur sepulera, hunc potestas nominis sui probat, hunc immundi spiritus (e) confitentur, hunc punitorum dæmonum resonant mugitus. Sed in his omnibus virtutis suæ dispensatio est. Cæterum fide nostra talis, qualis est, prædicandus est; ut non nomine, sed confessione, in unius baptismi fide una, unus nobis Dominus sit: quia secundum unum Dominum Christum, unus Deus pater est.

4. *Ariani alium Christum, ut alium Patrem prædicant. Patrem subdole extollunt, quo Filium dejiciant.* — Sed nunc hi novi Christi prædicatores, cuncta negando quæ Christi sunt, alium Dominum Christum sicuti alium Deum patrem prædicant: quia neque hic genuerit, sed creaverit; neque ille natus sit, sed creatus sit, et per id extra veritatem Deus Christus sit, cui non sit ex nativitate quod Deus est; et extra fidei conscientiam Deus pater sit, cui non

(1) *Unus est, si filius sit, si Deus sit.*

(a) Hæc ratio non ad proximum, sed ad superius membrum pertinet: ut cum Catholici Deum credant esse patrem ob generationem filii, Ariani hoc eum nomine donent ob potestatem qua universa condidit.

(b) Ita duo optimi mss. Colb. cum Germ. et Sorbon. In cæteris autem et apud Bad. *unus est, si filius sit, si Deus sit*, etc. At Er., Lips. et Par. *unus est, tuncque Dominus et Deus semper et filius sit, si Deus sit*, etc.

(c) Editi excepto Bad. *idem*, pro *id est*: perverse.

(d) In vulgatis, *nec unius baptismi fides una*. Rectius in mss. *nec in unius baptismi fide una est*, supple, qui Christum aliter prædicabit.

(e) Sic mss. At editi, *profitentur*. Quæ coram Reliquiis SS. Gervasii et Protasii dæmonum confessio fuerit, testificatur Ambrosius epist. nunc xxii, ubi cum dixisset num. 16: *Et nunc audistis clamantes demones, et confitentes Martyribus quod poenas ferre non possint*; adjicit num. 21: *Andivimus hodie dicentes eos, quibus manus imponebatur, neminem posse esse saluum, nisi qui in patrem et Filium et Spiritum sanctum credidisset*, etc. *Dicit diabolus: Sic torqueatur, quemadmodum ipse a Martyribus torquebatur, qui negat Spiritus sancti divinitatem*. Ex hoc Hilarii loco alioque non minus luculento libri in Constant., n. 8,

sit in generatione quod pater est. Laudantes quidem merito ita, ut dignum est, Deum patrem, naturæ scilicet eum esse inaccessible, inconspicibilis, inviolabilis, inenarrabilis, infinitæ, providæ, potentis, benignæ, mobilis, transcurrentis, maneat intra extraque, et omnia in omnibus sentientis: sed cum adjiciunt ad supereminentiam laudis, solum bonum, solum potentem, solum immortalem, quis non hanc religionem laudationis intelligat eo tendere, ut Dominus Jesus Christus extra hanc (f) beatitudinem, quæ soli Deo per exceptionem solius defertur ad honorem, manens ipse et mortalis et infirmus et malus sit, dum in his Pater solus est? Et ei idcirco naturalis **377** ex Deo patre nativitas abnegatur, ne per generationem (g) ea in eo quæ naturalis Deo patri beatitudo est maneat; quia nativitas in naturæ ejus sit virtute, (h) quæ genuit.

5 *Filio ut imagini conveniunt omnia quæ Patri.* — Nec apostolicis, nec evangelicis prædicationibus eruditii, ad impiæ professionis suæ usurpationem magnificentiam Dei patris, non religionis fide, sed arte impietatis extollunt: ut dum incomparabilia omnia esse naturæ ejus edisserunt, degeneris infirmisque naturæ unigenitum Deum per exceptionem comparationis affirmant: Deum (supple, inquam) viventis Dei vivam imaginem, et beatæ naturæ plenissimam formam, et innascibilis substantiæ unigenitam nativitatem: quæ nisi perfectam paternæ beatitudinis (i) habet gloriam, et absolutam naturæ totius refert speciem, non est in imaginis veritate. Si autem innascibilis Dei unigenitus Deus imago est, perfectæ atque absolutæ in eo naturæ veritas inest, per quam efficitur esse eum imaginem veritatis. Potens est Pater: sed si infirmus est Filius, imago jam non est potentis. Bonus est Pater: sed si in diversi generis divinitate Filius est, boni imaginem mali natura non reddit. Incorporatus Pater est: si Filius secundum

(2) *Cotidie scribitur semper in ms. nostro.*

convincitur Scultetus adversus Bellarminum perperam excandescere, quod ille pium Doctorem nostrum cultus Sanctorum testem ac patronum adhibuerit. Ex utroque enim liquet, sacras Apostolorum ac Martyrum Reliquias non modo fidelium cultu, sed crebris a Deo miraculis fuisse honoratas. Sed quod Ambrosius epist. 22, relatis dæmonum tormentis et confessione coram Reliquiis SS. Gervasii et Protasii, contra Arianorum pertinaciam ait n. 22: *Non accipio a diabolo testimonium, sed confessionem. Invitus dixit diabolus, sed exactus et tortus. Cedit diabolus plagis, et adhuc cedere nesciunt Ariani*; facile est in Scultetum ejusque imitatores contorquere.

(f) Erasmus nescio quo auctoritate hic addidit, *corporationis*: cujus loco deinde posuit Lipsius, *comparationis*. Neutrum vocabulum exstat in Bad. et mss. neque debet exstare. Beatitudo hic significatur, quæ sita sit in bonitate, potentia, immortalitate, etc.

(g) Editi, *ea quæ in eo naturalis*: tum Bad. et Er. *Deo patre*. Lips. et Par. *de patre*. Melior est lectio quam revocamus e mss. quorum in nonnullis legere est *Dei patris*, non *Deo patri*: hand alio sensu.

(h) Solus codex Vat. bas. qui genuit.

(i) Ita ms. At editi, *habent nativitatem et... referant* *speciem*.

Spiritum circumscriptus est corpore, jam incorporei non est forma corporeus (*Vid. l. VIII, n. 48*). Ineffabilis Pater est: si filium sermo complectitur, extra imaginem est inenarrabilis natura narrabilis. Verus Deus est Pater: si Filius in Dei falsitate est, jam non est veri imago qui falsus est. Non ex parte imaginem neque ex portione formam eum Dei Apostolus prædicat: sed imaginem esse eum Dei invisibilis et formam esse eum Dei (*a*) loquitur (*Coloss. 1, 15*). Non potest expressius in filio Dei divinitatis natura ab Apostolo prædicari, (*b*) quam ad id, quod invisibile Dei est, invisibilis Dei imago sit Christus: qui utique in substantia (*1*) (*c*) conspicibili imaginem naturæ invisibilis non referret.

6. *Quæ hominis sunt, rapiunt ad injuriam Verbi. Naturæ duplicis distinctione diluta sunt hactenus objecta.* — Sed ut superioribus libris docuimus, dispensationem assumpti corporis rapiunt ad contumeliam divinitatis: et impietatis causas arripiunt de salutis nostræ sacramento, Qui si apostolicæ fidei tenaces essent, intelligerent eum, qui in forma Dei esset, assumpsisse **378** formam servi; neque formam servi usurparent (*d*) ad formæ Dei dehonestatem, cum forma Dei plenitudinem in se Dei contineret: et quæ essent temporum ac mysterium, (*e*) pia ratione tractarent, ut nec contumeliam divinitas susciperet, nec dispensatio afferret errorem. Sed omnibus, ut existimo, jam a nobis absolutissime demonstratis, et sub assumpti corporis nativitate divinæ naturæ virtute monstrata, non relictus est ambigendi locus, quin omnia unigenitus Deus et homo virtutibus Dei gesserit, et in virtutibus Dei universa hominis veritate perfecit: habens in se et naturam Dei potentis in gestis, dum natus ex Deo est; et perfecti hominis absolutionem, dum ei est partus ex Virgine: et cum veritate corporis subsistens in natura Dei, et cum Dei natura manens in corporis veritate.

7. *Quæ super sint; et unde diluenda.* — Quamquam igitur usque ad ipsam mortis gloriam omnis responsionis nostræ sermo descenderit, et singulis professionis impiæ propositionibus ex evangelicis atque apostolicis doctrinis sit contradicendum: tamen quia etiam post resurrectionis gloriam quedam, ad degeneris naturæ infirmitatem demonstrandam, præsumere lapsi ausi sunt, his ipsis nunc respondendum est. Atque ita, ut in cæteris observatum a nobis est, eorum ipsorum dictorum ratio ex his ipsis dictis af-

(1) *Inconspicibili imagine.*

(2) Verba. *Cum autem subjecta ei fuerint omnia,*

(a) Sola editio Par. *Dei invisibilis.* Respicitur hic vel celebris locus Phil. II, 6: *Qui cum in forma Dei esset, vel Hebr. 1, 3, ubi figura substantiæ Dei Christus prædicatur.* Mox in ms. Martin. *nativitatis loco divinitatis.*

(b) Tres probæ notæ mss. *quam id, omisso ad.* Vat. bas. codex, necnon unus Colb. et alter Sorbon. *quam ad id quod invisibilis est.*

(c) In mss. Vat. bas., Corb., uno Colb., Sorbon. etc. *inconspicibili:* prave, nisi cum Martin., Colb. et Sorbon. deinde legatur, *aliam quam naturæ invisibilis imaginem non referret,* in solo Martin. *refert.* Verum superior est lectio, quam retinemus cum antiquiore ms.

feratur: ut illic veritas reperiat, ubi negatur. Quæ enim simpliciter et ad conditionem fidei divinitus dicta sunt, necesse est ita dicta sint, ut ad id quod dicta sunt, non alienorum atque extrinsecus dictorum confirmetur exemplis.

8. *Infirmum voluit, cui idem ac nobis Deus et pater, cui sit subjectus.* — Inter cæteras enim impietates suas etiam hoc dicto Domini et heretici solent: *Ascendo ad patrem meum et ad patrem vestrum, et ad Deum meum et ad Deum vestrum* (*Joan. xx, 17*): ut per id, quod pater ejus pater eorum est et Deus ejus Deus eorum est, in natura Dei non sit: dum hoc cæteris profiteretur Deum patrem esse, quod sibi sit; cessante privilegio in communione et naturæ et nativitatis, per quam et Deus sit natus, et Filius sit. Teneant quoque etiam illud Apostoli: *Cum autem dixerit, omnia subjecta sunt, absque eo qui subjecit ei omnia.* (2) (*f*) *Cum autem 379 subjecta ei fuerint omnia, tunc ipse subjectus erit ei qui sibi subjecit omnia, ut sit Deus omnia in omnibus* (*1 Cor. xv, 26, etc.*): ut quia subjectio illa infirmis naturæ contestatio esse (3) existimabitur, non sit in paternæ naturæ virtute, quem naturalis infirmitas, naturæ potioris subjecerit potestati. Sumant autem omnis impietatis suæ hanc tanquam munitissimam et inexpugnabilem defensionem, ad veritatem nativitatis abolendam: ut quia per subjectionem Deus non est; et per communem sibi atque nobis Deum atque patrem in communione sit creaturæ; ipse quoque ex Deo creatio sit potius, quam generatio; quia creatio ex nihilo (*g*) subsistat, generatio vero naturalem habeat nativitatis auctorem.

9. *Mysterium salutis nostræ sacramentum est pietatis, non offensio divinitatis.* — Omnis quidem calumnia improba est, quia veritati falsitas, cum jam offensus pudore sit, contradicit: sed tamen interdum præterdit aliquid excusationis ambiguae velamen, ut vercunde in defensione sit, quod impudenter in sensu est. Verum nunc in his, quæ impiè ad infirmam Domini nostri divinitatem præsumpta sunt, locus vercundia vel falsæ excusationis exclusus est: cum quando ipsa illa ignorationis venia cessante, sola voluntas irreligiosæ intelligentiæ detegatur. Ut enim paululum ipsius dicti evangelici differam demonstrationem: anne ignorabilis hæc erat Apostoli prædicatio dicentis: *Et quidem confessione omnium, magnum est pietatis sacramentum, quod manifestatum est in carne,*

desunt in nostro codice.

(3) *Existimatur.*

Colb. necnon Germ., Carn. etc. Hic repellitur solenne Arianorum argumentum, quo Filium visum, adeoque visibilem, Patrem vero invisibilem prædicatum, utrumque, vel eo nomine dissidentem natura divulgabant.

(d) Er., Lips. et Par. *ad formam Dei dehonestandam.* Bad. et ms. renitentibus.

(e) Verus codex Colb. *pie et ratione.*

(f) Versus, *cum autem subjecta ei fuerint omnia,* non existat in msa. nisi in uno Colb. dubiæ fidei.

(g) Lips. et Par. *existat.* Mox in ms. Martin. *auctoritatem, non auctorem,*

(a) *justificatum est in spiritu, visum est angelis, prædicatum est gentibus, creditum est in hoc mundo, assumptum est in claritate* (I Tim. III, 16): Estne adhuc quicquam tam hebetis (b) intelligentiæ, ut dispensationem assumptæ a Domino carnis aliud quam sacramentum esse pietatis intelligat? Et primum extra fidem Dei est, quisque extra hanc erit confessionem. Non enim Apostolus ambigit, quin hoc ab universis fatendum sit, mysterium salutis nostræ non esse contumeliam divinitatis, sed magnæ pietatis sacramentum: et sacramentum non jam (1) (c) in mysterio occultatum, sed in carne manifestatum; neque adhuc per naturam carnis infirmum, sed in spiritu justificatum: ut per justificationem spiritus 380 abesset a fide nostra carnis infirmitas, et per carnis manifestationem mysterium non esset occultum, et per mysterii ignorabilem causam magnæ pietatis (d) in sacramento esset sola confessio. Atque ita Apostolus fidei totius ordinem tenuit, ut dum pietas est, sacramentum sit; dum sacramentum est, cognitio in carne sit; dum cognitio in carne est, justificatio in spiritu sit; quia sacramentum pietatis, quod manifestatur in carne, ut vere sacramentum sit, per justificationem spiritus manifestatur in carne. Ac ne illa manifestatio in carne qualis esset (e) justificatio in spiritu ignoraretur; sacramentum, quod manifestatum in carne, et justificatum in spiritu est, et angelis visum est, et gentibus prædicatum est, et in hoc mundo creditum, hoc ipsum assumptum est in claritate: ut in omnibus sit magnæ pietatis sacramentum, dum manifestatur in carne, (2) dum justificatur in spiritu, (f) dum visum est ab angelis, dum prædicatur gentibus, dum creditur in hoc mundo, dum assumitur in claritate. Nam et visum sequitur prædicatio, et prædicationem fides, et omnia consummat claritatis assumptio: quia et magnæ pietatis sacramentum est assumptio claritatis; et per hanc dispensationis fidem, conformes (g) assumi claritatis dominicæ præparamur. Magnæ igitur pietatis sacramentum est carnis assumptio: quia per assumptionem carnis, manifestatio sacramenti in carne est. Sed ta-

(1) Abest in a nostro ms.

(2) Dum justificatur in spiritu, dum assumitur in

(a) Editi, *visificatum est, renitentibus* mss. necnon subnexis: in quibus vox *spiritus* opponitur carni; et ad Verbi naturam refertur.

(b) In mss. Vat. bas., Martin. et duobus aliis, *intelligentiæ locus: superfluit locus.*

(c) Ms. Colb., Germ. et Martin. *jam mysterio.*

(d) Abest in ab aliquot mss.

(e) Antiquior codex Colb. *justificatio spiritus. Martin. et justificatio, etc.*

(f) Post *in spiritu*, subjiciunt mss. *dum assumitur in claritate*, aliis omissis.

(g) In mss. Vat. bas. Colbertino uno, et altero Sorbon. *assumptioni. In Remig. assumpti.* Prior lectio satis ardebat: sed plenior est ea, quam retinemus.

(h) In predictis mss. Vat. bas., Colb. ac Sorbon. necnon Martin.: *Et quæ tandem spes in fide nostra est, si piæ dispensationis mysterium divinitatis est infirmitas: lectio hæc magis est perspicua, adeoque magis suspensa, quam altera: in qua alius quidam innuitur reconditior sensus, puta, divinitatem infirmatam non fuisse dispensationis mysterium, quo carni præstitum est ut assumeretur in claritatis gloria; eosque*

A men manifestatio in carne, non aliud quam magnæ pietatis sacramentum confitendum est: quia manifestatio ejus in carne, et justificatio spiritus est, et claritatis assumptio. (h) Et qua tandem spe in fide nostra est piæ dispensationis mysterium divinitatis infirmitas; cum per claritatis assumptionem, magnæ pietatis sacramentum sit confitendum? Et quia jam non est infirmitas, sed sacramentum; nec necessitas, sed pietas: dicti nunc evangelici ratio quærenda est, ne quod salutis nostræ et gloriæ mysterium est, id ad occasionem prædicationis impiæ relinquatur.

10. *Christum creatum et servum esse volunt, quia illi Deus et pater est nobis communis.*—Gravis tibi auctoritas est, hæretice, et indissolubili Domini de se professio, qua ait: *Adscendo ad patrem meum et ad patrem vestrum, et ad Deum meum et ad Deum vestrum; 381* ut per id, quod et nobis et illi unus et pater pater est, et Deus Deus est (Joan. xx, 17), sit in ea infirmitate quam sumus; dum et per eundem patrem exæquamur in filios, et per eundem Deum comparamur in servos: et cum nos simus et creatio ex origine, et ex natura servi, tamen dum et pater nobis communis et Deus est, sit ei nobiscum et (3) (i) creatio ad naturam communis et servitus. Et hic impiæ prædicationis furor etiam hoc prophetico utitur dicto: *Unxit te, Deus, Deus tuus* (Psal. XLIV, 8): ut non sit in ea naturæ virtute qua Deus est, dum ei ungens se Deus in Deum suum sit ante latus.

11. *Deus illi et pater est, quia natus; et quia natus, ideo Deus.*—Ignorat Deum Christum, qui ignorat Deum natum. Deum autem nasci non est aliud, quam in ea natura esse qua Deus est: quia nasci cum (f) causam nativitatis ostendat, non disproficit tamen in genere auctoris existere. Quod autem non (k) disproficit in genere, debet quidem auctori causam nativitatis suæ, naturam tamen ex se non amisit auctoris: quia nativitas Dei neque aliunde, neque aliud est. Quæ si aliunde est, nativitas non est; si vero aliud est, non Deus est. Cum autem ex Deo Deus est; per id quoque Deus pater Deo filio et (l) nativitatis ejus claritate, omissis intermediis.

(3) Creatio ad naturæ.

ab spe fidelibus promissa cadere, qui aliter credant.

(i) Solus codex Vat. bas. *creatio naturæ. In reliquis, creatio ad naturam vel ex natura. In vulgatis autem, creatio et natura.*

(j) In ms. Martin. *causa: mendose.* Id enim sibi vult, verbum *nasci* relativum esse, eoque patrem simul cum nato significari. Vocabulum quidem *causæ* ad æternam Filii generationem explicandam nunc respuit Theologia, ejusque loco mavult *principium*: sed illud probe intellexit Hilarius, sicut et auctoris nomen, de quo Augustinus lib. II contra Maximin. c. 14, n. 6: *Si propterea Deum patrem Deo filio dicta auctorem, qui ille genuit, genitus est iste; quia iste de illo, non ille de isto: fateor et concedo. Si autem per nomen auctoris minorem vis facere Filium, etc., delectabor et respuam.*

(k) Hinc nititur quod in lib. x, n. 33, juxta Erasmus annotavit Lud. Miræus, *disproficere* idem esse Hilario, quod *degenerare*. Sed si adjunctum *in genere* sustuleris, id sane per se hoc verbum non sonabit.

(l) Vat. bas. ms. *nativitate Deus est et natura pariter, quia Christi nativitas ex Deo est: imprudenter*

Deus est et naturæ pater : quia Dei nativitas et ex A Deo est, et in ea est generis natura qua Deus est.

12. *Christus verba ita temperavit, ut et natum se proderet et Deum.* — Hujus igitur piæ ac debitæ professionis modum ita in omnibus, quæ locutus est, Dominus temperavit, ne divinitati suæ contumeliam confessio nativitatis afferret, ne obsequii religio naturam majestatis offenderet : sed ut et honorem debitum (1) nativitas profiteretur, quæ (a) subsistere se deberet auctori ; et naturæ conscientiam fiducia naturalis ostenderet, quæ in Deum nascendo subsisteret. Hinc enim illud est, *Qui me vidit, vidit et Patrem* : sed et illud, *Verba quæ loquor, non a me loquor* (Joan. xiv, 9, 10). Nam dum non a se loquitur, auctori eum necesse est debere quod loquitur : cum autem se viso Pater videtur, **382** naturæ conscientia est, (b) quæ ad demonstrationem in se Dei, non aliena a Deo in Deum nata substituerit. Vel illud, *Pater quod* (2) (c) *dedit mihi, majus est omnibus* (Joan. x, 29) ; et rursum, *Ego et Pater unum sumus* (Ibidem, 30). Nam et datio paterna sumptæ nativitatis professio est : et quod unum sunt, proprietates ex nativitate naturæ est. Vel illud, *Sed judicium omne dedit Filio, ut omnes honorificent Filium, sicut honorificant Patrem* (Joan. v, 22 et 23). Nam dum judicium datur, nativitas (d) non tacetur : dum vero exæquatur honor, natura retinetur. Vel illud, *Ego in Patre, et Pater in me* ; et rursum, *Pater major me est* (Joan. xiv, 11 et 28). In eo enim, quod in sese sunt, Dei ex Deo divinitatem cognosce : in eo vero, quod Pater major est, confessionem paternæ auctoritatis intel-

- (1) Antea legebatur, *nativitatis*.
 (2) *Dedisti*.
 (3) *Deum fecit*.

secundæ manus operam subolet. Illi tamen suffragatur Martinianus, hoc tantum ab eo discrepans, quod habeat pater, non pariter.

(a) Pro *subsistere se*, hoc est, quod subsisteret, Er., Lips. et Par. perperam substituerunt *subdere se*.

(b) In ms. Vat. bas. *quia et demonstrationem sui Deus non alienat a Christo in Deo quæ nata substituit* : antiquo ac manifesto corruptoris ausu. Hic quæ ad demonstrationem in se Dei, id est, quæ ut conspecta Deum demonstraret.

(c) Mss. Colb., Martin., Corb., Germ., Vind., Silv., Prat., quod *dedisti*. At lib. vii, n. 22, cum cæteris consentiunt.

(d) Vat has. ms. *non denegatur*.

(e) Er., Lips. et Par. *nativitatis* : refelluntur vel ex superioribus his, *Quod unum sunt, proprietates ex nativitate naturæ est*. Mox Lipsius ex sola Erasmi conjectura, pro verbis *substitutionis et substitutio*, reponit *subsistentiæ et subsistentia* : quod postea obtinuit. Non nihil tamen aliud sonat *substitutio*, quam *subsistentia* ; sicut a *subsistere* differt *subsistere* in his lib. viii, n. 56 : ut *perfectum Deum substituerit per-*

paternæ omnipotentis in se subsistente natura. Hæc itaque secundum spiritus unitatem, et naturæ quæ secundum (e) nativitatem est proprietatem, ita demonstrata sunt, ut et nativitas Deum substitutionis suæ confiteretur, et substitutio naturæ conscientiam non taceret : profitens sibi patrem Deum Deus filius dum ex eo nascitur ; cæterum ad id quod natus est, totum habens naturale quod Deus est.

13. *Quem patrem habebat quia natus, cœpit habere Dominum cum factus est servus.* — Dispensatio itaque magni et pii sacramenti, nativitatis divinæ Patrem, insuper etiam conditionis assumptæ (3) Dominum fecit (f) : dum qui in forma Dei erat, repertus est in forma servi. Servus enim non erat, cum esset secundum spiritum (4) (g) Deus Dei filius. Et secundum commune judicium, ubi **383** non est servus, neque dominus est. Deus quidem et pater nativitatis est unigeniti Dei : sed ad id, quod servus est, non possumus (h) non nisi tunc ei dominum deputare, cum servus est : quia si cum ante per naturam non erat servus, et postea secundum naturam esse quod non erat cœpit ; non alia dominatus causa intelligenda est, quam quæ exstitit servitutis ; tunc habens ex naturæ dispensatione dominum, cum præbuit ex hominis assumptione se servum.

14. *In forma servi dixit, Adscendo, etc.* — Manens igitur in forma servi, qui manebat ante in Dei forma, homo Christus Jesus locutus est : (i) *Adscendo ad patrem meum et ad patrem vestrum, et ad Deum meum et ad Deum vestrum* (Joan. xx, 17). Si igitur hæc servus, et ad servos locutus est ; quomodo professio ista non servi sit, et ad eam magis naturam quæ non in natura servi sit, transferetur ; cum ei, qui in forma Dei manens formam servi assumpsit, quasi servo ad servos communio non nisi ex eo tantum possit esse, quod servus est ? Pater igitur sibi ita ut hominibus pater est, et Deus (5) sibi ut servus Deus est. Et cum hæc ad homines servos homo in servi forma Jesus Christus loquatur ; non ambigitur,

- (4) *Deus filius, non Deus Dei filius*.
 (5) *Sibi ita et servus*.

fecta nativitas : ita autem perfecta nativitas subsistit. Ibi enim *substituerit* perinde est, ac *subsistentem* effecerit.

(f) Sic. ms. Martin. Alii vero libri, *Deum fecit*. Non dispensatio fecit patrem : sed eum, qui ratione generationis æternæ pater erat, assumpti hominis Dominum constituit.

(g) Ita mss. Vat. bas., Martin., unus Colb. et alter Sorbon. In aliis, salvo sensu, omittitur *verbum Dei*. At plures refert præcedens vox *Deus*, quæ *id* prius vulgatis deerat.

(h) Sic omnes mss. per Hellenismum. At editi, *non possumus nisi, sublato non*.

(i) Ariani, ut ex Augustino lib. ii cont. Maximin. c. 16, n. 1, discimus, contendebant hæc Christi verba in formam servi convenire non posse. Hæc enim, aiebant, dixit post resurrectionem : atqui tunc forma servi non amplius erat, sed prorsus consumpta defecerat. Quasi vero, reponit Augustinus, *formam servi resurrectione consumpserit, ac non potius in melius commutaverit : quasi non forma, quæ occisa est, ipsa reviverit*.

quin pater sibi ut cæteris sit ex ea parte qua homo est, et Dens sibi ut cunctis sit ex ea natura qua servus est.

15. *In ea dixit forma qua nos vocat fratres. Christus quare vermis.*— Denique hunc eundem sermonem hujusmodi professionis cœpit exordio, ita dicens: *Vade autem ad fratres meos, et dices illis, Ascendo ad patrem meum et ad patrem vestrum, et ad Deum meum et ad Deum vestrum (Joan. xx, 17).* Et quæro nunc, fratres ei secundum formam Dei, ane secundum formam servi esse intelligendi sint: habeatquo aliquod ad eum secundum plenitudinem habitantis in eo divinitatis (1) (a) corporatio nostra consortium, ut in fratres ei ad id quod Deus est deputemur? Sed non ignorat et propheticus spiritus, unigenito Deo qua ex parte sint fratres: hæc enim non tam homo quam vermis locutus est, *Narrabo nomen tuum fratribus meis (Psal. xxi, 23).* Et hæc vermis, vel non ex conceptu communium **384** originum vivens, vel e profundis terræ vivus emergens, ad significationem assumptæ et vivificatæ per se etiam (b) ex inferno carnis, professus est: totoque in psalmo passionis suæ sacramenta propheticæ spiritus prælocutus, ex ea necesse est fratres habeat dispensatione, qua passus est. Novit sacramentum in eo fratrum etiam Apostolus (*Rom. viii, 29*), ut primogenitum eum ex mortuis, ita primogenitum in multis fratribus prædicans. Secundum id ergo est in multis fratribus primogenitus, secundum quod est primogenitus ex mortuis; et cum sacramentum mortis in corpore sit, sacramentum quoque fraternitatis in carne est. Fratres itaque ex carne sunt Deo; quia et Verbum caro factum est, et habitavit in nobis: cæterum unigenitus Deus, in unigeniti exceptione, sine fratribus est.

16. *Deus et propria et communi ratione Christi est pater.*— Ipse autem, universalitatis nostræ in se continens ex carnis assumptione naturam, erat quod nos sumus, neque amiserat esse quod manserat; habens ex nativitate (c) tunc, et ex constitutione nunc, Deum patrem. Secundum constitutionem nunc, quia ex patre Deo omnia. Omnibus enim Deus pater est, dum ex eo et in eo omnia sunt. Sed unigenito Deo, quia Verbum caro factum est, non hinc tantum pater

(1) *Corruptio.*

(a) Editi cum pluribus scriptis, *corruptio.* Auctoritate mss. optimæ notæ Martin., Colb., Remig. et Germ. præferimus *corporatio*: quæ vox ex adverso opponitur *spiritus* vocabulo, quo naturam divinam solet Hilarius significare.

(b) Illud *ex inferno*, non ad vocabulum *carnis*, sed ad *per se* referendum est; ut non caro, sed ipse in inferno fuerit. Ut enim legimus lib. x. n. 65: *Numquid descendisse ad inferos corpus, quod in sepulchro jacuit, dicitur?* Antea voces *per se* non minus ad *verbum assumptæ* pertinent, quam ad *vivificatæ*. Ideo enim Christus vermis dicitur, quia caro ipsius propria virtute de virgine concepta, ipso ex inferis emergente propria etiam virtute vivificata est.

(c) Editi, excepto Bad., *tunc patrem tantum ex constitutione*: tum *Er. nunc Deum et patrem tantum ex constitutione, nunc Deum, quia ex Deo patre omnia*: Lips. sublatis prioribus verbis retinuit tantum nunc Deum quia ex Deo patre omnia et Er. nunc Deum et

A est: pater enim est ad id, quod in principio apud Deum erat Deus Verbum. Sed cum Verbum caro factum est; manet et in Verbi Dei nativitate, et in carnis constitutione quod pater est. Pater enim omnis carnis est Deus; sed non secundum quod Verbo Deo pater est. Verbum autem Deus, neque Verbum esse desiit, neque caro non fuit. Nam Verbum, quod caro factum est et habitavit in nobis, neque dum habitat non vere Verbum est, neque dum Verbum caro est non vere Deus homo est: quia et habitare, ejus necesse sit esse qui maneat; et carnem fieri, ejus intelligendum sit esse qui nascitur. Et quod in nobis habitat, nostræ carnis assumptio est: quia (d) per id quod in nobis habitat Verbum caro factum, Deus est in nostri corporis **385** veritate. Si igitur naturam detrahit Deo Verbo homo secundum carnem Christus Jesus, vel non secundum sacramentum pietatis Deus Verbum homo Christus Jesus est; sit in naturæ contumeliam, quod ei secundum nos et Pater pater, et Deus Deus est. Quod si Deus Verbum homo Christus Jesus Deus Verbum esse non destitit; communicatio nobis et illi ad patrem et Deum ex ea tantum est natura, (e) quia frater est: quia *ascendo ad patrem meum et ad patrem vestrum, et ad Deum meum et ad Deum vestrum*, non per id, quod unigenitus Deus Verbum est, sed per id, quod Verbum caro factum est, sit fratribus nuntiatum.

17. *Christo ut Verbo qui pater est, et ut Jesu et sermo Deus est.*— Non incautis autem neque ad occasionem impietatis incertis significationibus sermo apostolicus loquitur. Ut nunc Evangelista dictum Domini a professione fratrum incipiens, totius dicti professionem ad ejus naturæ consortium docuit, (f) ex qua frater est, pertinere, quia sermo est destinatus ad fratres: ne ad divinitatis contumeliam reputaretur, quod ad sacramentum pietatis prædicabatur; cum communicatio ad eum nostra, qua pater nobis et sibi pater est, et Deus nobis et sibi Deus est, secundum dispensationem carnis existeret, fratribus nobis ad eum nativitate corporis deputandis. Nemo igitur ambigit, Deum patrem esse etiam Deum Domini nostri Jesu Christi: sed hæc pia nostra professio non patet ad impietatis occasionem. Deus ejus est: non idcirco, ut diversi

D *cundum constitutionem, quia ex Patre Deo omnia*: valde perturbate, et confuse. Enendatur ex mss. Vult porro Hilarius, Christum habuisse tunc, scilicet, ante quam caro fieret, ex nativitate, quem nunc caro factus ex constitutione carnis habet nova et communi nobiscum ratione Deum patrem. Paulo aliter in ms. Vat. bas. sic legere est, *habens ex nativitate tunc patrem tantum, ex constitutione nunc Deum et patrem: tantum ex constitutione nunc Deum, quia, etc.*, ubi postremum membrum nonnihil pugnat cum præcedente: sicut et primum cum verbis num. 13, ubi jam audivimus unigenito Deo ante carnem esse Deum et patrem nativitatis suæ.

(d) Ita ms. At editi, *per id in nobis*, mox præfixa particula *dum* ante *Deus est*.

(e) Vat. bas. et aliquot alii mss. *qua homo est*.

(f) In vulgatis, *ex quo*. Rectius in msa, *ex qua*, scilicet, natura.

ab eo generis Deus sit. Sed quia (a) ex Patre Deus natus est, et ex dispensatione servus est; habeat et (b) patrem, dum ex eo Deus est; et Deum suum, dum ex Virgine caro est. Quod brevi atque absoluto Apostolus sermone consignat, dicens: *Commemorans in orationibus meis, ut Deus Domini nostri Jesu Christi, pater claritatis, dei vobis spiritum sapientiae et revelationis* (Ephes. 1, 16 et 17). Ubi enim Jesus Christus est, ibi Deus ejus est: ubi vero claritas est, ibi pater est. Qui itaque Christo secundum **336** claritatem pater est, idem Christo secundum Jesum Deus est. Jesum enim Angelus Christum Dominum, quem Maria esset paritura, cognominat (Matth. 1, 21). Ceterum Christum Dominum (c) Spiritum prophetia loquitur. Et plerisque (d) secundum latinitatem obscurius hoc dictum videtur: quia latinitas pronominiibus non utitur, quae graecitas usui honesto et necessario semper usurpat. Ita enim scribitur: ὁ θεὸς τοῦ κυρίου ἡμεῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, ὁ πατὴρ τῆς δόξης. Quomodo nobiscum, si semper pronominum consuetudo esset, ita pronuntiaretur: *Ille Deus illius Domini nostri Jesu Christi, ille pater illius claritatis*. Per id enim, quod ille Deus illius Jesu Christi est, et ille pater illius claritatis, quaedam secundum capacitatem sensus nostri intelligentiae proprietates expressa est: ut Christi ubi claritas est, ibi Deus pater ejus sit; ubi vero Christus Jesus est, ibi pater Deus suus sit; habens Deum suum in dispensatione cum servus est, et patrem in claritate cum Deus sit.

18. De Christo ut homine dictum est: Unxit te, etc. C

(1) *Præ participes tuos*, et sic deinceps particula *præ* cum accusandi casu constituitur, paulo post, nam

(a) Solus codex Vat. bas. ex Deo Patre.

(b) Lips. et Par. cum ms. Martin. *patrem Deum*. Tum idem ms. aliusque Vat. bas. *dum ex eo toto totus Deus est*. In nonnullis aliis, *dum ex Deo Deus est*.

(c) Sic mss. At Bad. *spiritus prophetiae*. Porro Christum spiritum, hoc est, Deum esse ex prophetia probatum est toto libro IV, et nominatim ex verbis David, quibus non tantum ungens, sed et unctus appellatur Deus.

(d) Bad. cum antiquiore Colb. ac nonnullis aliis mss. *secundum nativitatem*.

(e) Editi, *spiritus*: refragantibus mss. Qui manserit *Spiritu*, continuo declaratur, cum per os David locutus esse perhibetur. Quo spectat illud Tertulliani lib. III contra Marcion. n. 6: *Nos quidem certi Christum semper in prophetis locutum, Spiritum scil. Creatoris*. Quamquam Hilarius lib. II de Trin. n. 3 Spiritum in prophetis locutum tertiam Trinitatis personam prædicat.

(f) In mss. magno consensu, *præ participes tuos*. Sic et deinceps constanter particula *præ* conjungitur cum accusandi casu. Item quod jam observatum est, Hilarium non legisse *ungo*, sed *ungueo*, confirmatur ex hoc loco, ubi in velustioribus mss. pro *ungitur*, scriptum est *unguetur*; et *unguetur*, pro *ungatur*. Ex Augustino lib. II contra Maximin. c. 16, n. 3, observamus obiter, hæreticos ideo noluisse hunc prophetiae locum servili Christi formæ aptari posse, quoniam scriptum est, *Unxit te*, etc., longe antequam Christus in carne venisset. Quibus ille respondet, in prophetia esse prædictum, tanquam fuerit factum, quod erat futurum: et hoc, quia in prædestinatione jam factum erat, quod suo tempore futurum erat.

(g) Editi cum pluribus mss. *namque nunc*. Magis

A — Non afferunt autem tempora vel ætates Spiritus diversitatem, ut non ipse atque idem Christus in corpore sit, qui mansit (e) Spiritu in prophetis. Loquens enim per os sancti patriarchæ David: *Unxit te, Deus, Deus tuus oleo exultationis* (1) *præ* (f) *participibus tuis* (Psal. XLIV, 8), non secundum sacramentum aliud, quam secundum dispensationem assumpti corporis est locutus. (g) Nam qui nunc fratribus mandans, patrem eorum patrem suum et Deum eorum Deum suum esse, tunc quoque unctum se a Deo suo præ participibus suis loquebatur: ut dum unigenito Christo Deo Verbo particeps non est, particeps tamen ei ex ea nosceretur assumptione qua caro est. Unctio enim illa non beata illi et incorruptæ et in natura Dei manenti nativitati profecit, sed corporis sacramento et sanctificationi hominis assumpti, Petro apostolo testante, cum ait: *Conveniunt enim* (h) *in veritate in civitate ista adversum sanctum* **337** *tuum filium Jesum quem unxisti* (Act. IV, 27). Et rursum: *Vos scitis quod factum est verbum per universam Judæam, incipiens a Galilæa post baptismum quod prædicavit Joannes, Jesus (2) Nazoræum, quomodo unxit illum Deus Spiritu sancto et virtute* (Act. X, 37 et 38). Jesus ergo ungitur ad sacramentum carnis (i) regeneratæ. Et quemadmodum spiritu Dei et virtute unctus sit, non ambiguum est, tum cum descendente eo de Jordane vox Dei patris audita est: *Filius meus es tu, ego hodie genui te* (Psal. II, 6): ut per hoc testimonium sanctificationis in eo carnis, unctio spiritualis virtutis (j) cognosceretur.

quas nunc.

(2) Nazoreum.

placet cum codice Vat. bas. ac nonnullis aliis, nam qui nunc. Antea verbis secundum sacramentum tempus illud designatur, quod Christi corporatiōem præcessit, eamque adumbravit, quando v. g. Abraham Dominum adoravit, sacramentum futuræ corporatiōis agnoscens, ut dicitur lib. IV, n. 27.

(h) Bad. et Er. viri. Lips. et Par. vere. Verius mss. *propterea, in veritate, juxta graecum in ἀληθεία*.

(i) Hoc videtur intelligendum ex verbis cap. II in Matth. n. 5, ubi ait: *Ipse quidem lavari egens non erat. Sed quia assumptum ab eo creatiōis nostræ fuerat et corpus et nomen: ideo omne in se sacramentum salutis nostræ explevit*. Quod ibidem repetitur his verbis: *Atque ita et propheta testimonio lavacro non eget, et exempli sui auctoritate humanæ salutis sacramenta consummat, hominem et assumptione sanctificans et lavato*.

(j) Id est, ut sanctificatio, quam homini assumpto præstat spiritualis Virtus ac Verbum assumens, cognosceretur. In baptismi autem ablutione habetur testimonium sanctificationis carnis: sed spiritualis istius unctiōis cognitio ex Patris ipsius declaratione præstat. Siquæ, ut cap. II in Matth. n. 6, dicitur, *testimonium de Domino mittitur et contemplationis et vocis: dum Filius Dei audito conspectuque monstratur, hominem scil. et assumptione sanctificare et lavacro*. Eandem quoque Psalmographi prophetiam ad Christi baptismum refert Augustinus I. II contra Maxim. c. 16, n. 3: *A Deo Patre, inquit, unctus est Filius, qui sic homo factus est, ut manserit Deus; qua unctiōne plenus erat, id est Spiritu sancto. Propter quod de illo scriptum est, Jesus autem plenus Spiritu sancto reversus est a Jordane*. Videbis tract. psal. II, n. 29, et lib. VIII, n. 25.

19. *De Verbo idem dictum nequit intelligi. Cum nulla filius sit causa. Cum unctus sit natura Deus.* — Cæterum cum in principio apud Deum erat Deus Verbum, non habet ullam aut causam aut enarrationem (a) nature ejus unctio, quæ nihil aliud quam esse in principio nuntiatur. Neque habuit sane (1) ungenti se per spiritum et virtutem Dei necessitatem Deus : qui Dei et Spiritus esset et Virtus. Ungitur ergo Deus a Deo suo præ consortibus suis. Et si ante dispensationem carnis plures ex lege sunt Christi; Christus nunc, qui præ participibus ungitur, posterior in tempore est, dum unctis participibus antefertur. Denique ille prophetiæ sermo posteriorem unctionem hanc, quæ in tempore esset, ostendit dicens : *Dilexisti justitiam, et odisti iniquitatem; propterea unxit te, Deus, Deus tuus oleo exultationis præ consortibus tuis (Psal. XLIV, 8).* Consequens et posterior causa numquam refertur ut prior sit : quia meruisse aliquid, posterius est, quam esse qui possit mereri. Mereri enim ejus est, qui sibi ipsi meriti acquirendi auctor existat. Si igitur nativitati unigeniti Dei unctionem deputabimus, quæ unctio ob meritum dilectæ justitiæ et per os iniquitatis indulta sit; proventus potius per unctionem unigenitus Deus, quam genitus intelligitur : jamque per incrementa et profectus Deus consummabitur, qui non natus Deus sit, sed in Deum sit unctus ex merito; et jam per causam erit Deus Christus, et non omnis causa per Deum Christum. Et ubi illud Apostoli erit : *Omnia per 388 ipsum, et in ipso, et ipse est ante omnes, et omnia ipsi constant (Coloss. 1, 16 et 17)?* Deus enim Dominus Jesus Christus, non ob aliqua, neque per aliqua Deus est; sed Deus natus est. Et qui ex generatione Deus est, non post nativitatem in Deum per causam profecit : sed in eo, quod natus est, nihil aliud (b) est nascendo, quam Deus est. Cum vero ungitur ex causa; non ad id, quod incremento non eget, (c) spectat unctionis profectus, sed ad id, quod per incrementum sacramenti profectu eguit unctionis, id est, ut per unctionem sanctificatus homo noster Christus existeret. Si igitur nunc quoque per prophetam servi dispensatio demonstratur,

(1) *Unquenti.* Sic et alibi. *ungeo* pro *ungo*.

(2) *Codex Veton. retractare;* sic infra habes, *sacramentum dicatorum præsentium retractentis.*

(a) In mss. bbb. Vat omittitur vox *naturæ*. Prorsus cum aliis libris retinenda est. Hæc opponitur *dispensationis* vocabulo, et ad Verbum Deum refertur. Superius n. 11, admisit Hilarius causam Verbi gligentem et cœternam : hic tantum respicit præexistentem ac meritoriam. Ubi vero subjicit aut enarrationem, respicit in illud Esaiæ, *Generationem ejus quis enarrabit?*

(b) Verbum est, in vulgatis omissum, restituitur ex mss. Deinde *quam Deus est*, id est, quam quod Deus pater est : nisi id omne ita malis intelligere : sed in ipsa nativitate sua accipit ut Deus sit, et nihil aliud.

(c) In antiquis libris, *expectat*, more antiquo, sed sensu non alio.

(d) Sic. mss. At editi, *uncta sit in Deum, necesse est*, etc.

(e) Ex subjectis Apostoli verbis, et regni et carnis Christi finem futurum prædicabat Marcellus Ancy-

ob quam a Deo suo præ participibus ungitur; et propterea, quia justitiam dilexerit et iniquitatem oderit, ungetur : est prophetæ sermo non ad eam Christi naturam pertinet, in qua ei sunt ex carnis assumptione participes? cum præsertim ita se prophetæ Spiritus temperaverit, ut dum Deus a Deo suo ungitur, sit ei et in dispensatione unctiois quod Deus suus est, et in natura quod Deus est. Deus igitur ungitur : sed quæro an id, quod in principio Deus erat Verbum, unctum sit? Non utique; nam posterior Deo unctio est. Et cum non ea Verbi nativitas, quod in principio apud Deum Deus erat, (d) uncta sit; id in Deo necesse est ungetur, quod posterior sit in dispensatione qua Deus est. Et enim Deus a Deo suo ungitur; id ungitur, quidquid ab eo in mysterio carnis servile susceptum est.

20. *Quatenus nobis sit cum Christo communitio.* — Nemo igitur magnæ pietatis sacramentum, quod manifestatum in carne est, sensu impio violet, nec se quicquam Unigenito per substantiam divinitatis exæquet. Sit nobis ille et frater et particeps secundum quod Verbum caro factum habitavit in nobis, secundum quod Mediator Dei atque hominum homo Jesus Christus est. Sit nobis secundum servos et communis pater et communis Deus : et præ participibus unctus sit in ea natura, cum privilegio licet unctus, qua participes ungentur. Sit in Mediatoris sacramento, 389 ut homo verus, ita et Deus verus, Deus ipse ex Deo, communem nobiscum habens patrem et Deum in ea communitio qua frater est.

21. *Subjectio, regni traditio, et finis obijciuntur.* — Sed forte subjectio illa, regni traditio, deinde finis, aut naturæ abolitio aut potestatis defectio aut divinitatis infirmitas sit intelligenda. Plerique enim ita (e) volunt, ut aut dum subjicis omnibus Deo subjicitur, per conditionem subjectionis Deus non sit; aut dum regnum tradit, non sit in regno; aut dum finis est, finem ejus delectio consequatur.

22. *Respondendi modus.* — Congruum itaque est, omnem (f) super his apostolici sermonis sensum (2) pertractare : ut singulorum quorumque dicatorum

ran.; si Eusebio credere fas est contra eundem lib. 11, c. 4, ejus verba sic referenti : *Quod si regni initium accepit homo ante annos nondum 400, completos, nihil est absurdi si Apostolus affirmet, illum qui accepit regnum annis ab hinc tam paucissimis elapsis, rursum redditurum esse regnum Deo.* Et post pauca : *Omnia enim cum post judicium subjicienda sint Christo, quemadmodum asseritur ab Apostolo, tum ille subjicietur ei, qui ipsi omnia suppositus. Quocirca cum didicerimus humanam carnem, quam pro nobis assumpsit Verbum, ante annos 400 totos non assumptam, eandem ipsum retenturum cognoscimus non ultra judicii tempus in futuro.* Idem ibid. addit Marcellus : *Quemadmodum initium habuit caro, ita finem habituram divinus Paulus pronuntiavit. Deinceps finis, cum tradiderit regnum suum Deo et Patri.* Hanc tamen sententiam ex ipsa Eusebii confessione ibid. non sine hæsitatione assereret Marcellus.

(f) Vat. bas. codex cum Martio, superioris, non super his.

ratione exposita atque edita, sacramenti totius capaces per (a) universitatis intelligentiam præbeamur. At itaque: *Quoniam enim per hominem mors, et per hominem resurrectio (1) mortuorum. Quomodo enim in Adam omnes moriuntur, sic et in Christo omnes (b) vivificantur. Unusquisque autem (2) in suo ordine, (c) primitiæ Christus, deinde hi qui sunt Christi, (d) qui in adventu ejus: deinde finis, cum tradiderit regnum Deo et Patri, cum evacuaerit omnem magistratum et omnem potestatem. Oportet enim illum regnare, donec ponat omnes inimicos sub pedibus suis. Deus enim omnia subjecit sub pedibus ejus. Novissima inimica (e) devicta est ab eo mors. Cum autem dixerit, Omnia subjecta sunt, absque eo qui illi subjecit omnia. (3) (f) Cum autem subjecta fuerint ei omnia, tunc ipse subjectus erit illi, qui subjecit ei omnia, ut sit Deus omnia in omnibus (1 Cor. xv, 21 et seqq.).*

23. *Quædam esse quæ homo statim non capiat. — Cælestium (g) dispensationum arcana Apostolus non ab hominibus, neque per hominem, sed per Jesum Christum electus gentium magister, quanta potest absoluti sermonis significatione demonstrat. Et qui inenarranda usque ad tertium cælum raptus audisset, ea tantum, quorum natura humana capax esset, sensui humanæ intelligentiæ revelavit: non ignorans tamen quædam non statim posse atque audiuntur intelligi, quia infirmitas nostra (4) (h) serius in verum atque absolutum mentis iudicium ea, quæ in aures transfunderentur, acciperet; longiore ad cunctandum mora sensui potius quam auditui derelicta, cum et audisse vocis sit, et intellexisse rationis, Deo tamen intelligentiæ cupidis intelligentiam revelante. Namque ad Timotheum per aviæ ac matris gloriosam fidem sacris ab infantia litteris institutum scribens plurima, hoc quoque addidit: Intel-*

- (1) Non exstat mortuorum.
 (2) Abest in.
 (3) Hæc rursus desunt in codice nostro.
 (4) Aliter in verum.
 (5) Si qui.

(a) In vulgatis, *veritatis*. Rectius in mss. *universitatis*, hoc est totius apostolici sermonis.

(b) Ita plerique ac potiores mss. Editi vero, *vivificabuntur*.

(c) Mss. Martin. et Vat. bas. *initium Christus*, consentiente exemplari Germ. epistolas Pauli græcæ et latine complectenti ab annis circiter mille exarato.

(d) Bad. in *adventu ejus, sine qui*: cui consentit et græcum, in τῆ παρουσία. At Er., Lips. et Par., qui in *adventum ejus crediderunt*, quod et habet ms. Corb. a secunda manu: renitentibus aliis sincerioribus et græco.

(e) Er. et Lips. *destruetur mors*.

(f) Rursus hic mss. magno consensu omittunt cum autem *subjecta fuerint ei omnia*.

(g) In ms. Martin. ac pluribus aliis, *mysteriorum arcana*. Mox post *per Jesum Christum*, addit Vat. bas. ms., *et Deum patrem*: quæ verba in nullo alio codice occurrunt, quæ tamen existent initio epist. ad Gal. quo hic respiciuntur.

(h) Corb. alique posterioris ævi mss. cum Bad., Er. et Lips. *plur.* Vat. bas., Colb., Martin. et alia cuncta exemplaria cum Par., *omnibus*. Remig., see

lige quæ dico, dabit enim tibi Deus in omnibus intellectum (II Tim. II, 7). Admonitio intelligendi ex difficultate intelligentiæ est. Intelligentiæ vero a Deo donum, fidei munus est, per quam infirmitas sensus gratiam revelationis meretur. Si ergo Timotheus apostolico testimonio homo Dei (I Tim. VI, 11), et legitimus Paulo secundum fidem filius, ut intelligat admonetur, quia ei Dominus intelligentiam in omnibus sit daturus; nos quoque admoneri per Apostolum ad intelligentiam meminerimus, scientes Dominum nobis intelligentiam omnium præstiturum.

24. *Non pudeat pravum sensum veritate percepta demutare. — Et si forte humanæ conditionis errore præsumptum aliquid sensu tenebimus, profectum intelligentiæ per revelationis gratiam non recusemus: Ne (i) intellexisse aliquid semel suo sensu ad id valeat, ut pudeat rectius aliquid demutando sentire. Ob quod prudenter consuleteque moderandum hæc ad Philippenses quoque idem beatus Apostolus scribit: Quotquot ergo perfecti sumus, hæc sentiamus: et (5) si quid (j) aliter sentitis, 391 id quoque Deus vobis revelabit. Verum in quo festinavimus, in ipso ingrediamur (Philip. III, 15 et 16). Non præjudicat sensus anterior Dei revelationi. Nam Apostolus (6) (k) monuit in quo sapiant, qui sapiunt perfecte: et his qui aliter sapiunt revelationem Dei, ut id quod perfectum est sapiant, exspectat. Si qui ergo profundam hanc arcanæ scientiæ dispensationem aliter intellexerunt, et per nos rectum aliquid et probabile afferetur; non pudeat eos secundum Apostolum per revelationem Dei sapere perfecte: Neque magis ament veritatem nescisse (7) (l) quam oderint permansisse non veris. Eos enim, qui aliter sapiunt, et quibus id Deus (8) revelavit, monet in id festinare, in quo ingressi fuerint: ut relicto primæ ignorantie sensu, secundum*

(6) *Novit.*

(7) *Quam non oderint.*

(8) *Revelabit: melius; ut superiora apostoli verba respiciat, id quoque Deus vobis revelabit.*

*deus. Nobis ita constat legendum esse serius, ut præter morem textum ex conjectura emendemus. Cui favet ms. Carn. in quo *seius*; sic enim *serius* pronuntiant, qui linguæ sunt impeditioris. Eandem confirmat quod infra, n. 30, legimus *seram obsequelam*.*

(i) Id est, quæ excogitavimus, et existimamus nos intellexisse, ne animis ita hæreant, ut excutere illa nos pudeat. Pessimam hanc pudorem Augustinus, epist. xciii, n. 51, in Vincentio Rogatista arguit his verbis: *Quid igitur adhuc dubitas tenere quod sentis, nisi quia id quod nunc sentis, vel aliquando non sentias, vel aliud defendisse confunderis? Et dum erubescis corrigere errorem, non erubescis permanere in errore: quod utique potius erubescendum fuit.*

(j) Plures probæ notæ mss. *si qui aliter*: cui lectioni prima hujus numeri verba, postrema autem vulgatæ favent.

(k) Editi et aliquot scripti, *novit*. Magis placet cum castigatioribus mss. *monuit*.

(l) In mss. Vat. bas., Martin. et Remig., *quam non oderint*: male. Tum *permansisse*, id est, tam diu adhæsisse. Deinde præpositionem *in*, ante *non veris* ab Erasmo additam, *anastimibus* ex *addis* mag.

propositæ festinationis ingressum, (a) revelationem A perfectæ intelligentiæ consequantur. Ingrediamur itaque in quo festinavimus. Et si forte festinationem nostram devii itineris error moratur; per revelationem tamen Dei in id quod festinavimus rursus ingressi, festinationis nostræ non demutemus ingressum. Festinavimus enim ad Christum Jesum Dominum gloriæ et regem æternorum sæculorum, in quo restaurata sunt omnia in cælis et in terra, cui constant omnia, in quo et cum quo semper manebimus. In his ergo ingressi sapimus perfecte: et si quid aliter sapimus, Deus nobis id quod perfecte sapitur revelabit. Itaque secundum apostolicam fidem sacramentum dictorum præsentium retractemus; et eo modo, quo superius a nobis tractata sunt omnia, ut omnem impiæ voluntatis sensum sub dictis apostolicis (b) præceptum ex ipsa fidei apostolicæ veritate prodamus.

25. *Tria in questionem vocata.* — Tria igitur secundum dictorum ordinem in questionem vocantur, primum finis, deinde traditio, deinde subjectio: ut per hæc aut desinat Christus in fine, aut regnum tradendo non teneat, aut extra Dei naturam Deo subjectus existat.

26. *Objectorum Pauli verborum conexio.* — Ac primum noscendum est, non hunc ordinem apostolicæ esse doctrinæ. Primum enim regni traditio est, deinde subjectio, postremo finis. Sed singulis quibusque causis propria quarumque causarum genera subjecta sunt: ut dum res singulæ in res alias desinant, habeat semper subjacentem sibi causam causa præcedens. Finis enim erit; 392 sed cum tradiderit regnum Deo. Tradet autem regnum; sed cum evacuaverit omnem magistratum et omnem potestatem. Evacuabit autem omnem magistratum et potestatem, quia oportet eum regnare. Regnabit autem, donec ponat omnes inimicos sub pedibus suis. Ponet vero inimicos sub pedibus suis; quia Deus ei subiecit omnia sub pedibus ejus. Subiecit autem Deus ita, ut novissima ab eo mors inimica vincatur. Dehinc subjectis omnibus ei, præter eum qui subiecit ei omnia; tunc subjicietur ipse subjicienti sibi omnia. Subjectionis vero causa non alia est, quam ut sit Deus omnia in omnibus. Finis itaque est, esse Deum omnia in omnibus.

27. *Quid obtendant hæretici.* — Et querendum nunc ante omnia est, an finis defectio sit, an traditio amissio sit, an subjectio infirmitas sit. Quæ si his sibi contrariis non subiacebunt, erunt in ea intelligentiæ veritate (c) qua dicta sunt.

(a) Solus codex Vat. bas., *revelationis perfectæ intelligentiam.* Tum plerique, *consequamur.*

(b) Apud Bad. et Er., *deceptum.* Apud Lips. et Par., *præceptum*: non ita male. In mss. Vat. bas. et Martin., *præceptis.* In cæteris, *præceptum*, id est, præconceptum. Cum his confer verba num. 7.

(c) Martin. ms. *quæ dicta sunt.*

(d) Editi, *omnium sit.* Concinnius mss. *omnia sit*: quod in Corb. corrumpere perperam tentavit secunda manus.

28. *Eripitur eis finem esse abolitionem. Finis quid sit.* — Finis itaque legis Christus est: et quero utrum abolitio legis Christus sit, an perfectio? Sed si legem Christus, qui finis ejus est, non dissolvit, sed adimplet, secundum quod ait: *Non veni legem solvere, sed adimplere* (Matth. v, 17); finis non defectio est, sed consummata perfectio. Tendunt enim ad finem omnia, non ut non sint, sed uti in eo, ad quod tetenderint, mancant. Et propter finem omnia; cæterum finis ad aliud aliquid non refertur. Sed cum finis (d) omnia sit, manens ipse sibi totus est. Et quia non excedens ex sese ulli alii tempori aut rei potius quam sibi proficit; ad finem ipsum semper intentio spei omnis extenditur. Et idcirco Dominus religiosæ fidei patientiam fini se reservantem, ita adhortatur: *Beatus qui permanserit usque in finem* (Matth. x, 22), non utique ut sit beata defectio, et non esse sit fructus, et merces fidei (e) sui cujusque constituatur abolitio: sed quia finis propositæ beatitudinis in excessus modus est, beati sunt qui usque ad finem consummandæ beatitudinis manserint, non ultra se fidelis spei expectatione tendente. Finis itaque est manendi immobilis ad quem tenditur status. Denique Apostolus impietatis finem ad desinendi metum præmonens, ait: *Quorum finis est interitus, nostra autem (f) expectatio in cælis est* (Philip. III, 19 et 20). Si itaque et beatis et impiis finis est, et finis intelligitur esse defectio: religionem atque impietatem finis exæquat, 393 quia (g) utrumque per constitutum finem sit in commune non esse. Et ubi expectatio nostra in cælis est, si per finem esse secundum impios (ad instar impiorum) desinamus? Quod si sanctis expectatio, impiis vero finis debitus esse dicitur: tamen ne sic quidem finis creditur esse defectio; quia quæ pœna impietatis est, omnino non esse ad pœnarum ultimum sensum, causa in his per defectionem sui non exstante patiendi? Finis itaque est indevitandæ constitutionis mansura perfectio: quæ et beatitudini reservata, et impietati est præparata.

29. *Regni traditionem non esse regnandi defectionem.* — Nunc igitur quia jam ambigi non potest, in fine non defectionem, sed non excessivam constitutionem esse intelligendam, quamquam adhuc quædam in ipsa dicti absolute sint reservata: tamen his tantum ad significationem sensus demonstratis, videamus an traditio regni defectio sit intelligenda regnandi; ut quod tradit Filius Patri, tradendo non teneat. Quod si quis stultæ impietatis furore contendet; fateatur necesse est Patrem, cum tradidit om-

(e) In vulgatis, *suæ.* Rectius in mss. *sui*, scil. *abolitio*: quæ beata esse nequit, quia defectio non est beatitudinis capax. Mox *in excessus*, id est, quo ultra tendit nequeat.

(f) Aliquot mss. recentiores, *conversatio.*

(g) Apud Bad., *utrique*: probe, si faverent scripti. In reliquis edit. *utrumque.* At in mss. magno consensu, *utrumque*; quod de religione et impietate prædicatum, ad non esse referatur necesse est.

nia Filio, amississe tradendo, si tradidisse traditis A egere significet. Ait enim Dominus, *Omnia mihi tradita sunt a patre meo (Luc. x, 22)*; et rursus: *Data est mihi omnis potestas in caelo et in terra (Math. xxviii, 18)*. Si igitur tradidisse caruisse est; Pater quoque his quæ dedit caruit. Quod si Pater tradendo non caruit; ne Filius quidem intelligi potest his egere quæ tradit. Ergo si tradidisse omnia, his ipsis quæ tradidit non videtur eguisse; reliquum est, ut in tradendo dispensationis causa noscatur, (a) cur et Pater tradendo non careat, et Filius dando non egeat.

30. *Subjectio Christi non humilitatem sonat, sed dispensationem.* — De subjectioe autem, ne quid in ea contumeliosum Filio deputetur, cum alia nonnulla fidei nostræ opitulentur, præcipue tamen sibi hic ipse locus aderit. Et primum communem sensum interrogabo, utrum nunc subjectioem ita intelligendam putamus, tanquam servitutem dominatui, aut infirmitatem virtuti, aut honori inhonorationem contrariis qualitatibus subditus, et Filius secundum hæc Deo patri sit dissidentis naturæ diversitate subjectus. Quod si ita existimabitur, errorem hunc opinionis humanæ apostolici sermonis cautela prohibebit. Subjectio enim sibi omnibus, tunc (b) subjiocendum subjectioem sibi omnia ait: et per id, quod tunc subjiocetur, dispensationem significavit in tempore. Nam si subjectioem aliud sentimus, etsi tunc subjiocetur, 394 certe subjectus modo non est: et efficiemus eum dissidentem et insolentem et impium, quem necessitas temporis tanquam fracto et compresso tyrannicæ impietatis tumore, in seram obsequelam sit subditura. Et ubi illud erit: *Non veni voluntatem meam facere, sed voluntatem ejus qui misit me (Joan. vi, 38)*; et rursus: *Propterea Pater diligit me, quia omnia quæ placita sunt ei (c) facio (Joan. viii, 29)*; sed et illud: *Pater, fiat voluntas tua (Math. xxvi, 40)*; vel hoc Apostoli: *Humiliavit se factus obediens usque ad mortem (Philip. ii, 8)*? Et qui se humiliat, habet hoc in natura ne humilis sit; et qui sit obediens, suscipit ex voluntate quod obedit, dum per id, quod se humiliat, fit obediens. Unigenitus itaque Deus humilians se, et obediens Patri usque ad mortem crucis, (d) quo genere, cum subjecta ei omnia sint, tunc subjiocendus ipse Patri intelligetur? nisi quod subjectio hæc non novæ obedientiæ, sed (e) dispensandi sacramenti est; quia et obsequela jam maneat, et in tempore sit inveniunda subjectio? Nihil itaque nunc aliud subjectioem significatio, quam mysterii demonstratio est.

(1) Verba, *ad me*, desunt in codice Veron.

(a) Lips. et Par. et aliquot mss., *cum*. At Bad., Er. et mss. plures ac potiores, *cur*, id est, ob quam dispensationis causam.

(b) Ita mss. At editi, *subjiocendus*; et mox erit, *pro ait*.

(c) Martin. ms. *facio semper*.

(d) In mss. bas. Vat. et Martin. hic additur verbum *fit*. Tum post *quo genere*, *supple*, *subjectioem*.

(e) Bad. et Er., *dispensatio sacramenti*.

(f) Lips. et Par. post Er., *quid illud sit*. Bad.,

31. *Christo jam subjecta sunt, quæ dicuntur subjiocenda.* — Et (f) quod sit, secundum hanc eandem fidei nostræ spem intelligendum est. Nam resurgentem a mortuis Dominum Jesum Christum sedere a dextris Dei, non ignobile est, etiam Apostolo testante, cum ait: *Secundum operationem potentiae fortitudinis ejus, quam operatus est in Christo, cum eum excitavit a mortuis, et collocavit ad dexteram suam in caelis super omnem principatum et potestatem et virtutem et dominationem, et omne nomen quod nominatur non solum in hoc sæculo, sed et in futuro, et omnia subjecta sub pedibus ejus (Ephes. i, 19 et seqq.)*. Apostolicus namque sermo secundum Dei potestatem profectus jam futura significat. Quæ enim per adimplerionem temporum sunt gerenda, ea jam in Christo, in quo omnis est (g) plenitudo, consistunt: et quæcumque futura erunt, dispensationis in his potius est ordo, quam novitas. Subjicit enim omnia Deus sub pedibus ejus, licet adhuc subjiocenda sint: ut in eo, quod subjecta sunt, Christi indomitabilis sit potestas; in eo vero, quod subjiocenda sunt, secundum plenitudinem temporum succedentium ad finem ætatum profectus sit.

32. *Evacuatio quid. Illius a subjectioe discernens.* — Omnem autem contrariam virtutem evacuandam esse non obscura cogitio est, et hunc aeris principem et spiritus nequitia potestatem æterno interitui (h) tradendum, secundum illud: *Discedite a me, maledicti, in ignem æternum, quem præparavit pater meus diabolo et 395 angelis ejus (Math. xxv, 41)*.

Evacuatio autem non idem est, quod subjectio. Nam evacuare adversantem potestatem, hoc est jus potestatis auferre ne maneat, et per potestatis evacuationem, regni est abolere dominatum. De quo et Dominus testatus est dicens, *Regnum meum non est de hoc sæculo (Joan. xviii, 36)*: hunc eundem regni istius potentem mundi principem ante (i) testatus, cujus potestas desinet regni sui evacuata dominata (Joan. xvi, 21). Subjectio vero, quæ et obediens et fidei est, eadem vel concessionis vel demutationis demonstratio est.

33. *Quatenus quod Christus sibi subjicit, subjicerit ei Pater.* — Evacuatis itaque magistratibus, subjiocentur inimici ejus. Ita autem subjiocentur, ut ipse sibi subjiocet. Ita vero subjiocet, ut ei subjiocet Deus.

34. *Anne ignoravit Apostolus dicti evangelici virtutem, cum ait: Nemo venit ad me, nisi pater meus adducat illum (1) (j) ad me (Joan. vi, 44)*; cum tamen scriptum sit: *Nemo vadit ad Patrem, nisi per me (Joan.*

quid sit. Vat. bas. ms., *quod ita sit*. Alii, *quod sit*, puta mysterium.

(g) Lips. et Par. *plenitudo divinitatis reluctantiibus aliis libris*. Deinde editi, excepto Par., *constituit: quæ cum futura erunt, dispensationis, etc.*

(h) Editi, *tradendam*: absque auctoritate mss.

(i) Puta his Joan. xvi, 41: *Principis mundi hujus jam judicatus est*. Mox ex potioribus mss. *repositus evacuata*, pro *evacuato*. De potestate diaboli in regna mundi vide tract. Psal. xi, v. 48.

(j) Verba *ad me* addimus ex mss. cum quibus mox

xiv, 6)? ut nunc ipse sibi inimicos subiecit, et tamen Deus ei subiecit; omnia per hoc opus ejus, Dei in eo esse opus testatur. Et cum non nisi per eum eundem ad Patrem sit; ad eum tamen, nisi Pater adduxerit, non venit. Nam dum filius Dei intelligitur, paternæ in eo naturæ veritas discitur. Atque ita et cognito (a) Filio Deus pater advocat, et eredito Filio Pater suscipit: quia significatio et cognitio Patris in Filio (b) sit per significationem in se Dei patris, religiosos nos in eum paternam religionem (1) (c) perferentis. Adducit ergo ita Pater, (d) dum quod principale est pater creditur. Ad Patrem autem nemo vadit nisi per Filium: quia cessante in nobis fide Filii, ignorabilis Pater est, (2) non aditurus ad paternam religionem, nisi prius Filii veneratione suscepta. Atque ita Filio cognito, ad vitam nos æternitatem Pater adducit et suscipit: et utrumque per Filium est, dum prædicatione per eum Patris, et perducit ad eum Pater, et ad Patrem ipse deducit. Ad absoluteiorem itaque dicti præsentis intelligentiam commemoratio sacramenti istius fuit necessaria, ut per Filium esset, quod Pater nos et adducit et suscipit: et per hoc intelligeremus, quatenus quod ipse sibi subiecit, Deus ei subiecit. Dei scilicet in eo natura per nativitatem manente, et ea quæ ipse agit agente; dum ita agit, ut ea Deus agat; et tamen ipse ea, quæ Deus egerit, agat: ita tamen, (3) (e) ut in eo quod ipse agit, filius Dei agere intelligatur; in eo vero quod Deus agit, paternæ in eo naturæ ut in filio proprietatis sentiat existere.

34. Qui inimici Christo sint subijcendi. — Evacuatis itaque magistratibus et potestatibus, subijciuntur ei sub pedibus inimici ejus. Et quos inimicos intelligi oporteat, idem Apostolus docuit, dicens: Secundum

(1) Perfectos.

(2) Non aditurus paternam religionem.

magis placuit ut nunc ipse, quam cum vulgatis, Et nunc ipse.

(a) In codice Vat. bas., filio Deo Pater.

(b) Verbum sit ab Erasmo contra mss. fidem expunctum restitutum. Tum in vetustiore ms. ac Germ. per significationem ejus. Quod positum videri potest more Græcorum, similibus locis vulgo dicentium τὸ ἐν ἑαυτῷ, pro qui in se est.

(c) Ita mss. Remig. et Theod. faventibus Colb., Corb. ac plerisque aliis, in quibus perferentes: facilis enim et frequens est in veteribus libris i in e mutatio: sicque sensus est, fidem et cultum Patris ad fidem et cultum Filii nos perferre, Patre nos in se religiosos perferente in Filium. Si quis perferente malit quam perferentis, non multum repugnabimus. Loco perferentis, habent duo mss. perfectos. Unus autem Vatic. cum Vind. et Silv., paternam religionem perferentes perfectos. At apud Bad. in paternam religionem perferente. In reliquis editis, paternam religionem perfectos adducit. Adducit ergo: ubi verbum adducit repetitur absque ulla auctoritate.

(d) Editi, dum principale Pater. Rectius mss., dum quod principale est, etc. Sic supra n. 2, de Filio: si etiam id, quod principate est, natum negabit. Utrobique principate ad proprietatem refertur.

(e) Adest particula ut a tribus mss. Colbartinis, uno Sorbon., Germ. et Martin.

A Evangelium quidem inimici propter vos, secundum electionem autem dilecti propter patres (Rom. xi, 28). Hos ergo inimicos crucis Christi meminimus: sed quia dicti propter patres sunt, scimus eos subiectioni reservados, secundum quod dictum est: Non enim volo vos ignorare, fratres, sacramentum hoc, ut non sitis vobis sapientes: quoniam ex parte obtusio facta est in Israel, quoad usque plenitudo nationum intret; et sic omnis Israel (f) liberabitur, sicut scriptum est (Esai. lxx, 20 et seqq.), Et veniet a Sion, qui liberet, (h) et avertet impietates ab Jacob, et hoc illis a me testamentum est, cum abstulero iniquitates eorum (Ibid. 25 et seqq.). Inimici ergo subijciuntur sub pedibus ejus.

35. Subijciuntur, quatenus gloriæ Christi conformes. — Sed subiectionem istam quid consequatur, intelligendum est, nempe illud, (g) Novissime devota est ab eo mors (1 Cor. xv, 26). Devotio autem mortis nihil aliud quam resurrectio ex mortuis est: cum interitus corruptione cessante, vivæ jam celestique naturæ constituatur æternitas, secundum quod dictum est: Oportet enim corruptionem istam inducere in corruptionem, et mortale istud inducere immortalitatem. Cuius autem mortale istud inducerit immortalitatem, tunc fiet verbum quod scriptum est: Absorpta est mors (h) in contentione. Ubi est mors contentio tua? Ubi est mors contentio tua? (Ibid. 35). In subiectione itaque inimicorum mors vincitur: et morte victa, immortalitas vita succedit. Quæ autem subiectionis perfecta illa post fidei subiectionem proprietatis est, idem Apostolus testatur est, cum ait, Qui transfigurabit corpus humilitatis nostræ (i) conformes corpore gloriæ suæ; secundum effusionem suæ opera, quæ possit subijcere sibi amicus (Philipp. ii, 21). Subiectio itaque etiam ea est, quæ est ex natura in naturam (j) concessio:

(3) Particula ut adest.

(4) Et avertet, juxta græcum ἀποστρέψει.

(f) In ms. Martin. salvabitur: et mox, peccata eorum, non iniquitates eorum.

(g) In exeusis, novissima inimica. At hic magno consensu habent mss. novissime.

(h) Pro græco εἰς νίκην, in victoriam, legit Hilarius aut interpres quem sequitur, εἰς νείκην. Imo in psal. lxx, n. 14, lectionem utramque simul admittit, et in unum componit.

(i) Unus ms. Vatic., alter Colb. et Sorbon. conformes faciem; quomodo supra lib. ix, n. 8, in quibusdam mss. legi observatum est.

(j) Corbeionensis codex ab antiqua manu ad marginem præ se fert, Caste: sed cautelam suam secum habet ipse locus, dum statim subijciunt, Desinit autem, non ut non sit, etc. Neque crediderim Hilarium ab Augustino notari Serm. cont. Arian. cap. 37, ubi ait: Quamvis non defuerint, qui illam tunc Filii subiectionem ipsius humanæ formæ in divinam substantiam commutationem intelligendam putaverint; tantum hoc cuique rei subijciunt, quod in eam vertitur et mutatur. Hanc autem opinionem ipsorummet Arianorum fuisse ex eodem Augustino lib. n contra Maximin. c. 16 jam indicavimus num. 14. Eadem Sabellianis ac Marcionitis attribuit Ambrosius lib. v de Fide c. 15, n. 162: Sabelliani, inquit, et Marcionites dicunt, quod hæc futura sit Christi ad Deum patrem subiectio, ut in Patrem Filio refundatur. At vero Hilarius hic vox natura, non corpoream ipsorum

dum a se secundum quod est desinens, ei subjicitur, cujus concedit in formam. Desinit autem, non ut non sit, sed ut proficiat: litque ex demutatione subditus, in speciem suscepti alterius generis transiundo.

36. *Filii subjectio, gloriæ paternæ consortium.* — Denique ut sacramenti hujus esset ratio absoluta, post novissime devictam mortem, tum ait: *Cum autem dixerit, Omnia subjecta sunt, absque eo qui subjecit ei omnia, tunc ipse subjectus erit illi, qui ei subjecit omnia, ut sit Deus omnia in omnibus (I. Cor. xv, 26 et seqq.).* Primus igitur sacramenti gradus est, subjecta esse ei omnia; et tunc ipsum subjectum fieri subjicienti sibi omnia: ut quemadmodum nos gloriæ regnantis corporis sui subdimur, eodem rursus sacramento (a) ipse regnans in gloria corporis subjicienti sibi universa subdatur. Subdimur autem gloriæ corporis sui, ut in ea simus (b) claritate, qua regnat in corpore: quia corpori ejus conformes erimus.

37. *Corporis Christi gloria.* — Et quidem gloriam regnantis nunc corporis sui Evangelica non tacent. Ita enim scribitur, Domino dicente: *Amen dico vobis, quoniam sunt aliqui de adstantibus istis, qui non gustabunt mortem, donec videant filium hominis venientem in regno suo (Matth. xvi, 28). Et factum est post dies sex, assumpsit Jesus Petrum et Jacobum et Joannem fratrem ejus, et ducit illos in montem excelsum seorsum, et transfiguratus est Jesus ante eos, et resplenduit facies ejus ut sol, vestimenta autem ejus facta sunt sicut nix (Matth. xvii, 1 et 2).* Gloria itaque venientis in regnum corporis Apostolis demonstrata est: Nam in habitu Dominus gloriôsæ (c) transformationis suæ constitit, regnantis corporis sui claritate patefacta.

38. *Consortium illius nobis promissum.* — Et hujus quidem gloriæ suæ consortium Apostolis pollicens, ait: *Sic erit in consummatione sæculi. Mittet filius hominis angelos suos, et colligent de regno ejus omnia scandala et qui faciunt iniquitatem, et mittet eos in caminum ignis; ibi erit fletus et stridor dentium. Tunc justii fulgebunt sicut sol in regno patris eorum:*

(1) Non extat audiendi in nostro codice.

(2) *Beati mundi corde* cum græco, μακάριοι οἱ καθαροὶ τῆ καρδία.

essentiam significat, sed qualitatem: quod aperte declarat tract. psal. ii, n. 41: *Confracta reparabit (corpora), non ex alia aliqua, sed ex veteri atque ipsa originis suæ materie speciem complacii sibi decoris impertiens: ut corruptibilium corporum in incorruptionis gloriam resurrectio, non interitu naturam perimat, sed qualitatis conditione demutat. Non enim aliud corpus quamvis in aliud resurget, etc.* Non minus luculentus est locus tract. psal. lv, n. 12. Ideo autem, puto, dixit sanctus Doctor naturam mutari, cum solam qualitatum novitatem intelligeret, quod gloriôsæ dotes non sint naturales corporum qualitates, sed potius quædam divinæ conditionis prærogativæ. Unde in omnibus his locis naturæ nomine naturalem intelligit conditionem.

(a) Vat. bas. ms., unus Colb., alter Sorbon. et Martin. ipse sibi regnans.

(b) In vulgatis, *corporis claritate.* Vox corporis abest a mss. Quid de toto subjectionis mysterio sentiat,

A *qui habet aures (1) (d) audiendi, audiat (Matth. xiii, 40 et seqq.).* Numquid non omnibus naturales corporalesque aures ad dictorum audientiam patent, ut ad audiendum dominica admonitione (e) fuerit necessarium? Sed sacramenti scientiam Dominus insinuans, auditionem doctrinæ fidelis exegit. In consummatione itaque sæculi de regno ejus scandala auferuntur. Habemus ergo regnantem Dominum secundum corporis claritatem, quo usque scandala auferantur. Habemus rursus conformes nos gloriæ corporis sui in regno Patris, tamquam in solis claritate fulgentes: (f) in qua habitum regni sui Apostolis in monte transformatus ostendit.

39. *Gloriam impertiens, tradit nos regnum Deo sine regni sui damno. Regnum traditum, nos. Tradens Christus, et hoc quatenus homo.* — Tradet ergo regnum Deo patri: non ita, tamquam tradens potestate concedat, sed quod nos conformes gloriæ corporis sui facti regnum Dei erimus. Non enim ait: Tradet suum regnum; sed Tradet regnum (I Cor. xv, 24), effectos nos per glorificationem corporis sui regnum Deo traditurus. Nos itaque tradet in regnum, secundum hoc in Evangelii dictum: *Venite, benedicti patris mei, possidete præparatum vobis regnum a constitutione mundi (Matth. xxv, 34).* Fulgebunt ergo justii ut sol in regno patris eorum. Tradet enim Filius Deo regnum eos, quos vocavit in regnum, quibus et beatitudinem sacramenti hujus spondit dicens: (2) *Beati mundo corde, quoniam ipsi Deum videbunt (Matth. v, 8).* Regnans itaque avertet scandala, et tunc justii in regno Patris tamquam sol fulgebunt. Tradet autem Deo patri regnum: et tunc quos regnum Deo tradiderit, Deum videbunt. (g) Et quod regnum, ipse testatus est dicens ad Apostolos: *In vobis enim est regnum Dei (Luc xvii, 21).* Regnans itaque regnum tradet. Et si quis quærat quis iste sit tradens regnum, audiet: *Christus resurrexit a mortuis, 399 primitiæ dormientium; quoniam per hominem mors, et per hominem resurrectio mortuorum (I Cor. xv, 21).* Omnis enim hic nunc præsentis quæstionis sermo de sacramento corporis est, quia Christus primitiæ ex mortuis est. Quo autem Christus mysterio ex mortuis resurrexit, Apo-

D paucis hic aperit Hilarius: ut quemadmodum subjicimur Christo, quatenus ejus gloriæ conformes; ita Christus Deo subdatur, quatenus secundum hominem divinæ claritatis consors efficitur. Hæc confer, si lubet, cum tract. psal. lxxvii, n. 37.

(c) Martin. et Vat. bas. mss. *transfigurationis.* At ad calcem numeri subseq. cum cæteris consentiant.

(d) Verbum audiendi desideratur in omnibus prope mss., quamquam extat in vetustiore Colb.

(e) Apud Er. et Lips. fuerit opus: remitentibus aliis libris, in quibus cum eadem vi legere est, fuerit necessarium.

(f) Vat. bas. ms. ac Martin. in quo habitu se regni. Vocem regni omittit Colb.; nil immutes. Huc facit illud cap. xvii in Matth. n. 2: *Post dies sex, gloriæ dominicæ habitus ostenditur... regni cælestis honor præfiguratur.*

(g) Ex mss. addimus particulam et. Deinde post quod regnum, tacitum est verbum tradet.

stolo dicente noscamus : *Memento* (1) *Christum a* A quod **400** non est, non habens in defectione ita se carere, ne non sit.

mortuis resurrexisse, de semine David (II Tim. II, 8) : mortem itaque et resurrectionem ex ea tantum docens dispensatione esse, qua caro est.

40. *Subjectionis Christi causa, ut sit Deus omnia in omnibus. Qui id fiat.* — Regnat autem in hoc eodem glorioso jam suo corpore, donec evacuatis magistratibus, et morte devicta subjiciat sibi inimicos. Et quidem ab Apostolo servatus hic modus est, ut magistratibus et potestatibus evacuatis, inimicis vero subjectio deputaretur. Quibus subjectis, subjicietur subjicienti sibi omnia, (2) Dominus (a) scilicet, ut sit Deus omnia in omnibus (I Cor. xv, 28), (b) naturæ assumpti corporis nostri natura paternæ divinitatis invecata. Per id enim erit omnia in omnibus Deus, quia secundum dispensationem ex Deo et homine B hominiam Dei que Mediator, habens in se ex dispensatione quod carnis est, adepturus in omnibus ex subjectione (c) quod Dei est, ne ex parte Deus sit, sed Deus totus. Non alia itaque subjectionis causa est, quam ut omnia in omnibus Deus sit, nulla ex parte terreni in eo corporis residente naturæ, (d) ut ante in se duos continens, nunc Deus tantum sit; non abjecto corpore, sed ex subjectione translato; neque per defectionem abolito, sed ex clarificatione mutato; acquirens sibi Deo potius hominem, quam Deum per hominem amittens. Subjectus vero ob id, non ut non sit, sed ut omnia in omnibus Deus sit; habens in sacramento subjectionis esse ac manere

- (1) *Christum Jesum* cum græco.
(2) *Deo scilicet.*

(a) Aliquot mss. cum vulgatis, *Deo scilicet.* Verius sinceriores duo Colb., Germ., Remig., Sorbon., etc. *Dominus scilicet.*

(b) Remigianus codex, *natura assumpti corporis nostri naturæ*, etc. E regione hujus loci in Corbeiensi codice rursus adscriptis antiqua manus, *Caute lege.* Hoc tantum cavendum, ne *naturæ* vocabulum aliter intelligatur, quam intellexit noster doctor, qui naturam Patris vocavit naturales quasdam paternæ divinitatis dotes, incorruptionem, immortalitatem, etc.

(c) Vat. bas. codex cum Martin. *quod Deus est*: minus displiceret, nisi ante haberemus *quod carnis est.* Eadem Mediatoris ratio verbis aliis explicatur in Psal. LXVII, n. 37.

(d) Editi, ut *intra se duos*: contra fidem mss. et sententiam Hilarii, vocabulum *duos* non ad personas, sed ad naturas, aut potius ad naturarum qualitates referentis. Hoc enim sibi vult, quod *Christus ante resurrectionis gloriam, in se duos*, hominem videlicet et Deum, mortalem et immortalem, eoque *duos*, quia contraria conditione dissidentes, in una persona continens (Vat. bas. et Martin. mss. *constituens*); nunc, cum fruatur resurrectionis gloria, *Deus tantum sit*; quia per indultas divinæ naturæ dotes, immortalitatem, æternitatem, etc., humana quodam modo absorpta est: *adeoque nulla ex parte terreni*, quatenus terreni et corruptibilis, *in eo corporis residente natura.* Ne vero hoc pravum in sensum detorqueatur; caute subjicit, *non abjecto corpore*, etc.

(e) Codex Vat. bas. *in tempore dispensationis Dominum*, etc., ex quo efficitur sensus a mente Hilarii alienus. Non enim Christi subjectionem interpretatur de tempore quo degit in carne mortali, quod proprie est tempus dispensationis: sed docet illum subjicien-

41. *Prædicta ex Evangeliiis confirmantur.* — Et quamquam ad intelligentiæ hujus religiosam securitatem sufficiat nobis apostolica auctoritas, subjiciendum esse (e) in tempore et per dispensationem Dominum Jesum Christum primitias dormientium, ut sit Deus omnia in omnibus: per quod non divinitatis infirmitas est, sed assumptionis profectus, dum homo et Deus, jam Deus (f) totum est: tamen ne forte, quia et clarificatum in corpore dum in eo regnat, et postea subjiciendum ut Deus omnia in omnibus sit credimus, non etiam ex Evangeliiis præsumpsisse existimemur; fidei nostræ testimonium non solum apostolicorum, sed etiam dominicorum dictorum professione est adstruendum; ut quod loquente Paulo Christus locutus est, id ante Paulum Christus ipse sit jam locutus.

42. *De filii hominis gloria.* — Dispensationem itaque gloriæ hujus Apostolis suis absoluta verborum significatione demonstrans ait: *Nunc glorificatus est filius hominis, et Deus glorificatus est in eo. Si Deus glorificatus est in eo, et Deus glorificavit eum in se, et Deus protinus* (3) *glorificavit* (g) *eum* (Joan. XIII, 31 et 32). Habemus primum gloriam filii hominis, deinde in filio hominis Dei gloriam, (h) in eo quod dictum est: *Nunc honorificatus est filius hominis, et Deus honorificatus est in eo.* Hoc enim primum spectat ad corporis gloriam, (i) quæ ex naturæ divinæ conso-

- C (3) *Glorificabit.*

dum in tempore, ac proinde quatenus tempori obnoxius est, non quatenus æternus; adeoque per dispensationem, et non ex naturali necessitate. Ex quo sumit, divinitatis infirmitatem ex ea subjectione perpetam concludi. Ita fere Ambrosius lib. v de Fide, c. 13, n. 164: *Videmus quia nondum subjectum, sed subjiciendum esse Scriptura commemorat... Nulla igitur servilis in Christi divinitate subjectio.*

(f) Idem ms. *Deus totus est.* De discrimine vocabulorum *totus* ac *totum* non nihil jam antea dictum est. Quod vero ibi observatum est, Hilarius iis indifferenter uti, confirmatur ex hoc ipso libro, in quo nunc legimus *Deus totum est*, et superiore numero, *Deus totus.*

(g) Bad., Er., Lips. et recentior ms. Colb. hic et infra, *glorificabit*, favente græco verbo *δοξάζει*: at proxime ante, quamvis etiam græce exstet *δοξάσει*, habent D tamen *glorificavit*; quomodo hic habetur apud Par. et in cæteris mss. immo lib. IX, n. 40 in scriptis et excusis.

(h) In vulgatis, *in eo enim quod dictum est*: lectio perturbata ac sensu destituta.

(i) Mallemus quod, ut ad corpus referretur: nec omnino placet quod deinde in mss. Vat. bas. et Martin. *ex natura divinæ consociationis.* Subtilis hic habetur allatorum Joannis verborum expositio: ut iis significetur 1º minus plena filii hominis gloria ex consociatione divinæ naturæ, quæ divinis operibus se prodidit, 2º gloria Dei patris, quam ei conciliant eadem filii opera, 3º plenior filii hominis gloria ei per resurrectionem ob partum Deo honorem indulta, per quam humana natura eo quo jam explicuimus modo transeat in divinam; cui demum cum conformes erimus, Deus erit omnia in omnibus.

ciatione gloriæ mutaretur. Succedit deinde gloriæ plenioris profectus, ex incremento indultæ jam corpori gloriæ capessendus: Si Deus honorificatus est in eo, et Deus honorificavit eum in se, et Deus protinus honorificavit eum (Joan., xiii. 32). Per hoc enim glorificavit eum Deus in se, quia jam in eo glorificatus sit Deus. Nam quod 401 Deus in eo glorificatus est, ad corporis gloriæ spectat, per quam Dei gloria intellecta per corpus est, gloria Dei per gloriæ filii (a) hominis intelligenda. Quod vero quia glorificatus in eo Deus est, (b) et ideo glorificavit eum Deus in se; per incrementum glorificati in eo Dei, glorificavit eum in se Deus, ut quia jam regnat in gloria, quæ ex Dei gloria est, ipse exinde in Dei gloriæ transeat. In se enim eum Deus glorificavit, id est, (1) in (c) ea natura qua Deus est quod est: ut sit Deus omnia in omnibus, (d) toto jam in Deum ex ea qua homo est dispensatione mansuro. Nec sane de tempore tacuit dicens: Et Deus glorificavit eum in se, et Deus protinus glorificavit eum (Ibidem): ut quia (e) prodeunte ad proditorem Juda gloriæ, quæ sibi post passionem (f) consecutura resurrectione futura esset, significasset in præsens; eam, qua in se eum Deus glorificaturus esset, in posterum reservaret; Dei in eo gloria per virtutem resurrectionis ostensa, ipso vero in Dei gloriæ, id est, in Deum omnia in omnibus ex subjectionis dispensatione mansuro.

43. Subjectionem prave intelligentes coercentur. — Et in eo quidem quanta furoris hæretici stultitia est, (g) desperare id Deo, quod humanis suis spebus blandiatur; (2) ut (h) quod in homine Deus potens sit, id in se ipso efficiendo infirmus sit? Nec sermo

- (1) Desideratur in.
(2) Et quod.

(a) Apud Bad., Er. et Lips. desideratur vox hominis. Tum in tribus mss. perperam additur verbum est post intelligenda. Hoc enim sibi vult: cum per gloriosa filii hominis gesta intelligi debeat gloria Dei, cujus virtute illa facta sunt.

(b) Particulæ et restitutum ex mss. Colb. et Germ. Prepositio in, quæ ab omnibus prope mss. abest, expressa tollit ambiguitatem.

(d) Bad. et Er. tota. Tum Lips. jam in Deo: non male, secundum illud, lib. ix, n. 7: Ut unigenitus Deus nasci vellet, mansuro in æternum in Deo, homine. Vulgata tamen lectio confirmatur ex subnexis. Unde illud in Deum mansuro id est, ubi in Deum transformatus fuit, sic semper mansuro, seu nunquam amissuro divinas illas dotes, quas ex gloriæ plenioris profectu capessivit.

(e) Remig. ms. prodeundo ad proditorem Judæ: renitentibus aliis libris, sacro textu, ac verbis superioribus libri ix, n. 40, ubi locus idem tractatur.

(f) Editi excepto Par. consecuta resurrectione futura esset, in posterum reservaret: restaurantur ex aliis libris. Hic locus favere videtur lectioni superius annotatæ, Deus protinus glorificabit eum. Arbitramur tamen hic respici et in proximum Joannis et in superiorem apostoli locum, cujus illustrandi causa Joannis verba allata sunt: ut ex utroque alia doceatur gloria qua Christus donatur in corpore proprio, alia qua in membris; ac prima quidem secundum Joannem protinus post resurrectionem data sit, altera vero secundum Paulum in posterum reservata. Cum enim Christus, ut dictum est lib. ii, n. 25, et alibi, totius

istud, nec sensus rationis capax loquitur, ut naturali quadam necessitate ad consulendum nobis obnoxius Deus, sibi nihil afferre beatitudinis possit: non quod profectu egeat, qui imperturbatæ naturæ virtutisque sit, sed quia per dispensationem et sacramentum magnæ pietatis, (i) qui Deus est, et homo est, impotens sibi sit hoc se totum præstare, quod Deus est; cum nobis non ambigue indeturus 402 sit id quoque nos esse, quod non sumus. Vitæ enim humanæ atque mortis finis est resurrectio: et certissimum militiæ nostræ stipendium est incorrupta æternitas, non ad pœnæ peræverantiam manens, sed ad perpetuæ gloriæ fructum jucunditatemque non desinens. Cum igitur hæc nostra terrenorum corporum origo in habitum naturæ potioris excedat, et conformis gloriæ dominici corporis fiat; Deus in forma servi repertus, licet jam glorificatus in corpore sit secundum quod in forma servi est, tamen conformis Deo non erit; ut qui nobis formam glorificati corporis sui tribuet, ipse corpori suo nihil ultra possit quam nobis ac (j) sibi sit (3) in commune præstare? Hoc enim quod dictum est: Tunc subiectus eris illi, qui ei subiecit omnia, ut sit Deus omnia in omnibus (I Cor., xv, 28); plerique hæreticorum ita affirmant: ut idcirco subjiendus sit Deo patri Filius, ut Pater per subjectionem Filii Deus sit omnia in omnibus; (k) tamquam et adhuc perfectio (4) Deo desit, quam per filii subjectionem sit adepturus: absolutæ itaque ac beatæ divinitatis inops intelligendus, si Deus esse omnia in omnibus per profectionem temporum consequetur.

44. Deo pleno nil deest, nil accedit. — Ac mihi quidem Deum sola veneratione intelligenti, non minus

- (3) Sibi sit communis.
(4) Dei; paulo post, intelligendus sit, si Deus.

humani generis naturam assumpsit, sequitur eum nondum esse plene perfecteque gloriosum, quamdiu pendet alicujus ex genere humano gloria: qua omnibus Christo mediante data, Deus erit omnia in omnibus, ut erunt omnia Christo subiecta.

(g) Tres mss. Vaticani, Martin., Remig., etc. desperare id de Deo. Colb., Germ. cum Er., Lips. et Par. desperare in Deo. Solus codex Vat. bas. sperare id de Deo. Præferimus cum Bad. et mss. Corb., Carnut. aliisque, desperare id Deo, hoc est, denegare id in Christum Deum convenire, quod sibi sperant.

(h) Apud Bad., Er. et in mss. et, non ut. Mox verbum efficiendo omiserant Lips. et Er. post Bad. Ea ipsa sententia mox repetita habetur his verbis: Impotens sibi sit hoc se totum præstare quod Deus est, etc.

(i) In excusis, qui Deus et homo est. Concinnius in mss. qui Deus est, scil. ex natura, per dispensationem etiam homo est. Tum illud, impotens sibi sit, refertur ad sententiam superiorem: Nec sermo istud, nec sensus rationis capax loquitur ut.

(j) Adlinus in ex mss. Vat. bas. uno Colb. et altero Sorbon. Simili loquendi modo supra n. 23, habemus: Quia utrumque per constitutum finem in commune sit non esse.

(k) Sic antiquiores mss. Vat. bas., Colb., Germ., Martin., Corb., etc. nisi quod in nonnullis omittitur particula et. At editi cum Remig., tamquam et perfectia Dei desit: quod et habent aliquot alii mss. omisso ei.

his respondere impium videtur, quam adesse; et de natura, quæ humani sensus conceptionem excedat, verbis quorum adhuc significatio angustior quam intelligentia sit, enuntiare se posse confidere ac primum ambigere, desine quid Deo, an plenus ipse sit, vel pleno jam plenior esse (1) reliquum sit. Quod si Deus, cui non aliunde est quod Deus semper est, profectum habeat, ut plus sit aliquando; non potest tamen ad id pervenire, ne sibi nihil desit: quia cui naturæ profectus est reliquus, nunquam intelligitur sine aliquo incremento residuo profecisse; dum natura ad profectum spectans, proficiens licet semper, semper tamen pateat ad profectum. Quod autem in plenitudine perfecta manet, semperque est, non sibi reliquit ut plenius sit: quia accessionem plenitudinis (a) plenioris perfecta plenitudo non capiat. Et hæc quidem de Deo ita opinandi piæ intelligentiæ species est, Deo nihil desse, plenumque esse.

45. *In cogitandis Dei rebus Apostoli exemplum.* — Cæterum non ignorat Apostolus, cujusmodi de Deo confessionis voce testandum sit, dicens: *O profundum divitiarum et sapientiæ et scientiæ Dei! quam incomprehensibilia sunt judicia ejus, et investigabiles viæ ejus! Quis enim cognovit sensum Domini? aut quis consiliarius ejus fuit? aut quis prior (b) dedit, et retribuetur illi? Quoniam ex ipso, et per ipsum, et in ipso sunt omnia: ipsi gloria in sæcula sæculorum.* (2) (*Rom.*, xi, 33, etc.) Non circumscribitur Deus mente terrena (*V. lib. iv, n. 14*), neque hoc sapientiæ suæ profundum sensu intelligentiæ penetrantis attingitur, nec judicia constitutionum suarum perscrutantium ingenio apprehenduntur, nec viæ cognitionis ejus investigabiles se consecrantium studiis derelinquunt. (c) In comprehensum profundum demersa ejus omnia sunt, nihilque de rebus ejus reperietur, nihil consecrabitur. Sensum enim ejus nemo cognovit: et consilio non eguit externo. De nobis autem nunc omnis hic sermo est, non etiam de eo, per quem omnia sunt, qui est magni consilii Angelus

(1) *Ei reliquum sit.*

(2) Codex Veron. hic adjicit *amen*: quod exstat et in græco textu.

(3) *Opinione.*

(a) Apud Bad., Er. et Lips. desunt voces, *plenioris perfecta*.

(b) In mss. Corb. uno Colb. ac paucis aliis hic juxta græcum et Vulgatam, *dedit ei*. At infra, n. 47, in nullis habetur *ei*. Paulo ante et infra Erasmus pro more substituit *ininvestigabiles, pro investigabiles*.

(c) Præpositio *in*, a Lipsio primum expuncta, hæc revocatur ex Bad., Er. et mss.

(d) In mss. *opinione*. Postea codex Vat. bas. alique duo, præter quam oportet, non præter quam docetur. Tum Corb. cum nonnullis aliis, *usurpent*. Satis placeret, *opinione... præter quam docentur, usurpent*.

(e) Ita mss. nisi quod in codice Vat. bas. post *proposita* exstat etiam *opposita*. Et in vulgatis, *ut aut res opposita oculis*.

(f) Omnes prope scripti codices cum excensis, *nunc quid*. Legendum omnino *quod* cum Telleriano. Deinde editi particulam *dum* præponebant verbo *concedit*: refragantibus mss.

(*Esai.*, ix, 6), qui et ait: *Nemo novit Filium, nisi Pater; neque Patrem quis novit, nisi Filius, et cui voluerit Filius revelare* (*Math.*, xi, 25). Sed adversum imbecillas mentes nostras, et se ad definiendæ circumscribendæque naturæ divini demergentis profundum, confessione apostolicæ protestationis utendum est: ne temeraria (3) opinio (d) aliquid sibi de Deo, præter quam docetur, usurpet.

46. *Quæ in humanum cadant intellectum.* — Communis autem hæc naturalium causarum intelligentia est, nihil in sensum cadere, nisi quod sensui subjacet, ut aut (e) 404 res aliqua proposita oculis, aut opus quodque ipso sensu nostro ac mente posterius: quorum unum, (4) quod (f) aut atrectatur aut cernitur, concedit intra opinionis nostræ sententiam, ipso tactu visuque moderandum; aliud vero, (5) quod fit (g) in tempore, et quodam juniore a nobis aut gignitur aut constituitur exordio, quia sensum intelligentiæ non prævenit, judicio quoque sensus dijudicantis obnoxium est. Non enim aut aspectus noster invisibilia dijudicat, qui non nisi tantum conspecta discernat: aut mens nostra se in id, (h) quo non exiit, tempus extendet, et antiquiora ortu suo pervestigabit, cum non nisi earum rerum (i) tantum opinio (6) ei, quarum ipse sit senior, relinquatur: quæ plerumque ipsa per necessitatem naturalis suæ infirmitatis incerta, absolutam scientiam in causarum cognitione non teneat; (j) nedum modo earum, quæ ante se sint æterna ratione, sensu ultra nativitatem suam redeunte percipiat.

47. *Deus imperscrutabile profundum. Nullus eget.* — Et idcirco Apostolus, quia nunquam nisi ea in cognitionem caderent, quæ sensui posteriora succederent, commemorato sapientiæ Dei profundo, et inexplorabilium judiciorum infinitate, et investigabilium viarum secreto, et incogniti sensus ignorantia, et consilii non communicati (k) intelligentia, subjecit: *Quis enim prior dedit, et retribuetur illi? Quoniam ex ipso et per ipsum et in ipso sunt*

(4) *Quid.*

(5) *Quod sit.*

(6) Codex Veron. omittit *ei*.

(g) Mss. *quod sit*.

(h) Editi cum pluribus mss. *quod non exstitit*: corriguntur ex optimo Colb. necnon Germ.

(i) Verba *tantum et ei*, in vulgatis ommissa, supplimus ex mss. quorum deinde auctoritate, pro *quarum ipsa* reponimus *quarum ipse*, videl. ortus: maxime cum superius legatur *juniore exordio*.

(j) Editi, *ne dum eorum quæ ante se sint, æternam rationem, etc.* Mss. Martia. et Vat. bas. *nedum modo eorum quæ cauta non sint æterna ratione*: minus ad rem. Verius alii, *nedum modo earum* (supple. causarum scientiam) *quæ ante se sint æterna ratione*: id est, si non comprehendit mens quæ ante se sunt aliqua ratione, immo sæpe incerta fluctuat in iis quæ se posteriora sunt; longe minus attinget quæ æterna ratione se præcedant.

(k) Lips. *ignorantia*. Editiones aliæ cum scriptis, *intelligentia*. Reponimus *inintelligentia*, quomodo legendum suspicabatur Erasmus, ac non sine mss. auctoritate Iginus lib. x, n. 30.

omnia, ipsi gloria in sæcula sæculorum (Rom., xxi, A 35 et 36). Deus, qui semper est, non subjectus est modo, neque ab anteriore sui aliquo motu mentis aut intelligentiæ prævenitur. Et idcirco investigabile et imperscrutabile ipse totus profundum est. Totus autem ita, ut non per hoc definitus (1) in (a) modum sit, sed intellectus sit in immenso: quia a nemine quod est sumpsit, nec prior ei dedit aliquis, ut retribui officium danti oporteat. Ex ipso enim et per ipsum et in ipso omnia sunt. Non eget ex se et per se et intra se manentibus; nec qui origo, nec qui opifex est, nec qui continens est, (2) et internis (b) externus, 405 et effectis conditor: et suorum ipse egens numquam est. Nihil ante est, nihil aliunde, (3) nihil extra (c) se est. Quo igitur caret plenitudinis profectu, ut per tempus adhuc Deus omnia in omnibus sit? Vel unde B sumet, extra quem nihil est? nihil autem ita, ut semper ipse sit. Et qui ipse semper est, et extra quem nihil est, quo incremento explendus est, vel quo augmento demutandus est, dicens: *Ego sum, et non demutor* (Malac., III, 6): cum non relinquatur vel ad demutationem locus, vel ad profectum causa, vel ad æternitatem antierius, vel ad Deum aliud præter quam Deus (d) ipse est? Non ergo per subjectionem Filii Deus erit omnia in omnibus: neque per causam consummabitur, ex quo et per quem et intra quem omnis causa consistat. Manet itaque ut est semper Deus, nec profectu eget (e) qui ad id quod est, ex se ac sibi semper est.

48. *Filius indemuabilis. Exinaniens se non est demutatus. Deum esse omnia in omnibus profectus noster est.* — Sed ne in unigenitum quidem Deum demutandæ naturæ cadit necessitas. Deus enim est, quod plenæ ac perfectæ divinitatis est nomen. Nam ut superius docuimus, et repetitiæ gloriæ significatio, et subjectionis causa est, ut sit Deus omnia in omnibus; esse autem Deum omnia in omnibus, sacramentum est, non necessitas. In forma enim Dei manens formam servi assumpsit, non demutatus,

(1) In modo.

(2) Deest et; mox et effecti cognitor.

(a) Ita mss. At editi, in modo.

(b) In ms. Martin. internis exterior, in effectis cognitor: male. Ita intelligere est effectis conditor, ut Deus iis non eget quæ condidit, vel etiam ut effecta Deum habeant conditorem.

(c) Voculam se, in vulgatis omissam, supplem mss.

(d) In antiquo ms. Colb. ipse sit.

(e) Excusi quia id. Conciunius mss, qui ad id: quo Deus suum sibi esse principium declaretur.

(f) Solus codex Martin. per sacramentum: ininus vero. Triplex enim hic consideratur Christi status, puta in forma Dei, in forma servi, et in gloria Dei Patris: status autem medius vocatur sacramentum dispensationis, quam excepit paternæ gloriæ consortium.

(g) Sic magno consensu mss. At in vulgatis, effici.

(h) Restituimus ex mss. ei, quod deerat in excusis. Hæc nituntur verbis Apostoli, *Surgat corpus spiritale*: quæ explicans Augustinus contra Adim. c. 12,

sed se ipsum exinaniens, et intra se latens, et intra suam ipse vacuefactus potestatem: dum se usque ad formam temperat habitus humani, ne potentem immensamque naturam assumptæ humilitatis non ferret infirmitas; sed in tantum se virtus incircumscripserat moderaretur, in quantum oporteret eam usque ad patientiam connexi sibi corporis obedire. Quod autem se ipsum intra se vacuefaciens continuit, detrimentum non attulit potestati; cum intra hanc exinaniens se humilitatem, virtute tamen 406 omnis exinanitiæ intra se usus sit potestatis.

49. Quod itaque Deus erit omnia in omnibus, assumptionis nostræ profectus est. Qui enim, cum esset in forma Dei, repertus est in forma servi, rursum confitendus est in gloria Dei patris: ut non ambigue in ejus forma manens intelligatur, in cuius erit gloria confitendus. Dispensatio itaque tantum est, non demutatio: in eo enim est, in quo erat. Sed cum medium est quod esse cœpit, id est, homo natus; totum ei naturæ, quæ antea Deus non fuit, acquiritur, cum Deus esse omnia in omnibus (f) post sacramentum dispensationis ostenditur. Nostra hæc itaque lucra sunt, et nostri profectus, nos scilicet conformes (g) efficiendi gloriæ corporis Dei. Cæterum unigenitus Deus, licet et homo natus sit, non tamen aliud quam Deus omnia in omnibus est. Subjectio enim illa corporis, per quam quod carnale (h) ei est, in naturam spiritus devoratur, esse Deum omnia in omnibus eum, qui præter Deum et homo est, constituet: noster autem ille homo (i) in id proficit. Cæterum nos in hominis nostri conformem gloriam proficiemus, et in agnitionem Dei renovati, ad Creatoris imaginem reformabimur, secundum Apostoli dictum: *Exuti veterem hominem cum actibus suis, et induti novum eum, qui innovatur (k) in agnitionem Dei secundum imaginem ejus qui creavit (l) eum* (Coloss. III, 9 et 10). Consummatur itaque homo imago Dei. Namque conformis effectus gloriæ corporis Dei, in imaginem Creatoris excedit, secundum

(3) Nihil extra est, sine se.

(4) In agnitione. Mox omittitur eum post creavit.

n. 4: Quod autem, inquit, spiritale dixit corpus in resurrectione futurum, non propterea putandum est, quod non corpus, sed spiritus erit: sed spiritale corpus omni modo spiritui subditum dicit sine aliqua corruptione vel morte. Huic interpretationi, uti jam vidimus, consentit noster Hilarius, nisi quod Augustinus spiritale corpus intelligat subditum spiritui nostro, ille divino. Unde in Psal. IX, n. 4, ait quod per subjectionem obedientiæ (Deo), in divinam naturam humanæ assumptionis absorbeat infirmitas. Remanet autem quod obedit: sed non remanet naturalis conditio carnis, sive ut dicitur, n. 40: *terreni corporis, cui ex se corruptio debita est: ut in naturalem Dei conditionem transeat, corruptionis prorsus experitem.*

(i) Vat., bas. ms. in Deo. Unus Colb. et alter Sorbon. in eo proficit. Hic notatu dignum est, qui noster homo a nobis distinguatur: ut nostrum hominem dicat Hilarius naturam a Christo assumptam.

(j) In vetustioribus mss. non exstat eum: e quibus Martin. antea habet, *Exuite veterem hominem... et induite.*

dispositam primi hominis figurationem. Et post peccatum veteremque hominem, in agnitionem Dei novus homo factus, constitutionis suæ obtinet perfectionem, agnoscens Deum suum, et per id imago ejus : et per religionem proficiens ad æternitatem, et per æternitatem Creatoris sui imago mansurus.

407-408 LIBER DUODECIMUS.

Adversus solennia hæreticorum effata, Non fuit antequam nasceretur, et, De non exstantibus factus est, æternam divinamque Christi nativitatem tuetur. Et illis quidem volentibus creaturam eum esse, quia de se Sapientiæ nomine dixerit, Dominus creavit me, resistit Hilarius; 1º quia colitur Christus, cum vetitus sit cultus creaturæ; 2º quia cuncta per eum condita sunt, et proprium ei Creatoris est nomen; 3º quia in eum non cadit ut speret, ut serviat, ut non sponte subjectus sit, ut liberandus sit : quibus obnoxia est, secundum Apostolum, omnis creatura; 4º quia cum forma Dei sit natura Dei, si Christus in forma Dei manens creatura est, erit quoque Pater creatura; 5º quia Patri et Filio æqualis honor est deferendus; 6º quia Pater uteri nomine illum e propria substantia sese genuisse significat : postremo quia nusquam eum Pater nisi proprium Filium appellat, nec ille Deum nisi proprium Patrem. Contra alii Filii significantur facti, non nati; nec usquam proprietatis nomine donantur. Ubi enim ait Deus, Filios genui, non addit meos. Ita vero dicit, Filius meus primogenitus Israel, ut meus in primogenitum, non in Filium cadat.

Deinde æternitatem attingit nativitatis Christi, a cæterarum rerum origine eo differentis, quod illæ per causam quæ ex nihilo sit, et post tempus quo non fuerint, fiant; ipse vero cum ex eo sit qui est, neque non aliquando, neque ex causa nihilo umquam obnoxia fuerit.

Objectantibus, Si natus est, aliquando non fuit; non enim fuit antequam nasceretur : Respondet, Filium ab æterno Patre natum, perinde æternum esse.

Ad id quod reponunt, Omne quod natum est, non fuit; quia in id natum est ut esset : hoc de rebus humanis concedit, negat de divinis, in quibus ut semper est Pater, ita et semper est Filius : cujus nativitas cum ante tempora æterna sit, nec tempori subjacet, nec nostro sensui.

Instant : Si non percipitur non fuisse antequam natus, sentiendus est natus esse qui erat. Quibus responsio est, eum qui natus prædicatur, non percipi prius fuisse; sicut nec intelligi aliquando non fuisse, qui semper natus sentitur.

Neque efficacius Deum non semper patrem fuisse confingunt; si quidem ex Salomonis, David et Pauli verbis non ambigua est Filii æternitas. Hanc ita evi-

(a) Veterrimus codex Vatic. has. necnon Teller., Remig., Theod. ac Cisterc. hoc præ se ferunt initium : *Lege frater in Christo et sensum accommoda. Tum cum aliis habent, Tendimus, etc.*

(b) Iidem mss. necnon Martin. hic subtexunt, in opere suo.

denter demonstrat Sapientia, cum non modo se ante sæcula fundatam, sed et æternæ rerum præparationi adfuisse, et perinde æternis coæternam esse declarat : ut Christum ante Mariam existitisse Judæus hinc convinci facile possit.

Moveret forte quod creatam se dicat, nisi se doceret et genitam. Neque vero id ipsum duobus verbis significasse existimanda est, quæ creatam se per causam, ante causam autem genitam proficitur.

Ita etiam dum Patrem mundi fabricatorem esse docet, impium illum sensum enecat, quo ipsam in opera creatam ita interpretantur, ut sæculi efficiendi causa Christus primum effectus sit : cum non nativitatis, sed dispensationis suæ respectu Christus dictus sit in opera creatus; quam quidem dispensationem ab initio sæculi obierit, dum per assumptam variæ creationis speciem Adæ, Cain, Abel, Noe, Agar, Abrahæ, Moysi, Jacob aliisque Patribus se conspicabilem præbuit. Hic attingitur, neque rejicitur ut impia, sed ut indocta, quorundam interpretatio, qui æternam quoque nativitatem ibi creatam ea fere ratione dici putant, qua Christum ex Maria vere natum, factum tamen Paulus prædicavit : ut nimirum omnis in generatione illius passionis opinio amoveatur. Tandem Hilarius confessione fidei suæ de Patre, Filio et Spiritu Sancto librum hunc ac totum opus absolvit.

1. **408** *Ipsa hæreticorum objecta ducunt ad veritatem.*— (a) Tendimus tandem, jam sancto Spiritu prosequente, ad tutum securæ fidei tranquillumque portum. Atque ita ut multo mari ventoque jactatis accidere sæpissime solet, ut cum eos circa oras portuum impediti et graves fluctus nonnumquam morentur, ad ultimum in notam sibi fidamque stationem ipse ille ingentis terribilisque undæ æstus impellat. Quod nobis, ut spero, duodecimo hoc adversum hæreticam tempestatem nitentibus libro continget : ut cum in eo gravissimæ impietatis fluctui communitam puppim damus, ipse ille nos fluctus ad optatæ quietis sinum devehat. Omnibus enim incerto doctrinæ vento circumactis, hinc metus, hinc periculum, hinc etiam sæpe naufragium est, quia unigenitus Deus sub prophetica auctoritate creatura esse defenditur : ut in eo non sit nativitas, sed creatio, quia ex persona Sapientiæ dictum est, *Dominus creavit me initium viarum suarum* (Prov. viii, 22). (b) Hic hiemis eorum maximus fluctus est, hæc tortuosi turbinis gravis unda est : quæ excepta a nobis, et securo navigio infracta, usque ad ipsum nos tutissimum portum optati littoris prosequitur.

2. *Certa de Filio fidei veritas.*— Non incertis autem neque otiosis, nautarum modo, nitimur spebus : quos interdum votis magis quam fiducia navigantes, vagi instabilesque venti aut deserunt, aut depellant. Cæterum nobis adest (c) inseparabilis fidei Spiritus

(c) Editi, *insuperabilis*; renitentibus magno consensu mss. Hic quædam est antithesis inter spiritus ventorum qui nautas sæpe deserunt, et Spiritum fidei qui a fidelibus nunquam separatur. Item vera fides opponitur pravitati hæreticorum, qui prophetium et evangelicum Spiritum dividere mox convin-

dono unigeniti Dei permanens, et nos indemutabili A cursu ad tranquilla deducens: Non enim Dominum Christum creaturam, (1) quia (a) neque ipse est; neque facturam, quia facturarum omnium ipse est Dominus: sed Deum novimus, Deum Dei patris propriam generationem. Nos quidem omnes, secundum bonitatis dignationem, dicti assumptique sumus Dei filii; sed ille verus unus patri Deo filius, et vera atque absoluta, (b) manens tantum in cognitione utriusque, nativitas. Nostra vero tantum hæc sola religio est, Filium confiteri non adoptivum, sed natum; neque electum, sed generatum. Non enim aut factum, aut 410 non natum prædicamus: quia neque Creatorem creaturis comparamus, neque nativitatem sine generatione nentimur. Non per se est, qui per nativitatem est. Neque non natus est, qui filius est. B Neque qui filius est, aliter potest quam nascendo esse quod filius est.

3. *Apud Arianos pugnat secum propheticus et evangelicus Spiritus.* — Nemini autem dubium est, contrarias semper obnitentesque impietatis causas esse causas religionum: neque posse id pie suscipi, quod impie susceptum esse decernitur: (c) ut aut hi nunc novi apostolicæ fidei emendatores evangelicam et propheticum Spiritum in lites dividant, et in jurgia partiantur; aut hi aliter prophetaverint, et hi aliter prædicaverint: quia Salomon ad creaturæ nos venerationem vocet, Paulus vero servientes creaturæ coarguat. Quæ utique non videntur sibi secundum (d) impietatis intelligentiam convenire (Gal. 1, 15,) ut Apostolus, et per legem edoctus, et per præfinitionem segregatus, C (II Cor. xiii, 3), et per loquentem in se Christum loquens, prophetiam aut ignoraverit aut non ignoratam dissolverit: et nescierit (2) creaturam Christum, quem creatorem nuncupaverit; et veluerit creaturæ religionem, qui soli Creatori serviendum monuerit dicens: *Qui immutaverunt veritatem Dei in mendacium, et servierunt creaturæ præterito Creatore, qui est benedictus in sæcula sæculorum (Rom. 1, 25).*

(1) Quia neque est.

(2) Creatum.

cuntur. Forte etiam respiciuntur hæc Christi verba, *Ecce ego vobiscum sum usque ad consummationem sæculi.*

(a) Ita Bad. cum omnibus mss. In aliis autem editionibus, *quia ipse est qui creavit omnia; neque facturam* etc. glossema.

(b) Verbum *manens* a subnexis prava interpunctione separabatur. Nativitas illa manet tantum in cognitione Patris et Filii; quia *nemo novit Filium nisi Pater*, etc.

(c) In vulgatis, *ut hi nunc omisso aut; et mox, dividunt et in jurgia partiantur, ut hi aliter*, etc. Sequimur mss.

(d) Editti, *secundum pietatis Dei intelligentiam*: nisi quod Par. vocabulum *Dei* omittit. At mss. *secundum impietatis intelligentiam*, id est, quæ etsi sibi non conveniunt, concedenda tamen sunt, si proba est impiorum Arianorum intelligentia. Frequens enim apud Hilarium est abstractum, ut vocant, nomen pro concreto, impietas v. g. pro impiis.

(e) Velustior nis. Colb. cum Germ. *ut creatura sit.*

(f) Codex Vatie. bas. cum Martin. *Dominum*, non *Deum*.

4. *Christus proprie creator nuncupatur.* — Parumne arguit hanc falsiloquii impietatem, loquens in Paulo Christus Deus? Parumne demutatæ veritatis mendacium damnat? Per Dominum enim Christum creata omnia sunt: et idcirco ei proprium nomen est (e) ut creator sit. Non cadit in eum efficientiæ suæ et natura et nuncupatio. Testis nobis est Melchisedech, creatorem cœli atque terræ (f) Deum ita prædicans: *Benedictus Abraham Deo summo, qui creavit cœlum et terram (Gen. xiv, 19).* Testis est et (g) Osee propheta dicens: *Firmans cœlum, et creans terram ego Dominus Deus tuus, cujus manus creaverunt omnem militiam cœli (Osee, xiii, 4).* Testis et Petrus ita scribens: *Quasi fidei creatori commendantes animas vestras (I Pet. iv, 19).* Quid operis nomen officii imponimus? Quid nostris (h) Deum cognominamus? Creator 411 nos- ter est, creator omnis militiæ cœlestis est.

5. *Christus nequit dici creatura* — Hæc cum ad Filium, per quem facta sunt omnia, apostolica atque evangelica fide intelligenda referantur; quomodo his ipsis quæ gessit æquabitur, et in ea erit naturæ nuncupatione, qua cuncta (i) sunt? Primum quidem humanæ intelligentiæ sensus hæc respuit, ut creator creatura sit; quia creatio per creatorem est. Qui si creatura sit; et corruptioni subditus est, et expectationi obnoxius est, et servituti subjectus est. Ait enim idem beatus apostolus Paulus: *Etenim longinqua expectatio creaturæ revelationem filiorum Dei expectat. Vanitati enim creatura subjecta est non sponte, sed propter eum (3) qui (j) subdidit eam in spe. Quia et ipsa creatura liberabitur a servitute corruptionis in libertatem claritatis filiorum Dei (Rom. viii, 19 etc.)* Si igitur Christus creatura est, necesse est sub spe longinquæ expectationis incertus sit, et longa ejus expectatio (k) nostra potius expectet, et expectans ea vanitati subjectus sit, et per necessitatis subjectionem non sponte subjectus sit. Subjectus autem non sponte cum sit, necesse est et servus sit; servus autem cum sit, maneat etiam in corru-

(3) *Qui subdidit in spe*: juxta græcum, τὸν ὑποτάξαντα ἐν ἰσχύει.

(g) Gillotius, loco *Osee*, substituerat *Esaias*: sane quia hæc apud *Osee* secundum Vulgatam non reperit, cum apud *Esaiam* xlv, 12, horum similia quædam legere sit. At apud Septuaginta ea ipsa totidem verbis reperire est: pro quibus in Vulgata tantummodo exstat: *Ego autem Dominus Deus tuus.* Frustra igitur Gillotii correctio apud Par. retenta est. Postea Bad., Er. et Lips. *formans cœlum*, non *firmans*.

(h) Erasmus contra fidem veterum librorum hic addidit *cognominibus*: quam vocem retinere sequentes editiones.

(i) Rursum hic Erasmus de suo inseruit, *quæ facta*: nec postea castigatus fuit.

(j) In mss. Vat. bas. et Martin. *subdidit omnia.* In Carnut. *subdidit ea.*

(k) Codex Vat. bas. cum Martin. *nostram potius expectet revelationem.* Ab Hilarii sententia minus recederet, qui substitueret *nostram potius expectet claritatem*: quod repugnare innuit, quia Christus jam propria gaudet gloria, quam nobis communicaturus est, neque claritatem expectat nobis communem,

ptione naturæ. Hæc enim omnia creaturæ propria esse Apostolus docet : a quibus per longinquam expectationem liberanda, secundum humanam gloriam clarescet. Et o imprudentem de Deo atque impiam professionem, his eum per creaturæ contumeliam ludibriis deputare, ut speret, ut serviat, ut coactus sit, (a) ut cognitus sit, ut liberandus sit in nostra, non in sua, cum de suis nos ad aliquid provehamur.

6. *Si creatura est, creatura pariter est Pater : quia Filio natura est Patris. Exinanitio Verbi est abolitio.* — Sed impietas nostra cum ingenti perfidiæ incremento per hanc illicitæ vocis audaciam procedit : ut quia Filius creatura sit, Pater quoque non differat a creatura. Christus enim in forma Dei manens, formam servi accepit : et qui in forma Dei est, si creatura est, Deus non aberit a creatura, quia in forma Dei sit creatura. Esse autem in forma Dei, non alia intelligentiæ est, quam in Dei manere natura : per quod et Deus creatura **412** est, quia in natura ejus sit creatura. Qui autem in forma Dei erat, Deo se æqualem esse non rapuit ; quia ex Dei æqualitate, id est, ex forma ejus in servi formam decederet (*V. lib. ix, n. 14*). Decedere autem ex Deo in hominem, nisi se ex Dei forma Deus evacuans, non potuit. Evacuans autem se non abolitus est, (b) ne esset ; cum esset aliud quam fuisset. Neque enim defecit ex sese, qui se evacuavit in sese : cum virtutis (c) potestas etiam in evacuandi se potestate permaneat ; et in formam servi transisse, non sit naturam Dei perdidisse, cum formam Dei evacuasse nihil aliud quam virtus divini sit potestatis.

7. *Filio debetur honor æqualis Patri.* — Adeo autem in forma Dei esse, nihil aliud est quam æqualem Deo esse : ut æqualitas honoris Domino Jesu Christo, qui in forma Dei est, debeatur, ipso dicente : *Ut omnes honorificent Filium, sicut honorificant Patrem. Qui non honorificat Filium, non honorificat Patrem qui misit illum* (*Joan. v, 23*). Numquam diversitas rerum, nisi et (d) in honore diverso est. Res

(a) Verba, ut cognitus sit, quæ magno consensu habent mss. sola Miræi editio retinuit. Quamquam attendentes illud Pauli, *Ipsa creatura liberabitur a servitute corruptionis*, necnon hoc Hilarii, *Servus autem cum sit, maneat etiam in corruptione naturæ*, pro cognitus restituendum esse corruptus dubio procul ducimus.

(b) Editi, ut non esset. Aliquot mss. ne non esset. At vetustiores ne esset. Particula ne, pro ut non Hilario valde familiaris est.

(c) In edit. Mir. ut in mss. Vat. bas. et Martin. hic adjicitur suæ. Potestatem illam ita in Christo permansisse, ut ea etiam interdum uteretur, superiori libro probatum est num. 48.

(d) Idem mss. in honori diversitate est. V. lib. ix, n. 25.

(e) Ita mss. nisi quod in uno Vat. bas. *Omnino autem summus*, etc. Editi vero, quia ut summus honor indigne inferioribus defertur, ita cum contumelia, etc.

(f) Er. et Mir. cum aliquot recentioribus mss. si concreatio. Lips. et Par. cum antiquo ms. Colb. si creatio. Vindocinensis codex, sicut creatio. Non displiceret, si sic ut creatio. Namque ex Bad. et mss.

enim eadem venerationis ejusdem sunt : (e) quia aut summus honor indigne inferioribus deferretur, aut cum contumelia superiorum inferiora his æquabuntur in honore. Filius autem (f) si ut creatio potius quam nativitas sit, per venerationem (g) exæquabitur Patri ; nulla nobis religio honoris ad Patrem est, cum tanta nobis ejus veneratio imposita sit, quanta est creaturæ : sed quia Deo patri in eo, quod ex eo Deus est natus, æqualis est ; est etiam æqualis in honore. Filius enim est, non creatura.

8. *Deus partibus carens ex utero dicitur genuisse, quia ex se. Filium de nihilo volentibus non suppetit loci dicti sensus.* — Et hæc de illo præclara vox Patris est, *Ex utero ante luciferum genui te.* Non præjudicatur autem Deo, ut sæpe jam diximus, per infirmitatem nostræ intelligentiæ ; ut per id, quod ex utero genuisse se dixit (*Psal. cix, 5*), ex partibus internis externisque per membra coeuntibus, tamquam corporalium causarum originibus consistat : cum extra naturalium necessitatum causam liber atque absolutus, naturæ totius dominus manens, proprietatem nativitatis Unigeniti sui ex indemutabilis naturæ suæ virtute significet. Ex spiritu enim **413** spiritus nascens, licet de proprietate spiritus, per quam et ipse spiritus est, nascatur : non tamen alia ei præter quam perfectarum (h) atque indemutabilium causarum ad id quod nascitur causa est. Et ex causa licet perfecta atque indemutabili nascens, necesse est ex causa in causæ ipsius proprietate nascatur. Proprietas autem humanarum (i) necessitatum intra causas uteri continetur. Sed Deo non ex partibus (j) perfecto, sed indemutabili per spiritum, quia Deus spiritus est (*Joan. iv, 24*), non est internarum causarum naturalis necessitas. Sed quia nobis spiritus de spiritu nativitatem prædicabat, sensum nostrum (k) causarum nostrarum instituit exemplo ; non in exemplum nativitatis, sed ad intelligentiam generationis ; ut exemplum illud non ad necessitatem proficiat, sed ad sensum. Si igitur creatio est unigenitus Deus : et quid sibi vult significatio intelligentiæ, quæ per consue-

Vat. bas., Corb., Remig., Martin. etc. restituentes si ut creatio, particulam ita ante ut tacitam intelligimus, puta, si ita per venerationem exæquabitur Patri, ut creatio sit, etc.

(g) In vulgatis, qua exequabitur. Non exstat qua nisi in uno ms. Colb. valde suspecto.

(h) His Lipsius substituit, *perfectæ atque indemutabilis, substantiæ* : quod Erasmus in margine adscripsit, Hilarii, ut puto, sensum indicans, non verba.

(i) Lips. et Par. ex Erasmi margine *humanarum nativitatum* : obnitentibus omnibus mss. Necessitates hic vocantur, quæ ad aliquem effectum necessario secundum naturæ leges requiruntur. Itaque post verba, *Proprietas autem humanarum necessitatum*, non male animo suppleveris, *ratione habita ad generationem.*

(j) In ms. Martin. *perfecto.*

(k) Erasmo magis arriserat, *generationum nostrarum* : quod frustra Lipsius ex illius margine arripuit, nec apud Par. correctus est. At certe hic non tam sermo est de generationis actu, quam de materiali illius causa.

tudinem nativitatis humanæ intelligentiam divinæ A ad veritatis (h) professionem : sicuti nec per causas generationis (a) ostendit?

9. *Per membra nostri corporis significantur operationes Dei.* — Plerumque enim per hæc nostrorum corporum membra, operationum suarum nobis Deus momenta significans, sensum nostrum usu intelligentiæ communis edocuit, cum ait : *Cujus manus creaverunt omnem militiam cæli (Osee, XIII, 4)*; vel iterum, *Oculi Domini super justos (Psal. xxxiii, 16)*; vel rursum, *Inveni David (1) filium Jesse (b) virum secundum cor meum (Act. XIII, 22)*. Cum enim et voluntas significetur in corde, per quam David morum probitate complacuit, et cognitio universitatis (2) qua extra scientiam Dei nihil sit, sub oculorum vocabulo enuntietur, et operum efficientia, quia nihil non ex Deo sit, per nomen manuum intelligatur : volens et providens et agens Deus cuncta, sub significatione causarum corporalium intelligendus sine ministerio corporali, quomodo 414 jam in eo, quod ex utero genuit, (3) non (c) per causam corporalem humanæ originis; intelligendæ etiam spiritualis nativitatis sensus afferitur; cum per cæteras (d) membrorum significationes, cæterarum quoque in Deo efficientiarum demonstraret effectus?

10. *Dictum est ex utero ad veræ nativitatis ostensionem.* — Quia ergo proponitur cor ad voluntatem, oculi ad visum, manus ad effectum, cum tamen (e) ultra partium infectam comparationem Deus et velit et provideat et peragat, et hæc eadem per cor et oculos et manum enuntietur : nonne significatio, qua (f) ex utero genuit, veræ nativitatis ostensio est? non C quod ex utero genuerit, sicuti nec per manum agat, nec per oculos videat, (g) nec per cor velit : sed quia per significationem horum vere omnia et agat et videat et velit, ita per significationem uteri, vere ex se genuerit quem genuit, non per causam uteri, sed

(1) *Jesse filium secundum cor meum.*

(2) *Quia.*

(3) *Non per causam corporalem intelligendæ nativi-*

(a) Post verbum *ostendit*, Lud. Miræus adjicit *ex utero* : quod in pluribus mss. exstat, non in castigatioribus.

(b) Adjecimus *virum* ex mss. Vat. has., Martin. et aliquot aliis, textu græco suffragante.

(c) Sic Lips. et Par. cum mss. Corb. et paucis aliis : quam lectionem etsi non dubitamus interpolatam, castigare tamen non audemus. cum nulla in aliis libris exstat nisi mendosa. Apud Bad., Er. et in ms. Martin. *non per causam corporalem intelligendæ nativitatis sensus afferitur : cum per cæteras*, etc. Apud Miræum, *non per causam corporalem humanæ originis intelligentiæ spiritualis intelligendæ nativitatis sensus afferitur*. In uno e mss. Vatic. et altero Patrum Minorum prope Turones, *non per causam corporalium intelligenda est nativitas sine effectu, cum per cæteras*, etc. In vetustioribus Colb., Rem., Vat. bas., Carnut., Germ., Vind. *non per causam corporalem (Vind. corporalium) nativitatis intelligendæ sine effectu* (Vat. bas. *sine effectu*) *cum per cæteras*, etc. Ex his corrigendum putamus, *non per causam corporalem nativitatis intelligendus sit effectus, cum per cæteras*.

(d) In aliquot mss. *membrorum corporalium*; et mox, *efficientiarum spiritualium* : glossema.

(e) Apud Er. dumtaxat et Mir. *extra* : tum apud Lips. et Par. *partium imperfectam comparationem* :

corporum aut velit aut videat aut agat, sed utatur his partium nuncupationibus, ut per corporalium ministeria virtus efficientiarum incorporealis sentiat.

11. *Propheta facturam non dicit, quem Deus testatur filium.* — Natura igitur humanæ consuetudinis non sinit, sed nec Dominicæ doctrinæ sententia patitur, magistro discipulum præesse, vel servum imperare domino : quod alterum alteri et per ignorantiam subjaceat, ut ignarus scienti; et per conditionem infirmum sit, ut dominatui servitus. Quæ cum ita esse commune judicium sit; cujus nunc nos temeritatis exemplo Deum creaturam, et filium facturam et dicemus et existimabimus : cum nusquam nobis hoc (i) de se et Magister et Dominus servus ac discipulis suis locutus sit, neque nativitatem suam aut creationem aut facturam docuerit? sed et Pater nihil umquam aliud quam filium testatus sit, et 415 Filius nihil aliud quam proprium sibi Deum patrem professus sit? natum utique, non factum aut creatum (4) se (j) asserens, sicuti ait : *Omnis qui diligit Patrem, diligit et Filium, qui natus est ex eo (Joan. v, 1)*.

12. *Operi non convenit filii nomen.* — Factura autem opera creaturarum sunt, non generationis nativitas. Non enim cælum filius, aut terra filius, aut mundus nativitas est, de quibus dictum est, *Omnia per eum facta sunt (Joan. 1, 3)*, et per Prophetam, *Opera manuum tuarum sunt cæli (Psal. cx, 26)* : et per eundem, *Opera manuum tuarum non omittas (Psal. cxxxvii, 8)*. Numquid pictori pictura filius, aut gladius fabro filius aut architecto domus filius? Hæc enim opera efficientium sunt : at vero patri solus, qui ex eo nascitur, filius est.

13. *Nōs Dei filii facti, non nati, ideoque non sui.* — Et nos quidem filii Deo, sed per facturam filii. *Fuitatis sine affectu, cum per cæteras.*

(4) Absunt verba *se asserens* a ms. nostro.

quod cum non exstet nisi a secunda manu in ms. Corbeiensi; ex Bad., Er. et cæterorum mss. fide restituumus *infectam*. Vix tamen ambigimus, quin præferendum sit *inceptam*; maximo cum legamus in Ps. cxxix, n. 4 : *Quidquid compositum est, necesse est non fuerit æternum; quia compositio habet initium, quo corporatur (vel comparatur, forte etiam rectius, comparat) ut maneat.*

(f) Sic Bad. cum plerisque et potioribus mss. Alii vero libri, *ex utero Deus Deum genuit*.

(g) Nihil hactenus aut deinceps de auribus, ut cum ms. Vat. bas. et Miræo hic subjiciatur, *nec per aures audiat*.

(h) Apud Er., Lips. et Par. adjungitur hic *genuinæ*: quod abest a Bad. et vetustioribus mss. neque præferendum cum Martin. *ad veritatem professionis* : cum veritas hic perinde sit ac vera generatio, vera nativitas.

(i) In duobus mss. Colb. *de lege*, non *de se* : quod abest ab antiquiori ut et a Remig. In Martin. *hoc se, sine de*.

(j) Addimus hic *se asserens* auctoritate mss. Vat. bas., Colb., Sorbon., Faur., etc. Pro his habet unus Romig. cum Theod. : *Natus itaque, non factus, aut creatus, sicuti ait*.

mus enim aliquando filii iracundiæ (*Ephes. II, 3*); **A** sed filii Deo per spiritum adoptionis effecti, et dici id meremur potius quam nascimur. Et quia omne quod sit, ante quam fiat, non fuit; nos cum filii non fuisset, ad id quod sumus efficitur. Ante enim filii non eramus: sed post quam meruimus hoc sumus. Sumus autem non nati, sed facti; neque generati, sed acquisiti. Acquisivit enim sibi Deus populum (*I Pet. II, 9*): et per hoc genuit. Genuisse autem Deum filios, numquam cum proprietatis significatione cognoscimus. Non enim ait: Filios meos genui et exaltavi: sed hoc tantum: *Filios genui et exaltavi* (*Esai. I, 2*).

14. *Objectio quod Israel et proprius dicatur et factus.* — Nisi forte in eo quod ait: *Filius primogenitus meus Israel* (*Exod. IV, 22*), quisquam hoc quod **B** *primogenitus meus* dixit, ad detrahendam Filio proprietatem generationis intelliget; ut quia et de Israel dixerit *meus*, assumptio factorum filiorum pro natiuitatis proprietate usurpata sit? et idcirco non sit natiuitati Dei proprium, quod de eo dictum est: *Hic est filius meus dilectus* (*Math. XVII, 5*); cum *meus* etiam illis proprium esse dicatur, quos non natos esse manifestum est. Non natos autem esse, licet nati esse dicantur, vel ex eo docetur cum dicitur, *Populo qui nascetur, quem fecit Dominus* (*Psal. XXI, 52*).

15. *Israel non proprius filius, sed proprius primogenitus.* Non est proprie filius qui sit cum non fuisset. — Ergo populus Israel (1) nascitur (a), ut fiat: neque per id quod nasci dicitur, non **416** intelligitur et fieri. Ex adoptione enim est filius, non ex generatione; neque ei proprietas, sed nuncupatio est. Nam licet *primogenitus meus* de eo scriptum sit; longe tamen multumque differt, *Filius meus dilectus*, et *Filius primogenitus meus*. Ubi enim natiuitas est, ibi *Filius meus dilectus*: ubi vero electio ex gentibus est, et adoptio per voluntatem est, ibi *Filius primogenitus meus*. Hic quod suus est, ad primogenitum est: illic quod suus est, ad filium est. (2) Et in natiuitate (b) filius primum suus et sic dilectus; et in electione filius primum primogenitus, et sic postea suus: ut, adoptato ex omnibus populis

(1) *Nascetur, tum, neque per id quod nascitur, non intelligitur.* **D**

(2) *Et in natiuitate filii; mox, et in electione filii.*

(a) Exemplar. Vat. bas. hic præ se fert *ita*; quod tacitum intelligere est. Subinde in pluribus probæ notæ mss. neque per id quod nascitur.

(b) In antiquioribus mss. Colb., Rem. etc. desideratur vox *filii*: cuius loco habent Bad., Er., Lips. et plures mss. *filii*: quod præferendum, si postea cum iisdem edit. et omnibus prope mss. anteponeatur et in electione filii. Lectio quam retinemus est Par., ms. Martin. et aliquot aliorum.

(c) Vat. bas. ms. *natiuitate vero*: minus placet. Tum editi excepto Par. *unigenito Deo*: imminutam exhibent Hilarii sententiam, qua vult uni, id est soli, Deo nato proprium esse quod filius sit.

(d) Particula *negans* in vulgatis omissa suppletur ex mss. quorum vetustiores subinde, ut et alias, habent, *ante quam nascitur*. Proxime post verbum *feret*, ut antea post *non fuit*, reticetur *filius*.

filio Israel proprium esset, quod primogenitus est; (c) nato vero uni Deo manifestum sit proprium esse, quod filius sit. Non est itaque vera et perfecta natiuitas, ubi deputatur magis, quam generatur: quia non ambiguum est eum populum, qui in filium nascatur, et fieri. Quod autem sit cum non fuisset, et per id quod factum est dicitur nasci; non est in eo vera natiuitas, quia ante aliud quam natum est fuerit. Et idcirco (d) non fuit (3) antequam nasceretur, id est, antequam fieret: quia qui ex gentibus filius est, gens est ante quam filius: (e) ac per id non vere filius, quia non semper filius. Unigenitus autem Deus neque non (f) fuit aliquando non filius, neque fuit aliquid ante quam filius, neque quidquam (g) aliquid ipse nisi filius. Atque ita qui semper est filius, (4) non reliquit id de se intelligentiæ, ne aliquando non fuerit.

16. *Rebus humanis commune est aliquando non fuisse et ex nihilo esse.* — Et natiuitates quidem humanæ habent in tempore non fuisse: primum quia omnes ex his omnibus, qui ante (5) non (h) fuerint, nascantur. Nam tametsi unicuique nascentium ex eo sit origo qui fuerit; tamen ipse ille, ex quo nascitur, non fuit ante quam natus est. Dehinc ipse qui natus est, post quam non fuit natus est, tempore ante manente, quam nascitur. Nascens enim hodie, in eo quod hesternum fuit non fuit; et in id quod est, ex eo quod non fuit, cœpit, et intra intelligentiam nostram est, hesterno id, quod hodie nascitur, non fuisse. Atque **417** ita natiuitas ejus, per quam est, post id quod non fuit manet; quia hodie primum post hesternum tempus esse necesse est, ut ei sit in tempore non fuisse. Et hæc quidem communia in rerum humanarum origine sunt, ut omnia initium sui, cum antea non fuissent, accipiant: primum quidem, ut docuimus, per tempus, deinde per causam. Et per tempus quidem non ambiguum est, quin ea, quæ nunc cœperint, ante non fuerint: per causam vero, quia his non (i) ex causa constet esse quod maneant. Revolve enim omnes originum causas, et intelligentiam in anteriora converte: inuenies nihil cœpisse per causam, dum omnia per virtutem Dei ad

(3) *Antequam nascitur.*

(4) *Non relinquit.*

(5) *Omittitur non.*

(e) Codex Vat. bas. suffragante Martin. ac per id quod non vere *Filius, gens est*; imprudentis interpolatoris opera.

(f) Illud non ab Erasmo primum mss. renitentibus expunctum revocamus. Pleonasmus est, ut Græcis, ita et Hilario usitatus, negationis primæ vim non tollens, sed augens, quasi, neque prorsus fuit aliquando non filius.

(g) Editi, *aliud ipse*. At mss. *aliquid ipse*, nisi quod in vetere Colb. et Germ. *aliquid ipsi*.

(h) Hujus loci emendationem debemus codici Vat. bas. alteri Vaticano, Martiniano et Pratellensi: cum in aliis desideretur particula *negans*.

(i) Id est, non ex causa: primæ substantia; adeoque ex nihilo habent initium. Animus hic ad primos usque parentes nostros revocatur, ut ex iis qui ex nihilo conditi sint, ortum habere convincamur.

id quod sunt creantur, non etiam nascuntur ex aliquo. Ex quo etiam unicuique generi per successiōnem ipsam naturale est, ne non fuerit et cœperit, dum et post tempus in tempore est: et cum semper universa post tempus sint, causam sui quoque de antea non exstantibus sumunt, dum ex his nascuntur quæ antea non fuerint: ipso illo primo humani generis parente Adam ex terra, quæ ex nihilo est, et post tempus. (a) id est, post cælum, terram, diem, solem, lunam et astra formato, qui et (b) originem non habuerit nascendi et cœperit cum non fuisset.

17. *Unigenitus neque aliquando non fuit, neque ex nihilo.* — Sed unigenito Deo, cui non præest tempus antèrius, non relinquitur ut aliquando non fuerit, quia (c) ipsum illud *aliquando* jam prius est, deinde non fuisse jam temporis est: et incipiet non post eum tempus esse, sed ipse esse post tempus, cui in eo quod ante quam nascitur non fuit, id ipsum in quo non fuit (1) præferetur. Deinde qui ex eo qui est natus est, intelligi non potest ex eo quod non fuit natus esse: (2) quia (d) ei is qui est, ad id quod est, causa est; non etiam id quod non est, origo nascendi est. Ergo cui neque in tempore est, (e) ut aliquando non fuerit; neque in patre, 418 id est, auctore est, ut subsistat ex nullis: non reliquit id de se occasionis, ut aut ex nihilo natus sit, aut non fuerit antequam nasceretur.

18. *Arianorum contra Filii æternitatem arguitæ.* — Non sum autem nescius plerosque eorum, quibus aut per impietatem obtusa mens sacramentum Dei non capit, aut per adversi spiritus dominationem sub specie religionis obtractandi Deo furor pronus est, af-

- (1) Præferatur.
 (2) Quia et is qui est.
 (3) Quo non fuit.

(a) Scultetus cum Hilarium arguit, quod contra *Mosen, Deum simul et semel omnia creasse* senserit, atque in huius censuræ suæ fidem unum citat librum xii de Trin. vel hinc indicat se etiam in cæteris non satis æquum fuisse iudicem sententiarum, quas Patres tulerunt. Certe si homo post tempus, quia post cælum, terram, etc. formatus; non simul ac semel omnia creata sunt.

(b) id est, cuius prima origo non est nativitas ex substantia parentis, sed creatio ex nihilo.

(c) Veterimi codices, *ipsud illud*. Tum editi excepto Par. *aliquando jam temporis est: et incipiet* etc. restaurantur ex aliis libris. Argumentum hic habetur gravissimum adversus Arianos qui in formulis suis, Antiochena scilicet, utraque Sirmiensi, necnon pseudo-Sardicensi, etc. Filium ante sæcula et tempora profitebantur.

(d) Editi, *quia ejus qui est*: tum Lips. et Par., *ad id quod est causa pater est*. Castigantur ex mss. Superius ostensum est, nobis ortum esse ex nihilo, et non ex causa: nunc Filii origo ex causa, non ex nihilo demonstratur.

(e) In vetusto codice Colb. et Germ. necnon Martin., *ut non aliquando non fuerit*. Melius in aliis particula negans non geminatur. Hoc enim sibi vult: in quem non cadit aut respectu temporis aliquando non fuisse, aut respectu auctoris ex nullis subsi-

stere, etc. Quippe voce *patris* quælibet causa hic significatur.
 (f) *Iidem codices, quo non fuit*: neque hic placet. Negatur Filius aliquod aliquando fuisse, quod non semper fuerit, seu quidquam comparasse quo aliquando caruerit.
 (g) Editi, *opinio*: refragantibus mss. Verbum *patiatur* referendum ad *id*, quasi, *id non admittat ut natum sit*.
 (h) Aliquot probæ notæ mss. *ut non fuerit*. An pro, *ut non non fuerit*?
 (i) Bad. et plures mss., *non quia erat et*: et mox, *quia non erat nasceretur*.
 (j) Er. ac sequentes editiones, *præcallebat*: at Bad. et mss., *præferebat*, scil. rerum divinarum scientiam. Egregium monitum, ut ubi fidei doctrina affulget, captiosis philosophorum quæstionibus non præbeamus aurem, nec ab ea nos ulla ratione divelli patiamur. Quocirca non placet cum codice Pratel., *præferebatur*.
 (k) Sic Par. cum potioribus mss. Alii vero libri, *ante quam nascitur*.
 (l) Antiquior codex Colb. cum Martin. et Germ., *non qui erat*, ommissa ante vocula *quid*: non ita male.
 (m) In vulgatis, *fidei scientia*. Verius in melioribus mss., *fidei conscientia*: ut, quemadmodum superius habetur, *quod professione amisisset, id jam conscientia non teneret*.

19. *Quæstionum captiosarum virus. His fides præferenda.* — Ac primum oportuerat homines religiosam divinarum rerum scientiam præferentes, ubi evangelicæ atque apostolicæ prædicationis veritas (j) præferebat, callidæ philosophiæ tortuosas quæstiones abjicere, et sectari potius fidem quæ in Deo est: quia sensum infirmum facile fidei suæ præsidio sophisma syllogisticæ interrogationis exueret, cum captiosa propositio responsum simplicem, sibi quæ secundum interrogationem rerum obsecundantem, ad ultimum jam sensus sui Interrogatione spoliaret; ut quod professione amisisset, id jam conscientia non teneret. Quid enim tam necessario interrogationi obsecundabit, quam ut cum a nobis 419 quærratur, Estne aliquid antequam nascitur? In professione nostra sit, non fuisse (k) ante quod nascitur? Neque enim aut in natura aut in necessitate est, ut quod est nascatur: cum nasci quid ob id tantum sit, (l) non quia erat, necesse sit. Quod cum concessum fuerit a nobis, quia recte conceditur; exult (m) fidei conscientia (m), capti jam impiis atque alienis studiis acquiescimus.

- (4) Non patitur.
 (5) Non qui erat, tum, quia non erat.
 (6) Fidei scientia.

20. *Hæ non cavendæ tantum, sed et confutandæ. A Fides docta quid præstet indoctæ. —* Quod providens ante beatus Apostolus Paulus, sicuti frequenter ostendimus, ut caveremus admonuit, dicens: *Videte ne quis vos spoliât per philosophiam et inanem deceptionem, secundum traditionem hominum, secundum elementa mundi, et non secundum Christum, in quo inhabitat omnis plenitudo divinitatis corporaliter (Coloss. II, 8 et 9). Cavendum igitur adversum philosophiam est, et humanarum traditionum non tam evitanda sunt studia, quam refutanda. Neque enim his ita concedendum est, quasi vincant potius quam fallant: quia nos Christum Dei virtutem et Dei sapientiam prædicantes, æquum est humanas doctrinas non tam diffugere, quam refellere; et (a) simpliciores, ne ab his spolientur, et obstruere et instruere. Nam cum possit omnia, (1) in ea (b) ipsa omnia sapienter Deus possit, nec virtuti ejus ratio, nec rationi virtus (c) assistat; oportet eos, qui Christum prædicant mundo, irreligiosis mundi imperfectisque doctrinis per scientiam sapientis omnipotentis contraire, secundum illud beati Apostoli dictum: *Nostra enim arma non sunt carnalia, sed potentia Deo, ad destructionem munitionum, rationes destruentia; et omnem altitudinem elevatam adversum cognitionem Dei (II Cor. X, 4 et 5). Fidem non nudam Apostolus atque inopem rationis reliquit: quæ quavis potissima ad salutem sit, tamen nisi per doctrinam instruat, habebit quidem inter adversa tutum (2) refugiendi (d) recessum, non etiam retinebit constantem (e) obtinendi securitatem; eritque ut infirmis (f) sunt post fugam castra, non etiam ut castra habentibus adest interrita fortitudo. 420 Contundendæ sunt ergo insolentes adversum Deum disputationes, et destruenda rationum fallacium munimenta, et elevata ad impietatem ingenia conterenda, nec carnalibus armis, sed spiritalibus; nec terrena doctrina, sed cœlesti sapientia: ut quanta rerum divinarum humanarumque discretio est, (g) tanta ultra terrena studia ratio cœlestis (3) excedat.**

21. *Filius etsi natus, semper tamen est, quia de*

(1) *Et ea ipsa; paulo post, obsistet.*

(2) *Defugiendi.*

(3) *Exsistat.*

(a) Codex Vat. bas., *simplicium sensum. Unus D Colb. cum Martin. Sorbon. et Miræi edit., simpliciores sensus.*

(b) Bad. et Er., *et ea omnia. Miræus restituens in ea, omisit ipsa. In pluribus mss. desideratur in. Retinendum cum potioribus et in ea ipsa. scil. sapientia. Exemplo Dei, qui in sapientia, quæ Christus est, et omnia potest, et sapienter potest, monentur fidei propugnatores, ne aliunde virtutem et sapientiam quærant.*

(c) Editi, *obsistet. Rectius mss. absistet, id est, nec virtus ratione, nec virtute ratio destituta sit.*

(d) In mss. Vat. bas., Carnut. et aliquot aliis, *defugiendi. Mox in uno Vatic., obtinebit, non retinebit.*

(e) Lips. et Par., *obtinendi, reluctantibus Bad., Er. et mss.*

(f) Editi, *excepto Bad., sint; ac postea adsit, non adeat: et inter hæc, arma habentibus, pro castra habentibus; quod ex Erasmi margine obtinuit.*

A Patre qui semper est. — Cesset itaque sollicitudo perfidiae: neque negare nos, quia ipsa non intelligit, existimet, quod solum a nobis bene et intelligitur et creditur. Nam ipsa sermonum enuntiatione cum natum (4) profitemur, non tamen non natum prædicamus. Neque enim id ipsum est non natum atque nasci: quia illud ab altero, hoc vero a nemine est. Et aliud est sine auctore esse semper æternum, aliud quod patri, id est, auctori est cœternum. Ubi enim pater auctor est, ibi et nativitas est; at vero ubi auctor æternus est, ibi et (h) nativitatis æternitas est: quia sicut nativitas ab auctore est, ita et ab æterno auctore æterna nativitas est. Omne autem, quod semper est, etiam æternum est. Sed tamen non omne, quod æternum est, etiam innatum est. Quia quod ab æterno nascitur, habet æternum esse quod natum est. Quod autem non natum est, id cum æternitate non natum est. Quod vero ex æterno natum est, id si non æternum natum est, jam non erit et pater auctor æternus. Si quid igitur ei, qui ab æterno patre natus est, ex æternitate defuerit, id ipsum auctori (i) non est ambiguum defuisse: quia quod gignenti est infinitum, infinitum est etiam nascenti. Medium enim quid inter nativitatem Dei filii, et generationem Dei patris, nec ratio nec sensus admittit: quia et in generatione nativitas est, et in nativitate generatio est. Quod utrumque sine intervallo sui est, quia sine utroque (j) nec neutrum est. Quod ergo nisi ex utroque (5) non (k) consistit, id in omnibus nisi utrumque non permanet: 421 quia in aliquo alterum non relinquatur, quod id ipsum alterum in aliquo non possit esse sine altero.

22. *Objectio, Quod natum est, non fuit. —* Sed inquiet quisquam divini hujus incapax sacramenti, Omne quod natum est, non fuit: quia in id natum est, ut esset.

23. *In Filium semper natum non cadit non fuisse. —* Et quis igitur ambiget, quin quæ in rebus humanis nata sunt, aliquando non fuerint? Sed aliud est ex eo nasci qui non fuit, aliud ex eo (6) natum esse (l) qui semper est. Infantia enim omnis, cum antea non

(4) *Confitemur.*

(5) *Particula negans omittitur in ms. Veronæ.*

(6) *Esse in anteriori editione desideratur.*

(g) Ita potiores mss. At editi, *tantum. Mox Prætelensis codex, ratio se cœlesti extendat.*

(h) Duo e mss. Vatic. cum Bad., Er. et Mir. *nativitas æterna est. Vetus Colb. cum Germ., nativitas æternitas est.*

(i) In duobus mss. et Miræi edit. subjungitur, *qui pater est; in Corb. autem et aliis recentioribus, id est, patri quod pater est: glo-sema.*

(j) Particulam *nec* adjecimus auctoritate mss. superiorum Colb., Rem., Germ., Hellenismos hujusmodi sæpenumero jam advertimus.

(k) Abest non ab antiquioribus mss. In Vaticanis, *quod ergo sine utroque consistit; corrupte. Acute hic demonstratur, nativitatem nulla re carere potuisse quam generatio habuerit, quia neutrum potest sine altero consistere.*

(l) Er. et posteriores edit., *nasci. At Bad. et mss. potiores, natum: cui verbo Martin. et quidam alii*

fuisse, cœpit ex tempore. Quæ rursus in pueritiam A
excrescens, post etiam adolescentiam coegit in pa-
trem. Et non semper pater est, qui ante in adoles-
centiam per pueritiam, et in pueritiam per infantiam
cœptam profecerit. Ergo qui non semper pater est,
non semper et genuit. Ubi autem semper pater est,
semper et filius est. Si itaque habes in cogitatione
vel sensu Deum, in cuius cognitionis sacramento pro-
prium est quod pater est, non semper patrem esse
filii (a) geniti; habes et in intelligentia et in scientia,
non semper filium esse qui genitus est. Quod si sem-
per Patri proprium est quod semper est pater; ne-
cesse est semper Filio proprium esse quod semper
est Filius. Et quomodo in sermonem nostrum atque
intelligentiam cadet, ut non fuerit ante quam nascere-
tur, cui proprium est semper esse quod (b) natus est? B

24. *Filius ut omnia cum Patre habet communia, ita
et semper esse. Patri proprium est esse. Filio proprium
est et esse.* — Formam itaque atque imaginem invi-
sibilis Dei unigenitus in se Deus continens, in omni-
bus his quæ propria Deo patri sunt, per plenitudinem (c) veræ in se divinitatis æquatur. Nam, ut su-
perioribus libris docuimus, per virtutem et (1) venerationem (d), sicut Pater, et honorandus et potens
est: ita et in eo quod Pater semper est, ei quoque,
in eo quod filius est, Filio semper esse commune est.
Nam secundum ad Moysen dictum, **422** *Misit me ad
vos is qui est (Exod. III, 14)*, Deo proprium esse id
quod est, non ambigens sensus est: quia id quod
est, non potest intelligi dicique non esse. Esse
enim et non esse contraria sunt: neque hæ diversæ
significationes in unum atque idem coeunt; quia
manente alia, altera non erit. Ergo ubi (e) est, non
potest vel sensum vel sermonem inire non esse. C

(1) Generationem.

(2) Deo, subinde, quod est Dei, paulo post, subtrahit; tum, id aliquid aliud.

mss. addunt esse. Jam legimus n. 21: *Neque id ip-
sum est non natum (sine esse) atque nasci.*

(a) Ita mss. Vat. bas., Colb., Martin., Germ.,
Rem., etc. In aliquot aliis, filii a se geniti. At in excu-
sibus, filii unigeniti.

(b) Mss. Colb., Martin. et Germ., quod natum est.

(c) Codex Vat. bas., in se veræ nativitatis.

(d) In mss. Vat. bas., aliis tribus Vaticanis, Mart.,
Corb., etc., generationem: corrupte.

(e) Editi, ubi esse est: addito esse, absque auctori-
tate veterum librorum..

(f) Solus codex Remig. cum Theod., sensu. Agnos-
cendus hic hebraismus, quo redundat sequens pro-
nomen ei.

(g) Aliquot mss. recentiores, dum id ipsum. Alii
vero libri, Deo id ipsum. Probet lector utrum recte,
pro Deo, substituerimus de eo, scilicet qui est, maxime
collatis iis quæ num. 31, de Filii infinitate enun-
tiantur.

(h) Excusi cum plerisque mss., quod est Dei. Codex
Vat., bas., quod est Deus. Magis placet cum Remig.
ac Theod., quod est, ei, puta sensui retroacto.

(i) Male apud. Bad., semper infinitum se sensus.
Nec melius in aliis edit. semper infinitatem se sen-
sus, etc. Erasmus perperam conjectavit legendum,
semper per infinitatem si sensus nostri reversui sub-
trahit. Veram lectionem magno consensu exhibent
mss. Sensus infinitus vocatur, cuius est infinitus re-
cursus.

(f) Sensui nostro retroacto semperque revocato ad in-
telligentiam ejus qui est (2) de eo (g) id ipsum tan-
tum, quod est (h), ei semper antè est: quia id
quod infinitum in Deo est, (i) semper se infiniti sen-
sus nostri recursui subtrahat: ut ante id, quod pro-
prium Deo est, semper esse, (j) aliquid aliud intentio
retroacta non capiat; quia nihil aliud ultra (k) ad
intelligentiam Dei, æternitate procedendi, quam
Deum semper esse semper occurrat. Quod igitur et
per Moysen de Deo significatum, et per communem
sensem nihil aliud nobis intelligendum permittitur,
id ipsum unigenito Deo esse proprium (l) Evangelia
testantur: cum in principio erat Verbum, et cum
hoc apud Deum erat (Joan. I, 1), et cum erat lumen
verum (Ibid. 18) et cum unigenitus Deus in sinu Pa-
tris est, et cum Jesus Christus super omnia Deus est
(Rom. IX, 5).

25. *Est æternus ab æterno: adeoque non ex nihilo,
aut non aliquando fuit.* — Erat igitur, atque est:
quia ab eo est, qui quod est semper est. Ab eo au-
tem esse, id est, ex patre esse, nativitas est. Esse
autem semper ab eo qui est semper, æternitas est:
æternitas vero non ex se, sed ab æterno. Ex æterno
autem nihil aliud, quam æternum. Quod si non æter-
num; jam nec pater qui generationis est auctor,
æternus est. (m) Quod cum illi patrem semper esse,
atque hujus filium semper esse sit proprium esse,
et in eo quod est, significatur æternitas; per id quo-
que, cui quod est proprium est, (n) proprium est et
æternum. Nemini autem dubium est, quin generatio
significet nativitatem, **423** et nativitas manentem
doceat (cum scilicet ex quo ortum ducit natus), non etiam
non manentem. Porro autem ambigi non potest, ne-
minem qui erat nasci. Nam nascendi ad eum non

(j) In aliquot probæ notæ mss. hic præponitur ad,
quod adjectum videtur ob proximum verbum
retroacta, Sententiæ hujus nativus hic sensus est: ut
intentio quantumvis retroacta non capiat aliquid aliud
ante id, quod proprium Deo est, scilicet semper esse, etc.
Quod in generatim de Deo, nominatim de Filio sic
habetur infra num. 32: Si quid de Filio mens re-
troacta scrutabitur, nihil aliud scrutantis sensui, quam
natum esse et semper esse, semper occurret.

(k) Editi, ad intelligendam Dei æternitatem proce-
dat: tum Bad., quam Deum: Er. Lips. et Par., cum
Deum. Corriguntur ope mss. Porro hic æternitate
procedendi, id est quod aiunt, processu in infinitum.

(l) In vulgatis, Evangelista testatur. Verius in mss.
Evangelia, sub quo nomine etiam apostolorum verba
comprehenduntur, ac proinde significatur quidquid
ad Novum Testamentum pertinet: ut antea Moysi
nomine totius veteris legis fides indicatur.

(m) Editi, Quod si illi patrem semper esse, atque
huic filium semper esse proprium est, et in eo, etc. re-
nitentibus magno consensu mss. In his verbis, quod
cum illi, pronomen illi etiam ad Filium ab æterno
natum referendum videtur, in hunc fere modum: cum
Filio in eo quod semper est illi pater, cuius et sem-
per est filius, proprium sit esse, etc.

(n) Apud. Par. et in pluribus antiquis libris semel
tantum exstat proprium est: quod in prioribus edit.
repetitur et in mss. Vird., Remig., Theod., etc.

proficit causa, (a) qui per se (1) maneat æternus. Sed unigenitus Deus, qui et Dei Sapientia et Dei Virtus et Verbum est, cum natus sit, patrem testatur auctorem. Cum ex manente natus est, non est natus ex nihilo. Cum ante tempora æterna natus est, omnem sensum necesse est nascendo præveniat. (2) Non reliquit in verbis, ut non fuerit ante quam nasceretur. Si enim sensui nostro subjacet, ut non fuerit ante quam natus est; jam nativitate ejus et sensus (b) noster et tempus anterior est: quia omne, quod non fuit, jam et sensui obnoxium et tempori est in ea ipsa significatione qua non fuit; quia non fuisse, pars temporis est. Qui autem ab æterno (c) est, et semper fuit, nec est sine nativitate, nec non fuit; dum et semper fuisse supra tempus est, et natum esse nativitas est.

26. *Contra nativitatem æternam impie nititur humana ratio.* — Natum itaque unigenitum Deum, sed natum ante æterna tempora confitemur; quia confiteri necesse est, (d) in quo nos apostolicarum ac propheticarum prædicationum dicta concludunt: cum tamen sensus humanus intelligentiam intemporalis nativitatis non apprehendat, quia aliquid in naturis (e) terrenis ante tempora natum esse non convenit. Quod cum ita a nobis prædicabitur; quomodo rursum ejusdem intelligentiæ complexu non fuisse ante quam nascitur dicemus, cum secundum Apostolum ante tempora æterna sit unigenitus Deus (II Tim. 1, 9, et Tit. 1, 2)? Si igitur natum ante tempora æterna, non ratio humanæ intelligentiæ, sed prudentiæ fidelis professio est; quia et nativitas per auctorem est, et quod tempora excedit æternum est, et **424** extra sensum terrenum est quod ante tempora æterna sit natum: certe jam (f) impia volun-

(1) *Manet.*

(2) *Non relinquit.*

(a) In codice Vat. bas., qui semper maneat: in Martin. qui permaneat: grave mendum. Filius quippe semper manet æternus, quamvis non per se, seu a se maneat, sed a Patre: quo nomine in illum convenit nascendi ratio.

(b) Acute docet, sensum nostrum, si quando filius non fuerit, eo ipso anteriorem fore: quia nimirum cogitando nativitatem illius quodam modo prævertet. Ex quo sequitur eandem nativitatem non ineffabilem esse, sed sensui nostro subjacere, secundum id quod lib. xi, n. 46 et 47, asertum est.

(c) Verbum est hic non existentiam sonat, sed originem, puta, qui ab æterno auctore est. Subinde editi excepto Par. omittunt nec est sine nativitate, nec non fuit: quæ verba Erasmus in quodam codice se reperisse admonet. Reperisset sane in pluribus, si plures legisset. Nec possumus illius negligentiam non incusare, qui vel reperta an ad sententiæ integritatem necessaria essent, tantillum expendere non curavit.

(d) Editi; id quod. At mss. in quo, vel. in quod: id est, confessio nostra terminis iis debet contineri, quos Apostoli et prophetæ nobis constituunt.

(e) Mss. Martin. et Vat., bas., naturis rerum terrenarum.

(f) In Corb. et paucis aliis mss., impiam voluntatem sensu: minus sincere. Impiæ voluntatis eos Hilarius arguere solet, qui aperte resistunt veritati, et ignorantiam non possunt apud æquos rerum æstima-

tate sensum humanæ rationis extollimus, ut per intelligentiam mundi non fuerit ante quam nascitur, cum ultra sensum humanum et intelligentiam mundi nascatur æternum. Æternum autem est, quidquid tempus excedit.

27. *De nato ante tempora dici nequit, ANTE QUAM NATUS EST, nec NON FUIT ALIQUANDO.* — Tempora enim omnia vel opinione complectimur, vel scientia: (g) cum quod nunc est, scimus non etiam pridie fuisse, quia quod pridie fuerit, nunc non sit: quod autem (h) nunc est, nunc tantum sit, non et pridie fuerit. Opinione vero ita præterita metimur, ut ante urbem aliquam institutam non ambigatur tempus fuisse, quo urbs instituta non fuerit. Cum ergo vel scientiæ vel opinioni nostræ subjacent tempora, sensu humanæ intelligentiæ judicamus; ut (i) de aliqua re ratione dixisse existimemur, non fuit ante quam nascitur, quia unuscujusque originem tempora semper antelata præveniant. At vero cum in Dei rebus, id est, in Dei nativitate, nihil non ante tempus æternum sit; non cadit in id, ut (j) ante quam natus est, cuique ante tempora æterna (k) promissum (l) est æternum, sit secundum beati Apostoli dictum in spe vitæ æternæ, quam promissis non mendax Deus ante tempora æterna (Tit. 1, 2), (l) aliquando non fuisse dicatur: quia intelligi non potest cœpisse post aliquid, qui esse sit ante æterna tempora confitendus.

28. *De Filii nativitate credere tenemur aliter ac de nostris. Semper natum audientes, numquam non fuisse sentimus.* — Si ergo nasci aliquid ante tempora æterna, neque in naturis humanis est, neque in intelligentia; et tamen in hoc professionibus de se Dei creditur: quomodo id quod sine sensu (m) intelligentiæ æternæ natum semper, id est, ante tempora

(3) *Promissum æternum sit.*

tores obtendere: cujusmodi sunt, qui per intelligentiam mundi, hoc est, ex cognitione rerum mundanarum, comparari volunt nati ante tempora æterna notitiam.

(g) *Supplendum hic, scientia quidem.*

(h) Particula *nunc*, in vulgatis omissa, ex scriptis revocatur.

(i) Editi, de aliqua ratione. Rectius mss. de aliqua re ratione, hoc est, de re quæ temporibus subjacet, merito ac ratione dixerimus, *Ante quam nascitur non fuit.*

(j) Id est, in Dei unigeniti nativitatem non cadit id, ut de illo dicatur, *ante quam natus est.*

(k) Bad., Er. et Lips. cum aliquot non melioris notæ mss., *promissum æternum sit*, omisso verbo est. Hoc sibi vult: qui promissum æternum ante tempora æterna possidet, (non tantum per participationem naturæ divinæ, sed per plenitudinem), non cadit in id, ut sit adhuc in spe ejusdem promissi; cui conditioni res creatas subjacere num. 5, monstratum est his verbis: *Si igitur Christianus creatura est, necesse est sub spe longinquæ expectationis incertus sit.*

(l) Particula *et* hic desideratur. Mox qui esse sit, etc. sic intellige quasi legeres, qui confitendus sit esse, etc.

(m) Vaticanæ basilicæ codex, *intelligentiæ humanæ*. Sincerius alii, *æternæ*. Intelligentia creata, ni fallimur, æterna nuncupatur, quia æternitate procedendi: ad intelligentiam Dei niti potest, licet comprehendere

æterna esse, apostolica fides (a) cum locuta sit; id rursus non 425 fuisse ante quam nascitur, per sensum humanæ intelligentiæ, nostri temporis (b) infidelitas eloquitur? cum quod ante tempus natum est, semper est natum: quia id quod est ante æternum tempus, hoc semper est. Quod autem semper est natum, non admittit ne aliquando non fuerit: quia aliquando non fuisse, jam non est semper esse. Semper autem esse, excludit non semper fuisse. Et excluso (c) eo, per id quod semper est natum, non semper fuisse; non cadit in sensum, ut non fuerit ante quam natus sit: quia qui ante tempora æterna natus est, natus esse semper in sensu est; cum tamen ante tempora natum (d) esse non subeat in sensum. Nam si, quod utique convenit, ante creaturam seu invisibilem seu corporalem, et ante omnia sæcula et tempora æterna, et ante sensum omnem natus confitendus est esse, qui per id, quod ita natus est, semper est; concipi quoque nullo sensu licet, ut non fuerit ante quam nascitur; quia et ante sensum omnem est, qui ante tempora æterna natus est, et in sensu nunquam est eum, qui semper esse confitendus est, non fuisse.

29. *Reponunt, Qui igitur erat, natus est.* — Sed argute hujus interrogationis calumnia antefertur: « Si, inquit, in sensum non cadit non fuisse ante quam nascitur, reliquum hoc sensui est, ut qui erat natus sit. »

30. *Aliud est semper natum esse, aliud prius esse quam nasci.* — Et calumnianti respondebo: Numquid a me aliud, quam natum, dici meminerit? Aut numquid ante tempora æterna (e) esse, id ipsum sit quod est, eum qui erat nasci? quia nasci quod erat, jam non nasci est, sed (f) se ipsum demutare nascendo. Natum autem semper esse hoc est, sensum

(1) *Confitendum est.*

(2) *Aut fuisse.*

eum non valeat: quia id, quod in Deo infinitum est, semper se infiniti sensus nostri recursui subtrahat, ut dictum est num. 24.

(a) Apud Par., eum, non eum. Neutrum extat in aliis edit. In nonnullis mss., *collocuta vel conlocuta sit*. Restituimus ex potioribus *cum locuta sit*. Arguitur hic temeritas hæreticorum, qui de Filii natiuitate disserent secundum humanam intelligentiam et humanæ naturæ legem, etiam postquam accepere verba apostoli, eum ante tempora æterna natum esse, adeoque membris humanæ captum excedere docentis.

(b) Vocabulum *æstimatione* perperam hic Erasmus inseruit, ac retinuerit sequentes edit. contra fidem mss. Perfidia Arianorum, quorum nomini parcere solet Hilarius, ut lib. vii, n. 3, *nova hæresis*, et num. 6, *novella nunc hæresis*, ita nunc nostri temporis infidelitas appellatur.

(c) Id est, excluso non semper fuisse, cum ponitur semper natus. Namque illud eo respondet articulo τοῦ Græcorum.

(d) Erasmus, *natum non esse*, addito non contra sensus veritatem et mss. fidem: postea tamen castigatus non fuit. Tum in mss. Vat. bas. et Martin., non subeat in sensum non fuisse: interpolatoris opera. Hoc porro sibi vult: licet non subeat in sensum nostram, sed superet, quod ante æterna tempora natum est, tamen in sensu est eum semper natum

Temporum nascendo præcurrere, neque intelligentiæ patere aliquando fuisse non natum. Non est itaque id ipsa, natum ante tempora æterna semper esse, et esse ante quam nasci. Natum autem ante tempora æterna semper esse, excludit non fuisse ante quam nascitur.

31. 426 *Filius nec est, nec non fuit prius quam natus.* — Cæterum non relinquit prius esse quam nasci: quia qui ultra sensum est, in nullo subjacet sensui. Nam si ultra sensum est, natum semper esse, non licet jam esse post sensum, non fuisse eum ante quam nascitur. Cum itaque natum semper esse, nihil aliud (1) sit confitendum esse, quam natum, id sensui, ante quam nascitur vel fuisse vel non fuisse, non subjacet: quia sensum nihil aliud, quam ante tempora æterna natum esse, semper antevenit. Natus itaque est, et semper est: qui nihil aliud de se patitur intelligi et dici posse, nisi natum. Nam cum anterior ipso tempore (g) sensuum est, (quia ante sensum tempus æternum est:) non admittit sensum de se dijudicantem, esse aut (2) non (h) fuisse ante quam nascitur: quia et esse ante quam nascitur, non sit natiuitatis; et non fuisse, jam temporis sit. Ergo et infinitas temporum æternorum quod est temporis, id est, non fuisse, consumit: et natiuitas quod suum non est, id est, ante quam nascitur esse, non patitur. Quod si aut esse aut non fuisse sensui subjacebit, jam natiuitas ipsa (i) post tempus est: quia qui non semper est, necesse est cœperit esse post aliquid.

32. *Semper natus, semper esse animo sensitur.* — Finis igitur et fidei et sermonis et sensus est, Dominum Jesum et natum esse, et semper esse: quia si quid de Filio mens retroacta scrutabitur, nihil aliud scrutantis sensui, quam natum esse (3) et semper (j)

(3) *Illud et semper esse, non habentur in nostro.*

esse; quem ante æterna tempora natum per fidem audivimus.

(e) In ms. Martin. *natum esse*.

(f) Apud Par. desideratur se. Sic Verbum in homine nascendo se quodam modo demutavit, quatenus assumpsit quod non erat: at natiuitas non proprie illius, sed hominis assumpti fuit, quamvis etiam Verbo propter unitatem personæ attribuitur.

(g) Apud Bad. et in mss. Vind. et Silv. *sensu est*. In aliis editis, *sensu non est*. In mss. Vat. bas. et Martin., *sensum est*. In cæteris, *sensuum est*. Mallet forte aliquis, *sensus est*. Ex principis lib. xi, num. 46, positus maxime pendet eorum, quæ hic disputata sunt, intelligentia.

(h) Desideratur non in edit. Bad. et Par. sicut in pluribus non deterioris notæ mss. Revocatur ex Er., Lips. et mss. Corb., Pratel., Remig., Faur., etc., quod et exigere videntur superiora simul et subsequenta.

(i) In solo codice Vat. bas., *post sensum est*: quod licet possit tolerari, verius tamen in aliis, *post tempus est*. Si enim percipitur non fuisse ante quam natus; illo tempore, quo non fuit, posterior est natiuitas: si vero fuisse quidem, sed nondum natus; tempus illud omne, quo prius fuit, natiuitas ante se admittit.

(j) In mss. desideratur et semper esse. Ea librariis facile excidere solent, in quibus eadem fere voces

esse, semper occurret. Ut igitur Deo patri pro-
 prium est sine natiuitate, ita et Filio debitum est
 per natiuitatem semper esse. Natiuitas autem nihil
 aliud quam patrem, neque pater aliud quam natiui-
 tatem enuntiabit. Medium enim nihil quidquam no-
 mina (a) ista, aut natura permittit. Aut enim non
 semper Pater, si non semper et Filius; aut si semper
 Pater, semper et Filius: quia quantum Filio tem-
 poris, ne semper filius fuerit, abnegabitur; tantum
 Patri deest, ne pater semper sit: ut licet semper
 Deus, non tamen **427** et pater in ea fuerit infini-
 tate, qua Deus est.

33. *Deus Ariani non semper pater.* — Etiam in id
 se professio impietatis extendit, (b) ut non Filio
 tempora natiuitatis, sed Patri generationem adscri-
 bat: quia generationis modus intra natiuitatis sit
 tempora constitutus.

34. *Refelluntur. Tempora secundum Arianos.* —
 Pium tibi ac religiosum, hæretice, existimas, Deum
 semper quidem, sed non semper patrem confiteri?
 Quod si ita sentire te pius est, Paulum impietatis
 ucesse est, Filium ante tempora æterna esse dicen-
 tem (Tit. 1, 2), condemnes: etiam ipsam testantem
 de se Sapientiam, quod ante sæcula fundata sit, crimi-
 neris: quæ Patri aderat tum, cum cælum præpara-
 ret. Sed tu, ut Deo initium tribuas quo pater est,
 prius temporibus initium decerne (1) quo cœpta
 erant: quæ si cœpta sunt, mendax est Apostolus,
 qui ea sit professus æterna. Soletis enim tempora
 de solis ac lunæ creatione numerare, quia scriptum
 de his sit: *Et sint in signa et tempora et annos*
 (Gen. 1, 14). Sed qui ante cælum est, quod secun-
 dum vos etiam ante tempus est, idem et ante sæcu-
 lum est. Neque solum ante sæculum est, sed etiam
 ante generationes generationum sæcula præeuntes.
 Quid caducis et terrenis, et angustiis diuina et infi-

(1) *Quo cœpta sint.*

(2) *Omittitur se in ms. Veron.*

(3) *Et a perfectæ natiuitatis confessione.*

his occurrunt. Quem itaque docet fides ante tempora
 æterna natum, quemque sermo æterni patris filium
 nuncupat, hunc sensus non percipit nisi semper exis-
 tentem semperque natum; adeoque in hac notitia fi-
 nitur fides, sensus et sermo.

(a) In mss. probæ notæ, *nomen, ista ut natura.*
 Consule num. 21.

(b) Codex Vat. bas. cum Martin. *ut non solum Fi-
 lio.* Mox alter Vatic. *sed et Patri.* Tum Bad., Er. et
 Lips., *generationis adscribat.* In quibus peregrinæ
 manus secundas curas timeamus. Porro illud non *Fi-
 lio*, etc., id est, nulla Filii mentione facta, Patri ge-
 nerationem aduentitiam fuisse scribat. Namque ver-
 bum *adscribere* proprie idem est, quod rei iam scrip-
 tæ adicere. Unde et pro *addicere* simpliciter usita-
 tum est. Et manifestum est hic reprehendi Arianos,
 quod Patri jam in sua natura constituto generatio-
 nem tamquam aduentitiam modum adscribant et ad-
 jungant. Refutatur quippe illud Arii in sua Thalia
 apud Athanas. Or. n. cont. Ar., p. 310 et 314: *Deus*
non semper erat pater: sed fuit quando solum Deus
erat, et pater nondum erat. Tum de Verbo: *Fuit*
quando non erat: neque erat ante quam feret, sed
exordium ut crearetur etiam ipsum habuit. Erat enim
solus Deus, necdum erat Verbum et Sapientia: deinde

nita concludis? Nescit Paulus in Christo nisi tem-
 porum æternitatem. Non post aliquid (2) se esse Sa-
 pientia, sed ante omnia loquitur. (c) Tecum a sole
 ac luna tempora instituta sunt: Christum autem Da-
 uid ante solem permanere significat dicens: *Ante*
solem (d) nomen ejus (Psal. LXXI, 17). Et ne res Dei
 mundi istius origine inchoatas arbitraberis, idem
 ait: *Et ante lunam generationes generationum (Ibid. 5).*
 Despiciuntur hic tempora a tantis viris et prophetiæ
 sprita dignis: et nihil sensui humano relinquitur,
 in quo se ante natiuitatem, quæ tempora æterna ex-
 cedit, extendat: sed hunc modum tantum habeat
 religiosæ opinionis fides, **428** ut Dominum Jesum
 Christum unigenitum Deum, (3) et ad perfectæ nati-
 uitatis confessionem natum meminere, et in diuini-
 tatis ueneratione non ignoret æternum.

35. *Obicitur, Sapientiam se creatam testari.* — Sed
 accusamur mendacii, et una nobiscum doctrina apo-
 stolice prædicationis arguitur, natiuitatem quidem
 confessa, sed æternitatem (e) natiuitatis professæ: ut
 et natiuitas testaretur auctorem, et æternitas in sa-
 cramento diuinæ natiuitatis sensum humanæ opinio-
 nis excederet. Profertur enim aduersum nos Sa-
 pientiæ de se protestatio, quæ creatam se docuerit
 his dictis: *Dominus (4) creauit me (f) in initium via-
 rum suarum (Prov. viii, 22).*

36. *Quæ creata a sæculo, eadem ante sæculum sum-
 data.* — Et o te miser, hæretice, qui indulta Ecclesiæ
 aduersum Synagogam arma, contra fidem ecclesia-
 sticæ prædicationis invadis: et doctrinæ salutaris mu-
 nitissimam intelligentiam rapis aduersum uniuerso-
 rum salutem; creaturam Christum per hæc uerba
 esse contendens, non Judæum potius, negantem
 Christi ante sæcula æterna diuinitatem et in omni-
 bus operibus ac doctrinis (5) Dei (g) efficaciam, per
 hæc uerba Sapientiæ subsistentis extinguens! quæ

(4) *Creauit me initium.*

(5) *Dei efficientiam.*

*cum uellet Deus nos condere, tunc unum aliquem fe-
 cit, quem Verbum et Sapientiam noninauit.* Ex quibus
 liquet, cum quo noster Hilarius modo causam
 habeat.

(c) Mss. Martin. et Vat. bas., *Et cum a sole: male.*
 Hic eadem est phrasis ac superior, *Soletis tempora de*
solis ac lunæ creatione numerare. Nec differt illud *te-*
cum, et secundum te, aut tua sententia.

(d) Auctoritate mss. remouimus hic uerbum *per-*
manet, et adiecimus supra uocabulum *David*, et infra
 conjunctionem *et* ante *generationes* deleuimus.

(e) In mss. Vat. bas. et Martin. adiungitur hic *na-*
turalem: quod interpolatorem sapit.

(f) Particulam *in* hic et infra emittunt excusi,
 consentientibus quidem LXX, sed dissidentibus sin-
 cerioribus mss. et subnexis Hilarii uerbis. Quam
 hic locus Ariani familiaris esset, Gregorius Naz.
 Or. xxxvi, n. 4, testatur his uerbis: *illud quidem*
unum ipsis fere in promptu est, Dominus creauit me
initium uiarum.

(g) Editi, *Dei efficientiam, hæc uerba Sapientie*
subsistentis extinguunt: et paulo ante Bad., *Nam Judæi*
potius uegunt; Er. et Lips., *Nam Judæum, etc.*, cor-
 riguntur ope mss. Hoc enim sibi uult: cur non po-
 tius his uerbis Sapientiæ ante sæcula subsistentis

se nunc creatam in initium viarum Dei et in opera ejus a sæculo dixerit; ne forte ante Mariam non manere existimaretur: neque tamen creatam se ad nativitatis intelligentiam referret; quia in viarum initium et in opera sit creata; at vero ne hoc viarum initium, quod utique de divinis rebus humanæ cognitionis exordium est, quisque ad subjiciendam temporativitatem infinitam deputaret (*Prov. viii, 22 sec. LXX*), fundatam se ante sæcula sit professa: ut dum aliud est in viarum initium et in opera creari, et aliud est ante sæcula fundari, anterior intelligeretur esse creatione fundatio: et hoc ipsum, quod fundata in opera ante sæculum est, (a) sacramentum creationis ostenderet; quia fundatio ante sæculum, et creatio in viarum initium atque in opera post sæculum sit.

37. 429 *Non tempore, sed æternitate sæculum præcedit.* — Jam vero ne creatio et fundatio fidem divinæ nativitatis offenderet, sequitur: *Prius quam terram faceret, prius quam montes stabiliret, ante omnes colles genuit me* (*Ibid. 25 et 26*). Jam genitus est ante terram, (1) qui ante sæculum fundatus est: neque solum ante terram, sed etiam ante montes atque colles. Et in his quidem quia de se Sapientia loquitur, plus loquitur quam auditur. Omnia enim, quæcumque ad infinitatis intelligentiam significantur, istius modi esse oportet, ne rei cuiquam aut generi secunda in tempore sint. Cæterum ad æternitatis demonstrationem nequaquam (2) temporalia (b) coaptabuntur: quia per id, quod posteriora sunt cæteris, per se ipsa non manifestant infinitatis ex-

- (1) *Qui ante sæcula.*
(2) *Temporalia.*

uteris ad extinguendum Judæum, etc. Sapientie ante Mariam subsistentis efficaciam ac virtutem in operibus ac doctrinis fuisse prosecutus est Hilarius libris iv et v.

(a) Id est, ad sacramentum ac mysterium (dispensationis scilicet) pertinere ostenderet, quod eadem se creatam testificatur.

(b) Er. Lips. et Par., *temporaria*. Ms. Vat. bas., *tempora*. Alii cum Bad., *temporalia*.

(c) Nihil in his verbis apparet, quod concilio Lateran. IV, adversetur, c. 4, de fide definiti, Deum ab initio temporis utramque de nihilo condidisse creaturam, spiritalem et corporalem, angelicam videlicet et mundanam. Planum enim est, hæc Genesis verba, *In principio creavit Deus cælum et terram*, ita a concilio intellecta esse, ut ad angelicam naturam cælum terram ad mundanam referret. Atqui Moyses cælum ante terram memorat, proindeque a Concilio non dissentit, qui angelos ante eandem prædicat. Neque magis repugnat, quod ait Hilarius contra Auxentium n. 10, *diabolum ante tempora et sæcula substituisse*. Nam cum hic disputet contra Arianum, Ariani autem solent *tempora de solis ac lunæ creatione numerare*, ut audivimus supra n. 34, hinc tantum sequitur angelos, proindeque diabolum, ante solem et lunam substituisse. Quod non inficiandum censet Epiphanius hæc. 65, n. 3, propter illud Joan. xxxviii, 7: *Cum facta sunt sidera, laudaverunt me omnes angeli mei*: quamvis ipse non probet eos, qui aliquantum temporis ante mandum angelos conditos senserunt; et contra eos num. 8, acriter contendat, certam illam esse et immutabilem sententiam, *ante cælum et terram nihil omnino rerum conditarum existisse: quoniam in principio creavit Deus cælum et*

diem; cum ipsa exordium temporale sortita sint. Quid enim magnum est, ut ante terram (3) Deus Dominum Christum genuerit; cum Angelorum origo (c) terræ creatione reperitur antiquior? Aut cur qui ante terram genitus diceretur, etiam ante montes, neque solum ante montes, sed etiam ante colles natus manifestaretur: cum collium significatio post montes sit, montium vero intelligentia post terram sit? Per quod existimari non potest, idcirco hæc esse dicta, ut ante colles et montes et terram esse intelligeretur (d), qui ea, quæ ante terram et montes et colles sunt, infinitatis suæ æternitate præcelleret.

38. *Infinitatem suam quantum licet explicuit, per creata comprehendere non potuit.* — Sed sensum nostrum sermo divinus non inopem rationis reliquit; nam causam dicti per hæc quæ consequuntur ostendit: *Deus fecit regiones, et inhabitabilia, et cacumina quæ habitantur sub cælo. Cum pararet cælum, (e) eram cum illo, et cum (4) segregabat suam sedem. Quando super ventos validas faciebat in summo nubes, et cum certos ponebat (f) fontes sub cælo, et cum fortia faciebat fundamenta terræ, ego eram apud illum componens* (*Proverb. viii, 26, secund. LXX*). Quis hic temporum locus est? Aut quo se extendere ultra (g) infinitam unigeniti Dei nativitatem, humanæ intelligentiæ sensus permittitur? Non enim per hæc, quorum creationem mente concipimus, comprehendere generatio ejus potest, qui anterior his omnibus est (h) ut quamvis præstet, in tempore, non tamen in-

- (3) *Deus Deum Christum generet.*
(4) *Secernebat.*

terram; ut illud sit creandi principium, ante quod creatis ex rebus omnino nulla fuerit. Aperta tamen est ea de re Ambrosii sententia lib. 1, Hex. c. 4, n. 19, dicentis: *Angeli dominationes et Potestates, etsi aliquando cæperunt, erant tamen jam quando hic mundus est factus*: et præf. in ps. 1, n. 2: *Ante ipsum initium mundi Cherubim et Seraphim cum suavitate canoræ vocis dicunt, Sanctus, etc.* Eamdem Hilario nostro opinionem Erasmus hic adscripsit, subscriptibus ei quotquot postea hos libros ediderunt. Nihil tamen advertimus, cur illi certo attribuat. Immo in ps. cxxxv, n. 8, docere videtur, angelorum sedes ante ipsosmet fuisse institutas. Quamquam in ea opinione nihil discriminis agnoscit Augustinus lib. xi, de Civ. Dei c. 32, ubi prima Genesis verba: *In principio*, non de temporis initio, sed de Verbo, quod etiam Scriptura principium nominat, interpretari licere, eaque interpretatione se plurimum delectari declarat. Hoc dumtaxat cavendum docet, ne angelos Deo cœternos arbitremur.

(d) Sic. Bad., Er. et Lips. ac plures mss. Aliquot probæ notæ cum Par., *quia ea*. In codice Vat. bas., *quia qui ante terram et montes et colles sit*.

(e) Martin. ms., *aderam illi, et cum secerneret suam sedem*.

(f) In mss., *montes*.

(g) Legendum putamus in *infinitam*: ut præpositio in exciderit propter similem syllabam subsequen-

(h) Verus codex Colb. cum Remig. et Germ., *ut quam præstet*, Silv. *ut quamvis præsit*: non ita male. Eclipticus est hic sermo, coque hæreticorum sententia notatur, qua Christo ita primum in ordine rerum temporalium locum concedunt: ut quamvis iis præ-

finitus sit, cui hoc solum tributum sit, ut ante temporalia natus sit. Nam cum (a) illa tempore in sui constitutione subjaceant, ille tamen, licet anterior his omnibus sit, non sit liber a tempore: quia temporalis horum constitutio tempus natiuitatis ejus, qui ante sit natus, ostendat; dum hoc ipsum ei tempus est, quod temporalibus antefertur.

39. *Æternis se coæternam docuit.* — Sed Dei sermo et veræ sapientiæ doctrina (b) loquitur perfecta, et absoluta significat, docens se non temporalibus esse anteriorem, sed infinitis. Cum enim præpararetur cælum, aderat Deo. Numquid cæli præparatio Deo est temporalis (1) (c) ut repens cogitationis motus subito in mentem tamquam antea torpidam stupentemque subreperit, humanoque modo fabricandi cæli impensam et instrumenta quæserit? Atquin alius propheta de operationibus Dei sensus est, cum ait: *Verbo Domini cæli firmati sunt, et spiritu oris ejus omnis virtus eorum* (Psal. xxxii, 6). Præcepto tamen Dei cæli ut firmarentur egerunt; nam apparatus et virtus eorum in hac imperturbatæ constitutionis (2) suæ firmitate, non de temperatione alicujus (d) et permixtione materiæ, 431 sed ex spiritu divini oris existit. Quid ergo est, præparanti Deo cælum genitam ab eo adesse sapientiam; cum neque creatio cæli ex præparatione consistat, neque naturæ Dei sit, in apparatu eum cogitandi operis (3) (e) commorari? Nihil enim non semper cum Deo fuit, quidquid in rebus est: quæ etsi ad creationem sui cæpta sunt, non sunt tamen (f) ad Dei vel scientiam vel potestatem inchoata. Et testis est nobis C propheta dicens: *Deus qui fecisti omnia quæ futura sunt* (Esa. xlv, 11, sec. LXX). Quæ enim futura sunt, licet in eo quod creanda sunt adhuc fient, Deo tamen, cui in creandis rebus nihil novum ac (g) repens est, jam facta sunt: dum et temporum dispensatio est ut creentur, et jam in divinæ virtutis (4) (h) præsciente efficientia sint creata. Et idcirco nunc Sapientia natam se ante sæcula docens, ante-

(1) *Et res cogitationis. Tum, subrepsit.*

(2) *Consuetudinis.*

(3) *Commemorari.*

stet; seu præcellat ac præsisat, in tempore tamen sit, et non infinitus.

(a) Mss. Remig. ac Theod., *illi tempora*. Quidam alii, *illa tempora*. Vat. bas. ac Martin., *illa temporaria*. Hæc rursus ex hæreticorum sententia exprimuntur: quæ verbo addito sic planiora fient: *Nam id volunt, ut cum illa, etc.*

(b) In vulgatis, *doctrina quæ loquitur*. Abest quæ a potioribus mss.

(c) Bad. et Er., *et res cogitationis motu subito*. Unus e mss. Vatic. cum Martin., *ut recogitationis motus*: quibus favent antiquior Colb., Gern., Corb. ac plurimi alii, in quibus exstat *res cogitationis*.

(d) Hæc respiciunt errorem sæpe ab Hilario refutatam, quo fortuitis concursibus hunc mundi habitum in se coisse, atque ita ex inordinatione in ordine constituisse, quidam ausi sunt opinari, ut loquitur in psal. cxlviii, n. 3.

(e) Vetustior e mss. Colb. cum Martin. commemorari.

(f) Lipsius, apud Par. non correctus, prave repo-

riorem se non solum his quæ creata sunt docet, sed æternis coæternam, præparationi scilicet cæli, et discretioni sedis Dei. Non enim tum discreta sedes est, cum effecta est: quia aliud est discerni sedem, aliud componi. Neque tum paratum cælum est, cum præparatum est: nam erat apud præparantem (5) (i) et discernentem. Postea vero componebat cum (j) parante: æternitatem suam cum præparanti adest, et ministerium quando cum parante componit ostendens. Idcirco nunc etiam ante terram et montes et colles genitam esse se dixit, quia et præparationi cæli adfuisse se doceret: ut hæc jam tunc, cum præpararetur cælum, penes Deum facta esse per id, quod nihil Deo novum est, de monstraret.

40. *Mundum Deus ab æterno simul ac semel præparavit.* — Perpetua enim et æterna rerum creandarum est præparatio: neque partibus cogitationum universitatis hujus corpus effectam est, ut primum de cælo sit cogitatum, tum postea terræ cura et tractatus Deum inierit, (k) cogitatumque per singula sit, ut 432 primum in planitiem diffunderetur, deinde postea meliore consilio montibus elevaretur, rursus autem etiam collibus variaretur, quarto deinde habitabilis etiam in ipsis cacuminibus redderetur, (l) præparatumque cælum ac sedes Dei segregaretur, ventorumque exhalationes nubes in summo validæ continerent; tunc deinde certi sub cælo fontes mearent, ac postremo fundamentis terra fortibus confirmaretur. Singulis enim his omnibus anteriorem se Sapientia esse profitetur. Sed cum omnia per Deum quæ sub cælo sunt facta sint, et componendo cælo Christus adfuerit, et ipsam præparati cæli præveniat æternitatem; non patitur hoc existimari in Deo minutarum rerum particulatas cogitationes, quia omnis horum præparatio Deo est coæterna. Nam tametsi habeat dispensationem sui, secundum Moysen (Gen. 1), firmamenti solidatio, aridæ nudatio, maris congregatio, astrorum constitutio, aquarum terræque in ejiciendis ex se (6) ani-

(4) *Præscientiæ efficientia.*

(5) *Et discernentem.*

(6) *Animalibus.*

suerat a Dei vel præscientia vel potestate. Apud Bad. et Er., *ad Dei vel præscientiam, etc.* Sequimur mss. Hic rebus conditis, quantum ad scientiam ac potestatem Dei attinet, negatur initium; secus vero, si in se spectantur. Post orationis leges videntur postulare cæptæ et inchoatæ.

(g) Sic mss. Editi vero, *recens.*

(h) Editi, et *præscientiæ efficientia*: corriguntur auctoritate mss.

(i) Omnes prope mss. et *discernentem.*

(j) In exemplari Martin. hic et infra, *præparante*: confunduntur verba, quibus non unam vim tribuit Hilarius. Nam *præparatio* æternam rerum dispositionem, temporariam autem earumdem conditionem parò hic sonat.

(k) Editi, excepto Bad., *consultatumque*: renitentibus mss.

(l) Lips. et Par., absque ulla auctoritate, *præparareturque cælum*; et mox, *continerentur*: et post pauca ex sola Erasmi conjectura, *fontes manarent, pro mearent.*

mantibus generatio : (a) sed cœli, terræ, cæterorum-que elementorum creatio ne levi saltem momento operationis discernitur; quia eorum præparatio æquabili penes Deum (1) æternitatis infinitate constiterat.

41. *Epilogus.* — His igitur infinitis et æternis in Deo Christus cum adesset, solam nobis nativitatis suæ permisit conscientiam : ut quantum ad fidem proficeret (b) Dei intellecta nativitas, tantum valeret ad susceptam religionem cognita nativitatis æternitas : quia ex eo qui æternus est patre, nec ratio nec sensus admittat, nisi æternum filium prædicari.

42. *Creationis in Christo nomen frustra objicitur.* — Sed creationis nomen nos et professio movet. Moveat sane nomen creationis, si non nativitas ante sæcula, et creatio in initium viarum Dei et in opera prædicatur. Non enim potest nativitas pro creatione accipi : 433 cum (c) nativitas ante causam sit, creatio vero per causam. Ante præparationem enim cœli erat et (d) ante sæculum fundatus, qui in initium viarum Dei et in opera est creatus. Aut numquid ejusdem intelligentiæ est, in initium viarum Dei et in opera creari, et nasci ante omnia? quorum unum habet tempus in gestis, aliud vero intemporalam intelligentiam continet.

43. *Mundi condendi velut minister creatus perperam obtenditur.* — Aut forte velis id, quod in opera crea-

(1) *Infinitatis æternitate.*

(a) Ita mss. At excusi, non tamen cœli, omissa deinde particula *ne*. Nondum vidimus in quo hujus libri loco, ut vult Scultetus, prædicari Hilarius : *Deum omnia simul et semel creasse contra Moysen*. Sæpius jam ostendimus aliter eum sensisse. Sin autem hoc loco sese fundatum existimavit, fundamentum illius evertere facile est. In eo enim aperte secundum Moysen, non contra Moysen firmamenti solidatio, aridæ nudatio, etc., prædicatur. An favere sibi putat, quod hic cœli, terræ cæterorumque elementorum creatio ne levi saltem momento operationis discernitur? At quis non videat etiam hoc ex verbis Moysi exprimi dicentis : *In principio fecit Deus cœlum et terram?* Neque minus recte in superioribus negatur partibus cogitationum universalitatis hujus corpus effectum, ubi de æterna mundi præparatione sermo est, non de temporaria ipsius conditione. Præterea quid est, quod firmamenti solidationi, aridæ nudationi, etc., quæ dispensationem habeant, opponitur cœli terræque creatio, quæ nec levi operationis momento discernitur? Hoc etiam illustrare est ex Ambros. epist. nunc. XLIV, n. 2, ubi ait : *Sex diebus factum mundum exprimit Moyses, non quod Deus tempore indignerit ad constitutionem ejus : cui intra momentum suppetit facere quæ velit ; dixit enim, et facta sunt : sed quia ea, quæ fiunt, ordinem quærent, ordo autem et tempus et numerum plerumque exigat.* Quod enim Ambrosius ordinem, hoc dispensationem appellare videtur noster Hilarius : qui ex cœli terræque conditione non male innuit, Deum potuisse omnia simul creare, aut potius confirmat quod de æterna omnium præparatione præmiserat; quamvis supra, num. 16, nominatim hominem post cœlum, terram, diem, etc., formatum asserat.

(b) Bad. et Er. : *Dei intellectus*. Martin. ms. *Dei intellecta natura*. Mox in vulgatis, nisi coæternum, ubi in mss. nisi æternum.

(c) Locum hunc illustrat illud Gregorii Nazianz. Or. XXXVI, n. 6 : *Quid est ex omnibus rebus quod cau-*

atur, ita intelligi oportere, ut propter opera sit creatum : id est, ut (e) Christus causa efficiendorum operum sit creatus, ut ipse servus potius et operator mundi maneret, non Dominus gloriæ natus esset; et ad ministerium efficiendi sæculi crearetur, non etiam semper esset filius dilectionis et rex sæculorum? Sed quamquam hunc impiissimum sensum tuum Intelligentia communis exstinguat; quia aliud sit in initium viarum Dei et in opera creari, aliud ante sæcula nasci : tamen hic idem locus, ne propter operationem mundi Dominum Christum creatum esse mentireris, occurrit, cum Deum patrem effectorem atque operatorem universalitatis ostendit. Tuto id quidem (f), quia ei qui pararet omnia adesset ipse componens. Sed cum Scriptura omnis creatorem mundi Dominum Jesum Christum esset locutura; nunc tamen Sapientia; ad (g) enecandam impietatis occasionem, et fabricatorem mundi Deum patrem professus est, neque se fabricanti docuit afuisse, quippe cum adesset etiam præparanti : (h) et cum Pater pararet, et Sapientia cum parante componeret, adessetque etiam præparanti; per id ipsum (i) in ea quæ propter opera creata esse intelligeretur, quia æternæ præparationi futurorum operum adfuisset, neque Scripturam mendacem 434 constitueret, quia cum parante componeret.

44. *Creatam se dicit Sapientia, spectans quæ post*

se sit expers? Divinitas : nemo enim est, qui Dei causam dicere queat; atloqui id Deo antiquius esset.... Ergo quoniam hic aperte et Creati et Gignit me reperimus; simpliciter hoc censeo, quod cum causa conjunctum invenimus, id humanitati assignandum esse, quod autem simplex causæque expers, divinitat: adscribendum. Age igitur, an non illud CREAVIT ANTEAM habet causam? Creavit enim me, inquit, principium viarum suarum ad opera sua.... At illud GIGNIT ME sine causa dictum est, etc.

(d) Editi, ante sæcula. Tum. Bad. et Er., fundata, quæ initium.... est creata : Lips. et Par., fundatus, qui initium, etc. Postea mss. Martin. et Val. bas., ante omnia opera est beatus; depravate.

(e) Athanasius Or. III cont. Ar., p. 395, testis est, Arium, Eusebium atque Asterium non modo divisisse, sed et scripsisse : quod *Deus volens creaturam naturam producere, cum vidisset eam puritatis suæ et architectationis participem esse non posse, condidit ac fecit primus solus unum solum, eumque appellavit suum filium et Verbum, ut illo condito reliqua deinde per eum conditi possent.* Cujus opinionis absurditatem multis deinde demonstrat argumentis. Vide sis Hilarii Fragm. II, n. 26.

(f) Ab Erasmo hic additum est *pro nobis*, et in sequentibus edit. retentum absque auctoritate. Antea pro tuto id quidem, quod est, ad securitatem fidei de Filii æternitate, præ se ferunt mss. Vat. bas. et Martin., totum id quidem.

(g) Editi, ad denegandam : emendantur ex scriptis.

(h) Pro et legendum putamus ut, experti sæpius in mss. alterum pro altero scribi. Subsequentem autem particulam et ante Sapientia restitutum auctoritate mss. cum a Lipsio fuisset expuncta.

(i) In vulgatis, per id ipsum utrumque complexa est, ne propter opera, etc., lectio interpolata, cui non favet nisi codex Corb. et pauci ex eo apographi, in quibus exstat, per id ipsum utrumque complexus est, ne, etc.

saeculum gessit. — Sed tandem doctrinae catholicae ad enumeranda ea quae a saeculo sunt pollicetur. Et revelatione, quid sit Christum in initium viarum Dei et in opera creatum esse, in principio haereticæ cognosce, et ipsius Sapientiae dictis impiae hebetudinis tuae disce stultitiam. Cospit enim ita : (a) *Si enuntiarero vobis quae quotidie sunt, memorabor ea quae a saeculo sunt enumerare (Prov. viii, 21, sec. LXX) :* namque cum ante dixisset : *Vos o homines obsecro, et emitto vocem meam filiis hominum. Intelligite simplices astutiam, (1) (b) indocti autem cor apponite (Ibid., 4, 5) ;* et rursus : *Per me reges regnant, et potentia scribunt iustitiam. Per me principes magnificantur, et tyranni per me tenent terram (Ibid., 15, 16) ;* et rursus : *In viis aequitatis ambulo, et inter medias semitas iustitiae conversor : ut dividam diligentibus me substantiam, et thesauros eorum impleam bonis (Ibid., 20, 21).* Quotidianum opus suum Sapientia non tacet. Et primum universos obsecrans monet, et simplices intelligere astutiam, et indoctos cor apponere, ut verborum distinctas discretasque virtutes vehemens ac diligens lector expenderet. Suis itaque modis, suis constitutionibus universa agi, intelligi, laudari, obtineri (*al. teneri*) docet : et infra se regna regum, et potentium prudentiam, et principum famosa opera, et jus terram obtinendum tyrannorum contineri ostendit : se quoque non admisceri iniquitatibus, neque iniustitiis interesse ; et hoc ob id, ut (2) (c) universis aequitatis ac iustitiae operibus intercedendo, diligentibus se aeternorum bonorum, et incorruptorum thesaurorum opulentiam subministrat. Ergo ea se, quae quotidie sunt, enarraturam professa, memorem se quoque

- (1) *In doctrinam.*
(2) *Universae.*

At in mss. antiquioribus Colb., Vat. bas., Carnot., Martin., Germ., Remig., etc., *per id ipsum in ea quae propter opera :* mendose quidem, sed quod facile ad mentem Hilarii reduxeris, si ita corrigas, *per id ipsum ea neque propter opera.* Et vix quidem temporavimus nobis, quin textum ita emendatum offerremus. Nam tria hic ab Hilario simul comprobari constat : primum, aeternam esse Sapientiam, quae Patri mundum ab aeterno preparanti aedrat ; alterum, creatam eam non fuisse propter temporariam mundi conditionem, si quidem et ab aeterno erat, et Pater ipse mundum ipse composuisse praedicatur ; postremum, ita a Patre mundum fuisse compositum, ut Sapientia cum componente componeret ; ne mendax Scriptura inveniretur, quae in Sapientia facta esse omnia commemorat.

a) Tota haec sententia desideratur in Vulgata nostra : apud LXX autem exstat post ea quae versu 21 continentur. Mox namque cum, perinde est atque nempe cum.

(b) Editi, in doctrina, omisso deinde autem : corrigantur ex potioribus mss. Colb., Carn., Remig., etc., consentiente graeco, ἀπαιδευτοὶ δὲ. Sic et infra : *Monet et simplices intelligere et indoctos cor apponere.* Mox Bad. et Er., sciunt, pro scribunt.

(c) Remig. ms. in universa. Plerique alii, universae. Hinc forte verius Martin. et alii nonnulli, universae.

(d) In antiquioribus mss. Vat. bas., Colb., etc., *initium.* In Martin. *initiatum.*

(e) Editi, *illuc infinitae* ; et mox, *eandemque in vias Dei atque in opera ejus ostenditur : illic operibus ac*

ad enumeranda ea quae a saeculo sunt pollicetur. Et nunc quis hebetudinis sensus est ea, quae a saeculo esse memorata 435 sunt, quod ante saeculum gesta sint existimare ? quia in his, quae a saeculo sunt, opus omne post saeculum est : at vero quae ante saeculum sunt, praeveniunt saeculi a se posterioris constitutionem. Memorem itaque se ad dicenda ea, quae a saeculo sunt, professa Sapientia ait : *Domini (3) creavit me in initium viarum suarum in opera sua (Ibid., 22).* Rerum itaque a saeculo gestarum significatio ista est : neque generationis ante saecula praedicatae, sed dispensationis a saeculo (4) (d) initae doctrina est.

45. *Natus ante saecula, creatus a saeculo, quid. Qui initium viae operum Dei. Quando et cur creatus.* — Et quaerendum est, quid sit natus ante saecula Deum, rursus in initium viarum Dei et in opera creati. Quia ubi ante saeculum est nativitas, (e) infinitae generationis aeternitas est : ubi vero a saeculo est creatio eadem in vias Dei atque in opera ejus, operibus ac viis causa creationis aptata est. Ac primum, quia Christus sapientia est, videndum est an ipse sit initium viae operum Dei. Nec, ut opinor, ambigitur : ait enim, *Ego cum via (Joan. xiv, 6) ;* et, *Nemo vadit ad Patrem, nisi per me (Ibidem).* Via est dux euntium, festinantium cursus, ignorantium securitas, et quaedam nescitarum ac desideratarum rerum magistra. (f) Ergo in viarum initium in opera Dei creatur : quia et via est, et deducit ad Patrem. Sed creationis hujus, quae a saeculo est, ratio quaerenda est. Nam ultima dispensationis sacramentum est, (g) quo etiam creatus in corpore, viam ad Dei

- (3) *Creavit me initium,* ut perpetuo in hoc ms. leg.
(4) *Initae doctrina est.*

vias, etc., castigantur auctoritate potiorum mss. Hic habetur responsio quaestioni propositae, cur eadem Sapientia dicatur nata ante saecula, simul et a saeculo creata. Quia (supple, nimirum) *ubi ante saeculum est, etc., ubi vero eadem, quae ante saeculum nativitas est, creatio est a saeculo in vias Dei, etc.* Vias Dei intelligit Hilarius tempus, quo Deus per conspicibilem speciem degit in saeculo. Unde proxime ante habet : *Rerum a saeculo gestarum significatio ista est : et in Matth. cap. 22, n. 6 : Sapientissime viam tempus saeculi intelligendam monuimus.*

(f) Lips. et Par. hic praeponunt pronomen *haec*, cujus loco intelligitur Christus. Tum sola Erasmi editio, *ergo viarum initium* ; ac deinde cum Bad. ac duobus mss. *et in opera Dei.*

(g) In vulgatis, *quod etiam.* Concinnius in mss. quo. Duplex hic distinguitur Verbi dispensatio, ultima scilicet, qua novissimis temporibus homo factus inter homines conversatus est ; altera vero ab initio saeculi : ex quo varias variarum creationum species assumens multifarie multisque modis visus est Patribus : *cum ex illo usque tempore, inquit Eusebius, lib. v Dem. Ev. c. 19 : Salutarem suum ad homines adventum exordiretur.* Quod autem Dei filius modo in forma angeli, modo in forma hominis, modo in assumpta ignis ac nubis specie visus sit, ut singulis pro cuiusque affectione congrueret, edisserit idem Eusebius, *ibid., a cap. 9 ad 19.* Quibus consentit Augustinus, *epist. clxiv, ad Evod., n. 17 : Ab initio generis humani, vel ad arguendos multos, sicut ad Cain ac prius ad ipsum Adam avaritiamque ejus, vel ad consolandos bonos, vel ad utrosque*

operum est professus. Creatus autem est in vias Dei a sæculo : cum ad conspicabilem speciem subditus creaturæ, habitum creationis assumpsit.

46. *Via Dei a sæculo, species creatæ a Verbo assumptæ. Cur varias assumpserit.* — Videamus itaque in quas Dei vias, et in quæ opera a sæculis creata sit, nata ante sæcula ex Deo Sapientia. Vocem (a) deambulantis in paradiso Adam audivit (Gen. iii, 8). Putasne deambulantis incessum nisi in specie assumptæ creationis auditum : ut in aliqua creatione 436 consisteret, qui (1) (b) inambulans fuerit auditus? Non requiro qualis ad Cain et Abel et Noe locutus sit, et benedicens quoque Enoch (c) qualis adfuerit. Angelus ad Agar loquitur (Gen. xvi, 9, 13) : et utique idem Deus est. Numquid speciei ejusdem est cum angelus videtur, cujus est in ea natura qua Deus B est? Certe species angeli ostenditur, ubi postea Dei natura memoratur. Sed quid de angelo dicam? Homo ad Abraham venit (Gen. xviii, 2). Numquid secundum hominem in creationis istius habitu Christus talis assistit, qualis et Deus est? (2) Sed homo loquitur, et corpore assistit, et cibo alitur : verumtamen Deus adoratur. Certe qui ante angelus, nunc etiam homo est : ne naturalem hanc esse Dei speciem diversitas hujus ipsius assumptæ creationis pateretur intelligi. Adest autem ad Jacob etiam usque ad luctæ complexum in habitu humano, et manum conserit, et membris nititur, et lateribus inflectitur, et in omni motu nostro incessuque consistit (Gen. xxxii, 24). Sed idem postea et Moysi esse ignis ostenditur (Exodi iii, 2) : ut naturæ creatæ tum potius ad speciem, quam ad substantiam naturæ, fidem disceres. Habuit tum in se potestatem conflagrandi, non tamen naturalem suscipiens urendi necessitatem : quia sine rubi damno conflagratio ignis apparuit.

47. *Sine æternitatis damno assumpsit. Ea virtute qua assumpsit, absumpsit.* — Curre per tempora, et intellige qualis visus sit, vel Jesu Nave nominis sui prophetæ, vel Esaie etiam cum (Joan. xii, 41) evangelico testimonio visum prædicanti, vel (3) (d) Ezechieli usque ad conscientiam resurrectionis assumpto (Ezech. xxxvii), vel Danieli hominis filium in æterno sæculorum regno consistenti (Dan. vii, 13, 14), cæterisque aliis, quibus se in habitu varicæ creationis ngessit, (e) in vias Dei et in opera Dei, ad cogni-

- (1) Inambulantis.
(2) Sed et homo.

admonendos, ut alii ad salutem suam crederent, alii ad pœnam suam non crederent, ipse utique (Christus) non in carne, sed in spiritu veniebat, visis congruis alloquens quos volebat, sicut volebat. Utriusque hujus dispensationis elegantem habes comparisonem lib. v, n. 17.

- (a) In duobus mss., *Dei deambulantis*.
(b) Antiquior codex Colb. cum Martin. et Germ. favente Remig., in *ambulantis* : non displicet sic duobus verbis, ut vox *specie* tacita intelligatur.
(c) Idem codex Colb., *qualis fuerit*.
(d) In plerisque mss., *Ezechielo*, et mox, vel *Dahelo*.

tionem scilicet Dei et nostræ æternitatis profectum. Quid hic nunc hæc humanæ salutis dispensatio tam impiam æternæ nativitatis 437 contumeliam molitur? Creatio ista a sæculis est : cæterum ante sæcula infinita nativitas est. Vim sane (f) nos dictis afferre contende, si Propheta, si Dominus, si Apostolus, si sermo ullus ad divinitatis æternæ nativitatem creaturæ retulit nomen. In his enim omnibus Deus, qui ignis consumens est, ita creatus inest, ut creationem ea virtute qua assumpsit absumeret : potens abolere rursus, quod tantum ad causam contemplationis exstiterat.

48. *Christum ut hominem dixit Paulus factum. Dixit et creatum.* — Beatam autem illam et veram conceptæ in:ra virginem carnis nativitatem, quia tum creaturæ nostræ et naturæ et species nascebatur, creaturam et facturam Apostolus nominavit. Et certe cum eo (secundum eum) veræ secundum hominem nativitatis hoc nomen est, cum ait : *At ubi venit adimpletio temporis, misit Deus filium suum factum de muliere, factum sub lege, ut eos qui sub lege sunt redimeret, ut adoptionem filiorum (g) consequeremur (Gal. iv, 4)*. Filius itaque suus est, qui est in homine et ex homine factura; neque factura tantum, sed etiam creatura, ut dicitur : *Sicut est veritas in Jesu, deponere vos secundum priorem conversationem veterem hominem eum, qui corrumpitur secundum concupiscentias deceptionis. Innovamini autem spiritu sensus vestri, et induite novum hominem eum, qui secundum Deum creatus est (Ephes. iv, 21 et seq.)*. Induendus itaque novus homo ille est, qui secundum Deum creatus est. Qui enim erat filius Dei, natus erat et filius hominis. Quia non divinitatis erat nativitas, sed creatura carnis; significationem sui generis accepit novus homo, secundum natum ante sæcula Deum creatus. Et cur secundum Deum homo novus creatus esset, ostendit secundum hæc adjiciens : *In justitia, et sanctitate, et veritate (Ibid. 24)*. Dolus enim in eo non fuit : et factus est nobis justitia et sanctificatio, et ipse est veritas. Hunc ergo Christum, qui secundum Deum novus homo creatur, induimur. [(4) (h) Secundum Deum autem creatur : quia secundum Dei justitiam, et sanctificationem, et veritatem homo peccati nescius est creatus.]

49. *Creatio nativitati æternæ nequit deputari.* — (i) Si igitur Sapientia, memorem se eorum quæ a sæculo gesta sunt dicens, in opera 438 Dei atque in

- (3) In codice Veron. *Ezechielo*; postea, *Danielo*.
(4) Uncinis inclusa codex quoque noster omittit.

(e) Verbum *ingessit* in ms. Remig. hic repetitur : cujus repetitionis loco in mss. Vat. bas., Martin., Colb. et Sorbon. habetur, *incessit*. Mox apud Lips. et Par. et *cognitionem*, pro *ad cognitionem*, male.

(f) Apud. Par. omissum erat *nos*, suffragante veteri ms. Colb. cum Germ.

(g) In uno ms. Colb. et altero Sorbon., *consequeremur per fidem* : dissidentibus aliis libris ac sacro textu græco et latino.

(h) Quæ uncinis includuntur, omittunt cum edit. Bad. omnes mss. uno Colb. et altero Sorbon. exceptis.

(i) Lips. et Par., *Sic igitur* : penitentibus Bad., Er. et mss. 49

vias Dei creatam esse se dixit; atque ita creatam, A ut fundatam se ante sæcula doceret, ne assumptæ illius varie ac frequenter creationis sacramentum demutassè naturam videretur, cum foundationis firmitas convellendi status non reciperet perturbationem; at vero ne fundatio aliud quidquam quam nativitatem videretur ostendere, ante omnia professa est esse se genitam: nunc vero cur creatio ad nativitatem deputatur, cum quæ genita ante omnia est, ipsa fundata ante sæcula est; quæ autem fundata ante sæculum est, ea ipsa in initium viarum Dei et in opera ejus creata a sæculis est: ut creatio a sæculis differre intelligeretur ab ea, quæ ante sæcula et quæ ante universa nativitas est. Non habet (1) saltem impietas veniam, ut prætendat impietatis errorem.

50. *Quo sensu etsi imperite, non tamen impie posset* B *deputari.* -- Namque etsi infirmitas intelligentiæ sensum (a) religiosæ opinionis impediret, ne nunc quæ creationis proprietas esset consequi posset; tamen vel secundum Apostoli dictum facturam veræ nativitati (b) deputantem, creationem quoque etsi indocte, tamen non impie, ad generationis fidem proficere oportere existimare debuerat. Apostolus enim videtur, unius ex uno nativitatem, id est, (c) Domini ex virgine sine passionem humanarum conceptu prædicaturus, non extra rationem *factum de muliere* locutus esse, quem natum sciebat, frequenterque dixisset: ut et nativitas veritatem generationis ostenderet, et factura unius ex uno (2) (d) nativitatem protestaretur; quia humanæ permixtionis conceptum facturæ nomen excluderet, cum factus esse ex virgine disce- C retur, qui natus magis esse non ambigebatur. At vide tu, quam sis impius, o hæretice. Creatum Jesum Christum potius ex Deo, quam natum esse, sermo nullus aut propheticus aut evangelicus aut apostolicus est locutus: tu vero nativitatem negas, et affirmas creaturam, non secundum significationem Apostoli, factum esse dicentis ne natus esse ambigeretur

(1) *Saltem pro saltem* habet quoque alibi scriptus liber noster.

(2) *Divinitatem.*

(a) Editi, *irreligiosæ*: emendantur ex scriptis.

(b) In vetusto ms. Colb. ac Germ., *deputandam*. Mallemus *deputantis*, scil. *Apostoli*. Exemplo Apostoli, qui Christum et natum dixit et factum, ut cum vera esset illius nativitas, eam tamen non ex communi lege, sed ex una Virgine esse, facturæ vocabulo declararet; docet Hilarius utrumque illud verbum, quo Sapientia primum se genitam, ac deinde creatam testificata est, ad æternam illius generationem, etsi indocte, licuisse tamen referri; modo creationis nomine non excluderetur nativitatis veritas, sed ostenderetur tantum ratio singularis, qua unus ex uno absque ulla passione natus est. Hac indocta, sed non impia interpretatione, eadem Sapientiæ verba intellexisse leguntur Basilium Ancyranum et Georgium Laodic. apud Epiphanium, hæc. LXXIII, n. 20, ubi aiunt: *Filius cum dixisset, Dominus creavit me; ne communem ejus cum creatis rebus cæteris naturam esse suspicaremur, necessario subiecit, Ante omnes colles genuit me. Quibus piam nobis ac passionis omnis experitem ipsius ex Patre proprietatem expressit.*

(c) Excusi, *id est, Deum ex Virgine*: emendantur ex mss.

sed ad impiissimum sensum, ne Deus naturali nativitate subsisteret, cum creatura potius ex nihilo 439 substitisset. Hoc primum infelicis mentis tuæ virus est, non nativitatem creaturam nominare, sed pro nativitate (e) fidem creationi aptare. Quamquam id quidem inopis ingenii esset, sed tamen non admodum irreligiosi, creatum idcirco dixisse, ut impassibilis ex Deo tamquam unius ex uno nativitas nosceretur.

51. *Fides constans de æterna Filii nativitate.* — Sed nihil horum constans atque apostolica fides patitur. Scit enim in qua dispensatione temporis Christus creatus, et in qua temporum æternitate sit natus. Natus autem ex Deo Deus est, et veræ nativitatis in eo et perfectæ generationis non ambigua divinitas est. Nihil enim in rebus Dei nisi natum et æternum confitemur. Natum autem non post aliquid, sed ante omnia: ut nativitas tantum testetur auctorem, non præposterum aliquid in se ab auctore significet. Et quidem confessione communi, secunda quidem ab auctore nativitas est, quia ex Deo est; non tamen separabilis ab auctore, quia in quantum sensus noster intelligentiam tentabit nativitatis excedere, in tantum necesse est etiam (f) generationis excedat. (5) Solus itaque hic pius de Deo sermo est, scire Patrem: scire et cum eo eum qui ex eo Filius. Neque sane aliud de Deo, præter quam patrem eum esse unigeniti Dei et creatoris, docemur. Ultra se itaque infirmitas humana non tendat: et loquatur hoc solum, in quo solo ei salus est, ante carnis sacramentum in Domino Jesu Christo hoc se semper scire, quod natus est.

52. *Huic se adherere profitetur Hilarius quam nec sensu suo præfinit.* — (g) Ego quidem, in quantum concessio mihi hoc a te spiritu vigebo, sancte Pater omnipotens Deus, ut æternum te Deum, ita æternum et patrem confitebor. Neque in id unquam stultitiæ atque impietatis erumpam, ut omnipotentia tuæ sa-

(3) *Solus hic itaque pius de Deo sermo est.* Neque ultra procedit ms. liber, postrema charta diuinatus.

(d) In antiquis mss. Vat. bas., Martin., Carnut. et aliquot aliis, *divinitatem*. Rectius in vetere Colb., Corb., etc., *nativitatem*, cum sermo sit de temporaria Christi ex Virgine nativitate.

(e) Loco verbi *fidem*, Lips. et Par. ex Erasmi margine frustra substituerunt *contumeliam*. Arguuntur hæretici, non quod æternam Sapientiæ increatæ generationem creationem indocte nominent, sed quod impie etiam credant. Toto hoc numero, sed præsertim verbis subsequentibus notari videtur interpretatio Basilii et Georgii, quorum verba superius retulimus. Cum autem hæc illi scripserint Ancyrae congregati ante diem festum Paschæ anni 358, conjectare est hunc librum synodo illa esse posteriorem.

(f) Editi, excepto Par., *generatio*, paulo ante ommissa voce *nativitatis*. Post vocabulum *generationis*, satis intelligitur tacita vox *intelligentiam*, quæ in ms. Prætell. etiam exprimitur.

(g) In ms. Carnut. hic tituli in morem prænotatur, *Oratio*: in aliis recentioribus, *Oratio sancti Hilarii*.

cramentorumque arbiter, hunc infirmitatis meae sensum ultra infinitatis tuæ religiosam opinionem, et significatam mihi æternitatis fidem erigam : ut te aliquando sine Sapientia et Virtute et Verbo tuo, unigenito Deo Domino meo Jesu Christo fuisse præfinitiam, Non enim præjudicat de te sensui meo naturæ nostræ infirmus imperfectusque sermo; ut fidem intra silentium strangulet inopia eloquendi. Namque cum verbum et sapientia et virtus in nobis interioris motus nostri opus nostrum sit, (a) tecum tamen perfecti Dei, qui et Verbum tuum et Sapientia et Virtus est, absoluta generatio est; ut inseparabilis semper a te sit, qui in his æternarum proprietatum tuarum nominibus ex te natus ostenditur : natus autem ita, ut nihil aliud quam te sibi significat auctorem; non etiam fidem infinitatis amittat per id, (b) quod ante tempora æterna natus esse memoratur.

53. In multis naturalibus rebus, quarum latet causa, succurrit fides, quanto magis in divinis. — Multa enim istius modi in rebus humanis præstiti, quorum eum causa ignoretur, effectus tamen non nescitur. Et religiosa est fides, ubi est etiam naturalis (c) inscientia. Nam cum erexi in oculum tuum hos luminis mei infirmos oculos, nihil aliud esse quam celum tuum (d) credidi. Hos enim astriferos in eo circulos, et annuos recessus, et (e) vergilias, et septemtrionem, et luciferum, (f) diversa ministeriorum suorum sortitos officia conspiciens, Deum te in his, quorum intelligentiam non complector, intelligo. Cum vero mirabiles elationes maris tui vidi; non solum aquarum originem, sed nec motum (g) dimensæ hujus vicissitudinis assecutus, fidem tamen rationis, mihi imperaspicabilis licet, apprehendens, in his te quoque quæ ignoro, non nescio, Jam vero cum in terras mente convertor,

(a) In vetere ms. Colb. et Germ., *potius tamen, non tecum tamen.*

(b) Vat. bas. ms., *quod a te ante, etc.*

(c) Editi, *inscientia*. Veterrimi codices Vat. bas. et Colb., *scientia*. Verius Carnut. *inscientia*.

(d) Id est, te unum illius auctorem ac moderatorem credidi : *quia nemo eorum contuens Deum esse non sentiat*, ut loquitur in Ps. lxy, n. 40, sed rationem qua illud moderaris, non sum assecutus.

(e) Apud Bad. ut in mss. *virgilias* : inconcinne, si hinc *virgiliæ* denominentur, quod ortum suum verno tempore habeant. Tum in excusis, *septemtrionem*, sine *et*. Porro idem est *septemtrio* quod *bootes*, trianes enim antiquis erant boves aratores.

(f) In vulgatis, *et diversa* : male addita conjunctione. Antea vetus ms. Colb., non *luciferum* præfert, sed hujus loco *plurimum*. Idem habet ms. Germ. in textu, et in margine *vel pliadarum* : quæ lectio nobis non probatur; cum superius memoratæ sint *virgiliæ*, quod latinum nomen est verbi græci *πλωιδες*.

(g) Vat. bas. codex cum Martin., *immensæ hujus vastitudinis*. Magis placet librorum aliorum lectio, qua maris æstus enarratur.

(h) In iisdem mss., *imperfectus natus a te tantum, etc.*, corrupte.

(i) Sic potiores mss. ubi Corb. a secunda manu alique recentiores habent in *meis* : eodem sensu. Editi vero, *me*.

(j) Aliquot ex antiquioribus mss. *primogeniti tui*.

A quæ occultarum virtute causarum sata omnia suscepta dissolvunt, dissoluta vivificant, vivificata multiplicent, multiplicata confirmant; nihil in his reperi, quæ intelligere sensu meo possem : sed ignorantia mea ad intelligendum te proficit, dum famulantis mihi naturæ (h) imperitus, usque te tantum meæ utilitatis intelligo. Ipsum me quoque nesciens, ita sentio : ut te magis eo, quod mei sum ignarus, admirer. Nam judicantis mentis meæ aut motum aut rationem aut vitam et non intelligens sentio, et sentiens tibi debeo, cui ultra intelligentiam naturalis exordii, sensum naturæ oblectantis imperitiam. Et cum te (i) meis ignorantiam intelligam, et intelligens venerer : 441 nec ego in tuis rebus fidem omnipotentis tuæ laxabo, quia nesciam; ut sensus meus originem B (j) Unigeniti tui occupet, et sibi subdat, et aliquid in me sit, quod ego ultra et Creatorem et Deum meum tendam.

54. Filius ex Patris substantia natus, adeoque secundus ab eo, sed æternus et individuus. — Nativitas ejus ante æterna tempora est. Si aliquid in rebus est, quod antevenit æternitatem; erit aliquid profecto, quod sensum æternitatis excedat. Tua enim res est, et Unigenitus tuus est : non portio; non protensio, non secundum efficiuntiarum opinionem nomen aliquod inane; sed filius, filius ex te Deo patre Deus verus, et (k) a te in naturæ tuæ unitate genitus; post te ita constitendus, ut tecum : quia æternæ originis suæ auctor æternus es. Nam dum ex te est, secundus a te est; dum vero tuus est, non (l) separandus ab eo es : quia nec sine tuo fuisse constitendus aliquando ea, ne aut imperfectus sine generatione, aut superfluum post generationem arguaris. Atque ita ad id tantum nativitas proficit æterna, ut unigeniti ante æterna tempora ex te filii patrem te sciamus æternum.

55. Spiritus sanctus non est creatura. — Et mihi qui-

Mox in vulgatis quo ego, ubi ex mss. reponimus quod ego.

(k) Exemplar Vaticanæ basilicæ, et a te naturæ constitendus, aliis omissis. Bad. et Er. ex uno recentiore ms. Colb. valde dubiæ fidei, et a te in naturæ tuæ veritate genitus, etc. Alter Colb. cum uno Sorbon., et a te in natura tua unigenitus genitus, etc. Martin., Remig. ac Theod., et a te in naturæ tuæ ingentis genitus potestate : ita ex te constitendus, etc., quod Lips. et Par. arripuerunt. Sed valde suspectum est vocabulum potestate, pro post te, cum additamento vocularum ex te. In vetustiore ms. Colb. necnon Corb., Carn., Pratell. et aliis, et a te in naturæ tuæ unigenitæ genitus, etc. Maxime arripueret, et a te naturæ tuæ ei congenitæ genitus, secundum illud lib. de Synodis n. 48 : *Intelligo ex Deo Deum, non dissimilis essentis, non divisum, sed natum, et ex innascibilis Dei substantia congenitam in Filio, secundum similitudinem, unigenitam nativitatem*. Neque etiam displiceret superior lectio, si particula in abesset in hunc modum; et a te naturæ tuæ unigenitæ genitus : ut Filii et Patris unitas verbis naturæ tuæ ostendatur, quibus subjungatur unigenitæ, ut Filii proprietates declararetur. Sic lib. ix, n. 68, legimus Filii naturam a Paterna non differre, quippe quæ ex tota tota sit, quæ et dum unigenita est, patrem in se habeat. Verum nitidior visa est lectio ms. monasterii Silvæ majoris, quam ego nondum viso præferendam conjectabam.

(l) Sic mss. Editi vero, non separandus a te est.

dem parum est hoc, fidei meæ ac vocis officio, Dominum et Deum meum unigenitum tuum Jesum Christum creaturam negare : hujus ego nominis consortium ne in sancto quidem Spiritu tuo patiar, ex te profecto, et per eum misso. Magna **442** enim mihi erga res tuas religio est. Neque, quia te solum (a) innascibilem, et unigenitum ex te natum sciens, genitum (b) tamen Spiritum sanctum non dicturus sim, dicam umquam creatum. Hujus ego dicti, quod mihi cum cæteris a te substitutis commune est, (c) ad te quoque prorepentes timeo contumelias. Profunda tua sanctus Spiritus tuus, secundum Apostolum (I Cor. II, 10), scrutatur et novit, et interpellator pro me tuus inenarrabilia a me tibi loquitur : et ego naturæ suæ ex te (d) per unigenitum tuum manentis potentiam creationis nomine non modo (e) eloquar, sed etiam infamabo ? Nulla te nisi res tua penetrat : nec profundum immensæ majestatis tuæ, peregrinæ atque alienæ a te virtutis causa metitur. Tuum est quidquid te init : neque alienum a te est, quidquid virtute (f) scrutantis inest.

56. *Inenarrabilis est.* — Mihi autem inenarrabiles sunt loquelæ.

(a) Hunc locum Erasmus in præfat. censoria virgula notavit, *quasi*, inquit, *Spiritus sanctus nascatur et ipse a Patre.* Sed cum Hilarius Spiritum sanctum genitum non esse dicendum proxime affirmet; Patrem *solum innascibilem* satis intelligitur prædicare, non quia solus sit nativitatis expers; sed quia solus sine principio, solus sine auctore, solus essentiam suam habeat ab alio non acceptam, seu, ut vocant, incommunicatam. Quæ loquendi ratio apud Theologos ita etiamnum recepta est, ut *innascibilitas* apud illos Patris notio censetur. Non alio sensu Sirmienense concilium an. 351, anath. 19 : *Si quis Spiritum Sanctum Paracletum dicens, innascibilem Deum dicat, anathema sit.*

(b) Non leviter prætereundus est hic locus, ubi Hilarius diserte fatetur Spiritum sanctum non esse genitum, cum tamen lib. VII, n. 15, asserat quod *naturæ æqualitatem sola possit præstare nativitas*; et num. 26 : *Sola ei nativitas filii non impie per similitudinem creditur æqualis.* Imo in hoc ipso libro proxime audivimus, n. 51 : *Nihil enim in rebus Dei nisi natum et æternum confitemur.* Ex quo sequitur, Spiritum sanctum non esse Deo æqualem. Illius tamen cum Deo unitatem, et æqualitatem cum Patre hic tam luculenter adstruit, ut superioribus in locis nativitatem conditioni vel ex nihilo, vel ex aliena substantia, dubio procul intelligendus sit opponere. Unde post allata ex lib. VII, n. 26, verba *Sola ei nativitas*, etc., proxime subjicit : *Nam quidquid extra eum est, cum contumelia ei honoratæ virtutis æquabitur.* Neque vero Spiritum sanctum aut ex nihilo aut ex aliena substantia esse minus clare negat, quam ipsum Filium. Nam sicut de Filio dicit : *Tua enim res est* : ita et de Spiritu sancto : *Nulla te nisi res tua penetrat... tuum est, quidquid te init* : sicut Filium lib. VI, n. 35 et alibi, non ut esset cœpisse ex nihilo, sed exiisse a manente, ita et hic Spiritum sanctum manentis ex Deo naturæ proficitur. Hinc Spiritus sancti contumelias in ipsum Patrem redundare declarat, sicut docere solet Patrem ab his ipsis inhonorari, qui Filium inhonorant.

(c) Sic duo mss. Colb., unus Sorb., etc. Plerique alii cum Lips. et Par., *ad te quoque prorepentes timeo contumeliam* : pro quibus pessime apud Bad. et Er., *prætidiatî sensui meo contumeliam.* Prima fronte placet cum mss. Vat. bas. et Mart., *a te quoque proce-*

Nam ut in eo, quod ante æterna tempora Unigenitus tuus (g) ex te natus est, cessante omni ambiguitate sermonis atque intelligentiæ difficultate, solum quod natus est manet : ita quod ex te per eum sanctus Spiritus tuus est, etsi sensu quidem non percipiam, sed tamen teneo conscientia. In spiritalibus enim rebus tuis hebes sum, Unigenito tuo dicente : *Ne mireris quod dixerim tibi, oportet vos nasci denuo.* **443** *Spiritus ubi vult spirat, et vocem ejus audis; sed nescis unde veniat, et quo eat. Sic est omnis qui natus est (h) ex aqua et Spiritu sancto (Joan. III, 7, 8).* Regenerationis meæ fidem obtinens nescio : et quod ignoro, jam teneo. Sine sensu enim meo renascor, cum efficientia renascendi. Modus autem Spiritui nullus est, (i) loquenti cum velit, quod velit, ubi velit. Et cujus adeptus atque abeuntia causa, sub assistentia licet conscientia, nesciatur, hujus naturam inter creaturas referam, et originis suæ (j) definitione moderabor ? Omnia quidem facta per Filium, qui apud te Deum in principio erat Deus Verbum, Joannes tuus loquitur (Joan. I, 1, 3). Sed creata omnia in eo in cœlis et in terra visibilia et invisibilia Paulus (k) enumerat (Coloss. I, 16). Et cum universa in Christo et

dentis timeo contumeliam : Carn. et Vind. hoc faventibus, quod in iis præferatur *a te, non ad te.* Verum hæc lectio eo magis est suspecta, quo in animum facilius cadat quam altera : maxime cum non occurrat nisi in iis mss. in quibus librarii nonnulla sibi permiserunt. Deinde orationis leges in *procedentem* aut *procedenti* postulant, non *procedentis*. Demum particula *quoque* indicat contumeliam dicti, quo Spiritus sanctus creatus asseritur, non in illum solum cadere, sed et in eum cujus est Spiritus. Quod eo fere modo demonstrare licet, quo supra num. 6, ostensum est, Patrem esse creaturam, si creatura sit Filius.

(d) Perverse apud Bad., *per unitam tuam manentis.* Quod Erasmus non mutans, tantum ad oram libri annotavit, *cum unigenito tuo.* Ex quo postea confecit Lipsius, *cum unigenito tuo manentis.* Reformantur ex Par. et mss. In his docemur, Spiritum sanctum esse *potentiam naturæ suæ*, hoc est, quæ sua sit, per se subsistat, et non alteri inhæreat; neque ita naturæ suæ, ut non a Patre per Unigenitum ipsius originem habeat : sed ita tamen esse ab utroque, ut sit *naturæ manentis*, hoc est, cujus proprium sit esse, et initium nescire. Huc atinet, quod lib. VIII, n. 19, Spiritus sancti processionem *constantis egressionem* existimandam innuit : *egressionem* quidem, ob subsistentiam ipsius distinctam ab eo unde procedit; *constantis* vero, quia non recedit ab eo ex quo subsistit.

(e) Er., Lips. et Par., *non modo non eloquar* : castigant mss.

(f) Vetustior ms. Colb. cum Germ., *scrutantis est.* Alter cum uno Sorbon., *scrutantis in te est.*

(g) Ex mss. revocamus *ex te natus* : quod in prius vulgatis desiderabatur.

(h) Erasmus, *natus est ex Spiritu sancto* : puto, ut nostris Scripturæ exemplaribus congrueret. Sed in omnibus Hilarii edit. et mss. habetur, *natus est ex aqua et Spiritu sancto.* Quamquam non exstat *sancto* in mss. nisi in Martin, uno Colb. et altero Sorbon.

(i) In mss. *loquenti.* In eundem Scripturæ locum pariter observat Gregorius Nazianz. Or. XXIV, n. 22, testatam esse Spiritus sancti divinitatem, *nampe ex eo quod herili, non autem servili modo accedit, διασκοπιῶς, οὐ δουλικῶς.*

(j) Mss. Vat. has., Colb. ac Germ., *definitionem.*

(k) Martinianus codex, *enarrat.*

per Christum creata memoraret; de Spiritu sancto sufficientem sibi significationem eam existimavit, quod hunc Spiritum tuum diceret. Cum his ego proprie electis tibi viris hæc ita sentiam, ut sicut nihil aliud ultra ~~444~~ sensum intelligentiæ meæ secundum eos de Unigenito tuo dicam, quam esse natum; ita quoque ultra ingenii humani opinionem secundum eos nihil aliud de sancto Spiritu tuo loquar, quam Spiritum tuum esse. Neque sit mihi inutilis pugna verborum, sed incunctantis fidei constans professio.

57. *Oratio.*—Conserva, oro, hanc fidei meæ incontaminatam religionem, et usque ad excessum spiritus

(a) Verba, una tecum adorem : sanctum, desiderantur in mss. Colb. ac Germ.

(b) His subjicitur in ms. Corb. : *Explicit liber xii. Lege cum pace Domini nostri Jesu Christi feliciter : in uno Sorbon. Explicit liber xii Hilarii episcopi Trini-*

mei dona mihi hanc conscientiaæ meæ vocem : ut quod in regenerationis meæ Symbolo, baptizatus in Patre et Filio et Spiritu sancto, professus sum, semper obtineam : Patrem scilicet te nostrum, Filium tuum (a) una tecum adorem : sanctum Spiritum tuum, qui ex te per unigenitum tuum est, promerear. Quia mihi idoneus ad fidem testis est, dicens : *Pater, omnia mea tua sunt, et tua mea (Joan. xvii, 10), Dominus meus Jesus Christus, manens in te et ex te et apud te semper Deus : qui est benedictus in sæcula sæculorum. Amen. (b)*

tatis feliciter : in Silv. Explicit liber xii Hilarii episcopi de fide sanctissimæ Trinitatis adversus hæreticos : in Vindocin. Expliciunt libri xii sancti inimitabilis viri Hilarii de fide Patris et Filii et Spiritus sancti.

445-446 IN LIBRUM DE SYNODIS PRÆFATIO.

I. *Ubi et quando scriptus sit hic Tractatus.* — Non est sejungendus a libris de Trinitate hic tractatus, quem mss. prope omnes cum illis ita conjungunt, ut in duobus Colbertinis et Germanensi, imo a Cassiodoro *liber decimus tertius* nuncupetur. Neque etiam distat tempore aut materia. Nam et fidei illustrandæ causa susceptus est, et exsilii, non secus ac illi, partus fuit. Jam enim Hilarius, uti declarat ipse num. 2 et 63, totum triennium in exsilio exegerat, et adhuc intra decem Asiæ provincias consistebat, cum illum edidit. Quocirca postremis hujus libri verbis fratres suos, ut in orationibus sanctis exsilii sui memores sint, rogat. Si tamen Scultetum (*in analysi, pag. 393*) audias, *scriptus est hic liber vel Seleuciæ in synodo, vel Constantinopoli, vel in ipsa reformatione ecclesiarum Italicarum, cum jam ab Orientis partibus, in quibus exsulaverat, rediisset.* Usque adeo animis dominatur inolita de rebus, non secundum ipsas, sed secundum propria placita, judicandi consuetudo! Eodem vitio implicatus Erasmus non multum attendit quid diceret, cum quem memorat Hieronymus Hilarii librum Ariminensis et Seleucien-
sis concilii historiam continentem, huic forsitan tractatui admixtum pronuntiavit. Quid enim in eo reperit, quod non ante prædicta concilia sit gestum, aut quod per se ad eorum historiam pertineat (*Erasm. præfat. in Hilar.*)? Verum ex Hilarii ipsius verbis num. 8, perspicuum est, scriptum esse hunc librum, cum jam propter terræ motum, qui an. 358, die Augusti 24, contigerat, concilium Nicomediæ, vel etiam Nicææ in Bithynia congregandi immutatum esset propositum; cumque nondum decretum esset, ut omnes quotquot possent Ariminum atque Seleuciam cogerentur; sed tantum ut bini aut singuli ex singulis provinciis, iique Ancyram atque Ariminum conve-

nirent. Quod cum anno 358 desinente statutum fuerit; nemo non facile concedet, hunc tractatum anno 359 ineunte, vel etiam exeunte 358, fuisse editum. Hoc certe constat, et post mensem Augustum an. 358, et ante Maium an. 359, epocham illius esse sigendam.

II. *Qua occasione. Quo fine.* — Litteræ a Gallicanis episcopis paulo post damnatam ab iisdem Sirmiensis formulam secundam, nec longe ante Ancyranæ synodi celebrationem, adeoque circa mensem Martium anni 358 acceptæ, rescripto huic occasionem præbuerunt. Cujus scopus, 1° communionis dominicæ reddere vicem; 2° nonnullorum optatis facere satis, qui quid *Orientalis in fidei professionibus gerunt aut gesserunt, quidve super omnibus eorum dictis ipse sentiret, rescire cupierant;* 3° id elaborare, ut Orientales et Galli, qui contra erumpentem novissime Anomæorum hæresim conspirarant, sed mutuis tamen inter se suspicionibus laborantes, etsi forte non admodum sententiis, certe verbis adhuc ~~447-448~~ dissidiebant, in synodis proxime habendis jam in unum convenirent, ac suspicione omni deposita fidem unam complecterentur.

III. *Libri summa.* — Hujus rei gratia, postquam Gallis de illæsa et constanti illorum fide verbis amicissimis est gratulatus, primum Sirmiensem blasphemiam refert eique opponit quas Orientales Ancyræ contra Anomæos ediderant fidei definitiones; iis tamen suppressis, quas eorum legati Sirmium venientes reticuerant. Tum *fides omnes* subjicit post sanctam synodum Nicænam diversis temporibus et locis conscriptas, Antiochenam videlicet an. 341, pseudo-Sardicensem an. 347, et Sirmiensem contra Photinum an. 351, quas omnes sese complecti episcopi Ancyræ congregati in sua synodica epistola